રાજાધિરાજ

ક. મા. મુનશી

રાજાની સ્વારી નીકળી.

[પૃષ્ઠ ૫૩૨

સંસદ્-ગ્રંથાવલિ—૭

રાજાધિરાજ

[ગુજરાતના નાથનું અનુસંધાન]

લેખક:

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી,

બી. એ., એલએલ., બી., એડવોકેટ.

ચિત્રકાર:

રવિશંકર મ. રાવળ.

સોલ એજંટ:—મેશર્સ આર. વનમાળીદાસ એંડ કું.

૩૯૭, જુની ભાટીઆ મહાજનવાડી સામે,

કાલબાદેવી રોડ, મુંબાઇ.

મૂલ્ય રૂ. ૪–૮–૦

સંવત્ ૧૯૮૧. ઈ. સ. ૧૯૨૫.

પ્રકાશક:
ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની, લી.
૧૦-૧૪, બેકહાઉસ લેન, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ.

મુદ્રણસ્થાનઃ સાહિત્ય પ્રેસ, ૧૦/૧૪, બેકહાઉસ લેન, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, કોટ-મુંબાઇ.
મુદ્રક: લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

મુ. નરસિંહરાવભાઈને—

સત્યપ્રિય ને નિડર

રસિક ને નિખાલસ

ઉગ્ર અને અડગ

એવા

કોવિદ્ અને કવિ મિત્રને

અર્પણ

વાંચકને

પાટણની પ્રભુતા શરુ કર્યે અગીઆર વર્ષ થયાં; મંજરીને સરજાવતાં આઠ વર્ષ થયા. ત્રણ વર્ષ થયાં કાક ને મંજરીની કથા જાણે વાસ્તવિક જીવનનો ખંડ હોય તેમ મને લાગ્યા કરતું હતું. તે પાત્રો, તે જીવન, તે રાજ્યખટપટ; તે લહેરી છતાં ખાનદાની આંબડ, તે વૃદ્ધ છતાં વિચક્ષણ મહાઅમાત્ય, તે બહાદુર છતાં મતલબી કાક; અને મહત્ત્વાકાંક્ષી લીલાદેવી ને તેજસ્વી, પતિપરાયણ, પ્રેરણામૂર્તિ મંજરી—એ નામ માત્ર હોવા છતાં મારે મન જીવંત જેવાં થઇ રહેલાં પાત્રોને વદાય કરતાં મને પણ વેદના થઇ છે

મંજરીના મૃત્યથી આ કથા પુરી કરવામાં કેટલાક દોષ માને છે. પણ કલાનું ધોરણ સચવાઇ રહે તે ખાતર—જાતે કંઇક આઘાત સહીને પણ મારે એ કરુણ પરિણામ આણવું પડયુ છે. મંજરી પહેલેથી ઘણી લોકપ્રિય થઇ રહી હતી એટલે તેના જીવનમાં વાચકો રસ એવો લેતા કે કેટલાક તો તેનું શું થવાનૂ છે તે જાણવા મારા પર પત્ર લખતા. આ પરિણામથી તેઓના દીલ ઘવાયાં છે એમ મને અનેક જણે કહ્યું છે ને લખ્યું છે. એક અપરિચિત ભાઇએ પત્રમાં કાઢેલા ઉદ્ગારમાંથી ટાંચણ આપું છું:—

" × × આમ મંજરી પર દુઃખના દરીઆ રેલાવ્યા તે અમે સહી શકયા પણ તે તો એવી આશાએ કે કાકને વખતસરજ પહોંચાડશો અને પાછી આનંદની છોળો ઉરાડી સહુને ભીંજવશો. પણ આપ તો યમરાજના કરતાંએ વધારે નિર્દય નીવડ્યા. કાક અને મંજરીનો મેળાપ કરાવી અમારી આંખો પ્રેમથી ભીની અને હૈયાં આનંદથી તરબોળ કરવાને બદલે દયાહીનપણે નિષ્ઠુરતાથી કારમા પ્રસંગો ચીતરી અમારી છાતીઓ ચીરી નિરાશાના સમુદ્રમાં કૂરતાથી ધકેલી દીધા. દુઃખ, ત્રાસ અને શોકની અવધી કરી દયાનો છાંટો પણ આપનામાં નથી." (૧૨–૨–૨૫).

આટલા રસથી મંજરીનો વિકાસ જોવા ઉત્સુક બનેલા વાચકોનાં દીલ વીંધાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ કલાનું દૃષ્ટિબિંદુ ચુકવું મને

યોગ્ય લાગ્યું નહીં. ને એ દૃષ્ટિબિંદુ ખોટું હોય તોપણ સોના મઢેલા જીવનને રળીઆળી કરવું એ વિધિની કલાના નિશ્ચલ ધોરણને હું અનુસર્યો છું એ જોતાં આ અપરાધ અક્ષમ્ય તો નહીંજ ગણાય.

આ પુસ્તક સાથે ગુજરાતી ઇતિહાસની મારી વાર્તામાલાનો ત્રીજો મણકો પુરો થાય છે. મારી એ માલાને જે આવકાર મળ્યો છે તે જોઇ મને લાગે છે કે ભૂત ગુજરાતના ગૌરવમાં ગુજરાતી પ્રજાને રસ લેતી કરવાનો મારો પ્રયત્ન છેક નિરર્થક ગયો નથી.

આ પુસ્તકોને જેમ આવકાર મળ્યો છે તેમ જુની દૃષ્ટિએ નવું સાહિત્ય અવલોકનારના જીવ ઉકળી આવ્યા છે; અને મારા અલ્પ પ્રયાસોને અનેક આક્ષેપોથી વધાવી લેવામાં આવ્યા છે. એ આક્ષેપોનો જવાબ દેવાની મને જરુર નથી જણાતી. પ્રગટ કરેલી કૃતિઓ વીશે ગમે તેને ગમે તે અભિપ્રાય બાંધવાની છુટ છે. જો એ પુસ્તકોમાં જીવ નહીં હોય તો તે આપોઆપ વીસરાઇ જશે. જો જીવ હશે, અને તેની અગ્નિ નારાયણને આહૂતિ આપવામાં આવશે તો જરુર "મૃતની"ની માફક તે "જીવિત" બનશે.

બાબુલનાથ રોડ,
મુંબાઇ,
ફાગણ વદ ૧૨
સં. ૧૯૮૧.

કનૈયાલાલ મુનશી.

અનુક્રમણિકા

વિભાગ પહેલો.

વિભાગ બીજો.

વિભાગ ત્રીજો.

વિભાગ ચોથો

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા

રાજાધિરાજ

['ગુજરાતના નાથ'નું અનુસંધાન]

વિભાગ પહેલો

પ્રકરણ ૧ લું

નવા આવનારાઓ

વિક્રમ સંવત ૧૧૬૯ ના ચૈત્ર મહીનાની સવાર હતી.

જુનું ભૃગુકચ્છ* પોતાને કામે વળગવા લાગ્યું હતું: પણ હજુ કીલ્લાના દરવાજા ખુલ્યા નહોતા. કીલ્લામાં જવાને ઉત્સુક લોક જુના ગામ ને કીલ્લા વચ્ચે આવેલી ખાઈ ઓળંગી, ટેકરો ચઢી, કોટના દરવાજા ખુલવાની વાટ જોઈ બેઠા હતા.

ભૃગુકચ્છ બે હતાં. એક લાટના જુના રાજાઓનું પુરાણું શહેર; અને બીજું ત્રિભુવનપાલ સોલંકીએ કરાવેલા ગઢમાં નવું શહેર.

આ નવા શહેરની આસપાસ એક તાજો નવો કોટ ચણવામાં આવ્યો હતો; અને તેની અને જુના શહેરની વચ્ચે એક ઉંડી પહોળી ખાઈ નદીના ખોદાણથી સ્વાભાવિક રીતે બની રહી હતી, અને નવા શહેરની લગભગ ચારે બાજુએ ફરી વળતી.

આ ખાઈનું મુખ જ્યાં હાલ બહારની ઉંડાઈ છે ત્યાં હતું; ત્યાં આગળ મોટાં વહાણો લંગર નાંખતાં, અને ત્યાંથી મુસાફર ગામમાં આવતાં.

આ જગ્યાએ એક ઉંચા ટેકરા પર ત્રણ ચાર જૈન સાધુઓ ઉભા

* ભરૂચ

હતા. તેઓ દૂરથી મજલ કરી આવતા હોય એમ લાગતું હતું. આમાંનો એક સાધુ બધાથી દૂર ટેકરાની ધસપર ઉભો હતો.

તે આશરે વીશ પચ્ચીશ વર્ષનો હતો. તેના મોઢાનું રૂપ, આંખોની તેજસ્વિતા, ને ચમકતા ભાલનું ગૌરવ અસામાન્ય હતાં. અને આ કાચી વયે આવા સ્વરૂપવાન પુરુષે અખંડ વૈરાગ્યનું કઠણ જીવન શા માટે સ્વીકાર્યું હશે તેની જોનારને સમજ પડતી નહીં.

તેની આંખો વિશાળ, તેજસ્વી તેમ ગહન હતી. તેણે થોડીવાર ઉંચા ગઢના બુરજો તરફ જોયું; હોડીમાં બેસી ખાર' ઓળંગતા કેટલાક માણસો તરફ નજર નાંખી; પાછા ફરી ત્રિભુવનપાલ સોલંકીએ બંધાવા માંડેલા ભવ્ય સોમનાથ મહાદેવના મંદિરના રચાતા શિખર તરફ જોઈ રહ્યો.

એ બધાથી સંતોષ નહીં પામ્યો હોય તેમ તે નદી તરફ જોઈ રહ્યો. તે ઉભો હતો એ ધસ નીચે ગંભીર ને ગૌરવશીલ રૂદ્રકન્યાનર્મદાના પતિત પાવન તરંગો સૂર્યનાં બાલકકિરણોમાં નાચી રહ્યા હતા, અને સદાની ઊર્મિભરી આતુરતાથી ભૃગુના આ પવિત્ર ધામને આલિંગતા હતા.

કોઈ ત્રિકાલજ્ઞને આ તરંગોની અનંત આરશીમાં આર્યાવર્તમાં થયેલા અનેક પરિવર્તનોનાં પ્રતિબિંબો દેખાત.

આ તરંગોએ નાગલોકના વીરોને આર્યના નામથી પણ અજાણ્યા ઇતિહાસકાલમાં સ્નાન કરાવ્યાં હતાં: હૈહયશ્રેષ્ઠ સહસ્ત્રાર્જુનની પ્રચંડ ભુજાઓને પાણી ચઢાવ્યાં હતાં; હૈહયોને હણી તૃપ્ત બનેલી પરશુને સાફ કરતા જામદગ્નેયની કાલાગ્નિ સમી મુખમુદ્રાને શાન્ત કરી હતી; ને સમસ્ત હીંદને ઐક્ય અર્પી વાનપ્રસ્થ બનેલા ભગવાન કૌટિલ્યનાં પાપ ધોઇ તેના મુમુક્ષુ આત્માને શુદ્ધિ આપી હતી.

તેમની નજરે મસ્ત યાદવોની રસિક જલક્રીડા, બોઝોની સુકુમાર ભાર્યાઓનું અંગ લાલિત્ય અને ગ્રીકોનું સ્નાયુબદ્ધ સુરૂપ પડયાં હતાં. તેમણે સીકંદરની થાકેલી ફોજના નિઃશ્વાસો સાંભળ્યા હતા; દદ્દાનાં દુર્જય સૈન્યોનાં ને ત્રિલોચપાલના ગજરાજોનાં દર્શન કર્યાં હતાં; ને દુર્ધર્ષ સેનાપતિ બારપનું બળ જોઇ આશ્ચર્યચકિત બન્યા હતા.

એક સાધુ બધાથી દૂર ઊભો હતો [પૃષ્ઠ ૨

તેમણે લાટ દેશના સ્વાતંત્ર્યનો અસ્ત જોયો હતો; અને પાટણના સોલંકી મૂલરાજના પુત્ર ચામુંડની વિજયસેનાની ગર્વભરી ગર્જના સાંભળી હતી.

પણ હમણાં તો તે માત્ર સૂર્યનાં બાલકિરણોમાં નાચતા—અને આ સાધુને તેમનો વિચાર કરવાની ફુરસદ નહોતી. તે તો માત્ર ત્રિભુવનપાલની લાટને ગુજરાત બનાવવાની રાજ્યનીતિ અને પોતે જે કારણસર લાટમાં આવ્યો હતો તે, એ બેનોજ વિચાર કરતો હતો. છતાં તેની નજર, નીચે લંગરાયેલા એક મોટા જહાજ તરફ હતી. આ જહાજમાંથી ઉતરેલા એક મુસાફરને જોઇ આ સાધુના મુખપર સંતોષ પ્રસર્યો; તેનું મુખ જરા મલક્યું.

એક ઉતારુને જોઇ આ સાધુનો એક સાથી પણ તેની પાસે આવ્યો.

"સૂરિજી ! મહેતાના આંબડ"—પેલા જુવાન સાધુનું મોઢું જોઇ બોલનાર અટક્યો.

"વિજયચંદ્રજી ! કોઇનું નામ પાડવું શું કામ?" જુવાન સાધુએ મીઠે અવાજે પણ તરવારની ધાર જેવી સફાઇથી કહ્યું.

જેને વિજયચંદ્રે "મહેતાના આંબડ"ના નામથી ઓળખ્યો હતો તે સુંવાળી કાઠીનો જુવાન યોદ્ધો હતો. તેના કાનમાં કુંડળ ને હાથે પહોંચી તેની સમૃદ્ધિની. અને તેનો લાંબો ભાલો ને પાછળ એક નોકરે લીધેલું ધનુષ્ય તેના શૌર્યની સાક્ષી પુરતાં હતાં. એની પાછળ બે ત્રણ સૈનિકો એનાં પોટલાં લઇ આવતા હતા,

આંબડ અથવા શિષ્ટ ભાષામાં આમ્રભટની જોડે એક કાળો, ઠીંગણો ને જાડો બ્રાહ્મણ ચાલતો હતો. તેની ચામડી પાકા કાળા સંગેમરમરની હતી, અને સુખડનું ત્રિપુંડ ધારતું તેનું કપાળ કાળા પથ્થરના મહાદેવના લિંગનો ખ્યાલ આપતું હતું. તેને એક ખભે ઝોળી ને દોરી લોટો, બીજે ખભે કામળી, ને માથે કાન ટોપી હતાં.

"હર ભોળાનાથ ! આખરે જીવતાં ભૃગુકચ્છ જોયું ખરું."

"ખરી વાત!" હસીને આમ્રભટે કહ્યું "મહારાજ! હવે આપણે જુદા પડીશું. બને તો મળજો."

"તેમાં ગભરાવું નહીં; વિધિના લેખ હશે તો મળ્યા વિના ક્યાં છુટકો છે?" બ્રહ્મદેવે કહ્યું "અહીઆંથી થાક્યો કે જરુર ખંભાત આવવાનો. પ્રભુ કરે તો તો ફરી સોરઠ જવું નથી. ઘણી થઇ."

આમ્રભટ હસ્યો "મણિભદ્રજી! તમારી બ્હેનને ત્યાં કેટલો વખત રોકાશો?"

"કેટલો વખત? હર ભોળાનાથ! સોમનાથ ભગવાન કરે ને આખો અવતાર." બ્રાહ્મણે આત્મસંતોષથી કહ્યું. "બ્હેન તે કૈં બ્હેન છે! અમને એક બીજા વગર ચાલતું નથી."

આમ્રભટને વિચાર થયો કે આ સ્વરૂપવાન ભાઇની બ્હેન તે કેવીએક હશે. "પણ તમારા બનેવી!"—

વાક્ય પુરું કરતાં પહેલાં આમ્રભટે પેલા સાધુને જોયો ને તે બન્ને કૈં હસું હસું થઇ રહ્યા. પણ સાધુનું મોં એક પલમાં હતું તેવુંજ સ્વસ્થ થઇ ગયું, અને તે આમ્રભટને ઓળખતોજ ન હોય એમ જોઇ રહ્યો. આમ્રભટે પણ જરાક પ્રયત્નથી અપરિચિતતાનો ડોળ ઘાલ્યો.

પેલા બ્રાહ્મણે કૈં આ ફેરફાર જોયો નહીં. એ તો પોતાની વાતમાંજ મશગુલ હતો.

"મારા બનેવી, અરે! પણ ભલું કરે ભોળાનાથ! આ ક્યાં શુકનમાં મળ્યા!" કહી સાધુ તરફ આંગળી કરી તે હસ્યો.

આમ્રભટે એની વાત તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં. અને પેલા સાધુઓને નમસ્કાર કર્યા.

"મહારાજ! દરવાજા ક્યારે ઉઘડશે?"

"તૈયારી છે." પેલા જુવાન સાધુએ કહ્યું. "તમે ક્યાંથી આવો છો?"

"હું તો વંથળીથી આવું છું. હું જયસિંહદેવ મહારાજનો

સુભટ છું, અને ભૃગુકચ્છના દુર્ગપાલપર સંદેશો લાવ્યો છું. આપ ક્યાંથી વિહાર કરો છો ?"

"અમે તો વટપ્રદ†ના નીકળ્યા આવ્યા છીએ." કહી સાધુ બ્રાહ્મણ તરફ ફર્યો.

"વિપ્રવર્ય ! તમે ક્યાંથી આવ્યા ?"

"અરે અમે આવ્યા" કહી વિપ્રવર્યે હાથ લંબાવ્યો "ઘણેજ લાંબેથી." બધા હસ્યા.

"મણિભદ્રજી તો સોમનાથ પાટણથી આવ્યા છે" આમ્રભટે ઉમેર્યું "ઘણાજ આનંદી છે."

આખું જગતજ બસ આનંદ–આનંદ છે." મણિભદ્રજીએ હસીને તત્ત્વજ્ઞાન ઉચ્ચાર્યું.

"કેમ સાધુ મહારાજ, સમજ્યા ? બસ આપણે તો જ્યાં જઇએ ત્યાં ઘર. ખાવું, પીવું, આનંદમાં રહેવું, ને ત્રણ કાળ ગાયત્રીના જપ કરવા. પછી જખ મારે છે–બધી દુનીઆ, હર હર ભોળાનાથ ! આવજો ભટરાજ ! જય સોમનાથ–" કહી આટલા જાડા શરીરને અણછાજતી ઝડપથી જુના ભૃગુકચ્છ તરફ મણિભદ્ર વળ્યો.

એક પળ પેલા યુવાન સાધુ ને આમ્રભટ મૂગે મોઢે ઉભા રહ્યા; ઓળખાણ દેખાડવું કે નહીં તેનો બન્ને વિચાર કરતા લાગતા હતા.

"આપ ક્યાં ઉતરવાના છો ?" આમ્રભટે પુછ્યું. "દેવભદ્રસૂરિ મહારાજના અપાસરામાં. તમે ?"

"નગરશેઠને ત્યાં."

કહી આમ્રભટે નમસ્કાર કરી રજા લીધી.

† વડોદરા

પ્રકરણ ૨ જું

જેમાં આમ્રભટ બધું વીસરી જાય છે

આમ્રભટે ત્યાંથી થોડે દૂર ઉભેલા માણસને પુછ્યું.

"ભાઇ! દુર્ગપાલ ગઢ કયારે ખોલશે?"

"હમણાં. ક્યાંથી આવ્યા?"

"વંથળીથી. દુર્ગપાલ મહારાજ અત્યારે ગઢમાં હશે?"

"ના. હવે તો એ ગામમાં રહે છે" કહી જુના ભૃગુકચ્છ તરફ હાથ કર્યો.

"કયાં?'

"સામ્બા બ્રહસ્પતિના વાડામાં."

"કેટલો દૂર છે?

"આ પેલો રસ્તો દેખાય. તે રસ્તે જાઓ. જમણે હાથે ચોક આવશે. ત્યાં પુછજો એટલે કોઇપણ બતાવશે."

"ને નગરશેઠ કયાં રહે છે?"

"તે જરા દૂર રહે છે. પટ્ટણી ચોકમાં. હું ત્યાંજ જાઉં છું" પેલા શહેરીએ કહ્યું.

"ત્યારે મારા માણસોને ત્યાં પહોંચાડશો? હમીર! આમ્રભટે પોતાના માણસને બોલાવ્યો. "તું આ ભાઇ સાથે જા ને તેજપાલ શેઠને મારા આવ્યાની ખબર આપજે. હું દુર્ગપાલ મહારાજને મળી આવી પહોંચું છું." તેની આજ્ઞા પ્રમાણે તેનાં માણસો પેલા શહેરી જોડે ગયાં એટલે આમ્રભટે ચારે તરફ જોયું.

તે નાનો હતો, તેમ જીવનમાં રસ પણ તેને જોઇએ તેટલો હતો. માબાપે તેને લડાવ્યો હતો, કેળવ્યો હતો, એટલે તે વખતે અપાતી બધી કેલવણી તે લેવા પામ્યો હતો, અને પાંચ વર્ષ થયાં યુદ્ધોમાં તેણે ભાગ લેવા માંડયો હતો છતાં તેનો શોખીન સ્વભાવ શાંતિની મોજમજાહ માણવાને આતુર હતો. સામે કલ્લોલ કરતી નર્મદા, પાસે ગગનમાં વિહાર

કરતાં મંદિરશિખરો, સવારના આનંદમાં મહાલતું શહેર અને તેજપાલ શેઠની પુત્રી ને તેની ભાવિ પત્નીને મળવાની આશાએ તેના હૃદયમાં કે કે ઊર્મિઓ પેદા કરી. પણ મહારાજાની, ને પોતાના પિતાની આજ્ઞાના બોજાએ આ ઊર્મિઓને ઉગતીજ કચરી નાંખી: અને નીસાસો નાંખી તેણે ગામમાં જવા માંડયું.

તેનું તેજસ્વી મુખ, આભૂષણથી ચમકતું અંગ ને સંસ્કારી ને દમામદાર વ્યક્તિત્વથી દુકાન ખોલતા વેપારીઓ પાછા ફરી તેને જોવા માંડયા; પણ તેમની દરકાર કર્યા વિના આમ્રભટ સામ્બા બૃહસ્પતિનો વાડો પુછતો આગળ ચાલ્યો.

તે સમયના શીરસ્તા મુજબ તે બંદર પર થોભ્યો હોત, પોતાના માણસ સાથે દુર્ગપાલને સંદેશો કહાવ્યો હોત, તો પોતાના ને પોતાના પિતાના મોભાને છાજે એવી રીતે પાલખીમાં બેસી પધરામણી કરી હોત. પણ આમ્રભટના સરલ તેમજ ઉમંગી સ્વભાવને આ ખટપટ પસંદ નહોતી. પણ આ સ્વભાવનું પરિણામ એ થયુ કે વિચારમાં ને વિચારમાં ચાલતાં થોડા વખતમાં આ અપરિચિત ગામમાં તે રસ્તો ચુકયો.

થોડી વારે સામ્બા બૃહસ્પતિના વાડાની પુછપરછ કરતાં એક બ્રાહ્મણવાડા જેવો દેખાતો ગામનો વિભાગ આવ્યો. ત્યાં મકાન નાનાં ને નિર્મૂલ્ય હતાં; તેમાંનાં કોઇએકમાંથી વેદોચ્ચારના કે ઘનપાઠના સ્વરો નીકળતા. આમ્રભટને આશ્ચર્ય લાગ્યું. શું આ લત્તામાં લાટનો દુર્જય ભટરાજ ને ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ, ત્રિભુવનપાલ મહારાજનો પરમ મિત્ર અને તેના પિતા જેવા પ્રતાપી મંત્રીનો શત્રુ રહેતો હતો? તે જરાક તિરસ્કારથી હસ્યો. કયાં તેના પિતાનો પાટણમાં મહેલ ને કર્ણાવતીમાં ને ખંભાતમાં પ્રાસાદો, ને કયાં આ લાટના સત્તાધીશનું ઝુંપડું?

આ વગામાં બારણાં ઉઘાડાં હતાં, પણ કોઇ શેરીમાં દેખાતું નહીં. માત્ર દરેક બારણા આગળ ગાયો આ નવા આવનારને રસ વગર નીહાળતી. દુર્ગપાલ કયાં રહે છે એ કોને પુછવું તે સુઝયું નહીં.

થોડે દૂર એક નાના મહાદેવના મંદિરમાંથી આવતો ઘંટાનાદ સંભળાયો. ત્યાં કોઇ હશે એમ ધારી આમ્રભટ તે તરફ ગયો.

તે જેવો મંદિર તરફ જવા ગયો તેવોજ ભોંયે ચોંટી ગયો. હોય એવો બની ઉભો રહ્યો. મંદિરના ગર્ભદ્વારમાંથી એક સ્ત્રી નીકળતી હતી.

આમ્રભટની આંખો અજાયબીમાં ફાટી ગઇ. આ સ્ત્રી નહોતી, પણ દેવાંગના હતી. તે લાગતી હતી ત્રીશેક વર્ષની; પણ નાગની ફણા સમા કેશની ભવ્યતાથી ને અંગુઠાઓમાંથી નીકળતી કમલની દાંડી સમી પગની આંગળીઓ સુધી તે બીચારા આમ્રભટને તો અપૂર્વ ને અદ્‌ભુત લાગી. દરેક અંગમાં લાલિત્ય હતું, દરેક રેખામાં આકર્ષણ હતું. તેની આંખમાં મેનકાનો મદ હતો, ને ઋષિવરોનાં મન લોભાવવાની મોહકના હતી. ગરીબ બીચારા યુવકનું કોડભર્યું હૃદય તો મૂર્છા પામી ગયું.

રૂપા સમી ઉજ્જવલતા પ્રસારતી તે આવી ને આમ્રભટની આંખોને આંજી રહી. માત્ર બે ડગલાં દૂર તે ઉભી; તેની આંખમાં આશ્ચર્ય આવ્યું; ને તેણે પુછ્યું.

"કોનું કામ છે?"

આમ્રભટના કાનમાં ગંધર્વ ગાયન કરવા લાગ્યા. નિર્બલતામાં તેણે પાછળ ભીંતપર હાથ ટેકવ્યો.

પેલી જોઇ રહી, ને જરાક હસી. યુવકનું નિશ્ચેતન મગજ તે હાસ્યના પ્રતાપે પુનર્જીવન પામ્યું.

"હું—આંબા બૃહસ્પતિનો વાડો અ—"

"હા" કહી પેલી સુંદરી પાસેના મકાનમાં અદૃશ્ય થઇ ગઇ.

પૃથ્વી પર પ્રલયકાલનો અંધકાર ઉતર્યો એમ આમ્રભટને લાગ્યું. તે તો બંધ થતા બારણામાં અદૃષ્ટ થતી મોહિનીને જોઇ રહ્યો.

તેને તેના શરીરનું ભાન ન રહ્યું; પોતે ક્યાં હતો, શું કામ અહીંઆં ઉભો હતો, શા શા મુદ્દાસર ભૃગુકચ્છ આવ્યો હતો—આ બધું વીસરી ગયો. એને તો એટલુંજ લાગ્યું કે તેનું ચિત્ત, તેનું જીવન, તેની આશાઓ પેલા બારણા પાછળ બંધ થઇ જતી હતી.

મંદિરના ગર્ભદ્વારમાંથી એક સ્ત્રી નીકળતી હતી [પૃષ્ઠ ૮

"એ ભાઇ—અરે એ ભાઇ—અહીંઆં કેમ ઉભા છો?" એક અવાજ આવ્યો.

પાસેના બીજા ઘરમાંથી એક વિદ્યાર્થી હાથમાં જામ આચમની લઇ નીકળ્યો હતો તે તેને કૈં પુછતો હતો એમ તેને લાગ્યું.

આમ્રભટે મહા મહેનતે ચિત્ત પૃથ્વીપર આણ્યું, કપાળ પરથી પરસેવો લુછ્યો, ને આંખો છોકરા પર ઠેરવી પુછ્યું.

"હેં?"

"હેં શું કોનું કામ છે?"

આ પ્રશ્ન છેલ્લો જે સ્વરે પુછ્યો હતો તેનો મીઠો રણકાર યાદ કરતાં આમ્રભટે કહ્યું.

"દુર્ગપાલનું."

"અહો, દુર્ગપાલ મહારાજનું? તે તો પેલી તરફ રહે છે."

"ત્યારે સાંબા બૃહસ્પતિનો આ વાડો નહીં?"

"આ જુનો વાડો. મહારાજ તો નવા વાડામાં રહે છે. ચાલો રસ્તો બતાવું."

આમ્રભટનો પગ ઉપડ્યો નહી. તેણે મહામહેનતે પુછ્યું.

"આ ઘર કોનું છે?" કહી જે ઘરમાં પેલી સ્ત્રી ગઇ હતી તે તરફ આંગળી કરી.

"એ તો પાઠશાલા છે. કેમ?"

"ના. અમસ્થો."

પ્રકરણ ૩ જું

ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ

દિંગ થઇ ગએલો આમ્રભટ વિદ્યાર્થીની પાછળ ગયો. અને તે જરાકજ ચાલ્યો એટલે સામ્બા બૃહસ્પતિનો નવો વાડો આવ્યો.

ત્યાં ઘરો નાનાં છતાં નવાં હતાં; વેદધ્વનિને બદલે ઘોડાના હણહણાટ સંભળાયા ને વાગોળતી ગાયોને બદલે ચપચપ ચાલતા રાજપુરુષો નજરે ચઢયા.

"ભટજી! આ પેલા દરવાજામાં થઇને જાઓ એટલે મહારાજ મળશે" કહી વિદ્યાર્થી પોતાને રસ્તે ચાલ્યો ગયો.

આમ્રભટને આગળ ચાલવાનો ઉત્સાહ ન રહ્યો. તેને તો પાછળ જવું હતું: હૈયાને હરી જનાર સુંદરીને શોધવી હતી. રાજ્ય ખટપટ તેને એકદમ નીરસ જણાઈ; સત્તા ને ધનનો ભોગ ક્ષુદ્ર લાગ્યો. જીવનસર્વસ્વ એ જાદુભર્યાં નેણનાં સ્મરણોમાં સમાએલું લાગ્યું.

તે ક્યાં સુધી ઉભો રહ્યો તે તેને યાદ રહ્યું નહી. પણ એક સુભટે આવી તેને પુછ્યું ત્યારે તેને ભાન આવ્યું.

"ભટજી! અહીઆં કેમ ઉભા છો?"

"મારે–મારે–દુર્ગપાલ મહારાજને મળવું છે."

"અંદર વાડામાં આવો" કહી પેલો સુભટ તેને અંદર લઇ ગયો.

દરવાજાની અંદર ચાર તરફ લીપેલો ઓટલો હતો અને તેના પર છુટાછવાયા કેટલાક જણ બેસી વાતો કરી રહ્યા હતા. ઘણા ખરા સૈનિકો હતા.

પેલો સૈનિક આમ્રભટને એક આધેડવયના સુભટ પાસે લઇ ગયો.

"રુદ્રમલ્લજી! મહારાજ શું કરે છે?" "સોમનાથ પાટણથી એક બ્રાહ્મણ આવ્યા છે તેની સાથે વાત કરે છે." સોમનાથ પાટણથી આવેલ બ્રાહ્મણનું નામ સાંભળી આમ્રભટે ધ્યાન આપ્યું. પલવાર તેના શૂન્ય થએલા ચિત્તમાં શુદ્ધિ આવી.

"આ ભટજી કોણ છે?" રુદ્રમલ્લે પુછ્યું અને નમસ્કાર કર્યા.

"મારે દુર્ગપાલ મહારાજને મળવું છે."

ક્યાંથી આવ્યા?

"વંથળીથી મહારાજની આજ્ઞાથી આવ્યો છું."

"મહારાજ આવી ગયા?"

"હા મહારાજ મીનળબા બધાં આવી પહોચ્યાં."

"આપનું નામ શું?"

"મારું નામ આમ્રભટ. દુર્ગપાલ મહારાજને કહો કે ઉદા મહેતાનો દીકરો મહારાજનો સંદેશો લઇ આવ્યો છે.–"

"ઉદા મહેતા–મંત્રી મહારાજ?"

શંકાથી રુદ્રમલ્લે પુછ્યું. પણ આમ્રભટનું રૂપ, સંસ્કારી વ્યક્તિત્વ ને આભૂષણનો ઠાઠ જોઇ તેને ખાત્રી થઇ અને તરત માનભેર બોલ્યો "પધારો, પધારો પણ આમ એકલા કેમ? ક્યારે આવ્યા?

"હું બારોબાર બંદર પરથી આવ્યો. મારા માણસો નગર શેઠને ત્યાં ગયાં છે."

"આવો બીરાજો, હું ભટરાજને હમણાંજ કહી આવું. એક પલ પણ નહીં લાગે."

"હરકત નહીં" કહી આમ્રભટ પાસે પડેલા તકીઆ આગળ બેઠો ને ઉતાવળે પગે રુદ્રમલ્લ અંદર ગયો.

આમ્રભટનું ચિત્ત પાછું પેલી સુંદરી તરફ કરે તે પહેલાં તો રુદ્રમલ્લ પાછો આવ્યો.

"ભટજી પધારો."

રાજ્ય ખટપટની અકારી જીંદગી પર નીસાસો નાંખી આમ્રભટ ઉઠ્યા. તેણે અંદર જતાં પહેલાં પોતાના મનને સાવધાન થવા સુચવ્યું. ભૃગુકચ્છના આ દુર્ગપાલના શૌર્ય વીશે તેણે અનેક કથાઓ મોટા મોટા યોદ્ધાઓ પાસેથી સાંભળી હતી; એની ઉસ્તાદી માટે પોતાના પિતા જેવા મુત્સદ્દી મંત્રીવર્યે પણ તેને ઘણી ઘણીવાર ચેતાવ્યો હતો. મુંજાલ મહાઅમાત્ય જેવા આખા દેશમાં ડંકો વગડાવનાર મહાપુરુષને આને માટે ખુલ્લે મોંયે પ્રશંસા કરતા સાંભળ્યા હતા; અને ત્રિભુવનને પણ વશ કરનાર જયસિંહદેવ મહારાજ ખુદને તેણે એનું નામ જરાક ડરથી લેતા સાંભળ્યા હતા.

આવા માણસ પાસે તે એક બીનઅનુભવી યુવક જતો હતો;

અને તે એવા કામ માટે જે કરવા આવતાં મોટા મોટા મહારથીઓ પણ ધ્રુજે. મહામહેનને તેણે ક્ષોભને દબાવ્યો. ઉદા મહેતાનો પુત્ર હોવાથી મહાપુરુષોને મળવું એ તેને મન રમત હતી, એટલે આ પ્રયત્ન તરત સફળ થયો.

એ જે ઓરડામાં આવ્યો ત્યાં અજવાળું આછું હતું અને તે અજવાળામાં તેની આંખ બરાબર દેખાય તે પહેલાં હીંચકા પર બેઠેલો પુરુષ હેતથી આગળ આવ્યો ને તેના બે હાથ પકડયા.

"કોણ! ઉદા મહેતાનો આંબડ!"

આમ્રભટ આ શબ્દો બોલનારને બરોબર જુએ તે પહેલાં આ ખંડના બારણા તરફ તેની નજર ગઈ અને અંદર જતી સ્ત્રીની એડી અને તેનાપર લટકતો લુગડાનો પાછલો ભાગ જોયો. એક નિમિષ સુધી પેલી અણજાણી સુંદરી નજર આગળ આવી; પણ હોઠ કરડી પોતાને આવકાર દેનાર તરફ તેણે ધ્યાન આપ્યું.

ઉંચું, સ્નાયુબદ્ધ, ગૌરવર્ણું શરીર, ખભા પર છુટી સુકવેલી શિખામાં મઢાયલું ગૌરવ-શીલ મુખ: નાની, કાળી, મુછો; ગરુડરાજના જેવું અણીઆળું નાક; મોટી, ચમકતી ચંચલ આંખો:—આ બધી ખુબીઓ તેણે પલમાં જોઈ; પણ તે પહેલાં તે હેતાળ આવકારમાં સમાએલો ઉમળકો જોઈ તેને અચંબો લાગ્યો.

'ગુજરાતના નાથ'ના વાંચનારને આ અચંબો નહીં લાગે. આજે પંદર વર્ષે પણ ભટરાજ કાક પહેલાંના જેવોજ સીધો, સશકત, સ્નાયુબદ્ધ હતો. માત્ર તેના મોઢાંપર જરા માંસ આવ્યું હતું અને આધેડવયની રેખાઓ પડી હતી.

"ભટરાજ" :—

"આંબડ" કાકે કહ્યું: "મારા મિત્રનો દીકરો આજે મારે ઘેર, આવ મારા બેટા" કહી કાક આમ્રભટને ભેટયો.

"કોણ આંબડભાઈ;" એક ખુણામાંથી અવાજ આવ્યો. કાકની બાથમાંથી છુટી આમ્રભટે જોયું તો ખુણામાં મણિભદ્ર મહારાજ મોઢું ફાડી હસતા ઉભા હતા.

આમ્રભટ ચમક્યો; "અહો બ્રહ્મદેવ; તમે અહીંઆં ?"

"મેં શું કહ્યું હતું ? આજ મારી બ્હેનનું ઘર."

આમ્રભટે કાકની સામે જોયું; અને આ અબનુસી બ્રાહ્મણની બ્હેન આ તેજસ્વી યોદ્ધાનું ઘર કેમ શોભાવતી હશે તેનો વિચાર આવ્યો. અને એક એડી જોઈ પોતાને પેલી સુંદરીનું સ્મરણ થયું હતું એ વાત યાદ આવતાં મનમાં જરા હસ્યો.

કાકે તીક્ષ્ણતાથી બંને સામે જોયું.

"તમે એક વહાણમાં આવ્યા ?"

"હા" આમ્રભટે કહ્યું.

"વારુ; મણિભદ્રજી! તમે નાહી ધોઈને પરવારો. હું આંબડ જોડે વાતચીત કરી લઉં" આવ આંબડ: કહી કાકે હાથ પકડી આમ્રભટને પોતાની પાસે હીંચકાપર બેસાડ્યો. મણિભદ્ર અને રુદ્રમલ્લ બંને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

"કેમ ભાઈ, તારા બાપા વંથળી આવી ગયા ?"

"હા" આમ્રભટથી બોલાઇ ગયું ને તે ખચકાયો. તેને આ વાત તો કહેવી નહોતી અને અણજાણે કહેવાઈ ગઈ.

"મહારાજ અને મીનળબા ક્યારે વંથળી આવ્યાં ?"

"મારા નીકળ્યા પહેલાં ચારપાંચ દહાડા પહેલાં."

"બધાં કુશળ છે ?"

"હા; મહારાજે આ પત્ર આપ્યો છે" કહી કેડનો કમરબંધ છોડી આમ્રભટે એક પત્ર કાઢ્યો ને એ કાકને આપ્યો.

કાકે ઉપરનો કકડો છોડીને કાગળ ઉકેલ્યો ને વાંચ્યું.

"ભૃગુકચ્છમાં દુર્ગપાલ ભટરાજ કાકને વામનસ્થલીથી સમસ્ત રાજાવલીવિરાજિત બર્બરક જીષ્ણો પરમભટ્ટાર્ક મહારાજાધિરાજ જયસિંહદેવવર્માની આજ્ઞા કે જુનાગઢના ઘેરામાં સામેલ થવા આ દેખતાં તમારે અહીંઆં આવવું ને ભૃગુકચ્છ હાલ આ પત્ર લાવનાર આમ્રભટને સોંપવું. વિક્રમાર્ક ૧૧૬૯.

હસ્તે મહેતા શોભ."

કાગળ વાંચી રહ્યા પછી પણ કાક એક પલવાર તેની સામે જોઇ રહ્યો.

જયસિંહદેવ તેનાપર આજે પંદર વર્ષ થયાં ખફા હતા. એટલે તેની મદદ એકાએક માગી તેમાં કૈં રહસ્ય રહ્યું હતું.

"મને બોલાવવાનું કૈં કારણ?"

"મ્હારાજ હવે ઘણા અધીરા થયા છે. તેણે કર્ણાવતીથી દાદાક મહેતાને અને આપને તેડાવ્યા છે. મારા બાપાને પણ બોલાવ્યા."

"પંદર વર્ષ થયાં એ બધું કેમ ન કર્યું?"

"તેની એક વાત છે."

"શું?"

"ગઇ વખતે રા'ખેંગારે વંથળીથી પરશુરામ ભટરાજને હાંકી કાઢ્યા ત્યારે મહારાજ ઘણા ગુસ્સે થયા, અને ખેંગારને શરણે આવવાનું કહાવ્યું."

"હા.—"

"ત્યારે ખેંગારે તેની દેવડી રાણીનાં કાંચળી ને ચણીયો મહારાજને—"

"ભેટ મોકલાવ્યાં. તે તો મને ખબર છે. ખેંગાર ટીખળી તે ટીખલીજ રહ્યો. પણ સાયલેથી વંથળી સુધી જીતીને આવ્યા ને હવે કાકનું શું કામ પડયું?"

"મહારાજે વ્રત લીધું છે કે આ મહીનો ઉતરતાં કાં તો પાટણ નહીં કે કાં તો જુનાગઢ નહીં."

કાક હસ્યો "મહેતા મળ્યા હતા?"

"હા–તેણે પણ મારી જોડે કહાવ્યું છે કે મહારાજને જે પંદર વર્ષ પર તમે વચન આપ્યું હતું તે પાળવાનો આ વખત છે."

"શું"

"કે મહારાજ આજ્ઞા કરે તો તમે જઇ ખેંગારને નીચો નમાવો."

"હાલ બીજું બધું ત્યાં કેમ ચાલે છે?"

"હું નીકળ્યો તેને આગલેજ દહાડે ખેંગારે એક છાપો માર્યો; અને આપણા પાંચસે માણસ માર્યાં. પરશુરામ પોતે મહા મુશ્કેલીએ બચ્યા.

"એમ? વારુ બીજું કૈં? કૈં લશકર મંગાવ્યું છે?"

"ના, મુંજાલ મહેતાએ કહ્યું છે કે તમે એકલાજ આવજો, વધારે માણસની જરુર નથી ને લીલાદેવી—"

"હા—"

"લીલાદેવીએ પણ સંદેશો કહાવ્યો છે."

"શો?"

"કે તમે નહીં આવશો તો એ પોતે ભગુકચ્છ આવશે."

"કેમ એટલું બધું!"

"મને બોલાવ્યો ત્યારે ઘણાંજ ચિંતાતુર જણાતાં હતાં."

લીલાદેવી લાટના સોલંકીઓની એક પુરી વંશજ હતી, અને લાટ ને ગુજરાત સાથે મેળવી દેવા તેને કાકે જયસિંહદેવ મહારાજ જોડે પરણાવી હતી.

"મારો ભાવ ઘણો વધ્યો લાગે છે."

"ક્યારે નહોતો?" આમ્રભટે કહ્યું ને તે કાકની સામે માનથી જોઇ રહ્યો.

તરવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ નજરે કાકે તેની સામે જોયું પણ વાક્ય નિખાલસપણે બોલાયલું જોઇ તે હસ્યો. "તારો સરસામન ક્યાં છે?"

"મેં મારા માણસોને નગર શેઠને ત્યાં મોકલ્યાં છે."

"હા ખરી વાત તું તો એનો જમાઇ થવાનો છે નહીં વારું? જા હું જવાની તૈયારી કરું છું. રુદ્રમલ્લ! આંબડ મહેતાને માટે પાલખી મંગાવ" કહી કાક ઉઠ્યો ને આમ્રભટે રજા લીધી.

થોડી વાર કાક ત્યાં ઉભો રહ્યો અને શિકારીની સાવધતાથી મુદ્દો શોધી રહ્યો. "આમાં તો ભાઇ ઉદાનો કૈં હાથ લાગે છે!"

ઉંડો વિચાર કરતો ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ ધીમે ધીમે અંદર ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું

મણિભદ્ર કેમ આવ્યા

જ્યારે મણિભદ્ર મહારાજ અંદરના ખંડમાં ગયા ત્યારે તેના હૈયામાં કૈં કૈં ઉમળકા થઇ આવ્યા.

પહેલાં તેનું જીવન ભાંગ ને બ્રહ્મભોજન એ બે વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચાઇ રહેતું પણ આ શાંત ને સરલ જીવનમાં એક વખત ખળભળાટ પેઠો હતો. તેના ગુરુની દોહિત્રી મંજરી થોડા વખત કે કારણસર પોતાના ધણીને છોડી જુનાગઢ આવી. પરણેત્રી યુવતી પર નજર ન નાંખવી એ ચોક્કસ ધર્મનો સિદ્ધાંત હતો; ગુરુની છોકરીની છોકરી તે પોતાની ભાણેજ બરોબર હતી એ પણ શાસ્ત્રવચન હતું. છતાં આ વિપ્રવર્યના હૃદયમાં વિચિત્ર ઊર્મિઓનો સંચાર થયો. તેને જીવન રસમય લાગ્યું; ભાંગ ને મોદક પર અણગમો આવ્યો; ને ગુરુદોહિત્રીનું દર્શન જાગતાં ને ઉંઘતાં થવા માંડયું.

પણ જેવી તે આવી તેવી તે તેના પતિ સાથે ચાલી ગઇ; પણ વાદળાંથી છવાયેલા આકાશના તિમિરમા ધ્રુવનો તારો ચમકે તેમ મણિભદ્રના ભાંગ ને ભુખથી ગ્રસ્ત થએલા જીવનમાં તે ચમકી રહી.

થોડે દિવસે તેણે સાંભળ્યું કે તેના પતિ કાક સાથે તે ભૃગુકચ્છ ગઇ. આ સાંભળતાં મણિભદ્ર મહારાજના મગજની નોકાને દિશા જડી. તે ભૃગુકચ્છ જવાને તલસી રહ્યા; તેને દિવસ ને રાત ભૃગુકચ્છનાં સ્વપ્નાં આવવા માંડયાં. પણ જન્મથી તેણે જુનાગઢની બહાર પગ મુકયો નહોતો; યજમાનવૃત્તિ બધી જુનાગઢમાં હતી; અને પરગામનો ભય તેમને ઘણોજ હતો. એટલે, પોતાની દુનીઆ છોડી પારકી દુનીઆના અણજાણ પ્રદેશોમાં વિચરવાની તેને હીંમત થઇ નહી.

આમ વર્ષો વહી ગયાં. ભૃગુકચ્છમાં રહેતી મંજરીને મળી મોક્ષ મેળવવો, કે જુનાગઢનાં બ્રહ્મભોજનનો વિલાસ ભોગવવો એ બે લક્ષ વચ્ચે ફસી પડેલો આ બ્રાહ્મણ ઘણાય મુમુક્ષુ આત્માઓની માફક ધીમે ધીમે વિલાસ ભોગવવા લાગ્યો.

પંદર વર્ષે જુનાગઢના ખેંગારની રાણીએ તેને હુકમ કર્યો કે તેણે ભૃગુકચ્છ જવું. જેમ ધ્રુવને સાવકી માના બોલ સાંભળી, ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ જડ્યો તેમ આ હુકમ સાંભળતાં મણિભદ્રને મોક્ષનો માર્ગ મળ્યો. તે આનંદમાં નાચવા લાગ્યા. જુનાગઢ છોડવાને એકેપગે થઇ રહ્યા અને આવા ગોળમટોળ શરીરને ન છાજે એવી ઝડપથી તેણે રાણીનો હુકમ માથે ચઢાવ્યો.

અને અત્યારે તે મંજરીને મળવા અંદર ગયા, અંદરના ખંડમાં માત્ર એક નાની છોકરી ઝોળી હીંચોળતી હતી. મણિભદ્રે આ છોકરી પહેલાં જોઇ નહોતી તોપણ તરત ઓળખી અને ત્યાં હર્ષથી ફુલાતા તે જોઇ રહ્યા.

સાતેક વર્ષની આ છોકરીની રેખાઓમાં તેના અંતરમાં રમી રહેલી ગુર્જરીહિત્રોની રેખાઓ દેખાતી હતી. તેજ નાક, તેજ આંખો; માત્ર રંગ જરાક શામળો. જાણે ફુલ પાછું કળી સ્વરૂપે દેખાતું હોય એવો ભાસ મણિભદ્રને થયો.

"બહેન ! તારી બા ક્યાં છે ?"

"કોણ ?" છોકરીએ ચમકીને ઉચું જોયું.

"હું ! હું તારો મામો." કહી મણિભદ્ર હસ્યા ને પોતાના સ્વરૂપથી ગભરાતી ભાણેજને દીલસરસી ચાંપી.

"અરે પણ ભાઇ જાગશે" છોકરીએ ગભરાઇને કહ્યું.

"અરે આ તારો ભાઇ કે ?" મણિભદ્રે છોકરીને છોડી ઘોડીઆમાં સુતેલા છોકરાને ઉંચતો પકડ્યો.

"આવરે મારા દીકરા ! બેન, એનું નામ શું ?'

"એનું નામ અમે તો વૌસરિ પાડ્યું છે." આ વંટોળીયા જેવા નાકાની ને કાળા ભમર જેવા મામાના ડરથી દૂર જતાં છોકરીએ કહ્યું.

"વૌ–વૌ–વૌ–સ–રિ—" ધીમેથી આ વિચિત્ર નામ મગજમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરતાં મણિભદ્ર બોલ્યા.

પણ આ નામને ધારણ કરનારમાં તેની બેનની ધીરજ નહોતી.

૨

તેણે તો અરધી આંખે આ નવા મામાને જોયા, અને તેની મુખમુદ્રામાં કૈં સગપણનાં ચિન્હો નહીં માલૂમ પડવાથી બુલંદ અવાજે વાંધો ઉઠાવ્યો. "ઉંઆ–આ–આ"

વિશાલ હાસ્યથી વાતાવરણને હેતભર્યું કરી પોતાના હાથની ઝોળી બનાવી મણિભદ્રે જવાબ આપ્યો, "ઉબુબુ–બુ-ભાઇને—"

પણ આ વાર્તાલાપ વધારે ચાલે તે પહેલાં અંદરથી અવાજ આવ્યો, "મહાશ્વેતા ! શું થયું ?"

મણિભદ્ર ફર્યા, અને પંદર વર્ષે ફરીથી મંજરીને જોઇ. "બહેન ! બહેન !—"

મંજરી પહેલાં હતી તેવીજ તેજસ્વી ને સુંદર હતી; પંદર વર્ષના પ્રતાપે તેના શરીરની રેખાઓ ભરાવદાર થઇ હતી; તેના મુખનું લાલિત્ય પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમું સંપૂર્ણ થયું હતું; અને તેનાં ગર્વભર્યાં નયનો અમી વર્ષાવતાં શીખ્યાં હતાં.

તે મણિભદ્રને જોઇ જરા વિસ્મિત થઇ, પણ તે ફર્યા એટલે ઓળખાણ પડી.

"કોણ ? ભાઇ મણિભદ્રજી ?"

"હા, હુંજ, હુંજ, બહેન, હુંજ" કહી દોડતાં જઇ મણિભદ્રે ભાણેજને મંજરીને સોંપ્યો.

"ભાઇ, બેસો," કહી મંજરી પાટલો મુકવા ગઇ; પણ મણિભદ્રજી એવા માનના ભુખ્યા નહોતા.

"અરે બહેન રહેવા દો આપણે તો આ બેઠા." કહી મણિભદ્ર બેસી ગયા ને પગ પર પગ ચઢાવ્યા. "આવ દીકરા ! મારી પાસે."

પણ પેલી છોકરી તો મંજરીનાં લુગડાં પાછળ ભરાઇ અજાયબીમાં આ નવા આવનારને જોઇ રહી હતી.

"એ તો નહીં આવે. કેમ કુશલ તો છો ને ! બીજાં બધાં કેમ છે ?"

"આનંદ તો શું ? હર ભોળાનાથ ! જુનાગઢ પર તો જમ પલકયો છે, બા !" મણિભદ્રે દીલગીરીમાં ડોકું ધુણાવતાં કહ્યું. "ચારે ગમથી ખેંગાર મહારાજને ઘેર્યા છે. જે ભોળાનાથ કરે તે ખરું."

"ત્યારે અહીંઆં આવવું હતું ને—"

"બહેન! મન રોજ થાય પણ શું કરીએ? જજમાનવૃત્તિ રહી. ને લઢાઇને લીધે બારમાં ને શ્રાદ્ધનો પાર નહીં–લો–આ ભટજી આવ્યા—"

"કેમ! મણિભદ્રજી! તમારી બહેનને મળ્યા?" કાકે પુછયું.

"હા," કહી મણિભદ્રે કાનટોપી કાઢી ભોંય પર મુકી.

"મંજરી! મારે તો જવું પડશે."

"કયાં?"

"વંથળી."

"કેમ?"

કાકે મુગે મોઢે જયસિંહદેવ મહારાજનો આજ્ઞાપત્ર આપ્યો. મંજરીએ તે વાંચ્યો ને પાછો આપ્યો. ગાંડાની માફક મણિભદ્રે કાક ને મંજરી તરફ વારાફરતી જોયું ને ઉતાવળથી પુછયું, "શું તમે વંથળી જાઓ છો?"

જરાક સખ્તાઇથી કાકે આ ગરબડીઆ બ્રાહ્મણ સામે જોયું. બીજાની વાતોમાં માથું મારવાની મણિભદ્રની ટેવ તેને પસંદ પડી નહીં. "કેમ?"

"ભોગ લાગ્યા."

"શા સારુ?"

"હું પણ તેડું લઇને આવ્યોછું," મણિભદ્રે કહ્યું; અને પછી ભાન આવવાથી ચારે તરફ ભયથી જોવા લાગ્યો.

"અહીંઆં કોઇ સાંભળે એમ નથી. કોનું તેડું લઇ આવ્યા છો?"

"ગણુકબાનું" ધીમેથી મણિભદ્રે કહ્યું.

"રાણ—" ચમકીને કાક બોલવા જતો હતો પણ અટકયો, "શું શું?"

"તમને તે જુનાગઢ બોલાવે છે."

જરાક ગભરાઇ કાક પાછો હઠયો, "હેં!"

"હા! બધી વાત કહું?"

કાકે આંખો વડેજ હા કહી.

"મને બાએ બોલાવ્યો-છાનામાના. હું જપ કરતો હતો ત્યાંથી ઉઠયો, ને બ્રહ્મભોજનનું નોતરું હતું છતાં મહેલે ગયો. ત્યારે મહારાજ ને બા કૈં લઢતાં હતાં. મહારાજની આંખો લાલચોળ હતી—બાની આંખમાં પાણી હતાં. હર ભોળાનાથ! હું તો એવો ગભરાયો. ને મેં તો ભાંગ પણ નહીં પીધેલી."

"વારુ," અધીરાઇથી કાકે કહ્યું.

"પછી મહારાજ તો ગુસ્સે થઇ ચાલ્યા ગયા. ને ખવાસણ મને અંદર લઇ ગઇ. હુ તો થરથર ધ્રુજતો હતો. હર ભોળાનાથ! મને બાએ પુછ્યું: 'તમારું નામ મણિભદ્ર શુકલ?' મેં કહ્યું; 'હા.' "તમે જટાનાથ આચાર્યના શિષ્ય, કેમ?' બાએ પુછ્યું. મેં કહ્યું, 'હા બા.' 'તેની દોહિત્રીના વરને ઓળખો છો?' તેણે મને પુછ્યું. મને હસવું આવ્યું, હર ભોળાનાથ! હું આપનેજ ન ઓળખું?"

"પછી?" કાકે આગળ વાત ચલાવવા સુચવ્યું.

"મેં હા કહી. બા કહે 'મહારાજ!—' મને હાં!—'મહારાજ! તમે છાનામાના તેની પાસે જઇ શકશો?' હું તો ભાઇ ગભરાઇ ગયો. હર ભોળાનાથ! જુનાગઢનો બ્રાહ્મણ ભૃગુકચ્છ કેમ જઇ શકે? 'શુકલજી! આટલુ મારું કામ કરો, ને હું જો સોરઠની રાણી રહીશ તો જન્મોજન્મ તમારો ઉપકાર નહીં ભુલું,' બાએ કહ્યું ને તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડયાં. હર ભોળાનાથ! મને પણ રડવું આવ્યું. મેં કહ્યું કે હું જીવ આપવા તૈયાર છું. હર ભોળાનાથ!" કહી ભોળા બ્રાહ્મણે પોતાની આંખમાંથી આંસુ લુછી કાક સામે જોયું. કાકની આંખો સ્થિર થઇ હતી. તેણે માત્ર આંખની પલકથીજ મણિભદ્રને વાત પુરી કરવા કહ્યું. મંજરીની આંખ પણ ભીની થઇ. ખુંખારો ખાઇ મણિભદ્રે આગળ ચલાવ્યું.

"બા કહે 'શુકલજી! તુરતાતુરત પ્રભાસ થઇને ભૃગુકચ્છ જાઓ. ત્યાં જઇ કાકભટને મળજો ને ખાનગીમાં કહેજો."

"શું?" કાકે પુછ્યું.

"મને બાએ આ સંદેશો કહેવાનો કહ્યો છે; 'કાકભટજી! તમે મને બહેન કરી છે. એક વખત તમે મારી લાજ રાખી હતી; અનેક વખત મારા રાંની રાખી હતી. આજે તમારા શીવાય મારે ચાલે તેમ નથી માટે જ્યાં હો ત્યાંથી મને તરત આવીને મળજો.' પછી બાએ મને એક સામંતને સોંપ્યો ને તે મને પ્રભાસ સુધી મુકી ગયો. ને હું અહીંઆં આવ્યો. હર ભોળાનાથ."

મંજરીએ કાકની સામે જોયું. કાક વિચાર કરતો હતો. કોઇ બોલ્યું નહીં. મણિભદ્ર ચેતી ગયો કે હવે તેણે અહીંઆંથી જવું જોઇએ એટલે તે ઉઠયો.

"બીજું કૈં?" કાકે કહ્યું.

"અરે હા—"

"શું?"

"છેલ્લે બાએ ઉમેર્યું કે કાકને કહેજો કે હું પાટણનો દ્રોહ નથી કરવાની."

"હું બાને કેવી રીતે મળી શકું?"

"પ્રભાસ પાસે ચોરવાડ છે."

"હા."

"ત્યાં મોતીઓ આહીર રહે છે તેને કહેજો કે મણિભદ્ર શુકલનો હું માણુસ છું એટલે તે બધી ગોઠવણુ કરશે."

"વારુ! તમે આ વાડામાં જાઓ. ત્યાં માણુસો છે. સ્નાનસંધ્યા કરી લો." કહી કાકે મણિભદ્રને રજા આપી.

પ્રકરણુ ૫ મું

મંજરીની મહત્વાકાંક્ષા

મણિભદ્ર ગયા એટલે મંજરીએ વૌસરિને મહાશ્વેતાને આપી તેને બહાર મોકલી અને પછી કાક પાસે આવી તેને બોલવાની રાહ જોતી ઉભી રહી.

"મંજરી! કેં તોફાન છે ખરું."

"મને પણ એમજ લાગે છે."

"નહીં તો આ સામટાં ત્રણ જણને કાક સાંભરે નહીં,' કાકે કહ્યું.

"ત્રીજું કોણ?"

"લીલાદેવી."

મંજરી હસી. તેણે જરાક ટોળમાં કાકની સામે આંખો નચાવી. "અરે વાહ! તેણે પણ તેડયા છે કે?"

કાક પણ હસ્યો, "હા. આમ્રભટ સંદેશો લાવ્યો છે. પણ તને લીલાદેવી-ની અદેખાઇ આવે છે કે?"

"મને? શા માટે? અદેખાઇ કરે લીલાદેવી કે તેને કાક ન મળ્યો." ગર્વથી મંજરીએ કહ્યું.

"શી-શી—" કાકે નાક પર આંગળી મુકી. "તું એવું ગાંડું બોલ નહીં. કોઇ સાંભળશે. એણે પણ આટલે વખતે મને બોલાવ્યો તેમાં કૈં ભેદ હોવો જોઇએ," કાકે ગાંભીર્યથી ઉમેર્યું.

"શું લાગે છે?"

"તે સમજાતું નથી. બાકીનું બધું તો થોડુંથોડું સમજાય છે."

"શું?"

"જયદેવ મહારાજને જુનાગઢ લેવું છે એટલે કાકની જરુર પડી છે. ઉદા મહેતાને ભૃગુકચ્છ હાથ કરવું છે એટલે મને અહીંઆથી ખસેડવો છે."

"ઉદો!—" જરા ચમકીને મંજરીએ પુછ્યું. ભૂતકાલમાં ઉદાએ દીધેલાં દુઃખો યાદ આવતાં મંજરીના કપાલ પર કરચલીઓ પડી.

"હા, તેથી જ એના દીકરા આમ્રભટને આ આજ્ઞાપત્ર લઇ મોકલ્યો છે. મારે બદલે એ દુર્ગપાલ થવાનો છે."

"હેં!" મંજરીનું મોં જરા ફીકકું પડ્યું. તેના અવાજમાં જરા કંપ હતો.

"કૈં ગભરાવાનું કારણ નથી. ને આ છોકરો તો બીચારો

બાલક છે, ચપટીમાં ચોળાઇ જાય એવો છે. ભૃગુકચ્છમાં એનું કૈં વળવાનું નથી."

"ને ત્યાં તમને—

"મને શું થવાનું છે?" ગર્વમાં કાક હસ્યો. "હું કેટલો ઉપયોગી છું તે બધાં જાણે છે. ને લીલાદેવી ને ત્રિભુવનપાલ મહારાજ મારો વાળ વાંકો થવા દે તેમ નથી. અને આટલાં વર્ષમાં હું કૈં કટાઇ ગયો છું? એકલે હાથે કેટલાને તોબા પોકરાવી હતી તે ભુલી ગઇ?" કહી કાકે મંજરીના ગાલ પર ટકોરો માર્યો. મંજરીએ તેનો હાથ લઇ દાબ્યો. થોડીવાર બંને બોલ્યાં નહીં; માત્ર તેમના હૃદયનો સંવાદ ચાલ્યા કર્યો.

"ને આ ત્રીજું તેડું—"

"એનીજ બધી ગુંચવણ છે. રાણકદેવીને મારી મદદની શી જરૂર પડી તે સમજાતું નથી. મારી સ્થિતિ જરા કફોડી થશે."

"પણ એને મળ્યા વગર કૈં ચાલશે?"

"મળવાનો જરૂર. પછી જેવી વિગત તેવી વાત, તું હવે મારે જવાની તૈયારી કર. હું બીજું બધું બરોબર કરી આવું."

મંજરીએ હેતથી કાકના હાથ પર હાથ મુકયો ને તેની સામું જોઇ રહી.

"કેમ હું જાઉં છું તે તને નથી ગમતું? ગભરાટ લાગે છે?"

"જરાય નહીં." મંજરીએ કહ્યું. "મારા 'કૈલાસ જેવા દુર્ધર્ષ ને કાલાગ્નિ સમા દુઃસહ' પતિને શું થવાનું છે? ને કોની મગદુર છે કે તેની મંજરીની સામે આંગળી દેખાડે? જાઓ ખુશીથી. તમે દંડનાયક ક્યારે થાઓ તેનીજ વાટ જોતી હું બેસીશ."

"આ ભવે તો હું દંડનાયક થવાનો નથી."

"તે કેમ જાણ્યું?"

"મારાથી જયદેવ મહારાજ ડરે છે, ને પાટણના મંત્રીઓ ગભરાઇ મરે છે."

"વારુ, જોજો." હસીને મંજરીએ કહ્યું. "એક જણીએ તો તમને લાટના રાજા થવાનું નિમંત્રણ આપ્યું હતું. તે તમે ન સ્વીકાર્યું–ને મને પસંદ કરી. તો મારે તમને દંડનાયક તો બનાવવા" મંજરીની આંખો ગર્વ ને પ્રશંસામાં ચમકી રહી.

"અને ન બન્યો તો?" હસીને કાકે પુછ્યું.

"તો સમજવું કે પાટણમાંથી મુત્સદ્દીપણું પરવાર્યું છે."

"પણ તારા પણનું શું?"

"મારું પણ તો ક્યારનુંએ રહ્યું છે. તમે મારે મન દંડનાયક છો ને રહેવાના."

કાક હસ્યો ને મંજરીનો હાથ દાબ્યો.

"ચાલ હવે હું દેવભદ્રસૂરિના અપાસરામાં જઈ આવું. ત્યાં કંઈ ખબર પડશે"

કાક પાઘડી પહેરી તરવાર બાંધીને બહાર આવ્યો. નમસ્કાર કરતા સુભટોને જયજય કરી, કાક ઘોડે ચઢ્યો, ને બેચાર ઘોડેસ્વાર સાથે દેવભદ્રસૂરિના અપાસરા તરફ વળ્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

નગરશેઠને ત્યાં

આમ્રભટ સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાંથી પાલખીએ ચઢી નગરશેઠના ઘર તરફ ચાલ્યો ત્યારે પણ તેના મગજ આગળ તો પેલી ભણગણ સુંદરીજ રમા રહી હતી.

તેને દુર્ગપાલ સારો માણસ લાગ્યો. અને તે તો સોરઠ જશે એટલે પોતે ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ થશે અને અહીંઆં નીરાંતે રહી શકશે તેમાં પણ કંઈ સંદેહ લાગ્યો નહીં. તેના પિતાએ સાવચેત રહેવાની જે શીખામણ આપી હતી તે તેને નિરર્થક લાગી; અને ભૃગુકચ્છની સત્તા હાથ કરવાનું કામ તેમણે શા સારુ અઘરું ગણ્યું હશે તેની કંઈ સમજ પડી નહીં.

ત્યારે હવે માત્ર પેલી સુંદરીને શોધી કાઢવાનું કામ રહ્યું. તેણે બજારમાંથી જતાં ચારે તરફ જોયું પણ તે ઘાટે ઘડેલી બીજી સ્ત્રી જોઇ નહીં. આવા અપ્રતિમ સૌંદર્યની પ્રતિમાને શોધવી એ આ ગામમાં સહેલું તો થઇ પડે પણ મુશ્કેલીઓ પણ ઘણીજ હતી. તે એકદમ મોટો માણસ થઇ ગયો હતો; તેજપાલ નગરશેઠની પુત્રી જોડે તેનો સંબંધ બંધાયો હતો; એને ભૃગુકચ્છથી જાણીતો કોઇ વિશ્વાસુ માણસ પણ તેની પાસે નહોતો એટલે આ કામ ઘણું કઠણ થઇ પડ્યું.

માથું તકીઆપર નાંખી, આંખો મીંચી, તેણે તે સુંદરીનાં અંગોનું લાલિત્વ આંખ આગળ લાવવા મહેનત કરી. હોઠમાં શું આકર્ષક માધુર્ય–નાકનો શો મદભર મરોડ–આંખોમાં શી હૃદયભેદક મોહિની! સ્તનની રેખાઓની અડધી દેખાતી અપૂર્વતા, કમરની લચકમાં રહેલો ઠસ્સો, પગ સુધીની રેખામાં સ્પષ્ટ થતી ભવ્યતા–આ બધી ખુબીઓનું ઝીણુંઝીણું પૃથક્કરણ તેણે આજન્મ વિલાસીની સૂક્ષ્મતાથી કર્યું ને તેનું માથું ફરી ગયું.

તેણે જન્મીને અનાદર અનુભવ્યો નહોતો. તે માગતો તે ચીજ હાજરાહજુર થઇ જતી. પિતા મહેતાનો પૈસો ને સત્તા દહાડે દહાડે એવાં વધતાં હતાં કે તેના પુત્રને ના કહેવાની કોઇની મગદુર પાટણમાં પણ નહોતી: તો આ તો જીતાએલા દેશનું, અડધા ગામડા જેવું પાટનગર, અને પોતે અહીંઆંનો દૂર્ગપાલ,–પછી શું!

આ સ્ત્રી પરણેલી તો હતીજ. હોય, પણ તેમાં શું? પણ તેના વિના એને ચાલે એમ નહોતું. એટલે તે મળવીજ જોઇએ. વેષ ને સ્થલ પરથી તે બ્રાહ્મણી લાગતી હતી. કયા વેદીઆના નસીબે આ અપ્સરા જડાઇ હશે! જે હોય તે–પણ કયો વિપ્ર દાન અને મોદકથી લલચાતો નહોતો! એક શ્રાવક શ્રેષ્ઠના દીકરાને છાજે એવો તિરસ્કારજ તેને બ્રાહ્મણો તરફ હતો. આ વિચારો કરવામાં રોકાયો હતો છતાં પણ આમ્રભટની નજરે શહેરનો વેપાર દેખાયા વિના રહ્યો નહીં. ભૃગુકચ્છમાં ઘરો નાનાં, ને રસ્તા સાંકડા હતા. મંદિરો નાનાં ને જીર્ણ હતાં. તેમાં

પાટણનાં મંદિરોનો ભપકો નહોતો; મોઢેરાનાં મંદિરોની ભવ્યતા નહોતી. અને છતાં આ ગુજરાતનાં બધાં શેહેરો કરતાં લાટના પાટનગરમાં એક વિશેષતા હતી. આખું ગામ નાની દુકાનોનું બનેલું હોય એવું લાગતું હતું.

દરેક ચોકમાં વેપારીની વસ્તી ઉભરાતી; વાણોતરો કાનમાં કલમ ખોસી, ખભે પૈસાની કોથળી લઇ દોડાદોડ કરતા; અને માલના ગાડાંની હાર ચાલી જતી. ખંભાતમાં આ પ્રકારનું જીવન કૈંક અંશે હતું: પણ આ શહેરની ધાંધલ આગળ ખંભાતનો હીસાબ લાગતો નહોતો.

આ કારણોથી આમ્રભટના પાલખીવાળાઓ ઝપાટાબંધ ચાલી શકતા નહીં અને ઘણે ઠેકાણે તેમને અટકવું પડતું. આથી આમ્રભટની વિચારમાલા હરઘડીએ તુટતી ને એનો જીવ કચવાતો.

આમ્રભટને આ ગામમાં કેટલુંક ઘણું વિચિત્ર લાગ્યું. તેના જેવો મોટો માણસ પાલખીમાં બેસી જતો હતો પણ કોઇને નીરખવાની ફુરસદ નહોતી, તો નમસ્કાર કરવાની ક્યાંથીજ હોય? શું લોકો વિનયહીણા હતા, કે કામમાં બીજા કશા પર ધ્યાનજ નહોતા આપી શકતા?

વળી તેને વિચાર આવ્યો કે ખંભાતમાં પૈસો માતો નથી; અને ત્રણગણા આ બંદરમાં કેમ કૈં દેખાતો નથી? ક્યાં તેના બાપની દુકાનનો વૈભવ ને ક્યાં ભૃગુકચ્છના પટ્ટણીચોકની દુકાનો?

એટલામાં એના બાપની એક વાત તેને સમજાઇ; તેના પિતાએ ખંભાત બંદરની સત્તા હાથ કરી, અઢળક દોલત ભેગી કરી હતી; અને તેને આ નવા દેશનું મોટું બંદર હાથ કરવા મોકલ્યો હતો. આમ્રભટ મનમાં હસ્યો. તે પણ તેના પિતાની સમૃદ્ધિ ને સત્તાને પહોંચી જશે.

આવા હવાઇ કીલ્લાઓ રચતો આમ્રભટ તેજપાલ નગરશેઠને ત્યાં જઇ પહોંચ્યો. શેઠ તો બહાર ગયા હતા, પણ તેનો પુત્ર રેવાપાલ તેની આગતાસ્વાગતા કરવા હાજર હતો.

રેવાપાલ ત્રીશેક વર્ષનો, રૂપાળો ને ઠીંગણો ને મજબુત હતો. તેના મોઢા પર રુઝાએલા ઘાનાં ચિન્હો હતાં, તેનાં કાંડામાં હથીઆર વાપરવાનું બલ દેખાતું. તેની આંખો નિશ્ચલ ને તેનું મુખ ગંભીર હતું. તેને જોતાંજ માણસના ઉમળકા દબાઇ જાય એવું હતું.

આમ્રભટ પાલખી પરથી ઉતર્યો ત્યારે રેવાપાલે આવકાર દીધો "પધારો આંબડશેઠ. બાપા બહાર ગયા છે" તેનાં નયનોમાં હેત ને આદર નહોતાં, તેના અવાજમાં હર્ષ કે ઊર્મિ નહોતાં. માત્ર ન છુટકે તે આવકાર દેતો હોય એમ લાગતું હતું.

હોંસીલો આમ્રભટ તો આ ભવિષ્યના સાળાની રીતભાત જોઇ ઠંડોગાર થઇ ગયો.

"મારાં માણસો આવ્યાં?" તેણે મહામહેનતે હસીને પુછયુ.

"હા." ગાંભીર્યથી રેવાપાલે ઉત્તર દીધો.

"કેમ તમારી તબીએત તો ઠીક છે ને?"

"હા," કહી તે મુંગે મોઢે આગળ ગયો ને પાછળ આમ્રભટ ગયો. તે આ ગાંભીર્ય ને આ મુગા તિરસ્કારનું કારણ સમજ્યો નહી, કારણ કે તેને રેવાપાલની પહેલાંની જીંદગી વીશે માહીતી નહોતી.

રેવાપાલ લાટનાં નષ્ટ થએલાં સ્વાતંત્ર્ય ને સત્તાનો ભક્ત હતો-ને તે જતાં, તે જીવતાં મુએલો થઇ રહ્યો હતો.

પ્રકરણ ૭ મું

જંબુસરનો ઘેરો

લાટના ઇતિહાસનાં વીસરાએલાં કેટલાંક પાનાં

આ વાર્તાને તેમજ રેવાપાલનું ગાંભીર્ય સમજવા માટે લાટના ઇતિહાસનાં કંઇક પાછલાં પાનાં ઉથલાવવાં પડશે.

લાટનો છેલ્લો પ્રતાપી રાજા બારપ હતો; પણ લાટને નસીબે પાટણની ગાદીએ તેથી વધારે પ્રતાપી સોલંકી મૂલરાજ ચઢી બેઠો. બારપે મૂલરાજને હરાવ્યો; મૂલરાજે બારપને હરાવ્યો-પણ પરિણામ કંઇ

આવ્યું નહીં. આખરે બારપ જતાં મૂલરાજના પુત્ર ચામુંડે ભૃગુકચ્છ લીધું અને અણહીલવાડ પાટણની સત્તા લાટમાં બેસાડવાની શરુઆત કરી.

ચામુંડ પછી ભીમદેવે લાટ પર બહુ ધ્યાન આપ્યું નહીં પણ કર્ણદેવના વખતમાં લાટ સર કરવાની મહેનત પાટણે કરવા માંડી.

જેઓને "ગુજરાતના નાથ"માં આપેલા મુંજાલ અને ત્રિભુવનપાલનાં પત્ની કાશ્મીરાદેવી–મામાજી અને ભાણેજવહુના–પ્રશંસનીય નિર્ણયોનું સ્મરણ હશે તેને યાદ આવશે કે મુંજાલે જુવાનીમાં લાટ ઉપર હુમલો કર્યો હતો અને ત્યાંના પદ્મનાભ મહારાજને માર્યા હતા.

પણ તેથી પાટણનું કંઈ વળ્યું નહીં. પદ્મનાભ મહારાજના પુત્ર લઢાઇમાં પ્રાણ ખોયા તોપણ સેનાપતિ ધ્રુવસેન મહીથી તે કાવેરી* સુધી લાટનો ઝુંડો ઉઠાવી રહ્યો. અનેકવાર ભૃગુકચ્છ લીધું અને ખોયું; હાર ખાધી ને દીધી.

આ અરસામાં બે જણ પરમ મિત્ર હતા; બંને હતા બાલક, પણ રૂપ ને ગુણમાં સમોવડીઆ હતા. બંને યુદ્ધમાં કુશલ હતા. એક હતો ગરીબ બ્રાહ્મણ—બીજો હતો પૈસાદાર નગરશેઠનો છોકરો. બ્રાહ્મણ પાટણના દંડનાયક ત્રિભુવનપાલના સૈન્યમાં જોડાયો—વાણીઓ ધ્રુવસેનના લશ્કરમાંજ રહ્યો. એક કાક અને બીજો રેવાપાલ.

કાક ઉસ્તાદ હતો. એને ખાત્રી હતી કે ધ્રુવસેન ગમે તે કરે તોપણ પાટણની સત્તા આગળ તેનું કંઈ ચાલે એમ નહોતું. પદ્મનાભ મહારાજની પુત્રી મૃણાલકુંવરીને ધ્રુવસેન સાથે રાખતો. અને તે લાટની અસ્ત થતી સત્તા ને સ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિ ગનાતી હોવાથી તેનું દિનેદિને ઘટતું જતું સૈન્ય હીંમત હારતું નહીં. છતાં આખરે કંઈ જયવારો તેને દેખાતો નહોતો, કાકને આ મુશ્કેલીમાં એક રસ્તો સુઝયો. જો ત્રિભુવનપાલ સોલંકી મૃણાલકુંવરીને પરણે તો ત્રિભુવનપાલ લાટનો સ્વતંત્ર રાજા થાય, લાટની મહત્તા જળવાય, ધ્રુવસેનની આબરુ સચવાય ને પાટણનું કાસળ જાય.

---

* દંમણ પાસે આવેલી નદી, જે લાટની દક્ષિણ સરહદમાં હતી તે.

આ રસ્તો જેવો જડયો તેવો બંધ થઇ ગયો. ત્રિભુવનપાલ સોલંકી બીજી પરણે તેમ નહોતું. તે પરણે તોએ તેની સ્ત્રી કાશ્મીરાદેવી બીજી સ્ત્રી કરવા દે એમ નહોતું. તેમ થાય તોપણ ત્રિભુવનપાલ સ્વાતંત્ર્યનો ઝુંડો ઉઠાવી લે તેમ નહોતું. અને તે એમ કદાચ કરે, તોપણ મુંજાલ મહેતા તેનું સ્વાતંત્ર્ય ટકવા દે એમ નહોતું. આ મુશ્કેલીઓની ખાત્રી કરવા કાકે પંદર વર્ષ પર પાટણ જવાનું કામ માથે લીધું હતું.

જ્યારે તેને ખાત્રી થઇ કે લાટને આખરે ગુજરાતની સત્તા હેઠળ ગયા વિના છુટકોજ નહોતો, ત્યારે તેના મુત્સદ્દી મગજને લાગ્યું કે જેમ લાટ વહેલું ગુજરાતમાં મળી જાય તેમ સારું. તરત તેણે પોતાની લાક્ષણિક બાહોશીથી ધ્રુવસેનની સત્તા નાબુદ કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા.

લાટમાં પોણા ભાગના લોકોએ પાટણની સત્તા સ્વીકારી હતી. પાટણના લશ્કરથી ધ્રુવસેનનું સૈન્ય માત્ર દશમો ભાગ હતું. અને તે પણ દિવસે દિવસે પીગળતું હતું. લાટનો પૈસાવાળો વર્ગ યુદ્ધથી કંટાળી ઉગતા સૂર્યના તાપમાં આનંદ મહાલતો હતો. પણ ધ્રુવસેને મહેનત કરવામાં કૈં બાકી રાખી નહીં. તેની ભવ્ય દાઢીના કેટલાક વાળ દાંતમાં કરડી ને ધ્રુવ જેવો નિશ્ચલ ઉભો રહ્યો. તેના નાનકડા સૈન્યે ભૃગુકચ્છનો અને તેની રાજ્યલક્ષ્મી સમી રાજકન્યા મૃણાલકુંવરીનો કબજો છોડયો નહીં.

રેવાપાલ આ સૈન્યને મોખરે હતો, તે લાટના સ્વાતંત્ર્યમાં માનતો. પાટણને અને પટ્ટણીઓને કટ્ટા વેરી સમજતો. ભૃગુકચ્છનો છેલ્લો કાંગરો હાથમાં રહ્યો ત્યાંસુધી તે લઢયો, અને તે જતાં ધ્રુવસેન સાથે જંબુસર નાઠો.

તે દિવસે તેના અંતરમાં અગ્નિ ઉઠયો. કાકે ભૃગુકચ્છ લીધું ને તેના પિતા તેજપાલને સમજાવી તેની પાસે દેશદ્રોહ કરાવ્યો. તે બાલપણથી કાકને મિત્ર માનતો; હવેથી તેને દેશદ્રોહીનો શિરોમણી ગણવા લાગ્યો. એ કાકેજ પટ્ટણીઓનો પક્ષ કર્યો; ત્રિભુવનપાલને વિજય અપાવ્યો; ભૃગુકચ્છ લીધું; તેજપાલ નગરશેઠને ફોસલાવી હાથ પર લીધા. દેશના દુશ્મન તરફ પ્રગટેલા ઝનુનમાં મિત્રતા બળીને ભસ્મ થઇ ગઇ.

જંબુસરનો ઘેરો એ પરાક્રમના ઇતિહાસમાં સોનાને અક્ષરે મઢાયો છે. ધ્રુવસેનનું લશ્કર નાનું હતું. લાટના સ્વાતંત્ર્યમાં શ્રદ્ધા રાખનાર ગણ્યાગાંઠ્યા હતા. લાટના સોલંકીઓના વંશમાં માત્ર એક છોકરીજ હતી. આ હાથથી ગએલી બાજીનો પણ અડગ રમનાર ધ્રુવસેન વર્ષો સુધી જંબુસરને ટકાવી રહ્યો. હજાર વ્રણથી સુશોભિત તે વીરે પાટણના આખા સૈન્યને તોબા પોકરાવી, અને ત્રિભુવનપાલ અને કાક બંનેને થકવ્યા.

આખરે ભૃગુકચ્છના ઘેરામાંથી બચેલા સાતસો યોદ્ધામાંથી એકતાળીસ રહ્યા, આ નાનકડા પણ અડગ સૈન્યની સ્થિતિ ઘણી ગંભીર હતી. યમરાજ તેમનો કોળીઓ કરીને બેઠો હતો. તેમની આશાઓ નષ્ટ થઇ હતી. ધ્રુવસેનની એક વિધવા પુત્રી ને બીજી આઠદશ સ્ત્રીઓ જે તેમની સાથે હતી, તેમનું શું થશે તે કોઇને સુઝતું નહોતું. મરતા વીરની નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી ધ્રુવસેને આ બધાનો વિચાર કરવો આ ભવે મુલતવી રાખ્યો હતો, આ બધા અંધકારમાં પણ જરાક તેજનું કિરણુ અવારનવાર ફરતું. કામરેજ અને ગાંધારથી દરીઆને વાટે લશ્કરની અને ખોરાકની મદદ અવારનવાર આવતી હતી.

ધ્રુવસેન કરતાં મૃણાલકુંવરી વધારે નિશ્ચલ હતી. હોઠ પીસી તે બાલા આ સૈન્યને પ્રેરી રહી હતી અને લાટના સોલંકીઓનું નુર છેલ્લે સુધી ઝળકાવવું એ નિશ્ચય પર આવી રહી હતી. આખું લાટ ને ગુજરાત આ અડગ શૌર્યને ગાંડપણ માનતું હતું. દહાડે દહાડે ધ્રુવસેનનું-મૃત્યુ—કારણ કે તે નમતું મેલે એવો નહોતો—પાસે આવતું જતું હતું. અને તેમની નિર્બલતા એવી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી કે સમાધાન કરવાનો જરાએ લાગ હવે રહ્યો નહોતો.

એકદમ કાક દુર્ગપાલ ઘેરો છોડી પાટણ ગયો. કેમ ગયો તે કોઇને સમજાયું નહીં. જયસિંહદેવ મહારાજ માળવે હતા. તે મુંજાલ મહાઅમાત્ય અને રાજમાતા મીનળદેવીને મળી પાછો આવ્યો. બીજે દિવસે ધ્રુવસેનને કહેણ ગયું કે કાક અને તેજપાલ નગરશેઠ વિષ્ટિ લઇ

આવવા માગે છે. ધ્રુવસેન તેના જુના શિષ્ય અને દશ વર્ષ થયાં બનેલા દુશ્મનના નાયક કાકનાં શૌર્ય ને બાહોશીથી અણજાણ્યુ નહોતો. તે તેને તેનો કટ્ટો વેરી ને દેશદ્રોહી માનતો હતો. અત્યારે આ વિષ્ટિ લાવવામાં એ માણસની શી ઉસ્તાદી સમાઇ હતી ને તેને સમજાયું નહીં. હવે જંબુસર એતો દસ ઘડીનો સવાલ હતો, ત્યારે શા સારુ કાક અહીંઆ આવે? હવે તેનાથી સ્થિતિ બગડે એમ નહોતી એટલે ધ્રુવસેને કાકને મળવાની હા પાડી.

પ્રકરણ ૮ મું

સ્વતંત્ર લાટનો છેલ્લો સત્તાધીશ

એક ભાગેલા ઘરના ઓટલા ઉપર સ્વતંત્ર લાટની ફરકતી ધજા નીચે એ હતભાગી દેશનો છેલ્લો સત્તાધીશ એક પથ્થર પર બેઠો હતો; તેની સફેદ દાઢીના વણુહોળેલા વાળ મરતા સિંહની વીખરાએલી યાળ જેવા તેના વૃદ્ધ મુખને ભવ્યતા દેતા હતા. તેની આંખો લોહીઆળી હતી; તેના કરચલીવાળા કપાળ પર નિરાશાની રેખા હતી; અને છતાં આંખમાં ને કપાળ પર એકાગ્રતાજ દેખાતી.

તેના શરીરે ઠેકઠેકાણે પાટા હતા. છતાં તેના એક હાથમાં તેણે એક મોટો ભાલો પકડ્યો હતો. થોડી થોડી વારે તેના હોઠમાંથી લાટની જયઘોષણા "જય ગંગનાથ" * એ શબ્દો નીકળતા હતા. તેની આસપાસ વીશેક યોદ્ધાઓ વીંટળાઇને ઉભા હતા. તેમને શરીરે પણ પાટા હતા. તેમની આંખોમાં પણ મરતા કેસરીનું ખુની તેજ હતું. બધા ભુખે તરસે, થાક વિના શોષાઇ ગએલા હતા, અને છતાં અડગ શૌર્ય તેમનાં અંગેઅંગથી ઝરતું હતું.

શસ્ત્ર વગરનો કાક તેજપાલને લઇ એક યોદ્ધાની પાછળ પાછળ આવ્યો. ચારે તરફ સ્મશાનથી પણ વધારે શૂન્યતા હતી; માત્ર મરેલા યોદ્ધાનાં મુખ ચાટતા કુતરાઓનું કારમું ભસવું દૂરથી સંભળાતું.

* આ મહાદેવનું પુરાણું મંદિર હજી ભરૂચમાં મોજુદ છે.

આ ભયાનક જગ્યામાં જ્યારે તેણે લાટની નષ્ટ થતી રાજ્યલક્ષ્મીને ઉલ્લો રક્ષકગણ યમરાજને ડારતો ઉભો રહેલો જેયો ત્યારે તેના હૃદયમ આઘાત થયો. ધ્રુવસેન પાસે તે શસ્ત્રનો ઉપયોગ શીખ્યો હતો. રેવાપાલ સાથે રમ્યો હતો, ખાધું હતું, સુતો હતો. બીજા બધા તેના ઓળખીતા હત આ બધા અત્યારે દેશના સ્વાતંત્ર્ય ખાતર જીવ આપી રહ્યા હતા. પો વિજયી, પરદેશી સૈન્યનો નાયક, પરદેશી રાજાનો માનીતો, પોતે શુ આટલાં વર્ષ થયાં સ્વદેશનું ભલુ કરી રહ્યો હતો કે ભુંડું? એક પલ તેને ડુમો આવ્યો, એક પલ તેણે વ્યથામાં આંખો મીચી, એક વખત તે કાંપ્યો. તેની નજર, ઉપર ફરકતી ગંગનાથની ધજા ઉપર પડી. પરદેશ વિજયઘોષણાના પરિચિત શબ્દો વીસરી તે બબડયો: "ગંગનાથ મહારાજ કરે તે ખરું." બીજી પળે તે સ્વસ્થ થયો અને આગળ વધ્યો અને ધ્રુવસેન પાસે આવી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. "ગુરુદેવ પ્રણામ!" કાકે જે યોદ્ધા પાસે શસ્ત્રવિદ્યા મેળવી હતી તેને અસલ નામે તેણે સંબોધ્યા. ધ્રુવસેને મુગે મોઢે પણ ગૌરવથી પગ પાછ ખેંચી લઇ કાકને ચરણસ્પર્શ કરતો અટકાવ્યો: એ સ્પર્શથી પો દૂષિત થશે એવો અર્થ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. કાક તબીઅત વાળી જ દૂર ખસી ઉભો રહ્યો.

"કાક!" થોડી વારે વૃદ્ધ વીરે અપવાસ ને અથાગ મહેનતથ બેસી ગયેલે અવાજે કહ્યું: "કેમ આવ્યો છે? અમારી નિર્બલત જોવા આવ્યો છે?"

"ગુરુદેવ," માનથી નમ્રતાથી કાકે કહ્યું. "મહારાજ આપ કદ નિર્બલ હતા નહીં અને થવાના નથી. હું તો આપને એક પ્રાર્થ કરવા આવ્યો છું."

"પ્રાર્થના!" રેવાપાલ વચ્ચે બોલી ઉઠયો. તેનાં ડાચાં બેસ ગયાં હતાં. તેના ડોળા ગાંડા માણસના જેવા ચમકતા હતા. "અમ ગુલામ બનાવવા આવ્યો છે?"

"ના ભાઇ" અપમાન ગળે ઉતારી હેતાળ અવાજે કાકે કહ્યું

"હું તો લાટના અમર યોદ્ધાઓનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થવા આવ્યો છું; અને પ્રાર્થના કરવા આવ્યો છું કે હવે આગ્રહ છોડી દો. જે તમે કર્યું તે કોઈએ કદી કર્યું નથી ને કોઈથી થવાનું નથી. પણ જે લાટ ને જે મૃણાલકુંવરીબા માટે આ બધું કર્યું, તેનેજ ખાતર હવે છોડી દો."

"ને તેં તારે કહે?" ધ્રુવસેને કઠોર તિરસ્કારભર્યા હાસ્યથી પુછ્યું. "તારે કહે? તું શું મોઢું લઈ આવ્યો છે? તને ભાન છે કે તુ કોણ છે? તું-પરદેશી પટ્ટણીઓનો ભાડુતી સેવક! ન તને દેશની દાઝ લાગી, ન તારા અન્નદાતાની શરમ નડી, ન તારા ભાઈઓનું હેત આડે આવ્યું; તું જાતે વેચાયો ને ભૃગુકચ્છ વેચ્યું. હવે મને વેચાતો લેવા આવ્યો છે?"

થોડી વાર આ સખત શુકનો કાક સાંભળી રહ્યો: અને પછી સ્વાસ્થ્યથી પહેલાના જેવીજ નમ્રતાથી બોલ્યો: "ગુરુદેવ, તમે કહો છો તો ખરા, પણ મારું કહેવું સાંભળશો? જ્યારે હું પટ્ટણી સૈન્યમાં જોડાયો ત્યારે ક્યાં હતું લાટનું બળ અને ક્યાં હતી તેની સત્તા? તમે માનતા હતા કે બંને છે. મને તો ખાત્રી હતી કે બંને મૃગજલ સમાન હતાં."

"દેશદ્રોહ કરવા કરતાં એ મૃગજલ પાછળ મરવું અમને વહાલું છે" રેવાપાલ અધીરાઈથી બોલ્યો.

"રેવાભાઈ, તમે પટ્ટણીઓને ઓળખતા નથી. હું પટ્ટણીઓ તરફ ન હોત તો ભૃગુકચ્છ પડાને પાધર થઈ જાત. તમે ક્યારનાએ ચોળાઈ જાત, અને લાટનાં સત્તા ને ગૌરવ સાચવવાનો સમય મેં આજે આણ્યો છે, તે કદી આવત નહીં" કાકે સખ્તાઈથી કહ્યું.

"આ સત્તા ને આ ગૌરવ!" ધ્રુવસેને કાકના છેલ્લા વાક્ય ઉપર ટીકા કરી આસપાસ હાથ દેખાડ્યો.

"હા, આ સત્તા ને આ ગૌરવ: આજે છ મહીના થયાં તમે કેમ ટકી રહ્યા છો, તે તમને ખબર છે? ગાંભારથી દાણો કોણે મોકલાવ્યો

ખબર છે? કામરેજથી માણસો મોકલાવવાનો સંદેશો કોણે કહાવ્યો
। તે ખબર છે?"

"કોણે?" રેવાપાલે તિરસ્કારથી પુછ્યું.

"મેં" કાકે ગર્વથી કહ્યું.

"શા માટે?"

"શા માટે? તમે તો મને દુશ્મન દેખોછો, પણ તમારી ભુલ ગુરુદેવ! હા, લાટ પાટણને હાથે જવાનું, એ ચોક્કસ; પણ બાપડા ચારા તરીકે, કેદી તરીકે મારે નથી જવા દેવું પણ પોતાની મેળે, નથા. અને તે તમે કરી શકો એમ છો. તેથી હું તમને ટકાવી બનો હતો; અને અત્યારે આ પ્રાર્થના કરવા આવ્યો છું."

કોઇ બોલ્યું નહીં. કાક બડાશ મારતો હતો કે ખરું કહેતો હતો, કોઇને સમજાયું નહીં. કાકે આગળ ચલાવ્યું:

"તમારે મૃણાલકુંવરીબાને લાટના સિંહાસન પર બેસાડવાં છે? રે પણ તેજ જોઇએ છીએ. તમારે લાટની સત્તા હાથ કરવી છે? પણ મને કબુલ છે. તમારે ભૃગુકચ્છનો વાવટો ચારે દિશામાં ઉરા- ો છે? હું પણ તેજ ઇચ્છું છું. અને તેથી તમારી પાસે આવ્યો છું." ક જુસ્સાથી ઝપાટાબંધ બોલે જતો હતો. તેની આંખો ચમકી કી હતી.

"પણ કેવી રીતે?"

"જયસિંહદેવ મહારાજ કુંવરીબાને પરણવા તયાર છે; આપને ગુકચ્છના દુર્ગપાલ નીમ્યા છે; ને મારું લાટનું સૈન્ય રેવાબાદને સોંપી ાનો હુકમ આ રહ્યો. તમે આ કબુલ કરો તો કાલે સવારે ત્રિભુવન- ાલ અને હું પટ્ટણી સૈન્ય લઇ અહીંથી રવાના થઇએ" કહી કાકે ાટણથી આણેલું આસન ધર્યું.

ધ્રુવસેન ને તેના સાથીઓએ ચકિત થઇ જોયા કર્યું.

"એટલે અમે પાટણની ચાકરી સ્વીકારીએ!" ગુસ્સાથી રેવાપાલે હ્યું. "મારા બાપને તો પરદેશીના આણેલા બનાવ્યા; હવે મને બના- વો છે? કદી નહીં." દઢતાથી રેવાપાલે કહ્યું.

"રેવાભાઇ," કાકે કહ્યું. "આ ઉતાવળ કરવાનો કે ગુસ્સે થવાનો વખત નથી. ગુરુદેવ મહારાજ," કાકે કરગરીને ધ્રુવસેનને કહેવા માંડ્યું, "આપ વૃદ્ધ છો, અનુભવી છો. મને દ્રોહી ગણશો, ભાડુતી ગણશો કે દાસ ગણશો, તેથી લાટનું ભલું નથી થવાનું."

ધ્રુવસેને મુગે મોઢે ડોકું ધુણાવ્યું. કાકે આગળ ચલાવ્યું: "તમે તો મુઠ્ઠીભર છો. હું ધારું તો કાલે સવારે જંબુસર લઉં. તમે તો ભીષ્મ પિતામહ જેવા સ્વેચ્છાએ મોત લાવો એવા છો, એટલે મરશો પણ પરિણામ શું થશે તે નથી જોતા? લાટના પુરાતન ગૌરવનો અસ્ત થશે; કુંવરીબા રખડી જશે; લાટના સોલંકીનું નામ કે નિશાન નહીં રહે; અને પાટણનો રાજા લાટને જમીનદોસ્ત કર્યાનો ફાંકો રાખશે." કાક જરા થોભ્યો; પણ રેવાપાલ વચ્ચે બોલવા જતો હતો તેને તેણે અટકાવ્યો; "રેવાભાઇ! મને બોલી રહેવા દો. શાંત પડો, વિચાર કરો. તમે ધારો છો એવો હું પાપી કે દ્રોહી નથી. ગુરુદેવ, આપ મારા પિતા સમાન છો; રેવાભાઇ મારો નાનો ભાઇ છે; હું ભૃગુકચ્છમાં જન્મ્યો છું, ને ભવેભવ જનમવાની હોંસ રાખું છું. તમે વિચાર તો કરો કે તમારી આ સ્થિતિમાં પાટણ પાસે હું આ શરતો કેમ લઇ આવ્યો હોઇશ? હું દ્રોહી હોઉં તો એવું શું કામ કરું? તમારા પરાજયથી નહીં રાચું. હું કુંવરીબાનો હિતૈષી નહીં હોઉં તો તેમને ગુજરાતના ધણી શા માટે બનાવવાની પરવા રાખું? મારે તો લાટ દેશને ગુજરાતના માથાનો મણિ કરવો છે."

કોઇ બોલ્યું નહીં; બધા સ્તબ્ધ બની ઉભા રહ્યા. નીસાસો નાખી ધ્રુવસેને પાટાવાળો હાથ કપાળ પર મુકયો.

"બોલો ગુરુદેવ! સેનાપતિ મહારાજ! બોલો. આપના બોલ પર લાટનું ગૌરવ અત્યારે રહ્યું છે."

ધીમેથી ધ્રુવસેને માથું ઉંચું કર્યું "ભાઇઓ! આ આપણી વાત નથી, પાટણની ચાકરી હું કદી લેવાનો નથી. તે પહેલાં હું જીભ કરડી મરી જઇશ. પણ મારા સ્વામીની છોકરીનું કોણ? તેને પ્રુછ્યા વગર

હું કૈં નહીં કરું. તું ના કહેશે તો કાલે કેસરીઆં" કહી તે ઉભો થઇ ગયો.
"કુંવરીબાને અત્યારે પુછશો ?" કાકે કહ્યું.
"હું નહીં પુછું. રેવાપાલ તું કાકને બા પાસે લઇ જા."
"પણ તમારો શો વિચાર એમ પુછે તો ?" રેવાપાલે પુછ્યું.
વૃદ્ધ યોદ્ધો જરા વાર થોભ્યો ને માથું ઉંચું કરી કહ્યું: "કહેજે કે કાકની વાત વાસ્તવિક લાગે છે."
કાકનું હૃદય હર્ષથી ઉછળ્યું; લાટના યોદ્ધાઓ આશ્ચર્યભંગ બની એક બીજા સામે જોઇ રહ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું
લાટની રાજ્યલક્ષ્મી

કાક રેવાપાલની પાછળ પાછળ ગયો ત્યારે તેના મનમાં અનેક શંકાઓ પેદા થઇ. એક મુત્સદ્દી યોદ્ધાને સમજાવવું એક વાત હતી; વીસ વરસની સ્ત્રીની હઠ વશ કરવી એ જુદી વાત હતી. અને તેના જાણવામાં આવ્યું હતું કે આ યુદ્ધમાં જેવી અડગ હીંમત ધ્રુવસેને બતાવી હતી, તેવીજ આ સોલંકી કુંવરીએ બતાવી હતી.

જંબુસરની સુની સ્મશાનસમી શેરીઓ વટાવતાં કાકે આ કુંવરીનાં સ્મરણો મનમાં તાજાં કરવા માંડયાં. પદ્મનાભ મહારાજના વખતમાં જ્યારે તે અને રેવાપાલ સાથે નીશાળે જતા ત્યારે એના જન્મનો ઉત્સવ થએલો, તે યાદ આવ્યો. પછી તેને એક બે વખત જોઇ હતી–પાંચેક વરસની નાની ઢીંગલી જેવી બાલકી આજે તે કેવી હશે? શાં શાં દુઃખોમાંથી, ભયંકર સંયોગોમાંથી તે પસાર થઇ હશે? અને અત્યારે પાટણનો તાજ હાથમાં લઇ તે તેને આપવા જતો હતો; તે લેશે?

તેણે રેવાપાલ તરફ જોયું. હોઠ પીસીને તે આગળ જતો હતો. તેણે સાંભળ્યું હતું–કોન ગુન્હેગાર હતા–કે રેવાપાલ જેટલી જહેમત લાટના સ્વાતંત્ર્ય માટે ઉઠાવતો હતો, તેથી વધારે જોખમ એ કુંવરીને રીઝવવા ઉઠાવતો હતો; અને તેની સેવામાં જેટલો પરમાર્થ હતો,

લાટની રાજલક્ષ્મી [પૃષ્ઠ ૩૬

તેટલોજ સ્વાર્થ હતો. પણ એ તો લોકોનાં ગપ્પાં હતાં.

થોડી વારે તેઓ એક ખંડીએર થઇ રહેવા આવેલા મહેલમાં ગયા. ત્યાં એક સૈનિક ચોકી કરતો હતો.

"જય ગંગનાથ, ભોળા!" રેવાપાલે કહ્યું.

"જય ગંગનાથ બાપુ!" સૈનિકે જવાબ આપ્યો. "શો હુકમ છે?"

"બા શું કરે છે?"

"બેઠાં હશે."

"જા પુછી આવ કે રેવાપાલ ને પાટણનો ભટરાજ કાક બાને મળવા માગે છે." રેવાપાલના શબ્દેશબ્દમાં ડામ હતા; કાકે તે મુંગે મોઢે સહન કર્યા, ભોળો ગયો અને થોડી વારે પાછો આવ્યો.

"બાપુ, ચાલો. બા બોલાવે છે."

ગંદી થઇ ગએલી ઓસરીમાં થઇ, સાવ અંધારા ખંડમાં થઇ ભોળો કાક ને રેવાપાલને એક પાછલા ઓરડામાં લઇ ગયો. એક હીંચકા પર કાળું લુગડું પહેરીને મૃણાલકુંવરી બેઠી હતી. બે બાકોરાંમાંથી આવતા નામના ઉજાસમાં કાકે સોલંકીની રાજ્યકન્યા જોઇ. તે નાની ને નાજુક લાગતી હતી. ભાગ્યેજ કોઇ સોળ વર્ષની તેને કહે; પણ તેના પાતળા ચાટીલા હોઠ સખત રીતે બીડાએલા હતા; અને તેની આંખમાં ઉંડું સ્થિર તેજ ચમકતું હતું. તેનું નાનું પણ નમણું નાક, ને મોહક પણ જીદ્દી ચીબુક તેના પ્રભાવનો કંઇ ખ્યાલ આપતાં હતાં. તેણે બે પગ એકદમ ભોંય ઉપર મુકી હીંચકો અટકાવ્યો, અને એક તીક્ષ્ણ નજર આ બંને પર નાખી.

"આ કાકભટ?" તેણે પુછ્યું. તેના અવાજમાં કંઇ અજબ જેવી શાંતિ ને નિશ્ચયાત્મકતા હતાં. રેવાપાલે ડોકી વતે હા કહી.

"આવો. કેમ આવ્યા છો?" તેના અવાજમાં જરા પણ ભાવનો અંશ નહોતો.

"બા," રેવાપાલ બોલ્યો. "કાક પટ્ટણી દંડનાયકનો સંદેશો લાવ્યો છે."

"શો?"

"જો ગુરુદેવ સમાધાન કરે તો પાટણનો રાજા તમને પરણવા ને ગુરુદેવને ભૃગુકચ્છના દુર્ગપાલ કરવા રાજી છે." રેવાપાલે તિરસ્કારભર્યા અવાજે કાકનો સંદેશો કહ્યો.

"વારું!" જાણે કોઇ બીજાની વાત થતી હોય તેવી રીતે મૃણાલે કહ્યું. "ને ગુરુદેવ શું કહે છે?"

"કહે છે કે એમને આ વાસ્તવિક લાગે છે પણ તમે કહો તે ખરું. તમારો હુકમ હોય તો કાલે કેસરીઆં કરવા પણ અમે રાજી છીએ."

કુંવરી એકદમ કાક તરફ ફરી, અને જાણે નજીવી વાત કરતી હોય તેવી રીતે તેણે પુછ્યું.

"તમે કાકભટ? જેણે લાટ લીધું કહેવાય છે તે?"

"હા બા," કહી કાકે હાથ જોડયા.

"તમે મને પાટણની રાણી બનાવવા માગો છો?"

"જી હા."

"શા માટે?"

"તેમાંજ લાટનું સુખ ને ગૌરવ સમાયાં છે તેથી."

"અને હું ના કહું તો?" કુંવરીએ પુછ્યું.

"તો જંબુસર કાલે પડશે; મારા ગુરુદેવ દુર્જય રહ્યા છે, તે હારશે: ને પદ્મનાભ મહારાજની પૌત્રી રઝળતી થશે." કાકે પણ જરા સખ્તાઇથી કહ્યું. કોણ જાણે કેમ, તેને આ છોકરીનો મુદ્દો સમજાયો નહીં.

"રેવાપાલ, તું શું ધારે છે?" કુંવરીએ પુછ્યું.

"આપની આજ્ઞા હોય તે" રેવાપાલે જીદથી ટુંકું પતાવ્યું.

"તને આ યોજના વાસ્તવિક લાગે છે?"

"મને તો લાટ પરદેશીનું થાય એટલે કૈં વાસ્તવિક જણાતું નથી."

મૃણાલ થોડી વાર મુગી રહી. "રેવાપાલ, ગુરુદેવ ચોરા ઉપર છે?"

"હા."

"જા, જરા બોલાવી લાવ."

"જેવી આજ્ઞા" કહી રેવાપાલ ગયો. કાક આ નાનકડી કુંવરીનો રોફ ને શાંતિ જોઇ જરા ચકિત થયો. મીનળદેવીમાં પણ તેણે આવી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ કે એકાગ્રતા જોયાં નહોતાં. જેવો રેવાપાલ ગયો એટલે તે કાક તરફ ફરી; તેના હોઠ વધારે સખ્તાઇથી બીડાયા.

"તું મારી પાસે શું કરાવવા માગે છે, ખબર છે?"

"હા."

"નથી." અનુભવી યોદ્ધો ખાત્રીથી તરવારનો ઘા કરે તેમ યુવતીએ કહ્યું. "કાલે સવારે મારા દાદાનો મુગટ પહેરી, હાથમાં તરવાર લઇ મારા સૈન્ય સાથે હું કેસરીઆં કરવા તમારા પર તુટી પડવાની છું. મારું માથું જશે પણ હું અમર થઇ જઇશ. મારા શૌર્યથી પૃથ્વી ગાજશે; ને ભવિષ્યમાં લોકો મને અંબિકા તરીકે પુજશે." તેનો સ્વર કાંપતો નહોતો. તેની આંખોમાં અસાધારણ તેજ નહોતું. હતી માત્ર તેની તેજ અસ્વાભાવિક નિશ્ચયાત્મકતા ને બેદરકારીભરી શાંતિ. કાકની અજાયબીનો પાર રહ્યો નહીં.

"તું મને એ લહાવો ખોવડાવવા માગે છે?"

"હા."

"શા માટે?"

"ગુજરાતનાં રાજ્યમાતા થાઓ તે માટે."

"તારા રાજાને કેટલી સ્ત્રીઓ છે?"

"ત્રણ."

"ને હું ચોથી? એમાં પટરાણી કયાં?

"મીનળબાએ વચન આપ્યું છે કે તમે પટરાણી થશો."

"કાક, મારે સ્વયંવર કરી પરણવું છે."

"જયસિંહદેવ સોલંકીથી વધારે લાયક કયો વર મળશે?" કાકે પુછ્યું.

"જે ગુજરાત જીતીને આવે તે."

"તે પણ કોનાથી થાય?"

"કહું ?" તેણે નીચા વળી હોઠ પીસી ધીમે પણ સ્વસ્થ અવાજે પુછ્યું. કાકને કમકમાં આવ્યાં. આ છોકરી ઘરડી ડોસીની ઉસ્તાદીથી બોલતી હતી.

"એક માણસની મેં ઘણી ખ્યાતિ સાંભળી છે. તેણે મુંજાલને મહાત કર્યો; ખેંગારને તોબા પોકરાવી; એકલે હાથે નવઘણને પકડ્યો; ઉદાની સ્ત્રી લઇ આવ્યો; આજે તે ત્રિભુવનને હાથેલીમાં નચવે છે. જેને આટલાં વર્ષ થયાં હું જોવા તલસી રહી હતી. બોલ, તેનાથી એ થશે ?"

કાક ધ્રુજ્યો; કેવો ભયંકર પ્રશ્ન ? શું આ સ્ત્રીમાં ઝનુન? એક પળ તેનું પણ સ્વાસ્થ્ય જતું રહ્યું.

"બોલ, આ બધાં પરાક્રમો ખરાં છે કે ખોટાં?"

"પણ હું—હું—"

"હા. તું ગુજરાત લઇ શકે."

"શું કહો છો? ગાંડાં થયાં?"

"ના. અત્યારે કબુલ કર. તારી પાસે કેટલું લાટસૈન્ય છે? પાંચ હજાર-છ હજાર ?"

"હા."

"ત્રિભુવનપાલ અડધી ઘડીમાં પુરો થશે. કાલે સવારે તારું સૈન્ય ભૃગુકચ્છ પાછું લેશે. પરમ દિવસે મહીથી તાપી સુધી લાટ તૈયાર થઇ જશે. પણ પદ્મનાભ મહારાજનું સિંહાસન ખાલી છે. આપણે બંને તેના પરે બેસીશું. પછી ગુજરાતનો શો હીસાબ છે?" તેણે શાંતિથી પુછ્યું. તેને મન તો એ માત્ર સોદાનો સવાલ લાગતો હતો.

જાણે પગ આગળ નાગ દીઠા હોય તેમ કાક ચમક્યો. આ ઉંડા વિચાર, આ ભાવહીણી યોજના, કેવી દૃઢતા ને શી હીંમત; અને તે આ બાલકમાં!

એક પળ કાકને શું કહેવું તે પણ સુઝયું નહીં.

"બા," કાકના અવાજમાં ક્ષોભ હતો. "તમે મારી પાસે શું કરાવવા માગો છો તે સમજો છો ?"

"હા. પૃથિવી પર સૌથી શ્રેષ્ઠ રાજ્યપદ છે, તે અપાવું છું."

"ના. મિત્રદ્રોહ કરું–સ્વામીદ્રોહ કરું–પત્નીદ્રોહ કરું–ત્રણું ભ્રષ્ટ થાઉં? મારાથી એ નહીં થાય." ધીમેથી કાક બોલ્યો.

"તારાથી તો માત્ર દેશદ્રોહજ થશે. મને નહોતી ખબર કે તું કાયર છે!" તિરસ્કારથી મૃણાલ બોલી. તેના અવાજમાં પહેલી વખત નિરાશાનો ભાવ આવ્યો.

"મારામાં તમે ધારો છો તેવી હીંમત નથી. પણ જયસિંહદેવ જોડે પરણો તો હું તમને દુનીઆની મહારાણી બનાવીશ; પદ્મનાભ મહારાજની કુંવરીની આણ દશે દિશામાં વર્તાવીશ પછી કંઈ છે?"

"એ તો બધી વાતો. મને પાટણની મહારાણી થવામાં માલ દેખાતો નથી."

"મને તમે હાલાં કેસરીઆં કરો તેમાં માલ દેખાતો નથી."

"પણ તારું મન લલચાય એમ નથી?" કુંવરીએ પુછ્યું.

"મારો સંકલ્પ મેં કહ્યો, એથી વધારે મારાથી થાય એમ નથી."

"ત્યારે એ શીવાય બીજો રસ્તો લેવામાં મને તારી પરવા નથી." શાંતિથી મૃણાલે કહ્યું.

"જી" કાકે જવાબ વાળ્યો. "લો, આ ગુરુદેવ આવ્યા."

બીજી પળે ધ્રુવસેન અને રેવાપાલ આવ્યા. બધા ચિંતાતુર મોઢે કુંવરી તરફ જોઇ રહ્યા. તેણે ત્રણે તરફ વારાફરતી જોયું, ને પછી શાંતિથી કહ્યું:

"ગુરુદેવ! જયસિંહદેવને પરણવા હું ખુશી છું."

રેવાપાલ ચમક્યો. કાકને નીરાંત વળી.

"તમે શું કરશો?"

"હું?" ધ્રુવસેને કહ્યું. "હું કાલે સંન્યસ્ત લઇશ. રેવાપાલને દુર્ગપાલ નીમવા પડશે." ધ્રુવસેને કાકને કહ્યું.

"જી" કાકે કહ્યું.

"રેવાપાલ કદી પરદેશીઓનો દાસ થવાનો નથી" રેવાપાલે હોઠ પીસી કહ્યું.

"ત્યારે આપ આ શરતો કબુલ કરો છો ?" કાકે છેલ્લો સવાલ કર્યો.

"હા" ભુવસેને કહ્યું. મૃણાલ શાંતિથી ને રેવાપાલ ગુસ્સામાં જોઇ રહ્યાં.

* * * *

પરિણામે ભુવસેને સંન્યસ્ત લીધું. કુંવરી જયસિંહદેવને પરણી લીલાદેવી થયાં; અને રેવાપાલને સંસારમાં રસ રહ્યો નહીં.

* * * *

આ વાતને ચાર વર્ષ વહી ગયાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું

પરિચિત છતાં અજાણ્યું મુખ

ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ ઝપાટાબંધ દેવભદ્રસૂરિને અપાસરે જઈ પહોંચ્યો.

આજે કેટલાં વર્ષો થયાં દેવભદ્રસૂરિએ ભૃગુકચ્છમાં પોતાના ચાતુર્માસ ગાળ્યા હતા. અને નબળી તબીઅતને લીધે બાકીની મોસમમાં પણ તે ઘણે દૂર વિહાર કરતા નહીં; એટલે જરુર પડે અહીંઆ આવી પહોંચતા.

એ સૂરિની ખ્યાતિ દશે દિશામાં પ્રસરી હતી. સંવત ૧૧૫૮ માં એમણે કથારત્નકોષ લખ્યો ત્યારથી તો એમની વિદ્વત્તાનો ડંકો એવો વાગતો હતો કે ચારે દિશાના જૈન સાધુ ને પંડિતો આકર્ષાઇને ભરુચ આવતા અને એમના વચનામૃતનો સ્વાદ ચાખવાની હોંસ રાખતા.

દેવભદ્રની વિદ્વત્તા જેવી અપ્રતિમ હતી, તેવુંજ તેનું હૃદય વિશાલ હતું. ભૂતદયાના તે ભક્ત હતા; જનસમાજનો ઉદ્ધાર એજ એની પ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય હતું. જૈન કે જૈનેતર મતના ઝઘડામાં, કે રાજપુરુષોની રસાકસીમાં તેને રસ નહોતો. તેના અપાશ્રયમાં સાધુ ને બ્રાહ્મણ બંનેને સ્વાગત મળતાં; તેની શીખ સંસારી ને વિરાગી બંનેને

કામ લાગતી. અને છતાં, તે રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં, બીજા સાધુઓની માફક, માથું મારતા નહીં.

હાલ સૂરિનું શરીર અસ્વસ્થ હોવાથી તે ભૃગુકચ્છમાં હતા; અને ત્રિભુવનપાલના ઔદાર્યથી બંધાએલા તેમના અપાસરામાં લોકોની આવળ વિશેષ દેખાતી હતી.

કાક ત્યાં ગયો, અને જે ઓશરીમાં દેવભદ્ર પોતે હતા ત્યાં ગયો. તે દુર્ગપાલ, અને બ્રાહ્મણ હતો છતાં એ ઘણી વખત અહીંઆં આવવાનું ચુકતો નહોતો, એટલે લોકોને કૈં અજાયબી લાગી નહીં.

એક ઓશરીમાં દેવભદ્રસૂરિ અસ્વસ્થ શરીરને હાથપર ટેકવી બેઠા હતા, અને એક બે ગામના શ્રાવક પણ હતા. થોડેક દૂર એક લહીઓ સૂરિના તરતનાજ લખાએલા "પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર"ની નકલ કરી રહ્યો હતો.

તેનું મુખ સુકકું અને સાધારણ જોનારને નિસ્તેજ લાગે એવું હતું. તેની આંખોમાં મૃદુતા હતી; અને વાદવિવાદમાં પણ તેની નજર કરડી થતી નહીં. તે હસતા પણ થોડું ને મીઠું; અને બુદ્ધિપ્રભાવ કે વિજયનો ગર્વ તેમાં દેખાતાં નહીં. તેનુ શરીર નાનું ને નબળું હતું; અને ઘણી વખત બોલતાં ને થોભી જતા, ને મહામહેનતે શ્વાસ લેતા.

આ બધા બેઠા હતા તે ઓશરીનાં પગથીઆં કાક ચઢયો ત્યારે દેવભદ્રસૂરિ શીખવવાના લાંબા અભ્યાસી અધ્યાપકની માફક આંગળીઓ રાખી બોલતા હતા—

"અમારી[1] અને રાજ્યપદ એ બેનો પરસ્પર વિરોધ છે. રાજ્યાધિકારી કાં તો હિંસક હોય કે હિંસામાંથી બચવાનું સાધન હોય. પછી અહિંસાના ઉપાસકને અધિકારીનો ઉપયોગ કેમ હોય?" સૂરિએ સામે બેઠેલા સાધુને પુછ્યું, અને કાકને જોઇ તેના તરફ વળ્યા. "આ અમારા દુર્ગપાલ! જો આપણે અહિંસાજ પ્રવર્તાવીએ તો એ કોનાથી આપણું રક્ષણ કરે?" પછી હસીને સૂરિએ વાત ફેરવી. "ભટરાજ! આ સૂરિજીને ઓળખો છો?"

---

૧ અહિંસા

કાકે સાધુ જોડે દેવભદ્ર તરફ નજર કરી. તેને તેનું મુખ પરિચિત લાગ્યું. તેણે ધ્યાનથી જોયું પણ આ સાધુ ઓળખાયો નહીં.

એ સાધુનું સ્વરૂપ દેવભદ્રના સ્વરૂપથી ઉલટુંજ હતું. તે જુવાન તે તેજસ્વી હતો; તેની આંખોમાં ચમત્કાર હતો; તેના હાસ્યમાં વૈવિધ્ય હતું. તેનું શરીર સુકકું હતું, છતાં નિર્વીર્ય નહોતું દેખાતું.

આ જુવાન સાધુને કયાં ને કેવા પ્રસંગોમાં જોયો હતો તેનું સ્મરણ કાકને થયું નહીં. તે મગજના પડમાં એ પ્રસંગો યાદ લાવવાની મહેનત કરતો ગયો; અને બધાને નમસ્કાર કરી બેઠો.

"આ મહારાજ કોણ?" કાકે પુછ્યું.

"એ મહારાજ નથી સૂરિ છે" દેવભદ્રે જરાક હસી જવાબ દીધો.

"આ હેમચંદ્રસુરિજી વિહાર કરતાં આજેજ અહીંઆં આવ્યા છે" દેવભદ્રસુરિએ કહ્યું. "જેટલા વર્ષે નાના છે, તેટલાજ એ જ્ઞાન ને તપમાં વૃદ્ધ છે."

"મારાં પણ અહોભાગ્ય કે એક મહાત્માનાં દર્શને આવ્યો ને મળ્યા. મહારાજ! હું વંથળી જવાનો છું."

"કેમ?"

"જયસિંહદેવ મહારાજની આજ્ઞા થઇ છે." કાકે હેમચંદ્ર તરફ જોઇને કહ્યું. તે સાધુનું મુખ નિશ્ચલ હતું.

"કેમ એકદમ?" દેવભદ્રસૂરિએ પુછ્યું.

"કૈં સમજાતું નથી. ઉદા મહેતાનો આંબડ આજ્ઞા લઇને આવ્યો છે."

"એમ? કયારે?

"આજે સવારે."

"કૈં સબલ કારણ હોવું જોઇએ."

"એમ લાગે છે કે મહારાજ જુનાગઢ લેવા આતુર થઇ રહ્યા છે."

"અરેરે" દેવભદ્રસૂરિએ કહ્યું. "રાજાઓ મોટામાં મોટા હિંસક છે. હું સૂરિજીને એમ કહેતો હતો કે રાજાઓને સમજાવો; અહિંસ

પ્રવર્તવાની નથી. એમનું અસ્તિત્વ, એમનો આડંબર–એ બધાં હિંસા પર રચાયાં છે."

"અને આ ભાઇના જેવા એમાં મદદ કરી રહ્યા છે" હસીને હેમચંદ્રે કહ્યું.

કાક સાવધાન હતો. તેણે ધીમેથી દાવ ખેલ્યો. "ઉદા મહેતા જેવા શ્રાવકશિરોમણી હિંસા છોડતા નથી, તો મારા જેવો સૈનિક શું કરી શકે?"

પણ પેલા સાધુની મુખમુદ્રા નિર્દોષ ને નીખાલસજ હતી. તેણે ઉમેર્યું: "બધાજ રાજપુરુષો ઉંધે માર્ગે ચઢયા છે. એ બધા સીધે માર્ગે કોણ જાણે ક્યારે ચઢશે?"

"આપણે ખરી તપશ્ચર્યા કરીશુ ત્યારે' દેવભદ્રસૂરિએ કહ્યું.

"મહારાજ!" કાકે કહ્યું. "હું આજકાલમાં જઇશ. કૈં કહેવું, કહાવવું છે?"

"હા. મીનળબાને મારા ધર્મલાભ કહેજે. તું પાછો ક્યારે આવશે?"

"જેમ બને તેમ જલ્દીથી. સોમનાથ ભગવાનનું મંદિર તૈયાર થવા આવ્યું છે. મારું બનશે તો જયસિંહદેવ મહારાજ જુનાગઢ લેશે કે કલશ ચઢાવવા તેમને તરત અહીંઆં બોલાવી લાવીશ."

"તો તો ઘણું સારું."

"મહારાજાએ હજુ ભૃગુકચ્છ પાવન કર્યું નથી." હેમચંદ્રે કહ્યું.

"ના." કાકે જવાબ આપ્યો. "તેથીજ મને હોંસ છે કે આ વખતે એમને અહીંઆં બોલાવી લાવું. તમે ત્યાં સુધી અહીંઆં રહેશોને?"

"તમને પાછા આવતાં કેટલી વાર લાગે છે તે ઉપર આધાર."

કાક હસ્યો. તેણે જોયું કે આ માણસ કાં તો તદ્દન નિર્દોષ છે કે કાં તો ખરો ખેલાડી છે.

એનો ને પાટણનો સંબંધ શો છે તે જાણવા તે ઉત્સુક થઇ રહ્યો હતો; અને આમ્રભટ જોડે વાતચીત કરતાં એને જે વિષમ થઇ આવ્યા હતા તે તેના મનમાં પાછા ઉભા થયા.

"બહુ વાર નહીં લાગે. રેવાપાલ આપને મળી ગયો?" કાકે આ
દેવભદ્ર ને અડધું હેમચંદ્ર તરફ જોઇ પુછ્યું.

"ના" દેવભદ્રે કહ્યું. "નગરશેઠ હમણાં ઘેર ગયા."

"ચાલો ત્યારે હું પણ જાઉં. મારે એમને મળવું છે." કહી ક
ઉઠયો.

"હું પણ થોડી વાર જઇ આવું. આજ્ઞા છે?" કહી હેમચંદ્ર પ
ઉઠયો.

"મહારાજ! રજા?" કાકે પ્રણામ કરી પુછ્યું.

"બેટા! ધર્મલાભ" દેવભદ્રે કહ્યું.

હેમચંદ્રે પણ દેવભદ્રને પ્રણામ કરી કાક સાથે જવા માંડયું.

પ્રકરણ ૧૧ મું

જેમાં કાકને જુનું ઓળખાણ તાજું થાય છે

હેમચંદ્ર સાથે કાક ઓશરી પરથી નીચે ઉતર્યો ત્યારે એને લા
કે તેઓ બંને એક બીજા તરફ અવિશ્વાસની નજરે જોતા હ
શિષ્ટાચારી સૈનિક માયાથી વર્તતો હતો; ત્યાગી સાધુ નમ્રતાથી બોલ
હતો. બંનેના મોઢા પર એકે રેખા નવી નહોતી; અને છતાં બંને જ
એક બીજાનું માપ કાઢતા હતા.

કાકે ઘણી મથામણ કરી. આ મુખ પરિચિત હતું, આ અવા
માં પણ કંઈ જાણીતો રણકાર હતો,—પણ આ સાધુને કયે ઠેક
જોએલો તે યાદ આવ્યું નહીં.

સૂરિ પણ કાકની જોડે સાવચેતીથી વર્તતો હતો; અને ક
નીખાલસપણું તેના મુખ પર એવું સ્પષ્ટ હતું કે કાકનો વહેમ લગ
જતો રહેવા લાગ્યો.

"આપનો ને સૂરિજીનો શો મતભેદ હતો?"

"મતભેદ કંઈ નહીં. સૂરિજી ધારે છે કે રાજ્યકારભારમાં અહિ
પ્રસરે નહીં."

"કેમ પ્રસંગે? રાજ્યકારભાર એટલે ઇર્ષ્યા, સત્તા, બલ ને હરામખોરી તો હોયજ. ત્યાં અહિંસા કેમ સંભવે?"

"તમારી ભુલ છે" જુવાન સૂરિએ પ્રતાપી અવાજે કહ્યું.

"કેમ?"

"એ પાપાચારો જ્યારે રાજ્યકારભારમાં ધર્મનું રાજ્ય આવશે ત્યારેજ શમશે."

"મને તો લાગે છે કે એવી સોબતમાં ધર્મરાજા પોતે પલટાઇ જાય."

"તો એ ધર્મરાજા નહીં."

"તમે પાટણમાં એક ચંદ્રાવતીના જતી આવ્યા હતા તેની વાત સાંભળી છે?"

"દસ હઝાર મહાત્માઓ હારે પછી એક ખરો વીતરાગી થાય." સાધુએ કહ્યું.

'વીતરાગ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ સાંભળી કાકના મગજમાં કંઈક તાર ઝણઝણ્યો. એકદમ એક પ્રસંગ યાદ આવ્યો—એક નાના છોકરાનું રૂપાળું મુખ નજર આગળ આવ્યું. તે મનમાં હસ્યો. આ સાધુને આખરે તેણે પારખ્યો.

"જોઇએ." કાકે મનમાં કહ્યું ને પછી પોતાની ખુબી અજમાવી; "સૂરિજી! આપણે ઘણે વર્ષે મળ્યા. યાદ છે?"

હેમચંદ્ર ચમક્યો; તેના શાંત મુખ પર જરાક ક્ષોભ આવ્યો "આપણે!"

"હા" કહી કાક હસ્યો. "તમને ઉદા મહેતાએ દીક્ષા અપાવી હતી તે યાદ છે? તે વખતે તમે ચાંગા હતા—અને હું નિર્જીવ સૈનિક હતો. હું તમારા દાદાના કહ્યાથી આગલી રાતના તમને ઉપાડી જવા આવ્યો હતો—યાદ છે?

અજાયબીથી હેમચંદ્રે કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો. પંદર વર્ષ પહેલાંનો પ્રસંગ—સ્મરણમાં આછો હતો છતાં નજર આગળ ખડો થયો, અને માનથી તે કાક સામું જોઇ રહ્યો.

કાક આ ફેરફાર જોઈ હસ્યો.

"સૂરિજી! તમે મને શું કહ્યું હતું તે યાદ છે? હું તો વીતરાગ થવાનો. તમારું લક્ષ્ય સિદ્ધ કર્યું?" કાકે જરાક ટોળમાં કહ્યું.

"ભટરાજ! વીતરાગ થવાની વાતો કરવી સહેલ છે; પણ થવું એ કપરું છે."

"ઉદા મહેતા કેમ છે?" કાકે તદ્દન નિર્દોષ ને હેતાળ અવાજે પુછ્યું.

"હું એમને ઘણા વખતથી મળ્યો નથી." હેમચંદ્રે પણ તેવાજ નિર્દોષ અવાજે જવાબ આપ્યો.

"આજે આમ્રભટ સવારે આવ્યો છે. તમે તો મળ્યા હશો" હસીને કાકે કહ્યું.

"એ અહીંઆં મળવા નથી આવ્યો. મળે તો કહેજો કે મને આવી મળી જાય"

"હા. હવે તો એ ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ થશે."

"એમ? એનો બીચારો મોજીલો છે."

"તોપણ ઉદા મહેતાનો છોકરો છે. મોરનાં ઇંડાં કે ચીતરવાં પડશે?"

"એટલું સારું છે કે ભૃગુકચ્છ શાંત છે નહી તો બીચારાને ભારે પડત."

કાકે જોયું કે આ વાતચીતમાં મુદ્દો હતો, એટલે તેણે કહ્યું—"સૂરિજી! મારી નીતિએ ચાલશે તો તો બધું ઠીક છે—"

"નહીં તો?"

નહીં તો હજી લાટ હાથમાં રાખવું ભારે પડશે. તમે જરા સલાહ આપજો. તમારે તો સારું ઓળખાણ હશે" કાકે કહ્યું અને વાત ફેરવી. "હું હવે જઈશ. રજા!"

"ધર્મલાભ, જીનભગવાન્ તમને વિજય અપાવે" વૃદ્ધ સાધુના ગાંભીર્યથી હેમચંદ્રે કહ્યું. કાક મનમાં હસ્યો.

હેમચંદ્ર બીજી તરફ ગયા, અને કાક જઈ પોતાના ઘોડાપર બેઠો. થોડેક આગળ જઈ કાકે પોતાના ભટને તેનો ઘોડો પોતાના ઘોડા સાથે ચલાવવાનું સુચવ્યું.

નેરો ઓખડો [પૃષ્ઠ ૪

"સોમેશ્વર ભટ!"

"જી."

"તેં પેલા જુવાન સાધુને જોયો?"

"જી હા."

"એ મહા વિદ્વાન્ ને સમર્થ છે. ઉદા મહેતાના પરમ મિત્ર છે. થોડા વખત એ અહીંઆં વિહાર કરવા માગે છે. રોજ એમની સેવામાં હાજર રહેજે—ધ્યાનથી" કાકે ધીમેથી ઉમેર્યું. સોમભટ ચતુર હતો, કાકના શબ્દ ચાતુર્યની તેને પુરી સમજ હતી. તેણે એક પાછી નજર નાખી હેમચંદ્રને જોયો, અને તેનું મુખ અંતરમાં મઢી મૂક્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મું

નેરો ઓબડો

આંમ્રભટના જીવને કૈં ચેન નહોતું. તેનું મન ચંચલ થયું હતું—પેલી સુંદરી શોધવા તલસી રહ્યુ હતુ. ભૃગુકચ્છનો અધિકાર, તેજપાલ શેઠની છોકરી, પોતાનો વિલાસ—આ બધા એકદમ અકારાં થઇ પડયાં.

આંબડ સંયમ તો શીખ્યોજ નહોતો: રાજ્યદરબારમાં રખાતી રીતભાત પણ પુરેપુરી શીખ્યો નહોતો. તેણે પોતાના માણસને બોલાવ્યો.

"હમીરભટ."

"બાપુ!"

"તુ પહેલાં ભૃગુકચ્છ આવી ગયો છે ને?"

"હા."

"એક અગત્યનું કામ છે" ચારે તરફ જોઇ આમ્રભટે કહ્યું.

"શું?"

"સાંબા બહસ્પતિનો જુનો વાડો છે."

"હા. જ્યાં દુર્ગપાલ મહારાજ પહેલાં રહેતા હતા."

"હા, તેજ. ત્યાં મેં એક સ્ત્રી દીઠી."

"હા." હમીરે જરા મુછમાં હસીને કહ્યું.

"તેનું નામ, ને ઠામ મને જોઇએ."

"પણ ત્યાં તો ત્રણસો સ્ત્રીઓ હશે."

"આ તો તરત ઓળખાશે."

"કેવી રીતે?"

"જુવાન છે, રૂપાળી છે"—આમ્રભટ અટકી પડયો.

"બાપુ! બધી જુવાન સ્ત્રીઓ રૂપાળી લાગે, ને બધી રૂપાળી સ્ત્રીઓ જુવાન દેખાય. એ કેમ જડે?"

"મુરખા! આ તો અપ્સરા જેવી છે. ઉંચી, ને આરસ જેવી અદ્‌ભુત છે. ત્યાં મહાદેવનું મંદિર છે. ત્યાં કોઇક રહે છે."

"બાપુ! મારું ગરીબનું માનશો?" હમીરે કહ્યું.

"શું?" અધીરાઇથી આમ્રભટે પુછ્યું.

"આપણે હમણાં તો આવ્યા. તેમાં મહેતાજીએ જરુરને કામે મોકલાવ્યા છે. અને આ પંચાત કરવા જઇશું તો ફસાઇ મરીશું"

આમ્રભટે મીજાજમાં હમીર તરફ જોયું. "તને સલાહ આપવાનો કયારથી શોખ થયો છે?" હમીર મુગો રહ્યો. તેણે નીચા નમી હાથ જોડયા. "જેવી આજ્ઞા."

"મને સાંજના તેનું નામ, ઠામ, તેના વરનું નામ, બાપનું નામ બધું જોઇએ."

"અને તો ઓળખાણ પણ કરતો આવું?" જરાક કટાક્ષથી હમીરે કહ્યું.

"એ તો મને ખાત્રી છે" હસીને આમ્રભટે કહ્યું. "જો, પણ કોઇ જાણે નહીં."

"જાણશે તોએ શું? લાટીઆઓ શું કરવાના છે?"

"તે તો શું કરવાના છે?" ગર્વથી આમ્રભટે કહ્યું. "તેજપાલશેઠ જાણે તો ખોટું લાગે. ઠીક. તે તને યાદ રહી?"

"તમે એવી નીશાની આપો છો કે જેથી જડેજ નહીં."

"ગાંડા! એવી તો બીજી સ્ત્રી મેં જોઇ નથી" આંબડે કહ્યું.

"તમે દરેક વખતે એમજ કહો છો."

"આ વખત તો તું પણ કહેશે. શું રંગ છે! જાણે મોગરાની કળી" બોલતાં બોલતાં આંબડના મોંમાં પાણી આવ્યું.

"કયા વર્ણની છે?"

"બ્રાહ્મણ! એ વાડામાં તે તને વાણીયણ મળવાની હતી? જા હવે વાર નહીં લગાડતો."

"કામ થયું કે આ આવ્યો" હમીરે કહ્યું ને તે તરવાર બાંધી બહાર નીકળ્યો.

હમીર એના શેઠની ખાસીઅતો જાણતો હતો. આવા અનેક પ્રસંગોમાં તેણે આંબડને મદદ કરી હતી, અને અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી તેણે તેને કાઢયો હતો. તે જાણતો હતો કે અત્યારે શેઠ જાવલે ચઢયા હતા, અને ના પાડે કાંઇ વળે એવું નહોતું. તે વિચાર કરતો બહાર પડયો. નામ ઠામ જાણવું એમાં કે મુશ્કેલીનું કામ નહોતું. અને તે પણ ઘણી સાવચેતીથી કરવામાં આવે તો કે થવાનું નથી એમ તેને લાગ્યું.

હમીર હોંશીઆર હતો અને ગર્વિષ્ઠ પણ હતો. દુનીઆનું માલીક પાટણ; પાટણનો માલીક જયસિંહદેવ; અને લગભગ જયસિંહદેવનો માલીક ઉદા મહેતા.—આ તેના સિદ્ધાંતો હતા. અને પોતે ઉદા મહેતાનો માનીતો સુભટ ને તેના લાડકવાયા પુત્રનો વિશ્વાસુ મિત્ર હોવાથી તે આખી દુનીઆને હીસાબ વગરની ગણતો. તેણે પહેલાં લાટ સાથેનાં કેટલાંક યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો હતો; અને લાટ જીતાયા પછી પણ એએક વર્ષ પટ્ટણી સૈન્યમાં રહી ગયો હતો. આ કારણોથી લાટ તરફ તે ઘણાજ તિરસ્કારથી જોતો.

એકદમ સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાં જવું તેને ઠીક લાગ્યું નહીં, એટલે તેણે પોતાના એક જુના મિત્રને શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તેના મિત્ર નેરા ભોબડાને પટ્ટણી સૈન્યમાં કોઇ ન ઓળખે એમ નહોતું. તે તડાકી હતો, અને લઢવા કરતાં, લઢાઇ પુરી થયે તેને વીશે

બાંગાં ફુંકવાં તેમાં તે બહાદુરી સમજતો. આરામ ને આનંદ વિના તેને બીજું કે ગમતું નહીં. જમણ ને હાસ્યવિનોદ વિના તે જીવી શકતો નહીં. જ્યાં રહેતો ત્યાં આખા ગામનાં માણસો જોડે અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ જોડે ઓળખાણ કરવાનું ચુકતો નહીં અને જે જે ઠેકાણે પટ્ટણી સૈન્ય પડાવ નાખે ત્યાં એક બે સ્ત્રી પરણી, ઘર કરવા ચુકતો નહીં.

હમીરને લાગ્યું કે આ મહારથીની મદદ વિના કે વળવાનું નથી. એટલે તેણે થાણે જઈ નેરા બોબડાનો પત્તો પુછ્યો. ત્રિભુવનપાલ સોલંકીનું રહેઠાણ મળવું મુશ્કેલ પડે, પણ નેરા બોબડાનું ઝુંપડું કોઈ પણ બતાવે એમ હતું. ઘાંચીવાડાને નાકે એક નવી પરણેતરના પનોતા મકાનમાં એમનો મુકામ હતો એ જાણી હમીર તે તરફ વળ્યો.

નેરાનું ઘર નાનું ને ગલીચ હતું. એક તરફ ઘાણી ફરતી; બીજી તરફ એક ઘાંચેણ ગંદી, પીળી રેવડીઓ વેચતી. ગલીચ રસ્તામાં દરેક જાતની કોવાતી ચીજો નજરે ચઢતી.

હમીરે જઈ બારણાંની સાંકળ ખખડાવી, પણ કે જવાબ મળ્યો નહીં; બુમો મારી પણ કોઈએ બારણાં ઉઘાડયાં નહીં. આખરે તેણે પાસેની દુકાન પર બેઠેલી ઘાંચેણને પુછ્યું.

"નેરાભા અહીંઆં રહે છે?"

"હા!"

"ત્યારે જવાબ કેમ નથી દેતા?"

"સવારના સ્રીને કાઢી મુકી અંદર ભરાયા છે."

"હવે શું થશે?"

"પાછળ વાડાનું બારણું ઉઘાડું હશે."

"ક્યાંથી જવાશે?"

"આ બાજુપરથી."

હમીર ઝપાટાબંધ પાછળ ગયો. પડોશણના કહ્યા પ્રમાણે પાછલું બારણું ઉઘાડું હતું. તે ધકેલી હમીર વાડામાં ગયો અને ત્યાંથી અંદર પેઠો.

તેનો પગરવ સાંભળી પાસેના ખંડમાંથી અવાજ આવ્યો.

"પા...પા...પા...છી..." મોઢામાં કૈં ભરી કોઇ બોલતું હોય એમ લાગ્યું. હમીરે અવાજ પારખ્યો.

"અરે ઓ બોબડા! કયાં છે?" હમીરે પુછ્યું ને અંદર ગયો.

"કો...કો..." મહામહેનને ગળે કે ઉતારતા બોબડાનો અવાજ આવ્યો.

"એકલો બેઠો શું કરે છે? ખુમ મારી મારી મારો તો ધાંટો બેસી ગયો" હમીરે અંદર જઇ કહ્યું.

અંદરનું દશ્ય ભલભલાને ચકિત કરે એવું હતું.

નેરાને માણસ ઘડતાં ન'તા, હાથી બનાવતાં ભુલથી તે માણસને ઘાટે બની ગયો હતો. તે ઉંચો હતો, અને ન કલ્પી શકાય એવો જાડો હતો. તેનું નાક તીણું ને નીચું હતું. તેના ડોળા કૈયડ જેવા મોટા હતા, ફુંડ મોટી ગાગરને પણ શરમાવે એવો અપૂર્વ ગોલાકાર ધારતી હતી. તેના હાથ અને પગ જાડા અને ગોળ હતા. તેને જોઈ અર્ધદગ્ધ કારીગરે અસલ માપના ઘડેલા પ્રચંડ ગણપતિનું સ્મરણ થતું હતું.

આ વીર પુરુષ ઉંકડા બેઠા હતા—મહામહેનને. અને આગળ પડેલી થાળીમાંથી લાડુ લઇ મોંમાં મુકતા હતા. આ પ્રયોગ એટલી ઝડપથી, ને સફાઇથી થતો હતો. કે એક કયારે મોંમાં પેઠો, અને ગળે કયારે ઉતર્યો એ નક્કી કરવું અશક્ય થઇ પડે એમ હતું અને જાણે ધમણ ચાલતી હોય એમ આ ઉતાવળો વીર હાંફતા હતો.

તેણે ડોળા ફાડી હમીરની સામે જોયું, ને તેને ઓળખ્યો. તરત તેની ઉતાવળ જતી રહી. તેના ચિંતાતુર મુખ પર હાસ્ય પ્રસર્યું. તેણે ફાટતી ધમણના જેવો, નીરાંતનો નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

"કો...કો...ણ હમી...મી...ર!"

"અરે હા."

"હા-હા-હા" નેરાએ કહ્યું. "હો-હો સા-સારું થયું કે તું આગળ આવ્યો. મેં તો જાણ્યું મારી પેલી આવી. હું તો આ કડછી લઇ મારવા ઉઠવાનો હતો."

"અરે બેસ બેસ! એમ કહેને કે બૈરી આવતા પહેલાં લાડુ ઉડાવવાનો વિચાર કરતો હતો."

"હો–હો–હો" નેરાના હાસ્યથી ઘર ગાજી ઉઠ્યું. "શું કરું! બે દિવસ મને ભુખે માર્યો, ને આજે સવારે બીજાજ કરી પીયર ગઇ એટલે આપણે આ કર્યુ. હમીર તું કયારનો આવ્યો? લે આ એક લાડુ તો ખા......ખા" કહી નેરાએ વધેલા અગીઆર લાડુમાંથી એક લાડુ હમીરને ધર્યો.

"મારે નથી ખાવું. તું ભુખ્યો છે, ખા" હમીરે ઉદારતા બતાવી એટલે વગર આગ્રહે નેરાએ લાડુ પોતાના મોઢામાં મુકયો. "હું આજે સવારનાજ આવ્યો. એક તારું કામ છે દોસ્ત!"

"ખા...ખા...ખા...ઇ લેવા દે" નેરો બોબડાતો નહીં, પણ માત્ર તોતડાતો અને તે પણ માત્ર પહેલાજ શબ્દોમાં; એક વખત તેની જીભ ઉપડી એટલે પછી તો તેને અટકાવવી ભારે પડતી.

"કૈં નહીં ખાઇ લે."

નેરાએ ઝપાઝપ લાડુ હાથમાંથી, બારોબાર, મોંમાં કે ગળામાં અટકાવ્યા વિના, પેટમાં મોકલવા માંડયા; અને અગીઆરે અગીઆર પુરા કરી, હાથ-ધોઈ, હમીર પાસે આવી "કે–કે–કેમ દોસ્ત!" કહી નેરાએ હમીરની જાંગ પર હાથ ઠોકયો. દોસ્તીનો આ પુરાવો એવી સખત રીતે નેરાએ આપ્યો કે હમીરને કળ ચઢી; પણ ગરજ હતી એટલે એ કૈં બોલ્યો નહીં.

"જો, મારે એક સ્ત્રી શોધી કાઢવી છે."

"પ–પ–પરણવી છે? મારી બૈરીને એક બેન—"

"ના ના! સાંભળ તો ખરો. એક બૈરીનો પત્તો જોઇએ છે."

નેરાએ માથું ધુણાવ્યું, ને કાને હાથ દીધા. "તું–તું એ વાત નહીં કરતો."

"કેમ?"

"મેં–મેં તો પાણી મુકયું છે."

"પણ શાનું પાણી મૂકયું છે?"

"પા–પા–પારકી બૈરીની વાત કરવાનું" નેરાએ કહ્યું.

"અરે ગાંડા! આ તો તારે કયાં પારકી બૈરીની વાત કરવી છે? તારે તો બતાવવી છે. જો, અમે બધા ભટ થયા ને તું રહી ગયો."

"ત–ત–તમેજ બધાએ મને રાખ્યો. હું યુદ્ધમાં હોઉં તોપણ તમે બધા ચાડી ખાતા કે હું પાછળ રહી ગયો, ને નાસી ગયો."

"હવે લાગ છે."

"કે–કે–કે–વી રીતે?"

"એક સ્ત્રીની ભાળ આપે તો આમ્રભટ તને ભટ બનાવે."

"આ–આમ્રભટ—"

"મુરખા! ઉદા મહેતાના દીકરા ને ભૃગુકચ્છના દુર્ગપાલ."

"હેં!" મોઢું પહોળું કરી નેરાએ પુછ્યું. "કાકનું શું થયું?"

"તે તો વંથળી જાય છે. કેમ તેનાથી ગભરાય છે!"

"હું–હું–ગભરા–ઉં?" છાતી કાઢી નેરાએ પુછ્યું. "હું કોઇથી ગભરાયો છું?"

"નારે; પણ હવે મને મદદ કરે છે કે નહીં?"

"શું–શું કરું? મારા જેવા યોદ્ધાને કોઇ ભટ ન બનાવે. હું કેટલી લઢાઇઓ લઢયો—કેટકેટલા સલ્લા! ને છતાં હું ભટ નહીં?"

"મેં આમ્રભટ પાસે વચન લીધું છે. હું તને ઓળખાણ કરાવી આપીશ માટે આટલું કામ પાર ઉતાર."

"હ–હ–હમણાં." ચપટી વગાડી નેરાએ કહ્યું ને ઉભા થઇ તલવાર બાંધવા માંડી.

"એ છે કોણ?"

"સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાં રહે છે."

"સાં–સાં–સાં–બા" કહી તેણે તરવાર છોડવા માંડી; "ત્યાં તો દુર્ગપાલ રહે છે."

"હા! તેમાં શું થયું? આપણે તો માત્ર નામજ જાણવું છે."

"પ-પણ એ જણાય કેમ? કોની છોકરી છે?"

"એતો શોધી કાઢવું છે."

"પ-પ પણ કાક જાણશે તો?"

"કયાંથી જાણશે? ને આપણે પટ્ટણી યોદ્ધા છીએ. કે એમ ડરવાના છીએ?"

"અ-અરે ડ-ડરવાની તો વાતજ શી?"

"અને તું તો ભલભલાને પાણી કરે એવો છે."

"તે-તે તો હું કયાં ના કહું છું?"

"ત્યારે તૈયાર થા." નેરાએ તરવાર બાંધવા માંડી. "પણ કેમ ભાળ કાઢશું?"

"તે-તે કામ મારું. ત્યાં-ત્યાં અવિમુકતેશ્વરનું દહેરું છે—"

"ત્યાંજ." હસીને હમીરે કહ્યું.

"તે-તેની પાછળ કુવો છે ત્યાં...ત્યાં જઇને બેઠા કે તરત બધી ભાળ."

"સાબાશ રે દોસ્ત! હજુ તારી બુદ્ધિ તેવીને તેવીજ."

"એ-એમ કહે કે વધારે ઝીણી થતી જાય છે.'

"ખરી વાત છે. માત્ર જાડું તો શરીરજ થાય છે."

"હો હો-હો-' કહી નેરાએ પાઘડી ઘાલી અને બંને સૈનિકો ત્યાંથી નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૩ મું

અણજાણીની શોધમાં

હાથમાં હાથ રાખી, હસતા, રસ્તે જતા લોકોની મસ્કરી કરતા, બંને જણ ચલ્યા. તેમને મન આ બધાં સ્ત્રી પુરુષો પાટણનાં એટલે તેમનાં દાસ હતાં, તેઓ તેમને રીઝવવા સરજાયાં હતાં.

લોકોમાં પણ આજે કંઇક ક્ષોભ હતો. તેમણે ઉડતી ગપ સાંભળી હતી કે આજે ભૃગુકચ્છના દુર્ગપાલને હોદ્દે કાકને બદલે કોઇ પટ્ટણી ચઢવાનો છે. બધા ચારે તરફ શંકાથી, બીકથી જોતા હતા. નેરાના

ગજાનનથી તો બધા પરિચિત હતા. પણ સાથે ફરતા સફાઇબંધ કપડાં-વાળા નવા પટ્ટણી સૈનિકને જોઇ લોકો જરાક ગભરાટમાં પડતા.

હમીર પાકો હતો; પણ એક જીતાએલા શહેરનાં નિરાધાર સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચે ભપકામાં ને રોફમાં જતાં ખંચાવાની કૈં જરૂર તેને જણાઇ નહીં. તેમ શિલ્પવર્ગના વસવાટમાં જઇ સ્ત્રીઓ જોવી તેનાં પણ કૈં હીનતા હોય એવું તેને લાગ્યું નહીં. પાટણમાં, કે ખંભાતમાં આમ કરવાની સ્વપ્ને પણ તે હીમત કરત નહીં; પણ આતો ગરીબ બીચારું ભૃગુકચ્છ! ત્યાંતો પટ્ટણી કૈં પણ કરી શકે. સુધરેલા પાટણના નિયમો આ ગામને કેમ લાગે?

હમીર ને નેરા બંને આડે અવળે રસ્તે થઇ, નિર્વિઘ્ને સાંબા બૃહસ્પતિના જુના વાડામાં આવેલા અવિમુક્તેશ્વરના મંદિર આગળ આવી પહોંચ્યા. સવારે અહીંઆં આમ્રભટ આવ્યો ત્યારે હતી તેવી શૂન્યતા અત્યારે નહોતી. આ મંદિર પુરાણું ને પૂજ્ય, માનીતું હોવાથી લોકોની આવજા હતી; અને તેની પાછળના કુવા પર કેટલીક સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી હતી.

હમીર ને નેરા બંને જણે દેહરામાં જઇ દર્શન કર્યે, ને તેને પાછલે ઓટલે જલ ભરનારીઓને નીરખવા બેઠા. નકામા બેસી, આવતી જતી સ્ત્રીઓને માત્ર જોયાજ કરવી એ કૈં બેમાંથી એકકેથી બને એમ ન હતું; અને ઉંચી ને અપ્સરા સમી સ્ત્રી તો કોઇ આવતી નહોતી એટલે તેમને કંટાળો આવવા લાગ્યો એટલે એમના અધૈર્યે નવું સ્વરૂપ પકડયું.

નેરાએ પલકી મારી, ચારે દિશામાં ભયંકર કટાક્ષો ફેંકવા માંડયા; અને જે જાય આવે તેની સામે આંખમીંચામણાં કરી હસવા માંડયું. તેનું જીવન હલકા વર્ગના લોકોમાં ગયું હતું અને ત્યાં શીખેલી રીતિઓ તેણે અહીંઆં પણ અજમાવવા માંડી.

હમીરે પણ આખરે જતાં આવતાં પર ટીકા કરવા માંડી; ટીકા કરતાં મશ્કરી શરુ કરી. મશ્કરી શરુ થતાં નેરાનું ડહાપણ હાથથી ગયું. તેણે મોટેથી પાણી ભરતી સ્ત્રીઓનાં લક્ષણોનું પૃથક્કરણ કરવા માંડયું.

આ બે અપરિચિત પુરુષોને આમ વાત કરતા જોયા, એટલે કુવા પર પાણી ભરતી સ્ત્રીઓમાં ગભરાટ પેઠો; અને થોડી વારે થોડી પાણી ભરીને, ને થોડી પાણી ભર્યાં વિના ચાલવા માંડી.

"આ–આ તો બધાં ચાલ્યાં—" નેરાએ કહ્યું.

"જવા દો" કંટાળીને હમીરે કહ્યું.

"પ–પ–ણ તારી અપ–પ–પસરા તો આવી નહીં?"

"ક્યારે આવશે, કોણ જાણે?"

"આ–વી વી-વી. ઠમક—" કહી નેરાએ એક જુવાન સ્ત્રી આવતી હતી તેના તરફ જોઇને આંખમીંચામણું કર્યાં. તે યુવતી ગર્વમાં ઠમકીને ઉભી ને ગુસ્સામાં પાછી ફરી."

"શું–શું થયું?" નેરાએ કહ્યું.

પેલી યુવતી ગભરાતી, તેમજ ગુસ્સામાં પાછી ફરી, અને સામે મંદિરમાંથી મણિભદ્ર મહારાજ રૂદ્રી કરી બહાર નીકળતા મળ્યા. તે દુર્ગપાલના ઘરમાં એક આશ્રિતની સ્ત્રી હતી, અને મણિભદ્રને જોઇ હીમત કરી, ઉભી રહી. થોડેક દૂર પાછી જતી બેએક સ્ત્રીઓ પણ ઉભી રહી.

"ભાઇ! પાછળ બે હરામખોરો બેઠા છે. તેને કાઢી મુકો. અમારી મશ્કરી કરે છે."

"હેં?" મણિભદ્રે પુછ્યું.

"હા. કોઇને પાણી ભરવા નથી દેતા" દૂર ઉભેલી સ્ત્રીઓમાંથી એકે પાસે આવી કહ્યું.

"ઉભા રહો! હું હમણાં કાઢું" કહી મણિભદ્ર ધીમેધીમે ઓટલા પર થઇ પાછળ ગયા. "એ ભાઇ! તમે કોણ છો? અહીં કેમ બેઠા છો?"

હમીરે મણિભદ્રને ઓળખ્યો ને તોછડાઇથી પુછ્યું: "એ મહારાજ તું ક્યાંથી?"

"કોણ આંબડભાઇનો નોકર! અહીંઆં કેમ બેઠો છે? ને આ બધાની મશ્કરી કેમ કરે છે?"

એના શેઠ દેખતાં, હમીર મણિભદ્રને માન આપતો હતોઃ પણ અત્યારે તેનો મીજાજ હાથમાં ન રહ્યો.

"એ ભૂદેવ! તું તારું કામ કર, અમારી વાતમાં તારે શી પંચાત!" હમીરે કહ્યું.

"તમે આ બધાને પજવો છો તે?"

"બ-બ્રાહ્મણ! એ બધીઓ અમને પ-પ-પજવે છે તે" નેરાએ કહ્યું.

મણિભદ્ર સાધારણ રીતે નરમ થી હતો, પણ ભટરાજ કાકના સાળા તરીકે તેને પોતાનો મોભ્ભો જાળવવો હતો.

"ખબરદાર!" મણિભદ્રે મીજાજમાં કહ્યું. "તમારી નફટાઈ આ સ્ત્રીઓને સંભળાવી તો!"

અધીરાઈથી, નિષ્ફલતાથી હમીર ગુંગળાઈ રહ્યો હતો તે વધારે વખત ગુંગળામણ દબાવી શક્યો નહીં. તે એકદમ ઉઠ્યો અને જઈને મણિભદ્રની કાનપટ્ટી પકડી કહ્યું "જાય છે કે નહીં બામણા!"

હમીરનો સીનો ને મણિભદ્ર પર થતો સીતમ જોઈ પેલી સ્ત્રીઓ કીકીઆરી પાડી દોડી જવા લાગી; ને નેરો ઉભો ઉભો ખડખડ હસવા લાગ્યો.

કોણ જાણે ક્યા સંતાઈ રહેલો મણિભદ્રનો પીત્તો ઉછળ્યો. તેણે દાંત કચકચાવી, હમીરના નાક પર જોરથી મુક્કી મારી.

હમીર સશક્ત યોદ્ધો હતો. તેણે ધક્કો મારી મણિભદ્રને ઓટલા પરથી પાડી નાખ્યો ને ભોંયે પડેલા બ્રાહ્મણને લાતો મારવા માંડી. તેના મોંમાંથી ગાળો પણ તે વર્ષાવતો ગયો. પાછળ નેરો ખડખડ હસતો ઉભો રહ્યો.

આ ગડબડથી આસપાસની બેચાર બારીએથી લોકો જોવા નીકળ્યા.

ભોંય પર પડેલા મણિભદ્રને હમીરે ત્રીજી લાત લગાવી ને પાછળથી અવિમુક્તેશ્વરનાં દર્શન કરવા રેવાપાલ આવ્યો. તેણે દોડતી સ્ત્રીઓ જોઈ; બારીએ ઉભેલા, ગભરાઈ રહેલા નગરજનો જોયા; ભોંય પર ખુંદાતો

બ્રાહ્મણુ જોયો; અને પરદેશી પઠ્ઠણી સૈનિકને લત્તાપ્રહાર કરતો જોયો.

તેનું સખત મુખ વધારે સખત થયું; તેની આંખમાં વિદ્યુત્ ઝબકી એક નિમિષમાં તે કુદ્યો.—તેના હાથમાં તેની તરવાર ચમકી—ને કેળ કપાય તેમ હમીરના લાત મારતા પગના કપાઇને બે કકડા થયા હમીર તમ્મર ખાઇ ભોંય પર પડયો. જોતા લોકોમાં હાહાકાર થઇ ગયો. તેરાએ પાછલી ગલીમાંથી પોબારા ગણ્યા.

"મહારાજ ! તમે કોણુ છે ?" રેવાપાલે મણિભદ્રને પુછ્યું.

"બાપુ !" મારથી હાંફતા મણિભદ્રે કહ્યું. "દુર્ગપાલ મહારાજને ઘેર રહું છું."

"કહેજે તારા દુર્ગપાલને કે પરદેશી હરામીઓને પેસાડીને આને શો ફાયદો કાઢો તે" કડવાશથી રેવાપાલે કહ્યું. "ને એનાં માણસોને કહેજે કે આને ઉંચકીને મારે ત્યાં લઇ જાય."

"કોને ત્યાં ?"

"તેજપાલ નગરશેઠને ત્યાં" કહી રેવાપાલ મંદિરમાં ગયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું

આમ્રભટ્ટ ને રેવાપાલ

તેરો ખોબડો ગલીમાં ઘણે દૂર ગયો નહોતો. ગડબડ ઓછી થઇ એટલે તે ધીમેધીમે પાછો આવ્યો ને ડોકું કાઢી જોયું. રેવાપાલને મંદિરમાં દર્શન કરી પાછા જતાં તેણે જોયા ને તેને હીંમત આવી.

આમ્રભટ નગરશેઠને ત્યાં ઉતર્યા હોવા જોઇએ એમ તેને રેવાપાલના છેલ્લા શબ્દો પરથી લાગ્યું. તેને ભટની પદવી હાથમાંથી સરી ગ લાગી હતી; પણ આ શબ્દો સાંભળતાં તેને પાછી હાથે ચઢી હો એમ જણાયું. હમીર આમ્રભટનો માનીતો સૈનિક હતો તેને બચાવવાથી આમ્રભટ રીઝે, ને વખત છે ને પોતાની તહેનાતમાં પણ પોતાના જેવ ભડવીરો રાખે એ બનવા જેવું હતું. અને એટલું થાય તો ભટ બનવું એ તો સહેલી વાત હતી. આમ વિચાર કરી, તેણે પાઘડી કાઢી તેમાંથી

પાટો ફાડયો ને હમીરના પગ બાંધ્યો અને બેભાન સૈનિકને ખભે ચઢાવી તેણે પાછલે રસ્તે તેજપાલ શેઠને ત્યાં, સ્થૂલ શરીર જેટલી ઝડપે જવા દે તેટલી ઝડપે ચાલવા માંડયું.

ત્યાં આમ્રભટના કચવાટનો પાર નહોતો. હજુ તેજપાલ શેઠ આવ્યા નહોતા; રેવાપાલનું મોઢું તેને ગમતું નહોતું ને તેમાં વળી તે પણ બહાર ગયો હતો. પોતે ઉદા મંત્રીનો પુત્ર ને ભૃગુકચ્છનો ભાવિ દુર્ગપાલ આમ વાટ જુવે ને ઘરમાં-નોકરો શીવાય,-કોઇ ખીજમત કરનાર નહીં. આવા વિચારથી તેનુ અભિમાન ઘવાયું હતુ અને તેમાં હમીર આવ્યો નહીં. ત્રાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાં એક અલૌકિક સુંદરીની શોધ કરી આવવી એ તેને મન નજીવી વાત હતી અને તેમાં હમીરે આટલો બધો વખત લીધો તેથી તેના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં.

તે તકીએ પડયો, હીંચકે બેઠો, બારીએ ઉભો; પણ હમીર આવ્યો નહીં. આખરે પેલી સુંદરીનું મુખારવિંદ મગજ આગળ લાવવાને મહેનત કરવા માંડી પણ જેમ ધીરજ ખુટી, તેમ એ મહેનત વધારે નિષ્ફલ થતી ગઇ.

આખરે એ પડયો, ને પડયો પડયો અધીરાઇમાં આળોટવા લાગ્યો.

"આ-આ આમ્રભટ મહારાજ છે?" એક અપરિચિત અવાજ તેને કાને પડયો. તે તરત ઉભો થયો ને બારીએથી જોયું.

તેણે એક ઘણોજ જાડા પુરુષના ખભા પર બેભાન પડેલા હમીરને જોયો: ને તે ફીક્કો પડયો. તે એકદમ દાદર ઉતર્યો ને નેરા પાસે ગયો.

"કેમ છે? શું છે?' તેણે અધીરા બની પુછયું.

નેરાને લાગ્યું કે આજ આમ્રભટ હોવા જોઇએ. તેણે હમીરને ખભા પરથી ઉતારી ભોંય પર સુવાડયો, ને ઝુકીઝુકીને નમસ્કાર કરવા લાગ્યો.

"ભ-ભ-ટજી મહારાજની જય થાવ. બા-બાપુ! એતો હું નેરો-પાટણની સે-સેનાનો."

"પણ હમીરને શું થયું?" ગુસ્સાથી આમ્રભટે પુછયું.

નેરાને ઉસ્તાદીની ઘણીજ જરુર જણાઇ.

વાત બનાવવી—ને તેને પોતે ખરી મનાવવી એ કામમાં તો તે કુશલ હતો.

"મ–મ હારાજ! એતો થોડાક લાટના ને પાટણના માણસો વચ્ચે મારામારી થઇ! એવી ઝ–ઝ–પાઝપી કે કૈં કહેવાની વાત નહીં. તે બીચારો હમીરભા સપડાઇ ગયો. મ–મહારાજ! એ તો હું જઇ પહોંચ્યો એટલે, નહીં તો હમીરભટ પહોંચી જતે જમને દ્વાર! હા–હા–હા!" કહી, તબીએત વાળી હસતે મોઢે ઉભો રહ્યો.

આમ્રભટનાં ભવાં ચઢયાં. તેની આંખમાં ખુન આવ્યું.

"લાટના સૈનિકોએ મારા હમીરને માર્યો?" તેણે ગુસ્સામાં પુછયું.

"બા–બા–પુ મશ્કરીમાં, અમથાંજ! હસતાં, બોલતાં જરા વાત વધી."

"કયાં આગળ?"

"સાં–સાં–બા—" નેરાથી બોલાઇ જવાયુ.

"સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાં?" મુઠીઓ વાળી આમ્રભટે પુછયું.

"ત–ત્યાં આગળજ-જરાક દૂર, ગામને પાદરે."

"ખબરદાર, જુઠું બોલ્યો તો" પગ ઠોકી આમ્રભટે કહ્યું. "મારા માણસને કોણે માર્યો?"

"અરે બા–બાપુ" નેરાએ હાથ જોડી કહ્યું.

"જવાબ દે! કોણે માર્યો?"

અંદર આવતા રેવાપાલનો સખ્ત ને કઠોર અવાજ આવ્યો; "મેં માર્યો."

નેરો ધ્રુજી ઉઠયો ને બે ડગલાં પાછાં હઠયો. આમ્રભટ ચમકયો. સવારે રેવાપાલ તેને સમજાયો નહોતો; અને અત્યારે એને આ શબ્દો બોલતો સાંભળી તેના ગુસ્સાભર્યા સ્વભાવને આઘાત થયો. આ શાંત ને થોડાબોલા માણસના અતડાપણાથી તે ક્ષોભ પામતો હતો.

"તમે!"

નેરો રેવાપાલને જોઇ મોઢું ઉઘાડું રાખી દૂર ખસ્યો.

"હા."

"કેમ?"

"તમારા માણસે એક બ્રાહ્મણનું અપમાન કર્યું" કહી રેવાપાલ જવા ખસ્યો. આમ્રભટના અંતરમાં જ્વાલા ઉઠી. ઉદામહેતાનો પુત્ર, ભૃગુકચ્છનો ભાવિ દુર્ગપાલ, અને એક અપમાન કરવા માટે તેના માણસની આ દશા! તે રેવાપાલ પાસે એકદમ ધસીને ગયો અને તેના રસ્તા વચ્ચે આડો ઉભો રહ્યો.

રેવાપાલ ટાઢી સખ્તાઈથી થોડીવાર આમ્રભટને જોઈ રહ્યો અને પછી તિરસ્કારથી કહ્યું: "આમ્રભટજી! મારી પાસે ઘણું આવવામાં માલ નથી" આમ્રભટને શું કહેવું તે સમજાયું નહીં. નિષ્ફલ ગુસ્સાથી તેને મોંઢે ફીણ આવતું હોય એવું દેખાયું.

"મારા—મારા-નોકરનો પગ કાપ્યો!" તેણે થોડી વારે કહ્યું.

"પગ!" રેવાપાલે કઠોર ને અપમાન ભરી રીતે કહ્યું. "પટ્ટણીઓ સ્વચ્છંદી થશે તો માથું કાપવું પડશે" રેવાપાલે દઢતાથી હોઠ બંધ કર્યાં.

આમ્રભટે ચારે તરફ લોહીતરસી નજરે જોયું. તેના હાથમાં હથીઆર નહોતું તેનું તેને ભાન થયું. લાટના નગરશેઠના પુત્ર સાથે સમાલીને ચાલવાની તેના પિતાની સલાહ યાદ આવી. તે જરા નરમ પડયો.

"ભટજી!" રેવાપાલે ઉમેર્યું. "તમે મારા પિતાના પરોણા છો. તમે તમારે રસ્તે જાઓ."

આમ્રભટને શું કહેવું તે સુઝયું નહીં. તેણે આખરે કહ્યું: "હું લાટનો દુર્ગપાલ છું. હું તમારી ધમકીથી ડરવાનો નથી."

"પાટણના દુર્ગપાલોની ધમકી હું વીસરનો નથી" ચમકતી આંખે રેવાપાલે કહ્યું, અને તિરસ્કારમાં તે આગળ ચાલ્યો. આગળ ચાલીને ફર્યો અને તેણે ને આમ્રભટે બંનેએ એકજ સાથે મુગે મોઢે સાંભળી રહેલા કાકને જોયો. તેનું મોઢું ગંભીર હતું.

"રેવાભાઇ!" તેણે મીઠાશથી પુછયું. "શું થયું?"

"ભટરાજ!" આમ્રભટે ઉતાવળથી કહ્યું. તેને હીમત આવી.

"ભૃગુકચ્છ આવતાં વેંતજ મારું–પાટણનું અપમાન થાય છે. મારા હમીરનો પગ કાપી નાખ્યો."

"રેવાભાઇએ ?"

"હા ! એ અપમાન હું કેમ સહું ?" ફરી ગુસ્સાનો ઉછાળો આવતાં આમ્રભટે કહ્યું. કાક મુગે મોઢે રેવાપાલ તરફ જોયું.

"પુછ તારા ફુગીઆની સ્ત્રીઓને ને તારા મણિભદ્રને" તિરસ્કારથી રેવાપાલે કહ્યું.

કાકની આંખો ચમકી. આમ્રભટ ફીકો પડ્યો. તેને નેરાએ કહેલી વાત સાંભરી, ને લાગ્યું કે હમીરને પેલી સ્ત્રીની શોધ કરતાં આ શિક્ષા મળી હોવી જોઇએ. તરત આ બધું ઢાંકી દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને પુછ્યું. "હેં !"

કાકની નજર નેરા બોબડા પર પડી. તેણે સખ્તાઇથી પુછ્યું:

"તું કેમ આવ્યો અલ્યા !"

નેરો ધ્રુજી ઉઠ્યો. તે દુર્ગપાલને સારી રીતે ઓળખતો હતો. તેણે હાથ જોડ્યા. "બા-બા-બાપુ મ-મ-"

"ભટરાજ !" આમ્રભટે કહ્યું. "હમીરને એ ઉંચકી લાવ્યો."

કાકે રેવાપાલ તરફ જોયું.

"એ પણ ત્યાંજ હતો" તેણે જવાબ આપ્યો.

એક ફલંગ મારી કાક નેરાની પાસે ગયો ને તેનો કાન પકડી આમળ્યો. નેરો થરથર કાંપતો હતો, અને તેને કપાળેથી પરસેવાની ધારા ચાલતી હતી.

"નેરા !" કાકે પુછ્યું "શું થયું ?"

"બા–પુ !" તેણે નિરાધારીથી આમ્રભટ તરફ જોયું. પણ ત્યાં કૈં વળે એમ નહોતું એટલે પાછું કાક તરફ જોયું. કાકની આંખમાં અંગારા ચળકતા હતા.

"મ–મ–મહારાજ !" નેરાએ કહ્યું. "હમીરભટે એ-એક બ્રાહ્મણને લા–લા-લાત મારી ને રે–રેવાભાઇએ હમીરનો પગ કાપ્યો."

"કેમ લાત મારી?"

"બ્રાહ્મણે હ-હ-મીરને ગાળ દીધી!"

કાકે સખ્તાઇથી રેવાપાલ તરફ જોયું.

"રેવાભાઇ! આમાં સાચી વાત શું છે?"

"હમીર પાણી ભરનારીની મશ્કરી કરતો હતો."

આમ્રભટનું હૃદય કાંપ્યું.

"ને તું પણ?" કાકે નેરાને પુછ્યું.

"ના-ના-ના-બા—"

"નેરા!" કાકના અવાજમાં રહેલા રૌદ્રરસથી આમ્રભટ પણ બીધો "જો ફરી મારે હાથે ચઢયો તો આ ડોકું ધડ પર નથી રહેવાનું. સોમેશ્વર!"

"જી!" કહી બહાર ઉભેલો સુભટ આવ્યો.

"આ હરામખોરને લાત મારીને બહાર કાઢ."

"જેવી આજ્ઞા" કહી સોમેશ્વરે નજરવતી નેરાને આજ્ઞા કરી. નેરો ધીમેધીમે બહાર ગયો.

"ભટરાજ!" આમ્રભટે ધીમેથી કાકને કહ્યું. "આ બીચારાને—"

કાક આમ્રભટ તરફ ફર્યો. "આમ્રભટ! આ કોણ છે તે ખબર છે? એ પાટણનો અધમમાં અધમ સૈનિક છે."

"પણ મારા હમીરને લઇ આવ્યો."

"ન લાવ્યો હોત તો કે સુરજ આથમી નહીં જાત. રેવાભાઇએ તો પગ કાપ્યો; હું હોત તો એનું માથું કાપત."

આમ્રભટ બોલી શકયો નહીં. કાક જરા નરમ થયો. "હા ભાઇ! આ દેશમાં તમે પરદેશી છો. અહીંઆંના લોકોને દુભાવવા દેવા ન જોઇએ."

રેવાપાલ તિરસ્કારભરી એક નજર કાક તરફ નાંખીને ઘરમાં ચાલ્યો ગયો. કાક આમ્રભટને લઇ માળ પર ગયો.

"આમ્રભટ! મારા જતા પહેલાં એક સલાહ આપું!"

"હા" શરમીંદા થએલા આમ્રભટે કહ્યું.

"લાટને ગુજરાત જુદાં છે, એ વાત અહીંઆંના લોકોને ભુલાવવાની છે. નહીં તો—"

"શું?"

"શું! તમને ખબર નથી કે ધ્રુવસેનના અનુયાયીઓ માત્ર વખતની વાટ જોતા બેઠા છે?"

"શું કહો છો? હજી?" હસીને આમ્રભટે કહ્યું.

કાકના મુખ પર ગાંભીર્ય છવાયું.

"આમ્રભટ! આવી બાબતમાં હસશો તો પાટણને કોઈ દિવસ રડવું પડશે. તમે આવતાં વાર રેવાભાઈનું અપમાન કરવા માંડયું. એ કોણ છે તે ખબર છે?"

"હા."

"ના, નથી ખબર. નહીં તો અત્યારે તેની સાથે આવી નજીવા બાબતમાં જીભાજોડી કરત નહીં. આમ્રભટ! એ જેવો સાદો છે તેવો નિર્જીવ નથી. લાટની રાજ્યસત્તા જયદેવ મહારાજની છે; પણ તેનો આત્મા ને ઉત્સાહ બંને રેવાપાલમાં છે. એ તો લાટના ગૌરવનો અવતાર મનાય છે. એનું અપમાન થતાં આખો દેશ ગાજી ઉઠશે."

"ત્યારે એ પાટણનો વૈરી છે."

"એમ ગણવું હોય તો ભલે ગણો. પણ એને છંછેડવા જશો તો લાટ ખોઈ બેસશો. માટે એની જોડે બગાડશો નહીં. નહીં તો આટલાં વર્ષનું કરેલું કારવેલું ધુળ મળશે." કાકે કહ્યું. "હવે હું જાઉં છું. તમને ને નગરશેઠ નંદને મારે ત્યાં જમવાનું છે. માટે નગરશેઠ આવે એટલે આવી પહોંચજો."

પ્રકરણ ૧૫ મું

કાકની ચિંતા

કાકે તેની સ્વાભાવિક વિચક્ષણતાથી ઓળખનુભવી, આમ્રભટનું અવિચારીપણું અને રેવાપાલનો તેના તરફ તિરસ્કાર પારખ્યાં હતાં;

અને પોતે ભૃગુકચ્છ છોડી જશે ત્યારે શું શું બનશે તેની કૈંક ઝાંખી થઈ; અને તેના દૂરઅંદેશી મગજ આગળ એક મોટી ચિંતા ઉભી થઈ.

એ ચિંતાએ ચીતરેલું કારમું ચિત્ર જોઈ તેને કંપારી થઈ. તેની મંજરીને અહીંઆં એકલી મુકી જતો હતો. પોતે મરી જાય કે લાટમાં તોફાન થાય તો એનું શું? ઉદા મહેતાએ કરાવેલા કડવા અનુભવો તેની નજર આગળ ખડા થયા. ફરી એવું સહેવું પડે તો એ બીચારીનો કોણ બેલી?

આમ્રભટને કે પટ્ટણી ભટરાજ માધવને એ સોંપણ થાય એમ નહોતી; ને લાટમાં કોઈ એવું નહોતું કે જે મુશ્કેલીની વખતમાં એને આશ્રય આપે.

એક પલ વાર કાકની આંખે ઝાંખ વળી. વર્ષો સુધી તેણે કેટલાક આદર્શો સેવ્યા હતા; તેને સિદ્ધ કરવા રંજ ઉઠાવી હતી; અને એ બધાનાં ફલ અત્યારે તો સારાં લાગતાં હતાં. તેની પ્રિયતમા સુખમાં જીવન ગાળતી હતી; તેનો લાટ દેશ સ્વાતંત્ર્યનષ્ટ થયો હતો તોપણ ગૌરવશીલ હતો; તેણે સ્વીકારેલા માલીક જયસિંહદેવની આણને પગલે તેની પણ ખ્યાતિ ચારે દિશામાં પ્રવર્તતી હતી.

પણ આ બધાં ફલ અત્યારે કાલ્પનિક ડાલે ઝુલતાં દેખાયા. જો એ સોરઠ જાય ને કોઈ કારણસર કેદમાં પડે કે જીવ ખુવે તો મંજરી દુઃખી ને નિરાધાર થાય; લાટમાં રમખાણો, કલેશ, અનીતિ, વિજેતાની ક્રૂરતા ને હારેલાનાં દુઃખ પાછાં દેખાતાં થાય; અને પોતાની કીર્તિ ફૂલફરણીનાં બળતાં સમી બુઝાઈ જઈ તેનો ડપકોજ માત્ર ધુંગમાં મળે. અને આવા પરિણામની બધી સામગ્રી અત્યારે તૈયાર હતી. જયદેવને તેના પર દ્વેષ હતો; ઉદો, અત્યારે રાજાનો માનીતો બની પોતાનું વેર વાળવાનો લાગ જોતો હતો; વિનાશની અણી પર આવેલી રાણકદેવી તેને શામતાના ભીલુ થવાનું નિમંત્રણ દઈ રહી હતી. અહીંઆંથી તે જવાનો, અને મૂર્ખ, બીનઅનુભવી ને અભિમાની આમ્રભટના હાથમાં લાટનો કબજો આમલો રહેવાનો.

એક પલ વાર તેના બહાદુર હૃદયમાં નિરાશા પ્રગટી. એક પલ વાર જયસિંહદેવના હુકમનો અનાદર કરવાનું મન થયું. બીજીજ પલે તેને ભૃગુકચ્છથી ગયા વગર છુટકોજ નહોતો એમ ભાન થયું.

તે બહાર જતો હતો. તે પાછો ફર્યો ને નગર શેઠના ઘરમાં ગયો. "રેવાભાઇ ઉપર છે?" તેણે એક સ્ત્રીને પુછ્યું.

"હા! થોડી વાર પરજ મેડી પર ગયા છે" બાલપણમાં તેણે ને રેવાપાલે આખું ઘર ખુંદી માર્યું હતું એટલે તે તરત રેવાપાલની મેડી પર ગયો. રેવાપાલની મેડી બધાથી દૂર, ઘરને છેડે હતી.

તેણે દાદર ચઢતાં બુમ મારી "રેવાભાઇ!" કોઇનો જવાબ નહીં આવ્યો. કાક ઝપાટાબંધ મેડીમાં ગયો તો તે ખાલી હતી. તેણે બારણા બહાર ડોકીઉં કરી જોયું તો કોઇ જણાયું નહીં. તેણે બુમ મારી પણ કે જવાબ નહીં આવ્યો.

કાક અજબ થયો. રેવાપાલ ઘરનાં લોકો જોડે બહુ બોલતો, બેસતો નહોતો; બહારને બારણેથી પાછો ગયો નહોતો; અને તેની પાઘડી ને ખેસ અહીંઆં હતાં નહીં!

કાક પાછલી બારી ઉઘાડી હતી તે તરફ ગયો, અને ચમક્યો. પાછળ ઉતરવા માટે ત્યાં નીસરણી રાખી હતી. તેણે લપાતાં લપાતાં, બારી પાસે જઇ બહાર જોયું.

આ નાના પાછલા વાડામાં થોડાંક ઝાડ હતાં, અને ગાયોની કોઢ હતી. કાકે ધ્યાનથી સાંભળ્યું તો એક બે જણ છાનામાના વાત કરતા સંભળાયા. તેમાં રેવાપાલનો ઘાંટો પણ સંભળાયો. જો તે ભૃગુકચ્છમાં નહોત કે તેનો દુર્ગપાલ નહોત તો આગળ વધી, રેવાપાલ કોની સાથે વાત કરતો હતો એ નક્કી કરત. પણ અત્યારે વધારે આગળ જવામાં માલ નહોતો એમ તેને લાગ્યું. એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે સબલ કારણ શીવાય રેવાપાલ જેવો માણસ આમ પાછલે રસ્તે વાત કરવા જાય નહીં. રેવાપાલે કૈં રમત રમવી શરુ કરી હતી એમ લાગતું હતું. પાટણની સત્તા તોડવા શીવાય બીજી

કોઇ રમત રેવાપાલ હાથ ધરે એમ હતું નહીં- એટલામાં પાછળ પગલાં સંભળાયાં. કાક સ્વસ્થ થઇ બારણા તરફ જવા લાગ્યો. તે બારણા સુધી જઇ પહોંચ્યો ને એક સ્ત્રી આવી.

"બેનાં ભાભી!" કાકે કહ્યું.

રેવાપાલની સ્ત્રી બેનાં ચમકી. "કોણ કાક! તું-તમે—અહીંઆં."

"ભાભી હુંજ" કાકે હસીને કહ્યું. "આ ઘર શીવાય કૈં છુટકો છે?"

બેનાં સુકી ને ઉંચી હતી. રેવાપાલના શુષ્ક ઘરસંસારના સુકાન પર બેસી તે સહનશીલ ને એકનિષ્ઠાવાળી બની રહી હતી. જેવો રેવાપાલ અમાનુષિ હતો, તેવીજ બેનાં હતી. તેણે પ્રેમ ને આદર, મોજ ને મજાહ, લીપ્સા ને લહાવા બધાંને વીસારે મુકયાં હતાં; માત્ર પતિની સેવા માટે તે જીવતી. દિવસો સુધી રેવાપાલ બોલતો નહીં, ને તે બોલાવતી નહીં. પ્રહરો સુધી રેવાપાલ ઉંઘતો નહીં, તો તે પાંપણ પણ નમાવ્યા વિના ખાટલાના પાયા પાસે બેસી રહેતી. ઘણી વખત રેવાપાલ અપવાસ કરતો તો બેનાં અન્નજલનો ત્યાગ કરતી. જ્યારે જંબુસર પડયું, ત્યારે રેવાપાલે કાકને મળવાનો વ્યવહાર બંધ કર્યો; અને ત્યારથી કાક સાથે બેનાંએ અબોલા લીધા. બેનાં અત્યારે ચમકી; અને અબોલા તેનાથી છુટી ગયા.

"તમે કયાંથી?"

"મારે ભાઇને અને તમને મળવું હતું."

"મને?" દયામણી રીતે હસીને બેનાંએ કહ્યું.

"હા. ભલે મળ્યાં તો સારું થયું. તમારી બેનને મારે તમને સોંપવી છે."

"મને? હું શું કરી શકું? ને તમે—"

"હું સોરઠ જાઉંછું. માટે તમને ને ભાઇને સોંપણ કરવી છે."

બેનાંએ ડોકું ધુણાવ્યું. "હું કૈં ન જાણું. તમે ને તમારા ભાઇ જાણો."

"પણ ભાઇ છે કયાં? તેથીજ હું આવ્યો છું. હવે એ કયાં મળશે?"

"તમે ક્યારે જવાના છો?"

"કાલે. આજે સાંજે મળશો?"

"સાંજે તો દર્શન કરવા જશે"

"ગગનાથ મહાદેવે મુત્સદ્દી સેનાપતિનાં દર્શન કરવા જાય છે, નહીં? હા. એ ઠીક છે. કહેજો કે હું એમને ત્યાં સાંજે મળીશ: ને મેં કહ્યું છે તે કહેશો?"

"એ પુછશે તો. નહીં તો નહીં."

કાક આ સ્ત્રીની ત્યાગવૃત્તિનો વિચાર કરી રહ્યો; ને મુંગે મોઢે નમસ્કાર કરી રજા લીધી. આવતી વીટંબણાના અસ્પષ્ટ પડઘા તેને કાને અથડાવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૬ મું

જેમાં આમ્રભટને આંખે અંધારાં આવે છે

આમ્રભટને ઘણી બેચેની થઇ આવી. તેણે ભૃગુકચ્છ આવી કે કંઈ મજાહ મારવાની હોસ રાખી હતી; પણ અહીંઆં પગ મુકતાં તો નોકર ખોયો, અપમાન વેઠ્યું, અને હૃદય એક અણજાણી ચોરી ગઇ. આટલી ઉમરમાં આટલાં બધાં દુઃખની આવડી મોટી પરંપરા તેણે અનુભવી નહોતી.

એટલામાં નગરશેઠ આવ્યા.

"અરે મારા ખંભાતના મંત્રીના ચિરંજીવી!" તેજપાલ શેઠે કટાક્ષમય અવાજે કહ્યું. "મારાં તો ધનભાગ્ય થઇ ગયાં" તે આમ્રભટને ભેટ્યા. "મને સવારનું લાગ્યા કરતું હતું કે આજે સુરજ સોનાનોજ ઉગવાનો. કંઈ ઉદા મહેતાની મહેરબાની!"

આમ્રભટને આ માણસ પણ સમજાયો નહોતો. તેના શબ્દો સાકરના કકડા જેવા હતા. તેના અવાજમાં કટાક્ષમયતા હતી. તે મોઢામાં બોલતા હતા કે મશ્કરીમાં તે પણ તેના મોઢા પરથી પરખાય એમ નહોતું. અને આખો વખત એક બાડી આંખના ખુણામાંથી તે આમ્રભટને જોયા કરતા.

"અરે એ છોકરા !" તેણે નોકરને આદ્દાઇને બુમ પાડી. "આ ભટ્ટજીને કૈં પુછ્યું ? બીખારી ગામના વહીતરાઓમાં એક કોડીનીએ અક્કલ ન મળે. કોણ જાણે કઇ પુગ્ગલની ઘડીએ ઘડાયા છે. બોલો, ભટ્ટજી! તબીએત તો ખુશ ? અમારે અહીંઆં તો પાટણની મોજે નથી."

"મને તો તમારૂં ભૃગુકચ્છ ઘણું ગમ્યુ !"

"અરે, કૈં પાટણની મીસાલે આવે ? આજે તો કાકભટજી બોલ્યા ! ચાલો. એને પણ પગે પનોતી આવી," નગરશેઠે કહ્યું.

"હા. મહારાજ બોલાવે છે."

"કેમ નહીં ?" ફરીથી ન સમજાય એવે અવાજે તેજપાલે કહ્યું. "એવા તો મહારાજ પાસે ન હોય તો કયાં હોય ! મહારાજની પણ શું કીર્તિ છે. દુનીઆમાં જનજનાંતર માત્ર તેમનીજ કીર્તિ ગાયાં કરે છે"

આમ્રભટ જોઇ રહ્યો. "હા." તેણે કહ્યુ.

"ચાલો હવે, નાહી લો, દુર્ગપાલને ઘેર આજ તો ધામા છે. હું તો સવારે નાહ્યો છું. ચાલો નહીં તો બ્રાહ્મણના ઘરનું અજ-ગ્રહુ થઇ જશે."

આ તીખી વાણીની પ્રસાદી સાંભળી દીંગ થઇ ગએલો આમ્રભટ નાહી ધોઇ તૈયાર થયો. અને નગરશેઠ સાથે પાલખીએ ચઢી, દુર્ગપાલને ઘેર જવા નીકળ્યો.

સાંબા મૃહસ્પતિના વાડા પાસેથી ચાલતાં આમ્રભટનું ચિત્ત પેલી સવાર-વાળીના સ્મરણમાં ચોંટયું, અને નગરશેઠની વાતમાંથી ધ્યાન જતું રહ્યું: આ અદ્ભુત સ્ત્રી કોણ હશે ? કોનું ઘર શોભાવતી હશે ? એનાં નયનો પાછાં કયારે પાવન કરશે ?

એકદમ પાલખી વાડામાં દાખલ થઇ ને આમ્રભટનો શ્વાસ રુંધાઇ ઉડયો. બે નાનાં બાલકો દોડતાં પાસેના એક ઘરમાં પેસી જતાં હતાં, તેમાંની એક છોકરીની પગની એડી પર તેની નજર ઠરી ગઇ. તેને સવારે મંદિર પાસે જોએલી એડીઓ યાદ આવી. તેને દુર્ગપાલના ઘરમાં જોએલી એડીઓ યાદ આવી. અત્યારે આ તેજ એડીઓ—ચાંદીની,

ગુલાબી, અને ચિત્તભેદક. તેણે એડીઓ પરથી નજર ઉંચે કરી. આ એડીમાંથી તો એક નાજુક રૂપાળી કન્યા ઉગતી હતી. "શું !" તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં. શું પેલી સુંદરીએ તેને ચિત્તભ્રમ કર્યો હતો કે જ્યાં ને ત્યાં તે તેનેજ દેખતો હતો.

એટલામાં કાકનું ઘર આવ્યું ને તે પાલખીમાંથી નીચે ઉતર્યો. ત્યાં કાક અને ભટરાજ માધવ મળ્યા. માધવ નાગર દાદાક મહેતાનો ભત્રીજો હતો, અને ઘણાં વર્ષ થયાં ત્રિભુવનપાલનો મિત્ર ને સેવક હતો.

રાજ્યકારભારની, ભૃગુકચ્છની ખટપટની, ધ્રુવસેનના પક્ષકારોની, પાટણની રાજ્યનીતિની ને ખેંગારના પરાજયની વાતો થઇ. બધા જમ્યા અને ઘેર જવાની વખત થઇ. પણ આમ્રભટનું ચિત્ત આ કોઇ પણ વસ્તુમાં નહોતું—તે તો પેલી સુંદરી પર જઇ ચોંટયું હતું. આ એક બે ફળીઆમાં તે હતી; અને આટલી પાસે હતી છતાં દૂર ને દુષ્પ્રાપ્ય હતી. તેને શોધવાનું કામ મુકી આમ રાજખટપટનાં ટાયલાં તેને કેમ ગમે ?

આખરે પરોણા વીદાય થયા; અને કાક આમ્રભટની મૂર્ખતા, અભિમાન ને કચાશ વીશે વિચાર કરી રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું

રેવાપાલનું હૃદય

જ્યારે ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ ચિંતાગ્રસ્ત બની રેવાપાલને મળવા ગંગનાથ મહાદેવે જવાનો વિચાર કરતો હતો, ત્યારે રેવાપાલ મહાદેવની પાછળ આવેલી એક ઝુંપડીના બારણા આગળ બેઠો હતો.

ઝુંપડીમાં, બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી ધ્યાનમાં બેઠા હતા. રેવાપાલ અધીરો થતો જતો હતો; અને નદીનાં તરંગોને એકાગ્ર નજરે જોઇ રહેલી તેની આંખો અવારનવાર ઝુંપડીના બારણાં તરફ ફરતી હતી. તેના મુખની રેખાઓ જરા વધારે સખત દેખાતી હતી. તેના શ્વાસોચ્છ્વાસની અનિયમિતતાજ માત્ર એના અંતરના ક્ષોભની દેખા દેતી હતી.

ઝુંપડીમાં પગરવ સંભળાયો એટલે રેવાપાલ ઉભો થઇ ગયો. થોડી વારે બારણું ઉઘડયું, અને એક વૃદ્ધ સંન્યાસી આવ્યો.

"બેટા રેવા! કેમ આજે વહેલો?" બ્રહ્માનંદે પુછ્યું.

બ્રહ્માનંદના દાંત પડવા માંડયા હતા; ને ચામડી ઝુલવા માંડી હતી. પણ તેની આંખો નિરતેજ થઇ નહોતી; અને તેના સ્નાયુઓનું જોર ઝાઝું ઘટયું નહોતું. આ સંન્યાસી પૂર્વાશ્રમમાં ધ્રુવસેન સેનાપતિ હતા;—ને એની હાકે પાટણ ને ધારાના નરપતિઓ ધ્રુજતા એમ કોઇ અત્યારે ધારી શકે એમ નહોતું. રેવાપાલે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા ને તે ઉઠી ઝુંપડીમાં દાખલ થયો.

"બેસ, બેટા!" બ્રહ્માનંદે કહ્યું.

"જી" જરા ધ્રુજતે અવાજે રેવાપાલે કહ્યું. "મહારાજ, બારણું બંધ કરું?"

"ખુશીથી" રેવાપાલે બારણું બંધ કર્યું.

"ગુરુદેવ! આજે આટલે વર્ષે રજા માંગવા આવ્યો છું."

"શાની?"

"મારા હૈયાની આગ હોલવવાની."

"એમાં રજા શાની માંગે છે? રેવા! તારા અંતરમાં શાંતિ થાય એવીજ પ્રાર્થના હું રોજ કરું છું."

"ગુરુદેવ! તમે મને સમજ્યા નહીં. તમે માગો છો એવી શાંતિ મને નથી જોઇતી."

"ત્યારે?"

"પટ્ટણીઓ પાછા જાય તોજ મને શાંતિ મળે એમ છે."

"હજુ તું એ વીસર્યો નથી. રેવા! કેટલી વાર કહું? મૃણાલકુંવરી પાટણ પરણી એટલે પાટણ આપણું ધણી થયું. આટલાં વર્ષ પછી હવે શું થાય?"

"ગુરુદેવ! તમે આમ નિરાશ થશો તો—

"ભાઇ જ્યાં સુધી આશાનું એક ટીપું રહ્યું ત્યાં સુધી હું મહેનત

નહોતો. પણ મને તો હવે આશા રાખવી ગાંડપણ લાગે છે."

રેવાપાલે ઉકળતા ગુસ્સાના ભારથી આંખ મીંચી. તેના હોઠ તણાઈ સખત થયા.

"ગુરુદેવ! તમે તો સંસાર ત્યાગ્યો છે એટલે ગાંડપણ લાગે છે, પણ જેવો આજે છે તેવો દિવસ ફરી આવવાનો નથી."

"હું માનતો નથી."

"ભલે તમે નહીં માનો. અને જો એવો દિવસ ન હોય તોપણ હવે હું થાકી ગયો છું. મારાથી આ સહન થતું નથી. જોવાતું નથી: હવે તો એમ થાય છે કે હું નહીં કે પટ્ટણીઓ નહીં" આંખમાંથી આંસું લુછતાં રેવાપાલે કહ્યું.

"કેમ શું છે? જરા આતુરતાથી પ્રહ્લાદને પુછ્યું.

"ગુરુદેવ! ગુરુદેવ! જ્યાં જોઉં છું ત્યાં લાટનાં ટેક ને સુખ જતા જોઉં છું. આજેજ એક વાત બની. અવિમુક્તેશ્વરના દહેરા આગળ મેં બે પટ્ટણી સૈનિકોને ખુલ્લે દિવસે આપણી સ્ત્રીઓની મશ્કરી કરતા જોયા...એક સૈનિકને હાથે એક પવિત્ર બ્રાહ્મણને આનંદથી કચરાતો જોયો. અને આવું આજેજ નથી થયું, દરરોજ કૈં ને કૈં આવું થાય છે. હવે તો અધમતાની હદ વળી રહી છે. આથી નરક વધારે ભયંકર નહીં હોય."

"કાક શું કરે છે?"

"કાક શું કરે? એ તો રમકડું છે. એ ધારે છે કે એનું ચાલે છે, પણ જ્યાં એની પુઠ ફરેકે કે અનેક અત્યાચાર થાય છે. ને એ તો કાલે જશે."

"ક્યાં?"

"વંથળી. એના મહારાજનો હુકમ આવ્યો છે. અને લાટની સત્તા કોના હાથમાં આવશે તે ખબર છે?"

"ના."

"એક મંત્રીનો છોકરો છે. નથી અક્કલ ને નથી રીતભાત ને નથી શૂર. તેના હાથ નીચે રહેવા કરતાં કપાઈ મરવું વધારે સારું. તેથીજ હું કહેતો હતો કે ચોપડીઓ બહુ સારું છે."

"એ ક્યાં ઉતર્યો છે?"

"મારે ત્યાં. બાપા તો બહેનને એને આપવા માગે છે."

"એમ !"

"હા. પણ મારું ચાલશે તો આંબડ મહેતો જેવો આવ્યો છે તેવો પણ સાજો સમો પાછો નહીં જાય.' ગુરુદેવ ! જરા વિચાર કરો. ભોળાનાથે શું સરસ પ્રસંગ આપ્યો! ત્રિભુવનપાલ નહીં; કાક નહીં; પટ્ટણી લશ્કર નામનુજ ને આંબડ ને માધવના હાથમાં લાટ! ગુરુદેવ તમારી તો એક હાકે લાટ આપણા હાથમાં પાછું આવે" આતુરતાથી બ્રહ્માનંદ તરફ જોતાં રેવાપાલે કહ્યું. "ગુરુદેવ! જરા વિચાર કરો; પદ્મનાભ મહારાજનું લાટ આજે કચરાઇ છુંદાઇ રહ્યું છે. તમે નિરાધાર લાટને આધાર નહીં આપશો તો કોણ આપશે?"

"દીકરા! મેં તો સંન્યસ્ત લીધું છે, એટલે હું તો આવો રહ્યો. પણ તું કૈં તોફાન આરંભે તે મને ડહાપણભર્યું નથી લાગતું." બ્રહ્માનંદે ડોકું ધુણાવતાં કહ્યું.

"ત્યારે શું બેસી રહેવું? ગુરુદેવ! એક હજાર યોદ્ધા તૈયાર થઈ રહ્યા છે. પંદર દહાડામાં પાંચ હજાર પાળાઓ ભૃગુકચ્છ આવી પહોંચશે" છેક ધીમે અવાજે રેવાપાલે ઉમેર્યું.

"શું કહે છે?"

"પંદર દહાડાથી મને કૈંક ખબર હતી. ને આજે આગ્રભટ આવ્યો ને મને ખાત્રી થઇ કે આ સમય ચુકવા જેવો નથી. મેં ચારે તરફ માણસો વળાવ્યાં છે. અખાત્રીજ પહેલાં ભૃગુકચ્છથી માંડવી સુધીનો પ્રદેશ આપણા હાથમાં આવશે" ઉતાવળથી અને ધીમેથી બોલતાં રેવાપાલે કહ્યું.

"ત્યારે તેં તો બધું આરંભી દીધું છે."

"હા. પણ તમારી આજ્ઞા વિના કૈં કરવાનો નથી."

"બેટા! તું જે કૈં કરે તેમાં તને વિજય મળે એવી મારી સદાની આશિષ છે."

"દેવ! આ વખત તો એવી આજ્ઞા કરો કે કાં તો વિજય મેળવું કે દેહ પાડું."

"રેવાપાલ! તારી એવી એકનિષ્ઠા છે કે વિજય મળ્યા વિના રહેશે નહીં."

એકાગ્ર નયને રેવાપાલ જોઈ રહ્યો.

"દેવ! એક બીજી યાચના કરું?"

"હા. બોલ."

"તમે ભગવાં ઉતારો."

બ્રહ્માનંદ ચમકીને પાછો હઠ્યો.

"શું!"

"દેવ! ધ્રુવસેન સેનાપતિ વિના આખા લાટનું શૌર્ય નકામું છે. કોની હીંમતે અમે હામ ભીડશું? કોને વચને અમે મરણીઆ બનીશું?"

"રેવા! હવે હું ભગવાં ઉતારું એ કેમ બને?"

"દેવ! તમે નહોતું કહ્યું કે હાથથી ખોએલા લાટમાં તમારું સ્થાન નથી. તો મહારાજ! તમે તમારું સ્થાન લો તોજ પાછું લાટ હાથમાં આવે. એક વખત ફરી બહાર પડો. એક વખત તમારા ધનુષ્યના ટંકારે લાટ ગજવો."

"બેટા તારા બોલથી તો મારું મન પણ લલચાય છે."

"ત્યારે કહો—આવશો? અબાત્રીજે ભગવાં ઉતારશો?"

"ના."

"દેવ! આ શું કહો છો?"

થોડી વાર બ્રહ્માનંદ મુગા રહ્યા.

"રેવા! એક વચન આપું?"

"શું?"

"તને જો ખરી જરુર જણાય, જો મારી હાજરી વિનાજ તારો પ્રયાસ ધુળ મળતો હોય તો સંદેશો મોકલજે. હું ભગવાં ઉતારી આવીશ. હવે થયું?" જરાક હસીને ધ્રુવસેને કહ્યું.

રેવાપાલે નીચા નમી બ્રહ્માનંદના પગ પર માથું મુક્યું; કૃતજ્ઞતા બીજી રીતે તે દર્શાવી ન શક્યો. ગુરુદેવે શિષ્યના માથા પર હાથ મુક્યો. થોડી વાર કોઇ બોલ્યું નહીં.

"દેવ! ત્યારે એક કામ કરશો?" રેવાપાલે પુછ્યું.

"બોલ."

"તમારું પદ્મવિજય આપશો?"

"ખુશીથી. બીજો કયો યોદ્ધા એને વાપરશે?"

"દેવ! આપણે હસતાં હસતાં એ ધનુષ્યને પદ્મવિજય નામ આપ્યું હતું તે યાદ છે? જ્યાં એનો ટંકાર થશે ત્યાં વિજય જરુર થશે."

"બેટા! આ પેલી માળી પર પડ્યું છે. લઇ લે, અને જ્યારે મારી જરુર પડે ત્યારે એની પણછનું ફુમતું મોકલાવજે. પદ્મનાભ મહારાજની પટરાણીએ એ બાંધ્યું હતું." રેવાપાલ ઉઠ્યો અને નીચી માળી પર પડેલું ધનુષ્ય ખેંચી કાઢ્યું, અને બેસવતી ખંખેરી ભોંયપર એક છેડો મુકી વાળી જોયું. તેની સ્થિતિસ્થાપકતા તેવીને તેવીજ હતી.

"આ તો અદ્ભુત છે."

"બેટા! ગંગનાથ મહાદેવનો પ્રતાપ છે. જા! વિજય કરજે."

રેવાપાલે ફરીથી દંડવત્ પ્રણામ કર્યા; ફરીથી બ્રહ્માનંદ સરસ્વતીએ મુગે મોઢે આશીર્વાદ દીધો. બંને મુગે મોઢે, પણ ભારે હૈયે છુટા પડ્યા. બંનેને લાગ્યું કે વિધિ તેમનાં જીવનનું નવું પાનું ઉકેલતી હતી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

કાકની યાચના

—જ્યારે રેવાપાલ ઝુંપડીની બહાર નીકળ્યો ત્યારે સંધ્યા શરુ થઇ ગઇ હતી; અદૃષ્ટ થતો દિવસનો પ્રકાશ અને આછા અંધારા આકાશમાં તરતા તારાઓ રેવાનાં નીરને ગંભીર સ્વરૂપ આપી રહ્યાં

હતાં. ભક્તિભાવથી રેવાપાલ નર્મદાના શાંત પટ પર નજર નાખી રહ્યો; અને ધીમેધીમે વિચાર કરતો આમારી તરફ ગયો.

અત્યારે એના હૃદયમાંથી ભાર ઓછો થયો હતો. નિરાશાથી નિશ્ચેતન બનેલા એના હૃદયમાં આજે નવી આશાનો ઉલ્લાસ પેદા થયો હતો. વર્ષો થયાં દબાવેલી હોંસ આજે પુરી પડતી જણાતી હતી. લાટના સ્વાતંત્ર્ય માટે એક ભયાનક વિગ્રહ કરવો એ એના જીવનનું લક્ષ્ય હતું; તે લક્ષ્ય આજે સધાવાની તૈયારીમાં હતું.

જંબુસર પડયા પછી આ લક્ષ્ય સાધવાની આશા તેણે છેક છોડી નહોતી એને લાટની અદદશામાં શ્રદ્ધા હતી, એટલે પટ્ટણીઓને કાઢી મુકવા એ અસંભાવત છે એમ એને તો કદી લાગ્યુંજ નહોતું.. મહા મહેનને, મહા દુઃખમાં, પાળીપોષી મોટી કરેલી આ આશા આજે સિદ્ધિનું સ્વરૂપ પકડતી હતી.

આ આશા સેવતાં એણે વ્યવહારુ નીતિ વીસારી નહોતી. એની નજર લાટની ચારે દિશા પર ફરતી; ચારે દિશાના તોફાની ને અસંતુષ્ટ યોદ્ધાઓ જોડે તે સંબંધ રાખી રહ્યો હતો અને આખા લાટમાં એની એકનિષ્ઠા ને દેશભક્તિ માટે એટલું બધું માન હતું કે લોકોની આંખમાં ધ્રુવસેન સેનાપતિએ સંન્યસ્ત લીધું ત્યારપછી, એનું સ્થાન પ્રથમ હતું.

તે નર્મદાના તરંગો તરફ જોઇ રહ્યો. અંતરમાંથી તેણે આ જાગતી જગનાયાને અર્ધ્ય આપ્યો અને તેની આશિષ યાચી. આ તરંગોમાં સ્વરૂપ પકડતી માતાના કાલ્પનિક કરથી તેને આશીર્વાદ મળતો હતો એમ તેને લાગ્યું.

અડધો જાગતો, અડધો ઉંઘમાં તે પદ્મવિજયના પ્રચંડ ધનુષ્યદંડ પર હાથ ટેકવી ઉભો રહ્યો. તરત તેના ખભા પર કોઇએ હાથ મુકયો. તે ચમકીને પાછળ ફર્યો ને તરવાર પર હાથ નાખ્યો. પાછળ દુર્ગપાલ હસતે મોઢે ઉભો હતો.

રેવાપાલે ગુસ્સામાં હોઠ કરડયા. આ એના દુર્ભાગ્યનો દુત અહીંઆં ઉભો હતો, અત્યારે પણ એને નીરાંતે વિચાર કરવા દેતો નહોતો. તે

ત્પંત્ર છે ને તેની પાછળ પ્રપંચમાં પણ આવ્યો હોય.

"રેવાભાઇ! આખરે મળ્યા ખરા" કાકે કહ્યું.

"કેમ આવ્યો છે?" ગુસ્સાથી ખોખરા થઇ ગએલા અવાજે, દાંત પીસી રેવાપાલે પુછ્યું.

"મેં સવારે એનાંભાભીને કહ્યું હતું કે અત્યારે હું તમને મળવા આવીશ; તમને તેમણે કહ્યું નહોતું?" કાકે નીખાલસ અવાજે કહ્યું. રેવાપાલ તેના જુના મિત્રને ઓળખતો હતો અને તેની મીઠી જીભથી તે મોહી પડે એવો નહોતો. તેણે થોડા વાર સુધી ડોળા કાઢી જોયા કર્યું.

"કેમ આવ્યો છે?" રેવાપાલે અધીરાઇથી ફરીથી પુછ્યું.

"હું કાલે વંથળી જવાનો છું."

"તેમાં મારે શું?

"હું એક યાચના કરવા આવ્યો છું."

"કોઇને દાન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. ને હોય તોએ તને કરું નહીં" તિરસ્કારથી રેવાપાલે કહ્યું.

"પણ હું યાચના કરું તો તમારીજ પાસે. ને દાન આપી શકો તોપણ તમેજ છો" નમ્રતાથી કાકે કહ્યું.

"દાન માગ તારા પાટણના ધણી પાસે." જીદમાં ડોકું ધુણાવી રેવાપાલે કહ્યું.

"કેટલાંક દાન બાલમિત્રજ આપે. તે તો દુનીઆનો ધણી પણ ન આપી શકે.

"હું તારો મિત્ર નથી. અને મારે તારી મૈત્રી જોઇતી નથી" કહી રેવાપાલ ખસ્યો.

"પણ મારે તમારી મૈત્રીની ગરજ છે. જરા સાંભળો તો ખરા કે હું શું માગું છું. પછી ભલે ના કહેજો. મારે એક સ્ત્રીને તમારા સંરક્ષણમાં સોંપવી છે: રેવાભાઇ! આખરે એટલી પણ ટેક નથી?" જરાક હસીને ટોળમાં શાંત કાકે પુછ્યું.

કાકના શબ્દથી રેવાપાલ અચકાઇને ઉભો, ને તેના વરફ ફર્યો.

તેની સખત આંખો કૈંક નરમ બની. કાકે જોયું કે રેવાપાલ ચળ્યો.

"ભાઇ! મને મારી, ભૃગુકચ્છની, કે પાટણની જરા પણ પરવા નથી; તેનું જે થવાનું હોય તે થાય. તેનું જે તમારે કરવું હોય તે કરજો." કાકે રેવાપાલના હાથમાં ધનુષ્ય હતું તે તરફ જોતાં કહ્યું. "આ તો એક ગરીબ ગાયની રક્ષા કરવાની છે. લાટમાં એટલું તમે નહીં કરશો તો પછી કરશે કોણ?"

"તારાથી નથી થતી?"

"હું તો કાલે જાઉં છું. વખત છે ને ન પણ આવું" કાકે કહ્યું.

"કોણ છે?"

"એક વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણની છોકરી છે."

"કોણ તારી સ્ત્રી!" ચકિત થઇ પુછ્યું.

"ને તે હોય તો—"

"તેને હું શા માટે પાંખમાં ઘાલું?"

'મને કૈં અનિષ્ટ થાય તો."

"તારું ને તારાં સગાવહાલાંનું ગમે તેમ થાય તેમાં મને શું?" તબીએત વાળી સખ્તાઇથી રેવાપાલે કહ્યું.

"હું તમારી જગ્યાએ હોત તો આમ નહીં કહેત."

"કાક! તને હું ઓળખું છું. તારા જેવો હરામખોર બીજો મેં જોયો નથી. અત્યારે ભૃગુકચ્છમાં બધું ચુંથાઇ ગયું છે, એટલે ગમે તે બહાને પોતાનું ભલું શોધે છે."

"રેવાભાઇ! મને મારી પરવા નથી. પણ આ બીચારીને હું પરદેશથી અહીં લઇ આવ્યો છું. એને મારા શીવાય કોઇ સગું કે સંબંધી નથી. ધારો કે તમે લાટ પાછું લીધું" જરાક તીક્ષ્ણતાથી રેવાપાલ તરફ જોતાં કાકે કહ્યું. "તો એનું કોણ બેલી?'

"તારા માલીકોને કેમ નથી સોંપી જતો?"

"પોતાનું જીવન સર્વસ્વ હોય તે મિત્રને સોંપાય, માલીકને નહીં" કાકે જવાબ આપ્યો.

"એવાં તો કેટલાકનાં જીવનસર્વસ્વ તેં લુંટાવ્યાં છે" રેવાપાલે કહ્યું. કાકને લાગ્યું કે તેના બોલવાની અસર રેવાપાલ પર ઝપાટાબંધ થતી હતી, પણ હજુ તેના હૃદયને પીગળાવવા સખત ચીનગારીની જરુર હતી. તેણે અડધી વિપલ વિચાર કરી એક ભયંકર બ્રહ્માસ્ત્ર છોડયું.

"રેવાભાઇ! તમારું જીવનસર્વસ્વ પાટણ વળાવ્યું તેનો આ બદલો આપો છો ?"

રેવાપાલ નાનપણથી લીલાદેવીનાં પગલાં પુજતો હતો. તે સ્વામીભક્તિ હતી કે કૈં બીજું એ કોઇ પારખી શકયું નહોતું. લીલાદેવી પાટણ પરણ્યાથી રેવાપાલના હૃદયમાં સ્વદેશદાઝ શીવાય કેં લાગણીઓ થઇ હતી કે નહીં તે કોઇના જાણમાં નહોતું. પણ કાકની નજરની બહાર કૈં વાત નહોતી. ઘણાં વર્ષો થયાં છુપાએલા વ્રણમાં તેણે એવો સચોટ ઘા કર્યો કે તે વ્રણ તાજો થઇ આવ્યો.

"શું ?" ચમકી, બરાડો મારી રેવાપાલે કહ્યું. તેની આંખમાંથી અગ્નિ પ્રગટયો. તેણે ઝનુનમાં તરવાર કાઢી. "મોત આવ્યું છે ?"

"તમારે હાથે મોત–એથી વળી રુડાં વાનાં શાં ?" શાંતિથી હસી, તબીએત વાળી કાક બોલ્યો. "પણ લીલાદેવીને સોલંકી સાથે વરાવ્યાં તેનું વેર લો છો ?"

"ચુપ—હરા—" ધીમે અવાજે, છતાં ખુનસથી રેવાપાલે કહ્યું.

"કૈં ખોટું છે ? પણ મૃણાલકુંવરી અહીંઆં રહેત તોપણ તમારા મનોરથ પુરત નહીં" કૃત્રિમ તિરસ્કારથી કાકે કહ્યું.

"બામણા ! ચંડાલ !" ધ્રુજતે અવાજે રેવાપાલે કહ્યું. "તારું આવી લાગ્યું છે. હવે તું નહીં કે હું નહીં. કાઢ તારી તરવાર. તને આમ નહીં મારું ચાલ ! તારી પાપી જીભને હવે એક શબ્દ નહીં બોલવા દઉં. કાઢ !" રેવાપાલને મોઢે ફીણ આવ્યાં.

શાંતિથી હસીને કાકે ડોકાવતી ના પાડી.

"રેવાભાઇ ! હું તમારી સામે શસ્ત્ર નહીં કાઢું."

"બાયલા !"

"હું બાયલો નથી. પણ આપણે લઢીશું, તો જરૂર તમારું મૃત્યુ થશે. હું તમારાથી બેવડો બળીઓ છું. અને મારે બાલમિત્ર મારવો નથી."

રેવાપાલના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહીં. તેનું ભાન જતું રહ્યું. કાકજ તેનો વેરી હતો; તેની આકાંક્ષા વચ્ચે આવતી આડખીલી. અત્યારે તેને મારવામાંજ તેનો, ને લાટનો મોક્ષ દેખાયો.

"પાપી! ત્યારે તું ભલે એમ ઉભો. તારા બે કકડા કરું છું." કહી તે તરવાર ઉગામી આગળ ધસ્યો. કાક સખ્તાઇથી, તિરસ્કારથી જોઇ રહ્યો.

"યાચક બ્રાહ્મણને મારી રેવાપાલ ટેક ખુવે એજ મારે જોવું છે" ગૌરવથી કાકે કહ્યું.

"રેવાપાલની ટેક!" એ શબ્દ રેવાપાલને કાને પડતાંજ તે થંભીને ઉભો રહ્યો. તેની ઉગામેલી તરવાર અદ્ધરજ રહી ગઇ.

"રેવાપાલ ટેક કદી ખુવેજ નહીં" પાસેથી એક મીઠો અવાજ આવ્યો.

બંને ફર્યા. પાસે બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી, તારાના આછા પ્રકાશમાં તેજસ્વી ને ગૌરવશીલ લાગતા ઉભા હતા. કાકે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. રેવાપાલનો ઉગામેલો હાથ નીચે પડયો; તેમાંથી તરવાર છુટી પડી. તે ભોંય પર બેસી ગયો ને બંને હાથ માથે મુકી ધ્રુસકાં ભરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું

કાકની રાજ્યનીતિ

"રેવાપાલ આ શું? કાક! બે જુના દોસ્તોને આ શોભે?" બ્રહ્માનંદે પુછ્યું.

રેવાપાલે હાથમાંથી માથું ઉચક્યું નહીં. કાક હસતે ચહેરે જોઇ રહ્યો.

"ગુરુદેવ! જુના દોસ્તો હોય તોજ આમ લડે ને પાછા ભેગા બેસે. હું કાલે જવાનો છું સોરઠ. એટલે ભાઇને સુપ્રત કરવા આવ્યો હતો."

"કોની?"

"મારી સ્ત્રીની. તે બીચારીનું શું થશે તેની મને ઘણી ચિંતા થાય છે." કાકે કહ્યું.

"બેટા!" બ્રહ્માનંદે કહ્યું "તને શું થવાનુ છે?"

"ગુરુદેવ! રેવાભાઇને હું જરા ચીઢવતો હતો. પણ આપને તો ખરેખર કહું છું. રેવાભાઇ વાટ જોઇને બેઠા છે; ને ભૃગુકચ્છના નવા દુર્ગપાલમાં અડધા તોલાભાર અક્કલ નથી. એટલે લાટમાં બળવો જાગવાનો એ તો ચોક્કસ! તમે ના કહેશો નહીં; કારણ કે હું માનવાનો નથી. હું આપને ને રેવાભાઇને બંનેને ઓળખું છું."

"ત્યારે તારી સાથે લઇ જા."

"તે પણ બને એમ નથી. જયદેવ મહારાજ પાસે મારો કોઇ વેરી બેઠો છે. અને મહારાજ કે લીલાબા મારી સ્ત્રીને આશરો આપે નહીં. કાલે ઉઠીને મને કે થયું તો પછી એનું શું?"

"કાક!" બ્રહ્માનંદે કહ્યું. "ત્યારે તો તું ધોબીના કુતરો થઇ રહ્યો છે. નથી ઘરનો ને નથી ઘાટનો."

"એવુંજ છે."

"ત્યારે ઘરનો શા સારુ નથી થતો? પાટણમાં તારું કોણ છે? તારા રેવાભાઇની સાથે શા માટે નથી રહેતો? તમે બે બાલપણના ગોઠીઆઓ, આમ સામસામી કપાઇ મરો એમાં શું સારું?"

"હા! કાક!" રેવાપાલે એકદમ ઉભા થઇ જઇ કહ્યું. "આવ અમારી સાથે. આપણે પાટણને પણ સર કરીશું."

"ભાઇ! ગુરુદેવ!" ખિન્ન અવાજે કાકે કહ્યું "આ નાતરું આજનું નથી. ઘણાએ, ઘણાં વર્ષો થયાં દીધું છે. પણ મને તમારી યોજનામાં શ્રદ્ધા નથી. લાટ એકલું પાટણ સામું શું કરી શકે? ને એક બીજી વાત જે મને સ્પષ્ટ દેખાય છે તે તમને દેખાતી નથી."

"શી?" બ્રહ્માનંદે કહ્યું.

"ગુરુદેવ! એકલું લાટ, સોરઠ કે ગુજરાત હવે ટકી શકે એમ નથી. માળવા ને સપાદલક્ષ* પણ જુદું ટકે એમ નથી. એ બધાં એકે ચક્રે ચાલશે નહીં તો આપણું ખેદાનમેદાન થઇ જવાનું. કેટલા યુગો થયા લાટ ને ગુજરાત લઢે છે–ગુજરાતને માળવા લઢે છે–ગુજરાતને સપાદલક્ષ લઢે છે. આમ ચાલ્યા કરશે તો આપણે નિર્વીર્ય ને નિરાધાર બની જઇશું. ને ગુરુદેવ! તમે તો લાટમાં બેઠા બેઠા કે જાણતા નથી."

"શું?"

"જે પરધર્મી યવનોએ ભીમદેવ મહારાજના વખતમાં સોમનાથ લુંટયું હતું તેઓ આગળ ને આગળ આવતા જાય છે. દરેક વર્ષે તેમની વાતો કાન પર વધારે ને વધારે અથડાતી જાય છે. આપણે માંહોમાંહ્ય લઢશું તો પછી આપણું શું થશે? ગુરુદેવ! પાટણમાં એક ગાંડો જતિ આવ્યો હતો–ઘણાં વર્ષો પહેલાં. તેની એવી કહેતી ચાલે છે કે તે સદાય કહેતો કે બધા ધર્મ છોડી એક સ્વીકારો નહીં તો યવનો તમારો જીવ લેશે. મને પણ લાગે છે કે એકે ચક્રે કોઇ રાજા ભરતખંડ હાથ નહીં કરે તો આપણું સત્યાનાશ વળશે."

"ને તારા જયદેવને ચક્રવર્તી કરવા તું સોરઠ જાય છે" રેવાપાલે તિરસ્કારથી કહ્યું.

"જો તેણે મારું માન્યું હોત તો આજે થઇ ગયો હોત. પણ અમારા ગ્રહ મળતા નથી." કાકે કહ્યું.

"ત્યારે લાટને તું સ્વતંત્ર નહીં થવા દે" બ્રહ્માનંદે કહ્યું.

"મારું ચાલે તો નહીં."

"મેં શા માટે જતો કર્યો?" રેવાપાલ બબડયો.

"રેવાભાઇ! તમને હજુ વાત પુરી સમજાઇ નથી. તમે ધારો છો એવો હું સબલ નથી. આજે હું નહીં હોઉં તો શું? શું લાટ પરા-

* અજમેરની પાસેનો પ્રદેશ

ધીનતામાંથી છુટી જશે? ભુલ છે. ગુરુદેવ! એકે ચક્કે તો પાટણુજ રાજ કરવા સરજાયું છે—"

"કેમ જાણ્યું?" બ્રહ્માનંદે પુછ્યું.

"કારણ કે વિધિએ તેને બળીઆનો પણ બળીઓ આપ્યો છે.

"કોણ જયદેવ?" બ્રહ્માનંદે પુછ્યું.

"ના. જયદેવ ગમે તેવો પુંફાડો કરે–પણ તે તો હીહું છે. ગુરુદેવ! એ પુંફાડા પાછળ–દળોની ધોધણીઓ પાછળ–પાટણના કુકુટધ્વજ પાછળ મુંજાલ મહેતો છે. મારા જેવા ભલે મરે–પણ જ્યાં સુધી એ છે ત્યાં સુધી પાટણનો સીતારો ચઢે છે."

"ત્યારે આજ સુધી કેમ કૈં એણે કર્યું નહીં?"

"કર્ણદેવ ગુજરી ગયા ત્યારે પાટણ પણ સોલંકીઓનું નહોતું. આજે કાવેરીથી શ્રીમાલ સુધી સોલંકીઓની હાક વાગે છે. એ શું આ જયદેવ મહારાજને પ્રતાપે? એ તો મુંજાલને જોઇએ તેવાં સાધનો મળતાં નથી. પહેલાં મંડલેશ્વરોએ ઝઘડો કર્યો; પછી પાટણના ધનાઢ્યો વીફર્યા; હજુ શ્રાવકો સીધા ચાલતા નથી, ને નાગર મંત્રીઓ કચવાય છે અને તેમાં રાજા ઢંગ વગરનો છે. નહી તો આજે શું થયું હોત તે ખબર નથી."

"ત્યારે તું શું કામ જાય છે?"

"મુંજાલ મહેતાની શું રમત છે તે મને સ્પષ્ટ સમજાતી નથી. પણ મારું ચાલશે ને જીવતો રહીશ—તો જુનાગઢ પડશે ને જેવું આજે લાટ છે તેવું સોરઠ થશે."

"શાબાશ!" રેવાપાલે કઠોર હાસ્યથી કહ્યું. "આવા વાણોતર ન હોય તો શેઠ ગાજે ક્યાંથી?"

"રેવાભાઇ હજુ નરમ પડ્યા નથી, ગુરુદેવ! મારી સ્ત્રીનું કે રક્ષણ થાય એવું કરો."

"કાક! તારા ઉદ્દેશો જોતાં તો તને જીવતો રેવામાને સ્વાધીન કરવો જોઇએ."

"ગુરુદેવ! તો રેવામા પણ મને અભયદાન આપશે" ગર્વથી કાકે કહ્યું. "જ્યારે પાટણનો ધણી રેવામાને ચરણે આવશે, જ્યારે આ લાટની જનનીમાંથી જગતની જનની થશે ત્યારે મારો ઉદ્દેશ પુરો થશે. ત્યારે તમારા કહ્યા વગર આ મારી સનાતન અંબાના ખોળામાં મરવા સુઇશ."

"લાટને જીવતાં આંગળું પાણી નથી આપતો—ને મરતાં મસાણે ગાય લાવવાનો વિચાર રાખે છે."

"તમે ભલે એમ માનો; પણ ગુરુદેવ! ભાઇ પાસે આટલું વરદાન અપાવી મને ચિંતામાંથી મુક્ત કરો."

"રેવા! કાકની સ્ત્રી તારી ભાભી છે. એનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ."

"હું કેમ આપું? આ પાપીને તો મારે હાથે મારવો પડે."

"તે હું ક્યાં ના કહું છું. પણ પછી મારી સ્ત્રી શેર ધાન વિના ભુખે ન મરે—ભાઇ, વિના આધાર ન રહે; મારો પુત્ર શિરછત્ર વિના કરમાઇ ન જાય—બસ એટલુંજ વચન આપ."

"આપ રેવા! એમાં કંઈ ખોટું નથી."

"ઠીક જા કાક! તારું ધાર્યું તેં કર્યું. તારી બૈરી ને છોકરાંને નિરાધાર નહીં રહેવા દઉં. થયું? હવે જા આજ તો તારાથી થાક્યો. આ ભવે તારું મોઢું નહીં બતાવીશ."

"ભાઇ! ભાવિમાં હજી શું શું લખાવ્યું હશે" કહી કાકે બંને જણને નમસ્કાર કર્યા.

"કાક! જ્યાં જાય ત્યાં, પણ તારા ગુરને છાજે એવું કરજે."

"ગુરુદેવ! બેફીકર રહેજો. ચાલો હવે આજ્ઞા!"

"હા બેટા."

કાક ફરીથી નમસ્કાર કરી ચાલ્યો ગયો.

"રેવા! આ છોકરો જબરો છે." બ્રહ્માનંદે કહ્યું.

"સ્વાર્થ સાધવામાં એક્કો છે." રેવાપાલે જવાબ વાળ્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

મિત્રવધૂઓ

કાકે ઉતાવળા બંદર પર જઇ વહાણનો બંદોબસ્ત ધાર્યા પ્રમાણે થયો કે નહીં તેની ચોકસી કરી. ત્યાંથી આવી, બીજી ખટપટ પુરી કરી, તે મંજરી પાસે ગયો.

મંજરીએ સંસાર સ્વીકાર્યો હતો છતાં, તેવી ને તેવીજ મોહક, શરીરમાં ને બુદ્ધિમાં, રહી હતી. તે પહેલાંના જેવી ગર્વિષ્ઠ હતી; પહેલાંથી વધારે વિદ્વાન્ હતી. તેની મોહિની જે જે લોકો તેના સમાગમમાં આવતા તેના પર તે પ્રસારતી.

તેનું પાંડિત્ય વિદ્વાનોમાં માન પ્રેરતું. પરદેશી વિદ્વાનો ભૃગુકચ્છમાં આવતાં એને મળવા જતા હતા—અને મળી, પ્રશંસાથી આર્દ્ર બનેલે હૈયે પરાજય સ્વીકારી, તેને સરસ્વતી જોડે સરખાવવાનાં અષ્ટકો લખતા. ચારે દિશાથી જે યોદ્ધાઓ આવતા, તે દુર્ગપાલની મેમાનગીરી સ્વીકારવા જતાં, તેનું મુત્સદ્દીપણું વીસરી તેની સ્ત્રીના પૂજક થઇ જતા. ભૃગુકચ્છના સામાન્ય પુરુષો, તેના પરિચયમાં આવતાં, તેને દૈવી માનતા; વૃદ્ધો તેને રેવામાનો અવતાર માની, તેનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થતાં; આધેડવયના પોતાના ઘરની જંજાલ વીસરવા કોઇ પ્રકારે તેની જોડે વાતચીત કરતા; અને એકજ અમીભરી દૃષ્ટિપાતની યાચના કરી રહેલા યુવકો એની એક અણધારેલી નજરના પ્રોત્સાહનથી, એને રીઝવવા, ભવસાગર તરવા મંડી જતા.

માત્ર જે એના સમાગમમાં ન આવતાં તે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આ ગર્વિષ્ઠ, સ્વસ્થ, ને સ્વરૂપવાન્ સુંદરીની ખ્યાતિ સાંભળતાં, ને તેના તરફ અસ્પષ્ટ તિરસ્કારની નજરે જોતા. મંજરી આ વાત જાણતી હતી. પણ તે તેમના તરફ ઘણાજ સ્પષ્ટ તિરસ્કારથી જોતી હતી.

પોતાના પતિની અને પોતાની શક્તિમાં તેને એટલી શ્રદ્ધા હતી કે જ્યારે કાકે તેને રેવાપાલે આપેલા વચનની વાત કરી ત્યારે તેની આંખોમાંથી તણખા ખર્યા.

"શા માટે એની પાસે ભીખ માગવા ગયા?" તેણે હોઠ પર હોઠ દાબી પુછ્યું. "તમને—મહારથીઓના શિરોમણિને—એ યાચના કરતાં શરમ નહીં લાગી? એટલા બધા અધીરા કેમ થઇ ગયા છો?"

કાક લાડકવાઇ સુંદરીનો ગુસ્સો જોઇ મીઠું હસ્યો.

"ને હું નહીં હોઉં ને કૈં તોફાન થાય તો?"

"તો મને શું થવાનું હતું? કોની મગદુર છે કે મને કૈં કરી શકે?"

કાક ફરીથી હસ્યો. "હા એ તો મને ખબર છે. ભૃગુકચ્છનો એકેએક જુવાન તારે માટે મરવા તૈયાર થશે."

"ના. ત્યારે લોકો માત્ર તમારા પરજ મોહી પડતા હશે!" મંજરીએ હસીને જવાબ દીધો. "પણ રેવાપાલના મીજાજનો કૈં પાર નથી. એનું શરણુ માગતા પહેલાં તો હું મરવું પસંદ કરું."

"ગાંડી! હજુ તું તો તેવી ને તેવીજ રહી. મારા કાનમાં તોફાનના ભણકાર વાગી રહ્યા છે. અને આખા લાટમાં એકવચની હોય તો રેવાપાલ. આ આંબડને સોંપેલું કૈં કામનું નથી."

"આંબડ! જેવો બાપ તેવો દીકરો. મને તો એનું નામ નથી ગમતું. પણ તમે નકામી ચિંતા કરો છો. સોમેશ્વર છે, માણિભદ્ર છે. પછી શું? તમે તમારીજ ફીકર કરજોની. ને જેવા પંદર વર્ષ પર પાટણ જીતી આવ્યા હતા તેમ આ વખતે પણ જીતીને આવજો."

"સાથે કોઇને લઇ આવું?"

"મંજરીથી વધારે સરસ મળે તો જરુર. મારા સમ છે." મંજરીએ હસીને કહ્યું. તેજસ્વી, સુકુમાર, સ્ફટીકશી શ્વેત આ મોહિનીના ગર્વિષ્ઠ શબ્દો કાને સાંભળ્યા. ને તે બધું વીસરી ગયો. તે એક વિપલ વાર એના મુખની અપૂર્વ રેખાઓ, એના હાસ્યની વિદ્યુતપ્રભા તરફ હર્ષથી જોઇ રહ્યો અને પછી—યોગ્ય જવાબ વાળ્યોઃ તેણે મંજરીને ચુંબન કર્યું.

ગર્વિષ્ઠ મંજરી માન મુકી કાકના ભુજોમાં લપાઇ રહી.

"ભટરાજ!" તેણે ધીમેથી, અંતરની અભિલાષા ઉચ્ચારી. "વહેલા પાછા આવશોની?"

"તરત. ગભરાતી નહીં. મને કૈં થવાનું નથી."

*　　*　　*

બંનેએ આત્મશ્રદ્ધાના આનંદમાં ચિંતા વીસારી મુકી.

*　　*　　*

બીજે દિવસે દુર્ગપાલ વીદાય થયો. બંદર સુધી આમ્રભટ, નગરશેઠ માધવ ને મણિભદ્ર વળાવવા ગયા. એક મંદિરની અગાસી પરથી મંજરી ક્ષિતિજમાં અંતર્ધાન થતા વહાણુ પર ઉભેલા કાકને જોઇ રહી. જ્યારે વહાણુ અદૃષ્ટ થયું ત્યારે તેણે છેડાવતી આંસુ લુછ્યાં–ને વૌસરી ને છાતી સરસો ચાંપ્યો.

તેની બે ત્રણુ સખીઓ સાથે હતી તેમણે આ ઉતાળ હૃદયની વ્યથા મુગે મોઢે જોઇ; પણુ મંજરીને એક શબ્દ કહેવાની કોઇની હીંમત ચાલી નહીં.

તેણે વૌસરીને એક સખીને આપ્યો, અને મંદિરમાં દર્શન કરવા વળી. એક વિદ્યાર્થીએ આવી દીવો કર્યો, વૃદ્ધ પુજારી લંગડાતો લંગડાતો આવી હસી હસી ખબર પુછવા લાગ્યો. હાસ્યનાં કિરણો ફેંકતી મંજરી પોતાના તેજે અંધારા મંદિરને પણુ તેજોમય કરી રહી.

તે મંદિરમાંથી બહાર નીકળી અને એનાં સહિત નગરશેઠના ઘરની કેટલીક સ્ત્રીઓ આવી. રેવાપાલ તેના તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતો હતો તેની મંજરીને ખબર હતી; એનાંને પણુ તેનો સમાગમ પસંદ નહોતો. એટલે તેના ટોકના મરોડનો ગર્વ વધ્યો: તેના હાસ્યમાં જરાક અભિમાન આવ્યું.

"કેમ મંજરી ભાભી" એનાંએ કહ્યું.

"સારું. કેમ છો?"

"મારા દીયર ગયા. કેમ!"

"હા."

"મંજરી! આમ આવો એક વાત કહું?"

"શું?" કહી મંજરી જરાક દૂર એનાં પાસે ગઇ.

મંજરી ટટાર થઇ. તેની આંખો વધારે મોટી થઇ. તે એક શબ્દ બોલી નહી.

"કહાવ્યું છે," પતિપરાયણ એનાંએ મંજરીનો મીજાજ જોઇ પેદા થએલો ગુસ્સો દબાવી કહ્યું. "કે કે કામ પડે તો એમને કહાવજો."

એક પલ વાર મંજરીના હોઠ ધ્રુજ્યા. તેણે જવાબ વાળ્યો "એનાં બા ! એમને કહેજો કે ભટરાજની સ્ત્રીને કોઇના સંરક્ષણની જરુર નથી."

મંજરીની આંખમાં તરવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણતા હતી; તેના સંસ્કારી અવાજમાં અપમાનની સારીગમના બધા સુર હતા.

એનાંને આ શબ્દોથી કારી ઘા લાગ્યો. પતિભક્તિ કરતાં કેળવેલી નમ્રતાને પલ વાર વીસરી ગઇ; અને અપમાન પામેલી સ્ત્રીના હૃદયમાંજ વસતું—ઝેરી નાગના વિષથી પણ વિષમ ઝેર તેના અંતઃકરણમાં વસ્યું.

"હા-હું ભુલી ! તમારે કયા કોઇની ખોટ છે કે એમના સંરક્ષણની જરુર પડે." કહી એનાં ત્યાંથી ખસી. શબ્દો નિર્દોષ હતા; પણ તેમાં રહેલું વિષ મંજરીએ પારખ્યું. એક ભયંકર દૃષ્ટિ એનાં તરફ નાખી, અને ગૌરવમાં માથું ઉંચું રાખી ત્યાંથી ચાલી ગઇ. તેની આંખમાં ક્રોધનાં આંસુ આવ્યાં.

તેની સખીઓએ કે જાણ્યું નહીં, અને મંદિર છોડી તે બહાર નીકળી. સાંબા બહસ્પતિના વાડામાં જતા પહેલાં તેને ધોરી રસ્તો થોડો ઓળંગવો પડતો હતો. તે જેવી ધોરી રસ્તા પરથી ગઇ એટલે રસ્તાની બીજી તરફથી થોડા પુરુષો સહિત એક જુવાન સાધુને આવતો જોયો. મંજરી તેની બહેનપણીઓને લઇ પાસેની ગલીમાં ઝપાટાબંધ ચાલી ગઇ; પણ તેણે પેલા સાધુનું તેજસ્વી મુખ જોયું ને પોતાની એક સખીને કહ્યું: "આ પેલો નવો સાધુ આવ્યો છે તે કે ? ઘણો વિદ્વાન્ લેખાય છે."

"હા. મેં પણ સાંભળ્યું છે. ભલા ભલા પંડિતોનો એની આગળ હીસાબ નથી."

હેમસૂરિની ચંચલ નજર મંજરી પર પડી હતી. કાકે આગલે દિવસે ઓળખાણ આપી હતી તે તેને યાદ આવી; છેક બાલપણમાં ખંભાતમાં જે યુવતીની પડોશમાં રહ્યો હતો અને જેને કાક ઉપાડી લઈ ગયો હતો તેની વીસરેલી તેજસ્વિતાનું સ્મરણ થયું.

દુર્ગપાલને કેમ આ સ્ત્રી મળી, અને તેના પાંડિત્ય વીશે લોક વાયકા શું કહેતી હતી તેની તો તેને માહીતી હતી. તેણે પાસે ચાલતા શ્રાવકને પુછ્યું: "દુર્ગપાલની આ ભાર્યા ઘણી શાસ્ત્રવિશારદ ગણાય છે નહીં?"

"જી હા." જુવાન સાધુની સર્વજ્ઞતા પર મોહ પામી શ્રાવકે કહ્યું.

પ્રકરણ ૨૧ મું

અણુજાણીની ભાળ

આંબડ, તેજપાલ, માધવ ને સોમેશ્વર કાકને વોળાવી બંદરેથી પાછા ફર્યા. આંબડને હવે કૈંક હીંમત આવી. કાકનો તેને ધાક લાગતો હતો; એટલે એની હાજરીમાં તેને ચેન નહોતું પડયું. હવે તો જ્યાં સુધી જુનાગઢ પડે નહીં, ને કોઈ બીજો દંડનાયક કે દુર્ગપાલ આવે નહીં ત્યાં સુધી પોતે ભૃગુકચ્છનો સ્વતંત્ર માલીક હતો એટલે તેના આનંદનો પાર નહોતો. સોમેશ્વર કાકને ઘેર ગયો; અને બાકીના ભટરાજ માધવને ત્યાં જમવા જવાના હતા, એટલે પોતાની પાલખીઓ તરફ ગયા. આમ્રભટની પાલખીની આસપાસ થોડાક ખુશામતીઆ ને થોડાક નવા દુર્ગપાલને નીરખવાને ઉત્સુક બનેલા લોકો ભેગા મળ્યા હતા. એક સૈનિકે એ બધાને ધક્કા મારી દૂર ખસેડયા: અને આમ્રભટ પાલખીમાં બેઠો. પણ ઉંચકનારા પાલખી ઉપાડે તે પહેલાં આસપાસના ટોળાને જોરથી વીખેરતો એક જાડો માણસ ધસી આવ્યો, ને આમ્રભટની પાસે આવી નીચો વળી વળી નમસ્કાર કરવા લાગ્યો.

આમ્રભટે નેરા બોબડાને ઓળખ્યો, ને કાકે આપેલી સાવચેતી યાદ આવી. નેરો લહેકાથી બોલતો હતો: "મ-મ-મહારાજને ઘણે

ખ–ખમા ! દ–દુર્ગપાલ મ–મહારાજનો જ–જ જય. બ–બાપુ ને નમસ્કાર" તેનું જાડું થડ જેવું શરીર નીચું વળતાં હાથીનું બચ્ચું ખુશાલીમાં ઝુકતું હોય એવો કૈંક ખ્યાલ આવતો હતો. આસપાસ ઉભેલા લોકો હસવા લાગ્યા.

આમ્રભટને તરત પેલી અણજાણી સુંદરી યાદ આવી. હમીર મરવા સુતો હતો, ને વીરો એટલો બાહોશ નહોતો. નેરા વિના તેને બીજું કોણ શોધી કાઢશે ?

આમ્રભટે કાકની સાવચેતીની પરવા કરી નહીં. તે નેરા સામું જોઇ હસ્યો. "કેમ નેરા !"

"બ–બાપુને ઘણી ખમા. આપની કૃપાથી આનંદમાં."

આમ્રભટે જોયું કે નેરો કૈં કહેવા માગતો હતો. પેલી અણજાણીની ભાળ તો નહીં લાવ્યો હોય ?

"ચાલ મારી સાથે."

"બ બાપુની આજ્ઞા. જી–જી–જીવતા રહો સો–સો વર્ષ. અન્નદાતાને ઘ–ઘણી ખમા" કરતો તે પાલખી ઝાલી ચાલવા માંડયો.

પાલખી થોડી ચાલી એટલે નેરાએ આંબડના કાનમાં કહ્યું: "મ–મહારાજ ! પ–પ–પ–પત્તો મળ્યો."

"હેં !" આંબડે સહર્ષ કહ્યું. તેનું હૈયું ઉછળી આવ્યું.

નેરાએ આંખવતીજ તેને સાવચેત રહેવા સુચવ્યું.

"ઉંચી છે ?"

આંબડે ડોકું ધુણાવ્યું.

"સ–સફેત દુ–દુધ જેવો રંગ."

આંબડે જોરથી ડોકું ધુણાવ્યું.

"ન–ને–જી–જીવ લોભાય એવી જાદુ ભ–ભરી આંખો."

નેરાએ વાક્પાટવ અજમાવવા માંડયું.

આંબડ જરા સખ્તાઇથી મુંગો રહ્યો. પોતાની પ્રિયતમા વીશે આ નોકર આવું બોલે તે તેને રુચ્યું નહીં.

"ન–ને ડ–ડાબે હાથે રુદ્રાક્ષનું ક–કડું."

આંબડે આંખ મીચી; અને પ્રિયતમાની પ્રતિમા મગજ આગળ આણી.

ક–ક–કેમ ?" નેરાએ ચિંતાથી પુછ્યું.

"ના. પણ પછી ?"

"ભુ–ભુલ્યો બ–બાપુ ! એકેક રુદ્રાક્ષને એકેક સ્ફટિક."

આંબડ પાલખીમાં કુદ્યો. "હા."

"ત–ત્યારે જડી."

"ક્યાં છે ?"

"બ–બાપુ હું ગ–ગ–ગરીબ માણસ માર્યો જાઉં. મ–મારે છ–છ બૈરીઓ છે."

આંબડ અધીરો થઇ ગયો. "હરામખોર ! બોલ."

"—અન્નદાતા ! સ–સરસ્વતી જેવી વિદ્વાન્ છે."

"શું કહે છે ?"

"બ–બાપુ ! હું તો હજુ ભ–ભ–ભટ પણ નથી."

"તારે ભટ થવું છે ?"

"હા. બા–બાપુ ! આપની તહેનાતમાંજ મારે મરવું છે."

"ઠીક."

"વ–વ–વચન ! અન્નદાતા હું મ–માર્યો ન જાઉં.

"બોલ, બાયલા ! ગભરાય છે શું ?"

"બ–બાપુ ! મને ભટ બનાવશો."

"હા—હા—હા."

"ત–ત્યારે કહું ! પ–પ–પણ બ–બાપુ ! પત્તો ખાય એમ નથી."

"તેની તારે શી પંચાત." આંબડે કહ્યું.

"ત–તમે જાણો ત્યારે ! મ–મહારાજ ! એ તો ભટરાજની ધણીઆણી છે."

"હેં ! કોની માધવની ?"

"શ—શી—શ બ-બાપુ! પેલા બ–બીજાની."

આમ્રભટનું હૈયું અટકી ગયું. "પેલો ગયો તેની?"

નેરાએ જોરથી ટોકું ધુણાવ્યું.

આંબડ મુંગો રહ્યો. તેનું મગજ અંજાઇ ગયું. તેના કાનમાં ધમ-ધમ અવાજ થવા લાગ્યો.

અન્નદાતાઓનાં અંતર પારખવાનો નેરાએ ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો, તે મનમાં મલકાયો. હવે તેના વિના આ નવા દુર્ગપાલને છુટકો નહોતો.

"મ–મહારાજ! વ-વાત બ–બને એવી નથી." તેણે ધીમેથી કહ્યું.

"નેરા! કે ભુલ હશે." મણિભદ્રનાં રંગ ને રૂપ યાદ આવતાં આમ્રભટને પાછો સંશય પેદા થયો.

"જા–જાતે જોઇને ન–નક્કી કરો."

આમ્રભટને કૈં રસ્તો સુઝયો નહીં. નેરાની પાસે તરકીબ તૈયાર હતી.

"મ–મહારાજ! ત–તમે હવે દ–દુર્ગપાલ થયા! ભ–ભટરાજના ઘરની ખ–બર અંતર લેવી જોઇએ."

આમ્રભટે એક સાભાર દૃષ્ટિ નેરા તરફ નાખી. "તું મને સાંજે મળજે."

"જ–જ–જેવી આજ્ઞા."

આમ્રભટના મગજમાં બે સ્થિતિઓ તરી આવી. એક તો અણુજાણીની ભાળ મળી તેનો હર્ષ—ને બીજો તેને સિંહના પંઝામાંથી ખુંચવવી પડશે તે વિચારથી ઉભી થએલી બીક. ભૃગુકચ્છ આવતાં પહેલાં તેણે નવા શહેરનાં સ્ત્રીપુરુષો વીશે કૈં તપાસ કરી નહોતી. જે કૈં તેને માહીતી મળી હતી તે માત્ર તેના બાપ ઉદાએ આપી હતી; અને તે જીભ તો મંજરી વીશે માહીતી આપવા ઉપડી શકે એમ હતું નહીં; ને મણિભદ્ર કૈં ઝાઝી વિગતો આપી શકે એવી સ્થિતિમાં નહોતા. આથી આંબડમહેતા મંજરીને એક સામાન્ય સ્ત્રી સમજી રહ્યા હતા. અત્યારે નેરાની વાત એવી અણુધારી હતી કે તેને માનવાનું મન થયું નહીં.

પણ એ અણુજાણી જાદુગારીનો તે એવો ગુલામ થઇ રહ્યો હતો, કે અનિશ્ચિત દશામાંથી છુટવાને તે એક પગે તલપાપડ થઇ રહ્યો. જેવું

માધવનું ઘર આવ્યું એટલે આમ્રભટે તેજપાલને અને માધવને કહ્યું: "જરા વાર હોય તો મારે એક કામ છે."

"શું ?"

આંબડ એક પળ ખંચાયો. "જુઓની કાકભટ ગયા એટલે એમને ઘેર મારે જરા જઇ આવવું જોઇએ. એના ઘરનાં બધાંને ઠીક લાગશે.."

"જમીને પછી જજો" માધવે કહ્યું.

"પછી તો શેઠને ત્યાં હેમચંદ્રસૂરિ આવવાના છે. ને છેક સાંજે જાઉં તો સારું નહીં દેખાય."

તેજપાલ શેઠ એમની આડી આંખે આ શિષ્ટાચારના હીમાયતી તરફ જોઇ રહ્યા; ને તેમના અડધા ગંભીર ને અડધા મશ્કરી કરતા અવાજે કહ્યું: "વાત સાચી! કાકની વહુને પણ છેક નિરાધારી નહીં લાગે. તમારા જેવા સારા માણસ રીતભાત નહીં રાખે તો રાખશે કોણ ? જાઓ બેલાશક."

આમ્રભટ ડોસા તરફ જોઇ રહ્યો. શું એ મુદ્દો પામી ગયો ? નગરશેઠના મોઢા પરથી કંઇ પરખાય એમ નહોતું.

"ઠીક. ત્યારે હું આ આવ્યો." કહી આમ્રભટ પાલખીમાં ફરીથી બેઠો. "જલદી ચાલો. સાંબા બૃહસ્પતિનાવાડામાં. મારી સાથે કોઇને આવવાની જરુર નથી." તેણે તેના રસાલાના ઘોડેસ્વારને હુકમ કર્યો.

પ્રકરણ ૨૨ મું

જેમાં મંજરી ધારે છે કે આંબડ મહેતા ઘણો ભલો માણસ છે

આંબડ મહેતાને ગૌરવ ખોવાની બીક નહોત તો તે પાલખી ઉચકનારને દોડાવત; જો લોકો તેને ગાંડામાં ગણે એમ નહોત તો તે દોડત; જો તેને પાંખો હોત તો તે ઉડત. માધવના ઘરથી સાંબા બૃહસ્પતિના વાડા સુધીનો રસ્તો તેને અનેક જોજનનો લાગ્યો.

આટલા ટુંકા વખતમાં મદાંધ પ્રણયીનો સંમોહ તેના મગજમાં વ્યાપી રહ્યો હતો; અને તેથી કાકનું ઘર પોતાનુંજ છે એવો કંઇ

ખ્યાલ તેને આવ્યો હતો. એટલે આજે સવારે જે ઘર આગળ સૈનિકો અને ખુશામતીઆની ધમચકડ હતી ત્યાં અત્યારે નિર્જનતા જોઇ તેને મનુષ્યજીવનની વ્યર્થતા પર બેચાર ઘણાજ ઉમદા વિચારો સ્ફુરી આવ્યા: અને આ નિસ્તેજ સુના ઘરમાં રહેતી સુંદરી પર દયા આવી. તે બીચારીના મનમાં શું શું થતું હશે ?

તે ઘરના આગલા ચોકમાં ગયો ત્યારે થોડાં માણુસો ઓસરીમાં છુટાંછવાયાં નીરાંતે લંબાવીને પડયાં હતાં.

એક ખુણામાં ભગવી ધજા પર જરીના ભરેલા મોટા કુકડાવાળું પાટણનું નીશાન ભોંય પર પડ્યું હતું; બીજી તરફ ડંકાની સાંઢણી આળસમાં વાગોળતી હતી. આમ્રભટને પોતાની નવી સત્તાનો ગર્વ થયો. કાલથી જ્યાં એ હશે ત્યાં આ નીશાન ફરકશે ને આ ડંકા ગગડશે.

તે ચોકમાં થઇ અંદરના ખંડાનાં દીધેલાં બારણાં સુધી આવ્યો અને ખંચાઇને ઉભો રહ્યો. તેનું હૈયું ધબકી ઉઠયું. પરદેશમાં, પરગામમાં, લોકપ્રિય ને પ્રતાપી વીર-શ્રેષ્ઠના ઘરમાં, ધોળે બપોરે, તેની સ્રીને મળવા વગર કારણે-આવીને તે ઉભો હતો. કાકની સ્રીને તેના આશ્વાસનની કે મદદની જરુર? એ કારણ કેવું હસવા જેવું ! માધવને તેજપાલે મનમાં શું ધાર્યું હશે ? તેને અહીંઆંથી પાછું જવાનું મન થયું.

પણ પાછું જવાય કેમ? પાલખીવાળા શું વિચારશે-માધવ ને તેજપાલ શું ધારે—ગામ-લોક શું ધારશે ? આમ સમવિષમમાં તે ઉભો રહ્યા.

અંદર કોઇ બોલતું હતું. તેનો અવાજ એક જાળીમાંથી આવતો હતો. લાકડાની ઝીણાં કાણાંવાળી જાળીમાંથી તેણે જોવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ બરોબર સ્પષ્ટ જોવાયું નહીં. માત્ર ચાર પાંચ માણસો બેઠેલાં દેખાયાં.

પણ આમ્રભટના હૃદયમાં પેલા અવાજથી અજબ ઝણકાર

જાગ્યો-અવિમુક્તેશ્વરના મંદિર આગળ મળેલી સુંદરીનોજ સ્વર! 'ઓ ભગવાન્ પાર્શ્વનાથ!' તેણે ધીમેથી નિઃશ્વાસ મુક્યો.

તે સંસ્કારી અવાજનાં મીઠાશ, ને ભાવ કંઈ ન્યારાંજ હતાં.

"પુરાણી કાકા! પેલી ગૂહકની પ્રશંસા યાદ છે કે? આ સોમેશ્વર કયરનું માથું ખાતો હતો. તેને સંભળાવો છો? હું ભુલી ગઈ છું."

એક વૃદ્ધ અવાજ હસ્યો. "શું માથું ખાતો હતો?" તે અવાજે પુછ્યું.

"એ કહે કે તમારા ભત્રીજા લાટમાં સત્તા ભોગવવાની મુકી પાટણની સેવા કરે છે." પેલી સુંદરીનો અવાજ આવ્યો.

"ત્યારે શું? જયદેવ મહારાજ બેઠા બેઠા એક ઘડીમાં એમને બોલાવી લે એ તે કંઈ ત્રણ બદામના અનુચર છે?" સોમેશ્વરનો અવાજ આવ્યો. "રાજ્યદંડ તો એના હાથમાં શોભે-છડી નહીં."

"તું શું સમજે?' પેલી સ્ત્રીનો અવાજ ફરીથી આવ્યો. "એમ હોત તો ભીષ્મપિતામહ ધૃતરાષ્ટ્રને ગાદી શા સારુ આપત? શ્રી કૃષ્ણ ઉગ્રસેનને શા માટે યાદવાધીશ થવા દેત?"

"તેમાંજ તો ધૃતરાષ્ટ્રે રાજ કર્યું ને અઢાર અક્ષૌહિણીનું નિકંદન થયું-ને ઉગ્રસેને કર્યું ને યાદવાસ્થલિ થઈ" સોમેશ્વર કહેતો સંભળાયો. પેલી સ્ત્રી હસી. કેવું મધુરું હાસ્ય! આમ્રભટના મોંમાં પાણી આવ્યું.

"કાકા! આ છોકરાને આદિ કવિ વાલ્મીકિનાં વચન સંભળાવો તો!"

થોડી વારે પુરાણી ઘાંટો ખંખારતો સંભળાયો ને તેના કર્કશ અવાજે તે બોલ્યો:

"धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले।
अयत्नादागतं राज्यं यतस्त्वं त्यक्तुमिच्छसि ॥" *

* ધન્ય છે તને તારા તુલ્ય દુનીઆમાં કોઈ મેં જોયો નથી કેમકે યત્ન વગર આવેલું રાજ્ય પણ તું છોડવા માગે છે-રામાયણ.

"સમજ્યો?" પેલી સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો. "ભરતે વગર યત્ને આવેલું રાજ્ય ત્યાગ્યું. માટે જગતમાં એ અદ્વિતીય રહ્યો. ત્યાગનેજ ધન્ય છે. તારા જેવા લોભીઆને નહીં." તે હસી. તે હાસ્યનું માધુર્ય ફરી સાંભળી આંબડ અધીરો થઈ ગયો.

"વારુ" હસીને આ સ્વરે કહ્યું. "અમે લોભીઆ તો લોભીઆ. અમારાં નસીબમાં નથી ભરત થવાનું ને નથી રામચંદ્ર થવાનું."

"કેમ જાણ્યું?" પેલી સ્ત્રીએ પુછ્યું.

આંબડનો અધીરો જીવ વધુ થોભી ન શકયો. તેણે જરા કહું ખખડાવ્યું. તેના મગજમાં પેલી સુંદરીના શબ્દો રમી રહ્યા હતા.

એટલામાં તેની નજર પેલા સાંઢણીના હાંકનાર પર પડી. તે સાંઢણી ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. વખત છે ને તે ડંકા નીશાન અહીંઆથી લઈ જતો હશે. જેમ આદિ કવિને કાવ્યની સ્ફુરણા થઈ હતી તેમ તેનો શ્લોક સાંભળી આંબડ મહેતાને એક સ્ફુરણા થઈ. અહીંઆં આવવાનું કારણ જડ્યું. "વગર યત્ને હાથમાં આવેલું રાજ્ય જવા દે તે અદ્વિતીય" તે બબડ્યો.

મણિભદ્રે બારણું જરા ઉઘાડ્યું.

"હો હો—કોણ આંબડભાઈ! તમે કયાંથી?" કહી મણિભદ્રે બારણું ઉઘાડી આવકાર આપ્યો.

ગઈ કાલે જે ખંડમાં તે કાકને મળ્યો હતો ત્યાં આંબડ બેઠો. હીંચકા પર પુરાણી કાક ને સોમેશ્વર બેઠા હતા. અંદરના ખંડના ઉંબરા પર શાક ચુંટતી પેલી સુંદરી બેઠી હતી.

આંબડ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. તેજ મુખ. તેજ આંખો, તેજ હસ્તો, તેજ રેખાઓ. આખા ખંડમાં અખંડ યુવાના અધિકારી કે ક્યાક નૃત્યથી ડોલતા સ્વર્ગનું ઉલ્લાસજનક, માદક વાતાવરણ ભર્યું હતું. બે મોટાં તેજસ્વી નયનો તેના પર ઠર્યાં હતાં. અાગ્રહ સમા શ્વેત કમળ જેવું ચહેરા પર ચાલાકીની ... હતી.

બે દિવસ થયાં જેને માટે ... આવ્યું ... છે ... રમણી

મઢીમાં હતી. તેનાં રોમેરોમ ખડાં થઈ ગયાં. તે સ્વાસ્થ્ય ખોઈ બેઠો—ને આગળ આવી ન શક્યો. તેનાં સુધ ને સાન બંને જતાં રહ્યાં.

સોમેશ્વર જુવાન, સ્વરૂપવાન બ્રાહ્મણ યોદ્ધો હતો. તેને મન સાક્ષાત્ શંકર હતો. મંજરી પાર્વતી હતી. એ બે વચ્ચે તેનું હૃદય, તેની ભક્તિ, તેની સેવા વહેંચાઈ હતી. અને શંકરની ગેરહાજરીમાં અરક્ષિત પાર્વતીની અવગણના કરવા આવનાર તરફ જે દૃષ્ટિએ નંદી જુએ તે નજરે તે આંબડને જોઈ રહ્યો. તે કાકનો શિષ્ય હતો; અને ગુરુને આગ્રહે તે વાત્સલ્ય ને સમયસૂચકતા બંને સાધી શકતો હતો. તેણે મંજરીના કપાળ પર આવેલી કરચલીઓ જોઈ. શાંત, સભ્ય પણ સખ્ત તે હીંચકા પરથી ઊઠી, બારણા આગળ આવ્યો અને આંબડ ને મંજરી વચ્ચે ઊભો રહ્યો.

“કેમ ભટજી! અત્યારે અહીંઆં?”

ડૂબતા તારાને જોર આવે તેમ આંબડને હિંમત આવી.

“સોમેશ્વર! મારે બા જોડે વાત કરવી છે.” તે ઓરડાની અંદર આવ્યો ને જેમ બોલતો ગયો તેમ તેની હિંમત વધતી ગઈ. “બા! ક્ષમા કરજો. કોઈ બહાર હતું નહીં એટલે હું પહેલેથી કહાવી શક્યો નહીં.”

સંસ્કારી આત્માની સ્વાભાવિક સભ્યતાથી મંજરી બોલી. “આવો ભાઈ! બેસો. અત્યારે કેમ?”

આંબડ જરા હીંચકે બેઠો. તેને સ્ફુરણા થઈ હતી તેનો તેણે ઉપયોગ કર્યો. “બા! હું એક માગણી કરવા આવ્યો છું.”

“શી?” ગૌરવથી ઊંચું જોઈ મંજરીએ પૂછ્યું. આમ્રભટ તેની આંખોની ભભક ધ્યાનથી જોઈ રહ્યો.

“બાપુ તો થોડા દિવસમાં પાછા આવશે. અને હું તો આજ તેમનો દાસ છું. આ આલીશાન અહીંઆં જ રહેવા દો તો કેમ? હું નગર કે ક્યાંય પણ છોડું, તો માત્ર એટલું જ. તમારી રજા હોય તો રોજ સવારે હું ને માધવ આવી જઈશું ને બહાર બેસીશું.

થોડા ઘણાને મળીશું. બધી શોભા કાક ભટરાજનેજ ત્યાં શોભે. હું તો માત્ર તેનું છોકરું છું."

મંજરી ને સોમેશ્વરે એક બીજા સામું જોયું. એમાંથી એકેને આ સૌજન્યનો મુદ્દો સમજાયો નહીં. ખરો મુદ્દો તો એમાંથી એકે સમજે એમ નહોતું.

"ભાઇ!" મંજરીએ કહ્યું. જ્યાં તમે રહેતા હો ત્યાંજ એ બધી સાહેબી શોભે."

"હું અહીંઆંથી સાહેબી લઇ જઇશ તો લોકો કહેશે કે આ પરદેશીએ આવીને લાટની મોટમ છીનવી લીધી. મારું કામ લાટને રીઝવવાનું છે—તેનું દીલ દુઃખવવાનું નથી." આમ્રભટની જીભે અણધારેલી ખુબી દેખાડી. જેમ જેમ એ વાત કરતો તેમ તેમ તેના અવાજમાં. ને મોંઢા પર નીખાલસપણાની, ખરી લાગણીના ભાવો પ્રસરી રહ્યા.

"બહાર કાકભટજી બેસતા હતા ત્યાં અમે ઘડી વાર બેસીશું. તમને જરાએ અડચણ નહીં પડવા દઇએ." આંબડે યાચના આગળ ચલાવી.

"બાને વખત છે ને નહીં ગમે."

"ના. મને કે નથી. હું તો આગલા ચોક વાપરતીજ નથી."

"ત્યારે તો મારી પ્રાર્થના સ્વીકારી કૃતાર્થ કરો."

"ઠીક. હમણાં ચાલે છે તેમ ચાલવા દો" આમ્રભટનું હૈયું મલક્યું. તેણે ધારેલું નીશાન પાડ્યું.

"ત્યારે, સોમેશ્વર, નીશાનદારને કહી દો ડંકાનીશાન અહીંઆંજ રહેવા દે. હું બીજા હુકમ કરી દઇશ. બા! હવે હું રજા લઇશ. ક્ષમા કરશો."

"આંબડભાઇ! જરા પાન તો લો" મણિભદ્રે કહ્યું.

"હા! માધવ ખોટી થતા હશે. હું એને ત્યાં જવાનો છું." કહી ને મંજરી સાનુ જોઇ હસ્યો.

મંજરી નીચું જોઇ શાક ચુંટતી હતી.

આંબડે પાન લીધું ને નમસ્કાર કરી રજા લીધી.

"કહો ના કહો પણ આંબડભાઇ સવા લાખ સોનીઆનો માણસ છે "મણિભદ્રે પ્રમાણપત્ર આપ્યું.

"છોકરો લાગે છે સારો" મંજરીએ કહ્યું. "જો એ કહે છે તે બધી વાત ખરી હોય તો તો ખોટો નહીં" સોમેશ્વરે કહ્યું. "ને બીજું એક ઠીક થશે. મહારાજ પેલા હેમચંદ્રની અને આની એક ગાંઠ ધારતા હતા. અહીંઆં બેઠક થશે તો મારી એ નજર રહેશે."

પ્રકરણ ૨૩ મું

જેમાં હેમચંદ્રસૂરિ ચકિત થાય છે

આંબડના મગજમાં પહેલી વાર ગાડીમાં જોડાએલા નવા ઘોડાનો તોર આવ્યો. તેને લાગ્યું કે તે મોટો માણસ હતો; લાટનો સત્તાધીશ હતો: આ બધાં તેના હુકમને તાબે હતાં. અને તેમાં મંજરી જેવી મોહક સ્ત્રી માટે પેદા થએલા મોહનો ઉત્સાહ તેની રગેરગમાં નાચતો હતો: અને આજે પ્રથમ પ્રયાસમાં ફત્તેહ મળી હતી, એટલે તેનો જીવ તાનમાં હતો. પોતાના પ્રતાપમાં પુરેપુરો વિશ્વાસ તેને પહેલી વખતજ આવ્યો.

તે છેક કાચો નહોતો. એકદમ જઇ તેજપાલ અને માધવને નવી યોજના કહી દેવી તે તેને ડહાપણભર્યું લાગ્યું નહીં. તેનો આનંદ બહાર દેખાયો ખરો; પણ તેજપાલ ને માધવે તેને નવા સત્તાના નીશાનું પરિણામ માન્યું.

આખરે માધવને ત્યાં જમણવાર પુરી થઇ; અને ત્રણે જણા તેજપાલ નગરશેઠને ત્યાં આવ્યા.

તે ત્રણે શેઠને ઘેર આવ્યા તે પહેલાં થોડી વાર થયાં હેમચંદ્રસૂરિ આવ્યા હતા. રેવાપાલ ઘરમાં હતો. તેણે આ જુવાન સાધુની

આગતાસ્વાગતા કરી તેમને ચોરા પર બેસાડ્યા. સૂરિની સાથે આવેલા આસપાસ બેઠા.

રેવાપાલ આ નવા સાધુને આગલે દિવસે, મળી આવ્યો હતો; અને તે ભગુકચ્છ કેમ આવ્યા છે તે મુદ્દો સમજવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ આ બાલક દેખાતા સાધુનું વ્યક્તિત્વ વિચિત્ર હતું. વાક્યો તે એવાં બોલતા કે તેનો મુદ્દો સ્પષ્ટ ન સમજાય. અને છતાં તેણે ઘણોજ અર્થ સૂચવ્યો છે એવો ખ્યાલ આવે; અને તેની વાતચીતમાં એવી જાતની અસ્પષ્ટ વિદ્વત્તા હતી કે સાંભળનારને તેના જ્ઞાનની અગાધતાનો ખ્યાલ તરત આવે. તેની વાત કરવાની શાંત અને અપરોક્ષ રીતમાં સત્તા ને જુસ્સો દેખાતાં નહીં પણ હતાં ખરાં-એમ સાંભળનારને તરત લાગતું.

"રેવાપાલજી! તમારી ખ્યાતિ સાંભળી હું પ્રસન્ન થયો છું. તમારા કુલની ને તમારા પિતાની કીર્તિને તમે દીપાવી છે માત્ર અમને તાપ એટલોજ થાય કે જેવા તમે રણવીર છો તેવા ધર્મવીર નથી."

"મારાથી બનતું હું કરું છું" રેવાપાલે કહ્યું. તેને સાધુઓ સાથે વાત કરતાં કંટાળો આવતો.

"પણ જરા શિવમંદિર તરફ પક્ષપાત ખરો. નહીં?" હેમચંદ્રસૂરિએ પૂછ્યું. આ ઉમરેથી તેણે જૈન ને શૈવ સંપ્રદાય વચ્ચે વિરોધ છે એવાં આંદોલનો ધીમેથી ને ખુબીથી પેદા કરવા માંડ્યાં હતાં.

"તમારા જેવા યોદ્ધાને વૈરાગ્યાત્મક શુદ્ધ વૃત્તિ આવતાં વાર લાગે; અને રાજસિક ધર્મ તરફ વલણ પણ થાય. પણ તમે તો લાટના આવકેશ છો; તમારે તો પહેલાં આપણા ધર્મનું પોષણ કરવું જોઈએ."

રેવાપાલ આ ડાહ્યા યુવકનો બોધ જરા અધીરાઈથી સાંભળી રહ્યો. પણ તેણે જવાબ આપ્યો નહીં. સૂરિએ આગળ ચલાવ્યું: "વારે વારે શસ્ત્ર શા સારુ સજો છો? તમે તો અહિંસાધર્મ સહેલાઈથી સ્વીકારી શકો."

"અને અહિંસાધર્મ ચિંતો નથી."

"અરેરે!" મીઠાશથી હમી સ ધુએ કહ્યું.

"તમે અજ્ઞાત એક વાર આમેઃ તમા ! ણુ અભિપ્રાય જાણવાશે."

"લાટ નહીં ડવા મેં વ્રત લીધું ."

"કેમ! શા સા

"લાટનું સૌભાગ્ય જતું રહ્યું છે તેની દુર્દશા હું તો કેમ છોડી જઉં? જો લાટની વિજયસેના લાટ આવત, તો હું જ ર આવત" નિસાશાભર્યા આવે રેવાપાલે કહ્યું.

"જયદેવ મહારાજના રાજ્યમાં આપ ણુ કેમ લાગતી હશે એ મને સમજાતું નથી."

"આપો ન સમજાય એ સ્વાભાવિક છે" જગ કોરની રેવાપાલે કહ્યું. બીજા પક્ષે તેને બોલાવવા સૂરિ ની વાત કરી નહીં. પણ તેની પાસે વાત હાર ાં તેણે તરત વાત ફેરવી. "આપ ક્યાં સુધી રહેશો?...આ આપા ને આંબડ મહેતા આવ્યા" કહી તે મોઢું બંધ કરી ઉચો ખસી બેઠો.

"અરે પ્રભુજી! ક્ષમા કરજો! માધવભટ્ટે તો એવું જમાડ્યું કે વખતનું ભાનજ ન રહ્યું! ન રનું વર પત્ર થઈ ગયું" કહી તેજપાલ શેઠે દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. આંબડે પણ પ્રણામ કર્યા; માધવે નમસ્કાર કર્યા. આ સૂરિજીએ બધાને ધર્મલાભ' આપ્યો. પાટણની રાજ્યસત્તાના પ્રતિનિધિ આ ત્રિપુટી તરફ એક તિરસ્કારી નજર નાખી રેવાપાલ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

"સૂરિજી મહારાજ! આપણે ઉપર જઈશું? જરાક મારે કં પૂછવું છે" તેજપાલે ત્યાં ત્વરિત, હાથ જોડી નમસ્કાર કર્યું.

"ના. શું કરવા! અમે હવે જઈશું" કહી ખાઝા બધા ઉઠી, સૂરિને પગે લાગી ચાલ્યા ગયા.

"આંબડ" હેમચંદ્રે કહ્યું. "હવે બોલ! શું કરવું છે?"

"બીજું શું? જેમ ચાલે છે તેમ ચાલશે."

ચંદ્રે જરાક આશ્ચર્યથી આંબભટની સામે જોયું.

"એટલે ?"

"લશ્કર તો આ ભટરાજના હાથમાં છે. બીજો કારભાર શેઠ ને હું કરીશું."

"પણ તને શા માટે અહીંઆં મોકલાવ્યો છે તે તો તને ખબર છે."

"હા !"

"ત્યારે હવે તારે લાટની સત્તા કાકના હાથમાંથી તારા હાથમાં લેવી જોઇએ. જુઓની" હેમચંદ્રે તેજપાલ તથા માધવ તરફ ફરીને કહ્યું. "અહીંઆં કાકની સત્તા ત્રિભુવનપાલે એવી જામવા દીધી છે કે લાટ ખરેખરું એનું છે, મહારાજનુ નથી એમ લાગે છે. તેથી મહારાજે કાકને બોલાવી લીધો ને આંબડને નીમ્યો. હવે તમે ત્રણ પાટણની સત્તાના પ્રતિનિધિ છો. તમારે એવી યુક્તિ રચવી જોઇએ કે જેથી કાંક એક હાથે કરેલી સત્તા પાછી મહારાજના હાથમાં આવે."

"પણ હવે એ કયાં છે ?" માધવે કહ્યું.

"એ ગયો તો ખરો. મહારાજ તો ધારતા હતા કે એ એમના શાસનનો અનાદર કરી અહીંઆંથી નીકળશેજ નહી."

"હા. તેથીજ મને પણ આજ્ઞાપત્ર મળ્યું હતું. કે કળાથી કે બળથી કાકને અહીંઆંથી રવાના કરવો" માધવે કહ્યું.

"આંબડ મહેતા" તેજપાલે કહ્યું. "મારા પર પણ એવું આજ્ઞાપત્ર લાવ્યા હતા."

"કાક તો ગયો" આંબડે કહ્યું. "હવે શું બાકી રહ્યું ?"

"એની માત્ર ગેરહાજરીથી શું થયું ? એની સત્તા ખરેખરી તોડવી જોઇએ. નહીં તો એ કાલે પાછો આવે તો ?" સૂરિએ પુછ્યું. તેજપાલ ડોસાની બાડી આંખ હેમચંદ્રથી આંબડ ને આંબડથી હેમચંદ્ર તરફ ફર્યા કરી. આવી વખતે એક અક્ષર બોલી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે એવો કાચો વાણીઓ તે નહોતો.

"પણ હવે બાકી શું રહ્યું ?" જરાક અધીરાઇથી આંબડે પુછ્યું.

"પહેલું તો એકે એના માણસોને દૂર કરી, તેમના હાથમાં રહેલી

સત્તા તમારા હાથમાં લેવી જોઇએ.''

"પણ હવે કોના હાથમાં સત્તા રહી છે?''

"સોમેશ્વર નવા ગઢનો કીલ્લેદાર છે. એના મિત્ર ભાભાશેઠ કોઠારી છે. એના ઘરનો માણસ રુદ્રમલ્લ લાટસેનાનો નાયક છે. એ ત્રણે જવા જોઇએ'' હેમચંદ્રે કહ્યું.

તેજપાલ ને માધવ આ બાલક લાગતા સૂરિની માહીતી ને શક્તિ જોઇ દીગ થઇ ગયા. માત્ર આંબડના મગજમાં સોમેશ્વરના નામથી મંજરીનું સ્મરણ શરુ થયું. મંજરી તેની હતી એમ તેને લાગતું હતું; તેનાં માન-મોભ્ભો વધારવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. અને આ તો તેનાં માણસોને બરતરફ કરવાની, તેની સાહેબી છીનવી લેવાની, તેના પતિની પ્રતિષ્ઠા તોડવાની વાતો થતી હતી. એને લાગ્યું કે આ વાતો તો તેની પોતાની સાહેબી લુંટવાની થતી હતી. કોઇ પોતાનું અપમાન કરતું હોય તેમ એને લાગવા માંડયું.

"અને ડંકાનીશાન'' શાંત સૂરિની સૂચના આગળ ચાલી. "પણ કાકને ત્યાં છે તે મગાવી લો!''

આંબડના માથા પર ઘા પડયો. એ ડંકાનીશાન તો કાકને ત્યાંજ રહે એવું વચન તે મંજરીને આપી આવ્યો હતો. શું તે ત્યાંથી મંગાવી લેવાં? શું મંજરીના ઘરને નિસ્તેજ બનાવવું? શું લાટની સામ્રાજ્ઞી જેવી સુંદરીને એક સામાન્ય ઘરની ગૃહિણી બનાવી દેવી? આંબડના મગજમાં તેના ઘરના ઓરડાનું માદક વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું. તે વાતાવરણમાંથી બે મોટાં તેજસ્વી, જાદુભર્યાં નયનો તેના તરફ નિરાધારમાં, ઠપકામાં જોઇ રહ્યાં હતાં. તે નયનો સ્પષ્ટ રીતે તેને પુછી રહ્યાં હતાં:–'આંબડ મહેતા! તમે મને વચન આપ્યા પછી–મારા ઘરને નિસ્તેજ કરશો? લાટમાં મળેલું મારું સ્થાન લઇ લેશો?' અધીરા પ્રણયીનું, તેનું, ઉત્સાહી હૃદય આ પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરી શક્યું નહીં. જ્યાં સુધી તે હતો ત્યાં સુધી કોની મગદુર હતી કે તેની–હા–તેની મંજરીની સાહેબી સામે આંગળી કરી શકે!

"આંબડ ! શું વિચારમાં પડ્યા છો ?" સૂરિનો શાંત અવાજ આવ્યો. આંબડ કલ્પનાદ્રષ્ટિમાંથી પાછો આવ્યો; પણ તે સૃષ્ટિમાં કરેલો નિશ્ચય સાથે લાવ્યો.

"ગુરુદેવ, છેલ્લું શું કહ્યું ?" જરાક જોરમાં તેણે પૂછ્યું.

"કાકને ત્યાંથી ડંકાનીશાન મંગાવી લો" જરાક કંટાળાની અસર હેમચંદ્રના અવાજમાં હતી.

"શા માટે ?" આંબડે ગુસ્સાથી ધ્રુજતે અવાજે પૂછ્યું.

"મહારાજની આજ્ઞા છે તેથી."

"મહારાજે મને એવી આજ્ઞા આપી નથી." તેજપાલ ને માધવ બન્ને કંપી રહ્યા. એ બે હેમચંદ્રને અને આંબડને તો એકજ સમજતા હતા.

"એટલે તું ડંકાનીશાન કાકને ત્યાં રાખશે ?"

"હાસ્તો."

"તું શું કહે છે ? તો તો કાકજ સત્તાધીશ છે એમ લોકો માનશે."

"એમાં શું જશે ?" આંબડે પૂછ્યું. "મહારાજનો ભ્રમ છે કે કાક નીમકહરામ છે. એણે તો મહારાજને રાજ અપાવ્યું. ને હવે પાટણ નગુણું થઇ વગર વાંકે એની સત્તા લઇ લે ?"

સવાર સુધી આંબડના અભિપ્રાય એટલા જુદા હતા કે તેણે જાણ્યા ચીત્રામણ બની ગયા.

"પણ ઉદા મહેતાએ એજ પ્રમાણે કરવા કહ્યું છે." કંટાળેલે અવાજે હેમચંદ્રે કહ્યું.

"ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ હું છું. ઉદા મહેતા નથી" આંબડે કહ્યું.

હેમચંદ્રસૂરિનું મોઢું ફીક્કું થયું. તેજપાલ કાકનો દુશ્મન હતો અને આંબડનો આ અભિપ્રાય જોઇ તેણે પણ ઉમેર્યું. "આંબડ મહેતાની વાત તો સાચી છે, નહીં તો બજારમાં લોકો ગુમાગુમ કરી મૂકશે."

"આંબડ !" સૂરિએ કહેવા માંડ્યું, પણ બીજો વિચાર આવતાં

તેણે નગરશેઠને અને માધવને કહ્યું: 'તો જરા મને એકલા વાત કરવા દેશો? આંબડને ભાન નથી કે એ શું કરે છે.'

આંબડનું ધ્યાન નહોતું. તે તો કલ્પનામાં એક સુંદરીના નયન-યુગલમાંથી ઝરતા આભારનો સ્વીકાર કરી રહ્યો હતો. શેઠ અને માધવ બંને ઊઠી જરા દૂર ગયા.

"ગાંડા! તું શું કરે છે તેનું ભાન છે?"

"હેમચંદ્રસૂરિજી! દુર્ગપાલ હું છું. તમે નથી. તમારે મારી વાતમાં વચ્ચે આવવું નહીં."

"પણ ભલા સારુ તો હું ખંભાતથી અહીંઆં આવ્યા."

"મેં નહોતા બોલાવ્યા" આંબડે જવાબ દીધો. 'બાપાએ મોકલ્યા છે, તે પૂછી આવો તેમને."

"તું રાજદ્રોહ કરે છે હોં" સખ્તાઈથી સૂરિએ કહ્યું.

"હું તો માત્ર એક જુદા રાજકુંવરની આબરૂ લૂંટાવા નથી દેતો."

"ત્યારે એનાં માણસો પણ રહેવા દેશે?"

"જેમ ચાલતું આવ્યું છે તેમ ચલાવીશ" આંબડે આશ્વાસન આપ્યું.

"ત્યારે હું હવે અહીંઆંથી જતો રહીશ" સૂરિએ છેલ્લી ધમકી આપી.

"જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે."

"ઠીક." જરા તિરસ્કારથી હેમચંદ્રસૂરિએ કહ્યું. તરત તેના સુંદર અવાજે પલટો માર્યો. જાણે કંઈ હોયજ નહીં તેમ તેણે શાંત રીતે મોટો સાદ પાડી કહ્યું: 'બાપ, તમે જાણો! તમારા ધ્યાનમાં આવે તેમ કરો. મને તો ઠીક લાગ્યું તે કહ્યું."

નગરશેઠ અને માધવ આ સાંભળી પાસે આવ્યા. આંબડને લાગ્યું કે તેણે મોટો વિજય મેળવ્યો. તેણે કહ્યું. "મહારાજ! કાલે સવારે આપણે મળીશું પણ સાંભરપતિના વાડામાંજ."

સૂરિ હસ્યો. "હા, લોકોને [illegible] જવાની ટેવ હોય તો [illegible]

મળજો. ચાલો હવે હું જઈશ. તેજપાલ શેઠ! હું હવે થોડા દિવસમાં અહીંઆંથી વિચરીશ.

"એમ કેમ? એકદમ."

"હા. જરા આમ આવશો?" ઉઠીને સૂરિએ તેજપાલ શેઠને બોલાવ્યા. શેઠ ગયા.

"આ જતિઓ વચ્ચે માથું ન મારતા હોય તો વધારે સારું" નાગર માધવે ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો.

"ત્યારે શું" આંબડે જવાબ દીધો. તેની કલ્પનામાં બે લલિત મનોહર હોઠો તેને શાબાશી આપતા દેખાયા.

* * * *

"સવાર પછી આંબડ કોઈને મળ્યો હતો?" સૂરિએ પુછ્યું.

"એ કાકની સ્ત્રી મંજરીને મળી આવ્યો" શેઠે જવાબ દીધો.

કોઈ બોલ્યું નહીં. સૂરિએ મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે તે સ્ત્રીને મળવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૨૪ મું

ભૃગુકચ્છનો નવો ગઢ

આંબડ મહેતાના સુંવાળા મુખ પર સંતોષ છવાઈ રહ્યો હતો. આખરે ભૃગુકચ્છ આવવાનું કંઈ ખોટું નહોતું. તે ખરેખરો દુર્ગપાલ બન્યો હતો, અને મંજરી જેવી અપૂર્વ સુંદરી પણ સાંપડી હતી, તે એકલો પડ્યો પડ્યો હસ્યો. વિધિને કરવું હોય છે તો શું નથી કરતી?

શું તેનું રૂપ હતું? શો તેનો મોહક અવાજ હતો? શી તેની આંખની ભભક હતી? ને તેની સાથે તે બોલ્યો હતો, બેઠો હતો. તે જરા હસી પણ હતી. ને કાલે સવારે તે તેને ઘેર જઈ પોતાની નવી સત્તાનો દમામ પણ દેખાડી શકશે.

સ્વપ્નાં સમું મોહક વાતાવરણ ચારે તરફ છવાઈ રહ્યું હોય એમ લાગતું હતું. રગેરગમાં જાદુઈ ઝણકાર જામ્યો હતો એવું પણ લાગતું હતું. સૂર્યને આકાશના રંગમાં, સૃષ્ટિની રચનામાં કૈં અવર્ણનીય આકર્ષકતા જણાતી હતી. પાકા વિલાસીની રસિકતાથી તે આંખો મીચી આ બધાનો અનુભવ કરી રહ્યો. એકદમ તેની આંખ આગળ મંજરીનું ઉંચું, સ્વરૂપવાન્ શરીર ખડું થયું. તેના અંગેઅંગમાં ઉભરાતા મોહે તેને આંજી નાંખ્યો. જાણે બેભાન અવસ્થામાં હોય તેમ તે માત્ર તેનાં વિકસિત નયનો તરફ જોઈ રહ્યો.

તેની કલ્પનાદૃષ્ટિ આગળ સવારે દીઠી હતી તેવી મંજરી દેખાઈ—ગર્વભરી, પ્રતાપી ને વિદ્વાન્ તે તેના જેવાથી શરમાઈ નહોતી ખંચાઈ નહોતી, અંજાઈ નહોતી. તેને મન પોતે અનેક પ્રશંસા કરતા યુવકોમાંનો એક હતો.

તેના મોહઘેલા હૈયામાં શીત પ્રસર્યું. ઉદા મહેતાના પુત્રની પત્નીનો આ સુંદરીને હીસાબ નહોતો; શ્રાવકશ્રેષ્ઠના મોભ્ભાનું તેને ભાન નહોતું; ખંભાતની યુવતીઓના હૈયાના હાર માટે તેને પરવા નહોતી. પાટણની સેનાના મહારથીઓ તેની સેવા કરતા હતા; ભૃગુકચ્છના વિદ્વાન્ શિરોમણિઓ તેની પૂજા કરતા. તેની ને પોતાની વચ્ચે અભેદ્ય અંતરપટ હતો. અને આ પારદર્શક પટમાંથી, એક મૂર્ખ છોકરું પેલી તરફ મુકેલી ખાંડની એક અદ્ભુત મૂર્તિ જોઈ, મોંમાં પાણી લાવે તેમ પોતે કરી રહ્યો હતો.

તેનો આત્મસંતોષ જતો રહ્યો; તેનો હર્ષ નષ્ટ થયો; તેની આશાની અટારીઓ તુટી ગઈ. અત્યાર સુધી તેની એક મીઠી નજરે અનેક યુવતીઓ પ્રાણ અર્પવા તત્પર થતી; પણ આ યુવતી તો પોતે તેના પગ આગળ જઈ પટકાય તોય આંખની પલક હલાવે એવી નહોતી. આંબડને પરસેવો પરસેવો થઈ ગયો.

થોડા વારે તેનું અભિમાન સતેજ થયું. પ્રણયીની કલા પ્રતાપીને આવડની નથી એ સૂત્રનું ભાન થયું. રસઘેલી સુંદરીઓ મહત્તા પાછળજ મરી ફીટતી નથી એ સિદ્ધાંતે તેને આશ્વાસન આપ્યું. હૈયાં રીઝવવાની

કઠણ કલા. ને તેના જેવા કોઈ અદ્ભુત કલાકારને હાથે જ ચડી હોય છે. મગર આ રખને તેની ખરેખરી કમાણી થયા વિના રહેવાની નથી એમ લાગે.

આવા તર્કવિતર્ક કરતાં આમ્રભટે આખી બપોર કાઢી. મંજરીનાં દર્શન ફરીથી કેમ કરી શકાય તેના ઉપાયો તે યોજી રહ્યો હતો. એટલામાં એક પરિચારકે ખબર આપી કે સોમેશ્વર ભટ મળવા આવ્યા છે. આનંદમાં આમ્રભટ ટટાર બેઠો થઈ ગયો. તેની મંજરીનો માણસ! શી વિધિની અનુકૂળતા! શું મંજરીએ નવા દુર્ગપાલને બોલાવવા મોકલ્યું હતું? તેણે સોમેશ્વર ભટની મારફત કંઈ સંદેશો મોકલ્યો હતો?

સોમેશ્વર તે બેઠો હતો ત્યાં આવ્યો ને નમસ્કાર કરી વિનયથી બેઠો. આમ્રભટે નમસ્કાર સ્વીકાર્યા. થોડી વાર બંનેએ એક બીજા સામે જોયા કર્યું.

“કેમ ભટજી!” આમ્રભટે પુછ્યું.

“મહારાજ!” શાંત વિનયથી સોમેશ્વરે કહ્યું. “આપને ગઢ જોવા લઈ જવા આવ્યો છું.”

“હા.” હસીને આંબડે કહ્યું. “ગઢની કૂંચીઓ તમારી પાસે છે તે મેં સાંભળ્યું. ચાલો,” કહી આંબડ કપડાં પહેરી તૈયાર થયો. જે સોમેશ્વર મંજરીની સેવામાં રહેતો તેની સાથે ફરવું પણ આંબડને સુખદાયક લાગ્યું.

“સોમેશ્વરજી!” જ્યારે તેઓ પાલખીમાં બેસી ગઢ તરફ જવા લાગ્યા ત્યારે આંબડે વાત ઉપાડી. “તમે ભટરાજ કાકના કંઈ સગા થાઓ?”

“ઘણું જ દૂરનો. એ મારા ગુરુ થાય.”

“એ બહુ જબરો માણસ છે?” કાક પરથી મંજરીની વાત પર કેમ આવવું તેનો વિચાર કરતાં આમ્રભટે પુછ્યું.

“તમે બધા એને માત્ર સામાન્ય વ્યવહારમાં ઓળખો છો. એટલે એની ખરી જબરાઈનો ખ્યાલ તમને કદી આવે નહિ.”

"ના. ના. એમ તો શું?"

"મહેતાજી! એની ખરી કીંમત કરવાને તો મારી માફક તમારે એના ચરણ સેવવા જોઈએ. એની બુદ્ધિકલા ને બુદ્ધિ. એના આચાર ને વિચાર ત્યારેજ ખ્યાલ આવે. આ તો કલિકાલ છે, ને ભૃગુકચ્છ પરાધીન છે એટલે કાકભટ્ટ દંડપાલ તરીકે સડે છે.'

"ત્યારે પાટણ કેમ નથી આવતા?"

સોમેશ્વરે એક તીક્ષ્ણ નજર આંબડ પર નાખી. "તમારા સજ્જનો કે મંત્રીઓમાં મગદૂર ક્યાં છે કે તેને ત્યાં આવવા દે? એ બીચારાઓને ભાળતા ભોંય ભારે પડી જાય."

આમ્રભટ ખડખડ હસી પડ્યો. શું આ છોકરાનાં અભિમાન ને અજ્ઞાન! સોમેશ્વર જરાક દયાથી હસીને જોઈ રહ્યો.

"સોમેશ્વર! તેં પાટણ જોયું છે?"

"ના."

"મહારાજને, મારા બાપાને, ને મુંજાલ મહેતાને જોયા છે?"

"ના જોયા તો નથી, પણ તેમને વિશે સાંભળ્યું તો ઘણુંએ છે"

"ત્યારે આ બધાથી તારા ગુરુ જબરા!"

"હું તો આટલું જાણું છું. વર્ષોનાં વર્ષો થયાં પણ તમારાથી નથી જુનાગઢ સર થતું કે નથી ધારા લેવાતું. અને જેણે લાટ સર કર્યું, જેણે એકલે હાથે નવઘણ રા' પકડ્યો. ને શેષનાગ પાસેથી જેણે મુંજાલ મહેતાનો છોકરો આણી આપ્યો તે મહારથીને પાટણમાં રાખવાની તમારા મહારાજા કે મંત્રીઓમાં હીંમત નથી, ને તેનો અનાદર કરવાની પ્રમાણિકતા નથી."

"તું પણ તારા ગુરુની માફકજ છટાથી બોલે છે" આંબડે હસીને કહ્યું. "કયા ગુરુ પાસે આ બધું શીખી આવ્યો?"

એક પળવાર સોમેશ્વરની આંખમાં વહેમ આવ્યો. "કોઈ દહાડો તમે જ્ઞાની વિદ્વાનો જોયા છે?" જરાક તિરસ્કારથી સોમેશ્વરે પુછ્યું.

"ના. સાંભળ્યું ઘણું છે."

"કોઈ પંડિતને જઈ પુછી આવજો."

આમ્રભટના મોંમાં પાણી આવ્યું. "તમે તો ગુરુ ને ગુરુપત્ની બંનેના મોટા ભક્ત છો."

સોમેશ્વરના અંતરમાંની પૂજ્યતાનો ભાવ પ્રગટ્યો, "ભટજી! એ એનાં ચરણ સેવવા શીવાય બીજી મને હોંસ નથી"

"ત્યારે એ બેમાં જબરું કોણ?" જરાક હસીને આંબડે પુછ્યું.

"એ સવાલનો નિર્ણય મને આજે બાર વર્ષે પણ સુઝ્યો નથી. આમ્રભટજી! ભટરાજ મુડદાંના મહારથીઓ બનાવે છે. ને બા પથ્થરના પંડિતો બનાવે છે. એ બેમાં મોટું કોણ તે કેમ સમજાય?"

આમ્રભટને હેમચંદ્રસૂરિ યાદ આવ્યા તેણે પોતાના પર સત્તા બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ને આંબડને સાલતો હતો; અને બને તો તેની જરા મશ્કરી કરવાનો ઉદાત્ત વિચાર તેના મગજમાં સ્ફુર્યો.

"તમારા આ પંડિતો જોડે વિવાદ કરે છે?"

"હા! એમને રુચે તો."

"અમારા ખંભાતના એક શાસ્ત્રવિશારદ અહીંઆ આવ્યા છે. તે બાને મળવાનું કહેતા હતા" આંબડે ગપ્પું માર્યું.

"બા એમ ગમે તેને મળતાં નથી" સોમેશ્વરે ઉત્તર વાળ્યો.

"આપણે અહીંઆ ઉતરવાનું છે કે?" આમ્રભટે ગઢ ને જુના શહેર વચ્ચેની ખાઈ આગળ પાલખી આવતાં કહ્યું.

"હા"

એટલામાં જુના ને નવા શહેર વચ્ચેની ખાઈ આગળના ઓવારે તેઓ આવી પહોંચ્યા. પાલખી ઉભી રહી, અને આસપાસ ઉભેલા માણસોના નમસ્કાર ઝીલતા એ બંને જણ ખાઈ આગળ વાટ જોતી હોડીમાં બેઠા. થોડી વારમાં તેઓ નવા ગઢ તરફ ઉતર્યાં ને ગઢમાં જવા માટે ટેકરો ચઢવા લાગ્યાં.

સોમેશ્વર જાણીતો હોવાથી ઝપાટાબંધ ચઢવા લાગ્યો. પાછળ હાંફતો હાંફતો આંબડ ચઢ્યો.

"સોમેશ્વર આ નવું શહેર તો હમણાંજ વસ્યું ?"

"હાજી. પહેલાં નાનો ગઢ હતો તે પડાવી ભટજીએ આ નવો કરાવ્યો."

"મજબુત દેખાય છે."

"મહારાજ ! આ ગઢ ચાલીસ વર્ષનો ઘેરો ખમે એમ છે."

"હેં ?" ચકિત થઇ આમ્રભટે પુછ્યું.

"હા." થોડી વાર બંનેએ મુગે મોઢે ચઢયા કર્યું. આખરે તેઓ દરવાજા પાસે પહોંચ્યા. "આ દરવાજો અત્યારે બંધ કેમ છે ? સવારે તો ઉઘાડો હતો."

"ભટરાજ ગયા ત્યારે માત્ર પેલી તરફનું બારણુંજ ઉઘાડવું એમ કહી ગયા છે."

"એમને ભૃગુકચ્છની ઘણી ચિંતા થતી લાગે છે" જરા કચવાઇને આંબડે કહ્યું.

"એમને ન થાય તો કોને થાય ?" તિરસ્કારભરી આંખે સોમેશ્વરે પુછ્યુ.

"ખરું. પણ દુર્ગપાલ તો હું છું હવે" હસીને આમ્રભટે કહ્યું.

"તમે નવા છોને" શાંતિથી સોમેશ્વરે કહ્યું.

સોમેશ્વરે દરવાજાની બારી ઉઘાડી એટલે અંદરથી એક સૈનિક દોડતો આવ્યો.

"દેવા ! એતો હું સોમેશ્વર" સોમેશ્વરે કહ્યું. "ને આ નવા દુર્ગપાલ. પધારો આમ્રભટજી."

તેઓ અંદર પેઠા અને આમ્રભટને કોટ પર થઇ સોમેશ્વર લઇ ગયો.

૧ આંબડ આ નવા ભૃગુકચ્છનો કોટ જોઇ અજાયબ થયો. નવું ભૃગુકચ્છ નદીની ધસ પર આવેલા વિશાલ ને ઉંચા ટેકરા પર વસાવવામાં આવ્યું હતું. અને ટેકરા પરથી બાંધેલો કોટ નદીની સપાટીથી એટલો ઉંચો હતો કે આ ગઢ કદી લઇ શકાય એવો ખ્યાલ આવે એમ નહોતું.

"આ ગઢ આટલો મોટો શા સારુ કર્યો છે ?"

"કારણકે ચારે તરફ ફરતાં રેવામાએ કરી રાખ્યો છે" સોમેશ્વરે

કહ્યું. "જરુર પડે તો અડધું ગામ અંદર રાખી શકાય. આજે એમાં ત્રણ હજાર સૈનિકો નીરાંતે રહી શકે એમ છે."

"પણ કોઇ ઘેરો ઘાલે તો આવડા મોટા ગઢમાં લોકો ભુખે મરે."

"ના! એની બાંધણી એવી છે કે ત્રણ પાસે તો એને ભયજ નથી. જરુર પડે તો પાંચ સાત માણસો એને મહીનાના મહીના સુધી સાચવી શકે એમ છે."

"આ પેલું શું છે?" એક ઘર તરફ હાથ કરી આમ્રભટે પુછ્યું.

"એ કોઠાર."

"આવડો મોટો!"

"હા! ને એ હમેશા ભરેલો રાખીએ છીએ."

"હમણાં કોણ ઘેરો ઘાલવાનું હતુ?"

"ચેતતો નર સદા સુખી" કહી બંને જણ ચારે તરફ ફરવા નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૨૫ મું

દેવો નાયક

સોમેશ્વર ને આમ્રભટ ગઢ તપાસતા હતા ત્યારે દેવો નાયક મુગે મોઢે પાછળ પાછળ ચાલ્યા કરતો. તેની સફેદ દાઢી પવનમાં ફરફરતી હતી. તેની આંખો માનમાં નીચી નમેલી હતી. છતાં તેના વૃદ્ધ પણ સશક્ત હાથે તેણે ભાલો અસ્વાભાવિક સખ્તાઇથી પકડી રાખ્યો હતો. તેના કરચળીવાળા કપાળ પર અત્યારે ઘણી કરચળીઓ પડી હતી. થોડી થોડી વારે તે ચોરીથી આમ્રભટ તરફ જોતો.

તે ધ્રુવસેનનો જુનો સૈનિક હતો, અને કાકના અનુચર તરીકે તે પાટણના લશ્કરમાં આવ્યો હતો. ધ્રુવસેન પડ્યો, લાટનું સ્વાતંત્ર્ય ગયું, પાટણનું રાજ્યચક્ર આવ્યું તેની તેને કૈં પરવા નહોતી. દરરોજ સાંજના તે તેની એકાંત મઢીમાંથી નીકળતો, કાકને ઓટલે જઇ બેસતો–ને

ફેંનો નાયક [પૃષ્ઠ ૧૧૪

જ્યારે કાક ઘરમાં આવે ત્યારે પૂછતોઃ "ભાઇ! કેમ છો?" કાક હસીને કહેતો 'કેમ દેવા! ખુશીમાં?' ને જવાબ દેતો 'હા ભાઇ!' ને મુંગે મોઢે પાછો જતો. આખી સૃષ્ટમાં આટલીજ ચીજમાં તેને રસ હતો.

એના એકલા જીવને સંસાર જોડે જોડવાની એક માત્ર દોરી કાક હતી. અને એ દોરી પકડી ને ભવસાગર તરવા તૈયાર હતો. તેના એકલક્ષ્યી મગજમાં કાકનું સ્થાન એવું હતું કે કાકની પરિસ્થિતિમાં કંઇ પણ ફેરફાર થાય તે એને રુચતું નહીં. કાક દુર્ગપાલ થયો, સ્ત્રી પરણ્યો, ભટરાજ થયો—તે એને જરાએ ગમ્યું નહીં, આ દરેક ફેરફારથી કાક જાણે તેનો મટી પારકાનો થતો જતો હોય તેમ એને લાગ્યું હતું.

કાકે તેને ગઢના કોઠારનો નાયક નીમ્યો તે પણ તેને ગમ્યું નહીં; છતાં એના ભાઇના હુકમનો અનાદર કરી શકયો નહીં.

ગઇ કાલે તે શીરસ્તા મુજબ સાંબા બૃહસ્પતિને વાડે ગયો હતો, અને કાકને મળ્યો હતો.

"દેવા! હું વથળી જાઉં છું."

દેવાએ ઉંચું જોયું. તેની આંખમાં અધીરાઇ હતી.

"હું આવું ભાઇ?"

કાક હેતથી હસ્યો. "અરે દેવા! પછી અહીંઆં કોણ?"

"જી."

"બાને જોતા રહેજે."

"જી" દેવાએ કહ્યું ને તે બેસી ગયો. તેના વૃદ્ધ હૃદયને ન સમજાય એવા વિયોગની વેદના થઇ. કાક થોડી વાર તેની સામે જોઇ રહ્યો. ને તેના હૃદયની વ્યથા સમજ્યો.

"દેવા! હું આવી લાગ્યો. તું ગઢ સાચવજે."

"જી" કહી દેવા જોઇ રહ્યો. તેની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવ્યાં. માતાનું એકનું એક બાલક કોઇ છીનવી જતું હોય તેવું તેને લાગ્યું.

"ભાઇ! હું જાઉં છું."

"હા. જોતો રહેજે."

દેવો મુગે મોઢે બેસી રહ્યો. ને ઘરમાં જતા કાક સામે જોઇ રહ્યો. થોડી વારે તેણે નિઃશ્વાસ મુકયો, ને માથું હલાવતો તે ગઢમાં પાછો આવ્યો. ત્યારથી તેનું માથું નમ્યું ને તે બોલતો બંધ થઇ ગયો. તેને લાગ્યું કે તેનો 'ભાઇ' તેને ફરી મળવાનો નહીં.

અત્યારે નવા દુર્ગપાલને જોઇ તેની આંખમાં ઝેર આવ્યું. તેના 'ભાઇ' શીવાય બીજું કોઇ દુર્ગપાલ થાય તે તે જોઇ શકયો નહીં.

તેણે મુગા ચાલ્યા કર્યું. કોઠાર આગળ આવી આમ્રભટ ને સોમેશ્વર નદી સામે જોઇ રહ્યા. દેવો ધીમે રહીને સોમેશ્વર પાસે ગયો.

"સોમેશ્વર!" દેવાએ કહ્યું. "તમને વાર લાગશે?"

સોમેશ્વર હસીને ફર્યો. કાકનાં બધાં માણસોને દેવા તરફ પ્રીતિ હતી. "દેવા કેમ? આજે 'ભાઇ'ને વાડે જવું છે?"

"હા. વખત થયો."

"પણ આજે તારા 'ભાઇ' તો નથી."

"તેમાં શું?"

"જા ત્યારે" સોમેશ્વરે કહ્યું.

"સોમેશ્વર! કોઠાર જોવો હોય તો જોઇ લો."

"તમારે કોઠાર જોવો છે?" સોમેશ્વરે આંબડને પુછ્યું. આંબડને આ નાયકની અસભ્યતા અને સોમેશ્વર જોડે બોલવાની રીત પસંદ ન આવ્યાં.

"આ કોણ છે?" આંબડે તિરસ્કારથી પુછ્યું.

"એ ભટરાજનો વિશ્વાસુ નાયક છે ને અહીંના કોઠારનો રખેવાળ છે."

"આમ જવાને કયાં અધીરો થયો છે?" જરા રુવાબમાં નવા દુર્ગપાલે પુછ્યું.

દેવાની નીચી નમેલી આંખ જરાક પહોળી થઇ.

"એ તો ભટરાજને વાડે જવા માગે છે. એને રોજની ટેવ છે."

"તમારાં માણસો ઘણાંજ મોઢે ચડેલાં છે" આમ્રભટે કહ્યું. દેવાએ ઉંચું જોયું.

સોમેશ્વરને કપાળે કરચળી પડી. "મહારાજ! દેવો સામાન્ય સૈનિક નથી પણ ઘરના માણસ જેવો છે. જા દેવા!" સોમેશ્વરે કહ્યું. દેવો બોલ્યા વગર ચાલ્યો ગયો.

"દરેક સૈનિક ઘરનો માણસ હશે તો પછી આ ગામનું થશે શું?"

"ભટજી!" સોમેશ્વરે કહ્યું. "આ માણસ જેવો વિશ્વાસુ બીજો માણસ નથી. એનું અપમાન કરવામાં શો ફાયદો?"

"અહીંઆં દુર્ગપાલ શીવાય આખા ગામનું માન જળવાતું લાગે છે."

"જુવોની, આજે વર્ષો થયાં દરરોજ તે ભટરાજને ત્યાં જાય છે ને જશે; થોડી વાર ઓટલે બેસશે ને પાછો આવશે. એને ગયા વિના નહીં ચાલે."

"મને આવા નોકરો નહીં પરવડશે."

"ત્યારે આવા નોકરો તમને મળશે પણ નહીં" જરાક હસીને સોમેશ્વરે કહ્યું. તેઓ આગળ ચાલ્યા.

* * *

દેવો નાયક મુગે મોઢે ગઢમાંથી ઉતરી, જુના શહેરમાં થઇ સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાં આવ્યો ને કાકને ઓટલે બેઠો. તે મુગે મોઢે, જાણે કોઇના આવવાની વાટ જોતો હોય તેમ બેસી રહ્યો. અંધારું થયું ત્યારે તેણે ઉંચું જોયું, અને કાકની વાટ જોવી નિરર્થક છે એમ ખ્યાલ આવતાં ખસ્યો.

"કોણ છે?" બારણું ઉઘાડતાં મણિભદ્રે પુછ્યું.

"હું દેવો નાયક."

"કેમ?"

"ના અમસ્થો."

"કોણ નાયક!" અંદરથી મંજરીનો અવાજ આવ્યો. તે બહાર આવી. "આવની દેવા! બહાર કેમ બેસી રહ્યો છે."

"કંઇ નહીં. અમસ્થો" કહી તેણે નીસાસો મુકયો.

"દેવા! તારા ભાઇ થોડા દહાડામાં આવશે"

ડોસાએ ડોકું ધુણાવ્યું. "ના બા! હું નહીં મળું."

"કેમ?" જરાક ફીકકું હસીને મંજરીએ કહ્યું.

"કાલે મારી છાપરી પર ઘુવડ બોલતું હતું."

"અરે તેમાં શુ?" મંજરીએ હીનતથી કહ્યું. "તારા ભાઇ તો આવ્યા સમજની"

"ભાઇ તો આવશે. પણ મને નહીં મળે. બા! ફીકાભાઇને બતાવશો."

આ ડોસાનું હેત જોઇ મંજરીની આંખમાં પાણી આવ્યું. "આવની અંદર!"

દેવો અંદર ગયો, ને વૌસરીને જોઇ પાછો નીકળ્યો. તે ધીમે ડગલે ને ભારે હૈયે ગઢ તરફ વળ્યો, ત્યારે મોડી રાત થવા આવી હતી. તે નીચી નજરે ગઢ તરફ ચાલ્યો.

ખાઇ પાસે આવતાં તેને બે પુરુષ ગઢ તરફ જોઇ રહેલા દેખાયા. તેણે ઉંચું જોયું, ને ખંખાર્યું.

"કોણ છે?" તેણે પુછ્યું.

એક માણસે માથે ને ખભે શાલ વીંટી હતી. તે આગળ આવ્યો.

"શું છે?"

"અત્યારે શું કરો છો?" સાવધ દેવાએ સવાલ કર્યો.

"ઓહો કોણ દેવો!"

દેવાએ ધ્યાનથી જોયું. "તમે કોણ?"

"રેવાપાલ. મને ઓળખ્યો નહીં?" રેવાપાલે જરાક શાલ ખસેડી કહ્યું.

"ભાઇ તમે કે અહીંઆં."

"જરા ફરવા આવ્યા છીએ, અત્યારે ક્યાં કાકને ઘેર જઇ આવ્યો? તારો 'ભાઇ' તો ગયો?" રેવાપાલે તિરસ્કારથી કહ્યું.

"તેમાં શુ? થોડે દહાડે પાછો."

"અરે કે ગાંડો થયો છે?"

"કેમ ?"

"એ તો હવે આવવાનોજ નહીં."

"શું ?" ડોળા કાઢી દેવાએ પુછ્યું.

"જયદેવ મહારાજ એને ભૃગુકચ્છ નહીં આવવા દે."

"કેમ જાણ્યું ?"

"એણે પોતે મને કહ્યું."

"ને આ નવો દુર્ગપાલ અહીંઆં રહેવાનો ?"

"હા! દેવા તારે ને મારે કર્મ. કાક માની બેઠો હતો કે એને કોણ પુછવાનું છે; હવે એ પણ પસ્તાશે. દેવા! તારે પણ ગઢ છોડવો પડશે.

"કેમ ?"

"નવો દુર્ગપાલ તો એમાં પટ્ટણીઓ વસાવશે."

"અરે કૈં વાત છે ?"

"જોજે ત્યારે. તમે કોઇ મારું માનતા નથી પણ તમારો કરેલો ગઢ તમારું સત્યાનાશ વાળશે જોજે."

દેવો મુગો રહ્યો.

"બે હજાર પટ્ટણીઓ એમાં ભરાઇ બેસશે તો તમારા આખા દેશને ત્રાહ ત્રાહ પોકરાવશે."

"એમ કોની મગદુર છે કે આખા દેશને દુ:ખ દઇ શકે ?"

"તમારો મોટો દુર્ગપાલ હતો તેને તો ઘડીના છઠા ભાગમાં દેશપાર કર્યો. હવે તમારું કોણ ? આંબડ ખંભાતી ને માધવ નાગર" રેવાપાલ તિરસ્કારથી હસ્યો. "ને એક જણ, ભુલ્યો !"

"કોણ ?"

"નેરો બોબડો!" સ્તબ્ધ બની દેવા નાયકે પુછ્યું. "શું કહો છો ?"

"દેવા," રેવાપાલે નરમાશથી કહ્યું. "હુ કદી જુઠું બોલું છું—તારા ભાઇને અને મારે વેર છે. પણ તે ગમે તેવો પણ લાટનો હિતેચ્છુ હતો. તે પણ ગયો—ને જોજે હવે ફરી આવવાનો નથી."

દેવાને કમકમાં આવ્યાં.

"આંબડ માત્ર તકની વાટ જોતો બેઠો છે. ને આજે મારા સાંભળતાં નેરાને ભટ બનાવ્યો ને ગઢમાં કાલથી રહેવા આવવાનો હુકમ કર્યો. બોલ લાટનું આવ્રી બન્યું કે નહીં?"

દેવો બોલ્યો નહીં; પણ તેનું રુંવેરુંવું ખડું થઇ ગયું. કાલે ક્ષુવડ બોલ્યું તે કે કારણસરજ.

"દેવાને એકજ રસ્તો છે" રેવાપાલે કહ્યું.

"શો?"

"ગઢમાં આખું વર્ષ ચાલે એટલો દાણો છે."

"તમે ક્યાંથી જાણ્યું?"

"ગમે ત્યાંથી. તારે પટ્ટણીઓને હાથ ઘસતા કરવા હોય તો એકજ રસ્તો છે.

"શો?"

"ત્યાંથી અનાજ લઇ જવું જોઇએ."

"કયાં?" ચકિત થઇ દેવાએ પુછ્યું.

"ગમે ત્યાં."

"ને ભાઇ આવે તો?" દેવાએ પુછ્યું.

"દેવા! મારી બીજી કૈં મતલબ નથી. હું ગંગનાથ ભગવાનના સોગન ખાઇને કહું છું. મારે તો માત્ર આ પટ્ટણી સૈન્ય ગઢમાં મજાહ ન મહાલે એટલુંજ જોઇએ છે. એક કામ કરે છે? હમણાં અનાજ કાઢી નાખ. જો તારા ભાઇ આવશે, તો બીજે દિવસે હું બધો કોઠાર ભરાવી આપીશ."

"કોઇ જાણે તો?"

"કોણ જાણવાનું હતું?"

"પણ નીકળે કેવી રીતે?"

"જો રોજ રાતે નવદેવીના ઓવારા આગળ મારાં માણસો હોડી લઇ આવશે. તું ઉપરથી ગુણ ગબડાવજે."

"મારા ભાઇ વદે."

"ગાંડા! તારા ભાઇ ફરી આવવાના નથી" રેવાપાલે સખ્તાઇથી કહ્યું. દેવાને કમકમાં આવ્યાં. તેને કાલે રાતે બોલેલું ઘુવડ સાંભર્યું.

"ભાઇ આવશે તો પાછું આપશો?"

"હા!"

"તમારી સાત પેઢીના બોલથી?" દેવાએ પુછ્યું.

"હા. દેવા! મારી સાતે પેઢીના બોલથી."

દેવો થોડી વાર બોલ્યો નહીં. તેણે એકદમ ઉચું જોઇ કહ્યું: "મહારાજ! કાલે રાતે હોડી મોકલજો. જો નેરા બોબડાની વાત ખરી હશે તો હું ગુણો ગબડાવીશ," કહી તે ઝપાટાબંધ ચાલ્યો ગયો.

રેવાપાલ હસ્યો. "લાટનું નસીબ જોર કરે છે" તે બોલ્યો, ને સાથીને લઇ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૬ મું

સૂરિનું આત્મનિરીક્ષણ

તેજપાલવસહિકામાં હેમચંદ્રસૂરિ મૌન ધારણ કરી બેઠા હતા. એમનાથી થોડે દૂર પડેલા એમના પ્રોંછન તરફ એ જોઇ રહ્યા હતા.

આ જુવાન સૂરિને ધ્યાનસમય શીવાય આમ બેસવાની ટેવ નહોતી. આજે આ સ્થિતિ તેને જરાક અસાધારણ લાગી.

જ્યારે બીજાં છોકરાં ઝોળીમાં રમે ત્યારે એણે વીતરાગ થવાની ઇચ્છા બતાવી; જ્યારે યુવકો જીવનમાં જણાતા નવા આલ્હાદો જોવા તલસી રહે ત્યારે એ સૂરિપદ પામ્યા; જ્યારે બીજા સાધુઓ અભ્યાસ શરુ કરે ત્યારે તે શાસ્ત્રવિશારદની ભૂમિકાએ પહોંચ્યા. દરેક જણ એનું અપૂર્વ ચારિત્ર્ય, નિઃસીમ જ્ઞાન ને અગાધ ઉસ્તાદી જોઇ ચકિત થતું. આટલા થોડા વખતમાં જૈન વિદ્યા ને પ્રતાપના વ્યોમમાં અદ્ભુત અરુણોદયનો ભાસ લોકોને થતો લાગ્યો હતો.

ઘણે વર્ષે-જુવાની આવ્યા પછી-જીંદગીમાં પહેલી વખત તેને સાવચેતીથી આત્મનિરીક્ષણ કરવાની જરુર જણાઇ. તેને ખાત્રી હતી કે તેનું મગજ બીજા બધાથી નોખા પ્રકારનું હતું. તેને સંયમ રાખવા પ્રયત્ન કરવાની જરુર પડી નહોતી; વિકાર શી ચીજ છે તેનો સ્વાનુભવ કર્યો નહોતો. ને તેથી પોતે આજન્મ અવિકારી છે, એવી તેને નિશ્ચલ શ્રદ્ધા હતી.

ઘણાનાં મગજ કાદવવાળા ખાબોચીઆં જેવાં હોય છે. ઘણાનાં નાનકડી નામનીજ લહરીઓથી અલંકૃત, સ્થિર, બાંધેલાં જલથી ભરેલાં તળાવ જેવાં હોય છે. કેટલાક જરા ઉછળતી ઊર્મિઓ, જરાક શાંત સરલતા અનુભવતી અને છતાં વહેતી નદી જેવાં હોય છે. કોઇકનાં મગજ સમુદ્રોનાં જેવાં હોય છે: ઘડીમાં શાંત સરોવરની અગાધતા; ઘડીમાં થનગનતી લહરોનો આનંદ; ઘડીમાં દુર્જેય ને ઉછળતો ઉત્સાહ; ઘડીમાં પ્રલયતરંગોનું તાંડવનૃત્ય.

આ યુવકનું મગજ આમાંથી કોઇ પ્રકારનું નહોતું. તેમાં કાચની સ્વચ્છતા, શાંતિ, નિરુત્સાહ ને સર્વગ્રાહિત્વ હતાં.

બીજાને વીતરાગ કે નિર્દ્વંદ્વ થતા મુશ્કેલી નડે; બીજાને જિતેંદ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવા વ્રતોની પરંપરા આચરવી પડે. પણ આ શાંત, સ્થિર, ઊર્મિવિહીન અંતરને નિર્વિકાર કે જિતેંદ્રિય થવાના પ્રયત્નની જરુર પડીજ નહોતી. કારણકે એમાં વિકાર અનુભવવાની શક્તિજ નહોતી. જિનશાસનના સ્તંભો આ વિકાર પામવાની અશક્તિ જોઇ સ્તબ્ધ બનતા; ને પૂર્વજન્મના સુસંસ્કાર ને ક્ષયોપશમનુંજ આ કારણ માની સ્પર્ધા કરવી છોડી દેતા.

આ નિર્મલ કાચ સમું મગજ એ સૂરિ ઇચ્છતો તે દિશામાં ફરી શકતું, ને ધારેલા વિષયનું પ્રતિબિંબ એમાં પડતું. પોતે આમ વગર પ્રયત્ને અપૂર્વ હતો તેનો હેમચંદ્રને પુરેપુરો ખ્યાલ હતો.

આ ઉમ્મરે પહેલી વાર તેના મગજમાં સંશય થયો. શું તેના મગજમાં વિકારની છાયા પડી? બીજા માણસોને આ સંશય સરખો પેદા ન

થાત; આ અદ્ભુત યુવક એટલોએ સંશય થયો તેની જડની લેવા બેઠો હતો.

કાલે તેણે એક સ્ત્રીનું વર્ષો પહેલાં જોએલું મુખ જોયું; એક મૂર્ખને પોતે ધારેલી બાજી ઉંધી વાળતાં જોયો; અને એ મૂર્ખ પેલી સ્ત્રીની સલાહથી એ બાજી ઉંધી વાળતો હતો એવો કે વહેમ પડયો. તેણે ઘણી સ્ત્રીઓ જોઇ હતી; ઘણા મૂર્ખોને બાજી ઉંધી વાળતા જોયા હતા; ઘણી સ્ત્રીઓ બાજી ઉંધી વળાવી શકે છે એવો અનુભવ કર્યો હતો. ત્યારે આ વિકાર તો નહોતોજ; વિકારનો સંશય પણ ખોટો હતો. ત્યારે આ સંશય પેદા થયો છે એવી ભ્રમણા મગજમાં આવી કેમ? અડગ નૈયાયિકની તીક્ષ્ણતાથી સૂરિએ પ્રશ્ન કર્યો.

જ્યારે તેણે દીક્ષા લીધી ત્યારે આ સ્ત્રીને જોઇ હતી એમ કે સ્મરણમાં હતું; પછી એને કાક લેઇ ગયો ને પરણી ગયો એ વાત તેની માહીતીની બહાર નહોતી; અને એ વિદ્વાન્ ને બાહોશ સ્ત્રીએ આંબડ જેવાને મહાત કર્યો હોય તેમાં એવું કંઇ નહોતુ કે તેના સ્થિર ચિત્તને જરા પણ અસ્થિરતાનો સંશય લાવવાનુ કારણ મળે. 'ત્યારે એ સંશય ઉભો થયો કેમ?' છેદે ભરાઇ હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાના કાચ જેવા નિર્મલ મગજને પુછ્યું—

"મહારાજ! પ્રણામ." આમ્રભટનો જરાક મજાક કરતો અવાજ આવ્યો. તેણે આવી પ્રણામ કર્યા.

"કોણ આંબડ! આવ, ધર્મલાભ." સૂરિએ કહ્યું.

આમ્રભટ ને હેમચંદ્ર બાલપણના મિત્ર હતા, એક ઘરમાં ઉછર્યા હતા, અને ઉદા મહેતાની સવવ્યાપી રમતનાં રમકડાં હતા. છતાં આ પ્રતાપી બાલસૂરિને સર્વોપરિ કરવાના ઉદા મહેતાના પ્રયત્નોથી ખંભાતમાં હેમચંદ્રસૂરિ એક તીર્થંકર હોય એવો આડંબર રાખવામા આવતો. એટલે સાધારણ રીતે આમ્રભટ આવી રીતે તેને સંબોધવાની હીંમત કરે નહીં. પણ છેડાએલા નાગ કરતાં છેડાએલો પ્રણયી ખોટો. એની પાઘડી પર ધબ્બો માર્યો હોત તો આંબડ ખમી રહેત: પણ જ્યારે તેની હૃદયેશ્વરીનો મોભ્ભો તોડવાનું કામ સૂરિજીએ શરુ કર્યું ત્યારે તેનાથી કેમ સહેવાય?

તેના મગજમાં એક ઘણી મજાહની યોજના આવી. મંજરી પંડિત-શિરોમણિ છે એમાં તો કૈં સંશય હતોજ નહીં. જો આ સૂરિ તેનાથી હારી જાય તો એને બરોબર શિક્ષા મળે. ઉદા મહેતાનો પુત્ર આવો વિચાર કરે એ આકાશ ને પાતાળ એક કર્યા જેવું હતું. પણ અત્યારે આંબડના સંમોહનો પાર હતો નહીં. ક્ષણિક સંતોષ, એક ક્ષણભરનો તેની હૃદયેશ્વરીનો વિજય તે તેને અત્યારે અતિશય વહાલો થઇ પડ્યો હતો.

અહીંઆં આવવામાં તેનો એક મુદ્દો હતો. તે સવારે માધવ જોડે મંત્રણા કરવા કાકને ત્યાં ગયો હતો. બહારના વાડાની પરસાળમાં તે બેઠો, ને ભૃગુકચ્છના આગેવાનોને મળ્યો, વાત કરી; કૈંક સુઝી તે ગોઠવણ કરી. પણ આખો વખત તેનું મગજ અંદર જવાનું બહાનું શોધતું હતું. આખરે જવાનો વખત થયો એટલે હીંમત કરી તેણે સોમેશ્વરને કહ્યું: "બા છે કે?"

"હા" સોમેશ્વરની આંખમાં જરાક વહેમ દેખાયો.

હેમચંદ્રસૂરિનો સંદેશો કહેવો છે. પુછોની એક પલ વાર મને મળાશે?" આંબડે ધડકને હૈયે પુછ્યું. કાં તો દુર્ગપાલની સત્તાથી કે મંજરીના સાંનિધ્યથી તેની હીંમત વધતી જતી હતી.

સોમેશ્વર ના કહી શકયો નહીં. તે મંજરીને પુછી આવ્યો, ને આંબડને અંદર લઇ ગયો. મોહથી ચકરચકર ફરતે મગજે આમ્રભટે પ્રણામ કર્યા, દેખાડેલું આસન લીધું ને કહ્યું: "બા! અમારા ખંભાતના હેમચંદ્રસૂરિ અહીં આવ્યા છે ને આજકાલ પાછા જશે. ઘણા સમર્થ વિદ્વાન્ ને તપસ્વી છે."

"મને ખબર છે" મંજરી હસી. આમ્રભટ દંતાવલિનું સૌંદર્ય જોવામાં એક વિપલ વાત કરતાં ચુકયો. પછી કહ્યું: "જતાં પહેલાં દુર્ગપાલ મહારાજને ત્યાં એને ગોચરી કરવા બોલાવીએ તો જરા એને પણ ઠીક લાગશે ને ભૃગુકચ્છની પણ શોભા દેખાશે."

તરત મંજરી ને સોમેશ્વરની આંખ એક થઇ.

"ભટજી! પણ અમે તો ચુસ્ત મિથ્યાદષ્ટિ છીએ" મંજરીએ હસીને કહ્યું.

"તમે ભુલો છો. અમારે ત્યાં અમે એવા ખોટા ભેદો ગણતાજ નથી. ને સૂરિજીનું કેં ઉદાર દીલ છે;" રખેને યોજના સફલ ન થાય તેથી આમ્રભટે ચલાવ્યુ. "ને આપની વિદ્ધત્તા સાંભળી એમને મળવાનુ મન પણ ઘણું છે."

એક પલ મંજરી મુગી રહી. "ઠીક ત્યારે આજે બપોરે બોલાવો. એણે દીક્ષા લીધી પછી હું એને મળીજ નથી. સોમેશ્વર તું કહી આવશે?"

"શું કામ?" આમ્રભટે કહ્યું, "હુ ત્યાંજ જાઉ છું. હું કહી દઈશ" તેણે રજા લીધી અને મંજરી તૈયારી કરવા ઉઠી. પણ સોમેશ્વરના અંતરમાં વહેમની જ્વાલા પ્રગટી—આ છોકરો અહીંઆં કેમ પલકયો હતો?

* * *

અને બારોબાર આમ્રભટજી તેજપાલવસહિકામાં ચાલ્યા આવ્યા ને હેમચંદ્રને મળ્યા.

"મહારાજ! આજે દુર્ગપાલ ને ત્યાં ગોચરી જવાનું તેડું છે."

સ્વસ્થ સૂરિ ચમકયો. તેનાં તેજસ્વી નેત્રો સ્થિર થયાં. જાણે વિકાર પામેલા હૃદયમાંથી પડઘો પડયો હોય એમ લાગ્યું.

"કાકને ત્યાં?"

"એની સ્ત્રી આપનાં દર્શન કરવા માગે છે. મારી જોડે સંદેશો કહાવ્યો છે."

હેમચંદ્રને ખાત્રી થઇ કે આ છોકરો દુર્ગપાલની બૈરી પાછળ ઘેલો થયો છે. તેને આમ્રભટને ઉપદેશ કરવાનું મન થયું કે તારે તરતને તરત જઇ ચોથું અણુવ્રત કરવા બેસી જવું. પણ તેની જીભ ઉપડી નહીં. પોતાનું શું? પોતે હમણાં કેમ ચમકયો? આ તીવ્ર બુદ્ધિના યુવકે પોતાના મગજ પાસે હીસાબ માગ્યો.

તેના હૃદયમાં પહેલો વિચાર થયો કે ન જવું. હેમચંદ્રે આંખો મીંચી. શું વિકાર ખરેખર થયો હતો? શું વિકાર વધે તેવા ડરથી કદાપણ પ્રેરણા કરતું હતું કે આ સ્ત્રીને ન જોવી? શું પોતાને પણ બીજા સાધુઓની માફક, સાધારણ શ્રાવકોની માફક આવે પ્રસંગે મનોનિગ્રહ કરવાની જરૂર પડે? શું જેને ઇંદ્રિયો જીતવાની જરૂર નથી જણાઇ, જે પોતાને પૂર્વજન્મના પ્રસાદથીજ આજન્મ વીતરાગ માનતા હતો તે આજે ઇંદ્રિયો જીતવી પડે એવી અધોગતિએ પહોંચી ગયો? ના–તેના અંતરે જવાબ આપ્યો. સંશયને માટે જરાપણ સ્થાન નહોતું. તેણે સ્થિરતાથી આમ્રભટ સામે જોયું.

"આંબડ! તારે કાલથી કૈં વ્રત કરવા માંડવું પડશે. તારું મગજ ઠેકાણે નથી."

આમ્રભટ હસ્યો. "આપ જરાએ ગભરાશો નહીં. પણ આપ આવશો ને?"

"હા" શાંતિથી હેમચંદ્રે કહ્યું. "હું વિચરીશ."

"સારું ત્યારે. તમે બંને વિદ્વાન્ છો એટલે તમને પણ લાભ થશે" છેલ્લો ડામ દઇ આંબડ ઉઠ્યો ને પ્રણામ કરી રજા માગી.

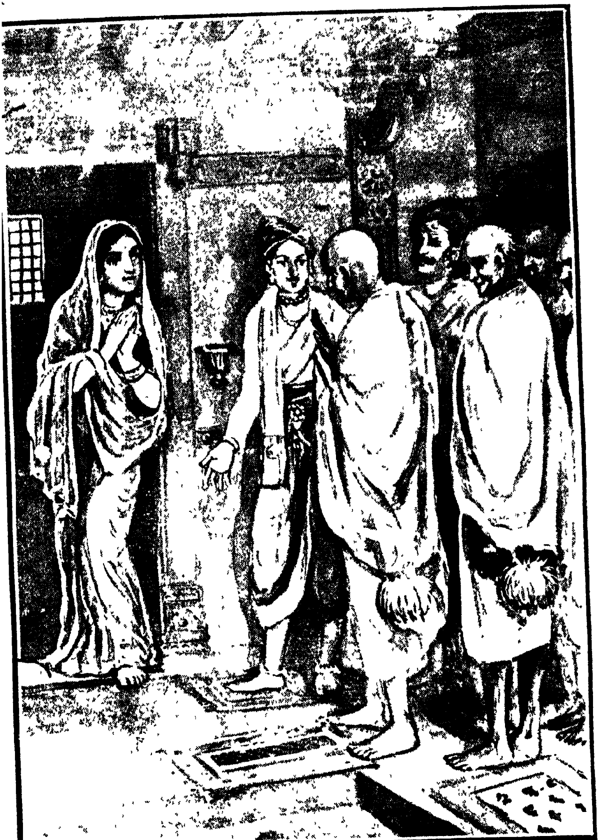
"ધર્મલાભ!" સૂરિએ કહ્યું ને આત્મનિરીક્ષણમાં તે વિલીન થયો.

પ્રકરણ ૨૭ મું

વાગીશ્વરીનાં દર્શન

કાકને ત્યાં ખંભાતના સુવિખ્યાત સૂરિ ગોચરી જાય એ બનાવથી લોકો જરા વિસ્મય પામ્યા.

હેમચંદ્રસૂરિ તેના ૭ શિષ્યો સમેત સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાં આવ્યા ત્યારે આમ્રભટ પણ સાથે હતો. સોમેશ્વર, મણિભદ્ર ને પુરાણી કાકા સાધુઓનો આદર કરવા આવ્યા અને આવકાર આપી તેમને ઘરમાં લાવ્યા.

વાગીશ્વરીનાં દર્શન [પૃષ્ઠ ૧૨૬

હેમચંદ્રે ન છુટકાના શબ્દો શીવાય મૌન ધારણ કર્યું હતું. તેની કોમળ મુખમુદ્રા પર સખ્તાઈની છાપ હતી. તેનું માથું જરા નમેલું હતું. પોતાના નિર્મલ ન ઊર્મવાહેણા મગજને તે સખ્તાઈથી પોતાની નિશ્ચેતન ને અવિકારી સ્વસ્થતા જાળવવાનો આદેશ કરી રહ્યો. તેને મન તેના જીવનની પરમ કસોટી થતી. તે અત્યાર સુધી નિર્વિકાર થવાનું પણ તુચ્છ ગણતો હતો; કારણ કે પોતે અવિકાર હોઈ અવિકારતાને શ્રેષ્ઠ માનતો હતો. વિકારને નિર્મૂલ કરવા તપ આચરવું પડે એ પણ તેને મન નાનમનું ચિહ્ન હતું. વાસના જીતવા કરતાં, વાસનાનો અનુભવ થઈ શકતોજ નહિ અવી સ્થિતિ સાચવવી એ તેના જીવનનો મહાન્ પ્રયત્ન હતો. અને અત્યાર સુધી એ સ્થિતિ સાચવતાં એને જરા પણ પ્રયત્ન કરવો પડયો નહોતો.

જિનશાસનને સાચવવું ને તેના ઉત્કર્ષ સાધવો, તેના અહિંસામંત્રનો પ્રચાર કરવો. ને તેને માટે કોઈપણ પ્રકારે રાજ્યતંત્ર કાબુમાં લેવું એ તો જે સૂષ્ટમાં તે ઉછર્યો હતો તેનું પરમ ધ્યેય હતું. અને તે આકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસો પુરતોજ સંસર્ગ તે જીવન સાથે રાખતો હતો. મનુષ્યહૃદયનાં ઉત્સાહ, આનંદ કે વ્યથા તરફ તે સ્નેહભીની કે અનુકંપા-ભરી આંખે જોઈ શકતો નહી. તેને મન એ બધી તુચ્છ જંતુઆની વિકારી લીલા હતી; અને તેની તરફ મહામોહના ઠંડી પીડાઓને હણનાર કોઈ શસ્ત્રોપચારી વૈદ્યની દૃષ્ટિએ તે જોતો.

"પધારો મહારાજ!" મંજરીનો સંસ્કારી અવાજ આવ્યો. "બીરાજો."

નીચી નજરે ઉભેલા સૂરિએ ઉંચું જોતાં પહેલાં ધીમેથી રજોહરણ વડે ધુળ બહારી ને 'ધર્મલાભ' ઉચ્ચાર્યો. જ્યારે તેણે ઉંચું જોયું ત્યારે બારણામાં શ્વેત વસ્ત્રમા અપ્સરા સમી શોભતી ઉંચી ને સુરેખ સુંદરી ઉભી હતી. તેના મધુર હોઠ પર આવકારનું હાસ્ય હતું; તેની તેજસ્વી આંખોમાં સ્નેહાળ હૃદયના ઉલ્લાસનું પ્રતિબિંબ હતું. સૂરિનું જેવું મગજ હતું તેવી તેની નિરીક્ષણ-શક્તિ હતી. અલંકારશાસ્ત્ર ને કાવ્યોમાંથી મોઢે રાખેલો શબ્દસમુચ્ચય

ધીમેધીમે ગોઠવવા લાગ્યો. 'મદાલસા', 'ચંદ્રાનના', 'શરીરયષ્ટિ', 'જઘન ગૌરવ'...આ બધી ગોઠવણમાં શબ્દ ને વસ્તુ ગોઠવનારની નિષ્પક્ષપાત અવિકારતા હતી; તેમાં નહોતો સૌંદર્યભક્તનો ઉત્સાહ કે કવિની ઊર્મિ. ભક્તિના ભારથી સોમેશ્વરે નીચું જોયું; મોહની અધીરાઈથી આમ્રભટે આંખો ફાડી. બીજા સાધુઓ આ દર્શનથી માત્ર મોઢું પહોળું રાખવા જેટલુંજ ચેતન દર્શાવી શકયા.

મંજરીએ વંદન કર્યું. "સૂરિજી! આપને અને સાધુમંડલને મારાં વંદન!"

મંજરી વસ્ત્ર સંકેલી પુરાણી કાકા અને મણિભદ્ર વચ્ચે બેઠી અને ગર્વભરી નજરે દિગંતામાં જેની ખ્યાતિના પડઘા સંભળાવા માંડયા હતા તે બાલસૂરિ તરફ જોઈ રહી.

"બા!" આંબડે કહ્યું. 'સૂરિજી એટલે અમારા ખંભાતના માથાના મુગટ."

"મેં એમને ઘણાં વર્ષો પર જોયા હતા,' મંજરીએ હસીને કહ્યું. "કેમ મહારાજ! યાદ છે? તમે દીક્ષા લીધી તે પહેલાં આપણે એકજ વસાહિકામાં સાથે હતાં. તમે મને પણ દીક્ષા લેવાનું કહ્યું હતું: યાદ છે? તમે તે વખતે આઠ વર્ષના હતા."

"મને યાદ આવે છે" અવિકત્થન ભિક્ષુની રીત ગ્રહણ કરી હેમચંદ્રે કહ્યું.

"એમ! એ તો મને ખબરજ નહીં?" આંબડે કહ્યું.

આંબડને જોઈ ઉદો યાદ આવતાં મંજરીના મોં પર જરા કચવાટ દેખાયો ને અદૃષ્ટ થયો. તેણે આંબડની સામે જોઈ કહ્યું: "તમને કયાંથી ખબર હોય? સૂરિજીની સાથે મને પણ દીક્ષા આપવાના હતા.'

"પછી?" આંબડને કાને કૈં ગપો આવી હતી ખરી પણ મંજરીને મોંઢે સાંભળવા તેણે પુછ્યું.

"પછી?" મંજરી હસી પડી ને નીચું જોયું. તેના હાસ્યના તરંગો ખંડમાં પ્રસરી રહ્યા. સૂરિના અવિકારી કાનને આ સ્વચ્છંદ-

અયોગ્ય લાગ્યો. તેના મગજમાં ટીકા આટલીજ થઇ: "આ હાસ્યને વિદ્યુલ્લેખા કહી શકાય."

"પછી શું?" મંજરીએ ચલાવ્યું. "હું નાસી ગઇ. મહારાજ! દીક્ષા લીધા પછી તમે જે શાંતિ મેળવવા માગતા હતા તે મળી?"

"મને અશાંતિ હતીજ નહીં" હેમચંદ્રે કહ્યું "પણ જિનશાસનનો શ્રેયસ્કર માર્ગ જતો કર્યો પછી તમે તુમારું બ્રાહ્મણત્ત્વ રાખી રહ્યા?'

મંજરીને કાને આ બોલોમાં કર્કશતા જણાઇ. તેને આ પ્રશ્નમાં ટાણો લાગ્યો. તેણે સાવધાનતાથી ઉચું જોયું.

"મારું બ્રાહ્મણત્વ-તમારી બોલીમાં-મારી મિથ્યાદષ્ટિ હરવાની કોઇનામાં શક્તિ હતીજ નહીં."

સૂરિ હસ્યા. "તમે દીક્ષા લીધી હોત તો જિનશાસનના આભૂષણ-રૂપ સાધ્વી બનત.' મંજરીનું ઘાટીલું માથું ગર્વમાં ઉંચુ થયું. તેની આંખમાં ચમકારો વધ્યો. આંખો જરાક ઉઘાડી, તેમાં ભભક આણવાની તેની ખુબી બધા જોઇ રહ્યા.

"હું નાસી ગઇ તો તમારું આખું શાસન મને ન આપી શકત તે મને મળ્યુ."

"શું?' આંબડથી બોલી જવાયું.

મંજરી આ સવાલ જોઇ હસી. તેની આંખમાં અમી અને અવાજ-માં મૃદુતા આવી. "તમારા દુર્ગપાલ."

"કાક ભટરાજ." જાણે આમ્રભટને જવાબ આપતા હોય એમ સૂરિજી બોલ્યા. મંજરીએ તેમાં રહેલો કટાક્ષ પારખ્યો.

."હા!" તેના અવાજમાં દુર્જય ગર્વનો રણકાર થયો, તેની સુંદર ડોકની રગો જરા ધબકી ઉઠેલી દેખાઇ. 'ગુરુ દ્રોણાચાર્ય ને કૌટિલ્ય, બંનેના દર્પ હરે તેવો ભટરાજ!" તે હસી. તે હાસ્યમાં વિજયદુંદુભિનો પ્રતિધ્વનિ હતો.

હેમસૂરિને લાગ્યું કે તેના જેવા સાધુ આગળ મંજરી પોતાનો આડંબર દેખાડે એ યોગ્ય નહોતું. પ્રશંસા સંભળાવવા તેને બોલાવ્યો

હોય એમ તેને ભાસ થયો.

"ભગવતી! કાવ્યપુરાણોનો શોખ તમને ઘણો જણાય છે" હસીને સૂરિએ કહ્યું.

તેના હાસ્યમાં પિતાનું વાત્સલ્ય હતું. તે જોઇ મંજરીને ગુસ્સો પેદા થયો. આમ્રભટે કહેલી વાત પરથી તો હેમચંદ્રસૂરિ તેને મળવા માગતો હતો તે શું તેનું અપમાન કરવા?

"શોખ!" સોમેશ્વરને પણ જરા ચટકો લાગવાથી તે વચ્ચે બોલ્યો. "સૂરિજી! આપને બાની શાસ્ત્રજ્ઞતાનો ખ્યાલ નથી."

આંબડને લાગ મળ્યો. મંજરીને પાણી ચઢાવી હેમચંદ્રને નીચા નમાવવાની તેને આ તક જણાઇ. "સોમેશ્વર! અમારા સૂરિજી બીજા શાસ્ત્રજ્ઞ જેવા નથી. એઓ અમારા ગુજરાતના અદ્વિતીય વિદ્વાન્ છે; ને બા એમને તમારી જોડે વિવાદ કરવો છે."

મંજરી ચમકી ઉંચું જોઇ રહી. શું આ પરદેશી સરિએ અને તેના મિત્ર આંબડે તેની પરીક્ષા લેવા, તેની વિદ્વત્તાની હાંસી કરાવવા આ ત્રાગડો રચ્યો હતો? તેણે ઘણી સભા જોઇ હતી, કેટલીક જીતી પણ હતી; જેમ જેમ કાકના જીવનમાં તેનું જીવન ભળતું ગયું તેમ તેમ ગમે તે પંડિત જોડે વિવાદ ન કરવો એવો તેણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હતો. શું તેના ગૌરવનું અપમાન કરવા આ આવ્યા હતા? શું તેના વીરપતિના દુશ્મનો તેની પત્નીની હાંસી કરી તેને અપમાન પમાડવા મથતા હતા? તેને ઉદા મહેતા—આંબડનો પિતા, હેમચંદ્રનો મુરબ્બી ને તેનો ને તેના પતિનો કટ્ટો વેરી—યાદ આવ્યો. કાશ્મીરી કવિકુલશરોમણિની કન્યાનું, નવઘણવિજેતા કાકની અર્ધાંગનાનું લોહી તપી ઉઠ્યું. તેના રાતા ને રૂપાળા હોઠ ફુજયા, બીડાયા, સખત થયા. કામદેવના ધનુષ્ય શી તેની ભમરો જરા પાસે આવી. તેનું નાક ગર્વે મરડાયું. તે હસી—નરપતિઓ પણ અલ્પતા પામે એવી રીતે—ને બોલીઃ "ગુજરાતી વિદ્વાન્!" ને રણે ચઢેલા વીરની માફક તે ભાન ભુલી જાણે પંડિતોની સભામાં હોય તેમ ગર્વવચન ઉમેર્યું—

या पाणिनीयमुपजीवति शब्दशास्त्रम्
या मम्मटोदितमलंकरणं प्रयुङ्क्ते।
तस्या नु गुर्जरगिरः परिचारकस्य
कस्ते मया सह विवादकथावकाशः॥[1]

હેમચંદ્રમાં સાધુની નિર્લેપતા હતી, તેમ મુત્સદ્દીની નજર પણ હતી. તેને તરત ભાન થયું કે કૈં પણ મોટી ગેરસમજને લીધે મંજરી આવાં વચન બોલતી હતી. તેણે તરત આંબડ સામે જોયું, તેના હસતા મોંનું રહસ્ય પારખ્યું. એજ મોહાંધે આ પ્રસંગ આણ્યો છે એવું તેને સમજાયું. અને મંજરીને જોઇ તેના ઊર્મિહીણા મગજને અપરિચિત એવી પ્રશંસા કરવાનું તેને મન થયું હતું. તેણે નમ્રતાથી હાથ જોડ્યા, ને અત્યંત આદરભરી મુખમુદ્રા કરી માનથી જવાબ દીધો:

शब्दानुशासनमघः कृत पाणिनीयम्
निर्धूत माम्मटमलंकृति तन्त्र मन्यद्।
निर्माय गुर्जरगिरां गुरुतां दधानः
धन्योऽचिरात्तव हरिष्यति कोऽपि गर्वम्॥[2]

એક પલ મંજરી જોઇ રહી. તેને ભાન થયું કે આ બાલસૂરિનો ઇરાદો તેનું અપમાન કરવાનો નહોતો. તે જુવાન સૂરિને વીસરી ગઇ; તેની નજર આગળ વર્ષો પહેલાં જોએલો વીતરાગ થવા તલસતો ચાંગો નજરે ચઢ્યો. તેને ચઢેલો ક્રોધ ઉતરી ગયો. તેનો ગર્વ તેણે સંકેલી લીધો. તે હસી પડી—નાની બાલા હસી પડે તેમ, "મહારાજ! મને ક્ષમા કરો. મેં એક વખત દીક્ષા લેતા પહેલાં આશીર્વાદ દીધો હતો. આજે હું સ્ત્રી છું—છતાં આપને આશીર્વાદ આપું? મમ્મટ અને પાણિનિનું

૧ પાણિનિએ રચેલા વ્યાકરણનો જે આશ્રય કરે છે, અને જે મમ્મટે બતાવેલા અલંકારો યોજે છે, તે ગુર્જરભાષાના પરિચારક બનેલ તારે મારી સાથે વિવાદ કરવાની વાતનો પણ શો અવકાશ છે?

૨ પાણિનિના શાસ્ત્રને હલકું પાડનાર બીજું વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને મમ્મટના અલંકારશાસ્ત્રો ઉથલાવી નાખનાર બીજું અલંકારતંત્ર રચીને ગુર્જરભાષાનું ગૌરવ વધારનાર કોઈક ધન્ય પુરુષ ટુંક સમયમાં તારા ગર્વનું હરણ કરશે.

અંને પદ આપજ પામો. મારો દર્પ ઓછો નહીં થાય–વધશે" મંજરી-ના મધુરા અવાજમાં ઉત્સાહપ્રેરક સંગીત હતું. તેના મુખ પર અંતર-ની આશાઓએ અનેરી તેજસ્વિતા છવાઇ રહી હતી. તેણે ઉમળકામાં હાથ લંબાવ્યો–અપૂર્વ ને અવર્ણનીય છટાથી.

હાથ લંબાવતાં મંજરીનો છેડો માથા પરથી ખસ્યો; ને પલ વાર તેનું આખું માથું દેખાયું. ને તેના જ્વલંત સૌંદર્યથી ભભુકી રહેલા મુખની મોહકતા દુર્જય થઇ પડી.

સૂરિએ આશીર્વાદ સાંભળ્યો; સ્વરનું સંગીત સાંભળ્યું; સૌદર્યનું દર્શન કર્યુ. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એને માટે શો શબ્દ તે યાદ આવ્યો નહીં, તેના આત્માને અપરિચિત પવનનો સુસવાટો થયો. આ સ્ત્રીને સંતોષવા પાણિનિ થવાનો ઉત્સાહ આવ્યો. આ સ્ત્રીને નીરખવા—તે વિચાર કરી શકયો નહીં. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં, તેના મગજમાં કડાકો થયો,—સ્થિર ને ઊર્મિહીણા તેના મગજની સરલ સપાટી હોય, ઉત્સાહથી ઉછળતી માનવતાની ગગનચુંબી ઊર્મિઓ જાણે ફરી વળતી હોય એવો ભાસ થયો. તે ભયંકર વિપલમાં સૂરિપદ, વીતરાગપદ, અવિ-કારતા નજર આગળથી અદૃષ્ટ થઇ જતાં લાગ્યાં; શુષ્ક ને સ્નેહહીણા જીવનરણની ભયાનક નિર્જનતા ચારે તરફ પ્રસરી રહેલી જણાઇ.

આ બધું એક નિમિષમાત્ર ચાલ્યું. તે નિમિષમાં તેને ખાત્રી થઇ કે અવિકારતાનો ગર્વ ખોટો હતો, તેને લાગ્યું કે એક પ્રતાપી મહાપ્રયત્ન વિના તે બચવાનો નહોતો, તેણે મહાપ્રયત્ન કર્યો; પોતાની પ્રબલ ઇચ્છાશક્તિને એકાગ્ર કરી મગજની સ્થિરતા સાધી; અને એક ઉસ્તાદ ખેલાડી લોખંડના સળીઆને જીદથી વાળે તેમ તેણે બંડખોર મગજને વાળ્યું. તેણે મનુષ્યશરીરનું અશુચિત્વ સ્મર્યું. તેણે સ્ત્રીઓના સૌંદર્યમાં પાપનું મૂલ છે તે યાદ આણ્યું. તેણે અનિત્યાદિ વૈરાગ્યની બારે ભાવના-ઓ મગજ આગળ આણી. તીર્થંકરો પણ ઘાતીકર્મ ખપાવવા અઘોર તપશ્ચર્યા કરે છે તેનો વિચાર કર્યો.

બીજી વિપલે તેણે કામદેવનો નાશ કરનાર ચરમતીર્થંકર વીર પર-માત્માનું ધ્યાન કર્યું.

તેનું મગજ જાણે તુટી જતું હોય એમ લાગ્યું-છતાં તેની ઇચ્છા-શક્તિએ દબાણ કયાજ કર્યું. તેણે ધીમેથી મંજરી તરફ જોયું-અને તેના મુખને ધ્યેય ગણી શુકલ ધ્યાન કર્યું.

ઊર્મિઓથી અણજાણ તેના અંતરમાં થએલા નામના તોફાનને અદૃષ્ટ થતાં વાર લાગી નહીં. આજન્મ અવિકારીના મગજને પલ વારનો વિકાર વશ કરતાં વાર લાગી નહીં.

સૂરિ સ્થિર નયનોથી મંજરીને જોઇ રહ્યો. તેની એકાગ્રદૃષ્ટિએ તેનાં માનુષી સૌંદર્ય ને મોહકતા પલટાઇ ગયાં.

તેણે મંજરીનાં નયનોમાં દિવ્ય તેજ જોયાં: તેના સ્ફટિક શા કપાળ પર અગાધ જ્ઞાનની રેખાઓ જોઇ; તેના સૌંદર્યમાંથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનનાં શાંત રશ્મિઓ ફુટતાં જોયાં. સૂરિએ એકાગ્રતા વધારી. તેણે મંજરીના ખોળામાં વીણા પડેલી જોઇ. તેના પગ આગળ મયૂર બેઠેલો જોયો. ઉત્સાહ પ્રેરવા લંબાવેલા તેના હાથમાં તેણે કમલ જોયું. સ્વરૂપે મંજરી રહી પણ તેણે સરસ્વતીનાં દર્શન કર્યાં.

હેમચંદ્રે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. "માતા! તમારું વરદાન જરુર ફળશે."

એક પલ તેણે નજર ઠારી તેટલા સમયમાં સૂરિએ યોગબલથી નિર્વિકારતા સાધી હતી. તેણે પ્રણામ કર્યા, આંખો મીચી ને ઉઘાડી. બધા તેના તરફ જોઇ રહ્યા હતા. ભાગ્યેજ કોઇ આ પ્રણિપાતનો અર્થ સમજ્યું. સૂરિએ શાંત અવાજે કહ્યું:

काश्मीरान् गन्तुकामस्य शारदाराधनेच्छया।
यात्राभूत् पुनरुक्ता मे वीक्ष्य त्वां शारदामिह॥ [१]

મંજરીની આંખો હસી રહી. સૂરિના અંતરમાં જેટલો ઉત્સાહ આવી શકે તેટલો આવ્યો.

આંબડના સુખનો પાર ન રહ્યો. તે સંસ્કૃત શ્લોકનો અર્થ તો

---

૧ શારદાના આરાધનની ઇચ્છાથી કાશ્મીર જવાની મારી ઇચ્છા હતી પણ તમે પોતેજ શારદા છો તેને અહીંથી જોઈને મારી યાત્રાનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

બરાબર સમજ્યો નહીં પણ તેને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે મંજરીએ વિજય મેળવ્યો હતો.

"સૂરિજી! આપ અહીંઆં ક્યાં સુધી રહેવાના છો?"

"હું કાલે જઇશ."

"બા!" કરી વૌસરી થથરભમર કરતો અંદર આવ્યો. તે આવી મંજરીને વળગ્યો અને બધા તેના તરફ જોઇ રહ્યા. મંજરીની આંખમાં હેત ઉભરાઇ રહ્યું.

"માતા! આ તમારો છોકરો?"

"હા મહારાજ!"

હેમચંદ્રસૂરિએ છોકરા તરફ એકાટશે જોયા કર્યું ને ગંભીર ચહેરે કહ્યું: "માતા! આ પુત્રની માતાને હું ફરીથી પ્રણામ કરું છું."

"કેમ?"

"જિનશાસનનું સંરક્ષણ એને પ્રતાપે થશે.'

બધા સૂરિ તરફ ચકિત બની જોઇ રહ્યા. હેમચંદ્ર માત્ર ધ્યાનથી બાલકની મુખમુદ્રા જોયા કરતો હતો. તેના અવાજમાં શાંતિ હતી.

"મહારાજ! શું કહો છો?" અણજાણતાં મંજરીને કમકમાં આવ્યાં.

"હા! મારી નજરે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે."

"ત્યારે મહારાજ! એક પુછું?" આતુરતાથી મંજરીએ પુછ્યું.

"શું?"

"ભટરાજ કયારે પાછા આવશે?"

સૂરિએ વહેમથી મંજરી સામે જોયું. "મારી વિદ્યા એ સવાલનો જવાબ નહીં આપી શકે. માતા! હવે અમારો જવાનો વખત થયો."

"હા! ઉભા રહો ભિક્ષા આપું." મંજરી ઉઠી. તેના હૃદયમાં ખિન્નતા વ્યાપી, સમુદ્ર સેવતા પતિનો વિયોગ દુ:સહ થઇ પડયો.

* * *

બીજે દિવસે જ્યારે હેમચંદ્રસૂરિએ ભૃગુકચ્છ છોડયું ત્યારે સરસ્વતીનું વરદાન મેળવ્યાનો ગર્વ તેના મુખ પર હતો.

વિભાગ બીજો

પ્રકરણ ૧ લું

સોરઠને કીનારે

સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો હતો. સવિતાનારાયણનું અસ્તશિખરે જતું સુવર્ણરંગી બિંબ શ્વાસ ખાવા પલ વાર ક્ષિતિજ પર થોભ્યું. ઉપર આકાશ, ને નીચે જલધિ સોને મઢાઇ રહ્યાં. ઊર્મિમાલાઓ ચારે દિશામાં ઉછળ્યા જતી ને આખરે ક્ષિતિજને આરે અદૃષ્ટ થતી.

પવન ઉપડયો હતો, અને ભર દરીએ એક જુનું ને નાનું વહાણ ઝુલતું હતું.

બધું અસ્થિર હતું. માત્ર વહાણ પર બેઠેલા દુર્ગપાલનું મુખ નિશ્ચલ હતું. તે ઉત્તર તરફની સ્પષ્ટ ને કાળી ક્ષિતિજ તરફ જોઇ રહ્યો હતો.

તે જરા હસ્યો. "સામંત!" તેણે બુમ મારી.

"બાપુ" એક સૈનિકે જવાબ આપ્યો.

"આ પેલી તરફ પાટણ નહીં!"

"જી, હા."

"અને ચોરવાડ તેની આગળ."

"હા."

"ને આ સામું શું આવ્યું?"

"લાટી."

"ઠીક!" દુર્ગપાલે કહ્યું અને ત્યાંથી ઉઠી સુકાન પર જ્યાં સુકાની બેઠો હતો ત્યાં ગયો.

" કાવી !"

" બાપુ. "

" જો ! લાટી તરફ સુકાન ફેરવ. "

" કેમ ?"

" સાંભળ, " સત્તાવાહી અવાજે કાકે કહ્યું. " હું કહું તે બધું યાદ રાખજે. "

" જી. "

" ત્યાં હું, સામંત ને દામો નાયક ઉતરી જઇશું તારા ખલાસીઓ પણ ત્યાં અમારી સાથેજ ઉતરશે. પછી તું ને ખેમાભટ વહાણ હંકારી પાટણ પાસે લઇ જઇ શકશો ?"

" હાજી ! એ તો ઓ રહ્યું. "

" ઠીક. કાલે સવારે જ્યારે પાટણનો કીનારો દેખાય ત્યારે વહાણ ગુડાવી દેજો. ને તું જાણે તણાતો હોય તેમ પાછો તરી લાટી આવી પહોંચજે ને દામા નાયકને મળજે. ખેમાભટ પછી એને રસ્તે જજે. "

" જી. "

" ને કોઇ પુછે તો કહેજે કે ખરાબા પર વહાણ અથડાઇ ડુબી ગયું ને માણસોનું શું થયું તેની ખબર નથી. સમજ્યો ? જરા ભુલ ન થાય:" કાકે કહ્યું. " બહારા * ના સુકાનીનું નામ ન જાય."

" બાપુ ! તે તે કૈં જાય."

" ને અડધી રાતે હું પાછો આવું તો ભૃગુકચ્છ તરફ હંકારવાની તૈયારી કરી રાખજે. ખલાસી બધા વિશ્વાસુ છે ને ?"

" એમાં બાપુ ! પુછવું પડે ?"

" જો મારો જીવ તારા હાથમાં છે" કાકે કહ્યું.

" બાપુ ! તમારો બોલ ને મારું માથું. શું સમજ્યા ?"

કાક હસ્યો. આ બધાના ભક્તિભાવમાં તેને શ્રદ્ધા હતી.

---

* નર્મદાના મુખ આગળનો કેટલોક ભાગ બહારા કહેવાય છે.

કાવીએ સુકાન કીનારા ભણી ફેરવ્યું, અને વહાણે ઝપાટાબંધ તે તરફ ચાલવા માંડયું.

કાક ત્યાંથી પાછો ગયો ને દામા નાયકને બોલાવ્યો. "દામા! તારે મારી સાથે અહીંઆંથી તરીને કીનારે જવાનું છે. આ બધા ખલાસીઓ તારી સાથે રાખવાના છે અને કોઈનું વહાણ જોઈ મુકજે. ગમે તે પળે હું આવું કે આપણે પાછા હંકારવા તૈયાર જોઈએ."

દામો દુર્ગપાલની રીત જાણતો હતો. ખરી વખતે એકથી બીજી વખત તે કહેવા વાટ માગતો નહીં. તે ખલાસીઓને કહેવા ગયો.

"ખેમા!" કાકે ખેમાભટને બોલાવ્યો. "જો, હું, દામો, સામંત ને ખલાસીઓ વહાણમાંથી ઉતરી જઈએ છીએ. ખેમા! મારો જીવ ને આબરુ તારા હાથમાં સોંપું છું. તારી હોંશીઆરી પર આખા લાટનો આધાર છે. જો, તું મારાં લુગડાં પહેર ને મને તારાં આપ."

"જેવી આજ્ઞા."

"પછી તું ને કાવોસુકાની બે જણ વહાણ હંકારી પાટણ તરફ જજો. પાટણ દેખાય એટલે વહાણ બુડાડી મુકજો. કાવો તણાતો હોય તેમ અહીંઆં આવી દામાને મળશે. ને તુ તરતો તરતો પાટણના બંદરમા જજે."

"જી!"

"જો ધ્યાન રાખજે. કોઈ મને ઓળખતું હોય એવું કોઈ સામે આવ્યું હોય તો કહેજે કે વહાણ બુડી ગયું ને મારું શું થયું તે ખબર નથી. પણ ઘણું ખરું કોઈ નવો માણસ આવશે. ને નવા પટ્ટણી યોદ્ધાઓએ મને જોયો નથી. તારું ને મારું શરીર એકસરખું છે: એટલે તું કાક છે એમ કોઈ માને તો ના પાડતો નહીં."

ખેમાએ જરા ચકિત થઈ જોયું.

"ખેમા! આપણે દશ વર્ષનો સંબંધ છે, ને તારી ચતુરાઈમાં મને વિશ્વાસ છે. જો એ લોકો માને કે તું કાક છે તો ભ્રમ ભાંગતો નહીં. જો અણીનો વખત આવે ને તારા પર ન સહેવાય એવા સીતમ ગુજરે તો એક યાદ રાખજે. જો ઉદા મહેતાનાં માણસો તને દગ્ધે તો કહેજે કે તારાં

ભાભી સંબંધી વાતચીત કરવી છે. એટલે તરત તને તેની પાસે લઇ જશે, અને તું કાક નથી એમ ઉદ્દો તરત ઓળખશે. જો મહારાજનાં માણસ પકડે તો કહેજે કે મુંજાલ મહેતાને શેષનાગના શાપની વાત કરવી છે. સમજ્યો ? જરુર આવે બેમાંથી એક તને ઓળખશે ને તારો વાળ વાંકો થવાનો નથી. હું જીવતો હોઇશ તો પાંચ સાત દહાડામાં આવી પહોંચીશ."

"જી."

"ખેમા ! તું બધી વાત તો જાણે છે એટલે સફાઇથી ભ્રમ એટલા દહાડા ચાલે તેમ કરજે."

"તેમાં હરકત નહીં આવે."

"ને ખેમા !" કાકના શાંત અવાજમાં જરાક કંપ દેખાયો. "મને કે થાય તો—" કાકે જરા અવાજ ખંખાર્યો; "તું ને સોમેશ્વર બંને તમારાં ભાભી ને છોકરાંને જોજો."

"અરે ! બાપુ" આંખમાંથી પાણી લુછતાં ખેમાએ કહ્યું. "મગદુર છે કોઇની કે તમારો વાળ વાંકો કરે. ધણી પંચાત કરશે તો એ પટ્ટણીઓને ઉખેડી ફેંકી દઇશું."

કાક હસ્યો. "એટલી સહેલી વાત નથી."

"બાપુ ! એ તમને ડાહ્યા માણસોને લાગે. અમે તો તરત દાન ને મહાપુણ્યમાં સમજીએ.

"વારું" કહી કાક ખેમાને ભેટયો.

* * * *

વહાણ કીનારાની પાસે આવ્યું એટલે કાક, દામો નાયક, સામંત ને ખલાસીઓ તરાપો નાખી સમુદ્રમાં પડયા ને કીનારા તરફ ગયા.

ખેમાભટ ને કાવાએ ધીમેધીમે વહાણ પાછું ભરદરીએ હંકાર્યું.

પ્રકરણ ૨ જું

પ્રભાસ

પરોઢીઆનો આછો પ્રકાશ વધવા લાગ્યો હતો. પ્રકાશ વધ્યો, અને સોમનાથ પાટણ સમુદ્રમાંથી નીસરી રહેલી રંભા સમું શોભી રહ્યું. સુંદર વસ્ત્રના ઘેર સમો નગરનો કોટ સમુદ્ર સુધી પહોંચતો; અને જ્યાં તે જલધિને સ્પર્શ કરતો ત્યાં બંદરમાં પડેલાં વહાણોની ઝાલર મંદમંદ પવનમાં હાલી રહેતી. આ ઘેરની ઉપર અપ્સરાના અમર દેહ સરીખું સોમનાથનું ભવ્ય મંદિર દેખાતું. અને મંદિરનો સુવર્ણનો કલશ ને તેની આસપાસ ફરફરતી ધજા જાણે કો સુવર્ણરંગી દિવ્ય સુંદરી તેજસ્વી મુખને ઓઢણીમાં છુપાવવા નિરર્થક પ્રયત્ન કરી રહી હોય એમ કે લાગતું હતું. તે મંદિરના ભગ્ન અવશેષ આજે પ્રભાસમાં નજરે ચઢે છે તે પૃથિવી પાસે પ્રદક્ષિણા કરાવતા કોઈ મેરુ સમુ, પુર દમામમાં ઊભું હતું. આજે પણ તેની દરેક શિલાની અપૂર્વ કારીગરી, તેના સ્તંભોનું ગૌરવ, ને તેના ઘુમ્મટની રચનાનો અવશેષ પણ એ મંદિર કેવું હશે તેનો ખ્યાલ આપી શકે એમ છે. પણ આપણી વાર્તાના સમયમાં તો તે નવું હતું; ને નવજુવાનીની મોહકતામાં ઊભું હતું.

મહમદ ગીઝનીએ પાટણ લુટ્યું ને સોમનાથનું જુનું મંદિર તોડ્યું ને સંતોષ માન્યો કે તેણે ગુજરાતની શકિત ને સમૃદ્ધિ હંમેશને માટે લુંટી. પણ તે ધર્મવિનાશક પરદેશીને ગુજરાતનો ખ્યાલ નહોતો. તેની પીઠ ફરી ને બાણાવલી ભીમે પાટણ પાછું લીધું; અને જ્યાં જુના મંદિરના બળેલા પથ્થરો પડ્યા હતા ત્યાં નવા મંદિરની રચના શરુ થઈ. દેશદેશના કારીગરોએ વર્ષો સુધી એક ચિત્તે સાધના કરી. દેશદેશના નરપતિઓએ અઢળક ધનના ઉપહારો ધર્યા. અને જે મંદિર બાણાવલી ભીમે બાંધવા માંડ્યું હતું, જેને સ્થાપત્યશોખી કર્ણદેવે અલંકૃત કરાવ્યું હતું તેના પર ત્રણ પેઢીએ બાલ જયદેવે સુવર્ણનો અણમોલો કલશ ચઢાવી, મહમદ ગીઝનીની વિનાશક વૃત્તિની વિડંબના કરી.

આ મંદિર નહોતું, પણ પથ્થરમાં કોરેલું મહાકાવ્ય હતું. તેની

ભવ્યતા મોહક હતી ખરી; પણ તેની પ્રેરકતા તેથી પણ વધારે અદ્‌ભુત હતી. દિગંતથી આવતા યાત્રાળુ કૈલાસ સમા વ્યોમવિહારી ને અમરાવતી સમા અપૂર્વ આ શંકરના સદનને જોઇ સદેહે મુક્તિ મળેલી માનતા, ને ભવોભવના તાપને ટાળી શકતા.

આ મંદિર પૃથિવીને આરે ઉભી કરેલી અણહીલવાડના પ્રભાવની અમરમૂર્તિની ગરજ સારતું. ખંભાત, ભરુચ ને પ્રભાસ એ ગુજરાતનાં ત્રણ મોટાં બારાંમાં પ્રભાસ નાનું હતું. છતાં પરદેશી જહાજો આ ધામની પવિત્રતા ને મંદિરની ભવ્યતાથી આકર્ષાઇ અહીંઆં લંગારવા ચુકતા નહીં અને બંદરની પાસે આવતાં ઉતારુઓની પ્રશંસાઘેલી નજરે ક્ષિતિજ પર સોમનાથ ભગવાનનો ગગનભેદી ઘુમ્મટ દેખાતો એટલે તેમનો જેટલો ભકિતભાવ વધતો, તેટલુંજ પાટણ માટે માન વધતું.

પાટણના નરેશોની દૃષ્ટિએ પણ આ મંદિર તેમના પ્રતાપની જીવંત પ્રતિમા હતું. મૂલરાજ સોલંકીના સચોટ મુત્સદ્દીપણાએ પ્રભાસ-ધામને અણહીલવાડનું પુણ્યક્ષેત્ર બનાવ્યું હતું. આથી સોરઠમાં ગુજરાતનો પગપેસારો થયો, અને સમસ્ત હીંદના પરમ ધામના રક્ષક તરીકેનું ગૌરવ સોલંકીઓને મળ્યું. બીમે ગુજરાતી રુધિરે આ ભૂમિને સીંચી એની પવિત્રતાને પણ ઉજ્જ્વલતા આપી હતી. અને સૃષ્ટિને સર કરવા તલસતા જયસિંહદેવે પણ ઇષ્ટદેવના વૈભવમાંજ પોતાનો વૈભવ સમાયો હતો એમ માન્યું હતું.

શિવાલયની શાંતિ ઘંટનાદથી જાગે તે પહેલાં ઘોડાનાં પગલાંથી જાગી. ત્રણ ઘોડેસ્વાર દોડતે ઘોડે મંદિર આગળ આવ્યા, ને સૌથી આગળ આવતા ઘોડેસ્વારે ઘોડા પરથી ભોંય પર ભુસ્કો માર્યો. તેણે પાછળ જોયું નહીં ને અધીરે પગે તે મંદિરમાં પેઠો.

આ આવનાર પટ્ટણી યોદ્ધો હતો. તેનાં વસ્ત્ર ને આભૂષણ પરથી તે ઘણો ધનવાન્ લાગતો હતો, ને મોઢાના તેજ પરથી બુદ્ધિશાળી જણાતો હતો.

તે ઉતાવળે પગલે મંદિરમાં ગયો, ધ્યાન વગર ઘંટ વગાડયો, ને મહાદેવ તરફ જોયા વિના નમસ્કાર કર્યા.

મંદિરની એક બારી આગળ એક માણસ ઉભો હતો. નવા આવનારે તેને જોયો, ને દેવને પુરસદ પુરતું માન આપી તેના તરફ ગયો. બારી આગળ ઉભેલો માણસ ખલાસી જેવો લાગતો હતો.

"નાયક!" પેલા નવા આવેલા યુવકે કહ્યું.

"બાપુ!" પેલાએ ઘણાજ માનથી, નમસ્કાર કરી કહ્યું.

"કેમ?"

"બાપુ! ખલાસીઓ હમણાંજ ચોમેર જઇ આવ્યા. માત્ર એક વહાણ આવતું હોય એમ લાગે છે."

"અહીંઆંથી દેખાય છે?" પેલા યુવકે પુછ્યું.

"આ પેલું કૈંક લાગે છે." ખલાસીએ કહ્યું.

થોડી વાર કોઇ બોલ્યું નહીં. ક્ષિતિજ પર એક બિંદુ મોટું થતું આવતું હતું.

"ચાલ બહાર જઇએ" યુવકે કહ્યું, ને તે બહાર નીકળ્યો. ખલાસી પાછળ પાછળ આવ્યો અને બંને જણ મંદિરના કોટ પર ચઢીને ઉભા.

યુવક ચોવીસ પચ્ચીસ વર્ષનો હતો છતાં તેના મુખ પર ગાંભીર્યની છાયા હતી. તે સ્વાભાવિક ગૌરવથી ડગલાં ભરતો હતો ને અવારનવાર અધીરાઇથી ક્ષિતિજ તરફ જોતો હતો. થોડી વારે સૂર્યોદય થયો ને સૂર્યનું સોનેરી બિંબ ઉપર આવ્યું. પ્રતિદિન દેખાવા છતાં અપૂર્વ ને સુંદર લાગતું આ બિંબ યુવક પલ વાર નીહાળી રહ્યો. પછી તેણે ધીમેથી મંદિરના શિખર પર નજર કરી ને વહાણની લહેરમાં ઉડતી ધજા તરફ આનંદથી જોઇ રહ્યો. તેણે પાછી નજર દરીઆ તરફ ફેરવીને ઉછળતા તરંગોને સંદેશો સંભળાવતો હોય તેમ કે બબડયોઃ

"तरंग भ्रूभंगा"——

"બાપુ!" પેલા ખલાસીએ એ કવિતાવિલાસી યુવકની વિચારમાલા ક્રૂરતાથી તોડી નાંખી.

"કેમ?"

"પેલું ગયું—" ખલાસીએ હાથ લંબાવી બુમ પાડી.

"શું ?"

"પેલું વહાણ ખરાબા પર ચઢ્યું. જુઓ ડોલે છે."

"હા. શું થશે ?"

"ભાગ્યું—અરરર—એ નીચે જવાનું." ખલાસીએ અડધા શબ્દે કહ્યું.

"આ ભરુચથી આવતું હતું તે વહાણ ?' યુવકે પુછ્યું.

"હા. બાપુ."

"હાય હાય" પેલા યુવકે કપાળ સંકોચી કહ્યું, "નાયક ! એમાંના બધા માણસ બચવા જોઇએ."

"એ તો ભોળાનાથ કરે તે ખરું."

"અરે ભોળાનાથ તો કરશેસ્તો." અધીરાઇથી પગ ઠોકી યુવકે કહ્યું." તું બીજા ખલાસી લઇ જઇ પહોચ, ને જે એમાં યોદ્ધો છે તેને ગમે તે પ્રકારે મારી પાસે લઇ આવ. શું જુવે છે ?" યુવકે ગુસ્સામાં પુછ્યું. "જા એકદમ, ને બંદર પર હુકમ ફેરવી દે–કોઇ પણ તરીને આવે તો તેને પકડીને મારી પાસે લઇ આવે."

"ને નહીં આવે તો."

"તમારી પાસે બાંધવાનાં દોરડાં છે કે નહીં ?" કટાક્ષથી યુવકે કહ્યું, "જલદી જા."

બીજી પલે પેલા ખલાસી દોડીને બંદર તરફ ગયો, ને ખલાસીઓ ભેગા કરી હોડીઓ છોડવા મંડી ગયો.

પેલા યુવકે થોડીક વાર નાયકની પ્રવૃત્તિ તરફ ધ્યાન આપ્યું. પછી પેલા ડુબતા વહાણ તરફ જોયું. આખરે ભારે પગે તે મંદિર તરફ વળ્યો. તેના મુખ પર નિરાશા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

તે થોડે જઇ પાછો આવ્યો ને ફરીથી મંદિરમાં પેઠો. તેણે ફરીથી ઘંટ વગાડયો, ને ગર્ભદ્વાર આગળ જઇ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. "ભોળાનાથ ! અવગણના કરી હોય તો ક્ષમા કરજે." તેણે ગદ્‌ગદ્ કંઠે પ્રાર્થના કરી.

ચિંતાતુર મુખે તે ઉઠયો ને મંદિરની બહાર જઇ પોતાને ઘોડે બેસી, ઉતારા તરફ વળ્યો.

પ્રકરણ ૩ જું

વાગ્ભટ

યુવક ધીમેધીમે ઉતારે ગયો ને પાઘડી ઉતારી આમથી તેમ ફરવા લાગ્યો. તેના મુખ પર ગ્લાનિ હતી; અને થોડી થોડી વારે તે કાન દઈ આવતાં માણસનાં પગલાં સાંભળતો હતો.

જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેની અધીરાઇ વધી. આખરે તેણે એક માણસને બોલાવી તેને બંદર તરફ મોકલ્યો.

ઘડીઓ પર ઘડીઓ ને યુવકનું મોઢું નિસ્તેજ ને નિરુત્સાહ બની રહ્યું. હોઠ દાબી તે અધીરાઇમાં દબાવી રહ્યો ને આખરે નિઃશ્વાસ મુકયો. તેના જીવનની આશા નષ્ટ થતી જતી હોય એવું લાગ્યું.

એટલામાં બહાર ઘોડાનો પગરવ સંભળાયો. યુવક એકદમ આગળ આવ્યો. ઘોડાઓ પરથી નાયક ને એક આધેડ વયના ઉંચા યોદ્ધાને ઉતરતા જોઇ તેનું મોં હસ્યું.

નાયકની સાથે આવેલા યોદ્ધાનું મોં તો તેને તેજસ્વી લાગ્યું. આંખોમાં ચમક પણ હતી–સ્પષ્ટ નહોતી દેખાતી કારણ કે યોદ્ધો થાકેલો લાગતો હતો. તેની ચાલવાની છટામાં પણ ગૌરવ લાગ્યું નાક પણ તીણું કહી શકાય; સ્નાયુઓ પણ મજબુત દેખાતા હતા. યુવકને સંતોષ વળ્યો. તે બબડયોઃ "સમરથ! હું જીત્યો. તું હારી. હવે તું મારી—"

પણ યુવકનો આવો અસંબદ્ધ બબડાટ લાંબો ચાલ્યો નહીં. પેલો યોદ્ધો નીગળતે લુગડે આવ્યો.

"કોણ ભટજી!" પેલા યુવકે આગળ આવી પુછ્યું.

પેલા યોદ્ધાએ કપાળ પર કરચલી પાડી માથું ઉંચું કર્યું. "મને અહીંઆં આ લોકો કેમ લઇ આવ્યા?" જરા મીજાજમાં તેણે પુછ્યું.

"ક્ષમા કરો ભટરાજ!" યુવકે કહ્યું. "જયસિંહદેવ મહારાજે આપને તેડવા મને મોકલ્યો છે ને આપના વહાણને અકસ્માત થયો જોઇ મેં આ નાયકને મોકલ્યો."

"તમે કોણ છો?" દમામમાં પેલા યોદ્ધાએ પુછ્યું.

"આપે મને નહી ઓળખ્યો ?"

"મેં જોયા યાદ નથી" પેલા યોદ્ધાએ કહ્યું.

"હું ઉદા મહેતાનો વાહડ," પેલા યુવકે કહ્યું.

"ઉદા મહેતાનો પુત્ર વાગ્ભટ ભટરાજ ને પંડિત!" ધીમેથી પેલા યોદ્ધાએ કહ્યું. વાગ્ભટને આ આડંબરભરી બોલવાની રીતથી તિરસ્કાર આવ્યો.

"હં, હા. આપ લુગડાં બદલો. હવે આપણે વંથળી તરફ જઇએ."

"મારે તમારી સાથે નથી આવવું."

"કેમ ?" વાગ્ભટે ચકિત થઇ પુછ્યું.

"મારી મરજી" પેલા યોદ્ધાએ કહ્યું.

વાગ્ભટ આશાભંગ થયો. તેણે કાકભટની એટલી પ્રસંશા સાંભળી હતી કે આ ખરા કાકભટ કરતાં તેણે તેને હજાર દરજ્જે વધારે સારો કલ્પ્યો હતો.

"આપને આવવુંજ પડશે."

"કેમ ?"

"મહારાજનો હુકમ છે.'

"ને નહીં આવુ તો ?" જરાક વિચિત્ર રીતે હસીને પેલા યોદ્ધાએ કહ્યું.

"આપને લઇ જવા પડશે. અહીંઆંથી વંથળી જવાનો રસ્તો નથી. ને મને ખાસ આજ્ઞા કરવામાં આવી છે."

"ઠીક ત્યારે" કાકભટને એકદમ કબુલ કરતા જોઇ વાગ્ભટ જરા વધારે અજાયબ થયો.

"હમણાં નીકળીશું ?" વાગ્ભટે પુછ્યુ.

'તમે કહો ત્યારે."

"આપ સ્વસ્થ થાઓ કે નીકળીએ." વિનયી વાગ્ભટે કહ્યું. તેનું મન વંથળી જવા કુદી રહ્યું.

પ્રકરણ ૪ થું

ગીરનાર

પણ જ્યારે પોતે કાકને પકડી શકવાને ભાગ્યશાળી થયો એમ માની વાગ્ભટ મલકાતો હતો ત્યારે કાક મારતે ઘોડે જુનાગઢ તરફ જતો હતો.

લાટી જઇ તેણે ખલાસીઓ તથા દામાને ત્યાં છોડયા, ને પોતે તરત ચોરવાડ ગયો. અને થોડા સમયમાં ચોરવાડનો મોતીઓ આહીર અને કાક બંને જણે જુનાગઢનો માર્ગ લીધો.

રાત હતી છતાં તેઓ પ્રભાસથી જુનાગઢ જવાનો મોટો રસ્તો લઇ શકયા નહીં. આ મોટા રસ્તાનું રક્ષણ પાટણનું લશ્કર કરતું હતું, એટલે ત્યાંથી જવું જોખમભર્યું હતું. આ કારણથી તેમને લાંબો ને વાંકોચુંકો રસ્તો લેવાની ફરજ પડી.

સોરઠના નિર્મલા વ્યોમમાં ચમકતા તારાઓને આભાસે તેઓ રસ્તો કાપતા. પણ સોરઠની પાણીપંથી ઘોડીઓને અંધકારનો કે રસ્તાની મુશ્કેલીનો હીસાબ નહોતો. જોજનો પર જોજનો કપાતા જતા હતા છતાં મોતીઓ ને કાક અધીરાઇથી એડીનો ઉપયોગ કર્યા જતા હતા.

કાઠીઆવાડી ઘોડીને પાણી ચઢે ત્યારે તે પંખાળી બને છે. તેના પગ થાકતા નથી: તેનો શ્વાસ ભરાતો નથી; તેને એડ જોઇતી નથી. તે જાનવર મટી વેગની મૂર્તિ બને છે. તેનો સ્થૂલ દેહ સમીરની સૂક્ષ્મતા પ્રાપ્ત કરે છે.

આ વેગવતી ઘોડીઓને તેની ઇચ્છાશકિત જોડે તન્મયતા સાધતી જોઇ કાકને પણ પાનો ચઢયો. જ્યારે પરોઢીઉં થતાં તેણે ઘોડીઓ થંભાવી ત્યારે ગીરનાર ક્ષિતિજ પર શોભી રહ્યો.

પર્વતોથી પરિચિત મુસાફરને ગીરનાર રમકડું લાગે છે; અને તેને પર્વત કેમ કહેવાય એવી શંકા થાય છે. પણ સપાટ પ્રદેશના રહેનાર ગુજરાતીને ગીરનાર એટલે ગિરિરાજ.

નિર્માલ્ય જંતુઓ વચ્ચે કોઇ મનુષ્યવીર ઉભો હોય તેમ સોરઠની સપાટ ભૂમિમાં તે શોભે છે. ને સદીઓ થયાં જનસમૂહની ભકિત તે આકર્ષી રહ્યો છે. આદર્શ ચક્રવર્તી માંધાતાનો પુત્ર એની છાયામાં શાંતિ પામ્યો; ને યાદવપતિ કંસમર્દન કૃષ્ણે કાલયવનના ભયથી ભાગતાં એનું શરણુ શોધ્યું. અવની પર બુદ્ધધર્મનો વિસ્તાર સાધવા ઉત્સુક બનેલા દેવપ્રિય અશોક, આર્યાવર્તમાં હીંદુ સંસ્કૃતિ સ્થાપવા તત્પર થએલા કુલનું ભૂષણ સમુદ્રગુપ્ત, અને પરદેશી છતાં આર્યધર્મના ગર્વથી મત્ત બનેલો રુદ્રદામન—આ નરેશત્રિપુટિએ એને પોતાની સત્તાનો સીમાદર્શક વિજયસ્તંભ માન્યો હતો. ચુડાસમાની સત્તાના સ્થાપકે પણ એની અભેદ્યતાની સહાય લઇ સોરઠનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને એની પ્રેરણાથી પ્રબલ બનેલા ખેંગાર પાટણની સર્વવિજયી સત્તાને વર્ષો સુધી ડારી રહ્યો હતો.

નિર્વાણ શોધતા નમ્ર ને વિશુદ્ધ એવા બુદ્ધભિક્ષુની શાંતિ ને સ્થિરતા દર્શાવતી પદરેખા: સંસ્કારના વિજયની નિરંતર સાધના કરતા ને આર્યધર્મની ધુરિને વહેતા બ્રાહ્મણોની નીડર નિશ્ચયાત્મકતાનાં દેખા દેતાં પદચિન્હ; હિંસાના મોહમાં ઘેલી બનેલી મનુષ્યજાતિને અમારી[1] ધર્મ શીખવવા તલસતા જૈન સાધુનાં સહનશીલતાની છાયાઓથી શોભતાં પગલાં—પવિત્રતાના આ બધા પાદસ્પર્શો ત્યાં પથ્થરે પથ્થરે દેખાય છે. ને વળી ધારીને જોતાં બે પદપંક્તિઓ નજરે ચઢશે.

એક નાની ને ઘાટીલી—નરકેસરીઓની સરી જતી વીરતાને સુકુમાર હાથે ટકાવી રાખતી, સતીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી રાણકની; અને બીજી મોટી ને કઠણ-જેના બાલહૈયામાં થએલા સંતજીવનની શુદ્ધિ, ભકિતયોગની મહત્તા ને સાહિત્યપ્રેમની રસિકતાના ત્રિવેણી સંગમને પ્રતાપે ગુજરાતની રસાળ ભૂમિ ફરીથી રસાળ થઇ તે કૃષ્ણઘેલા નાગરની.

પણ કાકને આ બધાનો વિચાર કરવાનો વખત કે શકિત નહોતાં. તેને મન ગીરનાર એટલે તેના મિત્ર ખેંગાર-કેસરીની ગુફા અને તેની મુસાફરીનું લક્ષ્ય.

૧ અહિંસા

સૂર્યોદય થવા લાગ્યો, ને ગીરનારનાં શિખરો ભુખરાં મટી જરાક સુવર્ણને તેજે ચમક્યાં. અને પડખે, પર્વતનાં શૃંગ બનાવતાં વિશ્વકર્માએ ગઢ કરી નાખ્યો હોય એવું જુનાગઢ પણ દેખાયું.

"મોતીઆ!" કાકે પુછ્યું.

"બાપુ!"

"આપણે ક્યારે જુનાગઢ પહોંચીશું?"

"બાપુ! હાલ પહોંચી જતે પણ અહીંઆં પટ્ટણીઓનો જાપતો વધારે છે એટલે ઝપાટાબંધ નહીં જવાય. સાંજના પહોંચીશું."

બંને થોડીવાર ચાલ્યા, અને પછી ઘોડીઓ છોડી, એક ઝાડ નીચે બે ઘડી વીસામો ખાવા બેઠા પણ તેમના નસીબમાં વધારે વખત થાક ખાવાનું નહોતું.

"બાપુ! ઉઠો ઘોડી પલાણો."

"કેમ?"

"આ પેલી ધુળ ઉડતી દેખાય છે. કોઇ આવ્યું."

કાકે જોયું. છેક દૂર ધુળ ઉડતી દેખાતી હતી. તેણે તરત ઘોડી પલાણી ને બંને જણ ઝપાટાભેર આડે અવળે રસ્તે ચાલવા માંડ્યા.

આખો દહાડો આ પ્રમાણે ગામોથી ને મોટા રસ્તાથી દૂર તેઓ ચાલ્યા કર્યા. સાંજ પડતાં પહેલાં તેઓ ગીરનારમાં આવી લાગ્યા.

"બાપુ! હવે નીરાંત થઇ. આ રસ્તા પર હવે કોઇ નહીં મળે"

"કેમ?"

"આ રસ્તો તો અમનેજ ખબર છે"

કાકે ચારે તરફ જોયું. "મોતીઆ! હવે મારી આંખે પાટા બાંધ."

"કેમ?" આહીરે ચકિત થઇ પુછ્યું.

"હું દુશ્મનનો માણસ છું મને આ રસ્તાની માહીતી ન હોય તે સારું."

મોતીઆએ માનથી કાક તરફ જોયું ને કકડો લઇ તેની આંખે પાટા બાંધ્યા.

કાકે માત્ર નામની લગામ પકડી રાખી અને તેની ચતુર ઘોડી

જાણીતે રસ્તે થઇ ઝપાટાબંધ આહીરની ઘોડી પાછળ પાછળ ગઇ. રસ્તામાં ડગલે ડગલે ચઢાણ ને ઉતરાણ આવતું, ઘણી વખત ઘોડી એકદમ ઉભી રહી જતી; એક વખત તે ચમકી.

કાકને પાટામાંથી લાગ્યું કે ચારે તરફ અંધારું થઇ ગયું છે. થોડી વારે મોતીઓ બોલ્યો.

"બાપુ! ઉતરો ગઢ આવ્યો."

"ઉપર ગયા પહેલાં પાટો છોડતો નહી."

"જેવી બાપુની મરજી!"

મોતીઓ થોડેક સુધી કાકને હાથ ઝાલી લઇ ગયો. ત્યાં કોઇક ઉભું હતું. તેની જોડે મોતીઆએ વાત કરી; અને પછી પાછો તે કાકનો હાથ ઝાલી એક પથ્થરની સાંકડી પગથી ચઢવા લાગ્યો. ડગલે ડગલે મોતીઓ કાકને સાવચેત રહેવા સુચવતો.

ઘણો વખત ચઢયા પછી તે ગઢ પર આવી લાગ્યા હોય એમ લાગ્યું. તરત મોતીઆએ પાટા છોડ્યા.

ચારે તરફ અંધારું હતું. માત્ર અવારનવાર મશાલનું આછું તેજ કોઇ કોઇ ઠેકાણે દેખાઇ અદૃષ્ટ થતું હતું. આ અંધારામાં પણ મોતીઓ કાકને ઝપાટાબંધ લઇ ગયો.

થોડુંક ચાલી મહેલમાં પાછલે બારણેથી તેઓ પેઠા ને મોતીઆએ એક માણસના કાનમાં કંઈ કહ્યું. તે તરત ઉપર જઇ આવ્યો ને કાકને તેડી ગયો. મહેલની અગાસીને એક છેડે કાકને ઉભો રાખી તે ચાલ્યો.

રાત અંધારી હતી છતાં તારાના આછા તેજમાં કાક ચારે દિશાનો ચોપડો વાચી શક્યો. થોડે દૂર જુનાગઢમાંથી સૈનિકનો હોકાર કે વેદનાની ચીસ સ્પષ્ટ સંભળતાં હતાં; કોટની ખાઇથી દૂર ઘોડાનો હણહણાટ અથવા કવચિત્ સંભળાતી ઉત્સાહની બુમ કયે સ્થલે પટ્ટણી ને સોરઠી સૈન્ય આથડે છે તે દેખાડી આપતાં. આસપાસના અંધકારમાં દીવાના પ્રકાશથી નીરાળું પડતું, વિજયી સેનાનું મથક વંથળી તો તરત દેખાતું. ને ચોમેર ઠેકઠેકાણે નીકળતા ભડકા કે ધુમાડો

પરદેશીઓએ વર્તાવેલા કેરની સાક્ષી પુરતાં. બધાથી તટસ્થ, અંધકારમાં પણ અંધારો લાગતો ગીરનાર બધા પર પોતાનો ભયંકર પ્રતાપ પાડી રહ્યો હતો. અને આ બધી સામગ્રીમાં કોઇક દૂર ગુફામાં પડતો કેસરીની ગર્જનાનો ગંભીર પડઘો પલની ત્રાસજનકતામાં ઉમેરો કરતો હતો. કાકે વિચારમાં મગ્ન બની જોયા કર્યું; અને મુગામુગા તેણે જુનાગઢના દુર્જય ખેંગારની અડગ વીરતાને અર્ધ્ય આપ્યો.

પાછળથી કોઇ દોડતું આવ્યું. "કોણ કાક !" આવનારનો અવાજ આવ્યો.

કાકને અવાજ પરિચિત લાગ્યો, પણ તે આવનારને જોઇ શકે તે પહેલા આવનારે તેને બાથમાં લપેટી દીધો.

કાક ચમક્યો, ને ઓળખાણ પડતાં બોલ્યો "કોણ રા."

પ્રકરણ ૫ મું

જેમાં સશક્તને પણ નિર્બલતા હોય છે તેનો દાખલો જડે છે.

રાણકદેવીને બદલે રા કેમ આવ્યા, અત્યારે પોતાને શા સારુ બોલાવ્યો, રા શું કામ સોંપશે એવા વિચારોના અનેક વમળો કાકના અંતરમાં ઉઠ્યા. રા ની ભેટ પુરી થઇ ને તેણે તેના તરફ ધ્યાનથી જોયું. તે જોઇ તેના મગજમાં પંદર વર્ષ પહેલાં જોએલો ખેંગાર ખડો થયો. તેનું છટાભર્યું ને સબળ અંગ તેવું ને તેવું જ હતું. માત્ર સોમસુંદરીના પ્રણયીનાં રુપાળાં અંગ પર અત્યારે બખ્તર ને પાટા હતા. તેના સિંહ શા ભવ્ય મુખ પર ફાંકડી દાઢી શોભતી હતી; અને બે ઘાની રેખાઓ એ ભવ્યતાને અનુપમ શોભા આપી રહી હતી. એની તેજસ્વી આંખમાં નિશ્ચલ ને અસ્વાભાવિક તેજસ્વિતા દેખાતી. તેનું હાસ્ય તો પહેલાંના જેવુંજ મોહક હતું.

"કાક ! તું આવ્યો ખરો !" ખેંગારે ખોખરે અવાજે કહ્યું.

"મહારાજ !" કાકે સબહુમાન કહ્યું, "આપે મને બોલાવ્યો !"

"ધીમેથી" ખેંગારે કહ્યું, "હા. મેં બોલાવ્યો હતો."

"મને તો બાનો સંદેશો આવ્યો હતો."

"ના. મેં મોકલ્યો હતો."

"પણ મણિભદ્ર તો બાને મળ્યો હતો એમ કહેતો હતો."

"એ તો જરા ગાંડો છે. મેં બીજી રાણી મારફતે કહાવ્યું હતું, પણ એ ભગેરીને જરા ભ્રમ થયો એટલે રાણકનેજ મળ્યો એમ માન્યું."

"એવું શા માટે કર્યું?" કાકે પુછ્યું.

"ત્યાર વગર તું આવે નહીં."

"તમે પણ કહાવ્યું હોત તો હું આવત."

"કેમ પાટણની ચાકરી છોડી?" ખેંગારે જરા તિરસ્કારથી પુછ્યું.

"ના. હજુ સુધી તો છું. કાલની વાત શંભુ જાણે."

"કેમ! પાછા તારા માલીક ખફા થયા છે કે શું?" કૃષ્ણદેવે હસીને પુછ્યું. તેના હસવામાં પહેલાં હતો તેવોજ મજાકનો ધ્વનિ હતો.

"બાપુ! મારી પીડા હુંજ ફેડીશ. પણ આપનું શું? મને કેમ બોલાવ્યો!"

ખેંગારે સાવચેતીથી ચારે તરફ જોયું ને ઘણોજ ધીમે અવાજે કહ્યું: "કાક! મને તારી મદદની જરુર છે."

"હું હાજર છું."

"મારે પાટણ જોડે સંધિ કરવી છે."

"સં—ધિ!" અજાયબીમાં કાકથી બોલાઇ ગયું.

"ધીમે બોલ. કોઇ સાંભળશે. કાક! તું અજાયબ થાય એમાં શી નવાઇ!" શાંત ને મજાકભર્યા અવાજે ખેંગારે કહ્યું, "ખેંગારે જયદેવને પંદર વર્ષ તોબા પોકરાવી ને હજુ જુનાગઢના કાંગરા અખંડ છે. ત્યારે સોરઠનો રા સંધિ શા માટે યાચે?"

"હું પણ તેજ પુછું છું" કાકે કહ્યું.

"કાક! કોઇ રાએ કદી નમતું આપ્યું નથી; અને જુનાગઢે વિજેતાને આવકાર આપ્યો નથી. એટલે સંધિની વાત કરતાં મારો પ્રાણ કંપે છે. ગયે વર્ષે મને મુંજાલે સંધિની વિષ્ટિ કહાવી હતી, ત્યારે વિષ્ટિ લાવનારને મેં ગધેડે બેસાડી ફેરવ્યો હતો."

"ત્યારે હવે કેમ?"

ખેંગારના અંતરમાંથી એક નિ:શ્વાસ નીકળ્યો. "ભાઈ ત્યારે મને ખબર નહોતી કે જયદેવ જાતે રણે ચઢશે."

કાક આંખ ફાડી જોઈ રહ્યો. શું ખેંગાર જેવા ટેકીલા વીરના હૃદયમાં કાયરતા પ્રસરી હતી?

"તેમાં શું?"

"તેમાં શું! કાક! હું ટેકીલો રજપુત છું; ને ટેકીલા રજપુતથી હું ડર્યો નથી. પણ તમારો જયદેવ ટેકીલોએ નથી ને રજપુતે નથી." ખેંગારે કડવાશથી કહ્યું.

"બાપુ! મને એ ન સમજાયું."

"કાક! જયદેવ રણે ચઢ્યો છે, પણ જુનાગઢ લેવા નહીં." કટાક્ષભર્યા અવાજે ખેંગારે કહ્યું.

"ત્યારે?"

"એને રાણક ફરી પાછી લેવી છે."

કાક પાછો હટ્યો. "શું ગાંડા થયા છો?"

"ના. એની નજર તો ત્યાં છે. એને રજપુતોના ટેકની શી પરવા છે? એ માણસજ ક્યાં છે? રાક્ષસ ને પિશાચની હીમતે જે રજપુત ઝુઝે તેને માણસ કેમ કહેવાય?"

"બાબરા ભૂતની વાત કરો છો?"

"તમારા મહારાજની દરેક ખુબીઓ ન્યારી છે. બાબરો ભૂત એની સેવામાં છે એ તો સમજ્યા. પણ જ્યારથી એ વંથળી આવ્યો છે ત્યારથી એ પોતે બાબરો ભૂત થયો છે. ગામડાંઓમાં આગો પ્રગટે છે; ચોમેર લોકો ત્રાહ ત્રાહ પોકારે છે, બાપદાદાઓ યવનોની દંતકથા કહેતા હતા તેવું ચાલી રહ્યું છે. મારાથી મારી ગરીબ બીચારી પ્રજા પર વરસતો કેર જોવાતો નથી. એટલે એના કરતાં સંધિ કરી નાક કપાવવું વધારે સારું લાગે છે."

"મહારાજ! તમે આખા કુલના કલંકરૂપ થઈ પડશો."

"હા! પણ મારી રાંક પ્રજા ને મારી રાણક એને બચાવીશ."

"મહારાજ! સંધિ કરવી એ મને તો સારુંજ લાગે છે. લાટનો વિગ્રહ પણ મેં એમજ પુરો કર્યો. પણ જયદેવ મહારાજ માનશે કે કેમ એ સવાલ છે." કાકે કહ્યું.

"તેનાથી મોટી મુશ્કેલી તો એક બીજી છે."

"શી?"

"રાણકની."

"રાણકબાની!" કાકે પુછ્યું.

"હા. કાક! તને ખાસ બોલાવવાનો હેતુ તો એને સમજાવવાનો છે. ભાઇ! રાણક સ્ત્રી નથી-જગદંબાનો અવતાર છે. લોકો મને જશ આપે છે પણ જુનાગઢ આજે ટક્યું છે તે માત્ર એને પ્રતાપે. એને ઉત્સાહે અમે જીવીએ છીએ. એને સંધિની વાત કરી કોણ શકે?"

"તમે એમને વાત નથી કરી?"

"ના. એને વાત કરવાની હીંમત ચાલતી નથી. કાક! એ નહીં હોત તો હું ક્યારનોએ રણમાં રોળાઇ ગયો હોત-ને જુનાગઢ પડીને પાધર થઇ ગયું હોત. પણ મારી રાણક દે"-ખેંગારે સ્નેહભીને અવાજે કહ્યું, "ની હીંમતે અમને ઉભા રાખ્યા છે. હવે એના દૃઢ સંકલ્પની વિરુદ્ધ કોણ જાય? માત્ર તું એને સમજાવી શકે તો."

"પણ મારું કેમ માનશે?"

"વખત છેને માને. એને તારે માટે ઘણું માન છે, અને મને તારામાં ઘણી શ્રદ્ધા છે."

કાક હસ્યો. "જે સતી તમારું નહીં માને તે મારું માનશે?"

"કાક! મહેનત તો કરી જો મને પોતાને મોતનો ડર નથી-ને નથી મોતનો ડર રાણકને. પણ હું પડું ને તમારા મહારાજને હાથે એ ચઢે-" ખેંગારને શરીરે કમકમાં આવ્યાં તે કાક જોઇ શક્યો.

"બાપુ! તમે કામ તો મને ઘણું અઘરું સોંપો છો."

"કેમ?"

"રાણકબા પાસે કુલ લજવાવવું ને જયદેવ મહારાજનો ક્રોધ રોકવો-એ બે કામ ત્રિપુરારિયા બને એવાં નથી, તો મારાથી

કેમ બનશે?"

"મને ખાત્રી છે કે બનશે તો તારાથીજ બનશે."

"પણ મહારાજ! આને અહીં આવવાનું કારણ શું આપું?'

"કહેજેની કે મેં સલાહ લેવા બોલાવ્યો છે."

"ઠીક! ક્યાં છે?"

"હમણાં આવશે. તું નાકી ને ખા તો ખરો. ચાલ, માત્ર તારી બુકાની બાંધી દે."

"જેવી આજ્ઞા" કહી કાક બુકાની બાંધી રા ની પાછળ ગયો.

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

રાણક દેવડી

કાક જમ્યો ને બેંગાર એને રણવાસમાં લઇ ગયા. ખંડ નાનો ને અંધારો હતો, અને એક મોટા દીવાનો તેમાં ઉજાસ પડતો હતો, ત્યાં પાંચસાત સ્ત્રીઓ બેસી હથીઆરો સાફ કરી રહી હતી. એક છેડે ગોખલામાં અંબા ભવાનીની મૂર્તિ આગળ નાનો ઘીનો દીવો બળતો હતો.

સ્ત્રીઓ બધી કાળા વસ્ત્રમાં હતી. એક નાની લાગતી સ્ત્રી દીવાની પાસે બેઠી બેઠી એક ઢાલ પર પડેલા લોઢીના છાંટા સાફ કરતી હતી. તે " ધીમેથી ગાતી હતી, ને બધી સ્ત્રીઓ ધીમેથી ઝીલતી. ગીત પણ જરા અસામાન્ય હતું. ગાનારીઓ જમને કહેતી હતી કે કાલે આવજે કારણ કે આજ તો એનો કંથ વેરીને હણવા ગયો છે.

જાણે જોગમાયાઓ ખપ્પર ઝીલતા પહેલાં તૈયારી કરતી હોય એવું દેખાતું હતું. ખંડમાં ગાંભીર્ય અપાર્થિવ હતુ. રા ને કાક ધીમેધીમે આવ્યા. અને કાકના અંતરમાં અણજાણતાં પૂજ્યતા પ્રસરી રહી. તેને લાગ્યું કે એક પ્રકારનું દૈવી ને ગુંગળાવતું વાતાવરણ ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યું હતું.

"હં!" ખેંગારે ધીમેથી ને માનથી કહ્યું.

રાનો અવાજ સાંભળી આસપાસ બેઠેલી સ્ત્રીઓ ચમકી ને રાને ઓળખી, ઉતાવળમાં લાજ કાઢતી, લુગડાં સંકેલતી ચાલી ગઈ. દીવા આગળ બેઠેલી નાનકડી સ્ત્રીએ કામ કરતો હાથ થોભાવી ઉંચું જોયું. દીવાના પ્રકાશમાં આ મુખ જોઈ કાકને તેજ પળે ખાત્રી થઈ કે આ સ્ત્રીને ઠગવી બને એમ નહોતુ.

મુખ નાનકડું ને સુકું હતું—સુંદર કોઈક વખતે હશે એમ લાગતું; અને અત્યારે કાળા લુગડાની કીનારમાં અદ્ભુત રીતે મઢાઈ રહ્યું હતું. તેના હોઠમાં નિશ્ચલતા હતી; ને આંખોમાં તેજસ્વિતા હતી, પણ એ ઉપરાંત આ મુખ પર ન સમજાય એવી, ન સહેવાય એવી ગહનતા હતી. તેની આસપાસ પ્રસરતાં તેજો દુઃસહ હતાં. યમરાજને ડારતી સાવિત્રી કે વેણીસંહાર કરવા ઉત્સુક બનેલી દ્રૌપદીના મુખનાં તેજો સદાને માટે અહીંઆં આવી વસ્યાં હોય એમ લાગતું. જેવું ખંડમાં વાતાવરણ અપાર્થિવ હતું તેવાંજ આ તેજો અપાર્થિવ હતાં. કાકનું હૃદય સ્વાભાવિક સ્વાસ્થ્ય જાળવી શક્યું નહીં. તેણે આ સ્ત્રીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા.

રાણકદેવીએ કાકને ઓળખ્યો નહીં: પણ રાને જોઈ તે ઉઠી, તેનું નાનું સુકું શરીર ધનુષ્યના દંડની માફક નમ્યું; તેના મુખ પર અવર્ણનીય ભક્તિનું હાસ્ય રમી રહ્યું.

"પધારો મહારાજ!" તેણે આદર આપ્યો. તેના અવાજમાં દબાએલા ભાવનો કંપ હતો. ખેંગાર સ્પષ્ટ દેખાતી ભક્તિથી બેઠો.

"આ કોણ છે?"

"બા! મને નહી ઓળખ્યો?" કહી કાકે બુકાની છોડી નાખી.

"કોણ ભાઈ કાક?" જરા આંખો પહોળી કરી રાણકે કહ્યું.

"હા."

રાણકદેવીની ગહન આંખોનાં ઉંડાણમાંથી પણ કિરણો ફુટ્યાં. "તું અહીંઆં?" તેના અવાજમાં કૈંક શંકા હતી.

"બા!" કાકે કહ્યું, "હું જયદેવ મહારાજનો મોકલ્યો નથી

આવ્યો. મને તો બાપુએ બોલાવ્યો."

"કેમ ?" તેણે પોતાના પતિ તરફ ફરીને પુછ્યું.

"મારે એની સલાહ લેવી હતી."

"શી બાબત ?" તેણે પુછ્યું.

"બાપુને મેં એવી સલાહ આપી કે પાટણ જોડે સંધિ કરી નાખો નહી તો જુનાગઢ તારાજ થઇ જશે." કાકે રાણકદેવડી તરફ જોઇ કહ્યું.

રાણકના મુખ પર અજબ જેવો ફેરફાર થયો. જાણે કોઇએ અપમાન કર્યું હોય, કોઇએ તમાચો માર્યો હોય તેમ તેનું ફીકકું, સફેત મુખ લાલ થયું, અને તેના મોં પર ભગ્ન ગૌરવની સ્પષ્ટ લિપિ વંચાઇ. ખેદથી તે જરા પાછી હઠી ને ફરીને રા સામે જોઈ રહી–ને ધીમા ને કાંપતા અવાજે પુછ્યું.

"મારો રા જયદેવ જોડે સંધિ શા માટે કરે ?" અને સ્વપ્નઘેલી આંખે તે કાકની સામે જોઇ રહી.

તેના અવાજમાં તિરસ્કાર નહોતો, ઠપકો નહોતો: છતાં કાકને તિરસ્કાર ને ઠપકો બંને મળ્યાં. એક પ્રશ્નમાં આ અપાર્થિવ સ્ત્રીની અપ્રતિમ મૃદુતા, તેની પતિભક્તિ, તેના પતિની આસપાસ રચેલાં સ્વપ્નાં તેને દેખાયાં. આ સ્ત્રીને મન ખેંગાર માણસ નહોતો, દુર્જય દેવ હતો; અને તે દેવને તે પુજતી હતી. ખેંગાર ને કાક બંનેએ એક બીજાની સામે જોયું. તે નજરથી કાકે પોતાના પ્રયત્નની નિષ્ફલતા કબુલ કરી. છતાં કાકે એક વાર પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

"બા! પ્રજા પીડાય છે–ને આખો સોરઠ વેરાન થતો જાય છે. કોઇ રીતે જુનાગઢ બચે—"

"કાક!" એક ઉંડો શ્વાસ લઇ દેવડી બોલી, "મારો રા ઉભો છે તો કાલે સવારે પીડાતી પ્રજા સુખી થશે ને ઉજ્જડ સોરઠમાં લીલાલહેર થશે.

"પણ ન કરે નારાયણ ને જુનાગઢ પડે તો—"

"તો મહારાજનું શું થાય એમ ?" દેવડીએ ધીમેથી પુછ્યું, "કાક ! મારો રા કદી નમ્યો નથી ને નમવાનો નથી. જેવો આ ગીરનાર તેવોજ રા ખેંગાર. નથી એમાંથી એકે ડગવાના કે નમવાના."

"મા ! ભોળાનાથ તમારા મનોરથ સંપૂર્ણ કરે" આંખમાં ઝળઝળીઆં આવ્યાં હતાં તે લુછી કાકે કહ્યું, "પણ બાપુ સંધિનો વિચાર કરે તો" તેણે રા તરફ જોઇ કહ્યું.

દેવડી ચમકીને ફરીથી પાછી હઠી. તેણે પાછળ ભીંતે હાથ ટેકવ્યા ને એક નજર રા તરફ નાખી. તે દૃષ્ટિપાતમાં અનિવાર્ય વેદના હતી. કોડભરી વધૂ પતિનું પ્રથમ દર્શન કરવા જતાં શય્યામાં શબ જુવે ને જેવું આક્રંદ કરે તેવું આક્રંદ આ દૃષ્ટિપાતમાં દેખાતું. તેની સ્વપ્ન-સૃષ્ટિનો પ્રલયકાલ આવ્યો હોય તેવો ભય પણ તે નજરમાં હતો.

"મહારાજ !—" ફીકકે હોઠે તે ખેંગાર તરફ ફરી, પણ તેનાથી બોલાયું નહીં.

ખેંગારે પંદર વર્ષ આ દેવીને ચરણે ગાળ્યાં હતાં ને તેની ભક્તિ, શ્રદ્ધા, ને સ્વમાની તેને પુરેપુરી માહીતી હતી. દેવડીની પોતામાં શ્રદ્ધા ડગે, તેનાં સ્વમાંનો પતિ તેણે અર્પેલી માનવતાથી સરી પડે તેના કરતાં તો આખું જગત્ બળીને ભસ્મ થાય તે જોવા તે રાજી હતી.

તે કાક તરફ જોઇ હસ્યો, ને તેની સિંહસમી ભવ્ય મુખમુદ્રા પર આત્મશ્રદ્ધા ફરીથી પ્રગટી.

"કાક ! દેવડી ખરું કહે છે. જીવતો કે મુએલો ખેંગાર રા તો અહીંઆંજ ઉભો રહેશે—ગીરનાર સમો નિશ્ચલ ને દુર્જય."

રાણકના મુખ પર પ્રશંસાની છાયા પ્રસરી; તેની પ્રેમભીની આંખ પતિ પર ઠરી રહી.

"કાક ! તારી મહેનત નકામી છે" તેણે કહ્યું, "મારા રાનો સદાય વિજયજ છે."

આ નાનાં છોકરાં જેવી અડગ શ્રદ્ધા જોઇ કાકના ખેદનો પાર રહ્યો નહીં. "પણ–પણ–પછી તમારું—"

"મારું!" જાણે નજીવી વાત કરતી હોય તેમ રાણકદેવીએ કહ્યું "મારું શું થવાનું હતું? આ ભવમાં કે—" તેના ગળામાં જરાક ખખરી આવી, "જ્યાં એ ત્યાં હું. મારા વિના એમને વિજય-માલ કોણ આરોપશે?" તેણે હસીને પુછ્યું.

કાકની આંખમાંથી દડદડ આંસું પુગ્યાં.

"બા! તમે સાક્ષાત્ જોગમાયા છો."

"ભાઈ! હું તો મારા રાના પગની રજ છું." સરલતાથી દેવડીએ કહ્યું.

"કાક!" ખેંગારે હસીને વાત ફેરવી "બધો આભાર તારો માનવાનો છે."

"કેમ?"

"તું ન હોત તો મારી દેવડી મને મળત નહી."

"ને મહારાજ! કલિયુગમાં પણ દેવ ને દેવી સાથે વરાવી આપવાનો લહાવો મને મળશે એ મેં કદી સ્વપ્નેએ ધાર્યું નહોતું. હું તો નિર્જીવ સૈનિક છું-તમારા જેવો દઢ ટેક મેં કદી રાખ્યો નથી. પણ આ જોગમાયા સમક્ષ હું પણ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે જે જોડું મેં સાંધ્યું તેને મારા જીવતાં તો ભલા બ્રહ્માને પણ તોડવા દઈશ નહીં. થયું? મહારાજ! નિશ્ચિંત જીવે રહો. ને વિજય કરો." તે ને ખેંગાર ફરીથી ભેટ્યા.

"કાક! તું કયારે આવ્યો? જમ્યો?" દેવડીએ પુછ્યું.

"હા. બા!"

"ને તારી સ્ત્રી કેમ છે?" તેણે ભાવથી પુછ્યું.

"બા! મેં ને તમારા રાએ બંનેએ એકજ વખતે શંકરપાર્વતી પુજ્યાં છે."

"ચાલો. મંજરી પણ અમારા જુનાગઢનીજ કહેવાય."

"હાસ્તો! બા હવે આપ બેસો. મહારાજ! હવે આપ મને રજા આપો તો હું જાઉં."

"રાત અહીંઆં રહીને જા. તું થાકી ગયો હશે. સવારે જુનાગઢ જોઇને જજે."

"બાપુ! મારે રતોવાઇ વંથળી જવું છે. ને જુનાગઢ મારે જોવું નથી. જુનાગઢ પર હલ્લો કરવાનું મને સોંપવામાં આવે તો?"

"કાક! તારી જોડી મેં જોઇ નથી." ખેંગારે કહ્યું. "તેં વર્ષો પર મારું માન્યું હોત ને જુનાગઢમાં આવી વસ્યો હોત તો આપણે એ શું ન કરત?"

"મહારાજ! તમારો ટેક ને શૌર્ય જોઇ મને પણ એમજ થાય છે. પણ જેવો સોરઠનો ટેક તમને વહાલો છે તેવો લાટનો ટેક મને વહાલો છે. ચાલો બા રજા?"

"ભાઇ! મારા આશીર્વાદ" રાણક દેવડીએ કહ્યું.

અને જતાં જતાં કાળા લુગડામાં શોભતી આ અપ્રતિમ સ્ત્રીના ફીક્કા મુખ તરફ તેણે એક નજર નાખી; ને અંતરથી પ્રણામ કરી ખેંગાર સાથે તે બહાર નીકળ્યો.

બહાર નીકળતાં તેણે બુકાની બાંધી. "મહારાજ! કે ચિંતા કરો નહી, જુનાગઢનો હજુ કાંકરો ખર્યો નથી, ને જયદેવ મહારાજ મનસ્વી માણસ છે. એટલે કૈં થવાનું નથી."

"તને જુનાગઢ લેવાનું સોંપે તો?" ખેંગારે તેના શાંત ને મજાક કરતે અવાજે પુછ્યું.

"મને જુનાગઢ લેવાનું કોઇ સોંપવાનું નથી; ને તમે કહેતા હો તો કોઇ સોંપે તો હું લઉં નહીં."

"ના. લેજે. તારે હાથે મૃત્યુ મળશે તો મને નીરાંત છે. મને મરવાનો જરા ડર નથી."

"ત્યારે બાપુ! મરણ પછીનો જરા ડર રાખતા નહીં; મને ડર એકજ લાગે કે કાલે સવારે મારું શું થશે તે સમજાતું નથી.

"કાક! તને કોઇ કૈં કરવાનું નથી. હું પણ પાટણના થોડા તડાકા સાંભળું છું. તારો વાળ વાંકો કરવાની કોઇની હીમત નથી."

"જોઇએ!"

"લે આ મોતીઓ રહ્યો! મોતીઆ! આમને વંથળીને રસ્તે મુકી આવ."

"બાપુની જેવી આજ્ઞા!" કહી મોતીઓ કાકને લઇ ગયો.

પ્રકરણ ૭ મું

જેમાં કાકને વહેમ જાય છે

જતા પહેલાં કાકે રા જોડે ઘણી વાતો કરી અને આખરે ભારે હૈયે તે મિત્રથી જુદો પડયો. રાણકદેવીના વ્યક્તિત્વની કાક પર ઘણી અસર થઇ હતી. આ પ્રતાપી સ્ત્રીએ તેના વીર પતિ પર અને આખા જુનાગઢ પર પોતાનાં સ્વપ્નાનો એવો જાદુ ચલાવ્યો હતો કે અત્યારે એ જાદુ કોઇ તોડી શકે એમ નહોતું. રાણક ને ખેંગારનાં સ્વપ્નાં તથા ગૌરવ કાયમ રહે અને પાટણનો વિજય થાય એ બે વસ્તુઓ કેવી રીતે થઇ શકે તેનો ઉંડો વિચાર કરતો તે જુનાગઢની બહાર નીકળ્યો.

મોતીઓ તેને લાંબે રસ્તે ગીરનારની બીજી બાજુએ લઇ ગયો અને ત્યાં તેની આંખના પાટા છોડયા. પછી બંને ઝપાટાબંધ વંથળી તરફ જવા લાગ્યા. મેંદરડા તરફ સોરઠી ને પટ્ટણી સૈન્યની અથડાઅથડી કેટલાક દિવસ થયાં ચાલ્યા કરતી હતી એટલે તેનાથી દૂરનો રસ્તો તેઓએ લીધો. એ તરફ થોડેથોડે દૂર જુનાગઢની ચોકી કે થાણું આવતું પણ મોતીઓ આહીર બધા અમલદારોને ઓળખતો લાગતો હતો એટલે તેને જોતાં કોઇ પણ કાક વીશે પુછપરછ કરતું નહીં. મુસાફરી જરા કંટાળાભરી હતી. રસ્તા ઉંચાનીચા હતા અને ખાઇઓ પણ વચ્ચે આવતી એટલે તેઓ ઝપાટાબંધ જઇ શકતા નહી. અવાર-નવાર રસ્તામાં પડેલું મુડદું જોઇ ઘોડાઓ ભડકતી.

થોડીક વારે તેઓ એક ટેકરી પર જઇ પહોંચ્યા એટલે ત્યાં વીસામો ખાવા ઉભા. ટેકરીની નીચે એક નાની ચોકી હતી અને ત્યાં થોડાક સૈનિકો એક નાની તાપણીની આસપાસ બેઠેલા દેખાતા હતા.

એકદમ ટેકરીની બીજી બાજુએ ઘોડાનાં પગલાં સંભળાયાં. આહીર ને કાક બંનેએ ધારીને તે તરફ જોયું. એક કાળો ઘોડો ઝપાટાબંધ ચોકી તરફ આવવા નીકળ્યો હતો; બીજો ધીમે ધીમે વંથળી તરફ આવેલા જંગલમાં પેસી જતો હતો. આહીરે વહેમાઇને ચારે દિશા તરફ

જોયું ને શીકારી કુતરાની માફક સુંઘવા માંડયું. કાક દોડતા આવતા ઘોડેસ્વાર તરફ એકાગ્રતાથી જોઇ રહ્યો.

"તમારા ચોકીદારો ચોકી કરતા હોય એમ લાગતું નથી."

"બાપુ! કોઇ જાણીતો માણસ હશે નહી તો જુનાગઢની ચોકીમાંથી ચલ્લું નહી જાય."

"ચાલો જોઇએ" કહી કાક ટેકરી ઉતરી ચોકી તરફ ગયો. આહીર પણ સાથે ઉતર્યો. ચોકી આગળ પેલો ઘોડેસ્વાર આવી પહોંચ્યો હતો અને ચોકીદારો ઉભા થઇ તેના ઘોડા પાસે પહોંચી ગયા હતા. ઘોડેસ્વારે પણ બુકાની બાંધેલી હતી. મોતીઓ ચંચલ હતો. તેણે તરત ઘોડેસ્વારને ઓળખ્યો અને આગળ આવી નમસ્કાર કર્યા. "દેશળદેવ બાપુને ઘણી ખંમા."

ચોકીદારો ને ઘોડેસ્વાર બંને ચમકયા. આ તરફ કાક પણ ચમકયો. દેશળદેવને વર્ષો પહેલાં તેણે જોયો હતો અને અત્યારે એ ને તેનો ભાઇ વિશળ બંને ખેંગારના પક્ષમાં હતા તે પણ એણે સાંભળ્યું હતું. અત્યારે એ મળ્યો તે કાકને રચ્યું નહીં.

"કોણ મોતીઓ!" ચકિત થઇ દેશળદેવે પુછયું. દેશળદેવ અને મોતીઆને ઓળખી ચોકીદારો જરા દૂર ખસ્યા. કાક પણ દૂર ઉભો રહ્યો.

"હા બાપુ! પણ અત્યારે આપ અહીંઆં કે'?"

"હું ચોકીઓ તપાસવા નીકળ્યો છું."

"એમ!" મોતીઆએ નમ્રતાથી કહ્યું.

"એક માણસને આપણી ચોકીની બહાર મુકવો છે."

દેશળદેવે વહેમાઇને કાક તરફ જોયું. "કોણ છે?"

"બાપુનો માણસ છે."

"પણ કોણ છે?" પોતાનો ઘોડો મોતીઆની ઘોડી પાસે લાવી દેશળે ધીમે અવાજે પુછયું.

"મને ખબર નથી."

"એમ તે હોય?' દેશળે હસીને પુછયું.

"હા. નહી તો આપને કહેતાં શું વાંધો?"

"ઉભો રહેની, પુછીએ.'

"ના બાપુ! મહારાજ ગુસ્સે થશે" મોતીઆએ કહ્યું.

"અરે એ! આમ આવ." દેશળે કાકને પાસે બોલાવ્યો. કાક ઘોડી જરાક આગળ લાવી ઉભો રહ્યો.–"તારું નામ શું?"

કાકે મુગા મુગા મોતીઆ તરફ આગળી કરી.

"તમે એને પુછો નહી હોં!" મોતીઆએ અધીરાઇથી કહ્યું. "અમે જાણશું અમને મોડું થાય છે."

"તે કેમ ચાલશે? મારે જાણવું જોઇએ" દેશળે જરા ગુસ્સામાં કહ્યું. "નહીં તો ચાલો પાછા મહારાજની પાસે"

"બાપુ! મોતીઆ આહીર પર પણ વિશ્વાસ નથી?"

"આજકાલ કોઇનો પણ વિશ્વાસ રાખવો કામનો નથી." દેશળે કહ્યું.

મોતીઆનું મો ગુસ્સામા લાલચોળ થઇ ગયું. કાકે જોયું કે અત્યારે વધારે રકઝક થાય તો તેમાંથી ઘોંટાળો થયા વિના રહેવાનો નથી. તેણે ઘોડીને એડ મારી આગળ આણી.

"મહારાજ!" બનાવટી અવાજે કાકે કહ્યું. દેશળ ને આહીરે ઉચું જોયું. કાક પોતાની ઘોડી દેશળના ઘોડા પાસે લઇ ગયો ને નીચો વળ્યો. દેશળ તેના તરફ ફર્યો.

"બાપુ! જેને તમે હમણાજ મળ્યા તેનો હું માણસ છું." કાકે દેશળના કાનમાં કહ્યું.

દેશળ ચમકયો, ફીક્કો પડી ગયો, ને તેની અસ્વસ્થતા જોઇ તેનો ઘોડો પણ થનગની ઉઠયો.

"ચાલ મોતીઆ!" કાકે કહ્યું અને તે અને આહીર બંને જણે ઘોડીઓને એડ મારી આગળ દોડાવી. દેશળ પોતાનો ફેંટો સમાળતો ઉભો.

"બાપુ! તમે ભારે કરી" મોતીઆએ કહ્યું.

"એ તો મારો જુનો મિત્ર થાય છે" કાકે કહ્યું.

"મોતીઆ હવે તું જા. વંથળી આ રહ્યું. હું મારી મેળે જઇશ."

"ભુલા પડશો તો?"

"અરે કેં વાત છે. ને જો, મહારાજને કહેજે કે મારે સંદેશો કહાવવો છે માટે આવતે બુધવારે તને અહીંઆં મોકલે. જો કે કહાવવું હશે તો હું તે દહાડે મધરાતે આ ઠેકાણે આવીશ. બાપુને અને બાને મારા જય સોમનાથ કહેજે."

"જેવી આજ્ઞા!" કહી મોતીઆએ ઘોડી પાછી વાળી. "બને તો આ બાપુડીને પાછી મોકલજો. ઘણી ડાહી ઘોડી છે. બાપુડી! બેટા આવજે" આહીરે ઘોડીને કહ્યું.

કાક થોડી વાર ઉભો રહ્યો. વંથળી જવાનો રસ્તો ત્યાંથી સીધોજ જણાતો હતો. તે તરત ઘોડા પરથી ઉતર્યો ને ભોંય પર કાન માંડી પડી રહ્યો. દૂર જતા ઘોડાનાં ધીમાં પગલાં જેવું કે સંભળાયું એટલે તરત ઘોડી પલાણી ને દોડતી ઘોડીએ ચાલ્યો.

થોડી વારમાં આગળ જતા ઘોડાનાં પગલાં સ્પષ્ટ સંભળાયાં. પાટણના મંડલેશ્વરનો પુત્ર ને ખેંગારનો ભાણેજ દગાબાજ દેશળ અત્યારે વંથળીના કોઇ માણસ જોડે ખાનગી મસલત કરે અને તે માણસનો પોતે નોકર છે કહેતાં દેશળદેવ અસ્વસ્થ બને–આટલું કાકને માટે પુરતું હતું. પોતે વંથળી જાય તે પહેલાં ત્યાં ચાલતી ખટપટોની માહીતી મેળવવા તે આતુર હતો. આ વંથળી જતો માણસ કોણ હતો તે જાણવાની તેને જરુર જણાઇ.

જેમ તેની ઘોડી આગળ વધતી ગઇ તેમ પહેલાં તો આગલો ઘોડો પણ વધારે ઝડપથી ચાલતો ગયો. પછી તરત તે ધીમો પડી ગયો. જ્યારે કાક તે ઘોડા પાસે જઇ લાગ્યો, ત્યારે તે ઘોડો એકલોજ ચાલતો હતો. કાક મનમાં હસ્યો. ઘોડેસ્વાર કોઇ ઉસ્તાદ લાગતો હતો ખરો પણ તેને પહોંચે એમ નહોતું. તે પોતાની ઘોડી પરથી ઉતર્યો ને તેને છોડી મુકી અને પોતે પેલા ખાલી ઘોડા પર બેસીને ચાલવા માંડ્યું.

અગંરક [પૃષ્ઠ ૧૬૩

વંથળી છેક પાસે આવ્યું એમ તેને લાગ્યું એટલે રસ્તાની પાસે એક ખેતર આગળ હાથમાં ઘોડાની લગામ રાખી તે લાંબો થઇ સુતો.

થોડી વારમાં તેણે ધાર્યું હતું તેમજ બન્યું. એની ઘોડી પર સવાર થઇ એક માણસ આવ્યો અને તેને સુતેલો જોઇ ઘોડી થંભાવી ને તેણે જોયા કર્યું. પછી થોડો વિચાર કરી તે ઘોડેસ્વારે વંથળી તરફ ચાલવા માંડ્યું.

કાક આરામ લેવા આંખ મીંચી.

પ્રકરણ ૮ મું

બર્બરક

કાકે આમ કેટલોક વખત નિદ્રા લીધી તેનું તેને ભાન રહ્યું નહિ, પણ ઘોડાનો હણહણાટ થતાં તે ઉઠીને બેઠો થવા ગયો.

ચારે તરફ ઉગતા પરોઢીઆનો પ્રકાશ છવાયો હતો છતાં કાકને ભયાનક સ્વપ્નું આવ્યું હોય એમ લાગ્યું. બે કાળી પ્રચંડ ભુજાઓ તેને ભોંય સાથે દાબી રાખતી હતી ને એક બીહામણું મુખ તેની આંખ આગળ દેખાતું હતું.

મુખ વિશાલ ને કાળું અંધાર હતું. બે મોટા લાલ વિકરાલ ડોળા આંખમાંથી બહાર નીકળી પડતા હતા. આ મોઢા પર નાકમાં માત્ર બે મોટાં નસ્કોરાં હતાં અને નીચલા લટકતા હોઠ પર એક મોટો તીણો દાંત આગળ આવ્યો હતો. માથા પર ને છાતી પર ઝાંખરા જેવા ઉભા લાંબા વાળ હતા. મુખાકૃતિ જેટલી ભયંકર હતી એટલીજ અસ્વાભાવિક હતી. કાકને એક વિપલ તમ્મર આવ્યાં. તેને થયું કે થાકેલું મગજ આવું અમાનુષ ચિત્ર ખડું કરી તેની મશ્કરી કરતું હતું. પણ તેના ખભા પર થતું દબાણ ખરું હતું. તેને તરત જયદેવ મહારાજે વશ કરેલા બાબરાભૂતની દંતકથાનું સ્મરણ થયું. તેણે એ ભૂતની વાતો ખોટીજ માની હતી: પણ અત્યારે જાણે તે સાચીજ છે તેનો પુરાવો મળતો હોય તેમ તેને લાગ્યું.

પિશાચ સાથે સમાગમ થયો છે એવો ખ્યાલ આવતાં તેનાં હાં ગગડવા જતાં હતાં. પણ તરત તેના મગજ આગળ વિશુદ્ધિના અવ સરખી તેની દૂર પડેલી મંજરીની છબી તરી ઉઠી અને તેને ત પોતાના સનાતન બ્રહ્મતેજનો ગર્વ આવ્યો. અડધી વિપલમાં ગાયત્રી ઉચ્ચારીને અણધારી ચપળતાથી પોતાનું માથું ઉંચું કરી, અ ફેરવી રાક્ષસના નાક સાથે જોરથી અથડાવ્યું.

કાકના માથામાં ચક્કર આવ્યાં; પણ વેદનાની ચીસ પાડી રાક્ષસ કાક પર દાબેલી ભુજાઓ છોડી દઈ પાછો હઠ્યો.

કાકનો ડર તદ્દન જતો રહ્યો. આ રાક્ષસ પણ વેદના અનુભ હતો. તે વેદનામાં નાક તપાસતો હતો અને તેની આંખ પરથી લા હતું કે સામો માણસ આટલી સ્વસ્થતાથી ને તત્પરતાથી તેના હુમલો કરશે એમ તેણે ધાર્યું નહોતું. કાકનું માથું ફરતું હતું; તેની દૃષ્ટિની તીક્ષ્ણતા ઘટી નહોતી. આ રાક્ષસ તેનાથી એક ઉંચો હતો. તેના સ્નાયુઓ લોખંડ જેવા હતા. તેની બેહદ ક તેના મોઢા પર સ્પષ્ટ રીતે દેખાતી હતી અને જો આ અચાનક મેળવેલી તક ચાલી જશે તો બચવું અશક્ય થઇ પડશે એમ ક ચોખ્ખું દેખાયું. તે વિપલમાં આવા રાક્ષસને છતવાની કીર્તિનો લે પણ તેને ઉત્તેજી રહ્યો.

તેણે જોયું કે તેની લાકડી એ રાક્ષસના પગ પાસે પડી હ લાટયોદ્ધાને લાકડી તો એક અંગ હતી. તે જો હાથમાં આવે કાકને આ રાક્ષસ જીતવો સહેલ લાગ્યો. નાક પંપાળવા જતા રા સામે તે એકદમ કુદ્યો ને તેના મોઢા પર એક મુક્કી લગાવવા જવ દેખાવ કર્યો. વાગેલામાં વાગવાની બીકે રાક્ષસ પાછો હઠયો ને કા મારવા હાથની મુઠ્ઠી વાળી. પણ કાક આગળ આવ્યો નહીં. તે લા પાસે અટકયો ને એક નિમિષમાં તેણે પગવતી તે ઉપા હાથમાં લઇ લીધી. જેવા પેલા રાક્ષસી પંજા તેને પકડવા આ આવ્યા કે કાક કુદીને પાછો હઠયો ને તેની ડાંગ જોરથી સા હાથ પર પડી.

રાક્ષસે વેદનામાં બુમ મારી. તે કુદ્યો. ને અંતર વટાવી આડી લાકડીએ કરેલી સીમા ઓળંગી કાક પર આવીને પડયો. કાક જરાક ગુંચવાયો. પણ સમસુચકતા વાપરી લાકડી પોતાની અને પેલા રાક્ષસ વચ્ચે રાખી. જ્યારે તે કાકને ભોંય પર ફેંકી દેવા મથતો હતો ત્યારે કાક પોતાની ડાંગ તેના બે પગ વચ્ચે લાવ્યો હતો.

કાક ભોંય પર પડયો ખરો, પણ તે વખતે તેણે લાકડી પર એવું દબાણ કર્યું કે રાક્ષસના પગ એક બીજામાં ભેરવાઇ વળવા માંડયા. જેમ તે કાકને દબાવતો, તેમ કાકે સફાઇથી રાખેલી લાકડીનો એક છેડો દબાતો ને બીજા છેડા વડે તેના પગ ગુંચવાતા. ગુસ્સામાં તેણે ઘરાડો માર્યો ને પગ છોડવા મહેનત કરવા માંડી. પણ છાતી પરનું દબાણ જરા ઓછું થતાં કાકે એક અસાધારણ પ્રયત્ન કરી પાસું બદલ્યું—સાથે લાકડીનું દબાણ બદલ્યું. એક પર બીજો પગ અમળાઇ જવાથી પેલો રાક્ષસ ગબડી ચત્તો થઇ ગયો; અને તરાપ મારી કાક તેની છાતી પર ચઢી બેઠો. કાકે લાકડી પગમાંથી કાઢી તેના ગળા પર દાબી.

"પિશાચ! તું કોણ છે?" હાંફતાં હાંફતાં કાકે પુછ્યું. પેલા રાક્ષસના ડોળા ફાટેલા હતા; અને દાંત પીસી તે કાકને ઉથલાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. કાકે આડી ડાંગ તેના ગળા પર દાબી. "પાપી! જરા ગરબડ કરી છે તો ગળુંજ દાબી દઇશ."

ડાંગના દબાણથી રાક્ષસ ગુંગળાવા લાગ્યો; અને તેના ડોળા ચકરચકર ફરવા માંડયા. કાકે તેના ગળા પર દબાણ ઓછું કર્યું.

"તું કોણ છે?" કાકે પુછ્યું ને લાકડીનું દબાણ ફરીથી મુકવાની ધમકી હાથવતી આપી.

રાક્ષસે થોડી વારે કહ્યું: "ભૂત."

"બાબરો! મને લાગ્યુંજ હતું. ઠીક છે. તું બધાને રંજાડે છે. હવે હું તારો જીવ લઉં." કહી કાકે લાકડી દાબવા માંડી.

"ના, ના" કહી બાબરાએ માથું ધુણાવ્યું. તેના ભયંકર મુખ

પર આજીજીનો ભાવ પ્રસરી રહ્યો. તેની આંખો કરગરવા લાગી. તેના અવાજમાં પણ દયાની યાચના હતી. કાક હસ્યો.

"ના ના શું? નહીં તો તને બાંધીને મહારાજ પાસે લઇ જઇશ."

"મહારાજ! ના, ના. મને મારી નાખશે" જરા ગભરાઇને બાબરાએ કહ્યું.

"તને શા સારુ મારે?"

"તમે મને પકડ્યો તેથી."

"એમ?" કાક હસ્યો, "અંહ, તારે લીધે મહારાજ દુર્જય ગણાય છે તેથી કે? ઠીક. જો બાબરા! તને જીવતો જવા દઉં ને આ વાત પણ કોઇને ન કરું. પણ હું કહું ત્યારે મારું પણ કામ કરવું. એ વચન આપ નહીં તો તારું આવી બન્યું."

"બાપા! મારા બાપના બોલથી વચન આપું. તમારું કામ નહીં કરું તો મા હીંગળાજ ચાચર મને પુછે. થયું?"

"હા. હવે હું પુછું તેનો જવાબ આપ."

"પુછો."

"રાજાનો માનીતો હમણાં કોણ છે?"

"જગદેવ!"

"જગદેવ કોણ છે?" ચકિત થઈ કાકે પુછ્યું.

"પરમાર."

"મુંજાલ મહેતા ને મોટાં બા અહીંઆં છે?"

"હા."

"નાનાં બા કેમ છે?" કાકે લીલાદેવીની ખબર પુછી.

"ખબર નથી."

"ઉદા મહેતા શું કરે છે?"

બાબરાએ ડોકું ધુણાવ્યું.

"હવે તું કોણ છે? બોલ?"

"હું? ભૂત."

"ભૂત ! તારું મોઢું નથી કહેતું. બોલ." કાકે કહ્યું અને લાકડી જરા જોરથી પકડી.

"ભીલ."

કાક ખડખડ હસ્યો. જયસિંહદેવ મહારાજની ખુબી કૈંક સમજાઇ.

"તું તો બધી ચોકી વટાવી શકશે કેમ ?"

"હા."

"ત્યારે મને ચોકી વટાવી વંથળીમાં લઇ જા."

ડોકાવતી બાબરાએ હા કહી.

કાક બાબરા પરથી ઉઠયો અને ડાંગ જોરથી પકડી. બાબરો કૈં દગાબાજી કરે છે કે કેમ તે જોતો ઉભો રહ્યો. પણ બાબરો એટલો નાહીમત થઇ ગયો હતો કે કાકની સામે તે જોઇ શકતો નહોતો.

કાક ઘોડા પર બેઠો અને લગામ ઝાલી બાબરો દોડવા લાગ્યો. ઘોડાથી પણ વધારે ઝડપે તે દોડતો અને થોડી વારમાં ચોકી આગળ તે જઇ પહોંચ્યો.

બાબરાએ દૂરથી કારમી ચીસ પાડી. ચોકીદારો તે સાંભળી કાંપી ઉઠયા ને આંખો મીંચી માથું ઉંધું નાખી પડી રહ્યા. કાકે તરત ચોકી વટાવી.

"તારે જવું હોય તો જા. પણ તું કયાં મળશે ?"

"સમીસાંજના સ્મશાને ને દિવસે રાજગઢના ભોંયરામાં. તમે કોણ છો ?"

"હું ? તે તારે શા માટે જાણવું જોઇએ ? જો તને એક માહીતી આપું."

"શી ?"

"ભરુચનો દુર્ગપાલ કાક પ્રભાસથી આ તરફ આવે છે. વખત છે તે દિવસ ઉગતાં આવી પહોંચશે. એને પકડી મહારાજ પાસે લઇ જશે તો મહારાજ ઘણાજ ખુશ થશે."

બાબરો બોલ્યોઃ "કા–ક" અને હસીને ડોકું ધુણાવ્યું.

"તું ઓળખે છે કે શું?" કાકે જરા સાવધાન થઇ પુછ્યું.

"ના. મહારાજે પકડવાને ફરમાવ્યું છે."

"એને કોણ તેડવા ગયું છે?"

"વાહડ."

"ઉદાનો છોકરો!"

"હા."

"એમ?" કાકે કહ્યું, "જા ત્યારે ફતેહ કર" કરી કાકે ઘોડો આગળ ચલાવ્યો ને બાબરો પાછો ગયો.

બાબરો અદૃષ્ટ થયો એટલે કાકનું ધ્યાન પોતે બેઠો હતો તે ઘોડો ને તેના માલીક તરફ ગયું. એ પુરુષ કોણ હતો તે નક્કી કરવા તેણે ઘોડાની લગામ છોડી દીધી ને પોતાનું સ્થાન પોતાની મેળેજ શોધવાની સ્વતંત્રતા ઘોડાને આપી.

કાકને ચારે તરફ પ્રસરી રહેલા વાતાવરણનો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. જુનાગઢ રાણકને પ્રતાપે મક્કમ હતું; જયસિંહદેવે રાણકને હાથ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; આ ઘોડાનો માલીક ને દેશળદેવ કે ખટપટ ચલાવતા હતા ને ખેંગારનું ચાલે તો તે સંધિ કરે એમ હતુ. પણ આ બધામાં મુંજાલ મહેતા ક્યાં? શું તે વૃદ્ધ થઇ ગયા? શું જયસિંહદેવે ગુરુને પણ થાપ આપી? શું મીનળદેવીએ પણ પુત્રની રાજ્યનીતિને આધારે ચાલવા માંડ્યું? અને આવું હતું તો મુંજાલ મહેતા અહીંઆં શા માટે આવ્યા? અને આમાં ઉદા મહેતા ક્યાં! આ ગુંચ કેમે કરી ઉકલતી નહોતી.

આ વિચાર કરતાં કાકને ફરીથી હથીઆર ઘસતી ને યમનું આહ્વાન કરતી દેવડીની દૈવી મૂર્તિ આંખ આગળ આવી. કાકે પણ મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે જયદેવનું, રા'નું કે જુનાગઢનું જે થાય તે ખરું પણ દેવડીનું ગૌરવ અખંડિત રાખવા પ્રાણ આપવો પડે તોપણ પાછી પાની કરવી નહીં.

બીજો વિચાર તેને પોતાનો આવ્યો. જયદેવ મહારાજ તેને પકડી

મંગાવવા આતુર હતા; ઉદા મહેતો તેને પકડવા આતુર હતો; લીલાદેવી તેની મદદની વાટ જોતી હતી. આ બધાં એકે સામટાં તેના વિના કેમ ગાંડાં થઇ ગયાં ? શું આ બધાંને જુદીજુદી પ્રેરણા થઇ કે કોઇ એકજ મુદ્દાથી, કે એકનાજ કહેવાથી પ્રેરાયાં ? આવી પ્રેરણા કોણ કરી શકે ?

જયદેવ મહારાજનો પ્રતાપ પણ તેને સ્પષ્ટ રીતે જણાવા લાગ્યો. મુંજાલ મહેતાનો સૂર્ય અસ્ત થયો હોય એમ લાગ્યું. ઉદાનો ઉપયોગ મહારાજ કરતા હતા. પિશાચ મનાતો બાબરો તેના પ્રતાપને અસ્વાભાવિક ને દુઃસહ બનાવી રહ્યો હતો અને જગદેવ પરમાર જેવા પરદેશી યોદ્ધાને ગુર્જર વીરો પર પોતાનો ત્રાસ પ્રસારવા રાખ્યો હોય એ બનવાજોગ લાગ્યું. કાક મનમાં વિસ્મય પામ્યો. નિઃસત્ત્વ દેખાતા છતાં મહત્ત્વાકાંક્ષી છોકરાનો કેવો વિકાસ થયો ?

તેનો ઘોડો ઉભો રહ્યો. પરોઢીઉં થઇ ગયું હતું ને રાજગઢ પાસેના તબેલાઓ આગળ ઘોડો ઉભો રહ્યો. પાસે એક મોટી હવેલી આવી રહી હતી.

વંથળીની સુરક્ષિત સ્થિતિ જોઇ કાકને પટ્ટણી દંડનાયક પરશુરામ માટે માન વધ્યું. એક જોજન દૂર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું છતાં અહીઆં પાટણના જેવીજ નિર્ભયતા ને નીરાંત રહી હતી.

તબેલા બહાર એક માણસ જોરથી ઉલ ઉતારી રહ્યો હતો. કાક તેની પાસે જઇ ઘોડા પરથી ઉતર્યો.

"આ તમારો ઘોડો."

પેલાએ આંખ ચોળી. "આ તો જેવરો ! તું કયાંથી લાગ્યો ?"

"હું ? જેનો ઘોડો છે તેનો હું છું," કાકે હસીને કહ્યું, "બાપુ કયાં મળશે ?"

"એ તો હવેલીએ, હજુ ઉઠયા નહીં હોય" કહી ઘોડાવાળાએ પાસેની હવેલી તરફ હાથ કર્યો.

"મારે આ ઘોડો બાંધી દઉં ?" કાકે પુછયું.

"જાની બા. વળી એટલી મને પંચાત ઓછી. અને હજુ કોઇ બીજા આળસુઓ તો ઉઠયા નથી" કહી ઘોડાવાળાએ હાથ મરડી મોટું બગાસું ખાધું.

"ઘોડાનું થાન કયાં છે?" કાકે પુછ્યું.

"છેક પેલી ગમની ભીંત પાસે."

કાક ઘોડાને દોરી અંદર લઇ ગયો. તેણે અંદર નજર નાખી તો એકે થાન ખાલી નહોતું. કાક છેલ્લા થાન તરફ ગયો ને જે રીતે મોતીઓ ડચકારી મારતો તેમ મારી. તેની માફક "બાપુડી! બાપુડી!" ધીમેધીમે કહ્યું.

છેલ્લા થાન પર બાંધેલી ઘોડી હણહણી ઉઠી. કાક હસ્યો; ઘોડીચોર પકડાયો. તે પાછો બહાર આવ્યો.

"ભાઇ! એકે થાન ખાલી નથી."

"નવું ઘોડું કયાંથી પાકયું?"

"ઠીક, ત્યારે આને બાંધી દેજો બીજે કયાંય."

"બાપુનાં ઘોડાં સરસ છે પણ અહીંઆંનાં નથી લાગતાં. તમે કયાંના?"

"હું? હું તો ખંભાતનો."

કાકના મગજમાં પ્રકાશ પડયો. તેનું હૃદય કુદી ઉઠયું. "બાપુની જોડેજ ખંભાતથી આવ્યા હશો."

"હા."

"ચાલો. જય સોમનાથ!" કરી કાકે રજા લીધી. અને મનમાં બબડયો: "ઓત્તારી ઉદા મહેતાની! મારે નસીબે તું અહીંઆં પણ પહેલોજ મળ્યો."

પ્રકરણ ૯ મું

કાક રાજગઢમાં પેસે છે

સવાર પડવા લાગી હતી એટલે છાનામાના રાજગઢમાં પેસવું એ કામ કાકને ઘણુંજ મુશ્કેલીભર્યું લાગ્યું. તેણે રાજગઢની પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી.

બધે દરવાજે સખત પહેરો હતો. આગલે બારણે જવું તો બને એમ હતુંજ નહીં અને સૂર્યોદય થયો હતો. વધારે વખત જાય તો શું થાય એ કહેવાય એમ નહોતું.

કાકે ચારે તરફ જોયું. એક ગલીમાંથી એક બ્રાહ્મણ હાથમાં પૂજા-પાત્રી લઇ રાજગઢના પાછલા બારણા તરફ આવતો હતો. કાકને એક સ્ફુરણા થઇ. તે ઝપાટાબંધ તેના તરફ ગયો.

"કાકા! જરા આમ આવો તો" કહી તે બ્રાહ્મણને ગલીમાં લઇ ગયો

"કેમ ભાઇ?"

"મને પૂજાપાત્રી આપો તો."

"અરે અડકશે!" ડોસાએ કહ્યું, "તું છે કોણ? શું કામ છે?"

"મારે રાજગઢમાં પૂજા કરવા જવુ છે" કાકે કહ્યું. પેલો બ્રાહ્મણ મુસાફરીના થાક ને ધુળથી વિચિત્ર દેખાતું કાકનું મોઢું ને શસ્ત્રો જોઇ ડોકું ધુણાવવા લાગ્યો. "તું—"

"કાકા! હમણાં ત્યાં નહીં જઇશ તો જયસિંહદેવ મહારાજ મારો પ્રાણ લેશે."

"જયસિં—"

"હા. મારે કામ હતું તે રાતના બહારગામ જવું પડયું. પાછું આવતાં મોડું થઇ ગયું. કાકા! તમે જોઇએ તો બીજું પાત્ર લઇ આવો" કહી કાકે પૂજાપાત્ર પકડયું. પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ગભરાઇ ગયો.

"અરે, મને અડકયો, મારે નહાવું પડશે."

"જાઓ જઇને નાહી આવો ને આ લો પૈસા—"

"પણ આ બળાત્કાર——" કહી બ્રાહ્મણે જરા અવાજ મોટો કાઢયો.

કાકે તેની સામે ડોળા કાઢયા. "મહારાજ! જોઇએ તો આ સુવર્ણ-ના ટકાનું મારા તરફથી દાન કરજો. પણ ગડબડ કર્યા વિના નહાવા જાઓ. નહીં તો—" કહી કાકે પોતાની ડાંગ શું કરી શકે તેનું કંઇક સૂચન કર્યું. બીચારા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનાં હાંજાં ગગડી ગયાં અને તેની

આંખો હાથમાં પડેલા ટકા પર આજન્મ પૈસાઘડુના હેતથી ઠરી રહી. થોડીક પલમાં કાકે પૂજાની તુમડીના પાણીમાંથી મોઢું ધોયું, કપડાં ને શસ્ત્રો ઉતાર્યાં ને ચંદનપાત્રથી ત્રિપુંડ્ કર્યું.

"મહારાજ ! તમારું નામ ?"

"દયાનાથ ચતુર્વેદી."

"જાઓ હવે," કાકે કહ્યું.

પેલો ડોસો ગભરાતો ગભરાતો ચાલ્યો ગયો અને કાક પૂજાપાત્ર હાથમાં લઇ રાજગઢના એક નાના બારણા આગળ ગયો. પહેરેગીર અડધી ઉઘાડી આંખે જરાક ઝોકાં ખાતો હતો; પણ કાક જેવો બારણામાં પેસી ઝપાટાબંધ પગથીઆં ચઢવા લાગ્યો તેવી પેલાની ઉંઘ ઉડી ગઇ.

"ઓ મહારાજ ! કોણ છો ?"

"હું ! દયાનાથ ચતુર્વેદીનો ભત્રીજો," કાકે કહ્યું અને આડી આંખે તેણે સૈનિકની શક્તિનું માપ કાઢવા માંડયું.

"ડોસાને શું થયું છે ?"

"જરાક ગાયે માર્યા છે" કહી કાક ઝપાટાબંધ ચઢવા લાગ્યો.

"અરે ઉભો તો રહે. દયા કાકાના નવા ભત્રીજાનું મોઢું તો જોઉં," કહી સૈનિક પાછળ ચઢ્યો ને કાકને પકડવા આવ્યો.

તે પાસે આવે તે પહેલાં કાકે પાત્ર ને તુમડી ઉપલા પગથીઆ પર મુકયાં અને જેવો સૈનિક એક પગથીઉં ચઢ્યો તેવોજ તે એક પગથીઉં ઉતર્યો. સૈનિક મોટે અવાજે બોલવા જતો હતો પણ એક પણ શબ્દ બોલે તે પહેલાં કાકે તેને ગળામાંથી પકડયો અને તેના શબ્દ વણબોલ્યા રહી ગયા.

કાકે એક હાથે કેડ પરનો કકડો છોડયો ને પેલા સૈનિકના ઉઘડી ગએલા મોઢામાં તેનો ડુચો માર્યો. બેભાન જેવા થઇ ગએલા પહેરેગીરને ઉંચકી તે પગથીઆં ચઢી ગયો અને થોડે દૂર એક ઓરડી ઉઘાડી પડેલી દેખાઇ તે તરફ ગયો ને પેલાને તેમાં નાખી બારણું વાસી દીધું.

બીજી પલે હાથમાં પૂજનપાત્ર ને તુમડી લઇ પુજારી મહેલમાં દાખલ થયો.

કાકે ચારે તરફ જોયુ પણ કોઇ જણાયું નહીં. થોડેક દૂરથી એક સ્ત્રી પરભાતીઉં ગાતી સંભળાઇ. તે તરફ ગયો. એક નોકરડી ઘંટીનો ગાળો સાફ કરતી હતી.

"બહેન !—"

"કુણ ?"

"મને નાનાંબા પાસે લઇ જા તો. બાનો પૂજાનો વખત થઇ ગયો છે ને મને રસ્તો ખબર નથી."

"ગાંડા ! અત્યારે નાનાંબા તે પૂજા કરતાં હશે ?"

"આજની તો એમની બાધા છે. ઉઠ. હું એમના ગામનો બ્રાહ્મણ છુ. તમને ખબર નહીં હોય ? મને ખાસ તેડવા મોકલ્યો છે."

"હેં ! પણ મારાથી ત્યાં કેમ જવાય ? હું તો નોકરમાણુસ."

"તું મને રસ્તો બતાવની. જો મને લઇ જશે તો બા તારો પાડ માન્યા વિના રહેશે નહી."

પેલી સ્ત્રીને કૈંક ભેદ જેવું જણાયુ અને આ ભેદથી ભવનાં સંકટ દૂર થઇ જાય એમ પણ લાગ્યું. તે તરત ઉઠી ને તેણે હાથ ખંખેરી નાખ્યા.

"મોટે રસ્તે લઇ જાઉં કે ખાનગી રસ્તે ?"

"ખાનગી રસ્તે," કાક નોકરડીની ચતુરાઇ પર ખુશ થઇ હસ્યો.

થોડી વારે તેઓ રાણીવાસને પાછલે દાદરેથી ઉપર આવ્યાં. એક દાસી ઉભીઉભી દાતણ કરતી હતી. પેલી નોકરડી તેની પાસે ગઇ.

'બા ઉઠયાં ?"

"ના. કેમ ?"

"બાએ બોલાવ્યો હતો તે બ્રાહ્મણ આવ્યો છે."

"ગાંડી મોઇ છે ? અત્યારે બાને બ્રાહ્મણનો તે શો ખપ પડયો ?" કહી નિરસ્કારમાં દાસી જોઇ રહી.

"પણ મહારાજ—"

"મંગી"—કાકે ધીમેથી કહ્યું.

દાસી ભૃગુકચ્છની ને રાણીની માનીતી હતી. તેણે કાક તરફ જોયુ ને તેને પુજારીને વેષે જોઇ સ્તબ્ધ બની ગઇ.

"કા—"

"છાની રહે. બાને ઉઠાડ, મારે મળવું છે ને આ ચાકરડીને ઓળખી મુક. એને બા પાસે શીરપાવ અપાવવો છે."

"તારું નામ શું?"

"બા! હું આપણા પત્તીતાના બારોટજી છેને તેની નવી 'જેલી.'" ચાકરડીએ પોતાનું સવિસ્તર ઓળખાણ આપ્યું.

"ઠીક, બપોરે મળજે. મહારાજ! આપ આ તરફ ઉભા રહો. હું બાને ઉઠાડી આવું."

કાક જરા ખસીને બારણા પાછળ ઉભો રહ્યો. તરત મંગી દોડતી આવી. "પધારો, બા બોલાવે છે."

કાકના મોઢા પર વિચિત્ર હાસ્ય આવ્યુ ને જે ભૃગુકચ્છની કુંવરીને તેણે જયસિંહદેવ જોડે વરાવી હતી તેની પાસે ગયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

લીલાદેવીની વિટંબના

એક સોને મઢેલા વિશાલ સુખપાલ પર જયસિંહદેવ મહારાજની પટરાણી લીલાદેવી આળસ મરડતી બેઠી હતી.

જંબુસરના ઘેરા વખતે જે મૃણાલકુંવરીને કાક મળ્યો હતો તે આજે ઓળખાય એવી રહી નહોતી. તેનું શરીર પહેલાં કરતાં ભરાયું હતું; ને મુખ પણ વધારે આકર્ષક બન્યું હતું. સોનું ને હીરા તેને અંગેઅંગ ચમકતા. અને પાટણની મહારાણીને છાજે એવો વૈભવ ચારે તરફ હતો છતાં તેનાં અંગ પરનાં આભૂષણોમાં લાક્ષણિક વૈભવ દેખાઇ આવતો હતો.

અત્યારે તેના વાળ વીખરાએલા હતા; અને તેની શોભા ઉનાવળમાં ઓઢેલી લાલ ઓઢણી ભાગ્યેજ ઢાંકતી. તેના હોઠ બેદરકારીમાં જુદા રહી ગયા હતા; અને ઝીણા દાંતોની અપૂર્વ હાર ડોકીયાં કરતી દેખાતી. તેના મુખ પર ને શરીર પર આળસ દેખાતું—મદનું કે ઉંઘનું તે સ્પષ્ટ સમજાતું નહીં. ઉંઘના ભારથી અડધી બીડાએલી પાંપણો તેની આંખોના તેજને છુપાવતી.

જેવો કાક દાખલ થયો કે તેણે આંખ જરા ઉઘાડી. કાકે એક નજર નાખી લીલાદેવીની તેજસ્વી આંખમાં પહેલાં જેવીજ સ્થિરતા ને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ હતી.

કાક બારણા આગળ માનથી ઉભો રહ્યો. તેને જોઇ રાણીની સ્થિર આંખોમાં જરાક અસ્થિરતા આવી, નહીં આવી ને ચાલી ગઇ.

બેદરકારીથી ઓઢેલા વસ્ત્રની નીચેથી નીકળી રહેલા એક પગની આંગળીઓ તરફ તેણે જોયું. "કાક! તું આવ્યો?"

"હા," હસીને કાકે કહ્યું, "જીવતો આવ્યો. બે ચાર વખત મારો જીવ લેવાની મહેનત થઇ ખરી. પણ તમે જાણો છોની? મારા જેવાને જમરાજ લઇ જવાને ખુશી નથી. બોલો, મને કેમ બોલાવ્યો?"

"મંગી!" શાંત ને સ્થિર અવાજે લીલાદેવીએ કહ્યું, "તું બહાર ઉભી રહે. કોઇને આવવા દેતી નહીં."

મંગી બહાર ગઇ ને એકદમ રાણી કાક તરફ ફરીને જોઇ રહી.

"તું આવે વેષે કેમ આવ્યો?"

"પછી નીરાંતે કહીશ. પણ તમને પહેલાં મળવા માટે કેટલાએ જણને ચુકવ્યા છે. અને એમાંથી કોઇ પણ તેના માલીક પાસે પહોંચી જશે તો આપણને વાત કરવાનો વખત નથી મળવાનો. વખત છે ને મારો શિરચ્છેદ પણ થઇ જાય."

"તારો શિરચ્છેદ!" રાણીએ જરાક ભ્રભંગ કરીને કહ્યું.

"હા! મારા પર મહારાજ ને મહારાજના મંત્રીઓ બધા ખફા છે."

"ને છતાં તું તેમની સેવા ઉઠાવે છે" તિરસ્કારથી રાણીએ ક
તેની આંખ વધારે સ્થિર થઇ.

"હા," કાકે નજર ચુકવી નીચું જોયું.

"કેમ?"

"મને મારી રીતે કરવું ગમે છે. હવે આપની શી આજ્ઞા છે

"આજ્ઞા!" પેલીએ સ્થિરતાથી કહ્યું, "તું મારી આજ્ઞા ક
પાળે છે? હવે તારી આજ્ઞા શી છે તે પુછવા મેં તને બોલાવ્યો છે
તિરસ્કારભર્યા અવાજે રાણીએ કહ્યું

"મારી આજ્ઞા!" ધીમેથી કાકે કહ્યું. કાકને તોફાનનાં ર
ચિન્હો દેખાવા માંડયાં.

"હા!" શાંતિથી, જાણે હીસાબ ગણતી હોય તેમ લીલાદેવ
કહેવા માંડયું. "તેં લાટ ખોવડાવ્યું; ને પાટણ મારે માથે માર્યું".

"અને સૃષ્ટિના પ્રથમ સિંહાસને બીરાજો છો," કાકે ઉમેર્યું.

રાણીએ કાકના બોલનો જવાબ આપ્યો નહીં. "અને
થાકી ગઇ છું."

"શાથી?"

"બધાથી." પાછી હીસાબ કરતી હોય તેવી શાંતિથી રાણી
કહ્યું. "તેં કહ્યું હતુ કે હું અહીંઆં ધણી થઇશ ને અહીંઆં
દરેક જણ ધણી છે."

કાકને લાગ્યું કે રાણીથી ખરુ દર્દ દેખાડાતું નથી એટલે
શોધવા માંડયું. "ધરણીનો ધણી જયદેવ મહારાજ તમારે ચરણે છે

"ચુપ કર!" જાણે તરવારનો ઘા કરતી હોય તેવી નિશ્ચયાત
બુદ્ધિથી રાણીએ કહ્યું, "તારો ધરણીનો ધણી માણસ નથી."

"ત્યારે—"

રાણીએ આંગળીના વઢા ગણવા માંડયા. "એ દેવ છે-મા
છે-ને પશુ છે. એ મારાથી કેમ વશ થાય?"

કાકે દરદ પારખ્યું. "બા!" તેણે કૃત્રિમ નમ્રતાથી કહ્યું, "અ
શું હારી જાઓ છો? તમે શું ન કરી શકો?"

"મેં બધું કર્યું. એક પણ કળા મેં બાકી નથી રાખી. છતાં અત્યારે એણે વગર પાંખે ઉડવા માંડયું છે." આ જુવાન છતાં સ્થિર ચિત્તની મહત્ત્વાકાંક્ષી સુંદરીએ પોતાનું દુઃખ વર્ણવ્યું.

"તમે જે કહેવું હોય તે જલદી કહો. વખત જાય છે." અધીરાઈથી કાકે કહ્યું.

"એને તારે ઉડતા અટકાવવા છે?" રાણીએ કહ્યું.

"પણ એ કર્યા ને કેમ ઉડે છે તે તો કે કહેશો?"

"એ રાણકદેવી પાછળ ગાંડા થયા છે."

"અને એ ગાંડપણમાંથી એને બચાવવા છે?"

"હા."

"કેવી રીતે?" કાકે પુછ્યું.

"જોઈએ તો જુનાગઢ જા, જોઈએ તો દેવડીને ઝબ્બે કર, જોઈએ તો મહારાજને સીધા કર. તેં મને અહીંઆં પરણાવી. હવે રસ્તો શોધવો તારું કામ."

આ સ્ત્રીની ભયંકર ને સચોટ નજર જોઈ કાકને કમકમાં આવ્યાં.

"જોઉં."

"જોઉં શું? જો મારા પર બીજી પટરાણી આવી તો કેં ને કં થશે." અડગ, શાંતિ ને નિશ્ચયથી લીલાદેવીએ કહ્યું, "કાંતો તું નહીં, હું નહીં કે—કે પાટણ નહીં." જાણે પાટણ તોડતી હોય તેમ તેણે હાથ પોતાના પગ પર નાંખ્યો.

"બા! તમારી આજ્ઞા માથે ચઢાવું છું. જે પલે તમારા પર બીજી પટરાણી આવે તે પલે હું જીવતો હોઉં તો મારે પ્રાણ ત્યાગવો. પછી કં છે?"

"પણ તું એ કરશે કેમ?"

"તેની ફીકર તમારે નહીં કરવી. પણ હું તમને મળ્યો છું એ કોઈને કહેશો નહીં. મારાં વસ્ત્રો ને હથીઆરો રાજગઢની પાછલી બારીની ગલીમાં પડયાં છે તે મંગાવી આપો."

રાણીએ મંગીને બોલાવી હુકમ આપ્યો. રાણી કે કાક બેમાંથી કોઈ બોલ્યું નહીં.

"કાક! મંજરી કેમ છે?" જરા તિરસ્કારથી રાણીએ પુછયું.

"ખુશીમાં."

"ને છોકરાં?"

"આનંદમાં."

"લાટમાં બધું કેમ ચાલે છે?"

"હમણાં અહીંઆંથી એક મુરખને દુર્ગપાલ તરીકે મોકલ્યો છે; ને રેવાપાલ વાટ જોઈને બેઠો છે."

"ત્યારે શું થશે?"

"ભોળાનાથની ઇચ્છા. પણ બા! મુંજાલ મહેતા શું કરે છે?"

"પાન ચાવે છે."

"ને ઉદો?"

"મહારાજને રાણકદેવી મેળવી આપવા મથે છે. તારો દુશ્મન થાય છેને?"

કાક હસ્યો. "મને પાનો ચઢાવવાની જરૂર નથી."

રાણી હસી ને કાક તરફ જરા અસ્થિર દૃષ્ટિ નાંખી.

"ને આ જગદેવ કોણ છે?"

"નવો પરમાર ગોદ્ધો છે. ઘણો જબરો છે. તમારા બધા પર ધાક બેસાડવા મહારાજે આણ્યો છે."

"ઠીક ને બાબરો ભૂત—"

રાણી જરાક ફીક્કી પડી. "એ—"

"કેમ?"

"એનું નામ સાંભળતાં મારાં તો ગાત્ર ગળે છે——અરે મંગી! શું છે?" રાણીએ ફરીને પુછ્યું.

"ભટરાજને શોધવા પરમાર અહીંઆં આવે છે."

"કેમ જાણ્યું?"

"ભટરાજે જે પહેરેગીરને પુર્યો હતો તેણે પરમારને કહ્યું લાગે છે."

"ઠીક," શાંતિથી રાણીએ કહ્યું, "જઇને બહાર ઉભી રહે. આવે તો ઉભો રાખજે." મંગી ગઇ ને રાણી કાક તરફ ફરી.

"ગભરાતો નહીં. તું પેલા ખંડમાં જઇ તારાં કપડાં પહેર."

"મારી ફીકર કરશો નહીં. મારે એ પરમારની ઓળખાણ પણ કરવી છે."

"બા!" મંગીએ બારણું ઉઘાડું રાખી રાણીને કહ્યું, "જગદેવ પરમાર આપને મળવા માગે છે."

"ભલે આવે" કહી રાણીએ હાથના ઇશારાથી કાકને અંદર મોકલ્યો. અને સુખપાલ પરથી કુદી ચણીઓ ને કાંચળી ઠીક કર્યાં, ઓઢણી માથા પર બરોબર ઓઢી અને ગૌરવથી ફરી બેઠી.

તે બેઠી ને જગદેવ પરમાર દાખલ થયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું

જેમાં કાક અલોપ થઇ ગયો

જગદેવ પરમાર અંદર આવ્યો. લીલાદેવીએ બેદરકારીથી તેના તરફ નજર નાખી ને તરત પાછી વાળી.

જગદેવ બલની મૂર્તિ લાગતો હતો. તેનું કદ પ્રચંડ હતું; તેની છાતી વિશાલ હતી; તેના હાથ સાધારણ માણસની જાંગ જેવા લાગતા; તેનું મુખ મોટું ને ભરાવદાર હતું; અને તેજસ્વી તો નહીં પણ રૂપાળું કહી શકાય એવું લાગતું. કાળી અને સાચવીને સમારેલી દાઢી મુખની શોભામાં વધારો કરતી. તેની કમરેથી ખડ્ગ લટકતું; ને કમરબંધમાં બે જમૈયા શોભતા.

તેને જોઇ અડગ શૌર્યનો ખ્યાલ આવતો; પણ તેની આંખના તેજમાં કંઇક અગમ્ય વસ્તુ હતી. તે તેજસ્વી નહોતી ને છતાં માણસને ગભરાવતી. તેમાં ભલાઇ નહોતી છતાં હરામખોરી દેખાતી નહીં. તેમાં પક્કાઇ દેખાતી નહીં, છતાં કોઇને તે જોઇ વિશ્વાસ આવતો નહીં.

જયસિંહદેવ મહારાજના દરબારમાં જગદેવને કોઇ સમજી શકતા નહીં, ને તેનાથી બધા ગભરાતા. પટ્ટણી યોદ્ધાઓને તેની સાથે વ્યવહાર રાખવો ગમતો નહીં, અને મહારાજના ને તેની શક્તિના ડરથી તેની સાથે વેર કરવું પણ કોઇને ગમતું નહીં. જગદેવને લાગતું કે પટ્ટણીઓ ડારવાનું પોતે માત્ર એક શસ્ત્ર છે. અને ગર્વિષ્ટ પટ્ટણીઓ તેના તરફ તિરસ્કારથી જોતા, ને મહારાજ ગુસ્સે ન થાય એટલા પુરતું એને માન આપતા. ગર્વિષ્ઠ મુમુક્ષુ ને પરદેશી પહેરેગીર વચ્ચે જેટલો ભાઇચારો હોય તેથી વધારે પટ્ટણીઓ ને જગદેવ વચ્ચે ન હતો.

પણ મહારાજના મહામંત્રીઓ ને છેક નિકટના સંબંધીઓ પોતાનો તિરસ્કાર છુપાવવાની તસ્દી લેતાં નહીં; અને જગદેવ બને ત્યાં સુધી તેમના સંસર્ગમાં આવતોજ નહીં. ઉદા જોડે ઘણીજ નમ્રતાથી ને પરશુરામ દંડનાયક જોડે માનથી વર્તતો. રાણીઓ સાથે એ પ્રસંગ પાડતો નહીં; ને રાણીઓ બને ત્યાં સુધી એની જોડે પ્રસંગ પાડતી નહીં. માત્ર લીલાદેવી તેની જોડે ખુલ્લા, પણ શાંત તિરસ્કારથી વર્તતી. જગદેવના મુખપરથી એટલું તો સ્પષ્ટજ દેખાતું કે અત્યારે તેને અહીંઆં આવવું બીલકુલ ગમ્યું નહોતું. તેના સ્થૂલ મોઢા પર ક્ષોભનાં થોડાંક ચિન્હ હતાં; ને ગળામાંથી અવાજ કાઢતાં તેને જરાક મહેનત પડી. પણ આ દશા તેણે દાઢી પસવારી છુપાવી.

"બા! સેવકના દંડવત્ પ્રણામ!" પરદેશી ઉચ્ચારણથી જગદેવે દેખાઇ આવતી નમ્રતા દાખવી.

રાણીએ ડોકું હલાવ્યું; અને શાંત, નિશ્ચેતન અવાજે પુછ્યું: "કેમ જગદેવ?"

"બા! મહારાજાધિરાજની આજ્ઞા છે કે મહેલમાં કોઇ અપરિચિત માણસને દાખલ થવા દેવો નહીં" જગદેવે ખોંખારી કહ્યું.

"વારુ" તિરસ્કારથી લીલાદેવીએ કહ્યું.

"આજે કોઇ એક માણસ દાખલ થઇ આપના ખંડ તરફ આવ્યો એમ મને ખબર મળી."

રાણીએ મોઢું જગદેવ તરફ કર્યું. તેની આંખમાં હૃદય ભેદે એવી નિર્દય તીક્ષ્ણતા હતી. એક પલ સુધી તે જોઇ રહી; ને અંદરથી ગભરાતા છતાં બહાર હીંમત રાખી રહેલા યોદ્ધાને પોતાના શાંત તિરસ્કારનો પુરેપુરો અનુભવ કરાવ્યો.

"તેમાં મને શું ?"

"એ કોણ છે ને કેમ આવ્યો છે તેની માહીતી મારે મહારાજને આપવી છે. બા! ક્ષમા કરો, મારે બાપુની આજ્ઞા ઉઠાવવી જોઇએ. નહીં તો આપ જાણો છો કે મારી શી વલે થાય ?"

રાણીએ તિરસ્કારમાં મોઢું ફેરવ્યું.

"એ કોણ છે?" જગદેવે ધીમેથી પુછયું.

"પરમાર!" રાણીએ જરા પણ ઉકળ્યા વગર ડામ દીધો, "તમે મહારાણીઓની જડતી લેવાની ચાકરી કરો છો?" સવાલ જાણે સ્વાભાવિક ને સામાન્ય હોય તેમ રાણીએ પુછયો; પણ જગદેવને અપમાનનો કારી ઘા લાગ્યો. તેના હોઠ જરા ધ્રુજ્યા; પણ તરત તેણે સ્વસ્થ થઇ હાથ જોડયા.

"મહારાણી બા! હું તો ચીઠ્ઠીનો ચાકર છું."

"હું જાણું છું" કરી લીલાદેવીએ તિરસ્કારથી આળસ મરડયું. "કેવો એ માણસ હતો?"

"બા! બ્રાહ્મણને વેષે તે અહીંઆં પેઠો."

"અંહ—તે કયે વેષે પાછો ગયો?"

જગદેવને લાગ્યું કે રાણી તેની મજાક કરતી હતી.

"બા! હજુ તે અહીંઆંજ છે.

"શું?" જરાક ચમકીને લીલાદેવીએ પુછ્યું. તેણે જગદેવ સામે જોયું: ને તે યોદ્ધાના મોઢા પર હસવું જોઇ તેને ગભરાટ થયો.

"હજુ તેનાં જામ ને તુમડી અહીઆંજ પડયાં છે" કહી જગદેવે હસીને ભોંય પર પડેલાં વાસણો તરફ આંગળી કરી.

"જગદેવ!" શાંતિથી લીલાદેવીએ કહ્યું. તેના અવાજમાં ભયં-

કર તિરસ્કાર હતો. "પાટણની મહારાણી સાથે કેવો વિવેક રાખવો જોઇએ તે તારા જેવા પરદેશીને ન આવડે એ વાત ખરી. પણ મારે તને વિવેક શીખવવો જોઇએ. જા! બહાર જઇને મંગીને મોકલ. મારે ચોટલો ઓળવો છે."

"પણ બા—"

"પરમાર! મેં કહ્યું તે ન સાંભળ્યું?" રાણીએ ગર્વથી પુછ્યું. જગદેવને આ પ્રશ્ન લાત જેવો લાગ્યો.

"હા!—"

રાણીએ ડોકવતી બહાર જવાની તેને આજ્ઞા કરી, એટલે જગદેવ-ને છુટકો થયો નહીં. તે નમસ્કાર કરી બહાર ગયો.

તે બહાર ગયો ને તેના મુખ પર ગુસ્સો પ્રસરી રહ્યો. એટલામાં મંગી આવી ને તેનું મુખ હતું તેવું શાંત થઇ ગયું.

"મંગી! બા બોલાવે છે" કહી જગદેવ ત્યાંથી ગયો. જગદેવ ગયો એટલે લીલાદેવી ધીમેથી પથારીમાંથી ઉઠી ને બારણા તરફ જોઇ રહી. જ્યારે જગદેવનો પગરવ સંભળાતો બંધ થયો ત્યારે તે અંદરના બારણા તરફ ફરી.

એટલામાં મંગી આવી.

"મંગી! આ પાત્ર ને તુમડી સંતાડી દે."

"જેવી બાની મરજી."

રાણી મંગી તરફ જોયા વિના ઝપાટાબંધ અંદર ગઇ ને બારણું વાસ્યું. બીજીજ પલે તેની ચીસ સંભળાઇ.

મંગીનો જીવ ઉડી ગયો. લીલાદેવી જેવી શાંત ને ભાવહીન સ્ત્રી ચીસ પાડે એ એટલું અસ્વાભાવિક હતું કે તે ગભરાઇ ઉઠી. તે દોડીને અંદર ગઇ. રાણી જરાક અસ્વસ્થ હતી, ને તેની આંખમાં ગભરાટ હતો. ખંડ નિર્જન હતો.

"ભટજી!"

"કોણ જાણે કયાં ગયો" રાણીએ કહ્યું.

"આ બારણે તો બહાર નહીં ગયા હોય?" કહી મંગી એક બીજા બારણા આગળ જઇ તેને તપાસવા મંડી પડી. તેનું તાળું બીજી તરફ હતું, પણ બારણું બંધ દેખાયું.

"ગાંડી! એ બારણું તો કદી ઉઘડતુંજ નથી. એની તો કુચીજ ક્યાં છે?"

"બહાર છજામાંથી તો જવાય એમ નથી."

"ત્યારે!"

"બા–બા! એ બા!' મંગીએ ચીસ પાડી.

"શું છે?" સખતાઇથી લીલાદેવીએ પુછ્યું.

"અરેરે ભટજી–ગંગનાથ ભગવાન્ ભલું કરે" કહી મંગીએ આંખે હાથ દીધા.

રાણી સમજી નહીં, તેણે મંગીનો કાન પકડી ખેંચ્યો.

"શું છે?"

"બા–એ તો–બાબરો."

એક વિપલ રાણી મુંગી રહી. તેને મંગીની વાત ખરી લાગી; તેના સુંદર હોઠ પીસાતા રહ્યા; તેની આંખ સ્થિર ને ગહન થઇ રહી. મોહક ફીકાશ તેના સુંદર મુખ પર છવાઇ રહી.

પણ રાણી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારે તે પહેલાં બહારના ખંડમાં કોઇ દોડતું આવતું હોય તેમ લાગ્યું. રાણી બારણા તરફ વળી.

ને બારણું ઉઘાડી એક સોળ સત્તર વર્ષની છોકરી નાચતી ને કુદતી દાખલ થઇ. તેનાં લુગડાંનું ઠેકાણું નહોતું. ન ખળાય એવું હાસ્ય તેના મોં પર છવાયું હતું. એ હાસ્યના જોરથી તેના મોં પર મોહક રતાશ પ્રસરી હતી, તેની તોફાની આંખમાં આંસુ હતાં. તેના હસવાના અવાજનો પડઘો આખા ખંડમાં પડતો હતો. તે રાણી તરફ આવીને એક આંગળી ઉંચી કરી કૈં કહી રહી. તેના હસવાથી એક પણ અક્ષર સમજાયો નહીં.

"સમરથ!" રાણીએ સખતાઇથી કહ્યું.

"બા!"–મહા મહેનતે પેલી છોકરી બોલી; પણ હસવાનો ઉછાળો આવવાથી તે ભોંયપર પગ લંબાવી બેસી ગઇ ને એક હાથ ભોંય પર મુકી બીજે હાથે પેટના વળ સમાવવા પ્રયત્ન કરી રહી.

"સમરથ! બા! શું છે?" મંગીએ પુછ્યું.

જવાબમાં સમરથે પાછી રાણી તરફ આંગળી કરી પણ પાછું હસવું આવવાથી તે બોલી શકી નહીં.

"સમરથ! ગાંડી થઇ છે?" પણ લીલાદેવીનો જીવ અધીરો થયો હતો. તેણે મંગી તરફ જોયું ને કહ્યું "મંગી! ચાલ મારે મહેતાજીને મળવા જવું છે."

લીલાદેવી ને મંગી ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં ને સમરથ એકલીએકલી હસી રહી. થોડી વારે તેનું હસવું હાથ આવ્યું ને તે ઉભી થઇ.

"કેવાં ગભરાઇ ગયાં! બા હવે પકડાયાં છે" તે પાછી હસવા ને ચારે તરફ કુદવા લાગી. "બા કેવાં પકડાયાં. ને હવે મહેના આવવાના."

સમરથે પાછાં હસીને પગનો ઠમકો કર્યો, ને જરાક પાછી હસી ને નીચી વળીને તાળી લઇ ગાવા લાગી:—

"'વાહડ મહેતે વાળ્યો દાટ કે કાકભટ બાંધીયો રે!"

બીજી લીટી બનાવવા કે ગાવા જેટલી તેને ધીરજ નહોતી. તે જરાક કુદી ને કેડેથી ત્રણેક મોટી કુંચીનો ઝુમખો કાઢ્યો.

"બા જાણે કે એનો બ્રાહ્મણ અલોપ થઇ ગયો" તે પાછી ખડખડ હસી ને જે બારણું મંગીએ ન ઉઘાડે એવું માન્યું હતું તેને ધક્કો મારી ઉઘાડ્યું. પેલી તરફ તેને સાંકળે નહોતી વાસેલી ને તાળુંએ નહોતું મારેલું. સમરથ પેલી તરફ ગઇ ને સાંકળ મારી બારણે તાળું માર્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મું

સમર્થ

કાક અંદરના ખંડમાં ગયો ત્યારે તેણે કરેલી ભુલનો પશ્ચાત્તાપ તેને થયો. અત્યારે લીલાદેવી અણુમાનીતી થવાની તૈયારીમાં હતી; પોતાના પર જયસિંહદેવ ખફા હતા; અને મહેલમાં પેસવાની સખત મનાઇ હતી. તેવે વખતે મહેલમાં આવી રીતે લીલાદેવીને તે મળ્યો તેથી તેને જરુર નુકશાન પહોંચવાનું એમ તેને લાગ્યુ.

એ ભુલ સુધારવાનો તેણે વિચાર કર્યો, અને આ ખંડમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધવા તે બીજા બારણા તરફ ગયો. બારણું ધકેલી જોતાં ઉઘાડું લાગ્યું એટલે તેણે ઉઘાડયું. તે એક નિર્જન ઓરડામાં આવ્યો. બારણાનું તાળુ ઉઘાડી કોઇએ ત્યાંજ મુકયું હતું.

કાકે સાવચેતીથી બારણું બંધ કર્યું; પણ તે પહેલાં સામેથી એક છોકરી આવી. તે સ્વરૂપવાન હતી ને તેને જોઇ હસવા લાગી.

"ચોર પકડાયો," તે હસવા લાગી.

"ધીમેથી," કાકે નાક પર આંગળી મુકી

"તું કોણ છે?" પેલીએ આંખો નચાવી પુછવા માંડયું.

"અરે પણ ધીમે તો બોલ. ગણી સાંભળશે."

"હા, હા, હા!" છોકરીએ કહ્યું, "તું છાનોમાનો નાશી આવ્યો. સારું થયું કે મેં બારણું ઉઘાડું રાખ્યું. ખબર છે? આની કુંચી તો મારીજ પાસે છે. તું કોણ છે?"

"હું તો લાટનો બ્રાહ્મણ છું. બાનો આશ્રિત છું."

"હા હા હા! ને છાનોમાનો નાશી જાય છે?" છોકરી હસી ને એકદમ ગંભીર થઇ ગઇ. "તું લાટનો છે?"

"હા."

"કાક ભટરાજને ઓળખે છે?"

"સારી પેઠે, કેમ?"

"એ સોમનાથ પાટણ આવ્યો?"

કાક સાવધાન થયો. "હા આવ્યો હશે. તમારે શું કામ છે?"

"એ પકડાયો કે નહીં તે ખબર છે?" છોકરીએ પુછ્યું.

"વાહડ મહેતા ગયા છે તે કંઈ પકડયા વિના રહેવાના છે?" કાકે કહ્યું.

છોકરી ખુશખુશ થઇ ગઇ ને તેના ગાલ પર શેરડા પડયા. અજાણતાં તેના બે હાથ હર્ષમાં ભેગા થયા.

"તને ખાત્રી છે?" છોકરીએ પુછ્યું.

"હા. બહેન તારી ઇચ્છા સફલ થશે. હવે મને જવા દે. જયદેવ મહારાજ કયાં મળશે?"

"બહાર નીકળી ને જમણે હાથે જશો એટલે જગદેવ પરમાર મળશે. તેને કહેશો તો લઇ જશે."

"બહેન તું કોણ છે?"

"હું દંડનાયક પરશુરામની છોકરી સમર્થ."

"સર્જન મહેતાની પૌત્રી?"

"ઓત્તારી! તું તો બધાને ઓળખે છે?"

"હા," કહી કાક ઉતાવળે પગે ત્યાંથી નીકળ્યો. છોકરીએ બારણે તાળું માર્યું ને કુંચી કેડમાં સંતાડી દીધી. "ઠીક છે! હવે મને બા ચીઢવેછે તે હું પણ ચીઢવું" કહી તેણે જરા કુદી લીધું. થોડી વાર તે પાછી વિચારમાં પડી ને એકદમ હસી પડી ગાવા લાગી.

"વાહડ મહેતે વાળ્યો દાટ, કે કાકભટ બાંધીયો રે.—"

* * * *

કાક એ ખંડમાંથી ઓસરી તરફ નીકળ્યો ને જમણે હાથે ઝપાટાબંધ ગયો. બે ઓરડા ઓળંગ્યા ને બે યોદ્ધાઓ આયુધોથી સજ્જ થઇ ઉભેલા તેણે જોયા; તે તેની પાસે ગયો.

"મહારાજ કયાં અંદર છે?"

બંને યોદ્ધાઓ ગુજરાતી નહોતા લાગતા. એક સામાન્ય બ્રાહ્મણને આમ દોડી આવતો જોઇ તેઓ જરા ગુસ્સે થયા.

"હા! કેમ?"

"ના, મારે મળવું છે," કહી કાક અંદર જવા ગયો.

પેલા સૈનિકો આ ધૃષ્ટતા જોઇ ચકિત થયા અને બારણાં આડા ભાલા ધર્યા. "પરમારને આવવા દે."

કાકને લાગ્યું કે અંદર કોઇ બેઠું હતું એટલે તેણે મોટે અવાજે પુછ્યું. "શું મને રોકો છો?" કાકના અવાજમાં ગર્વ ને સત્તા બંને હતાં. "મને લાટના દુર્ગપાલ ભટરાજ કાકને? શું સમજો છો?" કાકનું નામ સાંભળી પેલા સૈનિકો જરા દૂર ખસ્યા.

"અન્નદાતા! એ તો હું કાક!" કહી જાણે અંદરથી મહારાજે તેને બોલાવ્યો હોય એમ કાક ઉત્તર આપી અંદર ગયો. પણ અંદર જવું એમ સહેલ નહોતું. એક બીજા શસ્ત્રસજ્જીત પુરુષે તેનો હાથ પકડયો, ને ઘોઘરે ઘાંટે પુછ્યું.

"કોણ છે! ગરબડ કેમ કરે છે?"

કાકે ઉંચું જોયું. સામો માણસ ધુળથી ઢંકાએલો હતો, અને તેને હાથે એક પાટો બાંધ્યો હતો. તેની આંખ રાતી હતી. કાકે તે ટુંકું પણ સબલ શરીર, નમણું ને પ્રતાપદર્શક નાક, ને થાકેલું પણ જીર્ણ મોઢું તરત આળખ્યાં.

"દંડનાયક મહારાજને ઘણી ખમ્મા!" કાકે મશ્કરી કરતાં કહ્યું. "વિજયની ધુનમાં માણસો જુના મિત્રોને પણ વીસરે છે. શું દુનીઆં?"

"કોણ!" જરા ચકિત થઇ સજ્જન મંત્રીના મહારથી પુત્ર પરશુરામે કહ્યું.

"કાક"

"કોણ ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ? ઓહોહો! કેમ છે?" કહી પરશુરામ કાકને ભેટી પડયો.

"સારો છું. જીવતો, જાગતો અહીં સુધી આવ્યો છું. મહારાજ મળશે કે?"

" તારા પર જરા ગુસ્સે છે."

" તેની હરકત નહીં. પણ અંદર છેને ?"

" હા ! હમણાંજ મેંદરડા આગળ સોરઠીઓને આપણે પાછા હાંકયા તેની ખબર આપવા આવ્યો હતો."

" પરશુરામજી ! આપ નહીં હોત તો પાટણનું શું થાત !"

પરશુરામ ખડખડ હસ્યો. " કાક ! હું દરબારી નથી, એટલે ખુશામત જેરવાતી નથી. પણ તું નહીં હોત તો લાટ તો પાટણે કયારનું ખોયું હોત."

" અરે હા ! ભુલ્યો. હું પછી મળીશ. મારે ઘણું જરુરનું કામ છે."

" જા ! ફત્તેહ કર. હમણાં મહારાજનો મીજાજ પણ જરા ખુશ છે."

કાક નમસ્કાર કરી અંદર ગયો. તેનો પગરવ સાંભળી અંદરના એક ઓરડામાંથી સત્તાશીલ અવાજ આવ્યો.

" કોણ જગદેવ ?"

કાકે અવાજ પારખ્યો ને તે દોડતો અંદર ગયો. " ના. અન્નદાતા ! એ તો હું——કાક."

ગાદી પર એક માણસ તકતામાં જોઇ મુછો આમળતો હતો. એક હજુરીયો હાથમાં કાંસકી લઇ ઉભો હતો.

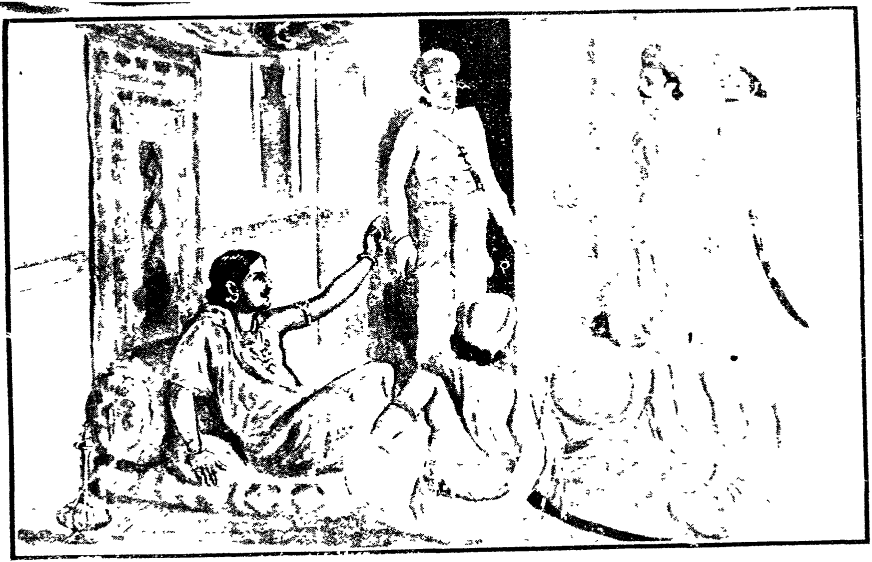
કાકે તેને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં.

પ્રકરણ ૧૩ મું

રાજાધિરાજ

એક સાધારણ દેખાઇ આવતો યુવક ગાદી પર પડયો હતો તેનું કદ મોટું છતાં છટાદાર હતું; તેની કાઠી ભરેલી ને મજબુત હતી; તેના પહોળા ખભા ને સ્નાયુવાળી ભુજાઓ તેના શારીરિક બલની સાક્ષી પુરતાં.

તેણે સફેત ધોતીયું પહેર્યું હતું ને ખભે સોનેરી પછેડો નાખી હતી. ઝીણી પછેડીમાંથી તેના ગળામાં નાખેલાં આભૂષણો ને હાથના

રાજાધિરાજ.

[પૃષ્ઠ ૧૮૮

બાજુબંધ ચમકતા. તેનો રંગ ઘઉંવર્ણો હતો; માત્ર કાંડાથી તેના હાથ કાળા હતા. તેનું મુખ લંબગોળ ને ભરાવદાર હતું; અને નાની ને ફાંકડી દાઢીના ઘાટીલા છેડા માથા પરના લાંબા ને ગુચ્છળાવાળા વાળમાં છુપાઇ જઇ તેને ભવ્યતામાં મઢી દેતા. તેનું નાક લાંબું ને સાંકડું હતું, ને મહત્ત્વાકાંક્ષા દેખાડી આપતું. હોઠ પાતળા ને ઘાટીલા હતા ને વિલાસનો શોખ સુચવતા. આંખો મોટી, લાંબી ને તેજસ્વી હતી, ને અજેય જુસ્સાની ઝાંખી કરાવતી. અને આખા મુખપર સુતેલા સિંહસમો એવો પ્રતાપ સુષુપ્ત પડયો હતો કે એની સ્થિરતાજ સામાને કંપાવવા પુરતી હતી.

જયસિંહદેવ મહારાજે જરાક આંખો મોટી કરી જોયું. આ પ્રમાણે કોઇ આવે તે તેને નહોતું રુચ્યું એમ તેની નજર પરથી સ્પષ્ટ લાગ્યું.

"કોણ?" જરાક સખ્તાઇથી તેણે પુછ્યું.

"બાપુ! આપે જેને બોલાવ્યો હતો તે કાક" કાક ઉઠી, ઘુંટણીએ પડીને હાથ જોડી બોલ્યો.

"કાક! તું?"

"હા બાપુ! આપનું આજ્ઞાપત્ર મળ્યું કે હું તરત આવ્યો. અન્નદાતા! ખુશી તો ખરા?" કાકે પુછ્યું.

મહારાજને આ મિત્રાચારી ગમી નહીં એમ કાકને સ્પષ્ટ દેખાયું. તે હસ્યો

"તું બારોબાર આવ્યો?" જરા આશ્ચર્યચકિત અવાજે જયદેવે કહ્યું.

"આપનો હુકમ થાય એટલે કે થોભાય?"

"તને કોઇ મળ્યું?"

ના બાપુ! દુશ્મનનો દેશ એટલે મેં સાવચેતી રાખી હતી. પણ કૃપાનાથ આપ ખુશી તો ખરા? દંડનાયકે મને મેંદરડાની વાત હમણાંજ કરી"

"હા. એ ઠીક થયું" જયદેવ મહારાજે ગર્વથી કહ્યું.

"ને લીલાંબા ખુશીમાં છે કે? ને મોટાં બા? મુંજાલ મહેતા તો આનંદમાં હશે?"

જયદેવની આંખ જરા ચમકી. તેને આ પ્રશ્નાવલી ન રુચી.

"કાક! બધાં ખુશીમાં છે. લાટમાં કેમ ચાલે છે?"

"હું આવ્યો ત્યાં સુધી તો બધું શાંત હતું. હવે તો આમ્રભટ મહેતા શું કરે છે તે પર આધાર."

"કેમ?"

"ઘણો કાચો છે ને હજુ લાટ શાંત રાખવું એ નાનાં છોકરાંની રમત નથી."

"હં હં," મહારાજાએ તિરસ્કારથી કહ્યું. "પણ તું આવે વેષે કેમ?"

"બાપુ!" કાક હસ્યો, "આપનો આજ્ઞાપત્ર મળ્યો એટલે મને લાગ્યું કે આપને મારી ખરી જરુર પડી છે. અને આપના ને મારા દુશ્મનો કૈં ઓછા છે? એટલે આ વેષ વિના છુટકો નહોતો. અન્નદાતા! હું તો લીલાબાને પરણાવવા આવ્યો હતો ત્યાર પછી આજે તમને મળ્યો. પણ મહારાજ આપનાં કીર્તિ ને પ્રતાપ જોઇ હું તો દીંગ થઇ ગયો. પંદર વર્ષ પર મેં આપને કહ્યું હતું તેમજ થયું. નહીં?"

"શું?"

"આપ તો વિક્રમ રાજાની કીર્તિ ઝાંખી કરવા સરજાયા છો."

જયદેવે ખુશ થઇ દાઢી પર હાથ ફેરવ્યો, તે તકીયા પર આડા પડ્યા ને કાકના તરફ એક અમીદૃષ્ટિ નાખી.

"કાક તું પાટણ આવીને કેમ નથી રહેતો?"

"બાપુ? આપ ક્યાં નથી જાણતા? આપના હજુરીયાઓ ખળભળી ઉઠે. આપને યાદ નથી કે પંદર વર્ષ પર મારે જતા રહેવું પડયું હતું?"

"કાક! મારે તારું કામ પડયું છે;" જયદેવે કહ્યું.

"આપની આજ્ઞા થઇ ને હું આવીને ઉભો."

"હું આ બધાથી થાકી ગયો છું," ટટાર થઇ જરા તિરસ્કારથી રાજાએ કહ્યું. "મોરાર! બહાર જા," કાંસકી લઇ ઉભેલા માણસને જયદેવે કહ્યું, મોરાર બહાર ગયો. "કાક! હું આ જુનાગઢના ઘેરાથી થાકી ગયો છું," રાજાએ તીક્ષ્ણ નજર કાક પર ઠેરવી કહ્યું.

કાકના મુખપર કે પણ ભાવ નહોતો. "બાપુ! તો બે રસ્તા છે."

"શા?"

"કાં તો જુનાગઢ પાડો કે છોડો?"

"હું—જયસિંહદેવ જુનાગઢનો ઘેરો છોડું!"

"ત્યારે એને પાડો," કાકે શાંતિથી કહ્યું.

જયસિંહદેવે અધીરાઇથી હાથ પછાડયો. "પણ પડતું નથી; અને મારી કીર્તિને લાંછન લાગે છે."

"આપની આજ્ઞા થાય એટલીજ વાર."

"શું?" જરાક હરખથી જયદેવે પુછયું.

"આપને કેટલા દહાડામાં જુનાગઢ લેવું છે?"

"કેટલા દિવસમાં લેવાશે?"

"આપ કહો એટલા."

"ને નહીં લે તો?"

"તે પહેલાં કાં તો જુનાગઢ નહીં કે કાંક નહીં."

જયદેવ મહારાજ ખુશ થઇ ગયા. કાકે નીચી નજરે આ ફેરફાર જોયા કર્યો.

"શાબાશ! તારા જેવો અહીંઆં એકે નથી."

"એ તો આપને કયારની ખબર છે."

જયદેવ ખુશમીજાજમાં હતા. તે હસ્યા. "કાક! તારી બોલી તો તેવીને તેવીજ રહી છે."

"બાપુ! હું ન બદલાઉં ને કે બોલી બદલાય?"

જયદેવ હસ્યો. ખુશામતભર્યા હરખારી વાતાવરણમાં અત્યારે આ હીંમત તેને આકર્ષક લાગી. એટલામાં મોરાર આવ્યો.

"અન્નદાતા! બહાર પરમારને ઉદા મહેતા આવ્યા છે."

રાજાએ કાકની સામે જોયું. કાક હસ્યો. "તું પરમારને ઓળખે છે?"

"પેલો આપનો પરદેશી ચાકર."

જયદેવ હસ્યા. "પાછી તારી જીભ સીધી નથી રહેતી? એતો મારો માનીતો છે."

"તેથી કે માનને પ્રાપ્ત થવાનો છે? બાપુ! તમારે ગમ્મત જોવી હોય તો મને જઈ કપડાં બદલી આવવા દો."

"હા. એ પણ ઠીક. મોરાર! જા એમને કપડાં આપ."

"જેવી આજ્ઞા."

કાક ઉઠી, મોરાર જોડે પાસેના એક બારણા વાટે અદૃષ્ટ થયો.

જયદેવ મનમાં હસ્યા. વર્ષો થયાં પરશુરામ દંડનાયક સોરઠીઓને ગઢમાં ઘેરી પડયો હતો; અને સોરઠ ઘણુંખરું પાટણના તાબામાં હતું; પણ જુનાગઢનો ગઢ તોડવો એ રમત વાત નહોતી. ત્રણ વખત જયસિંહદેવ મહારાજે પોતે હલ્લો કર્યો હતો; પણ જુનાગઢનો કાંકરો ખેરવી શકયા નહોતા. અત્યારે પરશુરામ, ત્રિભુવનપાલ સોલંકી ને મોરારપાલ મંડલેશ્વર એ રાજ્યના અગ્રગણ્ય મહારથીઓ રા ને ચારેગમથી દબાવી રહ્યા હતા; અને છતાં ગીરનારો રા પોતાની સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ખડો રાખી તેમની ઠેકડી કરાવતો હતો.

આ વખતે જયસિંહદેવની ધીરજ ખુટી ગઇ હતી. અને તેમાં કોણ જાણે કેમ દેવડી માટેનો તેનો પ્રેમ પુનર્જીવન પામ્યો હતો. વર્ષો પર ખેંગારે તેનું કરેલું અપમાન તેને સાલવા લાગ્યું હતું. અને રા જ્યાં સુધી નમે નહીં ત્યાં સુધી તેની કીર્તિ કલંકિત છે એવો ખ્યાલ રાત ને દિવસ તેને ખાળ્યા કરતો હતો.

પોતે યુદ્ધમાં પાછા પડે એમ નહોતા; પણ છતાં આટલે વર્ષે પોતે રણે ચઢે ને પાછા પડે તો મહામહેનતે મેળવેલી કીર્તિ ને મહત્તા નષ્ટ થાય એ ભાન પણ તે ભુલ્યા નહોતા. તેને એક મહા પ્રયત્ન કરી એવો હલ્લો કરવો હતો કે જુનાગઢનો પથ્થર પણ કોઇને હાથ લાગે નહીં. અને તેટલા માટે

ખંભાતથી સૈન્ય લઇ ઉદા મહેતાને, માળવાથી થોડુંક સૈન્ય લઇ દાદાક મંત્રીને, અને ભૃગુકચ્છથી કાકને બોલાવ્યા હતા. ત્રિભુવનપાલ, પરશુરામ, મોરારપાલ, ઉદો, દાદાક ને કાક આ છ સહસ્રરણના અઠંગ ખેલાડીઓને મોખરે થઇ તેણે રણે ચઢવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. યમના સેનાની સમા આ દુર્જેય યોદ્ધાઓ ખેંગાર તો શું પણ ગીરનારને પણ નમાવી શકશે એવો તેણે વિચાર કર્યો હતો.

દાદાક મંત્રી હજુ આવ્યા નહોતા. જયદેવનું ચાલત તો કાકને બોલાવત નહીં. અને દૂર પડેલો કાક આ બીજા યોદ્ધાઓની જોડે ન શોભે એવો કંઇક તેને અસ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો. પણ ત્રિભુવનપાલ ને મોરારપાલ બન્નેએ કાકને બોલાવવા સુચવ્યું હતું. અને જ્યારે જયદેવે મુંજાલ મહેતાને પણ આયુધ સજવાની સુચના કરી ત્યારે મહાઅમાત્ય હસ્યા.

"જયદેવ! હું આવું તે આપને શોભશે નહીં. આપે ઘણી કીર્તિ મેળવી છે; પણ આ કીર્તિ વિના બીજી નકામી છે. મૂલરાજદેવે રાને નમાવ્યો હતો; હજુ આપને એ કરવું બાકી છે. જરુર પડશે તો રણે ચઢીશ. બેફીકર રહેજો. ઘરડો તો થયો છું. પણ હજુ ચાલશે." કહી મંત્રીએ પોતાના વૃદ્ધ છતાં સબળ બાહુ તરફ નજર નાખી.

જયદેવના મગજમાં ઘણોએ પવન હતો; પણ મુંજાલ મહેતા આગળ પોતે બાલકજ બની રહેતો. વિચક્ષણ મંત્રી રાજાને નાનમ ન લાગે તેથી બધું ધ્યાનમાં રાખતા છતાં વાનપ્રસ્થ બની રહેતા; અને જયદેવ આ ઉદારતા સમજતો. તેણે જવાની રજા માગી.

"મહારાજ!" મંત્રીએ બેદરકારીથી સુચના કરી, "એક કામ કરશો તો મારી જરુર નહીં પડે."

"શું?"

"ભૃગુકચ્છના દુર્ગપાલને પણ બોલાવી સાથે લેજો."

"કોણ કાક?"

"હા."

બીજેજ દિવસે આમ્રભટ આજ્ઞાપત્ર લઇને ભરુચ આવવા નીકળ્યો.

જયદેવનો મુદ્દો દૂર પડેલા કાકને પોતાના તેજમાં આંજવાનો ને પોતાના પ્રતાપથી ધ્રુજતો રાખવાનો હતો. તે મુદ્દો ન જળવાયો તે રાજાને પસંદ પડયું નહીં પણ કાકનાં હીંમત, શૌર્યને મુત્સદ્દીપણાની તેને જરુર હતી; અને તેની કદર કરવા જેટલી શક્તિ પણ તેનામાં હતી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

વાગ્ભટે આણેલો કેદી

ગૌરવશીલ બેદરકારીથી જયદેવ પાછા ગાદી પર પડયા. તેણે ધીમેથી માથાના વાળ હાથ ફેરવી બેસાડયા ને કંઈ વિચાર કર્યો.

વિચાર કરતાં વર્ષો પર જોયેલી કાલડાની દેવડીનું સુકુમાર મુખ આંખ આગળ આવ્યું. જયદેવના મુખ પરથી ગૌરવ જતું રહ્યું ને રસિક તલસાટ છવાઇ રહ્યો. તેની મોટી આંખોમાં આતુરતા દેખાઇ.

કાકની જોડે કરેલી વાતચીતથી પેદા થએલા વિચારોએ જુદી દિશા લીધી. ત મનમાં બબડયા:

"જુનાગઢ લઉં–રા ને મારું—એ બધું તો ઠીક, પણ ઉદો ખરું કહે છે: રા મર્યે કંઈ દેવડી મળે ? રાજભ્રષ્ટ દેવડી મને દુશ્મન દેખેજ. પણ દેવડી તો મેળવવીજ જોઇએ." જયદેવનાં ભવાં સંકોચાયાં. તેની આંખમાં ખુન્નસ આવ્યું. "શું નહીં મળે ? કે વાત છે ? ઉદો એમ કાચો નથી. એ જાણેછે કે મારી ઇચ્છા સફલ થાય તો એનો બેડો પાર થઇ જાય. ને એ છે પણ ઉસ્તાદ. જો સમાધાન કર્યે દેવડી મળે, તો ભલે રા ખંડણી આપી જુનાગઢ રાંખે. પણ આ બાબતમાં મને આ તરવારીઆઓની ખાત્રી નથી. જોઉં તો ખરો કે ઉદો શી ખબર લાવ્યો છે."

"અન્નદાતાને ઘણી ખમ્મા." જગદેવનો અવાજ આવ્યો.

"જગદેવ !" રોફમાં જયદેવ મહારાજે બુમ પાડી.

"કૃપાનાથ !"

"બીજું કોણ છે? ઉદા મહેતા! આવો." જગદેવ ને ઉદા મહેતા આવ્યા.

સ્વચ્છ ને સુંદર વસ્ત્રોથી ને સાદાં છતાં મોઘાં ઘરેણાંથી ઉદા મહેતા શોભતા હતા. તેની લાલ પાઘડીનો રંગ જુવાનીમાં હતો તેવોજ હતો: તે આંખને ઉડીને બાઝતો. તેનું મુખ પહેલાના જેવુંજ હસીહસી ઉઠતું. તેની મુછોમાં કાળા વાળ થોડાજ રહ્યા હતા, છતાં મોં પર વૃદ્ધાવસ્થાની રેખા ઝાઝી દેખાતી નહી. તેની આંખોની પાકાશ જરા વધારે પરિપક્વ થઇ હોય એવું લાગતું, અને ઘણી વખત તેમાં ભલમનસાઇના રંગ પણ ચમકતા;—આ પ્રતાપ મોટી ઉમ્મરે આણેલા સૌજન્યનો કે અભ્યાસથી મેળવેલી સહેલાઇનો હતો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ હતું.

તે અનુભવી દરબારીની છટાથી ચાલતા હતા. એમના આખા વ્યક્તિત્વ પર એમના સ્વભાવની ને જીવનચર્યાની છાપ હતી.

શાંત ને સ્થિર ડહાપણ—ન ડગે ને ન ખુટે એવું ધૈર્ય—ન ચુકે ને ન જોખમ ખેડે એવું શૌર્ય—ન ખુટે ને ન ખટાય એવી મીઠાશ—ખંતથી કેળવેલા આ ગુણોનાં પ્રતિબિંબ તેમની ચાલમાં, બોલીમાં ને વિચારમાં ક્ષણે ક્ષણે પડતાં. અને શણગારમાં, બોલમાં, કે અભિપ્રાયમાં કે એવી ખુબી હતી કે તે જૈનધર્મના મહાસ્તંભ, શ્રાવકોના શિરોમણિ, અઢળક ધનના ધણી ને અપાર સત્તાના અધિકારી છે એમ કોઇ પલ વાર પણ વીસરી શકતું નહીં.

"હા બાપુ! આવ્યોને." મંત્રીનો શાંત ને સુમધુર અવાજ આવ્યો. એ અવાજ મોહક હતો, છતાં તેમાં કૈં ન્યૂનતા હતી એવું સાંભળનારને તરત ભાન થતું.

"જગદેવ! તું ક્યાં ગયો હતો?" જયદેવે પુછ્યું.

"અન્નદાતા! હું મહેલમાં—"

"પરમાર!" માથું ઉંચકી રાજાએ કહ્યું: "મારે કૈં પણ બહાનું સાંભળવું નથી. બે જણ અહીંઆં વગર પુછ્યે આવ્યા, એમાં વાંક તારો."

જગદેવ હાથમાં હાથ નાંખી, નીચું માથું કરી ઉભો રહ્યો.

"બહાર જા."

"જેવી આજ્ઞા." કહી જગદેવ બહાર ગયો.

"કેમ મહેતાજી! બેસો." રાજાએ બેદરકારીથી ઉદાને બેસવા સુચવ્યું. ઉદા મહેતાએ વાંસા પરની શાલ બરોબર કરી ને ગાદી નીચે પલાંઠી વાળી તે બેઠા.

"શું કરી આવ્યા?"

"હું દેશળને મળી આવ્યો."

"પછી?"

"પરમ દહાડે એ મને મળવાનો છે. બનશે તો રાને ને દેવડીને હુંજ મળી આવીશ."

"મહેતા! મને આવી રીતે વાતચીત ચલાવવામાં વિશ્વાસ નથી."

"મહારાજ! આપ પરિણામ જોશો ત્યારે ખબર પડશે."

"પણ રા જીદ્દી બહુ છે."

"આપણે કયાં જીદ્દી ઓછા છીએ? અન્નદાતા! જે શૌર્યથી નથી થતું તે શાણપણથી થાય છે."

"ઠીક! જુઓ પણ મને કલંક ન લાગવું જોઇએ."

"બાપુ! દેવડી આપને વરે ને રા નમે—પછી એથી શું વધારે?"

"વધારે તો કૈં નહી, પણ—" જયદેવે જરા અટકીને પુછ્યું: "પણ મહેતા! વાહડ કેમ નહીં આવ્યો?"

"મહારાજ! એ તો કાક છે, એને લાવવો કૈં સહેલ છે?"

"પણ વાહડ એને લઇ આવશે એ તો નક્કીને?" જરાક ન સમજાય એવા ટોળી અવાજે રાજાએ પુછ્યું.

"બાપુ! કોઇ પણ એ કામ કરશે તો વાહડ—"

"એ કાક આપણને મદદ લાગશે."

ઉદા મહેતાએ માથું ખંજવાળ્યું. "હા! લાગે પણ ખરો. પણ બહુ આપમતીઓ તો."

"મહેતા ! ગુજરાતમાં એકજ જણનો મત છે—"

"અને તે અન્નદાતાનો," ઉદાએ ઉમેર્યું. બહાર કોઇનાં પગલાં સંભળાયાં ને બંને જણ સાંભળી રહ્યા.

"જગદેવ ! એ કોણ છે ?" જયદેવે પુછ્યું.

"કૃપાનાથ ! વાહડ મહેતા આવ્યા છે." જગદેવે બારણામાં આવી કહ્યું.

"આવવા દે."

જયદેવ અને વાહડ દાખલ થયા. વાગ્ભટ મુસાફરી કરી બારોબાર આવ્યો હતો, અને તેના રૂપાળા મુખ પર થાક અને હર્ષ બંનેનાં સ્પષ્ટ ચિન્હ દેખાયાં.

"અન્નદાતા ! ઘણી ખમ્મા." વાગ્ભટે પ્રણામ કર્યા. "બાપા ! મારા પ્રણામ."

"કાકને લાવ્યો ?" ઉદાએ પુછ્યું.

જયદેવ તેની સામે માત્ર જોઇ રહ્યો.

"અન્નદાતા ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કાક ભટરાજને હું પકડી લાવ્યો છું" વાગ્ભટે નમન કરી, હરખભેર કહ્યું.

"કોને ?" આંખો ફાડી જયદેવે પુછ્યું.

"ભટરાજ કાકને" વાગ્ભટે કહ્યું.

"કોઇને એની સાથે બોલવા તો નથી દીધોને ?" ઉદાએ પુછ્યું. જયસિંહદેવની એક નજરથી બાપ દીકરો સ્તબ્ધ થઇ ગયા.

"કાક બહાર છે ?"

"જી હા ! મહારાજ !"

"અંદર લાવ જોઉં," રાજાએ કહ્યું. તેની આંખમાં ગુસ્સો દેખાયો.

"હા, મહારાજ !" કહી વાગ્ભટ બહાર ગયો. મહારાજની મુખમુદ્રા જોઇ ઉદાને ચિંતા થઇ.

"બાપુ ! જરા એની જોડે સાચવીને કામ લેજો."

જયસિંહદેવ ઘણી વખત બધાથી અળગા ને અસ્પૃશ્ય થઇ જતા.

તે વખત તેની આંખમાં ચમકતું તેજ નિકટ સંબંધીને પણ દૂર લઇ જઇ ફેંકતું, અને તેની આસપાસ ગૌરવનું અભેદ્ય વાતાવરણ છવાઇ રહેતું. અત્યારે રાજાનું સ્વરૂપ એવું થઇ ગયું.

"મેં તમારી સલાહ નહોતી પુછી," તેણે પગ પછાડી ઉદાને કહ્યું.

ઉદો મુગો રહ્યો. વાગ્ભટ ખેમાને સાથે લઇ અંદર આવ્યો.

"કાક ક્યાં છે?" રાજાએ સખ્તાઇથી પુછ્યું. વાગ્ભટે આશ્ચર્યચકિત થઇ ચારે તરફ જોયું. ઉદો ફીકકો પડ્યો; જયદેવ ખડખડ હસી પડ્યા.

"આ કાક?" જયદેવે તિરસ્કારથી કહ્યું. "ઉદા મહેતા! કોઇ પણ કરશે તે કામ કરનારો આ વાહડ-હા! હા! આ કાક!"

ખેમો હાથ જોડી ઉભો રહ્યો.

"અલ્યા તું કોણ છે?" હસવું ફરીથી રોકી રાજાએ પુછ્યું.

"અન્નદાતા! હું તો ભટરાજનો સેવક છું."

"કોનો કાકનો?" રાજાએ પુછ્યું.

"હા, બાપુ!" ખેમાએ કહ્યું.

"તું કેમ અહીંઆં આવ્યો?"

"હું શું કરું બાપુ! આ ભાઇ કૈં પુછવા રહ્યા છે? વહાણ ભાગ્યું ને હું તરતો તરતો નીકળ્યો એટલે મને પકડ્યો. હું ગરીબ માણસ બીજું શું કરી શકું?"

"ને ઉદા મહેતા, તમે કાકને પકડવાના હતા ને?"

"બાપુ!—"

"તમારો દીકરો લાટ ગયો છે તેમ જરા ત્યાં જઇ તમે પણ થોડું ઘણું શીખી આવો," જયસિંહદેવે કટાક્ષમાં કહ્યું.

"અન્નદાતા! પણ એ કાક ગયો ક્યાં?" ઉદાએ વાત ફેરવવા પ્રયત્ન કર્યો.

"અહીંઆંજ છે. આ રહ્યો." કહી, મહેલમાંથી મેળવેલાં સુંદર વસ્ત્રો ને સુશોભિત શસ્ત્રોમાં દીપતો કાક અંદર આવ્યો. તેનું ઉંચું

શરીર ભવ્ય લાગતું, તેના તેજસ્વી મુખમાંથી પ્રતાપનાં કિરણો ફુટતાં અને તેનાં ઉંડાં ને તીક્ષ્ણ નયનોમાં મશ્કરી ચમકી રહી હતી.

જયદેવ ફરી ખડખડ હસ્યા. "વાગ્ભટ ! આ માણસનું નામ કાક ! ઓળખી રાખજે કે ફરી ભુલ થાય નહીં. એની જોડે કામ પાડવું એ કવિતા કરવા જેવું સહેલ નથી. મહેતા ! આ તમારો જુનો મિત્ર. ઓળખો છો કે ?"

"ઉદા મહેતા મને ન ઓળખે એમ હોય ?" કાકે હસીને કહ્યું. "કેમ ખેમા ? સારું થયું તું બચ્યો. બીજું કોઇ ડુબ્યું ?"

"ના મહારાજ !" ખેમાએ કહ્યું.

"ખેમા ! ગુજરાતમાં એકજ મહારાજ છે. પરમભટ્ટારક જયસિંહદેવ મહારાજ. આજે તારાં પણ ધનભાગ્ય કે તુ એમનાં દર્શન પામ્યો. બાપુ ! રજા હોય તો એ જાય—એ થાકયો હશે."

"ને તું પણ થાકયો હશે ?"

"આપ જાણો છો કે આપની સેવામાં હું થાકતો નથી."

"ભટરાજ !" ઉદા મહેતાએ ટહુકો કર્યો. "કેમ મારો આંબડ તો ખુશી છેને ?"

"હા !"

"મહેતા !" જયસિંહદેવે કહ્યું. "તમારો આંબડ ત્યાં ઉંધું વાળશે તેમ લાગે છે."

ઉદાએ તીક્ષ્ણતાથી કાકના તરફ જોયું ને જુના દુશ્મનના દ્વેષનું માપ કાઢયું. કાક તો હસતો હતો.

"વાહડ !" રાજાએ હસીને તિરસ્કારથી કહ્યું. "હવે તું પણ થાક ખા. બહુ થાકયો હશે." વાહડ નીચેથી ઉંચું જોઇ શકયો નહીં. "ને પછી પરશુરામની સાથે મેંદરડે જા."

"જેવી આજ્ઞા." કહી વાગ્ભટે નમસ્કાર કર્યા ને તે મ્લાન વદને ત્યાંથી ગયો. કાકે નીશાની કરી એટલે ખેમો પણ ત્યાંથી ગયો.

પ્રકરણ ૧૫ મું

રાજ્યકર્ત્તાની રાજ્યનીતિ

રાજાએ ઉદા ને કાક બંને તરફ વારાફરતી જોયું.

"તમે બંને જુના વેરી છો, પણ હવે મિત્ર થવાનું છે," તેણે કહ્યું.

"બાપુ! હું તો કાકભટનો મિત્રજ છું."

"ને હું—જે આપનો ખરો સેવક હોય તેની જોડે વેર રાખતો નથી."

"ત્યારે બંને જણ બેસો. જુઓ, હવે આ જુનાગઢનું શું કરીએ?"

કાક અને ઉદો બંને બેઠા.

"મહારાજ!" ઉદાએ મીઠાશથી કહ્યું. "આપ તો મારા વિચાર જાણો છો. જો બરોબર દબાણ કરીશું તો રા ને સમાધાન કબુલ કર્યા વિના છુટકો નથી."

"કાક! તું બધી હકીકત જાણે છે?"

"ના?"

"રા છેક આવી રહ્યો છે, પણ ગઢ એવો મજબુત છે કે તે પાડતાં કેટલાંએ વર્ષ નીકળી જાય. મારે આ વિગ્રહ હવે ટુંકામાં પતાવવો છે," જયદેવે કહ્યું.

"શું રા કોઈ પણ જાતનું સમાધાન સ્વીકારશે?"

"એનો છુટકો નથી." ઉદાએ કહ્યું.

"કેટલાક માણસોને સમાધાન કરતાં સ્મશાન વધારે પસંદ પડે છે.'

"એટલે રા સમાધાન નહીં કરે એમ તું માને છે?" રાજાએ કહ્યું.

"મને ખાત્રી છે."

"કેમ?" રાજાએ પુછ્યું.

"હું એને કેટલાંએ વર્ષોથી ઓળખું છું."

"અને હું કરી આપું તો ?" ઉદાએ હસીને કહ્યું.

"હું હથીઆર બાંધવાં છોડી દઉં," કાકે પણ હસીને કહ્યું.

"ભટરાજ ! જો, જો !"

"પણ એ સમાધાનથી ન માને તો'?" કાકે પુછ્યું.

રાજાની આંખમાં ઉંડું તેજ આવ્યું. તેણે ટટ્ટાર બેસી બંને તરફ જોયું.

"ન માને તો ? કાક ! હું પોતે રણે ચઢવાનો છું, ને રા ને ચપટીમાં ચોળી નાખીશ. જે મૂલરાજદેવે કર્યું તે શું હું ન કરી શકું ? સોલંકીઓને તે શીખવવું પડે એમ નથી."

"મહારાજ ! તે હું જાણું છું," કાકે કહ્યું. "અને તેથીજ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે આપ આ સમાધાનની વાત કરો છો. સમાધાનની વાત નિર્બલ કરે, સબલ નહીં...ગઢ ને ગ બંનેને પાડો."

"અન્નદાતાને છેક એવો રસ્તો રુચતો નહીં આવે," ઉદાએ ધીમે રહીને કહ્યું.

જયદેવે જવાબ દીધો નહીં. કાક સમજ્યો. રાજા દેવડીનો વિચાર કરતો હતો.

"ત્યારે બીજો રસ્તો સુઝવાનો નથી; પણ બાપુ ! સમાધાનનું કરો તો જલદી કરો કે અમારા જેવાને સુઝ પડે."

"અરે હા !" રાજાએ કહ્યું. "ઉદા મહેતા ત્રણ ચાર દિવસમાં જવાબ લાવવા કહે છે."

"તમે વિષ્ટિ લઇ જવાના હશો ?" કાકે પુછ્યું.

"હા ! તમે પણ આવો તો સારું," પ્રયત્ન નિષ્ફલ જાય તો કોઇ અપજશનો ભાગીઓ હોય તો સારું એમ વિચારી ઉદાએ જશ લીધો.

"ઉંહું," કાકે ડોકું ધુણાવ્યું. "ન બને તે વાત હું માથે લેતો નથી."

"મહેતા ! પણ શું કરવાના છો ?"

"બાપુ! મેં બધું બરોબર ગોઠવ્યું છે. રા અડધો તો પલળ્યો છે. દેવડી અણમાનીતી થાય તેનો પણ પ્રયોગ ચાલે છે, ને દેવડીનાં માબાપ પણ તેને સમજાવવા મથે છે. દેશળદેવ યોદ્ધાઓને પણ સમજાવી રહ્યો છે, ને પરમ દિવસે ને ચોથે દિવસે બધું ઢીલું થઇ રહેશે ને હું જઇ મળીશ. બને તેટલું મેં કરી રાખ્યું છે, પછીનું બધું આદીશ્વર ભગવાનના હાથમાં છે."

પ્રપંચની ગુગળામણથી જુનાગઢ કેમ સ્વતંત્રતા ખુવે એ યોજના કહેતાં ખંભાતના બાહોશ મંત્રીની આંખ ચમકી રહી; અને જયસિંહદેવ જરાક રસથી વાત સાંભળી રહ્યા. કાક સ્થિર નયને જોઇ રહ્યો.

"તમે જાતે જવાના છો?" કાકે પુછ્યું.

"હાસ્તો."

"મહેતા! ત્યારે તમને એક વસ્તુ સમજાશે-જે હજુ નથી સમજાઇ તે."

"શું?"

"વીરની અડગતા ને સતીની શ્રદ્ધા."

"રા–ને દેવડી?" જયદેવે પુછ્યું.

"મહારાજ! આપ એમને ઓળખતા નથી. જ્યારે એ બે વીર જ્વાલાઓ એકઠી થઇ ત્યારથી હું બંનેને જાણું છું. તમે એમને છાંટી દેશો, પણ એમની આંચ ઓછી કરવાના નથી. ને અન્નદાતા! આટલું પણ યાદ રાખજો કે એ બે જ્વાલ નથી–એક થઇ ગઇ છે. ત્રિપુરારિ પોતે આવશે તોએ એને તમે છુટી કરવાના નથી. એને છાંટી નાંખશો તોએ એના અંગારની રાખ જુદી થવાની નથી."

"ભટરાજ!" ઉદાએ તિરસ્કારથી કહ્યું. "તમને એમનાં ગુણગાન કરવાનું કે બહુ સુઝે છે?"

"વગર કારણે ગુણગાન કરવાનો મારો સ્વભાવ નથી."

પણ જયદેવનું મોં લાલચોળ થઇ રહ્યું હતું. તેની આંખમાંથી અગ્નિ નીકળતો હતો. તેનાં નસ્કોરાં ફુલી રહ્યાં હતાં. જુસ્સાથી ધ્રુજતે પણ સ્પષ્ટ અવાજે તેણે કહ્યું:

"ને કાક! તું જાણે છે? મેં-પરમ ભટ્ટારક જયસિંહે—સોલંકીઓની કીર્તિની પ્રતિજ્ઞા લાધી છે કે એ બેને ભેગાં રહેવા દેવાં નથી. એ દેવડી એની નથી-મારી છે. અને જોઉં છું કે એ તેને ક્યાં સુધી રાખી રહે છે."

કાક મુગો રહ્યો.

"ઉદા મહેતા! જ્યારે તમે વિષ્ટિ લઈ જાઓ ત્યારે હું આવીશ."

"બાપુ! આપ!" કાકે કહ્યું.

"મારે તારો રા ને મારી દેવડીને જોવાં છે."

"પણ આપને કે થશે તો?" કાકે કહ્યું.

"કાક!" ગર્વથી જયસિંહદેવે કહ્યું. "મને-ત્રણ ભુવનના ધ્રુજાવનારને-કોણ શું કરવાનું છે? જેણે બાબરો છત્યો તે મનુષ્યથી ડરશે? હું જઈશ."

"પણ અન્નદાતા!" જરાક હસીને ઉદાએ કહ્યું. "એક સરત. આપે વેષ પહેરવો ને અક્ષર બોલવો નહીં."

"હા તે કબુલ!"

"ને બાપુ! હું એક શરત કરું?" કાકે એકદમ નિશ્ચય કરી કહ્યું.

"શી?"

"આપના અનુચર તરીકે મને આવવા દેવો."

જયસિંહદેવ હસ્યા. "વારુ! કાક તું પણ જોજે કે તારો મહારાજ તું ધારે છે તેવો નથી."

"બાપુ! મેં તો આપને ધાર્યા હતા તેના કરતાંએ વધારે પ્રતાપી આપ તો છો. પણ મારું મન કહ્યું નથી કરતું."

"ઠીક. પણ જે સરત મહારાજે કબુલી તે તારે પણ કબુલવી પડશે."

"જરુર. મારે આ વિષ્ટિની જોખમદારી જોઈતી પણ નથી."

"બાપુ!" મોરાર બહારથી અંદર આવ્યો.

"કેમ?"

"મોટાંબાનો માણસ આવ્યો છે કે કાક ભટરાજ આવ્યા હોય તો બોલાવે છે."

જયસિંહદેવ હસ્યા. "કાક! બધાંજ તારી રાહ જોતાં લાગે છે.

"બાપુ! એ પણ નસીબની વાત છે."

"મહેતા! ત્યારે તમે પણ જાઓ. જોજો આજની વાતનો અક્ષર બહાર જાય નહીં. મોરાર! મારી કાંસકી લાવ તો."

રાજાના ને રાજ્યમાતાના માનીતા થઇ પડેલા કાક તરફ શાંત છતાં દ્વેષભરી, અણુદીઠી નજર નાંખી ઉદો ઉઠયો. તે અને કાક બંને બહાર ગયા.

"ભટરાજ! આપણે ગઇ ગુજરી ભુલી જવી જોઇએ હો!" જરા હસીને ઉદાએ કહ્યું.

"હું તેને યાદ લાવતોજ નથી મહેતા!" કાકે નમસ્કાર કરી કહ્યું ને મીનળબાના દૂત જોડે ગયો.

પ્રકરણ ૧૬ મું

રાજ્યસંરક્ષકની રાજ્યનીતિ

લીલાદેવીની સ્વસ્થતા જરાક ઓછી થઇ હતી. તેને પોતાના પતિના સ્વભાવની પુરેપુરી માહીતી હતી, અને ગુસ્સામાં તે શું ન કરે તે કહેવાય એમ નહોતું; અને જયસિંહદેવને કાક તરફ કે ખાસ લાગણી હતી નહીં, એટલુંજ નહી પણ કેટલેક અંશે તેના તરફ ક્રોધ ને અવિશ્વાસ બંને હતાં. કાકને એકદમ કેમ બોલાવ્યો તેનું પણ કારણ તેને મળ્યું નહોતું.

અસાધારણ ઝડપથી તે મુંજાલ મહેતા રહેતા હતા તે તરફ ગઇ.

મુંજાલ નામના મહા—અમાત્ય હતા; એનું ખરું સ્થાન તો ભીષ્મ-પિતામહની માફક રાજ્યના અધિષ્ઠાતા દેવ સરખું હતું. એ ભાગ્યે બહાર નીકળતા; કોઇકજ વખતે મંત્રીઓ મસલત કરતા ત્યારે હાજર

રહેતા. છતાં એની નજર બધા પર રહેતી; અને એ નજર છે એમ બધા જાણતા. પહેલાંની માફક એ બધાને દૂર રાખતા નહીં; પણ બધા બેધડક એની પાસે જતા. નાનાંને મોટાંની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં એ પોતાનો વખત ગાળતા; અને નવરાશ મળ્યે રાજ્યના બધા અમલદારોને બોલાવી તેમને સલાહ ને શિક્ષણ આપતા. કોઇક વખત કોઇ સાધુ કે બ્રાહ્મણની સાથે બેસી ધર્મની ચર્ચા કરતા કે સાંભળતા. દહાડામાં ત્રણ ચાર વખત જયદેવ એને મળવા આવતા; અને તેની સાથે ખાનગી મસલત ચલાવતા. રાજ્ય કારભારથી પર છતાં રાજ્યતંત્રને વગર પ્રયત્ને તે સંરક્ષતા ને સરલ માર્ગે ચલાવતા. આ મુત્સદ્દીનાં હસ્તી કે પ્રતાપની અવગણના કરવાનું કોઇને સ્વપ્નું પણ આવતું નહીં; અને દરેકને એની ઓથની હુંફ રાખવાની એવી ટેવ પડી હતી કે એનાં વગર શું થાય તે કોઇ કલ્પી શકે એમ નહોતું.

મંગી મંત્રીને ખબર કરવા ગઇ ત્યારે પગે દોપટ્ટો બાંધી મુંજાલ શોભ મહેતાને આજ્ઞાપત્ર લખવાનું સુચવતા હતા. લગભગ 'વન' ની બહાર પહોંચ્યા હતા, છતાં મંત્રીનું શરીર તેવું ને તેવું સશક્ત ને તેજસ્વી રહ્યું હતું. એને માથે તાલ પડી હતી; અને બોડમુછીઆ મોંને લીધે કોઇ સંન્યાસી જેવા તે લાગતા હતા. મોં ઉમ્મરને લીધે જરા સુકાયું હતું. તીણા નાકની કમાન જરા વળી હતી અને કપાલે રેખાઓએ ત્રિપુંડ્ર રચ્યાં હતાં. પણ સાગર સમી ગહન આંખોમાં પ્રભાવ તેવો ને તેવોજ હતો.

"મહેતાજી ! બા આવ્યાં."

"કોણ લીલાબા !" મુંજાલે જરાક હસીને પુછ્યું. તે હાસ્યમાં ગૌરવશીલ વૃદ્ધાવસ્થાની સમભાવી માહાશ સમાઇ હતી.

"હા."

"શોભ ! હવે પછી બોલાવીશ."

સોલંકીઓનો પેઢીધર નાગર મંત્રી શોભ રુપાળો, ફાંકડો ને ચાલાક હતો. એની નાનીશી પાઘડી ને ચમકતો તોરો એના વરણાગીઆ

સ્વભાવનો પુરાવો આપતાં હતાં. એની સાને મઢેલી લેખણુ ને કમરે બાંધેલો રત્નજડિત ખડીઓ આજ્ઞાપત્ર લખવાનો એનો અધિકાર ને ભપકાનો શોખ બંનેને બતાવી આપતાં હતાં.

"ને શોભ! કાલે પ્રેમકુંવરને મોટાં બાએ ચમકાવી હતી."

શોભે નીચું જોયું.

"ગભરા નહીં!" મહાઅમાત્યે હસીને કહ્યું. "હું મોટાં બાને સમજાવીશ પણ તમે બે જણ મારી પાસે આવજો. મારે બે વાત કરવાની છે."

"જેવી આજ્ઞા." કહી શોભે રજા લીધી.

રાણી જરાક અધીરાઈથી પેઠી. "મહેતાજી! મારે જરા કામ છે."

"આવોને બહેન!" મુંજાલે હસીને કહ્યું. મેં તો તમને ઘણે દિવસે દીઠાં. ઘરડા માણસની ખબરે નથી કાઢતાં?" રાણી હસી. તેને પાટણના આડંબરભર્યા દરબારમાં આ વૃદ્ધ, વિચારશીલ અને સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિવાળા મહાઅમાત્ય ગમતા.

"મહેતાજી! તમને ખબર તો હશે કે મહારાજે ભૃગુકચ્છથી કાકને બોલાવ્યો છે?"

"હા. કેમ?" મુંજાલના મોં પર ન સમજાય એવું હાસ્ય પ્રસરી રહ્યું.

"તે અહીંઆં આવ્યો છે."

"એમ?'

"હા, અને એ જડતો નથી."

"શું?" જરા ગંભીર થઈ મહાઅમાત્યે કહ્યું.

"મહારાજ એના પર ગુસ્સે છે, ઉદો એનો કટ્ટો વેરી છે ને મહારાજનો મસલતીઓ છે, ને આ ઘરબારમાં એના જેવા સાચાબોલા માણસની કીંમત ન થાય એ સમજાય એવું છે." તિરસ્કારભરી શાંતિથી લીલાદેવીએ કહેવા માંડ્યું.

મુંજાલના મોંપર ગહન હાસ્ય રમી રહ્યું.

"એક બે વાત પરથી મને લાગ્યું કે એનો જીવ અહીંઆં જોખમમાં છે."

મુંજાલ ફરીથી ગંભીર થયો. "બહેન! તમે મફતનાં ગભરાટમાં પડયાં છો."

"ના." નિશ્ચયાત્મક અવાજે લીલાદેવીએ કહ્યું. તેનાં સુંદર ભવાં સ્થિર થઇ ગયાં; તેની તીક્ષ્ણ નજર નિશ્ચલ થઇ રહી. તેનો હમેશનો ભાવહીન અવાજ વધારે શાંત સંભળાયો. આવી પલે આ નાજુક લાગતી સ્ત્રી ભયંકર નિશ્ચયાત્મકતાની મૂર્તિ બની રહેતી; અને ચારે તરફ ત્રાસ પ્રસારતી.

"મહેતાજી!" રાણી બોલી. "તમે આ રાજ્યના સ્તંભ છો તેમાં હું તમારી પાસે આવી છું. હું તમારી ખટપટમાં પડતી નથી; પણ જો કાકને કે થયું તો—તમારા રાજ્યનું શું થશે. તે ભલા ભોળાનાથ કહી શકવાના નથી."

અપાર્થિવ શાંતિ ને નિશ્વલ મક્કમતાથી પૂર્ણ એવા અવાજથી ઉચ્ચારેલા આ જુસ્સાદાર શબ્દો મુંજાલ હેતાળ પિતાના સદ્‌ભાવથી સાંભળી રહ્યો.

"બહેન!" મીઠા અવાજે મુંજાલે કહ્યું. "મે એક વખત કહ્યું તે ફરીથી કહું? તમે મફતનાં ગભરાટમા પડયાં છો."

"કેમ?"

"તમે કાકને ઓળખતાં નથી."

"મહેતાજી! ને તમે તમારા શિષ્ય અને તેના જગદેવ ને બાબરાને ઓળખતા નથી."

"હું ઓળખું છું—સારી પેઠે. બહેન! તમે અધીરા ન થાઓ. બેસો." કહી મુંજાલ હસ્યો ને રાણી ગાદી પર બેઠી. "કાક આખા ગામને પુરો પડે એવો છે. ને બીજું કહું?" ન સમજાય એવી રીતે દૃષ્ટિ લીલાદેવી પર ઠેરવતાં મુંજાલે કહ્યું.

"શું?"

"તમારો કાક મારે મન દીકરા સમાન છે."

"તમે દીકરાની ઝાઝી સંભાળ લેતા લાગતા નથી." લીલાદેવીએ જરાક હસીને કહ્યું.

"મારા નસીબમાં એ લખાયું નથી. બહેન! પણ મારું ચાલે તો એને મારી ગાદીએ બેસાડું; એટલે તમારે બેફીકર રહેવું. જો એનો જીવ જોખમમાં હશે તો મુંજાલ ફરીથી આયુધ હાથમાં લેશે. હવે થયું?"

"મહેતાજી! ત્યારે એ હમણાં ક્યાં છે તેની તપાસ કરાવો."

"હા, હું હમણાં મોટાંબા પાસે જઇ એની ભાળ કઢાવું છું."

"મહેતાજી! ત્યારે મને નીરાંત થશે. એ અમારા રંક લાટનું રત્ન છે."

"તમારા જેવી મહારાણીને કાક જેવો યોદ્ધો–પછી લાટને રંક તો તમેજ કહો. બહેન! જતાં પહેલાં એક બીજી વાત કહું?"

"શી?"

"તમે રાજ્યખટપટમાં કેમ પડતાં નથી?"

"મને એ રુચતું નથી."

"ખોટી વાત છે." સ્નેહથી હસીને મુંજાલે કહ્યું. "વિધિએ તમને રાજ્યતંત્ર ચલાવવા સરજ્યા છે; ને સંયોગો બધા અનુકૂલ છે. મહારાજ જેવા પ્રતાપી રાજાને તમારા જેવી રાણીજ જોઇએ છે. માત્ર તમે નક્કામાં દૂર ને દૂર રહ્યાં કરો છો;" મુંજાલનો સ્નેહભર્યો અવાજ રાણીના અંતરમાં અનેક પડઘા જગાવી રહ્યો. "તમારે તમારું પટરાણીપદ રાખવું જોઇએ."

રાણીની આંખમાં નિષ્ફલતા જરાક વાર દેખાઇ.

"એ પદ રાખવા માટે તો કાકને અહીંઆં બોલાવ્યો છે," રાણીનું મુખ ફીક્કું પડ્યું. તેની ચોરી પકડાઇ ગઇ લાગી.

"તમે ક્યાંથી જાણ્યું?"

"બેટા!" મુંજાલે હસીને હેતથી, ધીમે અવાજે કહ્યું. "તમારું પટરાણીપદ કાયમ રહે ને જુનાગઢ પડે તેમાંજ પાટણનું શ્રેય છે. વિધિ તે માટે મથી રહી છે."

"ને મહેતાજી! તે વિધિએ કાકને અહીંઆં બોલાવ્યો છે?" આ બાહોશ મંત્રીવર્ય તરફ માનની નજરે જોતાં લીલાદેવી બોલી.

મુંજાલ ખડખડ હસી પડ્યો. "પ્રભુ જાણે, પણ કાકને વિધિનું

સાધન બનવાની ઘણી ટેવ છે એટલે હવે બેફીકર રહેજો."

લીલાદેવી ઉઠી, ને સાથે મુંજાલ પણ ઉઠયો. "બહેન!" મુંજાલે કહ્યું. "આજે મને ઘણો આનંદ થયો કે આપણે આટલી વાત કરી શકયાં. આ પ્રસંગે એક બીજી વાત કહું તો સાંભળી લેશો?"

"કહોની!" રાણીએ કહ્યું.

"જુઓ. અમારા જેવાં ઘરડાં પાસે ઘણી વાતો કામ લાગે એવી હોય, ને ઘણી વખત અમે ડાચાકુટ પણ કરીએ; પણ દરેક વાતમાં કે ને કે શીખવાનું તો હોયજ."

"તમે આજે આમ નમ્ર કેમ થઇ ગયા છો?"

"કારણ કે હું પાટણની મહારાણી સાથે વાત કરું છું. બહેન! સાંભળો. કાક અહીંઆં રહે તોજ તમારું, મહારાજનું ને પાટણનું ભલું થાય એમ છે. પણ એ અહીંઆં રહે કે કેમ તેનો આધાર તમારા ઉપર છે."

"તે કેવી રીતે?" જરા ચમકીને રાણીએ પુછ્યું.

"બેસો, હું કહું. આપણે એકબીજાને સમજી લઇએ તો હંમેશની નીરાંત થાય"

"પણ કાકની તપાસ—"

"હા! કરાવું છું. વસ્તા!" જા મહારાજની પાસે ને ત્યાં ભૃગુકચ્છના દુર્ગપાલ કાક ભટરાજ હોય તો કહે કે મીનળબા બોલાવે છે. હોય તો લઇને આવજે. ન હોય તો દોડતો પાછો આવ." વસ્તો ગયો. "જો બેટા!" મુંજાલે લીલાદેવીને કહેવા માંડયું. તેની આંખોમાં મૃદુતા આવી; તેના મુખ પર ગાંભીર્ય પ્રસરી રહ્યું. "દ્વાપર યુગમાં એક નર ને નારી હતાં. બંને જુવાન હતાં. બંનેના સ્વભાવ વ્યોમવિહારી હતા. બંનેએ મેરુ ઓળંગવાના દઢ સંકલ્પો કર્યા હતા. નરની નસોમાં વનરાજનો સર્વભક્ષી જુસ્સો ફરતો અને નારીના રગોમાં સિંહણનો સત્તાશોખ હતો."

મુંજાલ થોભ્યો ને જરાક ગળું ખંખાર્યું. તેની નજર ઓરડાના

દૂરના ખુણામાં જઇ થોભી. "બંને દૂર હતાં–પણ વિધિએ તેમ એગાં આણ્યાં. નર ને નારી બંનેના પ્રૌઢ આત્માએ એકબીજા સા સમાયા. બંનેને મન એકમેક શીવાય બીજી સૃષ્ટિ નહોતી-ને બીજ આશા નહોતી."

લીલાદેવી સમજવા માંડી. તેની આંખો આ વૃદ્ધ અમાત્યન તેજસ્વી મુખ પર થતા ફેરફાર જોઇ રહી. મુંજાલનુ મુખ સખ થયું. તે થોભ્યો.

"એક મંત્રી હતો–બીજી મહારાણી હતી. જે વિધાતાએ તેમ એક થવા નીર્મ્યાં હતાં તેણે તેમની વચ્ચે અમખ્ય ને દુસ્તર અ રાયો પણ સર્જ્યા હતા. બનેએ માથું નમાવ્યું ને વિધિનુ ફરમા સ્વીકાર્યું." મંત્રીની આંખનુ તેજ જરાક હાલવાયું હાય એમ લાગ્યું બીજી પળે તેણે વાત શરૂ કરી.

"અભેદ્ય બંધને બંધાએલી એલડીએ આકરા વૈધવ્યપદની એકત સ્વીકારી. તેમની ત્યાગવૃત્તિએ તેમને સદેહે મૃત્યુનો સ્વાદ ચખાડયો. મુંજાલ થોભ્યો.

"પણ મહેતાજી!" રાણીના અવાજમા ભાવનો સંચાર પહેલ વખત થયો. "એ ત્યાગમાંથી પેદા થએલી સુવાસ આખી સૃષ્ટિ સજીવન પણ કરી કે નહીં?"

"તે તો કોણ જાણે," મુંજાલે આગળ ચલાવ્યું. "પણ સુવાસમાં લપટાએલી તેમની એકતા પર તે જીવી રહ્યાં—" મંત્રી ટટ્ટાર થઇ ચારે તરફ જેયું. "ને જેવાં તે જીવ્યાં તેવાંજ તે મુઆં એકલાં ને અટુલાં." થોડી વાર મુંગે મોઢે મંત્રી જોઇ રહ્યો. તેન આંખો ભીની થઇ લાગી. "બહેન!" ગળું ખંખારી મંત્રીએ કહ્યું "વાતનો સારાંશ એજ કે ઘણી ચીજો દેખીતી સ્વાભાવિક લાગે છે પણ જો ખરી દૃષ્ટિએ એ અસ્વાભાવિક હોય તો દુઃખનો પાર રહેત નથી. એ તો કોણ જાણે કેમ–પણ આ બેને પાપે રાજ્યનાં મૂલ પ ફુખડી જાત. માટે બેટા! ધ્યાન રાખજો," મુંજાલે સ્નેહથી લીલાદેવી ખભે હાથ મુકયો. "સમજ્યાંને?"

થોડી વાર કોઇ બોલ્યું નહીં. મુંજાલનો અવાજ પાછો હતો તેવો સ્વસ્થ થઇ ગયો. "રાણી! સોલંકીની કીર્તિનો આધાર તમારા પર છે," રાણી ઉઠી: નીચું જોઇ ઉભી રહી; ને એકદમ નિશ્ચયથી માથું ઉંચું ઉછાળ્યું. તેની આંખમાં તેજ ચમક્યું; તેની છાતી જરાક ઉછળી; તેના હોઠ જોરથી બીડાયાં.

"મહેતાજી!" તેનો અવાજ તરવારની ધાર જેવો હતો. "તમે આજે મારા બાપની પદવી લીધી છે તો હું તમને પુત્રીના હેતથી મારી વાત કહું?"

"બેટા, નીડરપણે કહો. હું જોઇ શકું છું, સમજી શકું છું. ને વિવેકબુદ્ધિથી વિચાર પણ કરી શકું છું. મારી સલાહ હજુ કોઇને ખોટી પડી નથી."

"મહેતાજી! સલાહને માટે સ્થાનજ નથી," રાણીએ તિરસ્કારથી બોલવા માંડ્યું. "એક નર હતો–એક નારી હતી. નારીએ યાચના કરી ને તાજ ધર્યો. મહેતાજી! દુનીઆમાં કેટલાકનાં નસીબ ફુટેલાં હોય છે. પેલા નરને તેની કીમત નહોતી–કે પછી તમે કહી એવી વાતથી એ ચોંકતો હોય. તેણે તો પોતાને પંથે જવાનું પસંદ કર્યું. બંનેને એકમેકમાં વિશ્વાસ છે–પણ બીજું કે છે નહીં. ને થવાનું પણ નથી." રાણીના આવાજમાં ભાવ બીલકુલ નહોતો. તે હસી પડી–હાસ્ય શુષ્ક ને તિરસ્કારમય હતું. "મહેતાજી! સોલંકીઓની કીર્તિ કલંકિત થવાનો જરાએ ભય નથી."

મુંજાલ ઉઠ્યો, રાણીની પાસે ગયો, તેના ખભા પર હાથ મુકયો ને સ્નેહભીને અવાજે કહ્યું: "બેટા! તું તો મહારાણી થવા સર્જાઇ છે." રાણી ફરીથી હસી–પહેલાંના જેવીજ નીરસ રીતે.

"ન સર્જાઇ હોત તો ઝાઝો વાંધો નહોતો," કહી મુંજાલ તરફ તેણે એક સખત નજર નાખી. "પણ સર્જાઇ ચુકી છું–પછી તમારે બીજું શું જોઇએ?"

ગર્વમાં માથું ઉંચું રાખી લીલાદેવી ખંડની બહાર ચાલી ગઇ. મુંજાલ જોઇ રહ્યો. ને થોડી વારે બબડ્યો: "મને હવે નીરાંત થઇ."

પ્રકરણ ૧૭ મું

કાકને કોણે બોલાવ્યો ?

ઝપાટાબંધ અને આટલી ઉમ્મરના માણસમાં વિચિત્ર લાગે એવી આતુરતાથી મુંજાલ ફર્યો અને અંદરના બારણામાં થઇ એક ઓસરીમાં ગયો. ઓસરીને છેડે એક ખંડમાં એક દાસી બેઠીબેઠી કંઈ સીવતી હતી. મુંજાલે તેને પુછ્યું: "મોટાંબા ક્યાં છે?"

દાસી એકદમ ઉભી થઇ ગઇ. "પૂજાના ઓરડામાં."

મુંજાલે તેને હાથવતી બેસી રહેવા સુચવ્યું, ને પોતે અંદર ગયો. એ ઓરડાના ખુણામાં એક નાની અંધારી ઓરડી કરી હતી, અને તેમાંથી ધૂપની વાસ આવતી હતી. મુંજાલ તે ઓરડીનાં અર્ધઉઘાડાં બારણાં આગળ ગયો અને ધીમેથી કહ્યું: "દેવિ!" તેના અવાજમાં મૃદુતા હતી ને દબાએલી લાગણીનો કંપ હતો.

"કોણ મુંજાલ! બેસ." અંદરથી અવાજ આવ્યો, અને અંદર બેઠેલાં મીનળદેવીએ બારણું ઉઘાડ્યું.

મીનળદેવીના મોં પર ઘડપણ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તેની આંખ ને મોં આગળ કરચલીઓ પડી હતી; ને તેના ઘણા દાંત પડી ગયા હતા. અને છતાં તેના મુખ પર ગૌરવ ને સત્તા સ્પષ્ટ દેખાતાં. તેનો અવાજ પણ જરા ભાવભીનો હતો

મુંજાલે શિખા છોડી ને ફરીને બાંધી, ને એટલી વાર બંનેએ એક બીજા સામે જોયા કર્યું, નજર માત્ર મળી નહી; પણ આલિંગી રહી: તરસ્યા અંતરની હોંસ સંતોષવા એક બીજા સાથે લાડ કરી રહી.

"દેવિ! કાક આવી ગયો," થોડી વારે મુંજાલે કહ્યું.

"ચાલો સારું થયું. મળ્યો?" મીનળદેવીએ પુછ્યું.

"મેં તેને અહીંઆં બોલાવ્યો છે. હમણાં આવશે."

"તને એનામાં અજબ શ્રદ્ધા છે."

"હા. ને તેની શક્તિનો આજે એક અદ્ભુત દાખલો મળ્યો."

"શો?"

"લીલાદેવી મારી પાસે આવી હતી."

"કેમ ?"

"કાકનો જીવ જોખમમાં છે એમ ધારી તેને બચાવવાનું કહેવા."

"પછી ?"

"મેં બીજી વાત કઢાવી. લીલાદેવીને પટરાણીપદે રાખીએ તે પહેલાં એનું અંતર મારે તપાસવું હતું."

"શું નીકળ્યું ?"

"તે પાકી છે, સત્તાની શોખી છે, મહત્ત્વાકાંક્ષી છે. મને જરા કાક સંબંધી ભય હતો તે આજે દૂર થયો."

"શો ?"

"દેવિ ! ચાલીસ વર્ષમાં જમાનો બદલાયો, પણ મનુષ્યનાં હૃદય કે બદલાયાં છે ? અને હવે આપણે થયાં ઘરડાં. નાનાં છોકરાંઓને તો આપણે કહીએ તેમ કરવાનું." કહી મુંજાલે સ્નેહભીની નજરે રાજમાતાને ફરીથી અર્ધ્ય આપ્યો.

મીનળદેવી હસી. ઉમળકા ને કોડ જેમાં વિશુદ્ધ પરિપાકે પહોંચ્યાં હતાં તેવા અંતરમાંથી તે હાસ્ય ઉદ્દભવ્યું હતું.

"પછી ?" તેણે પુછ્યું.

"તેને મન પુરુષ વસ્યો હતો ખરો પણ બેલ પુરો થઇ ગયો છે. કાંતો સ્ત્રી આકર્ષક નહોતી કે પુરુષ પુરો રસિક નહોતો," મંત્રીએ કહ્યું, "પુરુષે તાજ ને યાચના બંનેની ના પાડી. મને હવે નીરાંત થઇ."

મીનળદેવીએ પણ નીરાંતનો નિઃશ્વાસ મુકયો.

"નહીં તો શું કરત ?" તેણે પણ મજાકમાં પુછ્યું.

"લીલાદેવીને પટરાણીપદથી ખસેડવી પડત ને કાકને લાટમાં સડવા દેવો પડત." જરા ગાંભીર્યથી મુંજાલે કહ્યું.

મીનળદેવી થોડી વાર ગંભીર રહી. પછી તેના મગજમાં કેક વિચાર આવ્યો. તે હસી. "અરે ભગવાન્ ! ચાલીસ વર્ષ પહેલાં હું પાટણનો

મહાઅમાત્ય હોત તો એવા પુરુષોને એવી શિક્ષા જરુર કરત.”

“તે પુરુષ એવી શિક્ષાનો હીસાબ ગણત ખરો કે?” મુંજાલે હસીને જવાબ દીધો. તેનું મુખ ભૂતકાલના રંગ સ્મરી જરા દીપી ઉઠ્યું. પછી ગંભીર મુખે તેણે ઉમેર્યું: “દેવિ બધાંમાં આપણી શક્તિ ને આપણી શુદ્ધિ નથી. હવે તો આપણે સોલંકી કુલની કીર્તિ સાચવવાની છે—એટલે કે જોખમ ખેડાય એમ નથી.”

“હા!” ગંભીર થઇ મીનળદેવીએ કહ્યું, “હવે આ કાક જો તારું ધાર્યું કરે—”

“કરશેજ. લીલાદેવીને માનીની પટરાણી રાખવા તો એ મથશેજ. એટલે દેવડીની વાત બનશેજ નહીં.”

“પણ જયદેવ એની પાછળ ગાંડો થઇ ગયો છે.”

“એની મેળે એનું ગાંડપણ છોડશે. કાક છે એટલે આપણે બોલવું નહીં પડે. હવે લીલાદેવી જો જયદેવને રીઝવી શકે તો પછી કે મુશ્કેલી નહીં પડે. તમે પ્રેમકુંવરને કહ્યું હતું? મેં પણ શોભને કહ્યું છે કે બંને મને મળી જાય.”

“એ છોકરી એવી આવી છે કે લીલાદેવીને મોઝીલી કરવા આકાશ ને પાતાળ એક કરશે.”

“લીલાદેવીને મન ગાવાનું કામ સહેલું નથી.” મુંજાલે કહ્યું ને કોઇના પગનો અવાજ સાંભળી પુછ્યું: “કોણ એ?”

“એ તો બાપુ! હું વસ્તો. ભટરાજ આવ્યા છે.”

મુંજાલ ને મીનળદેવીની નજર મળી. “આવવા દે,” મુંજાલે કહ્યું. કાક દાખલ થયો, રાજમાતા ને મહામંત્રીને નમ્રતાપુર્વક પ્રણામ કર્યાં ને હાથ જોડી ઉભો રહ્યો.

“કેમ કાક! કેમ છે? બેસની,” મીનળદેવીએ કહ્યું. કાક બેઠો. “મંજરી કેમ છે?”

“આનંદમાં છે.”

“ને કંઈ છોકરાં છેને–જાણે?”

"હા બા, એક છોકરી ને એક છોકરો."

"તે પણ આનંદમાં છે?"

"હા, આપના આશિર્વાદથી."

"ઘણે દહાડે તું અમને મળ્યો," મીનળદેવીએ કહ્યું.

"આપનું પ્રતાપે મને લાટમાં નીરાંત છે," કાકે જવાબ વાળ્યો.

"તુ પણ એવું બોલતાં શીખ્યો કે?" મુંજાલે હસીને કાકને પુછ્યું: "તને વળી નીરાંત વળે છે ખરી કે?"

"મહારાજાની સેવામાં મને નીરાંતજ લાગે છે."

"લાટની શી સ્થિતિ છે?" મુંજાલે પુછ્યું.

"બધું સારું છે. માત્ર આંબડ આવ્યો છે તેની બીક લાગે છે."

"કેમ?"

"ભૂલ કરવાનો એનો સ્વભાવ લાગે છે." મુંજાલ ને મીનળદેવી હસ્યાં.

"ઉદા મહેતા મંજરીને સાધ્વી બનાવવાના હતા એ તું વીસર્યો હોય એમ નથી લાગતો."

"એ તો મહેતાજી! હું એ નથી ભુલ્યો ને એ પણ નથી ભુલવાના."

"કેમ એને મળ્યો કે શું?"

"હા. મહારાજા પાસે અમે બંને હતા. વાહડ મને પકડવા સોમનાથ આવ્યો હતો. તેણે મારા સૈનિકને મારે બદલે અહીંઆં લાવી ખડો કર્યો. કાકને પકડી આણી આનંદ લેતા બાપદીકરા સમક્ષ અંદરના ઓરડામાંથી હું નીકળ્યો. બંને જણનું મોઢું જોવા જેવું થઇ ગયું હતું."

"ને મહારાજ?" મીનળદેવીએ હસતાંહસતાં પુછ્યું.

"મહારાજ મારા પર ખુશ છે."

"તારાં ચરિત્ર તો હું જાણું છું," મુંજાલે કહ્યું. "હવે મહારાજે તને કેમ બોલાવ્યો તે તો કહે."

કાક હસ્યો: "મહેતાજી! બા ન હોત તો કે પુછત. પણ હવે નથી પુછતો.

“પુછીજ નાખની,” મીનળદેવીએ હસીને કહ્યું. “હું તો રાજ્ય-કારભારમાં માથું મારતીજ નથી.”

“ને મેં તો વાનપ્રસ્થ લીધું છે. જે કે કહેશો તે સાંભળી લઈશ. મારે સહનશીલતા કેળવવી જોઈએ નહી?” મુંજાલે પણ હસીને કહ્યું.

“મંત્રીવર્ય! ત્યારે સાંભળો. કેટલાક દહાડાથી મને એક સંશય તો હતો.”

“શો?”

“કે આ પાટણનું થવા શું બેઠું છે! કાંઈ સમજી નથી શકતું. ઉદા મહેતા મહારાજના જમણા હાથ થઈ બેઠા છે. નાનાઓ અણમાનીતાં થવા લાગ્યાં છે. પરદેશી ને પિશાચોના જોર પર પાટણનો રાજા કુદે છે. પાટણી યોદ્ધાઓની અવગણના થાય છે. એટલેથી પુરું નહીં થયું તે અસંતોષી લાટમાં આંબડ મહેતા મારી જગ્યાએ બેઠા ને મારા જેવા નિર્દોષને પકડવા કે મારવા ડગલેડગલે માણસો મુકાયા. મને લાગ્યું કે મુંજાલ મહેતા ગયા ક્યાં?”

મુંજાલ મહેતા ખડખડ હસ્યા: “સ્વર્ગે સીધાવ્યા કે શું?”

“મને એવું લાગવા માંડયું હતું,” કાકે હસીને જવાબ દીધો. “પણ આજ્ઞાપત્ર જોઈ કૈંક વિચાર બદલાયો.”

“કેમ?” મીનળદેવીએ કહ્યું.

“પંદર વર્ષે મારો એકદમ ભાવ વધી ગયો.”

“કેટલું અભિમાન! લાટમાં સ્વચ્છંદે રાજ્ય કરતા દુર્ગપાલને રાજા બોલાવે નહીં તો બીજું શું કરે?”

“કે પછી હોળીમાં નારીએળ વધેરવાની મહાઅમાત્યને જરૂર પડી હોય તો બીજું શું કરે?”

મુંજાલની આંખમાં પ્રશંસા ચમકી રહી. “મહાઅમાત્ય હવે ઘરડો થયો છે.”

“આપની સાથે કુસ્તી કરવાની મારી હીંમત નથી.” કાકે મુંજાલના સ્નાયુ તરફ નજર કરી કહ્યું. “બા! તમને શું લાગે છે?”

"તારી બુદ્ધિ ને બલ બંને તેવાં ને તેવાંજ રહ્યાં છે એમ ચોખ્ખું દેખાય છે."

"ત્યારે હવે મને કેમ હોમવો છો, બોલો ?" કાકે કહ્યું.

"કાક દીકરા !" મુંજાલે કહ્યું, "બા કહે છે તે વાત ખરી છે. તારી જોડી નથી."

"હવે શું કરવાનું છે ?" કાકે પુછ્યું.

"તારી નજરમાં આવે તે. કાક ! રાજ્યના જીવનમાં ઘણી વખત કફોડા પ્રસંગ આવે છે. જો તે પ્રસંગ વટાવ્યા તો રાજ્યની કીર્તિ વધે—નહીં તો વિનાશ શરુ થાય છે. તેં પુછ્યું કે, 'પાટણનું શું થવા બેઠું છે ?' બીજું કે થવા નથી બેઠું પણ એક એવો પ્રસંગ આવ્યો છે."

"ત્યારે તમે કેમ કં કરતા નથી ?" કાકે સચોટ પ્રશ્ન પુછ્યો.

"મેં તોડ કાઢ્યો છે," જરાક ભેદમાં હસીને મહાઅમાત્ય બોલ્યા.

"શો ?"

"જે માણસ કરી શકે તેને શોધી કાઢ્યો છે." મુંજાલ હસ્યો.

કાકે હાથ જોડી નમન કર્યું. "મહેતાજી ! તમારો જેટલો વિશ્વાસ છે એટલું બલ મને શંભુ ભોળાનાથ આપે તો બસ છે" તેણે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું.

"કાક !" મીનળદેવીએ કહ્યું, "હવે તું થાક્યો હશે. જાને જરા આરામ લે. પણ અત્યારની વાત કોઈને કાને જાય નહીં."

"બા !" મુંજાલે કહ્યું, "તમે એને ઓળખતાં નથી. કાક ! જા વિજય કર !"

કાકે ફરીથી પ્રણામ કર્યા ને રજા લીધી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

વાહડ મહેતાની કસોટી

રાજગઢના તળાવને તીરે પારિજાતકના ઝાડ નીચે સમર્થ ઉભી હતી. તેનું અત્યારે કશું ઠેકાણું નહોતું. તેના પગ ભોંય પર ઠરતા નહીં. તેની આંખોનાં ચણીયારાં ચોક્કસ નહોતાં; તેના હોઠ પલ વાર શાંત રહેતા નહી. તેના માથાના વાળ પણ જંપીને બેસતા નહીં.

તે થોડીથોડી વારે પગનો ઠમકો કરતી ને નીચી વળી તાળી લેતી. ને થોડુંકથોડુંક કે ગણગણતી. હજુ તેના મનમાંથી પોતે જોડેલી પેલી લીટી ગઈ નહોતી. "વાહડ મહેતે વાળ્યો દાટ—"

થોડી વારમા તે થાકી ગઈ. તેણે હોઠ પર આંગળી મુકી: 'આવવા દે," તે બબડી. "મને વાટ જોવાડીજોવાડીને થકવી નાખી કે. ઠીક છે, હું પણ પરશુરામની દીકરી કયારે કે એને થકવીથકવીને બેજાર કરું. શું સમજે છે એના મનમાં? અમે જાણે નવરાં!" તેણે હોઠ પર હોઠ દાબ્યા, ને ડોળા ઉંચા ચઢાવ્યા. "આવું કરશો તો અમે નહીં બોલવાનાં–બસ નહીં–ના. બસ નહી—"

"સમર્થ!" વાગ્ભટે પાછળથી આવી કહ્યું. તેના ગંભીર મુખ પર અસાધારણ ગ્લાનિ છવાઇ રહી હતી. તેની આંખો મ્લાન હતી. તેના ફીપાળા મુખના તેજ પર નિરાશા છવાઇ રહી હતી.

સમર્થ ફરીને વાગ્ભટને જોઇ ગુસ્સો ભુલી ગઇ ને એક બે ડગલાં ભરવામાં કુદી ને તાળી પાડી: "મારે વાહડ મહેતે વાળ્યો દાટ"—તેનું આખું અંગ હસતું હતું. વાગ્ભટે એક ઉંડો નીસાસો મુકયો.

"સમર્થ! અશ્રુપૂર્ણ અવાજે વાગ્ભટ બોલ્યો.

"કાક આવ્યો?" સમર્થે ઉંચું જોઇ, કપાળ પરથી વાળ ઉંચા કરી પુછ્યું.

"હા." વાગ્ભટે કહ્યું, "પણ—"

સમર્થ સાંભળવા નહીં રહી. તેણે કુદતાં કુદતાં વાહડની પ્રદક્ષિણા કરવા માંડી ને એકની બે તાળીઓ લેવા માંડી.

"વાહડ મહેતે વાળ્યો દાટ, કાકભટ બાંધીઓ—"

"સમર્થ!" ખેદથી સમર્થનો હાથ પકડતાં વાહડે કહ્યું. "સાંભળ!"

"તમે તો રડયાજ કરો છો."—"વાહડ મહેતે"—કહી સમર્થે બીજું ચક્કર લેવા માંડયું.

"સમર્થ!" અધીરાઇથી વાહડે કહ્યું, "તું સાંભળશે?"

"બોલો"—કહી સમર્થ ઉભી રહી. તેને આ અધીરાઇનું કારણ નહીં સમજાયું.

"સમર્થ!" વાહડે દુ:ખી હૃદયે કહ્યું, "મારાથી વચન નહી પળાયું."

"શું?" એકદમ ઝાળા ફાડી સમર્થે પુછયું.

"કાક નહીં પકડાયો."

થોડી વાર સમર્થે જોયા કર્યું—ને પછી એકદમ તાળી પાડી હસવા લાગી: "જુઠ્ઠા-જુઠ્ઠા-જુઠ્ઠા."

"ના. સાચી વાત." વાહડે હાસ્યજનક ગાંભીર્યથી કહ્યું.

"ખોટી વાત. મારી દાસી કહેતી હતી."

"સમર્થ!" ચીરાતે હૈયે વાગ્ભટે કહ્યું, "મેં પકડયો તે કાક નહોતો. બીજો કોઇ હતો."

સમર્થની આંખો ધીમેધીમે મોટી થઇ. તેને અર્થ સમજાયો, તેનું મોઢું ગંભીર થયું, રડુંરડું થઇ રહ્યું.

"તમે કાકને નહી પકડી લાવ્યા," કહી તેણે રડી દીધું. "ઉ...ઉં...હું. તમે નહીં પકડયો."

"તે છાનોમાનો અહીઆં પહેલેથી આવ્યો હતો." વાહડે ધીરેથી કહ્યું.

"હવે થશે શું?-હં-હં-તમે વચન નહીં રાખ્યું-હં-મેં મારી બા જોડે શરત કરી હતી-હં-હં-ને હું હારી ગઇ. તમે શું કર્યું? હં-હંહં" કહી હાથમાં મોઢું નાખી સમર્થે રડવા માંડયું. તેનું રુપાળું માથું

ધ્રુસ્કાંના જોરથી ઉંચુંનીચું થઇ રહ્યું.

"હં...હં...હવે કોઇ મને તમારી સાથે નહીં વરાવે."

વાહડની છાતીમાં ડૂમો ભરાઇ આવ્યો. "હું જાણું છું," તેણે મહા મુશ્કેલીએ કહ્યું, "મારો વિચાર હતો કે કાકને પકડી લાવી મહારાજ પાસે વર માગીશ. ઉલટી આ તો બેઆબરુ થઇ. મારે તારા બાપના હાથ નીચે લઢવા જવાનું છે." કપાળ પરથી પરસેવો લુછીને વાગ્ભટે કહ્યું.

"બાપા કહેતા હતા કે તમને કવિતા બનાવતાં આવડે છે—લઢતાં નથી આવડતું."

વાહડે નીચું જોયું. "તેં કેમ જાણ્યું?"

"એક દહાડો રાતના બા ને બાપા વાત કરતાં હતાં તે છાનીમાની મેં સાંભળી લીધી. "વાહડ-વાહડ-ઓ વાહડ—" પેલીએ નિરાશાભર્યે અવાજે કહ્યું.

"કેમ?"

"હજુ કાક નહીં પકડાય?"

"સમર્થ! એ તો મહારાજાનો માનીતો છે—કે ગાંડી થઇ છે?"

"વાહડ! ત્યારે તારા દાદા મારા દાદાની માફક દંડનાયક કેમ નહીં થયા?"

વાહડે ખેદથી ઉંચું જોયું. તેને ખબર હતી કે તેના મારવાડી દાદાનું ભુખડીબારસ જીવનજ તેની ને વનરાજના મહામંત્રી ચાંપાની વંશજ સમર્થની વચ્ચે આવતું હતું. પણ એ દાદાની સ્થિતિ માટે તે બીલકુલ જોખમદાર નહોતો ને, આ નાદાન છોકરીને કેમ સમજાવવું તે એને સુઝયું નહીં.

"મારા ભોગ લાગ્યા હતા તેમાં." વાહડે આત્મતિરસ્કારથી કહ્યું.

"ત્યારે તમે કવિ કેમ થયા?" સમર્થે પુછ્યું.

"મારું માથું ફોડવા!"

"તમે એવા કેવા?" સમર્થે ગુસ્સામાં કહ્યું. વાહડે અદબ વાળી.

"સમર્થ! હું જાણું છું કે તારે લાયક હું નથી. હું હવે સગ્રામમાં જઇશ. મરી જઇશ તો છુટીશ–ને કીર્તિ મળશે તો તે પહેલાં તો તું બીજે કેકાણે વરાઇ ચુકી હશે."

સમર્થે ઉંચું જોયું. ને ડોળા ફાડી જોઇ રહી. "તમે મરીજશો? –ના. ના. તે પછી તમને બાળી દેશે. ના. એવું શું બોલો છો?"

"મારાથી તારા વગર નહીં જીવાય," કવિએ કહ્યું.

"ભાઇ! એમ શું બોલો છો? તમે એવું બોલો છો ને મારો જીવ ગભરાય છે."

"સમર્થ! તું બાલક છે–એટલે મને ક્યાંથી સમજવાની છે? તું તો મને કાલે વીસરી જશે ને તારા વિના કેમે કરી મારી જીંદગી જવાની નથી."

સમર્થને કપાળે કરચલી પડી. તે નાદાન, વગરવિચારી ને તરંગી હતી. તેને વાગ્ભટ ઘણોજ ગમતો, ને તેની સાથે પરણવાનું ઘણું મન હતું: પણ તે આમ કેમ બોલતો હતો તે તેને સ્પષ્ટ સમજાતું નહોતું. તેણે થોડી વાર સુધી વિચાર કર્યો.

"વાહડ! તેં મારું ગીત પણ બગાડ્યું. મેં એવું સરસ જોડ્યું હતું!"

વાગભટ જરા તિરસ્કારથી હસ્યો. "સમર્થ તારું તો જોડકણું બગડ્યું—પણ મારી તો જોડ ગઇ"

"કેમ?" સમર્થે પુછ્યું.

"કપાળ મારું." કહી વાગ્ભટ જવાને ફર્યો.

"વાહડ!" સમર્થે એકદમ કહ્યું.

"કેમ?"

"તમે હમણાં મરતા નહીં."

"મારા હાથમાં નથીને!"

"અંહ, પુરું સાંભળો પણ નહીં. મને એક રસ્તો સુઝ્યો છે. હું એવો રસ્તો કરું કે કાક તમારાથીજ પકડાય."

વાગ્ભટે નીસાસો મૂકી માથું હલાવ્યું ને ભારે હૈયે તે પાછો ફર્યો. તેના અંતરનો દીપ હોલવાઇ ગયો હતો.

વિદ્વાન્ ને વીર વાગ્ભટે તો વિદ્વાનોની સ્વભાવજન્ય ટૂંક બુદ્ધિથી આ પતંગીઆને પોતાનો પ્રાણ અર્પ્યો હતો: પણ આ પતંગીઉં તેના નસીબમાં નથીજ લખાયું એવી તેને ખાત્રી થઇ ચુકી હતી.

સમર્થને એક સરસ વિચાર આવ્યો હતો: અને જ્યાં સુધી તે અમલમાં ન મુકાય ત્યાં સુધી તેને ચેન પડે એમ નહોતું.

તેને આ ન પકડાએલા કાક સામે દ્વેષ આવ્યો. તેણે એના બાપને-એ કાકની પ્રશંસા કરતો સાંભળ્યો હતો; અને એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે એને જે પકડે તેના પર રાજા ઘણાજ પ્રસન્ન થવાના છે. આ ઉપરથી તેણે ને વાહડે આ તરકીબ રચી હતી, અને વાહડે કાકને લેવા જવાનું ઉદા પાસે માગી લીધું હતું. જો વાહડ કાકને પકડત તો રાજા પ્રસન્ન થાત, પરશુરામને વાગ્ભટ પંડિતના શૌર્ય માટે સારો અભિપ્રાય થાત, અને સમર્થને વાહડ જોડે પરણાવવાની કે વાત કાઢી શકાત. પહેલાં શંભુ મહેતાના પૌત્ર સાથે તેનું વેવીશાળ થયું હતું: પણ ગયે વર્ષે તે યુદ્ધમાં કપાઇ મુઓ. ત્યાર પછી પરશુરામ જેવો ગર્વિષ્ઠ યોદ્ધો પોતાનાં કુલ ને મહત્તાને યોગ્ય જમાઇ ખોળી રહ્યો હતો; પણ એ યોગ્યતા પાટણનાં ઘણાં થોડાં કુટુંબમાં હોવાથી, અને તે કુટુંબમાં આ ઉમ્મરના અવિવાહિત યુવકોનો અભાવ હોવાથી એ ખોળ હજુ સફળ થઇ નહોતી. સમર્થ આ બધું જાણતી હતી; અને વાહડ જેવા સારા માણસને પોતાના પિતા પુત્રી કેમ નહોતા આપતા તે તેને સમજાતું નહોતું.

પ્રકરણ ૧૯ મું

જગદેવ પરમારની કર્તવ્યપરાયણતા

જગદેવ પરમાર ખરાબ કે નીચ માણસ નહોતો. તે બહાદુર યોદ્ધો હતો, ને લુણ હલાલ કરવા મથતો.

જગદેવ પરમાર [પૃષ્ઠ ૨૨૨

તેની વીરતા પર ખુશ થઇ જયસિંહદેવ તેને માળવેથી લઇ આવ્યા હતા; અને પાટણમાં તેને પૈસો, માન, પદવી ને ચાવડા જેવા ઉચા કુલની સ્ત્રી એ બધું આપ્યું હતું. તેને પસંદ કરવામાં અને પોતાના જમણા હાથ તરીકે ગણવામાં જયસિંહદેવનો ઉંડો મુદ્દો સમાયો હતો—અને તે જગદેવ જાણતો હતો.

ગર્વિષ્ઠ પટ્ટણી યોદ્ધાઓ અને મંત્રીઓ પર સત્તા બેસાડવા માટે પોતે તેમનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર થવું જોઇએ એ સિદ્ધાંતે જયસિંહદેવના મગજમાં ઘર ઘાલ્યું હતું. બાબરાની જીતથી અને ભૂત ગણાતા બાબરાની મદદથી પોતે અજિત ને અપાર્થિવ સત્તાના ધણી છે એમ સામાન્ય લોકોમાં સિદ્ધ થઇ ચુક્યું હતું. પણ રોજ મળતા યોદ્ધાઓ, સામંતો ને મંત્રીઓનો દોર દબાવવો સહેલો નહોતો. ઘણાએ મંત્રીઓ ને મહારથી એક બીજાના સંબંધીઓ હતા: અને એક બીજાની ગમે તેટલી ઇર્ષ્યા કરતા પણ રાજાની ઇચ્છા થતાં એક બીજાને ખુવાર કરવાનું પસંદ કરતા નહીં. રાજાને એ રુચ્યું નહીં, ને પરિણામે તેણે જગદેવ પરમારને પોતાનો અંગરક્ષક સ્થાપ્યો ને ત્રણસેં સબલ માલવીઓની સરદારી તેને આપી. જેને મહેલમાં પેસવું હોય, જેને રાજાને મળવું હોય, જેને કૈં યાચના કરવી હોય તો તેને જગદેવને મળ્યા વિના છુટકો નહોતો; અને કોઇને શિક્ષા કરવી હોય, કોઇને ડરાવવો હોય તો રાજાનું ફરમાન આ નીમકહલાલ સેવક માથે ચઢાવતો. તેને રાજાની મહેરબાની શીવાય બીજાની પરવા નહોતી. પાટણ કે તેના રાજ્યતંત્રમાં કે તેની જાહોજલાલીમાં રાજાની સેવા શીવાય તેને રસ નહોતો. એટલે રાજાને પરમાર વચ્ચે એક માણસ અને તેના વિશ્વાસુ-નિશ્ચેતન શસ્ત્ર વચ્ચે જે જાતની પ્રીતિ હોય એવી કૈં પેદા થઇ હતી.

તેમની અને રાજાની વચ્ચે આ ધારવાળી વાડ ઉભી થએલી જોઇ પાટણના મહાપુરુષો પહેલાં તો કચવાયા, પણ રાજાનો જીદ્દી ને મહત્ત્વાકાંક્ષી સ્વભાવ તેઓ જાણતા હતા. આથી સુતેલા સિંહને ન છંછેડવાના ઇરાદાથી બધાએ પરમાર સાથે ભાઇસલામનો વ્યવહાર

આંખો હતો; અને કોઇક વખત રાજાની ઇચ્છાનુસાર જગદેવ પોતાની સત્તા ચલાવતો ત્યારે તેઓ આંખો મીંચી જતા. એટલુંજ નહી, પણ કોઇક વખત જગદેવ ન છંછેડાય એમ વર્તતા. પરિણામે એનો ગર્વ ને રોફ વધ્યાં.

રાજાએ જગદેવને ભટરાજ બનાવ્યો ત્યારે તો કોઇ બોલ્યું નહી; પણ સેનાપતિની પદવી આપવાનો ઇરાદો દર્શાવ્યો ત્યારે બધા ખળભળી ઉઠ્યા. પરિણામે મીનળબા વચ્ચે પડતાં અને એ ઇરાદો અમલમાં ન આવવા દીધો. પણ રાજા જ્યારે મંત્રીઓ કે સેનાપતિઓ સાથે મસલત કરતા ત્યારે ઘણુંખરું પરમાર હાજર રહેતા.

જગદેવને લીધે માલવી યોદ્ધાઓએ પાટણમાં ઘર કરવા માંડયું ને નાનામોટા હોદ્દા ભોગવવા લાગ્યા; અને આ રીતે પટ્ટણીઓના ગર્વ ઉતારવાનો શોખ રાજાને વધતો ગયો.

મજબુત, મહત્ત્વાકાંક્ષી, જીદ્દી ને પ્રતાપી રાજાના માનીતા એ વિશ્વાસુ યોદ્ધાને બધા પરદેશી તરીકે, ભાડુતી તરીકે, કે પણ કામ માથે લેનાર ચાકર તરીકે મનમાં ને મનમાં તિરસ્કારના શબ્દો કહેતા; પણ કોઇની મગદુર નહોતી કે એની સામે એક અક્ષર પણ કહી શકે કે ડગલુ ભરી શકે.

રાજાએ માન્યું કે મારી સત્તા સર્વોપરિ થઇ ચુકી; જગદેવે માન્યું કે પોતાની પદવી નિશ્ચલ થઇ ચુકી; બધા દરબારીઓને લાગ્યું કે તેમની ને રાજાની વચ્ચેનો નીખાલસ વ્યવહાર પુરો થયો. આ નવો સૃષ્ટિક્રમ સદાનોજ છે ને રહેવાનો એવું બધાએ માની લીધું—અને બર્બરકને જીતનાર પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ દેવી ને દુર્ધર્ષ સત્તાના અધિકારી છે એમ પણ બધાએ માનવા માંડયું.

જગદેવ પરમારની પણ એવી માન્યતા હતી એટલે આજે એને ચેન પડતું નહીં. તે રાજાના ઓરડાની બહાર તેના બાજઠ પર આડો પડી ભવાં ચઢાવી રહ્યો હતો. તેને આજે ઘણી ચીજ ન ગમી. મહેલમાં કોઇ બ્રાહ્મણનો વેષ પહેરી તેની જાણ વગર પેસી ગયું. તેણે

તેના સૈનિકને બાંધ્યો. ને તેની જાણ વગર રાણીને મળી આવ્યો. રાણીએ પોતાને અપમાન કરી કાઢયો. તેની જાણ ને રજા વગર બે જણ મહારાજાને મળી આવ્યા. તેની જાણ વગર કાક રાજાના ખંડમાં જઈ બેઠો ને રાજાનો માનીતો થયો. ને તેને બોલાવ્યા વગર રાજાએ તેની ને ઉદાની જોડે મસલત કરી. તેને આ બધા અસાધારણ ને અસ્વાભાવિક બનાવો રુચ્યા નહીં.

તેને આ નવા આવનાર કાક તરફ અણગમો પેદા થયો. તેણે એ માણસ વીશે ઘણી માહીતી મેળવી હતી; અને લોકવાયકા ઘણી સાંભળી હતી. પણ આવી વાયકા પર તેને શ્રધા નહોતી. પાટણના ઘણા દંડનાયકો, મંત્રીઓ ને સેનાપતિઓ વીશે તેણે એવુંજ સાંભળ્યું હતું, પણ કોઇનો તેને મન હીસાબ રહ્યો નહોતો, અને અત્યારે આ નવા માણસને તેનું સ્થાન શીખવવા તેના હાથ ચળવળી રહ્યા હતા.

એક આઘે ઉભેલા સૈનિકને તેણે બોલાવ્યો: 'નેમા!'

"બાપુ!"

"શંભુને બોલાવ તો."

"જી" કહી નેમા શંભુને બોલાવી આવ્યો. શંભુ જગદેવ પરમારનો કારભારી હતો, ને એના તરફથી ઘણીખરી દેખરેખ રાખતો.

"પછી કાકભટને એમનો વાસ દેખાડી આવ્યો?"

"હા, પણ તેમણે ના પાડી."

"શું?" જગદેવે ચકિત થઇ પુછ્યું.

"એને વસ્તાએ ઓરડો ઉઘાડી આપ્યો છે."

"કયો?"

"શોભ મહેતા લખેછે તેની પાસેનો ઓરડો."

"પણ મેં કાઢી આપ્યા હતા તેનું શું?"

"એ કહે કે મને એકલાને વધારે શું કરવા જોઇએ."

"કહેવું હતુંને કે મહેલની ગોઠવણ મારા હાથમાં છે."

"મેં કહ્યું ત્યારે હસીને કહે કે હું તો અવડ ઓરડામાં પડયો છું

એટલે કોઇને વધો નહીં આવે."

"શંભુ ! વસ્તાને બોલાવી આવ." શંભુ ગયો.

જગદેવને લાગ્યું કે આજે સૂર્ય ઉગ્યો ત્યારથી તે સાથે કચવાટ લઇ આવ્યો છે. રાજમહેલની બધી ગોઠવણ તેજ કરતો હતો; અને તે બદલવાની કોઇની હીમત ચાલતી નહોતી. તેમાં મુંજાલ મહેતાનો અનુચર વસ્તો આ પ્રમાણે કાકની ગોઠવણ કરે એ તેના ગૌરવ ને સત્તા પર ઘા કરવા જેવું લાગ્યું. વળી તેણે કાકને માટે પોતના વાસની પાસે ભોંયતળીએ બે ખંડ કાઢયા હતા કે જેથી તેના પર પોતાની નજર રહે. તેને બદલે આ ઓરડો માળ પર હતો અને ત્યાંથી મહારાજા, રાણીઓ, મીનળદેવી મુંજાલ વગેરેના વાસમા તરત જઇ શકાય એવું હતું. તેણે પોતાની મુછની અણી દાંત વચ્ચે લાવી કરડવા માંડી.

એટલામાં શંભુ વસ્તાને લઇ આવ્યો. જગદેવ રાજમહેલના કેટલાક જુના જુના માણસોને દૂરજ રાખતો. તે ઘણાખરા વૃદ્ધ હતા અને તેઓ મુંજાલ મહેતાના વિશ્વાસુ માણસ છે એમ કહેવાતું. અને ત્યા સુધી મુંજાલ કે તેના માણસ પર દેખીતી રીતે કાબુ બેસાડવામાં સાર નથી એમ જગદેવને અજબ રીતે પ્રેરણા થઇ હતી; અને તે પ્રેરણા પ્રમાણે તે અત્યાર સુધી ચલતો હતો પણ અત્યારે એને લાગ્યું કે વસ્તાએ તેની સત્તાની સામે અક્ષમ્ય પગલું ભર્યું હતું.

વસ્તો વૃદ્ધ હતો, તેમ પાકો પણ હતો. તેણે મુગે મોઢે હાથ જોડી પ્રણામ કર્યા.

"વસ્તા ! મહારાજના હુકમોનું તને ભાન છે કે ?"

"કયા ?"

"કે મહેલની વ્યવસ્થા મારા શીવાય બીજા કોઇને કરવાની નથી."

"મને ખબર છે."

"ત્યારે આજે એ હુકમ તેં કેમ તોડયો ?"

"મેં કયાં તોડયો છે ?" જરા અજાયબ થઇ વસ્તાએ કહ્યું.

"તેં કાક ભટરાજને મહેલમાં ઓરડો ઉઘાડી આપ્યો—મેં સાંભળ્યું."

"ઓહો !" વસ્તો હસ્યો, "ભટરાજ ! એ તો એમ થયું કે કાકભટજી મહારાજા સાથે જમીને પાછા આવ્યા ત્યારે એમને બેસવાનું ઠેકાણું નહોતું. એટલે મારી પાસે એ ઓરડાની કુંચી હતી તે મેં ઉઘાડી આપ્યો. ભટરાજ ! એ બીચારા થાકેલાપાકેલા મેમાન માટે એટલું કર્યું તેમાં ગુન્હો થયો ?" વસ્તાએ નિર્દોષ વાત કહી.

"બધુ પાથરી કોણે આપ્યું ?"

"મેં પથરાવ્યું."

"કોની રજાથી ?"

"મેમાનગીરી કરવા" આનંદથી વસ્તાએ કહ્યું.

"તને એ બધો કોણે અધિકાર આપ્યો ?" ડોળો કાઢી જગદેવે પુછ્યું. તેને લાગ્યું કે આ ડોસો તેની મશ્કરી કરતો હતો.

"આ કરવામાં કે અધિકારની જરૂર પડે ?" વસ્તો હસ્યો.

"ઠીક છે. ત્યારે જઈને કાક ભટરાજને કહી આવ કે તેમને માટે એ ખંડ ભોંયતળીએ મેં કાઢી મુક્યા છે ત્યાં જઈ ઉતરે. તેં બતાવેલો ખંડ એમના જેવા મોટા માણસને ફાવે એવો નથી."

"બાપુ ! એ આપનાં માણસોનું કામ છે—મારું નહીં. મહેલની ગોઠવણ આપના હાથમાં છે." વસ્તાએ ઠંડે પેટે કહ્યું.

"તું ને મારાં માણસો બધાં મહારાજનું લુણ ખાઓ છો."

"હા."

"એટલે આ કામ તારે કરવાનું છે."

"ના," વસ્તાએ દૃઢતાથી કહ્યું.

"કેમ નહીં ?" જગદેવે બરાડો માર્યો.

"મેં કારણ ક્યારનુંએ આપ્યું."

"તું મારા હુકમનો અનાદર કરે છે ?"

"હા."

"કોઈના હુકમથી કે તારી મેળે ?" જગદેવે પુછ્યું.

"મારી મરજીથી."

"એમ? શંભુ! એને કેદ કર."

"શંભુ!" હસીને વસ્તાએ કહ્યું, "શું કામ તસ્દી લે છે? મને કોટડી બતાવ. હું આ ચાલ્યો," કહી વસ્તો આગળ ચાલ્યો. શંભુ બોલવા ગયો: "બાપુ!—"

"મારા હુકમનો અનાદર હું નહીં વેઠું," જગદેવે બરાડો માર્યો. શંભુ ને વસ્તો ચાલ્યા ગયા.

"મારે જાતેજ જઇ આ કામ કરવું જોઇએ." કહી જગદેવ ઉઠ્યો, કમરે તરવાર બાંધી ને કાકને મળવા ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

કાકની મુલાકાતે

જ્યારે જગદેવ પરમાર કાકને આપેલા ઓરડામાં તેને મળવા ગયો ત્યારે જે માણસને વાહડ કાક તરીકે પકડી લાવ્યો હતો તે બારણા આગળ બેઠો હતો.

"કાક ભટરાજ છે કે?"

"સુતા છે," માણસે કહ્યું.

"એ કોણ છે?" અંદરથી અવાજ આવ્યો.

"એ તો હું જગદેવ પરમાર."

"પધારો," કાકનો અવાજ આવ્યો.

પરમાર અંદર ગયો. એક નાના હીંચકા પર નામનું ગોદડું નાખી કાક સુતો હતો. તે બેઠો.

"આવો પરમાર! આપે કે મહેરબાની કરી? બેસો," કાકે પોતાની પાસે પરમારને બેસવા સુચવ્યું.

"અમસ્થોજ!" જગદેવે બેસતાં આ મીઠાશનો જવાબ વાળ્યો; "આપને માટે મેં બે બંડ તૈયાર કરાવ્યા છે તે કહેવા આવ્યો છું."

"અરે શું કામ તસ્દી લીધી? મને આ ફાવશે."

"આ તે કે ચાલે ?"

"મને આથી સારી જગ્યામાં રહેવાની ટેવ નથી."

"પણ મહારાજે ખાસ કહ્યું છે."

કાક સાવધાન થયો. આ ભલમનસાઈમાં કૈં મુદ્દો જણાયો.

"કહી દેજોની કે હવે અહીંઆં પડ્યો છું તે છો રહ્યો."

"એમને ખોટું લાગશે."

"તો હું મનાવી લઈશ." કાકે હસીને કહ્યું.

"નહીં નહીં. પણ એ કેમ ચાલે ? મારા કારભારને લાંછન લાગે," જગદેવે કહ્યું.

"પરમાર ! મારો સ્વભાવ જરા વિચિત્ર છે. હવે અહીઆં ચોટયો તે મને અહીંઆંજ ગમે."

"પણ એ તો પેલા માણસે ભુલજ કરી. મહેલની ગોઠવણ મારે કરવાની રહીને ?" જગદેવે જરા અધીરાઈથી કહ્યું.

"મારે માટે ગોઠવણ કરવાની તસ્દી લેવીજ નહીં. હું તો મારી મેળેજ ગોઠવણ કરી લઉં છું."

"ને પાછો આ ઓરડો બીજા કામમાં લેવાનો છે," જગદેવે જરાક સત્તાથી કહ્યું.

કાક એટલાનીજ વાટ જોતો હતો. તે વાઘ તરાપ મારે તેમ જગદેવ તરફ ફર્યો ને બોલ્યો: "પરમાર ! તમે યોદ્ધા છો. મેં પણ કૈં રણસંગ્રામ સેવ્યું છે. ચોખ્ખું કહી દોને કે આ બધાનો મુદ્દો શો છે ?"

"ના—ના—કે ખાસ—"

"કહી દઉં ?" હસીને કાકે કહ્યું, "તમારે મને નક્કી કરેલી જગ્યાએ વાસ આપવો છે. મારે ત્યાં નથી વાસ લેવો, થયું ?"

જગદેવ ચમક્યો. આવી રીતે વાત કરવાને તે તૈયાર નહોતો.

"ભટરાજ ! પણ મહેલની વ્યવસ્થા—"

"પરમાર ! તેની મને લેશમાત્ર પણ પરવા નથી. જુઓ, આપણે મહેલવહેલા મળ્યા છીએ તો સ્પષ્ટ વાત કરી નાખીએ."

"શી?"

"તમે અહીંના મોટા સત્તાધીશ છો. હું જયસિંહદેવ મહારાજની સત્તા શીવાય બીજાનો હીસાબ ગણતો નથી. એટલે તમના શીવાય મારે શું કરવું, ક્યાં રહેવું, એ સંબંધી કોઇએ પંચાત કરવી નહી."

"ભટરાજ! તમે મારું અપમાન કરવા માગો છો, નહીં?" ગર્વમાં હસીને જગદેવે દાઢી પર હાથ મુકયો.

"ના. હું અપમાન સહેવા માગતો નથી."

"ભટરાજ! તમને કોઇએ ભરમાવ્યા છે. હું કોઇનું અપમાન નથી કરતો."

"પરમાર! વગર અધિકારે મારા પર અમલ ચલાવવા આવે તે મારું અપમાનજ કરે છે એમ હું સમજુ છું."

"ભટરાજ! મહેલમાં અમલ મારો છે."

"તે હું કબુલ કરતો નથી."

"શુ?"

"પરમાર! તમારું બલ અગાધ ગણાય છે—તમારા માલવી વીરો ચાહ્ય તેને પકડી કે મારી શકે છે. એ બંનેનો જોઇએ તે ઉપયોગ કરો. હું સામો થવા તૈઆર છું," કાકે નીરાંતથી હીંચકાના સળીઆ પર અઢેલીને કહ્યું.

"ભટરાજ! તમે નાહકનું વેર બાંધો છો," હીંચકા પરથી ગુસ્સામાં ઉતરી પડતાં જગદેવે કહ્યું; "કોઇ પટ્ટણીએ મારી જોડે વેર બાંધી સાર કાઢ્યો નથી."

"ને—" ઠંડે પેટે હસીને કાકે કહ્યું; "કોઇ પરદેશીએ મારા પર સત્તા બેસાડવા જઇને સાર કાઢ્યો નથી."

"ભટરાજ! તમારી જીભ વસમું પરિણામ લાવશે," જગદેવનો હાથ તરવાર પર ગયો.

"તમારા કરતાં ઘણા બળીઆઓને મારી જીભે જીવતા બાળ્યા છે." કાકે ધીમે રહીને હીચકા પરથી ઉતરતાં કહ્યું; "તમારા હાથ

ચળવળે છે એમ? કાક. ખેમા! મારું ખડ્ગ લાવ તો," તિરસ્કારથી કાકે કહ્યું "મને પણ ઘણા દહાડાની ટેવ નથી તે તાજી થશે."

એકદમ જગદેવને ભાન આવ્યું. તે નરમ પડી ગયો.

"ભટરાજ! ક્ષમા કરો. હું જરા ગુસ્સામાં આવી ગયો. ક્ષમા કરો. મહારાજ જાણે તો શું કહે?" જયસિંહદેવ યાદ આવવાથી પરમાર ધ્રુજી ઉઠયો.

"કે નહિ એ તો આપણે રમતા હતા."

"ના. ના એ કેમ બને? ભટરાજ! માફ કરો," કહી ઉસ્તાદ જગદેવે હાથ જોડયા. "એ તો તમે મને મફતનો ચીઢવ્યો."

"ગભરાશો નહીં. પણ વળી એક વાત કહી લઉં, પછી રહી જશે. તમારા જેવા પરમારનાં બલ ને શૌર્ય તો ધારાના પરમારને ત્યાં શોભે; પરમારના કટ્ટા વેરી પાટણના રાજાને ત્યાં નહીં," કાકે ફટકો લગાવ્યો "પરમાર! બેસો. જરા બીજી વાત કરીએ."

"ના. હવે હું જાઉં—" પણ એક વૃદ્ધ અનુચર આવ્યો એટલે જગદેવ બોલતો અટકયો.

"પરમાર!" તેણે આવીને કહ્યું; "મહાઅમાત્યજી બોલાવે છે."

"કોણ?" સાશ્ચર્ય જગદેવે પુછ્યું. તેનું મોં જરાક ઉતર્યું.

"મુંજાલ મહેતાજી" પેલા વૃદ્ધે કહ્યું.

કાકે જરા આંખ ફાડી જગદેવને ચેન નહોતું પડયું એજ સ્પષ્ટ દેખાયું. અંત ત્યાં સુધી તે મુંજાલને મળતો નહીં ને મુંજાલ તેને કોઈ દિવસ બોલાવતો નહીં: જગદેવને મુંજાલનો પરિચય નહોતો, પણ રાજા તેને ઘણું માન આપે છે તે જોઈ તે તેનાથી સબહુમાન દૂરજ રહેતો. આજે જ્યારે તેના ગૌરવ પર ઘા થતા હતા ત્યારે આમ મોકલેલું કહેણ તેને રુચ્યું નહીં.

"કહે કે જરા કામમાં છું. પછી મળી જઈશ," જરાક અભિમાનથી જગદેવે કહ્યું.

તેનું હમેશનું સ્વાસ્થ્ય હોત તો પરમાર આવું કહેવાનું સ્વપ્ન પણ

આણુત નહીં; પણ આજે તેનું ઠેકાણું નહોતું. આ જવાબ જોઇ કાક ને અનુચર બંને ચમકયા.

"આપે શું કહ્યું?" અનુચરે સ્પષ્ટ રીતે પુછ્યું.

"કે હું પછી મળીશ." દરેક શબ્દ પર ભાર દઇ જગદેવે કહ્યું.

કાક ટટાર થઇ સખ્ત નજરે જોઇ રહ્યો. "તમે શું કહો છો તેનું ભાન છે?" તેણે ધીમેથી પુછ્યું.

"હા! કેમ?"

"મુંજાલ મહેતા તેડું મોકલે ને ન જવું એટલે શું તે ખબર છે?

"હું જાણું છું કે એ મહાઅમાત્ય છે. મારે મહારાજ પાસે જવું છે."

કાક સ્થિર નયને જોઇ રહ્યો.

"જગદેવ! જાઓ. તેણે સખ્તાઇથી કહ્યું: "આટલાં વર્ષ અહીંઆં રહ્યા છતાં મુંજાલને નથી ઓળખતા એ અજાયબ જેવું છે. જાઓ. નહીં તો આ અનુચર હમણાં પાછો વળશે."

કાકની બોલવાની રીત એટલી ગંભીર ને સત્તાભરી હતી કે જગદેવ મૂગે મોઢે અનુચરની પાછળ ચાલ્યો. તેનું ગર્વિષ્ઠ હૃદય ફાટતું હતું.

કાક હસ્યો. "બેમા!" તેણે કહ્યું: "જા જઇને માંગીને પૂછી આવ કે લીલાંબાને ફુરસદ છે? હોય તો મળી કૃતાર્થ થાઉં."

"જેવી આજ્ઞા."

પ્રકરણ ૨૧ મું

પરમારને કૈં સમજ પડતી નથી

જગદેવના અંતરમાં બળવાનો જુસ્સો કુદી રહ્યો હતો. લીલાદેવી, કાક ને મુંજાલ એ ત્રણ જણે એને આજે પગની રજ જેવો ગણ્યો હતો. આટલે વર્ષે આ શું? તેને કાકે સાવચેતી આપી તે ગમ્યું નહીં, ને મુંજાલ મહેતાએ હુકમ કરી બોલાવ્યો તે પણ ન રુચ્યું; તેમાં કાકના શબ્દોએ તેના ગર્વને આઘાત કર્યો હતો. પોતે પરદેશી હતો,

સેવક હતો. પોતાને યોગ્ય સ્થાને પોતે નહોતો તેનું ભાન તેને પહેલી વખત થયું. પણ છતાં તે જીદથી પોતાનો ગર્વ રાખી રહ્યો.

માથું ગર્વમાં ઉંચુ રાખી, સંગ્રામની મૂર્તિ જેવો પ્રચંડ ને ભયાનક બની, મુછ પર હાથ રાખી એ મહાઅમાત્ય પાસે ગયો. તે મુંજાલ જોડે અપરોક્ષ રીતે કદી પણ સંબંધમાં આવ્યો નહોતો તેથી તેને આત્મગૌરવ સાચવવાનાં આ યોગ્ય સાધન લાગ્યાં.

વૃદ્ધ મુંજાલ ગાદી પર બેઠો હતો. તેના ગૌરવશીલ મૂખ પર સત્તાની રેખાઓમાં ભલમનસાઇની રેખાઓ ભળી હતી. એક તરફ એક જૈન-મુનિજી બેઠા હતા. થોડે દૂર શોભ કાનમાં કલમ ખોસી, તરતના લખેલા આજ્ઞાપત્ર પર રેતી નાખતો હતો. બે માણસો જરા દૂર ઉંધે પગે હાથ જોડી બેઠા હતા. વાતાવરણ કોઇ ધનાઢ્ય ને શ્રદ્ધાળુ વાણીઆના ઘર જેવું હતું.

જગદેવે નમસ્કાર કર્યા ને ખંડ વચ્ચે તે ઉભો રહ્યો.

"આપે મને બોલાવ્યો?" જરાક સખ્તાઇથી જગદેવે કહ્યું.

મુંજાલે મીઠું હસી તેના નમસ્કાર સ્વીકાર્યા ને જગદેવ તરફ જોયા વિના કહ્યું: "પરમાર! જરાક થોભો. હું આ આજ્ઞાપત્ર વાંચી લઉં" કહી તેણે શોભ પાસેથી આજ્ઞાપત્ર લઇ નીરાંતે વાંચ્યું. જગદેવને આ પરદેશી પટ્ટણીઓની રીતભાત તરફ તિરસ્કાર હતો. અને ખાસ કરીને મંત્રીઓ તરફ તેને અણગમો એટલો હતો કે તે ભાગ્યેજ દબાવી શકતો. છતા તેને આ શાંત અમાત્ય આગળ જરાક ક્ષોભ થયો હતો, પણ અભિમાનથી તેણે એ ક્ષોભને દબાવ્યો હતો.

"પરમાર!" મીઠાશથી ઉંચુ જોઇ મુંજાલે કહ્યું: "ત્રણ ચાર ઘડી પર તમારો માણસ વસ્તાને બોલાવી ગયો. વસ્તાને ઓળખો છોને?" મંત્રીનું હાસ્ય ચિત્ત હરે તેવું હતું.

"હા." જરા ગર્વથી હોઠ બીડી જગદેવે કહ્યું.

મંત્રીનું હાસ્ય જતું રહ્યું. તેણે શાંત ગૌરવથી જગદેવના મોં તરફ જોયું. જગદેવ ગર્વમાં ભાન ભુલી તિરસ્કારથી હસ્યો.

"એક ઘડીમાં જ્યાં વસ્તો હોય ત્યાંથી શોધીને લઇ આવો," શાંતિથી મુન્જાલે કહ્યું.

"મહેતાજી–" જગદેવ બોલવા ગયો ને ક્ષોભર્યો કે અભિમાનના તોરમાં અવાજ જરા મોટો ને નમ્રતા વિનાનો નીકળ્યો. ખંડમાં યમરાજ આવે જાય ને ભયાનક કંપ થાય એવો કંપ થયો કે શું એમ ત્યાં અંડલાને લાગ્યું. મંત્રીનું મોટું માથું ગર્વમાં ઉંચું થયું. ભલમનસાઇથી શોભતા તેના મોં પર નિશ્ચલ ગૌરવ આવ્યું. તેના કપાલ પર શાંતિ હતી. પણ આંખોમાં જવાલામુખી ફાટ્યો હોય એમ દેખાયું. તેની જ્વાલ જોઇ જગદેવની જીભ ચોંટી ગઇ.

"પરમાર!" જે અવાજે પાટણનાં અરિદલ ધ્રુજતાં ને અવાજે તે ગાજ્યો. તેમાં પ્રભાવ હતો, ગર્વ હતો ને ન ઝીલાય એવી શાંત સત્તા હતી. "એક ઘડીમાં–એક ઘડીમાં કાંતો વસ્તાને શોધી આપો નહીં તો તમારાં આયુધ ને આજ્ઞાપત્રો શોભ મહેતાને સોંપી દઇ અહીંઆં હાજર થાઓ.

જગદેવનું માથું ફરવા માંડયું. શું આ અમાત્ય ગાંડો હતો કે પોતે ગાંડો થઇ ગયો? આયુધ ને આજ્ઞાપત્રો શોભ મહેતાને પાછાં આપવાનો અર્થ તે સમજતો. શું એક અનુચરને શિક્ષા કરવા માટે તેના જેવા યોદ્ધાને, ભટરાજને, મહારાજના માનીતાને પદભ્રષ્ટ કરી, દેહનો કે દેશનીકાલનો દંડ કરવો!

"પણ—" ધ્રુજતે હોઠે તેણે કહ્યું.

ફરીથી પેલી આંખો ચમકી. "મારી આજ્ઞાનું પાલન ન થાય ત્યાં સુધી કોઇની વાત હું સાભળનો નથી," મુંજાલે પ્રાણઘાતક તિરસ્કારથી કહ્યું; "જાઓ, શોભ! મેં કહ્યું તે સાંભળ્યું કે?"

"જી હા." શોભ મહેતાએ કહ્યું.

જગદેવને ઉભા રહેવું, કે પડી જવું, કે ભોંયમાં પેસવું તે સુઝયું નહીં. તે મુગે મોઢે ચાલ્યો ગયો.

જગદેવને મોઢે ફીણ આવ્યાં. શું માલવેથી અહીંઆં આ બધાના

પગની રજ ગણાવા ને આવ્યો હતો ? એણે શો અપરાધ કર્યો હતો ? એને જયસિંહદેવ મહારાજ સાંભર્યા. બીચારો પાટણનો નરેશ ! એનાથી પોતાના મહેલમાં પણ સત્તા ચલાવાતી નથી. પોતાનું લુણહલાલ લોહી ઉછળી આવ્યું એમ પરમારને લાગ્યું. અત્યારે એના માલીકને એની ઘણી જરૂર હતી. અત્યારે તેની સત્તા સ્થાપવાનું તેનુ કામ હતુ; અત્યારે તેની કૃતજ્ઞતાની કસોટી હતી. પોતે પરમાર હતો, ને વીર હતો. શું તેના ધણીની સત્તા પર કોઈને તરાપ મારવા દેશે ? તેના પ્રચંડ શરીરમાં પવિત્ર ને નિઃસ્વાર્થ રોષનો સચાર થયો. પોતે તો ઠીક; પણ તેનો અન્નદાતા આવી આ દશામાં ! કે વાત છે ! જોરથી પગ ઉપાડતો તે મહારાજ પાસે ગયો.

જયસિંહદેવ મહારાજ મોરાર જોડે વાત કરી ખુબ હસતા હતા.

"ને માલવી સૈનિકને એક બ્રાહ્મણે બાંધ્યો...ને બ્રહ્મણ રાણીના આવાસમાં જતો રહ્યો." રાજાને કે ન સમજાય એવી રીતે ઘણુંજ હસવું આવતું હતું.

"પણ બ્રાહ્મણ........હા–હા–મોરાર આ તો તદ્દન ગપ" જયદેવનું સ્વરૂપવાન્ મુખ હસતાં હસતાં લાલ થઇ ગયું. "ને રાણી... લીલા.. હાવકી રાણી...હા, હા. બ્રાહ્મણ !...ગપ-તદ્દન ગપ."

"અન્નદાતા !" માનખંડન ને રોષથી સુજેલા મુખે જગદેવે કહ્યું. તેનો અવાજ રીસાળ છોકરા જેવો હતો. "ગપ નથી. ખરી વાત."

"શું કપાલ ખરી વાત છે ?" રાજાએ હસીને કહ્યું; "એક બ્રાહ્મણ તારા સૈનિકને બાંધીને અંદર પેસી ગયો. હા-હા-પરમાર !" કૃત્રિમ ગાંભીર્યથી રાજાએ કહ્યું: "મહેલની આવી ચોકી ગમે છે ? એ બ્રાહ્મણ ગયો ક્યાં ?"

"મહારાજ ! હું પણ તેનેજ શોધું છું. પણ જડતો નથી."

"અરરરર" કહી મહારાજ હસવું ખાળી ન શક્યા.

"પરમાર ! આ શું–હા–હા–થવા બેઠું છે.

"અન્નદાતા ! આપ હસો છો, ને મારો જીવ જાય છે."

"ને હું નહીં હસું તો તું જીવતો રહેશે? જા. જગદેવ! આ મુગો રહ્યો. બોલ! તારો જીવ કેમ જાય છે—ક્યારે જાય છે—ક્યાં જાય છે? કહી નાખ" કહી રાજા ફરી હસ્યા.

"બાપુ! બાપુ!" આપ તો હસો છો—પણ આજે આપની સત્તાનું સત્યાનાશ વળી ગયું."

"હાય હાય!" ગંભીર ચહેરે દીલસોજી બતાવતાં રાજાએ કહ્યું.

"સાંભળો અન્નદાતા! એક બ્રાહ્મણે આપણા એક માલવી સૈનિકને બાંધ્યો—"

"તે તો જાણ્યું."

"તે રાણીના ઓરડામાં અલોપ થઇ ગયો—"

"તે પણ જાણ્યું."

"ને રાણીને હું પુછવા ગયો ત્યારે મને, મહારાજ! ધુત્કારી કાઢ્યો."

"અરે આ મારા પરમારને! હું રાણીની જડતી લઇશ."

"પણ બાપુ! બીજું તો સાંભળો. વસ્તાએ મારી રજા વગર કાક ભટરાજને ઓરડો ઉઘાડી આપ્યો—"

"એ વસ્તો છેજ એવો."

"મેં વસ્તાને કેદ કર્યો—"

"સારું કર્યું."

"ને મેં ભટરાજને ભોંયતળીએ વાસ કાઢી આપ્યો તે ત્યાં જવા એમણે ના પાડી."

"એ કાક પણ બહુ જીદ્દી છે" રાજાએ હસીને કહ્યું.

"ને—બાપુ! મને મુંજાલ મહેતાજીએ બોલાવ્યો."

"કેમ?" રાજાએ ગંભીર થઇ પુછ્યું.

"બધાના દેખતાં મારું અપમાન કર્યું."

"શું?"

"મને કહે કે ઘડીમાં વસ્તાને લઇ આવ નહીં તો મારાં આયુધ ને આજ્ઞાપત્ર શોભ મહેતાને સોંપી આપ."

"શું કહો છો?"

"બાપુ! આં તો મારી આબરુ નથી જતી પણ આપની જાય આપની સત્તા તોડવાની આ યુક્તિ છે."

"પરમાર! હું રાણી ને કાક બંનેની ખબર લઇશ; પણ વસ્તાને છોડી દે."

"પણ મહારાજ—"

રાજાએ ધીમેથી કહ્યું: "પરમાર! આયુધ ને આજ્ઞાપત્રો નથી તાં?"

જગદેવે ગભરાઇને રાજાની સામે જોયું. રાજા બોલ્યા હતા તે પોતે ખબર નથી સાંભળ્યું એવું કૈંક તેને લાગ્યું.

"બાપુ!—"

"જગદેવ! મારું માન ને વસ્તાને છોડી દે."

પરમાર નિરાશ થયો. તેણે રીસાળ છોકરા જેવું મોં કરી કહ્યું: બાપુ! તમારી વાત તમે જાણો. હું તો એમ કરીશ."

"જગદેવ! જો એને બદલે કાલે તને વધારે સત્તા આપીશ. તેમાં મણાં હવે કાક આવ્યો છે એટલે તને સત્તા પણ જોઇશું. નહીં તો તેને વશ રાખવો અઘરો પડશે."

"એમ લાગે છે તો ખરું."

"જગદેવ! ને આપણા ઘોડારમાંથી બે સારામાં સારા ઘોડા કાકને માટે તૈયાર રાખજે; અને તારા માણસોને કહી રાખજે કે એને જતો આવતો અટકાવે નહીં."

"જેવી આજ્ઞા."

"ને કાલે સવારે આપણે જરા છાનામાના છાવણીની ખબર મેળવી આવીશું."

"જેવી આજ્ઞા."

"પરમાર! જરા ગભરાતો નહીં. મારી સત્તાને કોઇ જરા સ્પર્શી શકવાનું નથી."

જગદેવે નમન કરી રજા લીધી.

"મોરાર!" રાજાને ફરીથી હમણું આવ્યું, "જા, રાણીને કહી આવ કે હું આજે એમના આવાસમાંજ જમીશ ને સુઇશ."

"જેવી આજ્ઞા!"

પ્રકરણ ૨૨ મું

જેમાં પ્રેમકુંવર નિશ્ચય પર આવે છે

પ્રેમકુંવર નાગરમંત્રી શોભની વહુરાણી હતી. તે ઉંચી હતી. ગોરી હતી. જરા જાડી હતી. તેની આંખો મોટી ને ભાવદર્શક હતી, તેના હોઠ જરા જાડા ને વિલાસનો શોખ દેખાડતા હતા. તેના ગાલ પર જુવાનીની લાલી હતી; તેના નાના કપાળ પર મોટીશી આડ શોભતી; ને તેના હોઠ પર પાનની રતાશ કદી અદીઠ થતી નહીં. તેના શરીરની રેખા ભરાવદાર હતી—અને વિલાસવૃત્તિનું તે મૂર્ત સ્વરૂપ હોય એવો કે ખ્યાલ આવતો.

પાટણના પ્રથમ નાગરકુલના રત્નની પટરાણીને છાજતો તેનો ઠસ્સો હતો. તે લુગડાં પહેરતી ને શણગાર સજતી, તે ધનાઢ્ય, મોભીલા ને ગર્વિષ્ઠ કુલને છાજે એવાં છટા ને ભભકાથી રહેતી. રાણીઓ કરતાં તેનો પહેરવેષ હંમેશાં વધારે આકર્ષક લાગતો; ને તેનાં આભૂષણોની ભભક આગળ મહારાજનો શણગાર ઝાંખો પડી જતો.

જીવનનો ઉલ્લાસ તેને હંમેશાં ડોલાવતો. તે ચાલતી ત્યારે તેનું શરીર ડોલતું, તેની કમ્મર લચકાતી તેના પગ થનગનતા—ને ધરણી ધ્રુજી ઉઠતી. તેની આંખો એ પલ ઠેકાણે રહેતી નહીં—પણ નવેનવે ભાવે ચમકતી. કોઇ તેના તરફ નજર કરતું કે નખરાળી સ્ત્રીઓનું પ્રથમ લક્ષણ તરત દેખાતું; તેનો છેડો ક્યાંય ને ક્યાંથી ખસી જતો ને લજ્જાથી તેને સરખો કરવામાં જાણે તે રોકાઇ હોય એવો ભાસ જોનારમાં પેદા થાય એવો પ્રયત્ન તે કરી રહેતી.

તેને મન બહારની દુનીઆનો હીસાબ નહોતો તેના અંતરની દુનીઆમાં પહેલાં તે પોતે હતી; પછી પોતાના મોજશોખ હતા; પછી વસ્ત્રાભૂષણ હતાં; ને પછી તેનો "મહેતો" એટલે શાભમંત્રી હતો. પોતાની જાતના મધ્યબિંદુથી તેના મહેતા સુધીની ત્રિજ્યા ખેંચી જે વર્તુલ તે બનાવતી તેમા સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને, પાતાલ—આ ભવ ને પેલા ભવ સમાઈ જતાં.

આજે તેનો મીજાજ ગયો હતો. મીનળબાએ તેના પર લીલાદેવી વગેરે રાણીઓને મોજીલી કરી બગાડવાનો આરોપ મુકયો હતો હવે એમાં એનો શો વાંક! રાણીઓ તેના જેવી શોખીન નહી હોય, કે તેના મહેતા જેવો કોડીલો વર તેમને ન મળે, તેમાં એના બાચારીનો વાંક! ને વગર વાંકે તેના પર આક્ષેપ! મીનળબામાં તો આટલી ઉમ્મરે વધારે અક્કલ જોઇએ. એમણે જુવાનીમાં શું શું મે કર્યું હશે! હવે આટલે વર્ષે એમને પણ શું કહેવાનું સુઝયું? લોકો જુવાનીમા મોજ ન કરે ત્યારે ધણી ને સંસાર ખોઇને પરવારે ત્યારે કરે?

તે લીલાદેવીનો ખંડ શણગારતી હતી. સમર્થ તેને મદદ કરતી હતી સમર્થ તેને ગમતી નહીં. તેને મન તે ચીબાવલી હતી કારણ કે આખો દહાડો તે તેના સંસારની વાતો પુછ્યા કરતી. એ આવડી મોટી થઇ ને વર વગરની રખડે તેને તે કેં કહેવાય?

મીનળદેવી પર વેર લેવાનો એક રસ્તો તેને જડયો. તે જો બધી રાણીઓને તેના જેવી મોજીલી બનાવી મુકે તો મીનળદેવીના કચવાટનો પાર રહે નહીં, ને પોતાના ઘડપણમાં બધીને ઘરડી બનાવવાની ઇચ્છા રાખનાર પર પુરેપુરું વેર વળે. ને આ યુક્તિ અજમાવવા માંડવી તો લીલાદેવીથીજ. એ બહુ ગર્વિષ્ઠ, બેદરકાર ને ગંભીર હતી.

"એને એવી બનાવું કે જેનું નામ." પ્રેમકુંવર બબડી ને વધારે ખુબીથી તેણે ખંડ શણગારવો શરુ કર્યો.

"આ સમર્થ તો કઇ ઘડીએ પાકી છે? કટકટ કટકટ કર્યાજ કરે છે" તે બબડી.

પણ સમર્થને બોલવાનું મન થાય ત્યારે તેને સાંભળનારની પરવા નહોતી.

"પ્રેમાભાભી! આજે એવી મજાહ! રાણીબા પકડાઇ ગયાં," ધીમેથી તેણે ઉમેર્યું: "એવાં પકડાયા-એવાં" કહી સમર્થ હસવા લાગી.

"કેમ કરીને?" વગર ધ્યાને પ્રેમકુંવરે પુછ્યું.

"આજે એમના ખંડમાંથી એક માણસ નીકળ્યો."

"હેં!" પ્રેમકુવરે એકદમ ધ્યાન આપી આશ્ચર્યથી કહ્યું.

"અંદરના ખંડમાં પુર્યો'તો."

"પછી?"

"મેં એને બીજે રસ્તે જવા દીધો ને પછી." સમર્થ હસવા લાગી; "એવી મજાહ–"

હીંચકા પર ફુલ ટીંગાવતી પ્રેમકુંવરે પુછ્યુ: "શી?"

"અરે એવી—"

પ્રેમકુંવર ફુલ ટીંગાવાં છોડી, સમર્થ પાસે ગઇ.

"શી?"

"બા આવ્યા ને પેલો તો મળે નહીં. એવાં ગભરાયાં–રડવા જેવાં થઇ રહ્યાં.

"તેં કેમ જાણ્યું?"

"હું પાછી આવીને."

"અહં," પ્રેમકુવરે કહ્યું, ને મનમાં બોલી: "હવે સમજાયું કે બા આવાં શોકીઆં થઇ કેમ ફરે છે." પછી મોટેથી કહ્યું, "એ કોણ હતો?"

"કોઇ પુજારી બ્રાહ્મણ!"

"હાય હાય! મોઇ તું." ધારણા ખોટી લાગવાથી પ્રેમકુંવરે કહ્યું.

"પછી પ્રેમાભાભી! હું તમને મરવાનું કહીશ ત્યારે કેવું લાગશે? મને કહો છો ને!" હોઠ પર હોઠ ચઢાવી સમર્થે કહ્યું: "પછી હું

તમને તમારાંને—બધાંને"

એટલામાં એક અપરિચિત માણસ આવ્યો. "મહારાણીબા નવરાં છે?"

"કેમ?" પ્રેમકુંવરે પુછયું.

"કાક ભટરાજને મળવું છે."

"કા—ક" ચીસ પાડી સમર્થ બોલી.

"કેમ સમર્થ!" પ્રેમકુંવરે સખ્તાઇથી કહ્યું; "બોલતાં આવડે છે કે?" ને એમા તરફ ફરીને કહ્યું: "ભાઇ! ઉભા રહો હું પુછી જોઉં" કહી પ્રેમકુંવર અંદર ગઇ.

રાણી ખાટલા પર બેઠાં હતાં. "બા! ભટરાજ કાક પુછાવે છે કે આપ નવરાં હો તો એ મળવા આવે."

રાણી જરા હસી. તે હાસ્ય પ્રેમકુંવરે મનમાં નોંધ્યું. "હા. કહે કે હું નવરી છું. પ્રેમુ! તું હજુ ફુલોજ ગોઠવે છે? તુ નહીં હોત તો મારું થાત શું?" રાણીએ કહ્યું.

"બા! એમ શું બોલો છો બળ્યું." ઘણીજ ઉભરાતી લજ્જાને ન છુટકે ઝીલી રહી હોય એમ નીચે મોઢે મોં મલકાવી ને અંગ લચકાવી પ્રેમકુંવરે કહ્યું. "આજે કે આનો જીવડો તાનમાં છે," એમ મનમાં બબડતી પ્રેમકુંવર ગઇ ને એમાને સંદેશો કહ્યો.

"સારું થયું કે એ પાપી અહીંઆંજ આવ્યો."

"કયો પાપી?" પ્રેમકુંવરે વગર ધ્યાને પુછયું.

"એ કાકસ્તો."

"તારું એણે શું બગાડયું છે? ગાંડી."

"એણે નહી બગાડયું ત્યારે કોણે બગાડયું વારું?" ઘણાજ જોરમાં સમર્થે પુછયું.

પ્રેમકુંવરે માથું ધુણાવ્યું ને મનમાં પ્રમાણપત્ર આપ્યું: "તદ્દન ગાંડુ મુઈ છે."

થોડી વાર બંને જણે કામ કર્યાં કર્યું ને પ્રેમકુંવરની હથોટીને પ્રતાપે ખંડનાં રૂપને રંગ ઝપાટાબંધ ફેરવાયાં.

થોડી વારે કોઇનાં પગલાં સંભળાયાં ને બંને જણ ફર્યાં. બારણામાં ભવ્ય ને કાંતિમાન્ એક નર ઉભો હતો.

પ્રેમકુંવરના માથા પરથી છેડો ખસ્યો. તેને ઉંચો ખોસ્યો ને વળી ઠીક કર્યો. વળી તેણે નીચું જોયું ને આંખો ઉંચી કરી. તેની દેહવેલ ડોલી રહી. તેના મોઢા પર ગભરાટ તો દેખાઇજ રહ્યો હતો. આ બધામાં પ્રેમુનો કૈં વાંક નહોતો. જેમ કોયલ પોતાને સર્વોપરી ઠેરવવા ટહુકાર કરે તેમ આ વિલાસી યુવતીની સામાન્ય સભ્યતાનો આ એક પ્રકાર હતો. આ જોઇ બધાનું ધ્યાન જતું ને શોભ મહેતાની મોહક માનુનીના ચરણમાં હૃદયોનો ઢગલો થઇ જતો. નવો આવનાર માત્ર નામનું હસતો હતો; આ સભ્યતાથી તે સ્તબ્ધ બન્યો હોય એવું કૈં ચિન્હ નહોતું.

પણ સમર્થથી ન રહેવાયું. તે એકદમ કુદીને પ્રેમુ પાસે જઇ, "બાના ઓરડામાં સવારે બ્રાહ્મણ હતો તે" એમ ધીમેથી બોલી.

પ્રેમુએ તેની નોંધ લીધી, સમર્થનો હાથ દાબ્યો, છતાં ને સ્વાગત ચુકી નહીં. "પધારો ભટરાજ !" મીઠો, ધીમો, ભાવસૂચક ને શરમાતો અવાજ કાઢી નીચું જોઇ રહી તે નાગરકન્યા બોલી.

"બા છે કે ?" નવા આવનારે મીઠાશથી પુછ્યું અને તેની તીક્ષ્ણ નજર ઓરડાને ચારે ખુણે ફરી વળી.

"હમણાં બોલાવી લાવું છું," કહી છેડો સંકોરતી, ને નીચું જોઇ શરીર ડોલાવતી પ્રેમુ અંદર ગઇ. જતાં જતાં તે બબડી: "કાક ભટરાજ રાણીના ખંડમાં ! ઓત્તારી લીલારાણી ! તેં પણ જુલમ કર્યો. શું તારો મીજાજ ને શું તારો ઢોંગ. અરે તારીની ! ને શોધી પણ શું કાઢયો છે ! મારાં કુલ આજે કેમ ગમ્યાં તે હવે સમજાયું."

તે અંદર ગઇ એટલે સમર્થ સામે આવી. "કેમ કાક ભટરાજ ! ઓળખો છો કે ?"

"ઓહો! તમે પણ અહીંઆંજ છો કે?" કાકે હસીને કહ્યું.

"મારે તમારી જોડે લઢવું છે."

"અરર મરી ગયો. મારે નથી લઢવું. હું શરણે આવવા તૈઆર છું."

"મશ્કરી નહીં" સમર્થે કહ્યું.

"સમર્થ!" પાછળથી રાણીનો સખ્ત અવાજ આવ્યો. "તું ને પ્રેમુ બહાર જાઓ."

પાછળ આવતી પ્રેમુ મનમાં બોલી: "ઓયમા! આજે શું ખીલી છે!" તે નીચું જોતી આગળ આવી, ને કાકભટ્ટ આગળ થઇ, જરા નીચે મોઢે ઉંચું જોઇ એક નજર ફેંકી ચાલી ગઇ. સમર્થ મોઢું ચઢાવી ગુસ્સામાં ચાલી ગઇ. કાક તે વખતે રાણીને પ્રણામ કરતો હતો.

"સમર્થ! મંગીને મોકલજે," રાણીએ કહ્યું.

"વારુ બા!"

પ્રકરણ ૨૩ મું

પુરુષને વશ કરવાનું શાસ્ત્ર

પેલી બે સ્ત્રીઓ ગઇ એટલે રાણી હીંચકા પર બેસી ગઇ ને કાક સામે ભોંય પર બેઠો.

'કાક! તને કૈં થયું ખરું કે?"

"કૈંજ નહીં. મહારાજના મારા પર ચારે હાથ છે."

"ત્યારે હવે સમજાયું."

"શું?"

"મુંજાલ મહેતા કહે કે, હું તને બરાબર ઓળખતી નથી. તને કૈં થવાનું નથી."

"મહેતાજીને મારામાં અજબ શ્રદ્ધા છે. તમે શું મારે માટે ગયાં હતાં?"

"હા. તને પેલા ખંડમાં ન દીઠો એટલે હું ગભરાઇ."

"આ તમારે મારે માટે બહુ દરકાર નહીં કરવી."

રાણી શાંતિથી જોઇ રહી ને વિષય બદલ્યો. "કાક? રેવાપાલ કેમ છે?"

"છે તેવોને તેવો. હજુ લાટને સ્વતંત્ર કરવાની આશા એણે ખોઇ નથી; અને આપણા બંને તરફ એનો ગુસ્સો પણ શમ્યો નથી. જે થાય તે ખરું."

"કેમ?"

"મને પેલા ઉદાના છોકરા પર જરા વિશ્વાસ નથી."

"તને કોઇના પર વિશ્વાસ દેખાતોજ નથી."

"મને કેટલાકમાં ઘણો વિશ્વાસ હોય છે."

"જેમ કે, મંજરી."

"જેવાં કે તમે."

રાણી હસી. "બોલ પછી અહીંઆંનુ શું?

"અહીંઆં? ધીમેધીમે બધુ સરલ થઇ જશે પહેલો ઘા તો ફળ્યો છે. મહારાજ ઠેકાણે આવ્યા છે."

"જોજે ભુલતો. એમનુ ઠેકાણુ શોધતાં ભવ જશે," શાંત તિરસ્કારથી રાણીએ કહ્યું.

"બા! જો તમે મદદ કરશો તો એમનું તરત ઠેકાણુ આવશે."

"મારે શા માટે મદદ કરવી?" કચવાટથી રાણીએ પુછ્યુ.

"બા! શા માટે?" કાકે તીક્ષ્ણ નજરે રાણી સામે જોયું; "જુઓ, ઘણી વખતે 'સ્પષ્ટવકતા સુખી ભવેત્' એ સૂત્ર ભુલવા જેવું નથી હોતુ. મેં તમને અહીંઆં પરણાવ્યાં, ને પટરાણીપદની આશા આપી. અત્યારે તમારું તે પદ જવા બેઠું છે. તમને પણ એમ લાગ્યું માટે તો મને બોલાવ્યો. હવે આપણે સ્પષ્ટ વાત કરવી જોઇએ."

"કરની તો. મેં ક્યાં ના કહી છે?" કંટાળીને રાણીએ હીંચકાની પીઠ પર અઢેલ્યું.

"ખોટું લગાડશો નહીં ?"

"તારું કહ્યું ખોટું લાગશે તોએ સાંભળી લઇશ."

"બા ! અત્યારે બાપ, ભાઇ કે મા જે ગણો તે હું છું ને જેવી વાત કરુ એવી કરવા દેશો."

"આ બધા પારાયણની જરુર મને દેખાતી નથી."

"મને દેખાય છે. હું અત્યારે ઘણી મુશ્કેલ સ્થિતિમાં છુ. મારા જેવા પરપુરુષે એમ વાત ન કરવી જોઇએ. પણ હું નહીં કહૂં તો કોણ કહેશે ?"

"કહેવા માડ."

"તમારે પટરાણીપદ પરથી ખસવુ નહીં જોઇએ." કાકે એક તીક્ષ્ણ નજર રાણી પર નાખી કહ્યું.

"તે મારા હાથમાં નથી." રાણી જરા તિરસ્કારપૂર્વક હસી.

"હું મારાથી બનતુ કરું છુ, પણ આખરે તો બધું તમારાજ હાથમાં રહેવાનું."

"કેવી રીતે ?"

"તમારે જયસિંહદેવ મહારાજને રીઝવવા જોઇએ." કાકે ધીમેથી કહ્યું, ને રાણીના મુખ પરના ભાવો જોઇ રહ્યો.

"શું કરાવવા માગે છે ?" જરા તિરસ્કારથી લીલાદેવીએ પુછ્યું.

"જે કાર્ય સાધે તે બધું."

"એટલે ?"

"બા ! દરેક સ્ત્રીમાં પુરુષને રીઝવવાની અદ્‌ભુત શક્તિ હોય છે. તે તમારે કેળવવી જોઇએ, નહીં તો આ કામ થવાનું નથી."

રાણી ક્રૂર શાંતિથી કાક તરફ જોઇ રહી. કાક મુગો રહ્યો.

થોડી વારે રાણીએ નીસાસો મુકયો. "મને પુરુષ રીઝવતાં નથી આવડતું." તે થોડી વાર મુગી રહી ને પછી તિરસ્કારથી હસી; "એવું જાણત તો મંજરી પાસેથી થોડું શીખી લેત."

કાકે જવાબ નહીં દીધો, પણ કહ્યું: "બા! અત્યારે આપણે એ સેનાપતિ તરીકે મસલત કરીએ છીએ. આપણે ગઢ જીતવો છે. તમારાં શસ્ત્ર તમે વાપરો, મારાં હું વાપરું. બોલો આવી રીતે વાત કરું તો રુચશે?"

"ચાલશે."

"ત્યારે જયદેવમહારાજને તમારે માટે મોહ ઉત્પન્ન થાય એવું તમારે કરવું. ત્યારેજ ગઢ પડશે."

"રાણકદેવડીની માફક છુટો ચોટલો ને કંકુ ચોળી ફરું?"

"તેમ પણ જરુર પડે કરવાનું."

"બીજાું કૈં?" તિરસ્કારથી રાણીએ કહ્યું.

"પ્રથમ તો એ મહત્ત્વાકાંક્ષી છે."

"તેથી શું?"

"બધા તમને પુજે એવી પટરાણી એને જોઇએ. બધા તમને પુજે એવો રસ્તો લો."

રાણી એકાગ્રતાથી જોઇ રહી. કાક ઉત્સાહથી, હેતથી જાણે વીનવતો હોય એવું દેખાતું હતું. એક વિપલ તેણે કાકના તેજસ્વી મુખ તરફ જોયું.

"કેમ કરીને?"

"ગુરુદેવે તમને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવી છે. પ્રભુએ તમને પટુતા આપી છે. કૈં એવું કરો કે તમારી કીર્તિ મહારાજને આંજે."

"શું યુદ્ધ ચઢું?"

"તે પણ કરવું પડે. વળી બીજાું—મહારાજ ભાવાર્થી છે," કાકે કહ્યું.

"એમ?" ફરીથી તિરસ્કારપૂર્વક રાણીએ કહ્યું.

"તમે ક્યાં નથી જાણતાં! ને તમે એના તરફ ઊર્મિએ દેખાડતાં નથી. તમે ઘણાં તટસ્થ, શાંત, ને ભાવહીન થઇ રહ્યાં છો."

"તુ સ્ત્રી હોત તો નણંદ સારી થાત."

"મારી રાણીને ખાતર તે પણ થવા ખુશી છું." કાકે હસીને કહ્યું

"બા! ગમે તેવા માણસથી સ્ત્રીના ભાવ વિના રહેવાતું નથી. થાકેલો માણસ જેમ રેવાના તરંગોમાં પડી નવું જીવન પામે છે તેમ પુરુષને સ્ત્રીના ભાવ, ઊર્મિ, ને નાના–મોટા વિલાસોમાં સ્નાન કરી સજીવન થવાની જરુર પડે છે. અને મહારાજનું અંતર એટલું ઉત્સાહી છે કે તેને ભાવના, ઊર્મિના ને વિલાસના મોટા તરંગો જોઈએ છે."

"પુરુષનુ હૃદય તું ઘણું પારખતો લાગે છે."

"હા. બાલવયથી તે પારખવાનો ધંધોજ લઈ બેઠો છું. બા બધી વાત તરફ તિરસ્કાર કરશો તેમાં શો ફાયદો છે? જો પાટણની પટરાણી થવું હોય તો પાટણના ધણીના અંતરને પારખી તેને કેદ કરો. તમે પણ મનુષ્યહૃદયનાં પારખુ છો. તેને ધારો તો નચાવી શકો. નહીં તો આજે દેવડી જશે તો કાલે કોઈ બાજી આવશે."

"ચાલો! હવે મારે એ કરવાનું રહ્યું."

"હાસ્તો. તેની નિકટ આવો; દૂર સરી જાઓ; તેને આનંદ કરાવો; તેને વિરહાવસ્થાનો અનુભવ કરાવો; તેને ચીઢવો ને શાંતિ આપો; તેને માલીક બનાવો ને દાસત્વનો સ્વાદ ચખાડો; તમારા વૈવિધ્યના સુરે તેને નચવો, ને તમારા હૃદયની એકનિષ્ઠામાં તેને શાતા પામવા દો."

"એટલે લાટની કુંવરી લુંડી બનીને રહે એવું કરું?"

"બા! સર્વાંગસંપૂર્ણ સ્ત્રીના ભાવો દેખાડવામાં મને નાનમ દેખાતી નથી. પાર્વતીજી પોતે પણ શું ભાવ નથી ભજવતા।"

"ચાલો! એક–મારી કીર્તિએ એને આંજું. બીજું–મારા અંતરના ભાવોમાં એને ભીનો રાખું. પછી કંઈ છે કે બસ આટલુંજ?"

"ના, હજુ છે."

"શું?"

"મહારાજનો સ્વભાવ ઘણો ચંચલ છે એને નિશ્ચલતાની જરૂર છે. તમારી નિશ્ચલતા પર એના જીવનની રચના રચવા દો."

"તે કેવી રીતે?" રાણીને પણ રસ પડવા માંડયો.

"એ ગમે તે કરે તોપણ તેની કીર્તિ ને તેની સત્તા તમારા વડે જ છે એવી તેનામાં શ્રદ્ધા થવી જોઈએ."

"તે-કેવી રીતે?"

"તેની કીર્તિને સત્તાના સંરક્ષક થઈને."

"ચાલો, આ ત્રીજું. હવે બીજો કે પાડ છે?"

"હાલ આટલા ઘણા થયા" હસીને કાકે કહ્યું.

"હવે શું કરું?" રાણીએ નમીએત વાળીને કહ્યું.

"પહેલી તમારી કીર્તિ. તમે શસ્ત્રો તૈયાર રાખો થોડા દહાડામાં આખું ગુજરાત ગાજે એવો ભડાકો કરીશ પણ અવારનવાર છાનાંમાનાં ઘોડે ચઢી લશ્કરમાં શું થાય છે તે જુઓ તો ખરાં. બાળમાં હતાં ત્યારે તો જોઈએ તેટલા કોશની દોડાદોડી કરતાં હતાં."

"કાક! એ દહાડા ગયા." રાણીએ નીસાસો મુકયો.

"પછી બીજો પ્રયોગ તો તમારા જ હાથમાં," કાકે હસીને કહ્યું: "મને સ્ત્રીચરિત્રનો ઝાઝો અનુભવ નથી."

"એમ કે?" રાણીએ હસીને પુછ્યું. "તારી વાત પરથી કે એવું દેખાતું નથી."

"અને ત્રીજા માટે તો એ કે રાજાને દેવ દેખાવાનો ઘણો શોખ છે ને તેથી જગદેવ જેવા પરદેશીઓને તે રાખે છે. તમે એને દેખાડી આપો કે એ તમારી પાસે આવે ત્યારે એ વગર મહેનતે દેવ બની જાય છે."

"મારી પાસે દેવ બનાવવાનું જંત્ર નથી."

"છે. તમે એટલો ભપકો વધારો, એટલા અનુચરો રાખો, એવો

આચાર સ્થાપો કે તમારી પાસે આવતા માણસોને દેવમંદિરનો ખ્યાલ આવે. પછી એ મંદિરનો દેવ થવામાં રાજા પોતે દોડ્યા આવશે. અને એ વચ્ચે ધ્યાન ન આપે તો ગભરાવું નહીં; એની મેળે આપોઆપ ખેંચાઈ આવશે. હજુ સુધી દેવ મનાવવા ખુશી ન હોય એવો માણસ મને મળ્યો- નથી."

"મને એક મળ્યો છે."

"કે તમારો ભ્રમ હશે. એનું પણ એક નાનકડું મંદિર છે કે જ્યાં એ દેવ ગણાય છે," કાક હસ્યો; અને પત વાર તેનું ચિત્ત ભૃગુકચ્છના સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાં જઈ રહ્યું.

"પુરુષ સ્ત્રીને ઘર આપે છે, આહાર આપે છે, જુવાની ને જીવ આપે છે, પૂજા ને અર્ચા ધરે છે માત્ર દેવ ગણાવા. આ દુ:ખાત્મક સંસારમાં એને માત્ર એટલામાંજ મુક્તિ દેખાય છે."

"કાક! તારી વિદ્વત્તા ઘણી થઈ,' સ્રાંટીએ કહ્યું, ને શાંતિથી સુકાઈ ગએલા હોઠ લુછ્યા; "તને પુજવો કે ધીક્કારવો તે મને સુઝતું નથી.'

"મારે તો આપની સેવાજ ઉઠાવવી છે,' કાકે જવાબ વાળ્યો.

"એવું બોલશે તો જીભ ખેંચી કાઢીશ. બોલ હવે મહારાજને દેવ કરી કેમ સ્થાપવા?"

"જ્યારે એ અહીંઆં આવે ત્યારે થોડાક સૈનિકો તમારી સેવામાં જોઈએ એમ માગી લેજો."

"પછી?"

"ને મોટામોટા યોદ્ધાઓ અહીંઆં આવે એમ કરો."

"શું દોરડાં બાંધી ખેંચી લાવું?"

"તમે મહેનત તો કરો. બધા વગર દોરડે ખેંચાઈ આવશે. પરશુરામને બોલાવો. તમે વીરાંગના છો. તમારી વીરતાથી એ પ્રસન્ન થશે. ને એ આવ્યા કે બીજા બધા આવ્યા.

"હુ બધું સમજું છું. તું બહુ હરામખોર છે."

"ત્યાર વગર તમે મારા પર આટલો વિશ્વાસ મુકો?"

"બા! બા! મહારાજ આવ્યા," મંગી હાંફળીફાંફળી આવી. એની પાછળ ગભરાએલી પ્રેમકુંવર ને સમર્થનાં મોઢાં દેખાતાં હતાં. તરતજ પાછળ જયસિંહદેવ મહારાજ આવ્યા.

રાણી ચમકી ને હીંચકા પરથી ઉતરી પડી; કાક ભોંય પરથી ઉભો થઇ નમી રહ્યો.

પ્રકરણ ૨૪ મું

જેમાં લીલાદેવી રમત શરૂ કરે છે

રાજા તેની ઉમ્મર કરતાંએ નાના લાગતા હતા. તેનો રુપાળો ચહેરો અત્યારે આકર્ષક દેખાતો હતો; અને તેના પર સદા પડી રહેતી સત્તાની છાપે અત્યારે મોહક ગૌરવનું સ્વરૂપ પકડયું હતું.

તેનું મુખ હસુંહસું થઇ રહ્યું હતું. તેમાં રાણીને અને કાકને આમ બેસીને વાત કરતાં જોઇ તેને એકદમ હસવાનો ઉભળકો આવ્યો. તેણે તેને રોકયો અને કપાળ પર કરચલી આણી.

"રાણી! કેમ શું કરે છે?" જરા હસનો અવાજ સખ્ત કરી તેણે કહ્યું! "કેમ કાક! તું અહીંઆં કયાંથી?"

"બાને મળવા." કાકે તીક્ષ્ણ નજરે રાજાની મુખમુદ્રા તપાસતાં કહ્યું.

"રાણી! આજે એક અજબ વાત મારે કાને આવી છે" કહી રાજા હીંચકા પર બેઠા અને હાથ ખેંચી રાણીને બેસાડી. તેણે ચારે તરફ જોયું ને રાણીના ખંડને શણગારેલો જોઇ કહ્યું: "તમે ઘણાં શોખીન લાગો છો!"

"એમ?" શાંતિ ને અસ્પષ્ટ તિરસ્કારથી રાણીએ કહ્યું; પણ કહેતાં તેની નજર કાક પર પડી. કાકની આંખમાં ઠપકો હતો. આટલું કહ્યા છતાં પણ રાણી કૈં કરતી નથી એવો સ્પષ્ટ અર્થ તેમાં દેખાયો. લીલાદેવીના અંતરમાં કાકની પ્રેરણાની અસર થઇ. "હું તો રોજ શણગારું છું, પણ મહારાજને જોવાની ફુરસદ કયાં છે?"

રાજા હસ્યા. કાકે આંખોવતી ઉપકાર માન્યો.

"આજે તો હું એક તપાસ કરવા આવ્યો છું," રાજાએ પાછો ગાંભીર્યનો ડોળ કર્યો.

"શી ?"

"સવારે એક બ્રાહ્મણ મહેલમાં પેસી ગયોને તમારા ખંડમાં આવ્યો; ને હવે જડતો નથી."

રાણી જરા ચમકી. કાક વગર બોલાવ્યે હસ્યો.

"પેલા જગદેવે કહ્યું હશે?" તેણે પુછ્યું.

"કેમ જાણ્યું ?" રાજાએ જરા ભવાં ચઢાવી કહ્યું.

"કારણ કે એ બ્રાહ્મણ તે તો હુ હતો," રાણી આ ધૃષ્ટતા જોઇ જરા ફીક્કી પડી. કાકે આગળ ચલાવ્યું: "મારે આપને પહેલાં મળવું હતું તે બ્રાહ્મણનો વેષ લઇ, પહેરેગીરને બાંધી હું પેઠો; પણ મારા મનમાં કે એવે વેષે આપને ન મળવું તેથી આ મંગી પાસે લુગડાં માગવા આવ્યો; એટલામાં બાને ખબર પડી ને મને બોલાવ્યો; ને એટલામાં તો પરમાર દોડતા આવીજ લાગ્યા; મંગીએ મને પેલા ખંડમાં સંતાડયો ને પેલી દંડનાયકની પુત્રી ત્યાં આવી તેણે મને બીજે રસ્તે જતો કર્યો, ને હું આપને આવીને મળ્યો."

"એમ થયું ?" રાજાએ કહ્યું; "મને શી ખબર ? મારા મનમાં કે તેં ને રાણીએ કાવત્રું રચવા માંડયું કે શું !"

"હા. બા હમણાંજ મારી પાસે કાવત્રું રચાવતાં હતાં," કાકે કહ્યું; "બા કહે તો કહું."

"શું ?"

"છે રજા ?" કાકે હસીને પુછ્યું.

રાણી સમજી નહીં પણ તેણે હસીને હા કહી.

"બા ખેંગાર રા' સામે કાવત્રું રચતાં હતાં ને બધા લશ્કરની ખબર પુછતાં હતાં."

રાણીએ કાકની સામે એક ગુસ્સાભરી નજર નાખી. તે તેને

પોતાની યુકિત અજમાવવાનું સાધન બનાવતો હતો. પણ તેનાથી સામે નહીં થવાયું.

" મહારાજ ! હું આ ઘેરાથી થાકી ગઇ છું. મારે જેમ બને તેમ એનો અંત આણવો છે. "

" ત્યારે અમે બધા પરવારી ગયા ? "

" ના. પણ કેટલાંએ વર્ષ મેં યુદ્ધમાં ભાગ લીધો છે, ને કેટલાંએ રણક્ષેત્રો વટાવ્યા છે. કેટલી વાર તો આ કાકને તોબા પોકરાવી છે. એટલે મારો જીવ જરા આ આળસુપણાથી અકળાઇ ગયો છે. "

" શું કરશો ? "

' તમારી પટરાણીને શોભે એમ. " જરાક અસ્પષ્ટ તિરસ્કારથી, કાક તેની પાસે શું બોલાવવા ધારે છે તેની કલ્પના કરી તેણે બોલવા માંડયું. રાજા જુસ્સાનું આ અણધારેલું પ્રદર્શન જોતા રહ્યો.

" આ તે કે લાટનું નાનકડું યુદ્ધ છે ? "

" બાપુ ! નાનકડા લાટમાં શું થયું ને કોઇ કહેનાર નથી તેથી વીસરાઇ ગયું છે, " કાકે કહ્યું.

" કાક જયાં ઘુમે ને મહાભારત " રાજાએ કહ્યું.

" ના મહારાજ ! જયાં મારે વીર આથડે ત્યાં મહાભારત. " રાણીએ કહ્યું.

" રાણી ! આજે હું અહીંજ જમવાનો છું. "

" જેવી આજ્ઞા. મંગી ! " રાણીએ કહ્યું; "મહારાજ આજે અહીંજ જમશે. "

" બાપુ ! હું રજા લઉં, મારે દંડનાયકને મળવું છે. "

" જરા આનો જીવ ઠરીને બેસતો નથી. "

કાક હસ્યો. " જુનાગઢ પડે ને આપ ભૃગુકચ્છના સોમનાથના મંદિરનો કળશ ચઢાવવા આવો ત્યારે. "

" નોતરું દેવાની રીત જોઇ ? જા, સવારે મળજે. "

રાજાએ કહ્યું ને કાકે રજા લીધી.

કાક બહાર ગયો ને થોડું ચાલ્યો એટલે એક બારણામાંથી કોઈએ બુમ પાડી: "ભટરાજ!"

કાકે ફરીને જોયું. "કોણ સવારે મળ્યાં તે બહેન?"

"હા," સમર્થે ડોળા કાઢી કહ્યું; "તું આખા જગતમાં ખરાબમાં ખરાબ માણસ છે."

કાક હસ્યો "કેમ કે એકદમ પારખ્યો?"

"તે મારુ બધું બગાડયું." આંગળીવતી કાકને ડરાવતાં સમર્થે કહ્યુ.

"મે શુ બગાડયું?"

"તમે કેમ નહીં પકડાયા?"

"હું કેમ નહીં પકડાયો!" કાકને લાગ્યું કે આ છોકરી ગાંડી છે.

"હા. તમે પકડાત તો વાહડમહેતાને વરદાન મળત—ને તે મને પરણી જાત."

"ને હું નહીં પકડાયો તે-" જરાક કૈં સમજ પડવાથી કાકે કહ્યું.

"હવે મારા બાપા મને એની સાથે નહી વરાવે."

"કેમ?"

"એનો દાદો મારવાડી હતો તેમાં." હોઠ પર હોઠ ચઢાવી સમર્થે કહ્યું.

"તેમાં હું શું કરું?"

"તમે હવે પકડાઇ જાઓ."

"અરે વાહરે ઉસ્તાદ, તમે પણ જબરાં છો."

"તું બહુજ ખરાબ છે," સમર્થે રીસ ચઢાવી કહ્યુ: "તારું કોઇ દહાડો ભલું નથી થવાનું."

કાક હસીને ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૫ મું

રાજદ્રોહી

બીજે દિવસે પરોઢીઉ થયા પહેલાં રાજા ને જગદેવ ગઢની નીચે ઉતર્યા. ગઢમાં બધું શાંત હતું. જગદેવે તે બેને માટે જ્યાં ઘોડા તૈઆર રખાવ્યા હતા તે તરફ તેઓ ગયા; પણ તેઓ ઘોડા પર બેસે તે પહેલાં ઘોડાવાલાએ જગદેવના કાનમાં કૈંક કહ્યું; અને પેંગડામાં પગ મુકયો હતો છતાં જગદેવ ચમકીને ઉભો.

"હેં, ખરી વાત!"

"હા."

"શું છે જગદેવ?" રાજાએ પુછ્યું.

"કૈં નહીં બાપુ! પણ આપ થોભો તો હું જરા જઇ આવું."

"શુ છે?" જરા સખ્તાઇથી મહારાજાએ પુછ્યું.

"અન્નદાતા! હમણાં આવ્યો."

"પરમાર! મારે સાંભળવું છે. શું છે?"

"બાપુ! ગઢના બે પહેરેગીરો ઘવાઇને મરણતોલ પડયા છે. હું તેને જોઇ આવું."

"શું કહે છો! હું પણ આવું. ઘોડાવાળા! આ ઘોડો પકડ."

"જેવી આજ્ઞા!" ઘોડાવાળાએ કહ્યું ને મહારાજ ઘોડા પરથી નીચે ઉતરી જગદેવ જોડે ગયા.

થોડેક દૂર એક ગઢના દરવાજા આગળ જગદેવે ચકમક ઝરાવી કાકડો ચેતાવ્યો ને ભોંય પર જોયું. બે પહેરેગીરો એકબીજાથી દૂર બેભાન પડયા હતા. મહારાજાએ અને જગદેવે ધ્યાનથી જોયું તો એકનો હાથ ખભામાંથી અમળાઇ ગયો હતો, અને બીજાને ખભા પર સખ્ત જખમ થએલો હતો.

રાત્રિના અંધકારમાં કાકડાના અનિશ્ચિત પ્રકાશ વડે બે શબવત્

રુષોને જોઇ પહેલાં તો બંને જણના હૃદયમાં કંપારી છુટી. જગદેવ ાક્કો પડયો હતો. જગદેવે પહેલાં સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું.

"આ કોણે કર્યું હશે?"

"કોણ જાણે!" જરાક અસ્વસ્થ અવાજે પરમારે કહ્યું.

"શું સોરઠીઓ અંહીં આવી ગયા!"

"ના બાપુ! આ તો ગઢનોજ કોઈ માણુસ છે" કહી જગદેવે એ ત્રણ પડ્યા હતા તે ઉપરથી થતા દિશાના સૂચન પર રાજાનુ ધ્યાન મેચ્યું.

"ઉં" જેનો હાથ અમળાઇ ગયો હતો તે સૈનિકના મુખમાંથી અવાજ આવ્યો.

"એ કોણ હશે?" રાજાએ ગંભીર વદને પુછ્યું. તેના અંતરમાં ગુસ્સો પેદા થયો હતો. અત્યાર સુધી મહેલમાં આવો અત્યાચાર કરવા-ની કોઇની હીંમત નહોતી; અને આથી તો તેના ગૌરવનું ખુન થયું હોય એમ લાગ્યું. તેનાં નસકોરાં ક્રોધથી ફુલી રહ્યાં.

જગદેવે પેલા સૈનિકને માથે હાથ ફેરવ્યો. થોડી વારે તે સૈનિકે આંખ ઉઘાડી.

"કોણ! શું થયું?"

"કોણ બાપુ! મ–મરી ગયો."

"કોણે માર્યો?"

"કાકભટ—" કહી પાછો પેલો સૈનિક બેભાન થઇ ગયો.

જગદેવે રાજાની સામે જોયું. તેનું મુખ લાલચોળ થઇ ગયું હતું, તેની આંખમાં લોહી તરી ઉઠયું હતું, તેના કપાળ પર રૌદ્રરસ દેખાતો. જગદેવને નીરાંત વળી.

"અન્નદાતા! શું કરવું છે?"

"ચાલ, ઘોડાઓ લઇએ."

જગદેવ એક અક્ષર બોલ્યો નહીં. ગુસ્સામાં કાળ બનેલા રાજા ને

જગદેવ ઘોડાઓ પાસે ગયા, ને એક છલંગે પોતાના ઘોડા પર બેઠા. ઘોડાવાળાને પેલા સૈનિકોની સારવાર કરવાનો હુકમ કરી, જગદેવ પણ પોતાના ઘોડા પર બેસી રાજાની પાછળ ચાલ્યો.

રાજા બીલકુલ બોલ્યા નહીં, પણ અંધારામાં જગદેવ તેનું ટટાર અંગ અને ઘોડાને દોડાવવાની ઉત્સુકતા જોઇ તેના મનમાં આવતા ખ્યાલો કલ્પી શકયો.

જયસિંહદેવના ગુસ્સાનો પાર નહોતો. પોતાની સત્તા ને ગૌરવનું ખંડન ભલે ઇશ્વર કરે તો પણ તે સહી શકતા નહોતા; તો આ તો કોણ ? એક જીતાયલા પ્રાંતનો રખડતો સૈનિક આ પ્રમાણે કરે ! વર્ષો પર તેણે તેનું અપમાન કર્યું હતું; તેણે પોતાની દેવડીને રા'ખેંગારને લઇ જવા દીધી હતી; લાટનુ ગૌરવ સાચવવા, તેને રખડતી કુંવરી પરણાવી હતી; આજે સવારે છુપે વેશે, તેનુ ફરમાન તોડી, રાણીને પહેલા મળ્યો; જગદેવની એટલે તેની સત્તાની સામે પડી નજરમાં આવે તેમ કરવા માંડયું, અને અત્યારે એક બહારવટીઆની માફક તેના ગઢના પહેરેગીરોને ઘાયલ કીધા !

રાજાના હૈયામાં હોળી પગટી. તેની પરમભટ્ટાર્ક જયસિંહદેવ સોલંકીની આવી અવગણના ! ભલે ખેંગાર છૂટે, ભલે પાટણ નાશ પામે પણ આ અપમાન સહન કેમ થાય. તેણે કાકને શિક્ષા કરવાના અનેક વિચારો કરવા માંડયા.

તેઓ પટ્ટણી સૈન્યની ચોકીઓ આગળ આવી પહોંચ્યા. ને ધીમે ધીમે લશ્કરની સ્થિતિ નજરમાં ઘાલતા ગયા. એટલામાં એક ટેકરા પર તે ઘોડાઓને શ્વાસ ખવડાવવા ઉભા. થોડેક દૂર સુધી નજર કરતાં ત્યાંની બધી ચોકીઓ આઘીપાછી ખસેડવામાં આવતી હતી.

“ આ છે શું ? ”

“ દંડનાયકે કૈં નવા હુકમ કાઢયા લાગે છે. ” જગદેવે કહ્યું.

“ જોઇએ શું છે. ” કહી રાજાએ ઘોડો ચલાવ્યો. થોડે દૂર જતાં બે ઘોડાઓનાં પગલાં સંભળાયાં અને ભળભાંખળું થયું હતું એટલે તરત બે ઘોડેસ્વારો નજરે પડયા.

"કોણ પરશુરામ અત્યારમાં નીકળ્યા છે ?"

"ના બાપુ ! દંડનાયક આટલા પાતળા ને ઉંચા નથી."

"ચાલ એને પકડી પાડીએ."

પણ તેમ કરવાની ઝાઝી જરુર ન હોતી. પેલા આગળ જતા ઘોડેસ્વારોના આગેવાને આ બેને જોયા હતા, અને તરત ઘોડો ફેરવી તે રાજા ને જગદેવ તરફ આવવા લાગ્યો. સૂર્યોદય થવાની તૈઆરી થઇ અને ચારે ઘોડેસ્વારો પાસે આવી લાગ્યા.

"જયસિંહદેવ મહારાજની જય!" નવા આવનારે બુમ પાડી.

"કા—ક" કચકચાવેલા દાંતમાંથી રાજાનો શબ્દ નીકળ્યો. "જગદેવ ! એને બોલાવી લાવ" કહી તેણે ઘોડો થંભાવ્યો. જગદેવ આગળ ગયો, પણ તે પહેલાં તો કાક આવી પહોંચ્યો.

"બાપુને ઘણી ખમ્મા !" કાકે હસીને કહ્યું, ને તે પરમાર તરફ ફર્યો. "પરમાર ! મહારાજા આમ ફરે ત્યારે આ ઘોડો આણીએ ? આખું જગત્ જાણે છે કે પાટણના ધણી શીવાય સોનાની ખરીવાળા ઘોડા પર બીજું કોઇ બેસતું નથી. દુશ્મનો દેખે તો—" કહી કાકે ઉગતા સૂર્યનાં કિરણોથી ચમકી રહેલી રાજાના ઘોડાની ખરીઓ તરફ હાથ કર્યો.

"અહીંઆં તારી સલાહ લેવા નથી ઉભો" ગુસ્સાથી ધ્રુજતા અવાજે રાજાએ કહ્યું.

"તું ક્યારનો નીકળ્યો છે ?"

"મધરાત પછીના ચોઘડીઆમાં."

"શું કરે છે ?"

"ચોકીઓ ગોઠવું છું."

"કોણે કહ્યું ?"

"મેં દંડનાયકને વાત કરી હતી."

"દરેકમાં માથું મારવાનો તને અધિકાર નથી. કાક ! તેં આજે

મારી સામે મથું ઉચકવાની હીંમત કરી છે." દેહ પર હેડ પીશી રાજાએ કહ્યું.

"આ મથુ જ્યાં સુધી ધડ પર છે ત્યાં સુધી એ બોલ કેમ? શા ઉપરથી કહો છો?" શાન્તિથી કાકે કહ્યું.

"મારા પહેરેગીરો તે મર્યા"

"હા. તે મને બંદીવાન ગણવા જતા હતા. આપ જાણો છો કે સૈનિક ભટરાજનું અપમાન કરે તો શું શિક્ષા થાય!"

"તેમણે શુ કર્યું?"

"મને મહેલની બહાર જતો અટકાવ્યો."

"તે તારું નામ નહીં કહ્યું હોય."

"મેં કહ્યું; પણ તે કહે કે હું હોઉં તોપણ મને રોકવો એવો હુકમ છે."

રાજાએ જગદેવ તરફ નજર કરી. તે ચિંતાગ્રસ્ત ચહેરે આ વાતચીત સાંભળી રહ્યો.

"પણ મારા ગઢમાં મારા સૈનિકો પર હથીઆર કેમ ચલાવ્યુ? મને કહેવું હતું"

"બાપુ! મધરાતે આપને રાણીવાસમાં પુછવા આવું?"

"પરમારને કહેવું હતું."

"માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા માણસનીજ હું રજા માગું છું. તેમા પરમાર નથી આવતા."

"રાજા ઉકળી ઉઠયાઃ "એટલે?" મોટે અવાજે કહ્યું.

કાકે હીંમતથી ઉંચુ જોયું. "કોઇએ મને રોકવાની હીંમત હજુ કરી નથી—ને કોઇ કરી શકવાનો નથી."

"એમ? પરમાર! એના હાથ બાંધ. રાજાએ હુકમ કર્યો.

કાક ગર્વમાં જોઇ રહ્યો. પરમારે ઘોડાને એક ડગલુ પણ આગળ ન ચલાવ્યો. પાછળ એમો કાકના હુકમની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો. કાક ખડખડ હસ્યો.

"પરમાર! આ રહ્યા હાથ, બાંધો. સોલંકીઓનું શાસન મેં સદાએ માન્ય ગણ્યું છે" કહી તેણે હાથ લંબાવ્યા. પરમારે જીનમાંથી એક દોરી કાઢી કાકના હાથ બાંધ્યા.

"એના ઘોડાની લગામ હાથમાં લે." રાજાએ જગદેવને કહ્યું. જગદેવે તે પ્રમાણે કર્યું.

"અલ્યા તારું નામ શું?"

"ખેમો, અન્નદાતા!"

"તું પાછળ આવ."

"જેવી આજ્ઞા."

રાજાએ ઘોડાને એડી મારી ને ચારે ઘોડાઓ ઝપાટાબંધ આગળ વધ્યા.

ખેમાએ કાકની નજર સાધીને આંખવની ઇશારત કરી. જો કાક હુકમ કરે તો તેના બંધ તોડવાને તૈઆર હતો. કાકે ડોકું ધુણાવી ના કહી.

પ્રકરણ ૨૬ મું

જેમાં કાક જુદે રૂપે પ્રકાશે છે

થોડી વારે તેઓ ઉજ્જડ પ્રદેશમાં આવી લાગ્યા. અહીંઆં ચોકીઓ પણ દૂરદૂર હતી ને ગામડાં પણ નાનાં ને આઘેઆઘે હતાં. તેમ બંને સૈન્યની છાવણીઓથી પણ આ જગ્યા ઘણી દૂર હતી.

રાજાનું શૌર્ય જાગ્યું હતું. સવારના ઉન્માદ પવને તેનામાં અપાર ઉત્સાહ આણ્યો હતો. ને કાક પરનું ઝનુન ધીમેધીમે વીરતાના ઝનુનમાં પલટાતું હતું.

એક ચોકી આવી, પણ તે તદ્દન નિર્જન દેખાતી હતી. બધા ચકિત થયા. તે સમાલીને ચોકીની ચારે પાસ ફર્યા. એક તરફ એક ચોકીદાર મરેલો પડેલો હતો.

"જગદેવ! દુશ્મનો આવી ગયા લાગે છે."

"હા બાપુ !"

"ઉભો રહે તપાસ કરું" કહી રાજા ઘોડા પરથી ઉતર્યા. જગદેવના હાથમાં તો કેદી કાકના ઘોડાની લગામ હતી. એટલે રાજાના હુકમ વગર તેનાથી તે છોડાય એમ ન હતી.

"ખેમા ! બાપુની આગળ જા." કાકે તરત રાજાના રક્ષણ માટે હુકમ કર્યો.

ખેમો ઉતર્યો ને આગળ ગયો, ને ચોકીનું બારણું ઉઘાડયું. ખેમો પહેલાં અંદર ગયો ને કહ્યું. "અન્નદાતા ! ત્રણ જણ મરેલા પડયા છે.

"જોઇએ" કહી રાજા અંદર પેઠા.

ત્રણ જણ ત્યાં પડયા હતા. બે મરેલા હતા ને એકને થાંભલા સાથે બાંધેલો હતો.

"જય સોમનાથ !" તેમને જોઇ બંધાએલા સૈનિકે કહ્યું.

"જય સોમનાથ !" મહારાજે કહ્યું. "ખેમા ! આના બંધ છોડ. અલ્યા શું થયું ?"

"બાપુ !" પુછનારની પદવી કૈં મોટી લાગવાથી સૈનિકે કહ્યું; "સોરઠીઓ દંડનાયક મહારાજની ઘોડી ચોરી ગયા."

"પરશુરામની ઘોડી ?" રાજાએ પુછયું.

પરશુરામની કાળી ઘોડી આખા સોરઠમાં વિખ્યાત હતી, અને તે જાનવરને પ્રતાપે દંડનાયક દુર્જય હતો એમ સૈનિકોમાં વહેમ હતો.

"હા, બાપુ !" સૈનિકે કહ્યું.

"કયારે લઇ ગયા ?"

"ઘડીએક થઇ હશે."

"કયાં ગયા ?"

"આ બાજુ પર."

"તું તારા બીજા ચોકીદાર જીવે છે કે નહીં તે તપાસ." રાજાએ ચોકીદારને કહ્યું.

"અમે ઘોડી પકડી લાવીએ. ચાલ ખેમા !" કહી રાજા બહાર આવ્યા. તેમના મોં પર તેજ પ્રસર્યું હતું.

"જગદેવ ! સોરઠીઓ પરશુરામની ઘોડી ચોરી ગયા."

"કાળી ઘોડી ?"

"હા. હમણાંજ અહીંઆંથી ગયા. ચાલો પકડી પાડીએ."

"પણ બાપુ ! મહેલે પાછા જતાં મોડું થશે."

"વાંધો નહીં." રાજાએ કહ્યું.

"મહારાજ !" કાકે પુછયું; "કેટલાં માણસ છે ?"

"કેમ બીક લાગે છે ?" રાજાએ તિરસ્કારથી કહ્યું.

"પાટણના ધણીને આવું નકામું સાહસ શોભે નહીં. મને રજા આપો તો હું જાઉં."

"નાસી જવું છે ?" રાજાએ ટાણો માર્યો.

"મહારાજ !" કાકે સખ્તાઇથી કહ્યું; "કાક નાસી જશે ત્યારે ધરણી રસાતાલ જશે."

રાજાએ જવાબ દીધો નહીં ને ઘોડાને એડ મારી. ચારે જણ દોડતે ઘોડે આગળ વધ્યા. હવે ચોકીઓ વચ્ચેના નધણીઆતા પ્રદેશમાંથી તેઓ ઝપાટાબંધ ચાલ્યા. રસ્તો ઉજ્જડ હતો પણ આગળ ગએલા માણસોનાં પગલાં જોઇ તેઓ રસ્તો શોધી કાઢતા.

વચ્ચે રસ્તો જરા ઉંચાણ પરથી જતો હતો ત્યાં તેઓ ઉભા રહ્યા. ટેકરાની નીચે એક નાનું પણ ઉજ્જડ દીસતું ગામડું હતું; ને ત્યાં આગળથી એક રસ્તો જુનાગઢ તરફ જતો. આ ટેકરાની પાસે એક બીજી નાની ટેકરી હતી અને તેના પર પથ્થરની ભીંતની એક માળવાળી ચોકી હતી.

"બાપુ ! આ પેલા વડ નીચે માણસો બેઠા છે તેજ ઘોડીના ચોર હશે" જગદેવે કહ્યું.

"પંદરેક લાગે છે." રાજાએ કહ્યું.

"એમને પુરા કરતાં વાર નહીં લાગે." પરમારે મુછ પર તાલ દઇ જવાબ દીધો.

રાજાએ કાક તરફ નજર કરી. તે મુંગે મોઢે બધો ખેલ જોતો

હતો. તેને છોડવાનું મન રાજાને થયું પણ હજુ તેનો ગુસ્સો શમ્યો નહોતો, ને તેના અભિમાને સહેલો ઘા રુઝાયો નહોતો.

"અન્નદાતા !" કહી ખેમાએ તેઓ જે રસ્તેથી આવ્યા હતા તે રસ્તા તરફ આંગળી દેખાડી. ત્યાંથી ચાલીસ સોરઠી ઘોડેસ્વાર આવતા હતા.

"મરી ગયા" રાજાએ કહ્યું ને તેનું મુખ ફીક્કું પડયું. "હવે ?"

"બાપુ ! ચાલો જતા રહીએ." જગદેવને પણ સ્થિતિના ગાંભીર્યનું ભાન થયું.

"છુટકો નથી." રાજાએ કહ્યું અને જે રસ્તો જુનાગઢ તરફ જતો હતો તે તરફ ઘોડાનું મોઢું ફેરવ્યું. જગદેવે પણ તેમ કર્યું.

વીજળીની ઝડપથી કાકે ખેમા તરફ એક નજર નાખી. ચતુર ખેમો સમજ્યો ને કટાર કાઢી એક ઝપાટે કાકના બંધ કાપી નાખ્યા. કાકના હાથ છુટયા—તેનો ઘોડો એકદમ ઝાડ થઇ ગયો. બેફામ પરમારના હાથમાંથી લગામ સરી ગઇ. એક કુદકે કાકનો ઘોડો બધાની આગળ ગયો, ફર્યો ને યમરાજ સમો કાક નાગી તરવાર આડી રાખી ઉભો રહ્યો.

"મહારાજ ! આ રસ્તેથી નથી જવું."

જયસિંહદેવ ફીક્કા પડયા. જગદેવે તરવારની મુઠ પર હાથ મુકયો. કાકના અંગરુપ ખેમાએ જગદેવ તરવાર ખેંચે તે પહેલાં તેનો હાથ ભાગવા ડાંગ અડધી ઉગામી.

"પરમાર ! ખબરદાર તરવાર કાઢી તો, નહીંતો તમારા હાથ ભાગવા પડશે.

"ચંડાલ ! દ્રોહિ !—" ગુસ્સામાં ને હીંમતથી ઉંચું જોઇ જયદેવે કહ્યું. તેના હોઠ બીડાયા, તેની આંખમાંથી તણખા ખર્યા. તેનો હાથ તરવાર પર ગયો.

"બાપુ," કાકે જરા નમ્રતાથી કહ્યું, "આ વખત લાંબી વાત કરવાનો નથી. તમે એક પછી બીજી ભુલ કરતા આવ્યા છો, જુઓ !" કહી કાકે પેલા સોરઠી સૈનિકો આવતા હતા તે તરફ આંગળી કરી.

તે બધા હથીઆર ઉચાં કરી હર્ષનાદ કરતા આગળ ધસતા હતા.

"જુઓ, મહારાજ! તમને એ લોકોએ ઓળખ્યા. તમારા ઘોડાની ખરીઓ તો જુઓ, અંધારામાં પરખાય એવી છે. પાટણનું સત્યાનાશ વળાવા બેઠું છે." કહી કાકે રાજાના ઘોડાની સોનેરી ખરીઓ તરફ આંગળી કરી.

"પણ હરામખોર! મને જતો શીદને રોકે છે?"

"એ લોકો તમને હમણાં પકડશે. નદીનો આ રસ્તો તો એભલ નાયકની ચોકી પર જાય છે."

"એભલ નાયક!" જયદેવે ગભરાઈને કહ્યું.

"હા બાપુ! હવે સમજ્યા તમે મોતના મોંમાં જતા હતા."

"ત્યારે શુ કરવું?" જયદેવે કહ્યું.

"સાંભળો, ને હું કહુ તેમ કરો." કાકે કહ્યું.

તેની આંખોમાં સ્થિર તેજ હતું. તેનાં ભવા પર ભયંકર શાંતિ હતી. તેના મુખ પર અસહ્ય સત્તા હતી. જગદેવ મુંગો રહ્યો. મહારાજ પણ મુંગે મોઢે આ માણસની શક્તિ જોઇ રહ્યા.

"પેલી ચોકી જોઇ? તેમા તમે ત્રણે જણ ભરાઓ ને ચોકીદારોને પુરા કરો. ને મહારાજ! હું આપની કલગી પહેરું, ને આપને ઘોડે બેસું, ને આ લોકોને છેતરી દૂર લઇ જાઉં. સો માણસો આવશે તોએ તમે ચોકીમાં રહી લઢી શકશો ને વખત મળ્યે નાસી છુટજો."

"પણ તને મારી નાખશે."

"મહારાજ! ડાચાકુટનો વખત નથી." સત્તાથી કાકે કહ્યું, "પાટણ કરતાં કાકની કીંમત ઓછી છે. ચાલો" તેણે મહારાજનો ઘોડો પકડી ચોકી તરફ જવા માંડયું.

"પણ કાક!" રાજાને સ્પષ્ટ સમજ ન પડવાથી તેણે ચીઢાઇને કહ્યું; "મારા પર આમ જબરજસ્તી કેમ કરે છે?" જયદેવે જરા ઘોડો આગળ આણ્યો.

"હા!" દાંત પીસી કાકે કહ્યું: "પેલા આવતા જોયા? જો એક

શબ્દ વધારે બોલ્યા છો તો તમને એક ફટકાથી બેભાન કરી ઉપાડી જઈશ. ચાલો" કહી કાકે રાજાના ઘોડાને સખ્ત ફટકો લગાવ્યો, ને તે ઘોડો કાકના ઘોડા જોડે એકદમ ટેકરો ઉતરી ગયો. રાજાએ કાકનું સ્વરૂપ જોયું. તેનું ગાંભીર્ય, તેની તેજસ્વિતા, તેનું ભયંકર સ્વાસ્થ્ય, તેનું દૂરઅંદેશીપણું: એ સર્વેએ રાજાના હૃદયમાં અજબ શ્રદ્ધા પ્રગટાવી.

થોડી પલમાં તેઓ પથ્થરની ચોકી આગળ પહોંચ્યા ને કાકે ઘોડા પરથીજ તેનું બારણું ઠોકયું. એક ચોકીદારે તે ઉઘાડયું ને કાક જોરથી બારણું ધકેલી અંદર પેઠો. રાજા, જગદેવ ને ખેમો ત્રણે પાછળ પેઠા, પણ તે પહેલાં કાકે ચોકીદારના મોઢા પર હાથ મુકી તેને ભોંય પર નાખ્યો હતો; અને તેનો સાફો કાઢી તે તેના હાથ પગ બાંધતો હતો.

આ ગરબડ સાંભળી અંદરથી બે જણા બીજા દોડી આવ્યા. રાજા જગદેવ ને ખેમો ત્રણે તેમના પર તુટી પડયા, ને થોડી વારમા ત્રણે ચોકીદારો બંધાઇ ગયા.

"બાપુ ! તમારી પાઘડી, કલગી."

જયદેવે એક પણ અક્ષર બોલ્યા વિના તે કાઢી આપ્યાં.

"ખેમા !" કાકે કહ્યું; "જેટલા બને એટલા ઘોડા અંદર લે. બાપુ ! હું જાઉં છું. ખેમા ! બાપુને આંચ આવે તે પહેલાં તારું ધડ માથાથી જુદું થાય હોં."

"જેવી આજ્ઞા."

"ને પરમાર ! આ મહેલની ગોઠવણ કરવાની નથી. પણ મહારાજાને કૈં થયું ને હું બચ્યો તો વંથળીથી ભોંય ભારે પડશે. યાદ રાખજો."

"કાક !" પ્રશંસામાં સ્તબ્ધ બનેલા રાજાએ કહ્યું; "પણ તું રહે ને જગદેવને જવા દે."

"બાપુ ! અહીંઆં રહેવું ને બચવું સહેલું છે. જવા જેવું કપરું કામ કોઈને સોંપવાની મને ટેવ નથી. જગદેવ ! બારણું બંધ કરો." કહી કાકે બહાર જઈ બારણું દીધું. રાજાનો ઘોડો પલાણ્યો ને ત્યાંથી નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૨૭ મું

ચોકીમાં

કાક ચોકી આગળથી જરા આઘો ગયો ને પાછળ આવતા સૈનિકો તરફ નજર નાખી તેમને ધ્યાનથી જોઇ રહ્યો.

તેઓ પાસેના ઉંચા ટેકરા પર આવી લાગ્યા હતા. અને ચારે તરફ નજર નાખતા હતા. તેમને આ ચાર જણની હીલચાલની કે સમજ પડી હોય એમ લાગ્યું નહીં. કાકે ઘોડો થંભાવ્યો, ને રાજાના જીને બાંધેલું નાનું પણ મજબુત ધનુષ્ય હાથમાં લીધું, અને એક અચુક બાણ ફેંક્યું. બાણની નેમ સચોટ હતી. પેલી ટોળીનો મુખી જે આમતેમ જોઇ રહ્યો હતો તેને બાણ વાગ્યું ને તે ઘાયલ થઇ ઘોડા પરથી સરી પડ્યો.

તે આખી ટોળીનું ધ્યાન કાક તરફ ગયું. તેના માથા પરની સુવર્ણની કલગી, ને તેના ઘોડાના પગની ખરી તડકામાં ચમકી રહી હતી. વિકરાલ જાનવરની ગર્જના હોય તેમ તે બધાએ એકજ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો: "જેસંગ સોલંકી!" અને તેની પાછળ પડયા. કાકને એટલુંજ જોઇતું હતું. તેણે જોરથી એડ મારીને જયસિંહદેવના માનીતા ઘોડાએ છલંગ મારી દોડવા માંડયું. ચોકીના ઉપલા માળની જાળીમાંથી રાજાએ કાકને દોડી જતો જોયો ને પેલી ટોળીના ઘણાએક ઘોડેસ્વારોને તેની પાછળ પડેલા જોયા. તેને આ રાજસેવકની ભક્તિ જોઇ ઉમળકો આવ્યો. કેવા વીર યોદ્ધાઓ તેની કીર્તિ વધારવા પ્રાણ આપી રહ્યા હતા?

"અન્નદાતા!" જગદેવે પાછળથી આવી રાજાનું ધ્યાન ખેંચ્યું; "આ પેલા થોડાક આપણા તરફ આવે છે."

"હા. કાકે પેલાને ઘાયલ કર્યો તેને લઇને."

"ને આ જોયું?" એક માણસને બધાથી છુટો થઇ બીજી દિશા તરફ જતો હતો તેના તરફ આંગળી દેખાડી પરમારે કહ્યું. "મને

લાગે છે કે પેલા ઘોડીચોરો ઝાડ નીચે બેઠા હતા તેને તેડવા જાય છે" રાજાએ કહ્યું.

"તે બધા આવી લાગવાના."

"હા!" હસીને રાજાએ ગણતાં કહ્યું; "પંદરેક તે છે, ને એક–બે–ત્રણ–ચાર–પાંચ ને પેલા ચાર–નવ દસક આવે છે."

"ત્યારે પચીશ થયા."

રાજાને ગમ્મત પડી. "હા. આપણે એકેક જણને ભાગે આઠ આઠ આવશે."

પરમારે ડોકું ધુણાવ્યું.

"પરમાર! ત્રીસ તરી નેવું આવે ત્યાં સુધી બોલાય એમ નથી" કહી રાજા ફરીથી હસ્યા.

"હું સમજ્યો નહીં."

'પેલા કાકની પાછળ ત્રીસ જણ ગયા છે." રાજાએ શાંતિથી કહ્યું. 'ખેમો ક્યાં છે?"

' આ રહ્યો બાપુ!' કહી ખેમો થોડાક રોટલા ને મરચાં લઈ ઉપર આવ્યો. બાપુ આ ખાવાનું હાથ લાગ્યું છે. ખાઈ લો. કોણ જાણે પાછો ખાવાનો ક્યારેએ વારો આવે?"

કર્ણદેવ સોલંકીના શોખીન પુત્રને કલેડાં જેવા રોટલા જોઈ કમકમાં આવ્યાં. પણ તેને ખેમાની સલાહ વ્યાજબી લાગી એટલે છાનામાના રોટલાનો એક કકડો લઈ તેણે મહામહેનતે ગળે ઉતાર્યો.

"ખેમા! પેલા ચોકીદારનું શું કર્યું?"

"બાપુ તેમને નીચે ઓરડીમાં પુર્યા છે."

"પરમાર!" મહારાજે કહ્યું; "મને લાગે છે કે બીજા માણસો આવે તે પહેલાં આપણે નીકળી છુટીએ તો કેમ?"

"ચાલો," કહી પરમારે કમરબંધ સખ્ત કર્યો. પરમારને પ્રસંગ એવો ગંભીર થતો જતો લાગ્યો હતો કે તેની જીભ દેવાઈ ગઈ હતી. આવી વખતે બોલવા કરતાં લઢવું તેને વધારે સ્વાભાવિક લાગતું હતું.

ત્રણે જણ નીચે ઉતર્યા અને ઘોડાઓ તરફ ફર્યા. એટલામાં તેમને કાને દૂરથી આવતા લોકોની બુમો સંભળાઇ. જગદેવે જરા ચોંકીને આસપાસ જોયું. અને રાજાએ હોઠ કરડ્યા.

"વધારે માણસો આવી લાગ્યા," જયદેવે કહ્યું.

એમો પણ ચેતી ગયો હતો. તે ઝપાટાબંધ ઉપર જઇ જોઇ આવ્યો.

"આ બાજુ પરથી લોકો આવે છે."

"કેટલાક છે?"

'વીસેક, પચ્ચીસેક.'

રાજાની આંખોમાં ઝનુન ચમકી રહી.

"આપણાથી હમણાં બહાર નહીં નીકળાય."

એટલામાં બહારથી આવનારે બારણું ઠોકયું.

ત્રણે જણા શાંત રહ્યા. થોડી વારે બહારનાં માણસોએ અધીરાઇથી બારણું ઠોકયું ને બુમ મારીઃ "ચોકીદાર! બારણું ખોલ. ઉઘાડ."

કોઇએ જવાબ દીધો નહીં. થોડી વારે બહારથી બારણાને લાતો પડવા લાગી ને ગાળોનો વરસાદ વરસવો શરુ થયો.

"અન્નદાતા!" જગદેવે કહ્યું, "મને એકજ રસ્તો લાગે છે."

"શો?"

"હું બહાર જાઉં ને બને એટલાને પુરા કરું. હું દસ પંદરને તો પુરા કરીશ. એટલામાં આપ અહીંથી નાસી છુટો."

રાજા હસ્યાઃ "એટલે લડતાં તો તમનેજ બધાને આવડે છે કે કેમ? કાકે એક ભયમાંથી બચાવ્યો, તું બીજામાંથી બચાવ, ને જયસિંહ સોલંકી રાંડીરાંડની માફક નાસી ભરાય. જો તો ખરો, બધાને પુરા પડીએ છીએ."

"કેવી રીતે? આપણાથી અંદર રહીને લઢાય એવું નથી. ઉપલી જાળીમાંથી તો બાણ પણ જાય એમ નથી."

"કૈં રસ્તો કાઢવો જોઇએ. ઉભો રહે" રાજાએ માથું ઉંચુ કરી કહ્યું. "ઉપર ચાલ" કહી આજન્મ સત્તાધીશના સ્વાસ્થ્યથી રાજા ઉપર ચઢી ગયા અને જાળીમાંથી જોવા લાગ્યા.

પેલા લોકો અધીરાઇથી બારણું ઠોકતા હતા; અને નવી આવેલી બીજી ટોળી, જે દૂર તેમણે ઝાડ નીચે બેઠેલી જોઇ હતી તે આવી લાગી હતી. તે બધા પુછપરછ કરી માહીતી મેળવતા હતા. તરત એક જણે ઢેફું લઇ જાળી તરફ ફેંક્યું. તેની થોડીક કચરો રાજાની આંખમાં ઉડી.

"પેલા સોલંકીના માણસો છે. તે ભાગી ગયો. એમનાં ચોચો-ટીઆં પકડી બહાર કાઢવા જોઇએ."

રાજા હસ્યો. "પરમાર! જયસિંહદેવ સોલંકી કેવો ફસાયો? મીનળબા જાણે તો કેવાં ચીઢાય?"

પરમારે ગંભીર મોઢે ડોકું ધુણાવ્યું. "હસ હસ! આજે તું મરવાનો ને કાલે ખેંગાર એ વાત સાભળી ખુશખુશ થઇ જવાનો. પેલો ચીબા નાકવાળો જોયો? મારું ચાલે તો એનું નાક ખેંચું."

"અન્નદાતા! આ પેલા લોકો થાકીને બેસવા માંડયા."

"આ જાળીઓ જરા મોટી હોત તો એકેક એકેકને બાણે વીંધત."

"લાકડાની જાળી છે. જરા મોટી કરું?" ખેમાએ પુછ્યું.

"હા!" રાજાએ ઉત્સાહમાં આવી કહ્યું.

"પણ આ લોકો છંછેડાશે." પરમારે કહ્યું.

"પણ વધારે વખત થશે ને બીજા માણસો આવી પહોંચશે તો મરીજ ગયા. ખેમા! કે હથીઆર છે?"

"નીચેથી એક કુહાડી મળી છે." ખેમાએ કહ્યું.

"જગદેવ! પેલી પાછલી જાળી પર પહેલાં જા."

જગદેવ એકદમ તે જાળી તરફ ગયો અને થોડીક વારમાં વચલો એક પડદો તોડી બે જાળીઆં એક કરી દીધાં. ખેમાએ મહારાજને ધનુષ્ય ને બાણ ધર્યાં. જયદેવે તે લીધાં, અને જાળી આગળ જઇ નીશાન તાકયું; ને નવી ટોળીમાંના એક આવનારને વીંધી નાંખ્યો.

વીંધાયલો સૈનિક ચીસ પાડી ધરણી પર પડયો, ને તેની ચીસ સાંભળી આગલી બાજુથી ઘણાખરા પાછળ દોડી આવ્યા. દોડી આવ-નાર લોકોએ બાણથી વીંધાયલો સૈનિક જોયો, કયાંથી બાણ આવ્યું

હતું તે જોયું; અને તેમનો ક્રોધ હાથમાં ન રહ્યો. બુમો, ગાળો ને પથ્થરોનો વરસાદ વરસી રહ્યો.

હોઠ પીસી જયસિંહદેવ જોઇ રહ્યા. એના મોઢા પર શોખનાં ચિન્હો અદૃષ્ટ થયાં હતાં; અને મોજીલા સ્વભાવની સુંવાળી રેખા સખત થઇ ગઇ હતી. તે શાંત હતા. ભય તેમના હૃદયને ડારે એમ નહોતો; કારણ કે તેમના અંતરમાં એવી ખાત્રી હતી કે પોતે બધાથી નીરાળા ને દૈવી હતા. કોઇ તેમને હરાવે કે મારે એમ નહોતું.

તેણે નીચા વળી બીજું બાણ લીધું ને ફેંક્યું; અને બીજો એક સૈનિક પડયો. પાછો બહારના લોકોમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. તેઓ પાછા હઠી દૂર ગયા, અને તેમનો ગુંચવાડો જોઇ રાજા મુછમાં હસ્યા.

થોડી વાર બંને પક્ષે કંઇ કર્યું નહીં.

"પરમાર! આ બધા નીરાંતે બેઠા છે ને કોઇની વાટ જુવે છે." રાજાએ કહ્યું.

"અન્નદાતા! મને તો પલેપલે ભય વધતો લાગે છે."

"તને કંઇ રસ્તો દેખાય છે?"

"મને તો બાપુ! એકજ રસ્તો દેખાય છે."

"શો?"

"હું ઘોડો લઇ બહાર નીકળું ને આ બધા સાથે લડું. એ રમખાણનો લાભ લઇ આપ ને બેમો ચાલ્યા જાઓ." પરમારે કહ્યું.

"આ બધા પાસે તીરકામઠાં છે ને કોઇ વીંધી નાખે તો?" રાજાએ કહ્યું.

"પણ અહીંઆં બેસી રહીએ ને વધારે માણસો આવી પહોંચે તો?"

"ત્યાં સુધીમાં કોઇ આપણી મદદે નહીં આવી પહોંચે?"

"કોઇ ન આવ્યું તો?" પરમારે શંકા ઉઠાવી.

"અરે કંઇ વાત છે?" રાજાએ હીંમતથી હસીને કહ્યું, "બે ત્રણ દહાડા સુધી તો સહેલાઇથી અહીંઆં ભરાઇ બેસીશું."

“બાપુ!” એમો ભારી આગળ જેમો હતો ત્યાંથી બોલી ઊઠયો, “એ ત્રણ [illegible] કેમ [illegible] બાળી મૂકવાની પેરવી કરે છે.” વી[illegible]ના ડંખ થયો [illegible] તેમ બધા પળવાર સ્તબ્ધ થઇ ગયા. પછી બધાને સ્થિતિનું ભાન આવ્યું; અને તેમનાં હાજાં ગગડી ગયાં.

પ્રકરણ ૨૮ મું

જયસિંહદેવનું શૌર્ય

જયદેવ છલગ મારી બારી પાસે ગયા ને જોયું. એ ત્રણ જણ લાંબા હાથ કરી વાત કરતા હતા; એક જણ ચકમક ઝરાવી દેવતા પાડતો હતો; અને બીજા બેએક જણ સુકાં લાકડાં ભેગાં કરતા હતા. થોડી વાર રાજાએ એકાગ્રતાથી જોયા કર્યું, અને એક જણ લાકડું સળગાવી, બારણું ચેતાવવાનું સુચવતો હોય એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું.

સ્થિતિ ઘણી ભયંકર લાગી. રાજાએ એક ઉંડો શ્વાસ લીધો; ને ભવાં ભેગાં કરી પળવાર વિચાર કર્યો. થોડી વારે તેણે ડોકું ઉંચું કર્યું.

“પરમાર! તારી વાત ખરી છે. આપણે હવે મરવું કે મારવું પડશે.”

જવાબમાં પરમારે દાઢીને વળ આપ્યો.

“જો! આપણે એક બારણું ઉઘાડી દઇએ. જો બહાર નીકળવા જઇએ તો આ લોકો વીંધી નાખશે. એટલે તું બારણા વચ્ચે પડખે ઉભો રહે. પછી હુ ઉભો રહું ને સૌથી પાછળ ખેમો એકેએકો બાણ મારશે. એટલે એકેક પછી એકેક આ બધાને પુરા કરીશું, ને વખત જોઇ ઘોડા બહાર કાઢી નાસી જઇશું.” રાજાએ પોતાની યોજના કહી.

“જેવી આજ્ઞા” કહી પરમાર દાદર ઉતર્યો ને પોતાનું પ્રચંડ ખડ્ગ નાગું કરી હાથમાં રાખ્યું. રાજાએ એક હાથમાં બરછી ને બીજા હાથમાં તરવાર રાખી અને બારણાથી થોડે કદમ દૂર તે ઉભા. ઘોડાઓ તૈઆર કરી આપી પાછળ ઘુંટણીએ પડી ખેમાએ શરસંધાન કર્યું.

પરમારે ને એમાએ છેલ્લી વખત હોય તેમ મહારાજ તરફ જોયુ. ત્રણેને લાગ્યું કે તેઓ છેલ્લી રમત રમતા હતા; અને છતાં ત્રણેને લાગ્યું હતું કે આ રસ્તા શીવાય બચવાનો બીજો રસ્તો નહોતો. જ્યાં સુધી ચાલીસ યોદ્ધાઓ વીંટાઈને પડયા હતા ત્યાં સુધી છુટવાનો માર્ગ હતો નહીં.

"અન્નદાતા! સાવધાન થજો, હું બારણું ઉઘાડું છું."

"ઉઘાડ" શાંતિથી સોલંકીએ જવાબ આપ્યો.

પરમારે મહાકાલેશ્વરનું સ્મરણ કરી આગળો ખેંચ્યો ને એકદમ એમાંથી એક બારણું ઉઘાડી નાંખ્યું.

બારણું ઉઘડવાનો અવાજ થતાં બહાર બેઠેલા ચમકયા ને સાવચેતી છોડી ઉભા થઈ પાસે આવ્યા. બીજી પલે તેમણે જયઘોષણા કરી, ને કેટલાક મજાકમાં હસવા લાગ્યા. આગળ ઉભેલા સૈનિકો શસ્ત્ર કાઢી ચોકીમાંથી બહાર પડનારને ભોંયભેગો કરવા તત્પર બન્યા, પણ બીજી પલે તેઓ જરા અજાયબ થઈ ઉભા: ચોકીના અધઉઘાડા બારણામાંથી કોઈ નીકળ્યું નહીં.

સોરઠી સૈનિકો થોડો વાર જોઈ રહ્યા ને આગળ વધ્યા. એક વિપલ તેમણે પરમારનું ઉગ્ર મુખ ભયાનક હાસ્ય કરતું જોયું—ન જોયુ. અને અધીરાઈની અસ્વસ્થતામાં ચાર પાંચ જણ અધઉઘાડા બારણા તરફ વગર વિચારે દોડયા.

ઉત્સાહઘેલા સોરઠીઓ જેવા બારણામાં પેઠા કે એક પ્રચંડ યમરાજ બંધ બારણા પાછળથી આગળ આવ્યો ને—એક ઝપાટે આગલા બે સૈનિકનાં શિર ધડથી જુદાં થઈ ભોંય પર પડયાં: અને પાછલામાંથી એકને સચોટ તીર લાગવાથી તે ધરણીએ ઢળ્યો. કોઈને ભાન ન રહ્યું કે શું થયું. પાછળ આવનારા પાછા હઠયા, ને ચોકીનું અધઉઘાડું બારણું હતું તેવું ખાલી દેખાયુ.

એકજ પલમાં આ ખેલ પુરો થઈ ગયો. હુમલો કરનારા ચોંકી ગયા, ને બધા દૂર જઈ એકબીજા સાથે મસલત કરવા લાગ્યા. થોડો વારે

એક જણે બે સચોટ બાણુ છોડયાં. તે અધઉઘાડા બારણામાં થઇ સોંસરાં ચાલી ગયાં, અને જવાબમાં માત્ર પરમારનું અટ્ટહાસ્ય સંભળાયું.

એમાના તીરથી જે ઘવાઇ પડયો હતો તેને થતી વેદનાની બુમો શીવાય બધું શાંત થઇ રહ્યું. ચોકીમાં ત્રણે જણ વાટ જોઇ ઉભા હતા.

મધ્યાન્હ તપવા લાગ્યો હતો. સોરઠનો પ્રખર સૂર્ય પણ જાણે રસે ચઢયો હોય એમ લાગતું હતું.

થોડી વારે મહારાજ ને તેના સાથીઓએ નવો ને અપરિચિત અવાજ સાંભળ્યો. તે કોઇ વૃદ્ધનો અડધો મશ્કરીભર્યો હતો.

"છોકરાઓ! શું માંડયું છે?"

"મરી ગયા." પરમાર બબડયો ને બંધ બારણાના એક બાકોરા-માંથી તેણે જોયું ને કહ્યું, "બાપુ! મારી પડખે લેપાઇને રહેજો. એક બુઢ્ઢો આઠદશ સવાર લઇ આવ્યો છે. એભલનાયક કહે છે તે તો નહીં હોય?"

"ધોળી મોટી મુછો છે? ને જાડો ને ઠીંગણો?" રાજાએ પુછ્યું, ને પછી જિજ્ઞાસા ન રોકવાથી પાસે આવી કહ્યું: "પરમાર! ખસ. જરા જોવા દે."

પરમાર જરા ખસ્યો ને રાજાએ આંખ માંડી.

"મહોકાણ વળી, એભલજ છે."

પણ બહાર અચુક લડવૈયો આવ્યો છે તેનો તરત પુરાવો મળ્યો. રાજા જોવા આવ્યા એટલે પરમારના શરીરનો જરાક ભાગ ઉઘાડા બારણામાંથી દેખાયો, ન દેખાયો—ને સનનન કરતું એભલનું એક તીર આવ્યું. એભલ નીશાન ચુકે એવો નહોતો પણ પરમારને સદ્ભાગ્યે તેને માત્ર છરતુંજ વાગ્યું.

બહારના સૈનિકોએ એભલને માહીતી આપી હોય એમ લાગ્યું ને થોડીથોડી વારે એ વૃદ્ધ યોદ્ધાનું બેપીકરાઇભર્યું હાસ્ય સંભળાયા કર્યું. બહારના સૈનિકો ઉસ્તાદ નાયકના હુકમ પ્રમાણે કૈં યુકિત રચતા હોય એમ લાગ્યું.

એકદમ પરમારના સ્નાયુઓ ઝનુનમાં તણાયાઃ "અન્નદાતા!" તેણે ધાડે અવાજે કહ્યું, "આ બંધબારણું જોરથી ખોલવા આવે છે.

પેન .રહેજો. હું એકદમ એમને ધમત્તા દબાશ ને પછી બારણા વચ્ચે . રહી લઢીશ. સોમનાથ ભગવાન્ તમને સહાય કરે.”

પરમાર હોઠ પર હોઠ પીસી પોતાની ખાંધ બંધબારણા પર ી ઉભો રહ્યો. બહારથી માણસો બંધબારણાની બહાર રહી, બે ત્રણ ો ડાંગો સામટી પકડી તેના જોરથી બારણું ઉઘાડવા સાથે આવ્યા. ાદમ તેમણે ધસારો કર્યો. ઘર ધ્રુજે એમ ડાંગો બારણા સાથે અફ- ળ, બારણું જરા ઉઘડયું–ને પરમારના બળથી તે પાછું દેવાઇ ગયું.

થોડી વાર સોરઠી સૈનિકો પાછા હઠયા. પાછી ડાંગો સાથે બાંધીને । પકડી ધસારો કર્યો. પરમાર આ વખત પાછળ ખસી ઉભો રહ્યો. ને બહારના ધસારાના જોરથી આધાર વિનાનું બારણું ફટ કરતું ત્રડી ગયુ; અને ધસારો કરનારા થોડાએક પડી ગયા.

‘જય સોમનાથ’ ની ભયંકર ઘોષણા કરી પરમાર તેમના પર ટયો ને જોતજોતામાં ઘવાએલા સૈનિકો ચારે તરફ દોડવા લાગ્યા.

હવે બંને બારણાં ખુલી ગયાં હતાં એટલે બહાર નીકળી બે ારણાં વચ્ચે ખડગ ફેરવતો પરમાર ઉભો રહ્યો. તેણે અનેક યુદ્ધો બાહ્યાં હતાં; પણ આજે માલીકના સંરક્ષણ માટે તેને અજબ શૂર પઢયુ હતું. તેની પ્રચંડ ભુજાઓમાં અથાક જોર પ્રગટયું; તેની લાંબી તરવાર એક મહા જ્વાલ પવનમાં નાચે તેમ દશે દિશામાં નૃત્ય કરી રહી. ખડ્ગોના પ્રહારો તેને સ્પર્શતા નહીં; તીરોનો વરસાદ ખડ્ગ સાથે અથડાઇ અટકતો. બળનાયકના હુકમને નામે થઇ સોરઠી સૈનિકો પગે ને ઘોડા પર તેના તરફ ફરીફરીને આવ્યા; પણ પરમારને અવાર-નવાર જખ્મી કર્યા ઉપરાંત કૈં અસર કરી શકયા નહીં.

પાછળ મહારાજ પણ સાવધાન થઇ ઉભા હતા. પરમાર પર આવતો અચાનક ઘા ઝીલવો, કે તેના પગ આગળ થઇ આવનારને ઠાર કરવો એ કામ તેમણે કર્યા કર્યું. પરમાર થોડી વારમાં થાકી જશે, એટલે આ હુમલા સામે થવાનું કામ પોતાને માથે આવશે

તે મહારાજ સમજતા હતા, અને તે માટે તે તૈઆર થઈ બેઠા હતા. પાછળ રહેરહે ખેમાના તીરે પણ અચુક નેમ સાધ્યાજ કરી.

ઘડી બે ઘડી તો પરમારે શૌર્યની અવધિ કરી પણ તેનો શ્વાસ ભરાવા માંડયો હતો, અને ઠેકઠેકાણેથી રુધિર વહેવા માંડયું હતું. અને હજુ સામા ઝાડ નીચે ઘોડી પર બેઠો બેઠો એભલ હસતો હતો ને વીસેક સૈનિકો લગભગ સારા તાજા હતા.

શું કરવું તેનો વિચાર મહારાજ કરતા હતા એટલામાં ખેમાએ પાછળથી તેમને ખભે હાથ મુકયો. "મહારાજ! ચોકીની બહાર નીકળો. પેલા કાલમુખાએ પાછળથી છાપરે માણસ ચઢાવ્યાં છે. તે હમણાં ઉતરી પાછળથી આવશે તો સુડી વચ્ચે આપણે સોપારી થઇ જવાના."

"ઠીક" જયદેવે બુમ મારી. "પરમાર જરાક આગળ વધ. એટલે હું ને ખેમો બહાર નીકળીએ. પાછળથી માણુસો આવે છે."

પરમારે સાંભળ્યું, ન સાંભળ્યું ને જરા દૂર ખસ્યો; અને જયદેવ વાઘની માફક તરાપ મારી બહાર પડયો. તેનું રુપાળું મુખ તેજથી દીપતું હતું; તેની મોટી આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ હતી. "જય સોમનાથ" કરી એણે જયઘોષણા કરી, અને ભીંતની ઓથ લઇ લડવા માંડયું. એકથી બે યોદ્ધા થએલા જોઇ બધા સોરઠીઓ તુટી પડયા.

ખેમો બારણા આગળ પડેલા મુડદામાં આડો પડી સુઇ ગયો. ને થોડાથોડી વારે પેટે સરતો હતો; અને છતાં તેના હાથમાં તીર કામઠુ મજબુતીથી તેણે પકડયું હતું. મહારાજે કરેલો હુમલો એટલો અણચીંતવ્યો હતો કે કોઇએ ખેમાને જોયો નહીં.

એભલ નાયકે તડકો ખાળવા કપાળ પર હાથની ઓથ કરી. "કોણ માળો જેસંગ સોલંકી?" તેણે મોટેથી કહ્યું, "જે એને જીવતો પકડે તેને એભલનાયકનો ગરાસ, દીકરા!"

જેસંગ સોલંકીને સદેહે આવે પ્રસંગે જોઇ એક પલ વાર લડનારા ખંચાયા ને પછી 'રા ખેંગારની જય' કહી તુટી પડયા.

મહારાજનું લોહી ઉછળતું હતું. તેની આંખોએ બધું લાલચોળ દેખાતું હતું. તેણે ખુનતરસ્યા સૈનિકોને ઉછળીઉછળી આવતા જોયા. દૂર એભલનાયકને મુછ મરડતો જોયો. પડખે પરમારને ભયંકર શૌર્ય દાખવતો જોયો. અને લાગ્યું કે પરમાર તેના તરફ આવતા સૈનિકોનો હુમલો તોડતો હતો. પણ તેનો શ્વાસ રુંધાતો હતો, ને તેને કપાળે લોહીના રેલા ચાલ્યા હતા; એટલે તે કયાં સુધી ટકે તે કહેવાય એમ નહોતું.

જયદેવના હાથમાં તરવાર ફુલની માફક ફરકતી. તે ઘા ઝીલતો ને કરતો; બાણોનો વરસાદ વરસાવતો; ને અવારનવાર 'જય સોમનાથ'ની ઘોષણા કરતો. આજે એને લાગ્યુ કે તેણે રંગ રાખ્યો. તેના વીરપૂર્વજોને તેણે પ્રોત્સાહતા સાંભળ્યા. પોતે પરમભટ્ટારક કહેવડાવતો તે સાર્થક થતું લાગ્યું. ગર્વથી તેનું શૌર્ય હજુ તેનાથી પણ ઘણું વધ્યું.

એક પલ વાર તેની આંખ આગળ લાલ પડદો આવ્યો–ગયો. તેને વધારે ચોખ્ખું દેખાયું. માત્ર તેના કાનમાં કં અવાજ થવા લાગ્યો. તેનો જમણો હાથ જરા જુદો થવા લાગ્યો. તેણે એક વિપળમાં હાથ બદલ્યો, ને ડાબે હાથે તે ઘુમવા લાગ્યો. સામે આવતા સૈનકોના મુખ પર કાયરતા દેખાતી હતી, કે તેને ભ્રમણા થતી હતી?

એકદમ પરમારે બરાડો માર્યો ને પોતાને વીંટાઇ રહેલા સૈનિકો પર તે ધસ્યો.

એ શા માટે આમ ગભરાતો હશે? પોતે હજુ અણુથાકયો હતો, અને ચારે તરફ ઘવાએલા સૈનિકો પડતા જતા. પણ બેમો કયાં ગયો?—

એકદમ એક ચીસ સંભળાઈ. મહારાજાએ ઉંચું જોયુ. તેણે કપાળ પરથી પરસેવો ને લોહી લુછ્યું. સામે ઘોડી પરથી એભલનાયક ભોંય પર પડયો હતો. કોઇએ તેને બાણ માર્યું હતું. શું બેમાએ માર્યું?

'સાબાશ' મહારાજથી બોલાઇ જવાયું. સૈનિકોમાં ભંગાણ પડયું. એભલનાયકને શું થયું તે જોવા થોડા દોડયા એમ લાગ્યું. બેભાન

પરમારે પાછા ફરતા થોડાને પુરા કર્યા, ને ક્યાંયથી ખેમો કુદીને આવ્યો. તેણે રાજા પર હુમલો કરતા બે ચાર સૈનિકને પુરા કર્યા. બે ત્રણ નાઠા. રાજાની આંખે અંધારાં આવવા માંડયાં. તેણે ભીંતે હાથ ટેકવ્યો. તે તરવાર ફેરવતા હતા, પણ હવે કોઇને વાગતી નહોતી. પરમાર તેની મદદે આવતો હતો, આવ્યો, પણ ભુસ દઇને પડયો. રાજાને કંઠે શોષ પડયો. તેને ચક્કર આવ્યાં.

"બાપુ! આ પાણીથી મોઢું ધુઓ" ખેમાનો અવાજ આવ્યો.

તેણે અણજાણતાં પાણી લઈ મોઢે નાંખ્યું. તેની આંખોએ ચોખ્ખું દેખાયું. બધા સૈનિકો ભોંય પર પડયા હતા. પરમાર તેના પગ આગળ પડયો હતો. ખેમો ને તે બે ઉભા હતા.

"બધા કયાં ગયા?" રાજાએ કૈં ન સમજાયાથી પુછ્યું.

"જમને દ્વાર ને થોડા નાસી ગયા. બાપુ! તમે બેએ મળી બધાનો ધાણ કાઢયો."

"ને એભલને તેં માર્યો?"

"હા બાપુ! તમે બહાર નીકળ્યાં ને હું છુનોછુનો તીરકામઠું લઇ નીકળ્યો, ને પેટે પેટે પાસે જઇ તીર માર્યું."

"જીવતો રહે!"

"બાપુ! હવે વખત નથી. આ પેલી કાળી ઘોડી પણે ચરે છે. એજ પરશુરામની ઘોડી લાગે છે. તાજી દેખાય છે. હું હવે બાકીનું બધું કરું છુ, પણ તમે વંથળી જાઓ. હવે કોઇ આવી લાગશે તો લઢવાનું જોર નથી."

"એમ શું બોલે છે? જયદેવને કોઇ જીત્યું છે?"

"જયાં સુધી સોમનાથ ભગવાન્ જીવતો જાગતો બેઠો છે ત્યાં સુધી શુ થવાનું છે?" કહી ખેમો ગયો ને પેલી કાળી ઘોડીને લઇ આવ્યો અને ટેકો આપી જયદેવને ચઢાવ્યા.

"આ થોડું પાણી પીઓ ને ઉભા રહો; આ તરવાર સાફ કરી

આપું ને આ તીર કામઠું પણ લેતા જાઓ ને ઉભા રહો; આ એક બે મોટા ઘા બાંધી આપું." કહી ખેમો રાજાની સારવારમાં પડયો.

"પણ તું ચાલની ?"

"જોઉં તો ખરો કે આ પરમારમાં કંઈ જીવ છે."

"ખેમા ! આજે આપણે હદ કરી છે." રાજાથી ગર્વ દર્શાવ્યા વિના ન રહેવાયું.

"બાપુ ! પણ કાકભટ્ટજીની તપાસ કરાવજો." ખેમાએ સંદેશો કહ્યો

"જરુર" રાજાએ કહ્યું, ને ઘોડીને એડ મારી, અને પરશુરામની સુવિખ્યાત ઘોડી હરણની માફક ઉછળી

તાપ દુઃસહ હતો, પણ રાજાના મગજમાં વિજયનો નીશો હતો એકલે હાથે એણે દુર્જય એભલનાયક અને સોરઠી સૈનિકોને પરા કર્યા હતા, ને પરશુરામની ઘોડી પાછી આણી હતી. તેની રગોમાં લોહી કુદાકુદ કરતું હતું; તેની આંખ આગળ રંગબેરંગી ચિત્રો દેખાતાં હતાં. બધું અપાર્થિવ દેખાતું હતું. ઘોડી પવનવેગે જતી ને ચારે તરફની વસ્તુઓ જાણે દોડી જતી હોય એમ દેખાતું.

તેનાં નસ્કોરાં ફાટતાં હતાં, તેના ઘામાંથી લોહી નીકળતું હતું. પણ તેના કાનમાં વિજયઘોષણા થતી હતી. એકદમ એક ઘોષણાની અનેક ઘોષણાઓ થઈ આવી. ચારે તરફથી ઘોડેસ્વારો નીકળી આવ્યા. તે બધા કયાંથી આવ્યા તે સમજાયું નહીં, આગળ આવનાર પરશુરામ જેવો લાગતો હતો.

સાથે કોઇ અપરિચિત પુરુષ જેવો લાગતો હતો. ના. તે અપરિચિત ન હોતો, પણ તેની રાણી જેવુ તેનું મોં હતું. તેણે બુમ મારી "જયસિંહદેવ મહારાજની જય" રાજાએ કહ્યુ: "જય સોમનાથ."

બધા ચીંટાઇ વળ્યા. તેને ગળે શોષ પડયો.

"કોણ દેવિ ! તમે કયાંથી ? પરશુરામ તમારી ..ઘોડી..." રાજાએ બોલવાને પ્રયત્ન કર્યો. પણ કંઠ રુંધાયો. તેમણે ઘોડાની યાળ પકડવ પ્રયત્ન કર્યો; "પરમાર કાક...ખેમો...એભલ" પણ કંઈ સ્પષ્ટ શબ્દ નીકળ્યા નહીં. બધાએ તેમને ઉંચક્યા...ને અંધારું થઇ ગયું.

પ્રકરણ ૨૯ મું

કાકનું શું થયું ?

બીજે દિવસે રાતે જયસિંહ મહારાજને લાગ્યું કે પોતાનાં ગાત્રે ગાત્ર ગળતાં હતાં. ને તેના હાથ પગ ને માથું બાંધેલાં હતાં. શું તે કેદ પકડાયો હતો ? શું તેણે એભલ નાયક ને સોરઠીઓ પર જીત મેળવી એ ખોટી વાત ? તેને પરશુરામ ને લીલાદેવી મળ્યાં એ સ્વપ્નુંજ ? તેણે આંખો ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ જાણે તે સીવાઈ ગઇ હોય એમ લાગ્યું. તેણે મહામહેનતે આંખો ઉઘાડી. શું તે કારાગ્રહમાં હતો ? પગ આગળ બે વૃદ્ધ માણસો બેઠા હતા. માથા પાસે એક સ્ત્રી બેઠી હતી. તેમનાં બધાંનાં મુખ પરિચિત લાગ્યાં.

" ભાઇ ! જયદેવ. " પેલી સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો.

જયદેવે અવાજ ઓળખ્યો. " બા ! હું કયાં છું. ? "

" રાજમહેલમાં. " મીનળદેવીએ કહ્યું. " વૈદરાજ ! દવા ચટાડો. "

" તૈયાર છે " કહી રાજવૈદે દવા ચટાડી. રાજાને જરા સારું લાગ્યું.

" બા ! પરમાર કેમ છે ? કોણ મહેતાજી ? " રાજાએ પગ આગળ બેઠેલા બીજા વૃદ્ધને સંબોધીને કહ્યું.

" હા. મહારાજ ! " મુંજાલે કહ્યું " પરમારને ઠીક છે. ફીકર કરશો નહીં. "

" ને એભલ નાયક ? "

" વખત છે ને સવાર લાગ્યે દેખે. "

" ને કાકનું શું થયું ? "

" તું શું કામ ચિંતા કરે છે ?" મીનળદેવીએ પુછ્યું.

" હું નહીં કરું તો કરશે કોણ ? એ તો મારો જમણો હાથ છે." રાજાએ જરા અકળાઇને કહ્યું. વૈદે તેના હાથ પર હાથ ફેરવ્યો. મીનળદેવીએ રાજાના માથા પર હાથ મુકયો. રાજા જરા અસ્વસ્થ થતા લાગ્યા.

રાજાની મચ્છરદાની પાછળથી એક નિઃશ્વાસ આવ્યો. રાજાએ તે સાંભળ્યો. તેના મગજ આગળ લીલાદેવીનું મુખ આવ્યું.

" મહેતાજી ! હું ક્યારે સારો થઇશ ?"

" અરે બે ત્રણ દહાડામાં. નામનું થોડું વાગ્યું છે."

" પરશુરામ ક્યાં છે ?"

" બેટા ! એને બોલાવા મોકલું ?"

" હા."

મીનળબાએ હુકમ કર્યો એટલે એક અનુચર પરશુરામને તેડવા ગયો; અને રાજા આંખ મીંચીને પડી રહ્યા. થોડી વારે દંડનાયક આવી પહોંચ્યા. રાજા તેને માટે વાટ જોતા હતા એટલે તરત આંખો ઉઘાડી.

" પરશુરામ !"

" જી."

" કાકની તપાસ કરી ?"

" મહારાજ ! ફીકર કરશો નહીં. એને માટે ચારે તરફ માણસો દોડાવ્યા છે.

" આ ! મેં એને અન્યાય કર્યો, ને મારે માટે એ મોતના મોંમાં ગયો. એ નહીં હોત તો આજે અમે બધા એભલ નાયકના કેદી થાત."

" મને ખેમાએ બધું કહ્યું," મીનળદેવીએ કહ્યું " અને ખેમો પોતે કાકને શોધવા ગયો છે."

" કોણ જાય ને કોણ રહે તેની મને પરવા નથી. પણ કાક જડવો જોઇએ."

" મહારાજ !" મુંજાલે કહ્યું " તમે અત્યારે શાંત થઇ રહો. કાલે સવારે તમે જાતે જોઇએ તો શોધવા જજો. મને પણ કાકનીજ ચિંતા છે."

" નહીં તો પેલા ખેંગારનો આખો ગીરનાર ઉખેડી નાંખીશ." રાજાએ કહ્યું.

" અન્નદાતા ! હવે મુંગા થઇ સુઇ રહો તો સારું." વૈદરાજે કહ્યું. રાજાએ પાસું બદલ્યું.

બીજે દિવસે સવારે ખેમો પાછો આવ્યો. એણે ગઇ કાલે જે ચોકી આગળ લડાઇ થઇ હતી, ત્યાંથી પગીઓની મદદથી કાકના ઘોડાએ

લીધેલો રસ્તો પણ શોધી કાઢ્યો. પગલાં ઉપરથી લાગતું હતું કે રાજાને છોડી કાક જોજનેક તો આગળ ગયો, પાછળ સોરઠીઓની ટોળી પણ આવતી જણાઈ, અને સામેથી બીજાં થોડાં આવતાં માણસોનાં પગલાં પરખાયાં. ત્યાં ઝપાઝપીનાં ચિન્હો પણ હતાં. થોડાંક માણસો મરાયાં હોય એમ લાગ્યું. ત્યાંથી બધા એભલ નાયકની ચોકી તરફ ગયા દેખાયા.

એમાને આગળ વધવું ડહાપણભર્યું લાગ્યું નહીં પણ, બે વાત ચોક્કસ થઈ. એક તો એ કે કાક પકડાયો, ને બીજી એ કે તેને એભલની ચોકી પર લઈ જવામાં આવ્યો. પણ કાક જીવતો પકડાયો કે મરેલો, એભલે તેને કેદ કર્યો કે મારી નાખ્યો, એ ચોકીમાં હતો કે નહીં, એ પ્રશ્નોનો નિર્ણય થઈ શક્યો નહીં. મુંજાલ ને પરશુરામે મસલત કરી નક્કી કર્યું કે હાલ એભલની ચોકી પર હલ્લો કરવામાં માલ ન હતો, કારણ કે વીફરેલા સોરઠીઓ ખુને ભરાય તો કાકનો જીવ લે. એભલ તો બેભાન અવસ્થામાં હતો એટલે એની પાસે કે બાતમી મળે એમ ન હોતી.

સ્થિતિ ગંભીર થઈ. મહારાજને સારા થઈ કાકને શોધવાની અધીરાઈ એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે તેમા તેમને ફરીથી તાવ આવ્યો. જગદેવ પરમાર જીવન ને મૃત્યુ વચ્ચે હીંચોળા ખાતો હતો. એભલ નાયક મૃત્યુના દ્વારમાં જઈ ઊભો હતો. મુંજાલે બધી હકુમત હાથમાં લીધી. રાજગઢનાં બારણાં બંધ રાખી, રાજાની તબીઅતના શુભ સમાચાર ચારે તરફ પ્રસારવામાં આવ્યા. રખેને એભલનું વેર લેવા સોરઠીઓ કાકને કૈં કરે તે બીકે એભલ પણ સારો તાજો છે એવી અફવા જુગનાઢ પહોંચે એમ પેરવી કરવામાં આવી. ચારે તરફની ચોકીઓ મજબુત કરવામાં આવી. રખેને ખેંગાર આ પ્રસંગનો લાભ લઈ હલ્લો કરે તો તે વિજયી ન નીવડે તેને માટે બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. પરશુરામને ચોરે મુંજાલ મહેતા ઉતરીને બેઠા, ને ચારે દિશાના હુકમોનો કબજો મહાઅમાત્યે લીધો.

મીનળદેવી અને વૈદરાજે રાજાની તબીઅત સુધારવા પ્રયત્ન કર્યા. લીલાદેવી મર્યાદાથી રાજા પાસે બેસી ન શકી.

ત્રણ દહાડા થયાં કાકનો પતો ન હોતો. જો તે જીવતો ને છુટો હોય તો તો જરુર માઝો આવે. જો તેને એભલ નાયકે પકડ્યો હોય તો તે એભલ નાયકની સાથે કેમ ન હોતો? બધાના મગજમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો હતો કે કાકનો દેહ એભલ સાથે લડતાં પડ્યો.

આ વહેમ જેમ જેમ જુદાં જુદાં માણસના મગજમાં દૃઢ થતે ગયો તેમ તેમ તેમનાં આચરણમાં ફેર પડતો ગયો. મુંજાલનું મોઢું ગંભીર થઈ ગયું, ને તેની વાણીમાંથી મૃદુતા જઈ નમ્રતા આવી. મીનળદેવીને લાગ્યું કે કાકનું મરણ ઘણુંજ અશુભ ચિન્હ હતું અને તેની તેના પુત્ર ને પુત્રવધૂ પર માઠી અસર થવાની. પરશુરામ ઉગ્ર થઈ ગયા ને તેના મોટા ડોળા ઘુરકી રહ્યા: અને ગુસ્સાના આવેશમાં આવ્યા હતા છતાં પણ તે પોતાની બેચેની છુપાવી શક્યા નહીં. લીલાદેવી તો વાઘણની માફક એકલા એકલાં ફાળો ભર્યા કરી.

ચિંતાનું વાદળ રાજગઢ પર આવ્યું હતું. દરેક જણના હૃદયમાં કંઈક નવું, કંઈક અપશુકનભર્યું સાંભળવાના ભણકારા વાગ્યા કરતા.

વિભાગ ત્રીજો

પ્રકરણ ૧ લું

અખાત્રીજનો ઉત્સવ

અખાત્રીજની સંધ્યા હતી. ભૃગુકચ્છમાં ગંગનાથનો મોટો મેળો ભરાયો હતો. આજે કેટલા દિવસ થયાં ગામેગામથી લોકો આ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતાં. આટલા બધાં માણસો કોઇ પણ અખાત્રીજ પર એકઠાં મળ્યાં હોય એવું કોઇના સ્મરણમાં નહોતું.

રેવાસ્નાન ને જાત્રાને બહાને, લાટના પાટનગરમાં ફરી આવવાને બહાને, ગમ્મત કરવાને બહાને, વ્યાપારની વૃદ્ધિ ને આડત નક્કી કરવા માટે, જુદી જુદી જગ્યાની વસ્તુઓનું પ્રદર્શન કરવા માટે કે વરસ માટે ફસલ ભરી જવાને ઇરાદે—એમ અનેક કારણે અખાત્રીજે આખા લાટમાંથી લોકો ભેગા થતાં અને આવે વખતે રેવાસ્નાનનું માહાત્મ્ય પણ વધી જતું; અને બ્રાહ્મણોનો સંઘ ગામેગામથી શ્રદ્ધા પ્રસારવા ને શ્રદ્ધાનો લાભ લેવા આવી પહોંચતો. ત્રણ ચાર દિવસ જાત્રાળુઓ ઉત્સવઘેલા બની જતા; અને દરેક પ્રકારની રમત ગમતમાં નિરંકુશ બની મશગુલ થઇ જતા.

રેવાજીના વિશાલ તટ પર લોકો કામડાનાં કામચલાઉ ઝુંપડાં કરી પડ્યા હતા; અને આખા ગામમાં લોકો કીડીઓની માફક ઉભરાતા. દિવસ ને રાત કીર્તન ને ભજન ચાલ્યા કરતાં ને લોકોની ઠઠ મંદિરોમાં ન ઓવારા પર જામતી.

આ વર્ષના મેળામાં બે વસ્તુઓ અસાધારણ હતી. મેળામાં આવનાર થોડાંજ બૈરાં-છોકરાં લઇને આવતાં; અને આટલા મોટા મેળાના પ્રમાણમાં પરદેશી ચીજોની દુકાનો માત્ર ગણીગાંઠીજ હતી. અને

લુંટાવાનો ભય હોય એવા કૈં કૈં ગપાટા ચારે ગમ ફેલાયા હતા; પણ તેને કોઇ માનતું-નહીં. લોકોનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો, અને શોખીન શહેરીઓ પ્રસંગનો આનંદ લુંટવામાં એટલા તલ્લીન થયલા જણાતા હતા કે આ પ્રસંગમાં કૈં અસાધારણ છે એમ કોઇને ખાસ લાગતું નહીં.

અખાત્રીજની સાંજે નદી તીરે લોકોની ભીડ કૈં અજબ હતી. કોઇ ગાતા; કોઇ 'ગંગનાથની જય' બોલાવતા; કોઇ ભજન મંડલીઓ કીર્તન કરતી; કોઇક લહેરી ગુચ્છળાં વળી ગપ્પાં મારતાં; કેટલાકો નદીમાં દીવા તરતા મુકવાની તૈઆરી કરતા; કેટલાક હવાઇઓ ફોડવાની હોંસથી અંધકારની વાટ જોતા; કેટલાક હોડીવાળાઓ જોડે નદીમાં ફરવા જવા ભાવ ઠેરવી રહ્યા હતા.

છતાં કોણ જાણે કેમ પણ કેટલાક પરદેશીઓ છાનામાના મુંગામુંગા ફરતા; અને જેમ અંધારું થતું ગયું તેમતેમ કેટલાક લોકો શેરીઓમાં ઝપાઝપ જવા માંડયા.

પટ્ટણી સૈનિકોએ પણ આવા પર્વનો પુરેપુરો લાભ લેવા ગળે હાર પહેરી, હાથમાં છડી લઇ લોકોમાં આનંદથી ફરવા માંડયું.

રાત પડવા આવી ને શહેરમાં દીવાળીના જેવી રોશની થઇ રહી.

આ મેળાનાં મુખ્ય અંગ ગંગનાથ મહાદેવની અને નર્મદાની મૂર્તિની આરતી હતાં. મહાદેવની આરતીઓમાં પુરુષોની મેદની થતી; નર્મદાની મૂર્તિની આરતીમાં સ્ત્રીઓ જતી.

ગંગનાથનું પુરાણું મંદિર નીચું છતાં ભવ્ય હતું. એનું ગર્ભદ્વાર નાનું હતું અને તેમાંથી અંધારા ભોયરામાં વિરાજતું શિવનું મોટું લિંગ નામનુંજ દેખાતું. અત્યારે લિંગ પર રૂપેરી જલાધારી ટપકતી; ને ચાર દીવીઓ અંદરના અંધકારને અસ્થિર ને આછા પ્રકાશથી ભેદતી. ત્રણ બ્રાહ્મણો નીચું માથું રાખી, રુદ્રી કર્યા કરતા હતા.

બહાર મંડપમા પોઠીઆ પાસે બે દીવીઓમાં બળતી અનેક જ્યોત નહીં જેવું અજવાળું પાડી, વાતાવરણને પૂજ્યભાવ પોષવાની અદ્ભુત

શક્તિ આપતી. એ વાતાવરણમાં રહી રહી ભક્તજન સજ્જનલયને જગ-પાવની ગંગાના નાથનાં દર્શન કરી પાવન થતા.

સંધ્યા સમય થયો એટલે દર્શન કરનારાઓને આવતા બંધ કરવામાં આવ્યા અને જેટલા મંડપમાં હતાં તેટલાજ ત્યાં ઊભા રહ્યા અને જોતજોતામાં મંદિરની બહાર દર્શન કરનારની ને મેળામાં ફરનારની ઠઠ જામી ગઈ. આરતીનો વખત થયો હોવાથી ગામના મોટા આવી લાગ્યા. નગરશેઠ તેજપાલ, તથા તેને ત્યાં લાટના બીજે ગામથી આવેલા પરોણાઓ; પટ્ટણી સેનાનો નાયક ભટ્ટરાજ માધવ અને લાટની સેનાનો નાયક રુદ્રમલ્લ; કોઠારી ભાભાશેઠ અને બીજા બેચાર આગેવાન શહેરીઓ—આ બધાં આવ્યાં.

ગંગનાથ મહાદેવની અખાત્રીજની આરતી અસલી જમાનાથી ઘણો મોટો પ્રસંગ મનાતો. લાટના સ્વતંત્ર રાજાઓ દરબાર સહિત આ પ્રસંગે હાજર રહેતા અને આરતી થઇ રહેતાં રાજાની સ્વારી ગામમાં નીકળતી. લાટનું સ્વાતંત્ર્ય ગયું ત્યાર પછી પણ પટ્ટણી સત્તાધીશો આ આરતીનું માહાત્મ્ય જાળવી રહ્યા હતા. માત્ર આરતી થઇ રહ્યા પછી સ્વારી કાઢવાની પ્રથા તેમણે બંધ કરી હતી.

બધા અગ્રણીઓ આવ્યા પણ દુર્ગપાલ આંબડ મહેતા નહોતા આવ્યા. આ ત્રણ દિવસ થયાં મેળાનો બધો ઉત્સાહ તેનામાં આવી ગયો હતો; અને તેમણે મજાહ મારવી શરુ કરી હતી. માધવ પણ શોખીન હતો એટલે તેણે પણ બને તેટલી મજાહ કરી; પણ દંડનાયક ને દુર્ગપાલ બનેની ગેરહાજરીમાં પાટણની સત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતે આરતીમાં હાજર રહેવું જોઇએ એવા હેતુથી તે અત્યારે આવી લાગ્યો. સવારે આંબડ મહેતાને તેણે આરતીમાં આવવા વીશે પુછ્યું હતું ત્યારે તો તેને આરતીમાં હાજર રહેવાનું કે જરુરનું જણાયું નહોતું; અને દેવભદ્રસૂરિને બપોરે એમણે અત્યારે જવુંજ જોઇએ એવું કે બબડયા હતા. માધવને આ પસંદ પડયું નહીં; પણ દુર્ગપાલ અને મહેતાના પુત્રને શીખામણ દેવાની તેણે ધૃષ્ટતા કર-

નર્મદાની આરતી [પૃષ્ઠ ૨૮૪

વાનું દુરસ્ત ધાર્યું નહીં. તેજપાલ નગરશેઠે ભાવિ જમાઇની તપાસ કરી; પણ તેમનો કૈં પત્તો ન લાગવાથી તેમણે એ વાત પડતી મુકી.

કોઇ આરતીની તૈયારી ન હોતું કરતું એ જોઇ તેજપાલે ગર્ભદ્વારમાં ડોકીઉં કરી કહ્યું: " કેમ ગોર ! કેટલી વાર છે ? "

એક આધેડ વયના બ્રાહ્મણે ઉંચું જોયું. " આજે તો બાપા આવવાના છે. "

તેજપાલ શેઠની આંખ જરાક પહોળી થઇ. જ્યારથી લાટનું સ્વાતંત્ર્ય ગયું ત્યારથી વૃદ્ધ રાજગોરે કોઇ પણ ક્રિયામાં ભાગ લેવો છોડી દીધો હતો. આજે તેને આરતી કરવા આવવાનું મન થયું જોઇ નગર શેઠને કૈં શંકા ઉત્પન્ન થઇ. તેણે ચારે તરફ જોયું. થોડા ઘણાં પરદેશી માણસો હતાં, થોડાક ગામના આગેવાનો હતા. એને શંકા અસ્થાને લાગી.

એટલામાં પૌત્રની મદદથી ચાલતા, લગભગ આંધળા થઇ ગએલા રાજગોર આવ્યા. બધાએ આવકાર દીધો. જયજયકાર સ્વીકારતા તે અંદર ગયા, અને એના છોકરાએ પુછ્યું.

" બાપા ! આરતી શરુ કરીશું ? '

" હા ! સંધ્યાસમય થયો છે. પણ–પણ–" કહી તેણે ચારે તરફ જોવા માંડયું.

તેના છોકરાએ આરતીની દીવેટો ચેતાવવા માંડી. બહાર લોકો વાત કરતા અટકી ગયા. રાજગોરે આરતી હાથમાં લેવા હાથ લંબાવ્યો ને બારણા આગળ એક ગંભીર ને પ્રૌઢ અવાજ આવ્યો: " ગુરુ ! જરા ઉભા રહો. સ્વામી મહારાજ બ્રહ્માનંદ સરસ્વતીને આવી જવા દો. "

બધાને મંદિર ડોલતું લાગ્યું. ચકિત થઇ બધાએ બારણા તરફ જોયું. રેવાપાલ બારણા વચ્ચે ઉભો હતો. તેના ગંભીર ચહેરા પર અમાનુષી ગાંભીર્ય હતું. તેની આંખમાં ઉંડું ઝનુન હતું. બ્રહ્માનંદ

સરસ્વતી—પૂર્વાશ્રમના ક્રુર સેનાપતિ—અસ્ત થએલા લાટની અણુવીસરાએલી મહત્તાની સજીવ મૂર્તિ—આ સમયે અહીંઆં! તેજપાલ શેઠના મગજમાં કૈંક અજવાળું પડયું. તેણે ગણુરાદને પોતાના દીકરાની ભયંકર મુખ મુદ્રા તરફ જોયું. માધવ ભટરાજના કપાળ પર કરચલી પડી. એને થયું કે તે પોતે અહીંઆં અત્યારે નહીં આવ્યો હોત તો સારું.

બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી હાથમાં દંડ લઇ દાખલ થયા અને સબહુમાન બધાએ રસ્તો કરી આપ્યો. મંદિરના વાતાવરણમાં પૂજ્યભાવનું પ્રાબલ્ય વધી ગયું. તે ધીમેધીમે ચાલતા પોઠીઆ પાસે જઇ, તેજપાલની પાસે બેઠા. તેજપાલ કાલભૈરવ સરખો ભયાનક ને નિશ્ચલ—બારણા આગળ ઉભો રહ્યો.

સ્વામીજી આવ્યા તેથી બહાર ઉભા રહેલ લોકોમાં થોડો ખળભળાટ થયો હતો; અને તે ધમાચકડીનો લાભ લઇ એક યુવાન્ પોદ્ધા મંડળના બારણા સુધી આવી પહોંચ્યો. સોમેશ્વર—કાકનો શિષ્ય ને નવા ગઢનો કીલ્લેદાર આરતીમાં મોડો પડ્યાની બીકે દોડતો દોડતો આવી લાગ્યો હતો.

તે બારણામાં પેઠો ને ત્યાં તેણે રેવાપાલને જોયો. તેણે અંદર નજર કરી તો બ્રહ્માનંદ સરસ્વતીને પોઠીઆ તરફ જતા જોયા. મહાદેવના લિંગ આગળ વૃદ્ધ રાજગોરને આરતી કરવા તૈઆરી કરતા જોયા. અને છેલ્લા થોડા દિવસમાં કેટલીક અપરિચિત વસ્તુઓ જોઇ હતી, ને કેટલાક ગપાટા સાંભળ્યા હતા તે બધા તેને યાદ આવ્યા. તેની આંખો ચમકી. તેને કૈં સમજ પડી. તે અંદર ઘુસી માધવ પાસે જવા ગયો. રેવાપાલે હાથ આડો ધર્યો ને બારણા પર મુકયો.

"સોમેશ્વર? આગળ જવાનું નથી" તેણે સત્તાવાહી અવાજે કહ્યું.

સોમેશ્વરે ગુસ્સામાં રેવાપાલ તરફ જોયુ. તેણે રેવાપાલની આંખમાં ખુની તેજ જોયું. તે રેવાપાલનો સ્વભાવ જાણતો હતો. વહેમથી દોરાઇ, આવે પ્રસંગે, તકરાર કરી છમકલું મચાવવામાં તેને અર્થ દેખાયો નહીં. અને તે રેવાપાલની પાછળ બાછળ બારણામાં ઉભો રહ્યો.

બધાને ન સમજાય એવું ગુંગળામણ. થતું લાગ્યું. રાજગોરે આરતી ધ્રુજતે હાથે લીધી ને તે થથરભમર કરતા ઉભા થયા. ઉભા થતાં, પગ સરક્યો ને હાથમાંથી આરતી સરી પડી—

ત્યાર પછી શું થયું તે કોઇને સમજાયું નહીં. ભયંકર સ્વપ્ન સમું વાતાવરણ પ્રસર્યું. મંત્ર ભણતા બ્રાહ્મણોએ ફૂંક મારી દીવાઓ હોલવી નાખ્યા. જોરથી રેવાપાલે આગલાં બારણાં બંધ કર્યાં. આખા મંડપમાં ગાઢ અંધકાર પ્રસરી રહ્યો. કેં લોકોનો પગરવ—કેં ગરબડ—એક બે ચીસો ને ધક્કામુક્કીનો અવાજ—ને રેવાપાલનો અવાજ જાણે ભુતાવળમાં પ્રતિશબ્દ થતો હોય એવો અપાર્થિવ સંભળાયો: "રાજગુરુ! સ્વતંત્ર લાટની આરતી હવે ગગનાથ ભગવાનને કરો."

બ્રાહ્મણોએ દીવા કર્યા મંડપમાં ભરાઇ રહેલા કેટલાક શહેરીઓએ આંખો ચોળી ત્યાં ઉભેલા ઘણા ખરાના હાથમાં નાગી તરવારો હતી, અને તેજપાલ, માધવ, રુદ્રમલ્લ ને ભાભશેઠ–પાટણની સત્તાના પ્રતિનિધિઓ–ત્યાં અદૃષ્ટ થઇ ગયા હતા.

પોઠીઆ આગળ સ્વામી બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી ઉભા થઇ ગયા. "લાટવાસીઓ! ગભરાશો નહીં. લાટ આજે સ્વતંત્ર થયું છે. રાજગુરુ! આરતી આરંભો. રેવાપાલ! હું કાલે સવારે ભગવા ઉતારીશ."

"ગુરુદેવની જય. ગગનાથ ભગવાનની જય" રેવાપાલે ઉત્સાહમાં આવી ગર્જના કરી.

"ગગનાથ ભગવાનનો જય" ત્યાં ઉભેલા બધાએ ઘોષણા કરી.

રાજગુરુ ઉભા થયા ને આરતી શરુ કરી. રેવાપાલ બહાર નીકળ્યો, ગગનાથની અગાસી પર ચઢ્યો ને એક હવાઇ લઇ ફોડી. હવાઇ ઉડી ને ઉંચે જઇ ફુટી. આખા નદીતીર પર તે દેખાઇ. નીચે તીર પર હજારો માણસો આનંદ કરતા હતા તેમણે આ હવાઇ ફુટેલી જોઇ.

* * *

સોમેશ્વર આ બધું જોતા રહ્યો નહીં. તેણે તો રાજગુરુને જાણી જોઇ આરતી હોલવતાં જોયા; બ્રાહ્મણોને દીવા હોલવતા જોયા; ને

રેવાપાલને બારણાં બંધ કરવા હાથ લંબાવતો જોયો; તેને બધું સમજાયું. તેને મંજરી ને તેનાં છોકરાં સાંભર્યાં. તેણે એકદમ મંદિર છોડ્યું; ને લોકોને ધક્કા મારી રસ્તો કાપતો તે સાંબા બૃહસ્પતિના વાડા તરફ દોડ્યો.

* * *

નદી કીનારે આનંદ કરતા પટ્ટણી સૈનિકોએ રેવાપાલે ફોડેલી હવાઇ જોઇને હસવા માંડ્યું. પણ તે હાસ્ય પુરું થાય તે પહેલાં બે હજાર હથીઆરબંધ માણસો તેમના પર તુટી પડયા ને તેમને મુસ્કેટાટ બાંધી લઇ ગયા. મેળામાં હાહાકાર મચ્યો. લોકોમાં ભંગાણ પડયું. ગામમાં બારણાં બધ થવા માંડયાં.

* * * *

હવાઇ ફોડી રેવાપાલ અગાશી પર ઉભો રહ્યો ને પ્રૌઢ અવાજે ત્યાં એકઠા થએલા લોકોને કહ્યું :

"લાટવાસીઓ ! આજે આપણે પશુ મટી નર થયા છીએ. પટ્ટણી સૈન્યને ભૃગુકચ્છમાંથી નિર્મૂલ કર્યું છે. અત્યારે આખા લાટમાં ખેટકપુર[1]માં, વટપદ્ર[2]માં, જંબુસરમાં, અંકલેશ્વર ને નાંદોદમાં, માંડવી ને કામરેજમાં તેમનાં સૈન્યનો વિનાશ શરુ થઇ ચુકયો હશે.

બંધુઓ ! લાટની બેડીઓ આજે તુટી છે–કાલે સવારે સોનાનો સુરજ ઉગશે. હાથમાંથી ગએલું લાટ કાલે સવારે તમારા હાથમાં આવશે. ગુરુદેવ ધ્રુવસેન સેનાપતિ કાલે ભગવાં ઉતારી કવચ પહેરશે ને લાટ પર તેમની આણ ફરશે. જાઓ આનંદ કરો. ને બોલો ગગનાથ ભગવાનની જય !"

ત્યાં ઉભેલા લોકો કેટલાક સમજ્યા, કેટલાક ન સમજ્યે સાંભળી રહ્યા; અને બધાએ "ધ્રુવસેન સેનાપતિની જય, ગંગનાથ મહાદેવની જય" નો પ્રતિશબ્દ કર્યો.

---

૧ ખેડા. ૨ વડોદરા.

આનંદમગ્ન ભૃગુકચ્છમાં ગભરાટ પ્રસર્યો. લોકોએ વગરસમજ્યે દોડવા માંડયું. તેમના ઉત્સાહે ત્રાસનું સ્વરૂપ લીધું. દુકાનદારોએ દીવા હોલવી દુકાનો બંધ કરવા માંડી. યાત્રાળુઓને કે સમજ પડી નહીં. કોઇએ છોકરાં ખોયાં; કોઇએ માબાપ ખોયાં; કોઇને કયાં જવું તે સુઝયું નહીં. કોઇએ કહ્યું કે પટ્ટણીઓની કતલ થઇ; કોઇએ સાંભળ્યું કે પટ્ટણીઓએ કતલ ચલાવી. કોઇએ "ધ્રુવસેન સેનાપતિની જય"ની ઘોષણા સાંભળી; કોઇને ખાત્રી હતી કે ધ્રુવસેન સેનાપતિ પરલોકવાસી થયા. દરેક જણે દોડવા માંડયુ, દરેક જણે કંપવા માંડયું, દરેક જણે પોતાને ઘેર કે ઉતારે જઇ ભરાઇ જવા માંડયું.

થોડા વારે ગામમાં શસ્ત્રસજ્જિત પુરુષો ફરવા લાગ્યા ને પટ્ટણી સત્તાધીશોના ઘરની જડતી લેવા લાગ્યા; અને પટ્ટણી પાઘડી પહેરનારો જોયો કે તેને પરહેજ કરવા લાગ્યા.

* * *

ત્રણ ચાર ઘડી પછી રેવાપાલ થોડાક માણસો સાથે ગંગનાથના મંદિરની બહાર નીકળ્યો ને ઘોડા પર ચઢી ગામની તપાસ કરવા નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૨ જું

નર્મદાની આરતી

ભૃગુકચ્છના નવા દુર્ગપાલ આંબડ મહેતાએ અખાત્રીજની જાત્રાની લહેર પુરેપુરી માણવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પહેલા બે દિવસ તે નીરાંતે ઉઠતા, ને તેલફુલેલથી સ્નાન કરી, પાલખીએ ચઢી સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાં દરબાર ભરતા. પછી ઠેકાણેઠેકાણેથી આવેલાં નિમંત્રણો સ્વીકારવામાં, ને મેળામાં માધવ નાગર સાથે ફરવામાં દિવસ જતો. સાંજના તે હોડીમાં બેસી નદીમાં ફરવા નીકળતા, અને લહેરમાં આવતાં નદીમાં દીવા મુકવાનું કામ હસતાંહસતાં સ્વહસ્તે કરતા.

આંબડ મહેતાના હૃદયમાં અવિમુકતેશ્વરના મંદિરમાં આરતી વખ દર્શન કરવા જવાની અજબ શ્રદ્ધા જાગેલી હોવાથી નદી પરથી ત્યાં જતા: અને ફરતાફરતા રાતના તેજપાલ નગરશેઠને ત્યાં સુવા આ પહોંચતા. રસ્તે જતા માણસની મોટેથી મજાક કરવી, શોભીત દુકાનોમાં જઇ આવવું, ભજનકીર્તન થતાં હોય ત્યાં સાંભળવા ઉભ રહેવું, રાતના બેટ પર જઇ હવાઇઓ છોડવી નિરંકુશ રીતે ફરવું હસવું—આ બધું નવા દુર્ગપાલના આચરણથી શિષ્ટાચાર લેખાવ લાગ્યું. એમના પહેરવેષની નવીનતા, એમની પાઘડીનો રંગ, એમન ચાલવાની ઢબ, એમના ઔદાર્યની નિઃસીમતા: આ સર્વમાં કંઈ એવ પ્રકારની મોહક નફટાઇ હતી કે ભૃગુકચ્છના ચુનંદા લહેરીઓએ પાટણ ને ખંભાતના અગ્રગણ્ય મોજીલા આગળ શિર ઝુકાવ્યું; અને તેન રીતભાતનું અનુકરણ કરી લાટીય લહેરીપણામાં પટ્ટણીતત્ત્વોનું ઉમેરણ ઝપાટાબંધ કરવા માંડયું. ગંભીર વયોવૃદ્ધ કે શુષ્ક શહેરીઓ પરાપૂર્વથ ચાલી આવેલી પ્રતિષ્ઠાની ભાવનાઓ આ પ્રમાણે તોડાતી જોઇ નવા જમાનાના દુર્ભાગ્ય પર નિઃશ્વાસ પરંપરા મુકતા ચાલ્યા.

નેરો બોબડો દુર્ગપાલનો અનુચર થયો હતો; અને તેનું હસતું મોઢું ને હસવુ આવે એવું શરીર દુર્ગપાલના રસાલાની શોભામા અભિવૃદ્ધિ કરી રહેતાં

આંબડ મહેતા મેળાના ઉત્સવનો લાભ લઇ દહાડામાં બે વખત મંજરીની ખબર લેવા જતા; પણ વિદ્વત્તા ને સસ્કારની નિરંતર સેવામાં પરિપકવ થએલી મંજરીની રસિકતાને અને પતિવિયોગથી નિવૃત્ત થએલી તેની રસવૃત્તિને આશ્રમટનું આ મોજીલાપણું દુ:સહ થઇ પડતું. નવા દુર્ગપાલને આ મનોદશા પારખવા જેટલી નીરાંત નહોતી.

અખાત્રીજને દિવસે આંબડ મહેતાએ પોતાના સ્વભાવને પુરેપુરો ઓપ આપ્યો. તેની ખુબીઓ હતી તેનાથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી થવા માંડી; અને દુર્ગપાલનો દાખલો જોઇ લાટના યુવકોને અજબ પ્રેરણા મળી.

સવારના આમ્રભટે નેરાને બોલાવ્યો. નેરો નવા દુર્ગપાલનો માનીતો અનુચર ને સલાહકાર થઇ પડયો હતો.

"નેરા ! આજે શુ ?"

"બા–બાપુ ! સાં–સાંજે" નેરાએ અવાજ ધીમો કરી કહ્યું; "બ–બ–બા ર–રેવાજીની આરતીમાં જશે. ત–ત–મે તો ગં–ગંનાથની-આરતીમાં જ–જ–જ–શેની ?"

આમ્રટભને જરા કચવાટ થયો.

"હું ગંગનાથની આરતીમાં નથી જવાનો. પણ રેવાજીની આરતીમાં તો એકલાં બૈરાંજ જશે. મારાથી કેમ જવાશે ?"

નેરાના મોઢા પર વિશાલ હાસ્ય ખીલી રહ્યું. "ન-નેરા પર ભરોસો રખો મારા અન્નદાતા! પ–પડોશમાં એક ઘ–ઘર છે. ત્યાંથી બ–બ–બધું જોવાશે."

"પણ ઘરના લોકો જાણશે તો?"

"ક–ક-કૈં વાત છે, મ–મારા શેઠ!" નેરાએ થોડા દહાડામાં આંબડ મહેતા જોડે દોસ્તી બાંધી દીધી હતી. "આખા ઘ–ઘરમાં આપણે બે એકલાજ."

"શાબાશ નેરાભટ" આંબડે સંતોષથી કહ્યું "બ–બ–બાપુને ઘણી ખમ્મા" કહી નેરાએ નીચા નમી નમસ્કાર કર્યા.

આંબડે ઘણી યુક્તિથી તેજપાલ શેઠને સુકવ્યા, માધવને વળાવ્યો અને સાંજ પડવા આવી એટલે નેરાને સાથે લઇ પગે ચાલી દેવભદ્રસૂરિના અપાસરા તરફ તે નીકળ્યો. મેળાનો દિવસ એટલે દુર્ગપાલને આમ જતાં જોઇ કોઇને વિસ્મય થયું નહીં. અપાસરા પાસે આવતાં એક નિર્જન રસ્તો આવ્યો કે બંને જણ એક ગલીમાં વળ્યા; અને આમ્રભટે પોતાનો ભપકાદાર પહેરવેશ કાઢી, તદ્દન સાદો પોશાક પહેરી લીધો. બંને જણ ઝપાટાબંધ પાછા નદી કીનારે આવી નર્મદાના મંદિર પાસે આવી લાગ્યા.

મંદિર આગળ એક નાનું ઘર હતું. નેરાએ ગજવામાંથી કુંચી

કાઢી બારણાનું તાળું ઉઘાડયું અને બંનેએ અંદર જઇ બારણું વાસ્યું. બારણા પાસે એક બારી હતી તે નેરાએ ઉઘાડી ને તેની ત્યાં એક ગાદી પાથરી તકીઓ મુકી આપ્યો. બારીમાંથી રેવાજીના મંદિરમાં નજર પડતી.

આ મંદિર નાનું પણ ઘાટીલું હતું. અને મૂર્તિ ઘણી પુરાણી હતી છતાં ગયે વર્ષેજ ત્રિભુવનપાલ દંડનાયકે પાટણથી કારીગરો બોલાવી તેનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેનું નાનકડું ને સુકુમાર લાગતું શિખર રુદ્રદુહિતા નર્મદાના લાવણ્યમય શરીરની પ્રતિમારુપ હોય એમ લાગતું. મંદિરનો મંડપ એટલો નાનો હતો કે આવે પ્રસંગે દર્શન કરવા આવનારને બહારના વિશાલ ઓટલા પરજ ઉભા રહેવું પડતું.

આશરે પચ્ચીસેક સ્ત્રીઓ આ ઓટલા પર આવી લાગી હતી; અને ધીમેધીમે બીજીઓ આવતી હતી. આંબડ તકીઆ પર માથું નાખી આવતી સ્ત્રીઓને જોવા માંડી. ત્યાં ગરીબ સ્ત્રીઓ પણ હતી; ને ધનાઢયોની આભૂષણના ભારથી લચેલી સ્ત્રીઓ પણ હતી. ધનવાનોની કુલવધૂઓમાં પણ રસાકસી સ્પષ્ટ દેખાતી; અને તેમનામાં એક બીજાને આંજવાના પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા હતા. ગરીબાઇમાંથી ધનવાન્ થએલાની સ્ત્રીઓનો આડંબર ને પેઢીધર ધન ખરચ્યાથી આવેલા સંસ્કારવાળી સ્ત્રીની આભૂષણ પહેરવાની સરળતા; ગરીબ છતાં પૈસાવાળા મનાવા મથતી સ્ત્રીઓનો ભપકો ને પૈસા છતાં સાદાઇમાં શોભતી ડાહી સ્ત્રીઓની છટા—આ બધાં ત્યાં દેખાતાં. કેટલીક વૃદ્ધ છતાં જુવાનમાં ખપવા મથતી; કેટલીક જુવાન છતાં વયનો ભાર ને ડહાપણનો ડોળ કરતી; કેટલીક રૂપગર્વિતાનો ન છુપાવાય એવો ઠસ્સો બહાર પડી આવતો; કેટલીક શરમાળ સુંદરીઓ નીચું જોઇ પોતાનું રૂપ ઢાંકવાના નિષ્ફલ પ્રયત્ન કરતી. એક ઘણીજ જાડી સ્ત્રી, ઘણાંજ મોટાં કલ્લાં પહેરી ઘણીજ ઉતાવળે આવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. બે સ્વરૂપવાન બહેનો, એકબીજાના હાથમાં હાથ નાખી, જાણે બે વેલીઓ પવનમાં ડોલતી હોય તેમ આવી લાગી. નાની બાળકીઓનો એક સમૂહ

કલ્લોલતો ને કુદતો આવી પહોંચ્યો. આંબડ મહેતા મંજરીની વાટ જોતા જોતા, અનુભવી લહેરીની ઝીણવટથી આ વૃંદને જોઇ રહ્યા.

નગરશેઠના ઘરનાં આવી લાગ્યાં. રેવાપાલની સ્ત્રી એનાં આગળ આવી. આંબડ મહેતાને આ સ્ત્રી જોઇ ઘણોજ કંટાળો આવતો હતો. અને ને તેના સંસર્ગથી કેમ દૂર રહેવું તેની યુક્તિ તેણે કયારની કરી મુકી હતી. તેની પાછળ પોતાની ભાવિ પત્ની, સોળ વર્ષની ઉછળતી, કુદતી ને હસતી, આવી. આંબડે વિચાર કરવા માંડયો કે આની જોડે જીવન જશે તો ઠીક–ને તેનું ચિત્ત વ્યગ્ર થઇ ગયું. ત્રણ જણીઓ આવી–ને તેનું હૈયું ઉછળી રહ્યું.

ત્રણમાંથી આગળ આવનાર દેવદારુ સમી ઉંચી ને ઘાટીલી હતી. તે ડગ ધરતી ત્યાં છટા નીતરતી ને ડોલતી ત્યાં રસ ઝરતો. જેમ રાજહંસી તરી આવે તેમ તે આવી–ધીમી ને સ્વભાવિક પણ ગૌરવશીલ ગતિથી. તેના મુખ પર તેજભર્યું હાસ્ય દીપતું. તેનો અવાજ વાતો કરતી સ્ત્રીઓના કીલકીલાટથી નીરાળો, વાંસળીના કોમળ સુર સમો સંભળાયો.

મંજરીએ સાદાં ને સફેદ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. તેના અંગ ઉપર આભૂષણો નામનાંજ હતાં. આ પ્રસંગને માટે તેણે કૈં પણ ટાપટીપ કરી હોય એમ જણાતું નહોતું. અને છતાં તેની સાદાઇમાં રહેલી વિશિષ્ટતામાં આકર્ષણ કૈં ઓરજ હતું.

મંજરી આવી–નિરભિમાન રુપથી બધાંને આંજતી; અને સ્ત્રીઓમાં શાંતિ પ્રસરી. આંબડ મહેતાના હૈયામાં તોફાન શરુ થયું.

તે અને તેની બહેનપણીઓ ઓળખીતીઓ જોડે હસતી બોલતી આવી.

"કેમ એનાં ભાભી?" મંજરીએ પુછ્યું.

"સારું."

"ને પ્રાણકુંવર તું–" આંબડની ભાવિ પત્નીને મંજરીએ પુછ્યું.

"મંજરીબા! કેમ આજે સાદાં સાદાં?" તેણે મંજરીનાં સફેત વસ્ત્ર ને આભૂષણ વિનાના અંગ તરફ નજર કરી.

મંજરી હસી. તેમાં જરાક ગ્લાનિ હતી. "બહેન! હજુ તને એ સમજતાં વાર છે."

"મંજરીબા! તમારા વગર બધું અંધારુંજ હતું" એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ કહ્યું. આંબડે એકલા એકલાં અભિપ્રાયને અનુમતિ આપી.

"બા!" પુજારી આગળ આવ્યો. "બા! હવે તમે આરતી શરુ કરો. તમારા વગર કોઇ એકડોજ નથી કરતું."

"હા! બા." મોટાં કલ્લાંવાળી સ્ત્રીનો મોટો ને કઠોર અવાજ આવ્યો. "તમારા વગર આવડે છે કોને?" આંબડનું હૈયું ગર્વ છલકાયું.

"પણ તમે બધાં કૈં બોલો. મને જે આવડે છે તે તમે ઉપાડશો કેમ કરીને?"

"ના. બા! તમેજ શરુ કરો. પછી અમે બીજું કૈં બોલીશું." બે ત્રણ સ્ત્રીઓએ આગ્રહ કર્યો.

એનાંને આ લોકપ્રિયતા નહોતી ગમતી એ તેના મોઢા પર સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

"ઉભાં રહો" મંજરીએ હસીને કહ્યું. "મને પુરાણની એક ઘણીજ જુની સ્તુતિ આવડે છે તે બોલું? ચાલશે?"

"હા.-હા" બધાં બોલી ઉઠયાં. ને પેલી નાની છોકરીઓએ તાળી પાડી. "હા બા; હા બા." મંજરીએ જવાબમાં એક હેતભર્યું હાસ્ય મોકલાવ્યું.

તે પલ વાર મુગી રહી ને ગળું ખંખાર્યું! આંબડ મહેતાના હૃદયમાં કૈં કૈં નાદ થઇ ઉઠયા.

તે ઝાંખા પ્રકાશમાં, સ્વર્ગથી ઉતરી આવેલી અપ્સરા સમી તે સુંદરીના અનુપમ સૌંદર્યને તે જોઇ રહ્યો. તેનું મુખ આ સુંદરીઓના સમૂહમાં પણ અસાધારણ તેજે મઢયું હોય એવું લાગ્યું. તેનાં મોટાં, ચચલ નેત્રોમાં દબાવેલા અંતરના ભાવોની, જરાક ખિન્નતાભરી છાયા હતી. તેના હોઠની અકથ્ય રસસમૃદ્ધિ ઠાલવવા તે તત્પર થઇ હોય તેમ જરાક નમી હતી. અને તેની લાંબી ડોકનો મોહક મરોડ સૌંદર્યના

અણુદીઠ સ્વપ્નાંઓ તેના મનમાં ખડાં કરી રહ્યો હતો.

કોઇ ઉસ્તાદ શિલ્પીએ કોરી કાઢેલી અપૂર્વ મૂર્તિ જોઇ વિલાસવૃત્તિ નષ્ટ થાય ને નિર્મલ રસવૃત્તિ કે સૌંદર્યભક્તિ જાગે તેમ આંબડ મહેતાને થયું. આંબડ શોખીન હતો; પણ તેની વૃત્તિઓ જડ થઇ નહોતી ગઇ. તેના મોજીલા સ્વભાવનાં મૂળોમાં સૌંદર્ય પારખવાની, સૌંદર્યની પૂજા કરવાની શક્તિ સમાઇ હતી. વિલાસી જીવનમાં આ શક્તિ જરા કટાઇ ગઇ હતી; પણ અત્યારે જ્યારે મંજરી દૂર ને દુષ્પ્રાપ્ય લાગતી હતી, જ્યારે તેના દર્શન ને પ્રશસા પરજ જીવન વીતાવવાની ફરજ પડી હતી ત્યારે તેની આ શક્તિ પાછી સતેજ થઇ.

અત્યારે તે ભક્તના આત્મસમર્પણથી આ સુંદરીને જોઇ રહ્યો. પોતાની મોટાઇનો ખ્યાલ અત્યારે તે વીસરી ગયો. તેની લાલસા નષ્ટ થઇ. તેના હૃદયની અશુદ્ધ ભાવો દબાઇ ગયા. તેને એટલુંજ ભાન રહ્યું કે જેને તે સૌંદર્ય ને છટા ગણતો હતો, લાવણ્ય ને ગૌરવ માનતો હતો તે બધાં લક્ષણોની વિશુદ્ધ ને અપૂર્વ પ્રતિમા અત્યારે ત્યાં ઉભી હતી; અને તેનું અંતર, અર્ઘ્ય આપતાં આપતાં. અલ્પતા અનુભવી પ્રણિપાત કરી રહ્યું હતું.

પ્રકરણ ૩ જું

મંજરીનું સ્થાન

પુજારીએ આરતી ચેતાવી, ઘંટડી વગાડવી શરુ કરી; ને વસંત શરુ થતા પહેલી કોયલ ટહુકે તેમ મંજરીનો સ્વર ટહુકી રહ્યો. તેના સ્વરે આંબડના હૃદયમાં કૈં કૈં પ્રતિશબ્દો જગાવ્યા. ઉત્સાહ, આકાંક્ષા, વિજય, સુખ, પ્રેમ—બધા ભાવો જાગ્યા. તેણે છાતી પર હાથ દાબ્યો; ને મૂર્છા પામ્યો હોય એવી દશામાં પડી રહ્યો.

આંબડના હૃદયમાં શા શા ભાવો જાગતા હતા તે જાણ્યા વિના મંજરીએ આરતી ગાવી શરુ કરી.

મંજરી હસી. તેમાં જરાક ગ્લાનિ હતી. "બહેન! હજુ તને એ સમજતાં વાર છે."

"મંજરીબા! તમારા વગર બધું અંધારુંજ હતું" એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ કહ્યું. આંબડે એકલાં એકલાં અભિપ્રાયને અનુમતિ આપી.

"બા!" પુજારી આગળ આવ્યો. "બા! હવે તમે આરતી શરુ કરો. તમારા વગર કોઇ એકડોજ નથી કરતું."

"હા! બા." મોટાં કલ્લાવાળી સ્ત્રીનો મોટો ને કઠોર અવાજ આવ્યો. "તમારા વગર આવડે છે કોને?" આંબડનું હૈયું ગર્વે છલકાયું.

"પણ તમે બધાં કૈં બોલો. મને જે આવડે છે તે તમે ઉપાડશો કેમ કરીને?"

"ના. બા! તમેજ શરુ કરો. પછી અમે બીજું કૈં બોલીશું.' બે ત્રણ સ્ત્રીઓએ આગ્રહ કર્યો.

બેનાંને આ લોકપ્રિયતા નહોતી ગમતી એ તેના મોઢા પર સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

"ઉભાં રહો" મંજરીએ હસીને કહ્યું. "મને પુરાણની એક ઘણીજ જુની સ્તુતિ આવડે છે તે બોલું? ચાલશે?"

"હા.-હા" બધાં બોલી ઉઠયાં. ને પેલી નાની છોકરીઓએ તાળી પાડી. "હા બા; હા બા." મંજરીએ જવાબમાં એક હેતભર્યું હાસ્ય મોકલાવ્યું.

તે પલ વાર મુગી રહી ને ગળું ખંખાર્યું! આંબડ મહેતાના હૃદયમાં કૈં કૈં નાદ થઇ ઉઠયા.

તે ઝાંખા પ્રકાશમાં, સ્વર્ગથી ઉતરી આવેલી અપ્સરા સમી તે સુંદરીના અનુપમ સૌંદર્યને તે જોઇ રહ્યો. તેનું મુખ આ સુંદરીઓના સમૂહમાં પણ અસાધારણ તેજે મઢયું હોય એવું લાગ્યું. તેનાં મોટાં, ચંચલ નેત્રોમાં દબાવેલા અંતરના ભાવોની, જરાક ખિન્નતાભરી છાયા હતી. તેના હોઠની અકલ્પ્ય રસસમૃદ્ધિ ઢાલવવા તે તત્પર થઇ હોય તેમ જરાક નમી હતી. અને તેની લાંબી ડોકનો મોહક મરોડ સૌંદર્યના

અણુદીઠ સ્વપ્નાંઓ તેના મનમાં ખડાં કરી રહ્યો હતો.

કોઇ ઉસ્તાદ શિલ્પીએ કોરી કાઢેલી અપૂર્વ મૂર્તિ જોઇ વિલાસવૃત્તિ નષ્ટ થાય ને નિર્મલ રસવૃત્તિ કે સૌંદર્યભક્તિ જાગે તેમ આંબડ મહેતાને થયું. આંબડ શોખીન હતો; પણ તેની વૃત્તિઓ જડ થઇ નહોતી ગઇ. તેના મોજીલા સ્વભાવનાં મૂળોમાં સૌંદર્ય પારખવાની, સૌંદર્યની પૂજા કરવાની શક્તિ સમાઇ હતી. વિલાસી જીવનમાં આ શક્તિ જરા કટાઇ ગઇ હતી; પણ અત્યારે જ્યારે મંજરી દૂર ને દુષ્પ્રાપ્ય લાગતી હતી, જ્યારે તેના દર્શન ને પ્રશંસા પરજ જીવન વીતાવવાની ફરજ પડી હતી ત્યારે તેની આ શક્તિ પાછી સતેજ થઇ.

અત્યારે તે ભક્તના આત્મસમર્પણથી આ સુંદરીને જોઇ રહ્યો. પોતાની મોટાઇનો ખ્યાલ અત્યારે તે વીસરી ગયો. તેની લાલસા નષ્ટ થઇ. તેના હૃદયની અશુદ્ધ ભાવો દબાઇ ગયા. તેને એટલુંજ ભાન રહ્યું કે જેને તે સૌંદર્ય ને છટા ગણતો હતો, લાવણ્ય ને ગૌરવ માનતો હતો તે બધા લક્ષણોની વિશુદ્ધ ને અપૂર્વ પ્રતિમા અત્યારે ત્યાં ઉભી હતી; અને તેનું અંતર, અર્ઘ્ય આપતાં આપતાં, અલ્પતા અનુભવી પ્રણિપાત કરી રહ્યું હતું.

પ્રકરણ ૩ જું

મંજરીનું સ્થાન

પુજારીએ આરતી ચેતાવી, ઘંટડી વગાડવી શરુ કરી; ને વસંત શરુ થતા પહેલી કોયલ ટહુકે તેમ મંજરીનો સ્વર ટહુકી રહ્યો. તેના સ્વરે આંબડના હૃદયમાં કૈં કૈં પ્રતિશબ્દો જગાવ્યા. ઉત્સાહ, આકાંક્ષા, વિજય, સુખ, પ્રેમ—બધા ભાવો જાગ્યા. તેણે છાતી પર હાથ દાબ્યો; ને મૂર્છા પામ્યો હોય એવી દશામાં પડી રહ્યો.

આંબડના હૃદયમાં શા શા ભાવો જાગતા હતા તે જાણ્યા વિના મંજરીએ આરતી ગાવી શરુ કરી.

नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहाद्विनिःसृता ।
तारयेत्सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
सर्वदेवाधिदेवेन त्वीश्वरेण महात्मना ।
कथिता ऋषिसंघेभ्यो ह्यस्माकं च विशेषतः ॥
मुनिभिः संस्तुता ह्येषा नर्मदा प्रवरा नदी ।
रुद्रदेहाद्विनिष्क्रान्ता लोकानां हितकाम्यया ॥
सर्वपापहरा नित्यं सर्वदेवनमस्कृता ।
संस्तुता देवगन्धर्वैरप्सरोभिस्तथैव च ॥
नमः पुण्यजले आद्ये नमः सागरगामिनि ।
नमस्ते पापशमनि नमो देवि वरानने ॥
नमोऽस्तु ते ऋषिगणसिद्धसेविते नमोऽस्तु ते शंकरदेहनिःसृते ।
नमोऽस्तु ते धर्मभृतां वरप्रदे नमोऽस्तु ते सर्वपवित्रपावने ॥

સ્વરનો જાદુ તુટયો. ત્યાં પ્રસરેલી શાંતમાં ભંગ પડયો. માણસો દોડતાંદોડતા આવ્યા ને ચીસો પાડવા લાગ્યાં: "જેલી–જેલી— બધાં પહેલાં અજાયબ થયાં ને થોડાં તેમના તરફ વળ્યાં. મંજરી ગાન અટકી ગઇ. પુજારીની આરતી પણ અટકી પડી.

" અરે બધાં ઘેર જાઓ. જોયા શું કરો છો? ગંગનાથમાં ડીંગ ઉઠયું છે. ધ્રુવસેન સેનાપતિએ ભગવાં ઉતાર્યાં...ને લોકો લોહીલુહાણ થયા છે...જતાં રહો. જેલીની બા–" કહી તે જેલી અને તેની બાને લઇ ઝપાટાબંધ ચાલ્યો ગયો.

ત્રણ ચાર બૈરાં બીજા પુરુષને વીંટાઇ વળ્યાં, ને તેની સાથે ઉતાવળથી ચાલતાં થયાં.

બધાંએ ગભરાઇ એક બીજાની સામે જોયાં કર્યું. નદીતીરેથી રમખાણનો સ્પષ્ટ અવાજ આવતો હતો. થોડીક બુમો પણ દૂરથી સંભળાતી હતી. થોડીક સ્ત્રીઓ જેમનાં ઘર પાસે હતાં તે તો પોતાની મેળે ચાલતી થઇ. મંજરીએ ગર્વથી ચારે તરફ જોયું. ગભરાએલી મૃગલીઓ જેવી બધી સ્ત્રીઓ ચારે તરફ ભય વ્યાકુલ આંખે જોઇ રહી હતી

"બ્હેનો ગભરાશો નહીં. કૈં ગપ લાગે છે. આપણને કોણ છેડવાનું છે?"

"ઓ બા–બા–મંજરી બા–" બુમો મારતો મણિભદ્ર હાંફતો હાંફતો આવ્યો. તેની ખાંધે મંજરીની છોકરી મહાશ્વેતા બેસાડેલી હતી, ને બગલમાં તેનો છોકરો વૌસરી માર્યો હતો, તેની આંખો બીકથી ફાટી ઇ હતી.

મંજરીનું મોં જરા ઉતરી ગયું. "મણિભદ્ર! શું છે?"

"બા! બા! છો કે? રેવાપાલે પટ્ટણીઓને બધાને માર્યા, ગામમાં ધાડ પડી છે ને આપણું ઘર લુંટવા આવ્યા હતા. હું છાપરે થઇ આ એને લઇ આવ્યો. બા, ચાલો, ચાલો. જતાં રહીએ."

મંજરીના હોઠ બીડાયા. તેની આંખોમાંથી અગ્નિ નીકળ્યો. તેણે એનાંબા તરફ ગુસ્સાથી જોયું. "એનાંબા! આ શું છે?"

એનાં થોડુંક જાણુતી હતી. તે નિશ્ચિત જીવે ઉભીઉભી જોતી હતી.

"શું છે શું?" તેણે અપમાનકારક અવાજે કહ્યું "સો દહાડા સાસુના તો એક દહાડો વહુનો. આજે પાટણ પરવાર્યું–ને લાટનો દિવસ ઉગ્યો. એનો, ચાલો મારી સાથે. કોઇને કૈં થવાનું નથી. આજથી રામરાજ્ય શરુ થયું."

મંજરી ગભરાઈ, ગુંચવાઇ ને પલવાર ઉભી થઇ રહી. બધાં ગભરાઇને એના તરફ ગયાં ને તે સહુથી આગળ આવીને ઉભી. તરત મંજરીએ મન સાવધ કર્યું ને મણિભદ્ર પાસેથી વૌસરીને લઇ લીધો.

આંબડે બધું સાંભળ્યું ને તેનો જીવ ઉડી ગયો. પણ અત્યારે તેને પાટણની કે પોતાની પરવા કરતાં મંજરીની પરવા વધારે હતી. તે એકદમ ઉઠયો, ને નેરાને સાથે લઇ બારણું ઉઘાડી, ઘરની બહાર આવ્યો.

એનાં થોડીક વાર ઉભી રહી, હસી ને ગભરાયલી મંજરીને ગૌરવનષ્ટ થએલી જોઇ રહી. તરત તેને પોતાના ધણીએ કાકને આપેલું વચન યાદ આવ્યું ને તે પાસે આવી, ને જરાક તોરમાં તેણે કહ્યુંઃ

"મંજરી ભાભી! તમારા જેઠે મને કહ્યું છે કે તમને અમારે ઘેર લઇ આવવાં. હવે કોઇ પાટણનું અહીંઆ નથી કે તમારી વહારે ધાશે.

ને અત્યારે તો તમારા ઘરનાં પણ ઠેકાણાં નથી કે ત્યાં જઇ રહેવાશે. ચાલો મારી જોડે. મારા દીયરજી અહીંઆં નથી કે અત્યારે આવવાના."

મંજરીને એકે એક શબ્દ ડંખ્યો. તેનો ગર્વિષ્ટ સ્વભાવ આ ડંખ સહન કરી શકયો નહીં. તેનો ક્ષોભ જતો રહ્યો. તેણે ઉચું ડોકું કરી એક તિરસ્કારભરી નજરે એનાંને તેના આડંબરનું ને હલકાઇનું ભાન કરાવ્યું.

"કોની મગદુર છે કે દુર્ગપાલની સ્ત્રીને એક આંગળી અડકાડી શકે?" તેણે ગુસ્સામાં પુછ્યું. તેનું મુખ ક્રોધથી જ્વલંત થયું હતું. તેની આંખોમાં વિદ્યુત્ ચમકી.

એનાં તિરસ્કારથી હસી. આમ્રભટથી ન રહેવાયું. મંજરીની નિરાધારી ને ગર્વ જોઇ તેનું હૈયું વીરતાથી ઉશ્કેરાઇ ગયું. તે આગળ આવ્યો.

"એનાં બા! કોણ કહે છે કે પાટણ નિરાધાર થઇ ગયું છે?" તેણે પુછ્યું.

"હું અત્યારે જીભાજોડી નથી કરવાની" એનાએ કહ્યું. "મરદોની વાત મરદ જાણે. મને તો તમારા ભાઇએ સંદેશો કહ્યો છે—"

પણ તેના શબ્દ અધુરા રહ્યા. સોમેશ્વર હાથમાં નાગી તરવાર સહિત આવ્યો. તે હાંફતો હતો, તેના વાળ છુટા હતા, ને તેને મોઢેથી લોહી વહેતું હતું. તેને જોઇ સ્ત્રીઓ બધી ચીચીઆરી પાડી ઉઠી.

"બા છો કે? ભાઇ, બહેન! બધાં છે. બા!"

"કેમ ભાઇ?" મંજરીએ પુછ્યું.

"સારું થયું તમે જડયાં. આપણા વાડામાં લુંટ ચાલે છે. પટ્ટણી સૈન્ય પકડાઇ ગયું. આંબડ મહેતા! તમે અહીંઆં કયાંથી? નાસો રેવાપાલે લાટનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો છે. કોઇ તમને જોશે તો ઠાર મારશે."

આંબડની આંખમાં ગુસ્સો આવ્યો.

"શું કહે છે? ત્યારે પાટણના માણસો—"

"પાટણના માણસો!" સોમેશ્વરે કઠોરતાથી હસીને કહ્યું "તમે હું ને આ નેરો બોબડો. પણ બાનું શું?"

"હું તેજ કહું છું" એનાંએ કહ્યું "તમારા ભાઇએ કહ્યું છે કે મંજરી વહુને અને છોકરાંને સાથે લઇ આવવાં—"

મંજરીએ ગુસ્સામાં હોઠ કરડયા.

"એનાંબા! રેવાભાઇને કહેજો કે પાટણના દુર્ગપાલની સ્ત્રી ને છોકરાં—જ્યાં પાટણનાં માણસો ત્યાં" કરી તેણે સોમેશ્વર તરફ એક ડગલું ભર્યું. બધા આ ગાંડપણ જોઇ ચકિત થયાં. સોમેશ્વરથી ન રહેવાયું.

"બા! એનાંબા સાચું કહે છે. અત્યારે રેવાભાઇના ઘર શીવાય તમારામાંથી રહેવાવાનું નથી. સવાર પહેલા અમે તો પરલોકવાસી થઇ જઇશુ.'

'સોમેશ્વર!" મજરીએ ગૌરવથી કહ્યુ ' એ બધું તમારે વિચારવાનું નથી. જ્યાં મારા દુર્ગપાલનું સ્થાન ત્યાંજ મારું. એનાંબા સીધાવો." કહી જાણે પોતે વિજયી સામ્રાજ્ઞી હોય તેમ તિરસ્કારભરી નજર તેણે એનાં તરફ નાંખી. એનાં તે સહી શકી નહીં. ગુસ્સો કરી તે ત્યાંથી ચાલી, ને બધી સ્ત્રીઓ તેની સાથે ચાલી ગઇ. આંબડનું હૃદય આ જોગમાયાનો જુસ્સો જોઇ સ્તબ્ધ થઇ ગયું.

"બા! આ શું કર્યું?' સોમેશ્વરે નિરાશાથી પગ પછાડયા.

'સોમેશ્વર! આ કાયરપણું કયા ગુરુએ શીખવ્યું?" મંજરીએ તિરસ્કારથી પુછ્યું." "તારા ગુરુ એટલે પાટણની સત્તા. એ સત્તા જાય તો પછી તું ભલે જીવે—મારાથી કેમ જીવાય?"

આંબડ મહેતા ચુસ્ત પટ્ટણી હતા. પાટણની સત્તા એટલેજ જીવન એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો. મજરીના ગર્વભર્યા શબ્દોએ તેમના હૃદયમાં પ્રતાપી પ્રતિશબ્દ કર્યો.

"ને બા! પાટણની સત્તા જતાં પહેલાં અમે મરવા તૈઆર છીએ."

"પ–પ–પ–પણ અહીંઆંથી તો ચ–ચ–ચાલો" નેરાથી ધ્રુજતે હોઠે બોલ્યા વિના ન રહેવાયું.

"ચુપ, બાયલા!" આંબડે બુમ પાડી.

"સોમેશ્વર! નવા ગઢની કુંચી તમારી પાસે છે?"

"હા. ઠીક સાંભર્યું. ચાલો ત્યાં જઇએ. મણિભદ્ર, બહેનને ઉંચકો. બા! મને કીકો આપો. ગઢમાં બેઠાંબેઠાં આપણે આખા લાટને હંફાવીશું."

સોમેશ્વરે વૌસરીને લીધો, મણિભદ્રે મહાશ્વેતાને લીધી, ને તે બધાં ઝપાટાબંધ નવા ગઢ તરફ ચાલ્યાં.

પ્રકરણ ૪ થું

ગઢમાં

સોમેશ્વરને બધા રસ્તાની પુરી માહીતી હતી એટલે મોટા રસ્તા ચુકાવી, ગલીકુંચીમાં થઇ તેઓ ખાઇ આગળ જઇ પહોંચ્યાં. ખાઇ કયાંથી સહેલાઇથી ઓળંગાય તે પણ સોમેશ્વર જાણતો હતો એટલે અખાત્રીજના જુવાળથી ખાઇ ભરેલી હતી છતાં પણ એક નકામી પડેલી હોડીમાં બેસી તેઓ ખાઇ ઓળંગી ગયાં.

ચંદ્રનું તેજ તો નામનુંજ હતું, એટલે અંધારામાં સૌથી આગળ સોમેશ્વર, પછી મહાશ્વેતાને ખાંધે બેસાડી મણિભદ્ર, પછી મંજરી, પછી આમ્રભટ ને પછી નેરા એમ તેઓ ખાઇથી દરવાજા સુધીનો ઉભો ઢોળાવ ચઢયાં. આમ્રભટ આગળ ચાલતી મંજરી તરફ જોયા કરતો; ને રખેને કાંકરો તેના પગમાં વાગે, કે રખેને તે સરે એવી બીકે તેનું હૈયું અધીરું થઇ રહ્યું. પણ મંજરી જેવી સુકુમાર હતી તેવીજ દઢ મનની હતી; અને તેના સુંવાળા પગ પણ ચપલતાથી ને ચોકસાઇથી પડતા. આખરે તેઓ ગઢના દરવાજા આગળ આવ્યાં, અને સોમેશ્વર તેમને એક નાની બારી આગળ લઇ ગયો ને બારી ઉઘાડી."

"કોણ છે?" દેવા નાયકનો અવાજ આવ્યો.

"એ તો હું સોમેશ્વર."

"અત્યારે કેમ?" શંકાશીલ દેવાએ પુછયું.

"બા ને છોકરાંઓ ને નવા દુર્ગપાલ આવ્યાં છે." દેવાએ ઉતા-

મેં બધો કોઠાર ફેંકી દીધો [પૃષ્ઠ ૩૦૧

વળથી માથે ફાળીઉં બાંધ્યું ને ચકમક ઘસી મશાલ ચેતાવી. "બા–તમે અત્યારે?"

"હા!" હસીને મંજરીએ કહ્યું "તારા ભાઇ ગયા એટલે તારા સંરક્ષણમાં આવ્યાં છીએ."

"કોણ–નવા દુર્ગપાલ–" દેવાએ કઠોરતાથી કહ્યું "ને નેરો ઓબડો."

"દેવા! ગામમાં બંડ ઉઠ્યું છે. રેવાપાલે પટ્ટણી લશ્કર કેદ કર્યું છે, ને કાકભટ ને બીજા પટ્ટણી અધિકારીનાં ઘર લુટયાં એટલે બાના રક્ષણ માટે અમે ગઢમા આવ્યાં છીએ" કહી સોમેશ્વરે બારી અંદરથી બંધ કરી. "હવે પાટણથી મદદ આવે ત્યાં સુધી અહીંઆંજ રહેવાના." દેવાની આંખે અંધારાં આવ્યાં હોય એમ લાગ્યું. તે માથે હાથ દઇ પાસેના ઓટલા પર બેસી ગયો. "ઓ મારા ભગવાન્."

મંજરીએ પાસે જઇ હેતભર્યે અવાજે પુછ્યું; "દેવા શું છે? આમ કેમ?"

"બા! ઘડપણમાં દેવાની અક્કલ ગઇ."

"કેમ?"

"મેં ભાઇનો હુકમ ન પાળ્યો" દેવાનો અવાજ ધ્રુજતો હતો. "મેં તમને બધાંને ગરદન માર્યાં."

"શું છે શું?" મંજરીએ પુછ્યુ.

"પેલા રેવાપાલના કહેવાથી મે બધો કોઠાર ફેંકી દીધો."

"કોઠાર ફેં–કી દીધો–" બધાં ચમકીને પાછા હઠયાં.

દેવાએ કપાળ કુટ્યું. "બા! મારે જીવવું લાજમ નથી. મને રેવાભાઇએ કહ્યું કે મારા ભાઇને તો પાટણમાં પકડવા ને આ નેરો ભટ બની ગઢમાં રહેવા આવવાનો. ભાઇ પાછા આવે તો કોઠાર પાછા ભરી આપવાનું એણે વચન આપ્યું. હું ભોળવાયો. બા! હું તમને ને કીકાભાઇને ખવડાવીશ શું?"

"વરસ દહાડાનો કોઠાર ફેંકી દીધો?" આંબડ મહેતાએ ગુસ્સામાં આગળ આવી કહ્યું. "પાપી!—કોના કહ્યાથી?" કહી તેણે તરવાર કાઢી.

"મારો મારા બાપ!" દેવાએ કહ્યું. મારે જીભ કરડી મરવું જોઈએ—"

આંબડ તરવાર ઉગામવા જતો હતો ને તેની નજર મંજરી પર પડી. તેની આંખોમાં તિરસ્કાર હતો.

"આંબડ મહેતા!" મંજરીએ જરાક ગુસ્સામાં કહ્યું. "તમારી તરવાર મ્યાનમાં રાખો. તેનો બીજો ઘણો ખપ છે. દેવા! કંઈ પણ અનાજ ગઢમાં છે કે નહીં?"

"આટલાં બધાંને તો આઠેક દહાડા પણ નહીં ચાલે."

"બા! ઉભાં રહો. આપણે ગઢમાં આવ્યાં છીએ તે ગામમાં કોઈને ખબર નથી. હું જઈ થોડુંઘણું અનાજ ઉપર લઈ આવવાની ગોઠવણ કરું."

"પણ તમે બહાર પકડાઈ ગયા તો?" મંજરીએ કહ્યું.

"ભોળાનાથની મરજી. આંબડ મહેતા—" તેની સામે જોઈ સોમેશ્વર જરા ખંચાયો. "આંબડ મહેતા! તમે અહીંઆં બાને જોજો. ને મણિભદ્ર તું પણ અહીંઆંજ રહે. નેરા! તું મારી સાથે ચાલ."

"હું આવું? આંબડે પુછ્યુ.

"ના. આપણા બેમાંથી એક જણે તો અહીંઆં રહેવુંજ જોઈએ.

"વખત છે ને રેવાપાલ ગઢને ઘેરો ઘાલે તો સામે કોણ થાય?'

"ઠીક. નેરા! સોમેશ્વરભટ જોડે જા."

"બ-બાપુ—" પાછા ઉભેલા નેરાને ગઢમાંથી બહાર જવાનું રુચ્યું નહીં.

"જા" આંબડે ડોળા કાઢ્યા. નેરો નીચી મુંડી કરીને સોમેશ્વર સાથે બહાર ગયો.

"દેવા! હવે કંઈ બેસવાનું ઠેકાણું છે કે? આ છોકરાં બીચારાં થાકી ગયાં છે."

"અરે હારે બા, હા" કહી દેવો બધાંને ગઢમાં થોડે દૂર એક નાનું ઘર હતું ત્યાં લઈ ગયો, અને જોઈતી ચીજો કાઢી આપી. કોઈ ઘેરો ઘાલે તો પહુણી સૈન્યને માટે ગઢમાં એવી સોઈ હતી કે રહેવા

કરવાને માટે તો કોઈને કેં અડચણ આવે એમ નહોતી.

મણિભદ્ર પાણી કાઢી લાગ્યો. મંજરીએ ગભરાયલાં છોકરાંને આશ્વાસન આપી સુવાડવા માંડ્યાં અને દેવો અને આંબડ મહેતા ગઢને તપાસવા નીકળ્યા.

આંબડ ગંભીર થઇ ગયો હતો. પાટણની સત્તાને ગઢમાં રહ્યાં રહ્યાં ટકાવી રાખવી, ને પાટણથી મદદ આવે ત્યાં સુધી મંજરીનું રક્ષણ કરવું—એ બે લક્ષ્યે તેની મર્દાઇ સતેજ કરી. આ ગઢ સુરક્ષિત હતો, અને સહેલથી લેવાય એવો નહોતો; છતાં ત્રણ ચાર માણસની મદદથી તેને ટકાવી રાખવો એ કેં સહેલી વાત નહોતી. અને તેમાં ખોરાક ખુટે તો શું થાય તે સમજાયું નહીં, છતાં આમ્રભટ હીંમત હાર્યો નહીં. મંજરીની નજર આગળ આ ગઢ ટકાવી રાખવો, પોતાનું શૂરાતન દેખાડવું, અને વખત આવે તો મરવું—એનાથી વધારે રુચિકર તેને કેં દેખાયું નહીં.

કોઇની મદદ ન હોવાથી તેણે જીવ ઘાલી ગઢની પુરેપુરી તપાસ કરી, ને કઇ દિશાથી હુમલો આવી શકે, કયે ઠેકાણેથી સંરક્ષણ બરોબર થઇ શકે. અને કયે ખુણેથી ચારે દિશાનું નિરીક્ષણ થઇ શકે તેની તેણે માહીતી મેળવી.

તેણે શહેર તરફના કોટ પર જઇ નીચે નજર નાંખી. મધ્યરાત્રિ થવા આવી હતી, છતાં ગામમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બળતી મશાલો આમતેમ જતી દેખાતી. કોઇ ઠેકાણેથી અવારનવાર ચીસ પણ સંભળાતી. દૂર કોઇએકના ઘરમાં આગ લાગી હોય એમ લાગતુ હતું. નદીતીરે બધું શાંત હતું.

ફરતાં ફરતાં આંબડ મહેતાએ દેવા જોડે વાત કરી; અને જેમજેમ તે વાત કરતો ગયો તેમતેમ દેવાનું હૃદય. તેનો અનુભવ. ને તેનું ગઢ વીશેનું જ્ઞાન જાણવાની તક મળી. વાત કરતાં વૃદ્ધ દેવાને ઉત્સાહ આવી જતો, અને ગઢ પરથી કેમ દુશ્મનોને હંફાવાય તેનુ ચિત્ર થોડાક શબ્દોમાં તે તેની આંખ આગળ રજુ કરતો. પણ દરેક વાતનો સાર

ને આત્મા–તેના "ભાઇ." 'ભાઇ' એ આ રસ્તો દેખાડયો; ને 'ભાઇ'એ આ કાંગરો વધરાવ્યો. 'ભાઇએ' કહ્યું હતું કે આ ખુણે ઉભા રહી ત્રણ માણસો ત્રણસોને પુરા પડે; ને 'ભાઇ'નો વિચાર આ ભીંત ઉતરાવી બીજી કરાવવાનો હતો. આમ્રભટને આ વાત તરફ કંટાળો તો આવત, પણ અત્યારે તેનું હૃદય વીરપૂજા કરવા એટલું તત્પર થયું હતું કે કાકની આ પ્રશંસા સાંભળી તેને ઉત્સાહ આવ્યો.

આખરે બધે ફરી આવી તેઓ બારી પાસે આવી બેઠાં ને સોમેશ્વરની વાટ જોવા લાગ્યા. પણ સોમેશ્વર આવ્યો નહીં.

આખરે આંબડ દેવાએ દેખાડેલી મેડી પર સુવા ગયો ને બારી આગળ દેવો વાટ જોતો સુતો.

આમ્રભટ સુતો પણ તેને ઉંઘ આવી નહીં. વિચાર કરતાં તેને પોતાની છેલ્લા પંદર દહાડાની મૂર્ખતાભરી કારકીર્દીનો વિચાર આવ્યો. તેણે એક પખવાડીઆમાં લશ્કરને નિર્માલ્ય કર્યું; ને બધી સત્તા હાથમાંથી જતી કરી. તેના આચરણે સારા લોકો ભરમાયા ને બળવાખોરોને ઉત્તેજન મળ્યું. તેની કુબુદ્ધિથી તેણે પાટણના મિત્રોને છંછેડ્યા ને શિથિલતાથી તેના દુશ્મનોને ચઢી બેસવાની તક આપી, અને આખરે રેવાપાલે એક ઘડીમા લાટ સર કર્યું: અને તેના જેવા પાટણના સત્તાધીશ, ઉદા મહેતાના દીકરાને આમ ચોરની માફક ગઢમાં ભરાઇ રહેવું પડયું.

રાત્રિના એકાંતમાં તેણે પોતાના બાપ સાથે ને કાક સાથે પોતાની કારકીર્દી સરખાવી. બંનેએ અણજાણ્યાં મૂળોમાંથી જીવનની સરિતા શરુ કરી અને અત્યારે તેમના પ્રતાપથી ચારે દિશાઓ ફલદ્રુપ થઇ રહી હતી. અને તેણે આ નાની ઉમરે બાપને પ્રતાપે માન, પૈસો, ને સત્તા મેળવ્યાં; છતાં તે બધાં પર પાણી ફેરવ્યું.

તેને પોતાની નિર્માલ્યતાનું ભાન થયું, અને સાથેસાથે મંજરી યાદ આવી. તેના અંગ પર આનંદની એક લહરિ આવી. આ આખા ગઢમાં તે બંને સાથે સાથે રહેતાં હતાં. જે પ્રસંગ માટે તે ઝંખતો હતો તે એની પાસે આવી લાગ્યો. અને કોણ જાણે કેટલાય દિવસ

આમને આમ ચાલ્યા જશે; ને દિવસ ને રાત તેના હૃદયની સામ્રાજ્ઞીનાં પાદવંદન કરવાનો તેને લહાવો મળશે. ને તે પ્રસન્ન—

આંબડ પથારીમાં બેઠો થઇ ગયો. મંજરી તેના પર પ્રસન્ન થાય! તેને સમજાયું નહીં, પણ અભિમાન મુકી તે આત્મતિરસ્કારથી હસ્યો. તેના પર પ્રસન્ન થાય! આ ગવિષ્ઠ, વિદ્વાન્, તેજસ્વી ને પતિપરાયણા—મંજરી તે તેના પર પ્રસન્ન થાય! નહીં શું થાય? તને વીરતા દાખવવાનો અને મંજરીની ઉપકારવૃત્તિ ખીલવવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો. પ્રાણ ભલે જાય પણ મંજરીને પ્રસન્ન કરવી એવો તેણે સંકલ્પ કર્યો. તેનું માથું ગરમ થઇ આવ્યું તે તેણે હાથવતી દાબ્યું.

કોણ જાણે કેમ પણ તેને મંજરી કંઇક ન સમજાય એવી લાગી. તેણે ઘરરખુ ગૃહિણીઓ જોઇ હતી; દાગીનાં દાગી પતિને પોષનારી સતીઓ જોઇ હતી; મજુરી કરી છોકરાં ઉછેરનારી માતાઓ જોઇ હતી; તેણે પતિવિરહથી પીડાતી વધુઓ જોઇ હતી, અને શાસ્ત્રના અભ્યાસી સાધ્વીઓ પણ જોઇ હતી. પણ તેણે આવી સ્ત્રી જોઇ નહોતી. કાકને વિયોગે તેણે આભૂષણો તજ્યાં હતાં, એ શીવાય પતિ માટે ખાસ કંઈ કરતી હોય એમ જણાતું નહોતું. છતાં એને જોતાં કાકનો વિચાર આવતો ને કાકનો વિચાર કરતાં એ યાદ આવતી; અને કાલે તેણે પોતાનાં ન છોકરાંના પ્રાણ બચાવવાને બદલે અજાણ્યા પુરુષો સાથે ગઢમાં આવવાનું પસંદ કર્યું. આ વિચિત્રતા આંબડને સમજાતી નહીં. આ સ્ત્રી બધાથી કેમ જુદી હતી?

આવા તેણે અનેક વિચારો કર્યા પણ કંઇ આરો આવ્યો નહીં. આખરે તે થાક્યો ત્યારે તેને ઝોકો આવ્યો. નીચે કંઈ ગરબડ સંભળાઇ એટલે તે બેઠો થઇ ગયો.

“કોણ સોમેશ્વર?”

“ન—ના, બ—બાપુ!” નેરાનો હાંફતો ને રડતો અવાજ આવ્યો; “એ તો હું. સ—સોમેશ્વર? ભટજી રહી ગયા.”

"હેં! ત્યારે તારી જોડે કોણ છે?" આંબડે પથારીમાંથી ઉભા થતાં પુછ્યું.

"મ–મહારાજ. મ–મ–મારી ઘ–ઘરવાળી" નેરાનો જવાબ આવ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું

જેમાં નેરો સોમેશ્વરને બદલે પોતાની ઘરવાળી સાથે પાછો કેમ ફરે છે તે સમજાય છે

સોમેશ્વર ને નેરો ઝપાટાબંધ ગઢની નીચે ઉતર્યા ને પાછા હોડીમાં બેસી, ખાઇ ઓળંગીને શહેરમાં ગયા. તેમણે એક બે શેરીઓ વટાવી, ને એક ઓળખીતા વાણીઆની દુકાન આગળ ગયા. સોમેશ્વરે નેરા પાસે ઘણીએ બુમ પડાવી, ને પોતે સાંકળ ખખડાવી પણ તેણે દુકાન ખોલીજ નહીં. થોડેક દૂર એક બીજી દુકાને જઇ તેમણે તે ઉઘડાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ સફલ થયા નહીં. કયાં સુધી અંદર સુનેલાંઓએ કંઈ છાનીમાની વાત કરી, અને આખરે એક સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો કે, "એ તો ઘરમાં છે નહીં, ને બૈરું માણસ એકલું બારણું કેમ ઉઘાડે?" આખા ગામમાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો.

સોમેશ્વરની પાછળ નેરો મુગોમુગો ચાલતો હતો. તેને બીક સખત લાગી હતી. પાટણ કેદ થઇ ગયું અને દુર્ગપાલ નાસી ગયા એટલે તેને કોઇની ઓથ રહી નહોતી. તેણે આ ગામમાં રહી એટલી નફટાઇ કરી હતી, અને લોકોને એના તરફ એટલો તિરસ્કાર હતો કે સવારે જો તે નજરે ચઢે તો તેને કોઇ જીવતો જવા ન દે એ ચોક્કસ હતું. એટલે આંબડ મહેતા જોડે ગઢમાં ભરાયા વિના છુટકો નહોતો એ તો તેને સ્પષ્ટ લાગ્યું.

વખત જતો હતો ને કામ સંધાતું નહોતું એટલે સોમેશ્વર અધીરો થઇ ગયો. તેનાથી પકડાઇ જવાની બીકે સારા વર્ગમાં જવાય એમ નહોતું, અને હલકા વર્ગમાં તેનાથી કોઇની મદદ મંગાય એમ નહોતું.

"બા-બા-બાપુ!" તેણે ધીમેથી સોમેશ્વરના કાનમાં કહ્યું.

"ત-તમે કહેતા હો ત-ત-તો હું અનાજ પાણી લઇ આવું."

"કયાંથી?" જરાક કચવાઇને સોમેશ્વરે પુછ્યું.

"મ-મ-મારું સ-સાસરું અહીંઆં છે." નેરાના ગોળમટોળ મોઢા પર શરમ આવી ગઇ એમ તેના અવાજ પરથી લાગતું હતું. નેરાની બૈરી એને મુકીને તેના ભાઇને ત્યાં એકલી આટલામાંજ રહેતી હતી તે તેને ખબર હતી. સોમેશ્વરને આ માણસમાં બીલકુલ વિશ્વાસ નહોતો; પણ અત્યારે ગમે તે ઉપાયે થોડું ઘણું અનાજ પણ મેળવ્યા વિના છુટકો નહોતો.

"હા, હા. ત્યારે લાવની."

"આવો ત-ત્યારે" કહી નેરો આગળ ચાલ્યો ને થોડી વારે એક ગરીબ લત્તામાં તેઓ આવી લાગ્યા. નેરાએ એક નાના ઘરના બારણા આગળ જઇ ધીમેથી કહ્યું: "અલી એ—"

કોઇએ જવાબ દીધો નહીં. નેરાએ ફરીથી બુમ પાડી: "અલી એ! એ તો હું."

કોઇએ જવાબ આપ્યો નહી. નેરાએ ધીમે રહીને કડું ખખડાવ્યું ને પાછું કહ્યું: "એ તો હું."

"મુઆ! તું અત્યારે કયાંથી?" એક કઠોર અવાજ આવ્યો.

"અરે એ! હું મ-મરવા પડયો છું. જો સ-સ-સાંભળ. મ-મારે દાણા જોઇએ છે. પ-પછી હું ચાલ્યો, જો."

"અત્યારે હું દાણા કયાંથી લાવું?"

"ઘ-ઘરમાં જે હોય તે. જ-જો, હું આંબડ મ-મહેતાનો માનીતો થયો-ને ભ-ભટ થયો. ને ત-ત-તું મને આમ કરે છે?" કહી નેરાએ રડવા જેવો અવાજ કાઢયો.

"ખોટા ઢોંગ કરે છે?"

"ર-ર-રેવામાના-અલી હેં!" કહી નેરાએ ડુસકાં ખાવા માંડયાં. "જો તને સોનાનો દ-દોરો આપું" કહી તેણે સોમેશ્વરના કાનમાં કહ્યું:

"બ-બાપુ ! ત-તમારો દોરો આપોતો. એ ક-ક-કાચી નથી. એમ નહીં માને."

"સોનાનો દોરો ક્યાંથી લાવવાનો હતો?"

"આ રહ્યો. જ-જો તો ખરી" કહી નેરાએ બારણા સાથે લટકતો રાખી હોકયો.

નેરાની અર્ધાંગનાને કૈં ખાત્રી થઇ હતી. તેણે દીવો સતેજ કરી બારણાની તડમાંથી જોવા માંડયું, ને બે જણને જોઇ પુછ્યું: "બીજું કોણ છે?"

"એ તો મ-મારો દોસ્ત છે"

સોમેશ્વરને આ ચીબાવલાને એક થપ્પડ મારવાનું મન થયું, પણ કેમે કરી મન માર્યું.

"દોરો લાવ જોઉં."

"ઉંહું પહેલાં દ-દાખ્યા આપ."

નેરાની સ્ત્રીના હૃદયમાં કૈં વિશ્વાસ આવ્યો ને બારણું ઉઘાડયું. "અંદર આવતા રહો."

નેરાને ને સોમેશ્વરને જેવા પેલી સ્ત્રીએ જોયા કે તેણે આધું ઓઢયું; "પધારો બાપુ!" તેણે કહ્યું ને તે ઉભી થઇ ગઇ.

"મને ઓળખે છે?" સોમેશ્વરે પુછ્યું.

"કેમ નહીં. મારો ભાઇ તો તમારો ઘાંચી બાપુ !– તમે ક્યાંથી?"

"પ-પરદેશમાં કેમ પ-પરણી જવાય છે?" નેરાએ પોતાનો બચાવ રજુ કર્યો, પણ તે કોઇએ સાંભળ્યો નહીં.

"કોણ તું પાંચાની બહેન! ચાલ ત્યારે જલદી કર. તારે ત્યાં જેટલું અનાજ હોય એટલું લાવ, ને મારો દોરો ને આ વીંટી બે વાનાં લે."

"પણ બાપુ, અત્યારે તમે?" ને પોતાના પતિ સામે જોઇ કહ્યું: "ને આની સાથે?"

"જો અમે બધાં ગઢમાં ભરાઇ બેઠાં છીએ. ને ત્યાં પુરતું અનાજ છે નહીં. ને અત્યારે કોઇ કણીઓ દુકાન ખોલતો નથી."

"હાય હાય! તમારાં મા પણ છે?" ધ્રાંચણે કહ્યું.

"ના. તેને કોઇ છોડવાનું નથી. પણ મંજરીબા ને ભટરાજનાં છોકરાં અમારી સાથે છે. ને અમે છીએ ચાર. પાટણથી લશ્કર આવે ત્યાં સુધી અનાજ પહોંચવું જોઇએને."

"મંજરી બા!" ધ્રાંચણે માનભેર કહ્યું, અને તેની નજર આગળ દૂરથી દીઠેલી એક ઉંચી ને ગોરી ગભરુ જેવી સ્ત્રી આવી.

સોમેશ્વરને એક વિચાર આવ્યો.

"જો, મંજરીબા એકલાં છે. તું અમારી સાથે આવે છે.? થોડા દહાડામાં પાટણથી લશ્કર આવશે ને અમને છોડાવશે."

ધ્રાંચણે ભયથી નેરા તરફ જોયું સોમેશ્વર તે નજરનો અર્થ સમજ્યો.

"હું છું, આંબડ મહેતા નવા દુર્ગપાલ છે, દેવો નાયક છે, ને એક બીજો બ્રાહ્મણ છે. તારે ગભરાવાનું કારણ નથી."

"પણ પાટણથી લશ્કર ન આવે તો?"

"જે અમારી વલે તે તારી વલે. અને બાની તહેનાતમાં અમે મરશું તો તું પણ મરજે."

એક પલ વાર ધ્રાંચણના મગજમાં ખેંચતાણ થઇ. મંજરીબાની તહેનાતમાં રહેવું, મોટામોટા દુર્ગપાલો સાથે ગઢમાં ભરાઇ બેસવું, ને પાટણથી લશ્કર આવે ત્યારે વાજતે ગાજતે પાછા આવવું! ધ્રાંચણના ક્ષુદ્ર જીવનમાં આ ભવ્યતાભર્યું ભવિષ્ય તો સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું.

"પ–પણ ક–ક—કાક ભટરાજ વ–વંથળી છે તે ક–કૈં છોડવ્યા વિના રહેવાના હતા?" નેરાએ અર્ધાંગનાની સોબતની લાલચે આશા આપી.

ધ્રાંચણે વિચાર કર્યો: કાકભટ છોડવવાના જરુર! ને મંજરીબાની તહેનાતમાં! તેના મોઢામાં પાણી આવ્યું.

"ચાલો! હું આવું." ને ધીમે રહીને ઉમેર્યું, "પેલો દોરો લાવોની" કહી તેણે દોરો લીધો ને અંદરના ખંડમાં જઇ તેને કયાંય સંતાડી આવી. થોડી વારે તેણે આખા વર્ષનું અનાજ કાઢ્યું ને ત્રણેથી ઉંચકાય એટલાં

પોટલાં બાંધ્યાં. નેરાની ધણીઆણી મજબુત હતી ને નાનપણથી મજુરી કરતી હતી એટલે સહેલાઇથી તેણે ઘણો મોટો બોજ ઉપાડયો.

ત્રણ જણાંએ અનાજ બહાર કાઢયું. ઘાંચણે બારણું બંધ કરી કુંચી બારણાં નીચે સેરવી'દીધી અને ત્રણે જણાં ગઢ તરફ ચાલ્યાં.

તેઓ આખરે ખાઇ આગળ આવી પહોંચ્યાં. એટલામાં પાછળથી પાંચ સાત માણસનો પગરવ સંભળાયો. સોમેશ્વર ચમકયો. ત્રણે જણાંની ખાંધ પર ભાર હતો.

"નેરા!" સોમેશ્વરે સાવચેતી વાપરી કહ્યું. "તું ને તારી બૈરી પેલી હોડીમાં ભાર મુકી, પછી મારો બોજો લઇ જજો. હું અહીંઆંજ નાખું છું. વખત છેને કોઇ આવે તો હું રોકી રાખીશ.'

આવનાર પાસે આવ્યા ને ખખડાટ પરથી લાગતું હતું કે તેમની પાસે શસ્ત્ર છે.

"કોણ છે?" તેમનામાંથી એક જણે બુમ પાડી. સોમેશ્વરે જવાબ આપ્યો નહીં. તેણે પાછળ જોયું તો નેરો ને તેની બૈરી હોડામાં પોતાનો સામાન નાખતાં હતાં.

જવાબ મળ્યો નહીં એટલે આવનારામાંના એક જણે ચકમક કાઢી કાકડો ચેતાવવાની તજવીજ કરી. સોમેશ્વરે જોયું કે કાકડો ચેતશે તો બાર વાગશે. હોડી માત્ર દસ ડગલાંજ પાછળ હતી એટલે તે એક ફલંગમાં ત્યાં પહોંચ્યો ને નેરાના કાનમાં કહ્યું: "નેરા! આ ગઢની બારીની કુંચી. એકદમ અનાજ લઇ તમે ઉપર જાઓ એટલે હું આ લોકોને રોકું છું. નહીં તો ઉપર દાણા વિના બધાં રહેશે." કહી તેણે હોડીને ધકકો માર્યો, અને નેરાએ પણ સમયસૂચકતા સ્ફુરવાથી વાંસડો લઇ હોડી હંકારી.

સોમેશ્વર કુદીને આગળ આવ્યો, અને ગાઢ અંધકારમાં કાકડો ચેત્યાથી સામા આવનાર અંજાઇ ગયા હતા તેનો લાભ લઇ તરવાર કાઢી આડો ઉભો રહ્યો.

"તું કોણ છે? ને પેલાં ગઢમાં કોણ જાય છે?"

"તેની તમારે શી પંચાત? રેવાભાઇની આજ્ઞા છે." સોમેશ્વરે કહ્યું.

"પણ તેનું જુઠાણું ચાલ્યું નહીં. એક પાછળ ઉભેલા માણસે આવીને કહ્યું: "અરે આ તો કાકભટનો સોમેશ્વર,—કીલ્લેદાર! પકડો એને."

"પણ તમે કોણ છો? મને તમે પકડનાર કોણ?" હીંમતથી વખત ગુમાવવા સોમેશ્વરે પુછ્યું; "જવાબ દો."

"અરે પણ પેલા જાય છે તેને પકડીએ" કહી એક આગળ દોડવા ગયો.

"ખબરદાર!" સોમેશ્વર આડો ઉભો રહ્યો. "તું કોણ છે? કહ્યા વગર આગળ જવાનું નથી."

"પકડો એને" એક જણે કહ્યું ને બીજો આગળ ધસ્યો.

"મને પકડવો સહેલ નથી." કહી સોમેશ્વરે ખંખારો કર્યો એટલે પેલા લોકોએ પાછા હઠી તરવાર કાઢવા માંડી.

હલેસાંના અવાજથી સોમેશ્વરને લાગ્યું કે હોડી ઝપાટાબંધ ખાઇની પેલે પાર જતી હતી. તે પાંચેની આડે ઉભો રહ્યો; અને પરગામી સૈનિકો અનુભવી લડવૈયાઓ નહોતા એટલે કયાં સુધી તો તેમને રોકવા સોમેશ્વરને સહેલ થઇ પડયું. થોડી વારે હોડી પેલે પાર પહોંચ્યાનો અવાજ આવ્યો, અને નેરાને તેની સ્ત્રી દાણાની ગુણો ઉપાડતાં સંભળાયાં. સોમેશ્વરને લાગ્યું કે હવે તે જો ખાઇમાં પડે તો સહેલાઇથી તરીને પાર જાય; એટલે તેણે ધીમેધીમે પાછા હઠવા માંડયું.

અખાત્રીજના જુવાળનાં પાણી ફરી વળ્યાં હતા એટલે ખાઇથી થોડે દૂર સુધી ભોંય ભીની ને લપસણી થઇ ગઇ હતી. સોમેશ્વર આ ભાન ભુલી ગયો, અને પાછા હઠતાં તેનો પગ ચુકયો, ને તે સરી પડયો. પેલા સૈનિકો એકદમ તેના પર પડયા ને તેને પકડી લીધો.

સોમેશ્વરે કાન દીધા તો નેરા ને તેની સ્ત્રી ઝપાટાબંધ ઉપર ચઢતાં સંભળાતાં હતાં.

"હવે પેલા પાછળ કેમ જવાય?" પેલા પરગામી સૈનિકમાંના એકે કહ્યું.

"અત્યારે હવે કેમ જવાય? સવારે થઇ રહેશે. આનેજ પકડી જઇએ" કહી બે જણા સોમેશ્વરનો હાથ પકડી તેને લઇ જવા લાગ્યા.

સોમેશ્વરે જોયું કે હાલ તુરત ગઢમાં જવાનાં ફાંફાં મારવાં નકામાં હતાં; એટલે તે મુગોમુગો ચાલવા માંડયો. પેલા લોકોએ પણ ધીમેથી નદી તરફનો રસ્તો લીધો.

સોમેશ્વરને લાગ્યું કે આ લોકો રેવાપાલ પાસે તેને લઇ જશે તો તે જરુર તેને દેહાંત શિક્ષા કરશે; એટલે કોઇ પણ પ્રકારે નાઠા વગર તો છુટકોજ નહોતો. એટલામાં નદીની ધસ પર તેઓ આવી લાગ્યા. સોમેશ્વરે નદી સામે જોયું ને એક વિચાર સ્ફુર્યો તેણે એક અણધારેલે આંચકે પેલાઓના હાથ છોડવ્યા; ને તેને પકડનારા ધારે તે પહેલાં તેણે નદીમાં ઝંપલાવ્યું.

પેલા સૈનિકો પહેલાં તો જરા વિચારમાં પડયા; અને આખરે બે જણે હથીઆર કાઢી સોમેશ્વરની પાછળ પડતું મુકવા નિશ્ચય કર્યો. પણ આ નદીથી તેઓ અપરિચિત હતા. રાત અંધારી હતી, જુવાળનાં પાણી સાગરની માફક ઘુઘવતાં હતાં, એટલે તેમનો નિશ્ચય પણ ભાગી ગયો, અને શરમીંદા પડી તેઓ પોતાને રસ્તે ગયા.

સોમેશ્વર પહેલાં તો કોઇ પાછળ પડે તો તેને ચુકાવવા ઝપાટાબંધ દુર ગયો. ક્યાં સુધી ગયા પછી જ્યારે તેને ખાત્રી થઇ કે તેની પાછળ કોઇ આવતું નહોતું ત્યારે તેણે ખાઇ તરફ તરવા માંડયું. પણ તેનો સતારો આજે પાધરો નહોતો. ઉજાગરા અને લઢવાથી તે થાકી ગયો હતો એટલે તરતાં તેને પગે આંકડી આવી. તે મહામુસ્કેલીએ તરી શકયો, અને કટલોક વખત તો ચત્તો પડી રહી નદીના પ્રવાહની ઇચ્છાનુસાર તણાતો ગયો. પાણી ઓસરતાં હતાં એટલે તે ભૃગુકચ્છથી દુર તણાયો.

એટલામાં એને હોડી આવતી સંભળાઇ. તેણે ધ્યાનથી સાંભળ્યું તો રતોવાઇ ભૃગુકચ્છથી ભાગી જતા જાત્રાળુઓની તે હોડી હતી. બીજો કૈં રસ્તો ન સુઝવાથી તેણે હોડીવાળાને હોકારો કર્યો; અને હોડીવાળાએ દયા લાવી તેને હોડીમાં લીધો.

હોડી લખીગામ જતી હતી. સોમેશ્વરે વિચાર કર્યો કે પાછા ભૃગુકચ્છ જઇ ગઢમાં જવાનો ઇરાદો રાખવો એ મુર્ખાઇ હતી. તેના કરતાં હોડીમાં લખીગામ જઇ, અખાત ઓળંગી આ રમખાણની ખબર કાકને શા સારુ ન આપવી ?

આ રસ્તો તેને ડહાપણભરેલો લાગ્યો. એટલે તેણે મુગે મોઢે રાત હોડીમાંજ ગાળી; અને આંબડના સંરક્ષણ નીચે મજરીનું શું થશે એ વીમાસવામાં તેની રાત વીતી.

પ્રકરણ ૬ ઠું

મંજરી શસ્ત્ર વાપરતાં શીખવા માંડે છે

મજરીએ આખી રાત આંખ મીંચી નહીં. એનાંબાનો આશ્રય છોડવામાં તેણે જોખમ ખેડયું હતું, પણ તે માટે તેને પસ્તાવો થતો નહોતો. આમ ચાર માણસો જોડે ગઢમાં ભરાઇ બેસવાનું તેણે સહન કર્યું હતું, પણ તેનો તેને ગભરાટ નહોતો. એકજ વિચાર તેના મગજમાં રમી રહ્યો હતો: 'દુર્ગપાલની અર્ધાંગનાને તેનું ગૌરવ સાચવવાનો સમય આવ્યો છે.'

આ કાસ્મીરી પંડિતની કન્યાના સંસ્કાર ને સ્વભાવ જેવાં અ-સાધારણ હતાં તેવોજ તેનો વિકાસ વિચિત્ર હતો. જે માતાએ પિતાને વીસાર્યા તેને તેણે છોડી; જે ઉદા મહેતાએ જોરજુલમથી પોતાનું પાણિ ગ્રહણ કરવાની ઉમેદ રાખી તેને તેણે હંફાવ્યા: જે અણજાણ્યા સૈનિકે તેને બચાવવા તેની સાથે લગ્ન કર્યું તે કાકને તિરસ્કારથી તેણે ડામ્યો. પણ કાકના શૌર્યથી તે ચકિત થઇ; તેનું બુદ્ધિબલ જોઇ તે પ્રશંસા કરવા બેઠી; તેના મુત્સદ્દીપણાએ તેને મહાત કરી. પણ કાકના હૃદયની વિશાલતા માપતાં તેણે આત્મશ્રદ્ધા ગુમાવી. તેની કર્તવ્યપરાયણતા ને એકનિષ્ઠાનું પારખું કરતાં તેણે ગર્વ વીસારે મુકયો; અને તેના પ્રેમના ધોધમાં તણાતાં તેણે સ્વત્વ ખોયું. ગર્વમાં જે સૈનિકને તેણે કુતરો લેખ્યો હતો તેની પુજારણ થઇ રહેવામાં તેણે ગર્વ માન્યો.

કાવ્ય ને શાસ્ત્રના અભ્યાસથી સંસ્કારી થએલા તેના આત્માએ પતિને પરમેશ્વર ગણવા પરમેશ્વર જેવા પતિ વિના કુંવારા મરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જેને પથ્થર ધાર્યો હતો એવા પતિને પરણવા છતાં પથ્થર તેને પરમેશ્વર દેખાયો; અને તે પરમેશ્વરની ભક્તિ પોતાનો જીવનમંત્ર તેણે બનાવ્યો.

ભક્તિ અનેક પ્રકારની હોય છે. ડંશના ડરથી કેટલાક નાગની ભક્તિ સ્વીકારે છે તે નાગપાંચમ કરે છે. સુખની આશાએ ઘણાએ ઇષ્ટદેવને આરાધે છે. ફલપ્રાપ્તિથી ઉપજેલી કૃતજ્ઞતા અનુભવતાં ઘણાં વરદાતાની ભક્તિ આરંભે છે. કોઇક નરસિંહ શો દેવઘેલો થઇ ઉભરાતા હૃદયની ભક્તિમાં લીન બને છે. અને કોઇક એવો પણ વિરલ ભક્ત હોય કે જે ભક્ત ને ભગવાનનું અંતર તોડે; દેવના સ્વરૂપે સ્વરૂપ સાથે તાદાત્મ્ય સાધે; જેના પૂજ્યભાવ ગર્વભરી શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ લે; જેના સેવાધર્મમાં અધિકારનો પ્રતાપ હોય; જેનું જીવન નિરંતર દેવમય અને અંતર સદા દેવરસીયું રહે.

મંજરીની પતિભક્તિ આ છેલ્લા પ્રકારની હતી. તેની પતિભક્તિ પરપુરુષના સમાગમના અભાવથી પ્રગટી નહોતી; પતિ જોડે બાલપણની અજ્ઞાન અવસ્થામાં સેવેલા સહવાસથી નીપજી નહોતી. સશક્ત પુરુષના ડરનો તેમાં અંશ નહોતો; પાલણહાર તરફ પ્રગટેલી ઉપકારવૃત્તિની છાંટ ન હતી; સંતાનના પિતા તરફ વળતી લાગણીઓ પર તે રચાઇ ન હતી. જુવાનીના ઉછળતા તરંગો સમાવવાનું કે રસિકતાના અદ્ભુત રંગો શોભાવવાનું પતિને એક સાધન માનવાથી પણ આ ભક્તિ પેદા નહોતી થઇ. પરભવમાં સુખ મેળવવાને લોભે, કે ઇશ્વર રીઝવવાની ઇચ્છાથી આ ભક્તિ પ્રેરાઇ નહોતી.

આ ભક્તિનું મૂલ અનિર્વાચ્ય પ્રણય હતો; એનું બંધારણ પતિના સ્વભાવને જીવનક્રમ સાથે સાધેલી એકતાનતાનું બંધાયું હતું; એનું પોષણ સર્વવ્યાપી, એકનિષ્ઠ ને ઉછળતી રસિકતા ને સંસ્કારિતા કરતી. કાકના નિરંતર સહચારની ઇચ્છા; તેનાજ જીવનમાં રસ; તેનીજ સેવાની

હોંસ; તેના પરજ સત્તા ચલાવવાની આકાંક્ષા; તેનાજ ગર્વર્યાહે થઇ રહેવાનો લોભ—એ આ ભક્તિનાં અંગો હતાં. પણ એ અંગોના બનેલા દેહથી તેમાં રહેલો આત્મા નીરાળો હતો. એ આત્માના જ્વલંત પ્રાબલ્યથી મંજરી વગર પ્રયાસે આત્મસમર્પણ સાધતી; ને શરીર ને સ્વભાવની ભિન્નતા ભુલી કાકનું અડધું અંગ બની રહેતી.

જ્યારે એનાંએ નર્મદાના મંદિરમાં તેનુ અપમાન કર્યું ત્યારે આ ભક્તિએ તેના હૈયામાં અદ્‌ભુત પ્રેરણા કરી. જે વીરનું તે અંગ હતી તેનો પ્રતાપ તેનામાં સ્ફુર્યો. તે નિઃશસ્ત્ર ને નિરાધાર સ્ત્રી મટી ગઇ; અને કાલભૈરવને મહાત કરનાર ને નવઘણ રા' ને પકડનાર મહારથીની હીંમત ને અડગતાની મૂર્તિ થઇ ગઇ.

આખી રાત તેણે ઘાટ ઘડ્યા કર્યા. પાંચ-દસ દિવસે વંથળી ખબર પહોંચશે, ત્યાર પછી દસબાર દિવસે લશ્કર તેમને છોડવવા આવી પહોંચશે. એટલે વીસપચીસ દિવસ સુધી આ ઘેરો ટકાવવો પડશે. પાંચ માણસો ને એક સ્ત્રી એ ભગીરથ કામ કેમ કરે તેનો તે વિચાર કરી રહી. ગઢ મજબુત હતો. દેવોનાયક ને સોમેશ્વર પ્રવીણ ગઢવી હતા. આંબડ મહેતાને પણ ઘેરો ટકાવવાની કલા કૈંક આવડતી હશે. તેને પસ્તાવો થયો. કાસ્મીરાદેવીએ તેને અનેક વાર આયુધ વાપરતાં શીખવાનું ને યુદ્ધની કલા હાથ કરવાનું કહ્યું હતું, પણ પોતાની વિદ્વત્તા ને પતિના શૌર્યના તોરમાં તેણે તેની સલાહ માની નહોતી; અને અત્યારે પતિની આબરુ ખોવા તે બેઠી હતી. જેમજેમ રાત જતી ગઇ તેમતેમ પોતાની નિર્બલતા પર તેને તિરસ્કાર આવ્યો.

ભળભાંખળું થયું ને તે ઉઠી, અને દેવાનાયકને ઉઠાડ્યો.

"દેવા! સોમેશ્વર ક્યાં સુતો છે? મારે ગઢ જોવો છે."

"બા!" દેવાએ કહ્યું ને ડોકું ધુણાવ્યું. તેનો અવાજ અશાંત હતો.

"કેમ?"

"સોમેશ્વરભાઇ તો પકડાઇ ગયા."

"હેં!" મંજરીને કપાળે પરસેવો આવ્યો.

"હા."

"પણ એમનું થયું શું?"

"અનાજ લઈ પાછા આવતાં ગામના ચોકીદાર મળ્યા. સોમેશ્વર ભટ્ટે નેરાને ને તેની સૈરીને ઉપર મોકલ્યાં, અને પોતે લડવા રહ્યા. પછી કોણ જાણે શું થયું તે નેરાને ખબર નથી."

મંજરી કંપી ઊઠી. આ અણધારેલી મુશ્કેલીથી તેની હીંમત ઓસરી ગઈ.

"દેવા! ભગવાને શું ધાર્યું છે?"

"બા! ભગવાનની જે ઇચ્છા હોય તે ખરી."

"પણ આપણું શું થશે?" ચિંતાભર્યે અવાજે મંજરીએ કહ્યું. તેના અંતરમાં નિરાશા પેસવાની તૈયારી કરતી હતી.

"આપણે?" દેવાએ કહ્યું, "મોટાભાઈ આવે ત્યાં સુધી ગઢ ટકાવી રાખવાનો. બીજું શું?"

દેવાના આ સામાન્ય શબ્દો સાંભળી મંજરીને શરમ લાગી. જે શ્રદ્ધા એક સૈનિકને તેના પતિમાં હતી તે પણ તેને ન હતી. તેના અંતરના ઉંડાણમાંથી પ્રેમ અને શ્રદ્ધાનો ઝણઝણાટ થયો. તેના હૃદયમાં એક પ્રચંડ તરંગ પ્રગટ્યો. તેનું મોઢું લાલચોળ થઈ ગયું.

"દેવા!" તેણે ગર્વભર્યા અવાજે કહ્યું. "હા, તારા મોટાભાઈ આવે ત્યાં સુધી આપણે ગઢ સાચવીશું. તું મારી જોડે ચાલ. મારે ગઢ જોવો છે.

"અત્યારે જોઈ શું કરશો?"

"મારે ગઢવી થવું છે." મંજરીએ હસીને કહ્યું.

દેવાનાયકને મંજરીની હમેશાં અદેખાઈ આવતી; અને તેના ભાઈને જાણે તે વગરહક્કે પરણી ગઈ હોય એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. એ અભિપ્રાયમાં ઉદાર દીલથી તેણે ફેરફાર કરવાનો આરંભ કર્યો.

"ચાલો" કહી તે આગળ થયો.

મંજરી અને તે ગઢ પર ફરવા લાગ્યાં. જેમજેમ પરોઢીઉં થતું ગયું તેમતેમ ગઢના કાંગરા, નીચેનું શહેર અને દૂરનાં ગામડાં સ્પષ્ટ દેખાતાં ગયાં. ધીમેધીમે રેવાનો પટ ચાંદીની મેખલા સમો પૃથ્વીને શણગારી રહ્યો. અને દૂર ડુંગરાની અસ્પષ્ટ દેખાતી હાર આગળ ઉષાનો પ્રકાશ રાતો થવા લાગ્યો.

મંજરીએ ગઢ જોવા માંડ્યો. ક્યાંથી શું થાય, કયે ખુણે કયા રસ્તાઓ મચવાય, અને કઇ જગ્યાએથી દૂરનાં ગામ કેવી રીતે ઓળખાય એ બધું જ્ઞાન ઝપાટાબંધ મેળવવા માંડયું.

જ્યારે ફરતાંફરતાં તેઓ જે રસ્તે ચઢ્યાં હતાં ત્યાં આવ્યાં ત્યારે દેવાએ જે જગ્યાએ સોમેશ્વરને ચોકીદાર મળ્યા હતા તે બતાવવા માંડી. ધ્યાનથી તે જોતાં મંજરીએ જરા ઉચી થઇ કોટ ઉપરથી નજર નાંખવા માંડી.

"બા! આ શું કરો છો? આટલાં બધાં નીચાં ન વળો, પેલા વીંધી નાખશે." પાછળથી આંબડનો ગભરાયલો અવાજ આવ્યો. મંજરીએ એકદમ પાછું જોયું. આમ્રભટ દોડતો આવતો હતો.

મંજરી જેવી પાછી હઠી તેવું તરતજ સનન કરતું એક તીર આવ્યું; અને મંજરી પહેલાં જ્યાં નીચી વળી જોતી હતી તેની પાસે પથ્થર પર લાગ્યું.

"દેવા! જોતો નથી? આ પેલો પણે ઉભોઉભો તાકે છે તે?" આમ્રભટે ગુસ્સામાં પુછ્યું, અને જવાબ સાંભળવાની રાહ જોયા વગર દેવા પાસેથી તીર ને કામઠું લઇ તીર માર્યું. નીચે ઉભેલા સૈનિકના હાથ પર તે વાગ્યું ને તે ચીસ પાડતો દૂર ખસ્યો.

"આંબડ મહેતા!" મંજરીએ હસીને કહ્યું, "તમે ધનુષ્ય આટલું જોરથી શા માટે પકડો છો?"

આમ્રભટ માનભંગ થઇ મંજરી તરફ ફર્યો. નાનપણથી ધનુષ્ય ઘણુંજ જોરથી પકડવાની એને કુટેવ હતી, અને ઉસ્તાદની ટોક છતાં એ આદત તે છોડી શક્યો નહોતો.

"તમે કેમ જાણ્યું?" તેણે સાશ્ચર્ય મંજરીને પુછ્યું.

"તમારા દુર્ગપાલ ઘણુંજ હલકેથી પકડે છે તેથી." મંજરીએ સ્પષ્ટ પણ ધીમે અવાજે કહ્યું.

આમ્રભટના મગજમાં જરાક ક્રોધ આવ્યો. "તમારા દુર્ગપાલ" વંથલીમાં કપાઇ મરવા ગયા છે છતાં તેને હંમેશાં આ સ્ત્રી વચ્ચે લઇ આવે છે. તેણે મંજરીની સામે એક દૃષ્ટિ નાંખી.

તેનો ઇરાદો અપમાન કરવાનો નહોતો તેમ કાકની પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો પણ ન હોતો. જેમ મા પુત્રને સલાહ આપે તેમ નીખાલસપણાથી આ સૂચના તેણે કરી હતી.

"જો તમે ઢીલું પકડયું હોત" દેવાનાયકે કહ્યું, "તો પેલાનું અત્યારે કાળજું કપાઈ જાત."

આનું ભાન આંબડને કયારનું થયું હતું, પણ તેને દેવાએ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું ત્યારે તેને ઘણું ખરાબ લાગ્યું. પણ મંજરીના દેખતાં ને આવી કફોડી સ્થિતિમા ગુસ્સો દર્શાવવામા તેને શોભા નહીં લાગી. તેણે હસીને વાત ઉડાવી.

"બા! એ મારી ટેવ કેમે કરી જતીજ નથી. પણ તમે અત્યારે કેમ નીકળ્યાં છો? કે હમણાં થઇ બેસત તો!"

"હું તો ગઢ તપાસવા નીકળી છું."

"પણ અમે બધા મરી ગયા છીએ?"

"ના. પણ સોમેશ્વર નથી એટલે ગઢવી હું છું ને?"

આમ્રભટ જરાક હસ્યો.

"વાહ! એથી શું સરસ?"

"હસવાની વાત નથી" મંજરીએ ગંભીરાઇથી કહ્યું, "તમારા દુર્ગપાલ આવે ત્યાં સુધી આ ગઢ સાચવવો છે."

આમ્રભટને પાછા "તમારા દુર્ગપાલ" શબ્દોએ ઘા કર્યો.

"હા. માત્ર ખાવાનું ખુટે તો—"

"ખુટશે તો ભુખે પેટે." મંજરીએ હસીને કહ્યું ને પછી ઉમેર્યું: "ચાલો, હું નાહીને નિત્યકર્મ કરી લઉં, પછી મને શસ્ત્ર વાપરતાં શીખવો."

"તમારે લઢતાં શીખવું છે?" આમ્રભટનું હૃદય મંજરીનું શિક્ષકપદ લેવાની આશાએ કુદી ઉઠયું.

"હા. અમારે એક ઘરમાં બંને જણને યોદ્ધા થવું છે."

ગેરહાજર કાકની સતત હાજરીથી બાપડો આબડ કચવાઈ ગયો અને કૈં ઉપાય ન જડવાથી મુગો રહ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું

જેમાં આંબડને ગુરુપદ સાલે છે

આંબડ મહેતાએ જ્યારે યુદ્ધકલા શીખવવાની ખુશી બતાવી ત્યારે ત્રણ ચીજોનો તેને ખ્યાલ નહોતો. એક તો તેની શિષ્યાનો ખંતઃ તડકાની, મહેનતની, થાકની મંજરીને પરવા નહોતી. અપરિચિત કસરતથી તેના હાથ થાકતા, અંગેઅંગ કળતાં, માથું દુઃખતું, પણ રાત પડતાં સુધી તે એક પલ પણ વિરમતી નહીં, અને આંબડ અને દેવાને વિરમવા દેતી નહીં.

બીજી ચીજ મંજરીની બુદ્ધિ હતી. તેણે શસ્ત્ર કદી પકડ્યાં નહોતાં, પણ કાકને, ત્રિભુવનપાલને અને કાશ્મીરાદેવીને શસ્ત્ર વાપરતાં ઘણાજ ધ્યાનથી જોયાં હતાં. અને ઘણી વખત પોતે મંજરીને શીખવતા હતા કે મંજરી પોતાની મેળે શીખતી હતી તેનો ભેદ રહેતો નહીં.

પણ ત્રીજી ચીજ આંબડની ધીરજની ખરી કસોટી કરતી. પોતાની પ્રિયતમા જોડે હરવું, ફરવું, બોલવું, હસવું, તેને શસ્ત્ર વાપરતાં શીખવવું, તે શીખવતાં શરીરનો અણુઅણુ સ્પર્શ કરવો—અને છતાં પોતાની અને પોતાની પ્રિયતમા વચ્ચે એક ગેરહાજર વ્યક્તિથીજ જ્વલંત અભેદ્ય વાતાવરણ સદાએ જોયા કરવું—આ ત્રાસદાયક કસોટીએ કોઇ પણ પ્રણયી સૃષ્ટિ સરજાઇ ત્યારથી ચઢયોજ નહોતો એમ આમ્રભટ ખાત્રીથી માનતા હતા. તેણે થોડો વખત આ અભેદ્ય વાતાવરણ છેદવાના પ્રયત્નો કર્યા. તેણે ઘણી અંગત વાતો કહી, ઘણા જીવનના પ્રસંગો કહી સંભળાવ્યા, ઘણી આશાઓના સોનેરી રંગો ચીતરવાનો

પ્રયત્ન કર્યો. એ બધા તરફ મંજરી મમતાથી જોઇ રહેતી, હસતી, બોલતી, સલાહ આપતી, સહાનુભૂતિ દર્શાવતી—પણ એની આસપાસનું કાકમય વાતાવરણ તો તેવું ને તેવુંજ રહેતું; અને આમ્રભટના પ્રયત્નો બધા નિષ્ફલ થઇ રહેતા.

બેચાર દિવસ થયા પણ રેવાપાલે માત્ર જાપતો રાખ્યા શીવાય ગઢ સર કરવાનાં કે પણ પગલાં લીધાં નહીં એટલે મંજરીને શાંખવવામાં આમ્રભટનો આખો વખત જતો. એ દિવસોમાં તેનો કચવાટ વધતો ચાલ્યો. આખો દિવસ તેને કાકનાં સ્મરણો સાંભળવાં પડતાં, અને રાતના તેને સ્વપ્નામાં કાક આવતો. કાક તરફ તેનો દ્વેષ વધતો ગયો.

ઘણી વખત સ્વપ્નામાં તે જાય તેને ઝબ્બે કરી આવ્યો:—એ જુનાગઢના ઘેનામાં મરી જાય તો ! એ વિચાર એક વખત આવ્યો, તે ફરીફરી આવ્યાજ કર્યો. તેને એણે ઘવાએલો જોયો, મરેલો જોયો. તેનું શબ ચિતા પર બળતું જોયું. એને આનંદ થયો.

આ વિચાર આવ્યા પછી થોડી વારે તે મંજરીને મળ્યો. તેને બીજો વિચાર આવ્યોઃ કાક મરી જાય તો મંજરીને શું થાય? તે કેવી થઇ જાય? પછી પોતાના પ્રેમનું શું?

સાંજ પડી હતી. મંજરી જરાક ખિન્ન હતી. બંને જણાં ગઢના દરવાજાની તપાસે નીકળ્યાં.

ચારપાંચ દિવસના સાહચર્યથી બંને જણાં છુટથી વાત કરતાં હતાં. આંબડને તો એકજ વિચાર આવ્યા કરતોઃ કાક મરી જાય તો મંજરીની અવસ્થા કેવી થાય?

વાત કરતાં મંજરી કેટલાક જુના પ્રસંગોનાં સ્મરણો તાજાં કરી રહી હતી. આમ્રભટનું એક વાત પર ધ્યાન હંમેશા જતુંઃ મંજરીની વાતમાં ઉદા મહેતાનું નામ કદી પણ આવતુજ નહીં. ઘણી વખત એવી પણ વાત થતી કે જ્યાં તેનું નામ દેવું અનિવાર્ય થઇ પડે, પણ એવે પ્રસંગે જીભે આવે તોપણ તેનું નામ કદી તે ઉચ્ચારતી નહીં.

અત્યારે આગ્રભટથી નહીં રહેવાયું. "બા ! અમારા ખંભાતમાં પણ દુર્ગપાલની કૈં કૈં વાતો ચાલી આવે છે."

મંજરીએ જરાક પ્રયત્ન કરી પુછ્યું: "એમ?"

"તમને એ ત્યાંથીજ લઇ આવ્યા કે નહીં?"

"હા."

"મારા બાપા હંમેશાં તમારાં વખાણ કરે છે," આંબડે ગપ મારી.

મંજરી મુંગી રહી. તેની આંખો સ્થિર થઇ.

"તમે કેમ ખંભાતથી નાઠાં તે તો કહો?"

મંજરી જરા હસી. "દુર્ગપાલ લઇ આવ્યા." તેના અવાજમાં મૃદુતા આવી. "મને બીજે દહાડે સવારે સાધ્વી કરવાના હતા. અને મેં સાધ્વી થતા પહેલાં મરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. એ તો તમારા હેમચંદ્રાચાર્યને લઇ જવા આવ્યા હતા, પણ તેણે આવવા ના પાડી એટલે તેને બદલે મને ઉપાડી લાવ્યા." ને હસી. હાસ્યમાં પ્રણયનો સુમધુર રણકાર હતો. "ખંભાતથી અમે હોડીમાં નીકળ્યાં. જ્યારે હું બેભાન અવસ્થામાંથી જાગી ત્યારે તો મને એમના તરફ તિરસ્કાર હતો.—" ફરીથી તેના મૃદુ હાસ્યે આંબડના કાન દ્વારા રસસાગર ઉછાળ્યો.

"ને હવે—" ન જણાય એવી કટુતાથી આંબડે પુછ્યું—પણ સાથે હસ્યો.

તે શાંત અને નિઃશબ્દ સંધ્યામાં પણ તેણે મંજરીનું મુખ તેજસ્વી થતું જોયું.

"હવે" અને તેના અવાજમાં પ્રણયનો પ્રતાપી ધ્વનિ હતો; "મારો—દેવ છે."

કોઇ બોલ્યું નહીં. પહેલી વખત આટલી અસ્વસ્થતાથી મંજરી વાત કરતી હતી. પહેલી વાર કોઇ માટે એક વચનનો પ્રયોગ કરતાં તેને સાંભળી તેનું હૈયું ધડકી ઉઠ્યું.

"દુર્ગપાલ અદ્ભુત માણસ છે." આંબડે કહ્યું.

"અદ્ભુત !" મંજરીએ જ્વલંત આંખોએ કહ્યું. "તમે બધા એમને શું ઓળખો ? એ તો એને જીવે જીવું છું તે હું જ જાણું."

એક પલ વાર ભાવભરી શાંતિ પ્રસરી રહી. આમ્રભટનું હૈયું ગળામાં આવ્યું. એના મગજમાં થયા કરતો વિચાર બહાર પડવા કુદી રહ્યો. તેને સમજાયું—ન સમજાયું-ને તેનાથી બોલાઇ જવાયું: "ને ન કરે......ને એમને કૈં થાય તો–" તે બોલ્યો ને તેને પસ્તાવો થયો. કેવો પ્રશ્ન! ને કોને! તેને પોતાની જીભ ખેંચી કાઢવાનું મન થયું, પણ મંજરી ગુસ્સે થઇ નહીં. એ પ્રશ્ન તેના મગજમાં પણ ધુમ્માજ કરતો હતો એમ લાગ્યું. તેની આંખમાં પલ વાર બાવરાપણું આવ્યું: તેના અવાજમાં શબ્દોથી પણ વધારે સચોટ દયામણાપણાનો અવર્ણનીય ભાવ સંભળાયો.

તેણે માથું ઉંચું કર્યું.

"એને મુએ...હું પણ મરીશ."

શબ્દો સાદા ને સરલ હતા. તેના ઉચ્ચારણમાં ભયંકર શાંતિ હતી અને છતાં આમ્રભટની નજરે આ સૈંદર્યની અપ્રતિમ મૂર્તિ—આ શબ્દેજ જાણે સ્વયંભૂ અગ્નિમાં બળી મરતી હોય એમ દેખાયું. તે એક શબ્દ બોલી શક્યો નહીં. મંજરી મ્લાન વદને રેવા તરફ જોઇ રહી.

"બા!" ધાંટો ખંખારી આંબડે કહ્યું, "દુર્ગપાલને કૈં થવાનું નથી. એ તો અમર છે."

"મને પણ એમજ લાગે છે," મંજરીએ અસ્પષ્ટ અને ખિન્ન અવાજે જવાબ દીધો. ને પછીથી ઉમેર્યું: "મને એની પાસે આવતાં બીક લાગે છે." બંને જણ ત્યાંથી ફર્યાં અને મુગાંમુગાં પોતપોતાને મુકામે ગયાં.

આંબડના મગજ આગળ કાક મર્યે નિરાધાર બનેલી મંજરી આવીને ઉભી રહી. આ ગર્વિષ્ઠ ને સુંદર સ્ત્રી, બળતાં સુકાં પાતરાંની માફક, વગર અગ્નિએ બળી જવાની. અને છતાં આ સ્ત્રી–જે એવે પ્રસંગે જીવન કલ્પી શકતી નહોતી તેને વશ કરવાની આશા રાખવી! આંબડનું માથું ફરવા માંડ્યું. મંજરી તો આમને આમ, કાકમય વાતાવરણે આચ્છાદિત રહેવાની; ને કાક અગ્નિ સેવશે ત્યારે તેની આંચે જ્વલંત એવા આ વાતાવરણમાં એ બળી મરવાની.

આ વિચાર આવતાં આંબડ અલ્પતાની અધમમાં અધમ દશામાં પડયો. જે નરે આ સ્ત્રીને જીતી હતી તે પોતાથી એટલો મોટો, બુદ્ધિશાલી, અને શૌર્યવાન્ હતો કે તેના સ્થાનને સ્પર્શ કરવાની પણ તેનામાં લાયકાત નહોતી.

તેનું હૈયું બેસી ગયું; આશાઓ છુંદાઇ ગઇ. અલ્પતામાં મંજરીના પ્રેમ વગર જીવન વીતાવવું તેને નકામું લાગ્યું.

"મંજરી! મંજરી!" તેણે પોતાના ખંડના એકાંતમાં મનમાં બુમ પાડી, "તને ભગવાને કેમ આવી સરજી!"

એક ઉચ્ચ અને તેજસ્વી દેવી, આત્મ તેજથી અધકાર ઉજાળતી, દૂર ને દૂર જતી તેની ઉંઘેલી આંખે દેખાઇ; અને કલ્પનામંદિરમાં તેને સિંહાસને વીરાજતી જોઇ. તેણે પ્રણિપાત કર્યા. આંખો ક્યારે મીંચાઇ તેનું તેને ભાન રહ્યુ નહીં, પણ તે ઉઠયો ત્યારે આમ્રભટ તેનો તે નહોતો.

બીજે દિવસે આમ્રભટ ઉઠયો ત્યારે તેનો ઉદ્વેગ કૈંક શમવા લાગ્યો. નિરાધાર હૃદયની શકિત તેનામાં પ્રકટી હતી. પોતાની તેને પરવા ન હતી. ભલે કાક મંજરીને લઇ જાય; ભલે મંજરી તેનો હીસાબ ન ગણે—પણ તે એક નિર્જીવ માણસ તેમને માટે જીવ આપવાનો. જીવનમાં બીજો કૈં રસ નહોતો રહ્યો—ત્યારે મંજરી અને કાકના જીવનનો રસ કેમ નહીં સમૃદ્ધ કરવો.

એના મગજમાં વિચારનો ન સમજાય એવો કીમીઓ થયો. તે પોતાને કાક અને મંજરીના સુખનો અધિષ્ઠાતા લેખવા લાગ્યો. અને તે પદ દીપાવવા તેણે સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. વિચારની ધુનમાં સમર્પણના શિખર પર તે પહોંચી ગયો.

જ્યારે આંબડ મહેતા આમ જુદાજુદા વિચારો અને ભાવોના હીંડોલે હીંચતા હતા ત્યારે રેવાપાલ લાટને એકહાથ કરી રહ્યો હતો. દરેક મોટા ગામમાંથી પાટણના અધિકારીઓને પકડી લેવા કે મારી નાખવામાં, અને પોતાના અધિકારીઓ મુકવામાં તે રોકાયો હતો.

તેમજ પટ્ટણી સૈન્ય ખંભાતથી આવે એમ લાગવાથી તેણે પોતાનું લશ્કર ખેટકપુરી પાસે ભેગું કરવા માંડયું હતું.

ભૃગુકચ્છનો ગઢ લેવા તરફ લક્ષ્ય આપવાની તેને જરુર જણાઇ નહીં. ગઢમાં માત્ર નામનાંજ માણસો હતાં. તેની એને ખબર થઇ હતી. દહેજ સુધી તેની–આણ ફરી ગઇ હતી એટલે નદી વાટે ગઢમાં કોઇ જઇ શકે એમ ન હતું.

અને ગઢમાં ખોરાક હતો નહીં એટલે પાંચ–પચીસ દિવસે ગઢવાસીઓને શરણ થયા વગર છુટકો નહોતો.

પ્રકરણ ૮ મું
વંથળીમાં પ્રવૃત્તિ

અખાત્રીજના અરસામાં વંથળીમાં ઘણી પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી.

એભલ નાયક સ્વધામ પહોંચી ગયો હતો અને તેની અદલબદલ કરવાની જુનાગઢમાં કોઇને પરવા હોય એમ દેખાયું નહીં; એટલે ત્યાંથી કહેણ પણ આવ્યું નહીં. જગદેવ પરમારના ઘા હજુ રુઝાયા નહોતા અને ચાલી રહેલી તૈયારીમાં ભાગ ન લઇ શકવાથી તે પથારીમાં કચવાતો કચવાતો પડી રહેતો.

રાજાની તબીઅત થોડા દિવસ થયાં સારી થઇ ગઇ હતી. જ્યારથી એની તબીઅત સુધરી ત્યારથી પટ્ટણી સૈન્યમાં અજબ જેવું જોર આવ્યું હતું. ગીરનારને જાણે કાંકરાની માફક કાઢી નાંખવાનો હોય તેમ બધાંને ઉત્સાહ અને આશા આવ્યાં હતાં.

આ બધાનું કારણ રાજા અને રાણી બંને હતાં. પથ્થરની ચોકી આગળ લઢતાં રાજાના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થયું હતું. શીરસ્તા મુજબ લઢવાની પ્રણાલિકા અત્યાર સુધી તેણે સ્વીકારી હતી અને મોભ્ભાભર્યું શૌર્ય દાખવવામાંજ અને ઘેરાની યોજના કરવામાંજ તેને રાજાને યોગ્ય ગૌરવ જણાતું હતું. પણ ચોકી આગળ તેના સિંહ સમા શૂર સ્વભાવે અંગત પરાક્રમનું લોહી ચાખ્યું હતું ત્યારથી રાજવંશી ઢાઢમાં ઘેરા

બાલવામાં તેને નિર્બલતા દેખાઇ. મંત્રી અને સેનાપતિના શૌર્યને જશ આટવામાં તેને કાયરપણું લાગ્યું.

તેના હાથ કેર વર્તાવવા અધીરા બન્યા. તેનું હૃદય યુદ્ધમાં ઝંપલાવવા તલસી રહ્યું. તેની ઇચ્છા પોતાને હાથે ખેંગારનું મદમર્દન કરવા કુદી રહી. તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા ગીરનારી ગઢમે જાતે જમીનદોસ્ત કરવાની હતી. તેણે સૈન્યના વ્યૂહો રચવા માંડયા, સેનાપતિઓને હુકમો ફરમાવવા માંડયા; અને ચારે તરફનું સૈન્ય પોતાનું કરી ખેંગારને એના ગઢની ભીંત વચ્ચે કચરી નાખવાનો એક મહાપ્રયાસ આરંભ્યો.

રાજાની આ બધી યોજનામાં લીલાદેવી સામેલ થતી—એ યોજનાઓ તેને લીધેજ ઘડાતી અને અમલમાં મુકાતી એમ પણ કેટલાક માંહોમાંહે કહેતા.

તે હતી તેનાથી ફીક્કી થઇ ગઇ. તેની આંખો વધારે સ્થિર ને ઉંડી થઇ. અત્યાર સુધી જુનાગઢના ઘેરાનો એક વિચાર સરખો પણ જે કરતી નહીં તે એકદમ જુનાગઢની કાળ થઇ બેઠી. તેના શાંત અને ગહન હૃદયમાંથી દ્વેષ ને ઝનુનના જુવાળ પર જુવાળ આવ્યા, અને તે આખા પટ્ટણી સૈન્યને તાણવા લાગ્યા.

આ ઝનુન અને દ્વેષનું મુળ કારણ આસપાસના પાકા મુત્સદ્દીઓ સહેલાઇથી જોઇ શકતા. આજે કેટલાક દિવસ થયાં કાકની કંઈ પણ ખબર અંતર નહોતી. કોઇ બોલતું નહીં પણ બધાંના મનમાં ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે કાક મુવો. જેમ દિવસ જતા ગયા, અને એ ખાત્રી વધારે મજબુત થતી ગઇ તેમ લીલાદેવીનો શાંત અને અડગ દ્વેષ જુનાગઢ તરફ વધતો ગયો.

રાજાએ પહેલી વખત ભાવહીન રાણીમાં ઉત્સાહનાં બીજ જોયાં; રાણીએ પહેલી વખત જયદેવને રાજ્યપદના આડંબર વિના આત્મશૌર્યથી શોભતો જોયો. બે છોકરાં તોફાન કરવા જતાં રસે ચઢે તેમ બંને ચઢ્યાં.

આ બેમાં બે જણ બીજાં ભળ્યાં હતાં. ત્રિભુવનપાલ દંડનાયક

અને કાશ્મીરાદેવી ઉત્તર તરફ એક સૈન્યમાં સાથે હતાં તે કાકની હકીકત સાંભળી આવા લાગ્યાં અને રાજા ને રાણીના નિશ્ચયને વધારે દૃઢ બનાવી રહ્યાં હતાં.

મુંજાલ મહેતા આ ઉત્સાહ જોઇ ઘણા ખુશ થયા. એને જુનાગઢના ઘેરા કરતાં રાજાના સ્વભાવની વધારે પરવા હતી. અને જયદેવમાં શૌર્ય પ્રગટેલું જોઇ તેમને નીરાંત થઇ. હમણાં જયદેવને ખોટા આડંબર રાખવાની ફુરસદ નહોતી. બાબરા ભૂત કે જગદેવ પરમારની સહાય લઇ ખાસ વર્તાવવાનો અવકાશ નહોતો. એ પટ્ટણી સેનાપતિ સાથે મિત્રની માફક હળતા મળતા, ને યુદ્ધની યોજનાઓ ઘડતા; અને પોતાના શૌર્યથીજ પોતાની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરવા મથતા. રાજા અને રાણી એનો ધાડો થતો સંબંધ પણ તેના ધ્યાન બહાર નહોતો; અને વિશ્વકર્માના ગર્વથી એ આ બધામાં રસ લેતા.

પ્રકરણ ૯ મું

પ્રણયીની છુપી વાતો

થોડાક દહાડા વંથળીમાં ભારે ચળવળ ચાલી રહી. એક મધરાતે પરશુરામની પુત્રી સમર્થ બારી ઉઘાડી ડોકીઆં કરતી હતી. તેને લાગતું હતું કે આખી દુનીઆનું ચક્ર ખસી ગયું છે. તેના બાપનું ચિત્ત ઠેકાણે નહોતું, અને તેથી તે આખો દહાડો બહાર રહેતા. રાજાને કોણ જાણે કેમ ધમપછાડા કરવાનું સુઝતું હતું. લીલાબા તો વિકરાલ જગદંબા જેવાં લાગતાં હતાં. 'પ્રેમકુંવર' સમર્થ બબડી–'પેલી પેમલી'–માંદી થઇ ગઇ હતી, કેમકે તેના 'મહેના'ને ઘોડે ચઢી મેંદરડે જવું પડયું હતું. ને વાહડ મહેતા તો જાણે પાતાલમાં પેસી ગયા હોય એમ દેખાતાજ નહોતા. બહારથી બધા શાંત હોવાનો ડોળ કરતા હતા, પણ અંદરથી કૈં દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. એક ઘેરા માટે આટલું ગાંડપણ કેમ આવતું હશે તે તેને સમજાયું નહીં; અને આટલું દુઃખ કોઇને પણ પડયું હોય એમ સમર્થની જાણમાં નહોતું.

કોઇ કોઇ દહાડો આ બારી આગળ વાહડ મહેતો આવતો. 'હવે આવતોજ નથી' સજલ નયને સમર્થે વિચાર કર્યો. પેલો કાક પકડાયો નહીં, ને વાહડ મહેતાનો દાદો મંત્રી નહોતો—એટલે તેના ઘડેલા ઘાટ તો બધા ભુકામા પડ્યા. ને હવે એનું ને એના વાહડ મહેતાનું શું થશે?—તેણે વીમાસણ કરી પુછ્યું.

જવાબમાં કોઇનો પગરવ સંભળાયો. જો આ પગલાં વાહડનાં નીકળે તો તેણે શાસનદેવી પદ્માવતીને ઘાટડી ચઢાવવાની બાધા લીધી. તેણે અંધારામાં તાકીતાકીને જોયા કર્યું ને નવપદનો જાપ કર્યો.

તેની બાધા ને જાપ ફળ્યાં. તરત વાહડ મહેતાનો અવાજ આવ્યો: "સમર્થ!"

"ઓ' કહી સમર્થ બારીએથી અડધી બહાર લટકી, "મેં બાધા લીધી એટલે તમે તરત આવ્યા."

"ધીમેથી બોલ."

"કેમ?' ધીમે સાદે સમર્થે કહ્યું.

"હું એક ખુશખબર કહેવા આવ્યો છું." કવિહૃદયે ઉભળકો ખાલી કર્યો.

"શું? કહી દો—કહી દો—કહી દો—"

"અરે તું ધીમે બોલ, નહીં તો આખો ગઢ દોડતો આવશે."

"હાય, મુઉં બોલાઇ જાય છે. શું છે?"

"કોઇને કહેતી નહીં."

"તમે તો મને મુરખીજ ધારો છો." હોઠ પર હોઠ ચઢાવી સમર્થે કહ્યું.

"જો, હું એક ખબર લઇ આવ્યો છું, અને તેથી આપણું પરણવાનું નક્કી થશે." હોંસથી વાગ્ભટે કહ્યું.

"શું કહો છો?"

"અરે ધીમેથી. મને ખબર મળી છે કે કાકભટ જીવે છે."

"ભોગ એના.—"

"સાંભળ. એને પકડી રા'ના મહેલમાં રાખવામાં આવ્યો છે."

"ખોટી વાત." સમર્થે કહ્યું.

"અરે હું કાનોકાન સાંભળી આવ્યો. હું જુનાગઢ મારા બાપ સાથે ગયો હતો ત્યાં સાંભળ્યું કે એને વાગ્યું છે બહુ પણ ખેંગાર તેને મહેલમાં રાખી ચાકરી કરે છે. હવે એને હું છોડવી આવું કે પછી—"

"કે પછી બાપા મને તમારી સાથે પરણાવી દે. ખરી વાત."

"અરે ધીમેથી—" કચવાઇને વાહડે કહ્યું.

"અરે હા! ધીમેથી—" ચીઢાઇને સમર્થ બોલી, "અવતાર ધરીને મેં તો ધીમેજ બોલ્યા કર્યું છે."

"હવે હું જાઉં છું." વાહડે કહ્યું, "તું નીરાંતે ઉંઘજે."

"મહેતા—ઓ મહેતા!"

"કેમ?"

"મને હવે સમજણ પડી."

"શી?"

"મારા બાપા મને કેમ પરણાવતા નથી તે—"

"કેમ?" જરાક ચિંતાતુર મુખે વાહડે કહ્યું.

"આપણે કૈં બાધા લેતાં નથી તેમાં."

"અરે શું કહે છે? તું કહે તે બાધા લઉં. તારા વગર મારું જીવન સુકાઇ જાય છે" ભાવભીના વાહડે કહ્યું; "અઘરામાં અઘરી બાધા લઉં–તું કહે તો."

"ઠીક, એક કામ કરો. કોઇ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવાની બાધા લો" જરા વિચાર કરી સમર્થે કહ્યું.

"હું તો અડસઠતીરથનો ઉદ્ધાર કરું—"

"હાય–હાય–એટલું બધું નહીં—"

"ત્યારે?"

"એક બસ છે."

વાહડ આ ભોળી છોકરી તરફ પ્રશંસાપૂર્ણ નજરે જોઈ રહ્યો. તેના હૃદયમાં પ્રણયસંગીત જોરથી ગાજ્યું.

"વારુ. સમર્થ! તું મળે તો હું શત્રુંજયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવું—થયું." ગંભીર અવાજે વાહડે કહ્યું. એનું તેજસ્વી મુખ દીપી રહ્યું.

સમર્થ સંતોષાઈ. "મહેતા! હવે મારું જોડકણું બેસશે."

"શું?"

"વાહડ મહેતે વાજ્યો ડાટ કે કાકભટ છોડવ્યો રે—"

"ઉંહ" કરી હસતોહસતો વાહડ કલ્પનાના ઘોડા પર સ્વાર થઈ વિહાર કરતોકરતો ત્યાંથી ગયો.

સમર્થના હરખનો પાર રહ્યો નહીં. તેને લાગ્યું કે વાહડ જરુર કાકને છોડવશે ને પછી તેનો બાપ તેને વાહડ જોડે પરણાવશે. ને પછી બંને શત્રુંજય બંધાવશે. તેના નાનકડા હૈયા માટે આ વાત ઘણી મોટી થઈ પડી. તેને લાગ્યું કે અત્યારે આખા રાજગઢે ઉઠીને નાચવા મંડી જવું જોઈએ. કાકભટ જીવે છે તે તેના વાહડે શોધી કાઢયું! શી ખુશી! પણ એ ખુશી જોનાર, જાણનાર કોણ? તે એકદમ ઉઠી, જરા હસી ને કુદની બહાર નીકળી. "પેલી પ્રેમકુવર શું કરતી હશે?" કહી તે છાનીમાની પાછલે દાદરેથી જે ખંડમાં શોભ મહેતા હતા ત્યાં ગઈ.

શોભ મહેતા તો મેંદરડે ગયા હતા એટલે તેણે હીંમતથી કડું ધીમેથી ખખડાવ્યું.

"કોણ છે?" પ્રેમકુંવરનો તોરમાં સવાલ સંભળાયો.

પ્રેમકુંવરને અત્યારે રાજ્યકારભાર ઉપર એકદમ તિરસ્કાર આવ્યો હતો. અત્યારે તેના મહેતાને મેંદરડે મોકલાવ્યા. કૈં વાત છે? તેની કૈં કૈં ઊર્મિઓ અણુકહી રહી જતી હતી. એટલામાં કોઈએ કડું ખખડાવ્યું. પહેલાં તો તેનું હૈયું ધડકી ઉઠયું. કોણ તેના 'મહેતા' આવ્યા? તેણે નીસાસો મુકી બારણું ઉઘાડયુ, ને એકદમ તેને સમર્થ વળગી પડી. પતિની વાટ જોતી પ્રેમકુંવરને સમર્થની બાથથી કમકમાં

આવ્યાં. તેણે એકદમ બાથ છોડવી ને મનમાં બબડી: "આ ચીબાવલી અત્યારે ક્યાંથી ?"

"પ્રેમુબા! પ્રેમુબા!" સમર્થ પ્રેમકુંવરને ખભે માથું મુકી હરખના ધ્રુસકા લેવા લાગી. "મારું લગ્ન નક્કી થયું."

"કોની સાથે?" તિરસ્કારથી પ્રેમકુંવરે પુછ્યું. પોતાનાં લગ્ન શીવાય બીજા કોઇના લગ્નને આટલી શા સારુ મહત્તા અપાતી હશે તે તેને સમજાતું નહોતું.

"વાહડ મહેતા. તે કાકભટને છોડાવી લાવવાના છે."

"કાકભટ!" ચકાર નાગરણે કાન સરવા કર્યા.

"હા. એને તો રા'એ કેદ કરી મહેલમાં રાખ્યા છે. મારા વાહડ મહેતા તેને મળી આવ્યા."

"હેં?"

"હા. તું જો તો ખરી." કહી સમર્થ ગાંડા જેવી હસવા લાગી. પ્રેમકુંવરના મગજમાં આ વાતની અગત્યનું ભાન થયું.

"સુઇ જા જઇને. ગાંડી થઇ જઇશ" કહી મીજાજમાં પ્રેમકુંવર સમર્થને તરછોડી ત્યાંથી ચાલી.

"પણ કોઇને કહેતી નહીં. મારા સમ."

"તારા સમ" કહી પ્રેમકુંવર અદષ્ટ થઇ ગઇ, અને આ અસહૃદય મિત્ર તરફ મુગો તિરસ્કાર બતાવતી સમર્થ ચાલી ગઇ.

પોતાના ખંડમાં લીલાદેવી હોઠ પીસી આમતેમ ફરતી હતી. તેની આંખમાં ઉંઘ ન હોતી. તેના હૃદયમાં ઉદ્વેગ પેઠો હતો. તેને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે કાક મરી ગયો. તેને નમાવનાર, લાટની મહત્તાનો પ્રતિનિધિ, તેની મહત્ત્વાકાંક્ષાને ઉત્તેજનાર વીર અત્યારે કોઇ ખીણમાં મરેલો પડયો હશે. કુતરાં કે વણીએર તેનું માંસ સુંઘતાં હશે. ભૃગુકચ્છમાં તેની સ્ત્રી આશાભર્યે હૈયે વાટ જોતી હશે. તેના શાંત ને કઠોર હૃદયમાં પણ મંજરી માટે બે હેતના શબ્દો આવ્યા.

ખંડમાં એક નાનો દીવો બળતો હતો. એકદમ બારણું ઉઘડયું ને પ્રેમ આવી.

રાણીએ દેખીતી શાંતિથી એની સામે જોયું. રાણીનું સખત ને સુનું મોં જોઇ પ્રેમકુંવર જરા ખંચાઇને ઉભી.

"બા, એક સારી ખબર લાવી છું."

રાણીને અત્યારે ટીખળ પસંદ પડે એમ નહોતું. તેણે સખતાઇથી પુછ્યું: "શું છે?"

"કાકભટજી જીવે છે" પ્રેમકુંવરે એકદમ કહ્યું.

લીલાદેવી કુદી. "શું કહે છે?"

"સાચું. જુનાગઢમાં રા'ના મહેલમાં છે. માંદા ઘણા છે."

રાણીના કપાળની નસો તરી આવી. "કોણે કહ્યું?"

"સમર્થે."

રાણી નિરાશ થઇ. "એ ક્યાંથી જાણે?"

"વાહડ મહેતાએ એને કહ્યું."

"વાહડ?" લીલાદેવીએ અધીરાઇથી પુછ્યું: "એ ક્યાંથી જાણે?"

"એ જુનાગઢમાં કાકને મળી આવ્યો."

"એમ જુનાગઢ રસ્તામાં પડયું છે કે વાહડ જઈ આવ્યો? ચાલ એવી નકામી ગપ્પો લાવતી! જા, જઇને સુઇ જા." તિરસ્કારથી રાણીએ કહ્યું; "સવારે વાત."

પ્રેમકુંવર માનભંગ થઇ. તેણે નાકનું ટેરવું ચઢાવ્યું ને ત્યાંથી ચાલી ગઇ. "કૈં મીજાજ" મનમાં તે બબડી; "એ તો સોલંકીને પાલવે પડી છે તે બધું પરવડે છે."

લીલાદેવીનો અધીરાઇ વધી. આ ખબર ખરી હશે કે કેમ તેની ધડભાંગ શરુ થઇ. તેને કૈં સુઝયું નહીં. તેની અકળામણનો પાર ન રહ્યો. આખરે તેને એક રસ્તો સુઝયો ને મંગીને બોલાવી: "મંગી! જોઇ આવ મહારાજ શું કરે છે. કહી આવ કે મારે એક જરૂરને કામે મળવું છે."

"આવડી રાતે?"

"તને કેવડીએક પડે છે?" શાંતિથી રાણીએ પુછ્યું.

મંગી એકદમ ગઈ અને થોડી વારે પાછી આવી.

"બા! બા! મહારાજ આવ્યા." જયસિંહદેવ ઉત્સાહથી ડગ ભરતા આવ્યા. તેમની આંખો અધીરાઇથી ચમકતી હતી.

"મેં ઉંઘમાંથી તો નથી ઉઠાડ્યા?" રાણીએ હસીને પુછ્યું.

"નારે, હું હમણાંજ એક ભાંજગડ ચુકવી આવ્યો. કેમ શું છે?" તે રાણીના ખોળા પર હાથ મુકી બેઠા.

"મને એક ખબર મળી છે."

"શી?"

"કાક જીવે છે, ને રા' ના મહેલમાં છે."

રાજાએ આંખો પહોળી કરી. "કોણ ગપ્પું લાવ્યું.!"

"તે કહું, પણ એ ગપ્પું છે કે નહીં તે તમે શોધી કાઢો. શોભની વહુ પ્રેમકુંવર વાત લઈ આવી."

"તે ક્યાંથી લાવી?"

"તેને સમર્થે કહી, ને તેને વાહડે કહી. વાહડ તેને જુનાગઢમાં મળ્યો એમ કહેવાય છે. એ કેમ બને?"

રાજા ખડખડ હસી પડ્યા. "વાહડ કવિ તે કવિજ રહ્યો. ત્યારે વાત ખરી. વાહડ એના બાપ જોડે હમણાંજ સમાધાન કરવા જુનાગઢ જઇ આવ્યો. હુ ઉદા મહેતા જોડે હમણાંજ એજ વાત કરતો હતો."

"સમાધાન!" લીલાદેવીના હૈયામાં હોળી સળગી.

"એ તો એ ફાંફાં મારે છે. રા' એ ધસીને ના પાડી, પણ ત્યારે તમારી વાત ખરી. વાહડને કૈં પત્તો મળ્યો હશે."

"ચોક્કસ તપાસ કરો."

"હમણાંજ. મંગી! જા વાહડને બોલાવ." મહારાજે હુકમ કર્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

જેમાં વાહડ કાકને છોડાવવા જાય છે

આ થોડા દિવસોમાં રાજામાં ઘણોજ ફેરફાર પડી ગયો હતો. તેમની એકાગ્ર આંખો, ફાટતાં નસકોરાં, અને તેમના શરીરની ધનુષ્ય શી સજ્જતા તેમના હૃદયમાં રમી રહેલા ઉત્સાહને પણ દેખાડી આપતાં. એમને થાક લાગતો નહીં; ઉંઘ આવતી નહીં; એમની શક્તિ ખુટતી નહીં. એક વસ્તુ તેમના ધ્યાનબહાર જતી નહીં, અને એકે સાધનનો ઉપયોગ કરવાનું તે ચુકતા નહીં. ક્રીડાના ને સત્તાના શોખી કુંવરમાંથી તે એકદમ પ્રલયકાર બની ગયા.

કેટલાક સ્વભાવોમાં સાતત્ય અને એકતાનતા હંમેશાં દેખાય છે. કાં તો ઉગ્ર એકાગ્રતા, કાં તો સ્વસ્થ કર્તવ્યપરાયણતા, કાં તો સુમધુર રસિકતા, કે કાં તો નીરાંત કે નિર્માલ્યતા એકીધારે જીવનમાં વહે છે. પણ કેટલાક સ્વભાવોમાં જુદેજુદે વખતે જુદીજુદી ધુન આવે છે; એટલુંજ નહીં પણ કોઇકોઇ પ્રસંગે એ ધુન એવા જોરથી આવે છે કે રખેને તે માણસ ધુનમાં ને ધુનમાં ગાંડો થઇ જાય એવું જોનારને લાગી આવે છે. જયસિંહદેવ મહારાજ આવા ધુની હતા. પોતાના અભિમાન શીવાય તેમના સ્વભાવનું કોઇપણ અંગ ચિરસ્થાયી હતું નહીં. પાટણના પ્રતાપી નરેશ; સોલંકી કુલના અવતંસ; વિજયી સેનાના નાયક; અને ગુજરાતની અઢળક સમૃદ્ધિના ધણી પોતાની મોટાઇના તોરમાં ને તોરમાં રહેતા. પણ છતાં ધન આવતાં તે બધું ભુલીને વિલાસી થઇ રહેતા; ઘડીમાં સ્વાર્થી અને વહેમી થઇ જતા; ઘડીકમાં ઉદાર અને નીખાલસ દીલના બની જતા. કોઇ પ્રસંગે તેમની મુત્સદ્દીપણાની પ્રતાપી ચમક બધાંને આંજી નાખતી; કોઇક વખત ભલાઇની જલધારા ચારે તરફ પ્રસરતી. જે બાબરાભૂતની મદદથી અમાનુષી થવાનો દાવો કરતા તે કોઇક વખત મનુષ્યહૃદયના સદ્‌ભાવો સહેલાઇથી દર્શાવી શકતા.

હિમાલયના પ્રદેશોમાં જેવી અનિશ્ચિત પ્રકૃતિ હોય છે તેવા મહારાજ હતા. પલમાં પ્રખર તાપ પડે અને પલમાં વાદળાં ઘેરાઇ આવે;

દેમાર વરસાદ અટકી જઇ એક પલમાં પ્રકૃતિ હસવા મંડી જાય; લીલોતરી અને હિમ બંનેનાં સૌંદર્ય ત્યાં દેખાય, બધા ફેરફારો અણુજાણતાં થઇ જાય; પણ ગમે તે વખતે અનેક સ્વરૂપોમાંનું એક સ્વરૂપ જે હોય તે સ્વરૂપ શ્રેષ્ઠ તો હોવાનુંજ.

મહારાજને અત્યારે આવી એક પ્રચંડ ધુન આવી હતી. જાણે તે રુદ્રના અવતાર હોય તેમ તેમણે જુનાગઢનો વિનાશ કરવા તાંડવ નૃત્ય આરંભ્યું હતું.

માંદગીમાંથી ઉઠયા પછી મહારાજની આ ધુન એવા સ્વરૂપમાં પ્રગટી હતી કે જે લોકો તેમને વર્ષો થયાં ઓળખતા હતા તે પણ ચકિત થઇ ગયા. વર્ષો થયાં ભડવીર દેખાતા મહારથીઓ આ જ્વલંત પ્રતાપ જોઇ અંજાઇ ગયા. જે જયદેવની તરવારથી કે બાબરાની ધાકથી કદી ધ્રુજ્યા ન હતા તે મહારાજની આ ધુન જોતાં ક્ષોભ પામ્યા. પુત્રની માંદગીથી મીનળદેવીને જેટલી ચિંતા થઇ હતી તેટલીજ ચિંતા આ ધુન જોઇને થઇ. પણ જો ઉછળતી રેલને કોઇ થંભાવે તો તે પણ તેમની આ રેલને રોકી શકે તેમ ન હતું. જેમને શૂર ચઢાવવાની જરુર દેખાતી તેમનું શૂર અત્યારે કોઇ ઉતારે તો સારું એમ તેને લાગ્યું.

પાકી, દીર્ઘદર્શી લીલાદેવી આ ધુન જોઇને અંજાઇ તો નહીં પણ અચંબો પામી. તેના ઉસ્તાદ હૃદયને આ નવીનતા જોતાં કૈંક રસ પડયો; તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા કૈંક સંતાષાઇ. તેને લાગ્યું કે જો મહારાજ સદાએ આવીજ ધુનમાં રહે તો પાટણ દુઃસહ તો નહીં થઇ પડે.

મંગી બહાર ગઇ એટલે મહારાજ રાણી તરફ ફર્યા.

"ઉદો એક નવો રસ્તો લઇ આવ્યો છે." તેમણે કહ્યું.

જરા ભવાં સંકોચી રાણીએ પુછ્યું: "શો?"

"ઉદાએ રા'ના ભાણેજોને હાથમાં લીધા છે."

"કોણ દેશળ અને વીશળ?"

"હા. એ આપણને મળી જવાના છે."

"પણ મને એવા પર વિશ્વાસ મુકવો ઠીક લાગતો નથી."

રાજા મગરુરીમાં હસ્યા. "હું એમનામાં વિશ્વાસ મુકું! હું એમને બરાબર ઓળખું છું. એ તો ખેંગાર ગમે તેટલોએ ભોળો છે કે એમને ઘરમાં ઘાલે છે. પણ એમને લીધે જુનાગઢ મળે એમ છે."

"કેવી રીતે?" જરાક અધૈર્ય દાખવતા અવાજે રાણીએ પુછયું.

"ગઢમાં એમનાં કેટલાંક માણુસો ફોડેલાં છે."

"એટલે" જરાક તિરસ્કારભર્યે અવાજે રાણીએ કહ્યું, "ગઢમાં છાનામાના પેસી શકાશે?"

"હા." રાજાએ હસીને કહ્યું.

"મહારાજ!" રાણીએ શાંત અને તિરસ્કારભર્યે અવાજે કહ્યું. "દગાથી ગઢ લેવો એ ખોટું નથી; પણ ખેંગારની કીર્તિ તમારી કીર્તિને ઝાંખી કરશે."

આ શાંત શબ્દો રાજાને ફટકા જેવા લાગ્યા. તેમણે રાણી તરફ જરાક અધીરાઇથી, જરાક ગુસ્સાથી જોયું; પણ રાણીના શાંત તિરસ્કારમાં સદાય એવી તટસ્થતા રહેતી કે ગુસ્સો હંમેશાં દેખાતો અને તેથી રાજા ઘણી વખત તેનાથી અંતરમાં ડરતા.

"કીર્તિ!" જયસિંહદેવે અધીરાઇથી કહ્યું. "મારી કીર્તિને ખેંગાર ઝાંખી કરશે? દેવી, યુદ્ધમાં કીર્તિ જીતનારને મળે છે. હાર્યાં તેને કીર્તિ કેવી? મારે તો જુનાગઢ પાડવું છે. જે હાથે તે પડે તે મારું હથીઆર."

"હા." હસીને લીલાદેવીએ કહ્યું; "પણ તમારી પાસે શોભે એવું શસ્ત્ર હોય ત્યારે ન શોભે એવું શા માટે લેવું? જો તમે ગઢ બળથી તોડી શકો તો માણુસ ફોસલાવી બારી વાટે શા માટે પેસવું?"

રાણી જવાબની વાટ જોતી પલ વાર થોભી. રાજા જવાબ ખાઇ ગયા. બળ અને ભેદ બંનેનો ઉપયોગ તે શા સારુ કરવા માગતા હતા તેનું કારણુ તે લીલાદેવીને આપી શકે એમ ન હતું. ગુસ્સાના, વેરના ઝનુનના ધુમાડામાંથી પણુ થોડીથોડી વખતે તેમને પોતાના અંતરમાં

રાણકદેવીનું મુખ દેખાતું; અને જે સ્ત્રીએ બાલપણમાં તેમનો તિરસ્કાર કર્યો તેને નમાવવાની હોંસ તેમના હૈયામાં હંમેશાં થઇ આવતી, એ બધું લીલાદેવીને તે કેમ કહી શકે?

રાજાએ થોડી વારે જવાબ દીધોઃ "મને તો જુનાગઢ પડશે ત્યારે કૈં સુઝશે."

"એમ?" જવાબની અસંબદ્ધતા જોઇ રાણીએ ટાઢે પેટે પુછ્યું.

"અન્નદાતા! વાહડ મહેતા આવ્યા." મંગીએ આવીને કહ્યું.

'બોલાવ' રાજાએ જરાક હસીને કહ્યું. રાણી સાથે વધારે વાદ-વિવાદમાં તેમને સાર દેખાયો નહીં.

વાહડ દાખલ થયો ને હાથ જોડી ઉભો રહ્યો.

'વાહડ! તેં જુનાગઢમાં કાક વીશે કૈં સાંભળ્યું?" રાજાએ પુછ્યું.

વાહડ ચમકયો. રાજાને એ વાતની કયાંથી ખબર પડી?

"શું સાંભળ્યું?" શાંત ને સત્તાવાહી અવાજે લીલાદેવીએ સુધાર્યું.

"મને લાગે છે કે ભટરાજ જીવે છે."

આ સાંભળી રાણીની આંખો ચમકી ઉઠી.

"ત્યારે મને કહેતો કેમ નથી?" રાજાએ ગુસ્સામાં કહ્યું. "હમણાં બધી વાત કહી ગયો ને એ સંબંધી તો એક અક્ષરે બોલ્યો નહીં. તું પણ તારા બાપની માફક છાનામાના બધું કરતાં શીખ્યો કે?"

"મહારાજ!" નીચુ જોઇ વાહડે કહ્યું; "ક્ષમા કરો. મારો વિચાર–"

"શો?"

"કે કાકભટને છોડવી લાવી મહારાજને હું પ્રસન્ન કરું." વાહડે કહ્યું.

લીલાદેવી હસ્યાં. રાજાની આંખ પણ જરા હસી. તેમનો ગુસ્સો જતો રહ્યો.

"વાહડ! અત્યારે ને અત્યારે જ—"

"જેવી આજ્ઞા!"

"દેશળ ને વીશળને સંદેશો પણ તુંજ લઇ જા"

"જી."

"તેમને કહેજે કે, મને આ વાત લાંબી પહોંચે છે તે બીલકુલ ગમતું નથી મને આવી મળવું હોય તો એકદમ આવે. તું લઇનેજ આવજે. પરમ દહાડે અહીંઆં બધાં મળવાનાં છે, જો એમનામાં વખતસર આવવાની હીંમત ન હોય તો કહી દેજે કે જયસિંહદેવ સોલંકી રણે ચઢશે તો પછી કોઇની પરવા કરનાર નથી."

"જી."

"ને એમની પણ મદદ લેજે ને કાકને પાછો લઇ આવજે." રાજાએ કહ્યું.

"અત્યારે અમને કાક વિના ચાલે એમ નથી." રાણીએ ઉમેર્યું.

"મા! ભટરાજ જીવતા હશે તો ખાલી હાથે પાછો નહીં ફરું."

"પરમ દહાડે તમે ચારે જણ મારે અહીંઆં જોઇએ."

"જેવી આજ્ઞા."

"જા. જલદી જા."

વાહડ પ્રણામ કરી ત્યાંથી ગયો અને મંગી પણ જવાની તૈઆરી કરી રહી.

પણ એટલામાં મહારાજ ઉઠયા.

"કેમ જાઓ છો?" લીલાદેવીએ સૂચક અવાજે પ્રશ્ન કર્યો.

રાજા હસ્યા. પરમારી રાણી આજે કેટલા દિવસ થયાં રીસાઇ બેઠી છે. કેટલા તો કહેણ મોકલ્યાં."

લીલાદેવી ખડખડ હસી. "હું નથી રીસાવાની. પધારો!" તે શાંત ને તટસ્થ બની ઉભી રહી. રાજાએ તેની સામે જોયું, અને તેનું સ્વાસ્થ્ય ને શાંતિ જોઇ તે ગુંચવાયો. એ સ્ત્રી તેમને પુરેપુરી સમજાતી નહોતી. તેમને રાત અહીંઆ ગાળવાનું મન થયું–પણ તરવાર જેવી ધારીલી, ચમકતી ને ભાવહીન સ્ત્રી જોડે રાત ગાળવાની ધીરજ તેમને રહી નહી. તેમને તો અત્યારે લડાવે, હસાવે ને રીઝવે એવું કોઇ

જોઈતું હતું. તેમણે હસીને ચાલવા માડયું.

લીલાદેવીએ થોડી વાર વિચાર કર્યો ને પછી તેના હોઠ પર હાસ્ય આવ્યું. તે જરા આત્મતિરસ્કારથી બબડીઃ "આ હીરો તો પરખાયા વિનાનોજ રહી જવાનો" તે મંગી તરફ ફરી. તેણે મોટેથી કહ્યુંઃ "મંગી હું સુઇ જાઉં છું."

"જેવી બાની મરજી" કહી મંગીએ બારણા આગળ પોતાની પથારી પાથરવા માંડી.

રાણીના હૃદયમાં અસંતોષ નહોતો, અદેખાઇ નહોતી. જુનાગઢના જેતાની પોતે પટરાણી હતી, અને કાક જીવતો હતો એ વાતથી તેના સંતોષ હતો. તેણે નીરાંતે ઉંઘવા માંડયું.

—:o:—

પ્રકરણ ૧૧ મું

દેશળદેવ

બીજે દિવસે રાતે જુનાગઢમાં પોતાની હવેલીની મેડી પર દેશળદેવ બેઠા હતા.

પાટણના મંડલેશ્વરના પુત્ર. રા ખેંગારના ભાણેજનું શરીર પંદર વર્ષ પર પાટણમાં આવતાં કાકે જોયું હતું[૧] તેવુંજ સુકકું હતું. તેમનું મોઢું સ્વાભાવિક કદરુપતા અને ઉંમર બેને પ્રતાપે અનાકર્ષક લાગતું હતું. તેમની આંખો પીળી, છતાં તેજસ્વી હતી, તે મોઢામાં મુછ રાખી તેને જોરથી ચાવતા હતા.

એમની આંખો ચંચળતાથી ફરતી હતી.

તે આજ અસંતોષી હતા, અને સ્વાભાવિક અસંતોષને પાળીપોષી તેમણે ઘણોજ મોટો કર્યો હતો. અને એ અસંતોષનું મુખ્ય કારણ તેમનો પાટણ અને સોરઠ જોડેનો સંબંધ હતો. આ બંને પ્રતાપી સિંહાસનના પાયા આગળ તેમનો જન્મ થયો હતો.

---

૧ ગુજરાતનો નાથ વિ. ૧. પ્ર. ૩.

એમનું મગજ સદા આમ વિચાર કર્યા કરતું: જો કર્ણદેવ મહારાજ અપુત્ર મરી ગયા હોત, કે જયસિંહદેવ બાલપણમાં ગુજરી ગયા—અને ત્રિભુવનપાળ જેવા વર્ણસંકર ને મુંજાલ જેવાનો સાથો ન હોત તો આજે તે પાટણના ધણી થાત. જો ખેંગાર અપુત્ર મરે, કે તેના પુત્ર મરી જાય તો પોતે જુનાગઢના ધણી થાય. પણ તેમણે કમનસીબે બંને સિંહાસનો નજર આગળ દેખાયા કરતાં ને તે પાસે અને દૂર રહેતાં.

એમને સાઠ વર્ષ થયાં હતાં. પહેલાં તે મોસાળમાં રહ્યા; પછી પાટણમાં રહ્યા હતા ત્યારે સોરઠને મદદ કરવા માટે મુંજાલ ખીજાયો ને પાટણમાંથી તેમને હાંકી કાઢ્યા. અહીંઆં આવ્યા ને ઉદાર ખેંગારે આશ્રય આપ્યો પણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મુક્યો નહીં. આખરે થાકી તેમણે પાટણ ને જુનાગઢ વચ્ચે સંધી કરાવી જયસિંહદેવની મહેરબાની મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે ઉદા મહેતા સાથે મસલતો ચલાવવા માંડી, તેની મારફતે જયદેવને પલાળ્યા, મહામહેનને ખેંગારનો દૃઢ નિશ્ચય ઢીલો કર્યો—ત્યારે રાણકદેવી આડે આવી. એમના અસંતોષે માઝા મુકવા માંડી. હવે એમને કોઇનો હીસાબ રહ્યો નહોતો, જોઇએ તો જુનાગઢ પડે, જોઇએ તો પાટણ પાધર થાય ને જોઇએ તો જયદેવ રાણકદેવીને ઉપાડી જાય—એમને કશાની પરવા રહી નહોતી.

હવે એ છેલ્લે પાલે બેઠા હતા, અને નશીબની છેલ્લી પાંખડી ખોલવાનો નિશ્ચય કરી રહ્યા હતા. પણ કેમ ખોલવી તે કયાં સુધી જડતું નહોતું.

પણ છેલ્લા થોડા દિવસ થયાં એક યોજના તેમના મગજમાં ધડાતી હતી. અત્યારે તે મનમાં રમી રહી હતી. તે મુછ કરડી હસ્યા. શી સરસ યોજના?

થોડા દહાડા પર તેમના ભાઇ વીશળે એક સરસ બાતમી આપી ત્યારથી આ યોજના તેમના મગજમાં ધડાતી હતી. બાતમી તો આટલીજ હતી કે રાણકદેવી કોઇ પરપુરૂષની છાનાંમાનાં ચાકરી કરતી હતી.

આ વાત સાંભળી દેશળદેવને પોતાના વહેમ ખરા લાગ્યા. આ

સાચ્ચી દેખાતી રાણીની સાધુતાજ તેના કોઈ છુપા પાપાચારની સાક્ષી પુરતી હતી. હવે તે પકડાઈ.

તેમણે ઉંડો વિચાર કર્યો: જુનાગઢની દુર્જયતાનો આધાર તેનો ગઢ હતો; ગઢનો આધાર તેમના નીમકહલાલ યોદ્ધાઓ હતા; એ યોદ્ધાઓનો આધાર ખેંગારની અડગતા પર હતો ને એ અડગતાનો આધાર દેવડીની એકનિષ્ઠા પર હતો. આ એકનિષ્ઠા ખોટી ઠરે તો ખેંગાર ડગે; જો ખેંગાર ડગે તો સોરઠીઓ નિઃસત્ત્વ થાય; જો તે નિઃસત્ત્વ થાય તો ગઢ પડે; ને ગઢ પડે તો જયદેવ જીતે–ને જયદેવ જુનાગઢ લે તો પછી તેમને જુનાગઢ પર રાજ્ય ચલાવવા કોઈ જોઈએ: તો પછી—પછી––એક સિંહાસન તો હાથ આવે.

દેશળદેવને લાગતું હતું કે પોતાની અવસ્થા થવા આવી છે, અને ટુંકા વખતમાં આશાની અટારીઓ બધી ધુળમાં મળવાની. તો શા સારુ તક ગુમાવવી?

ઉદા મહેતાને બોલાવી તે છાનામાના મળ્યા, અને જયસિંહદેવને જુનાગઢ જીતાડી આપવાનુ વચન આપ્યું. ઉદામહેતા સંદેશો લઈ વંથળી ગયા.

એટલામાં ભાગ્યશાળીને ભૂત રળે એવું થયું. એભલનાયક ગુમ થયા, અને પટ્ટણીઓએ એભલનાયકની ચોકી લઈ લીધી. એ ચોકી જુનાગઢનું ખરું નાકું હતું; અને તે વાટે વર્ષો થયાં જુનાગઢને ખાવાનું પુરું પાડવામાં આવતું. એભલ પાકો ને બાહોશ સોરઠી હતો, અને ચારે તરફ એ એવો ત્રાસ વરતાવતો કે તેને જીતવાની આશા પટણી સૈન્યે ક્યારની છોડી દીધી હતી. એટલે તેને કોઈ છેડતું નહીં, અને ચોકીમાં બેઠાંબેઠાં તે ચારેગમથી અનાજ, ઘાસ ને જોઈતી ચીજો ભેગી કરી, ગઢ ટકાવી રાખતો. એભલ પડ્યો એટલે જુનાગઢનો અન્નદાતા ગયો.

ખેંગારે ચોકી પાછી હાથ કરવા ચાંપતાં પગલાં લેવા માંડ્યાં; અને એભલનાયકના અગીઆર છોકરાઓએ બાપની ટેક રાખવા ચોકી પાછી લેવાનું બીડું ઝડપ્યું. પહેલાં બે પુત્રો ગયા, ને ઝપાઝપીમાં

મરાયા. તેમની જગ્યાએ બીજા બે ગયા તેમાંથી એક કપાઇ મુઓ, અને બીજો ઘાયલ થઇ પાછો આવ્યો.

ખેંગારે બીજા બેને જવા કહ્યું. છત્રસાલે ધણીનો હુકમ માથે ચઢાવ્યો; પણ દાદુનું હૃદય ડગ્યું. પંદર દહાડામાં બાપ ને ત્રણ ભાઇઓ ગયા–ને એક ભાઇ ઘવાયો. ખેંગારે કરવા શું માંડયું ?

દાદુ ગઢવી દેશળદેવનો જમાઇ હતો પતિને મૃત્યુના મોમાં જતો જોઇ દાદુની પત્ની કકળી ઉઠી. તેણે આવી બાપ આગળ આંસુ ઢાળ્યાં દાદુ બચે ને ઉપયોગી થઇ પડે એવો એક રસ્તો તેમને સુઝયો.

અત્યારે તે દાદુની વાટ જોતા બેઠા હતા. એ ગઢવીની મદદથી તે ઉદા મહેતાને જઇ મળી શકતા; અને અત્યારે તે કૈં પણ ઉદા મહેતાનો પેગામ લાવનારનો સંદેશો લઇ આવશે એમ તે માનતા હતા.

આખરે દેશળદેવ અધીરા થયા બુમ મારીઃ "ભીમા!"

એક વૃદ્ધ અનુચર હાજર થયો.

"જા, દાદુ નાયકને બોલાવ. ને મોટા બાપુ કયાં છે?"

"અન્નદાતા! મોટાબાપુ હજુ નથી આવ્યા. દાદુભાને બોલાવી લાવું."

પણ એટલામાં હેઠળ કૈં અવાજ આવ્યો તે દેશળદેવે પારખ્યો "જી, ઘણું કરી નાયકજ આવ્યા. ઉપર મોકલ"

"મોટાબાપુ છે કે?" એક અવાજ આવ્યો.

"કોણ નાયક! આવો." દેશળદેવે કહ્યું.

બે જણ આવ્યા.

દેશળદેવ ચેતી ગયા. તેમણે ભીમાને નીચે જવા ફરમાવ્યું.

પ્રકરણ ૧૨ મું

દેશળદેવની ચિંતા

દેશળદેવ જરાક ચિંતાતુર બની આ નવા આવનાર તરફ જોઇ

સરી જતી. આ કોણ હશે? એના આવ્યાથી શું થશે? એ શું સંદેશો લાવ્યો હશે?

"ગઢવી! આ કોણ?"

પેલો માણુસ પાસે આવ્યો. "દેશળદેવ મહારાજ! એ તો હું." બુકાની છોડતાં પેલા માણસે કહ્યું.

"કોણ વાહડ મહેતા?"

"જી હા." કહી વાહડ પાસે જઈ બેઠો.

"મહેતા! બુકાની બાંધી લો."

"જેવી આજ્ઞા."

"બોલો શી ખબર લાવ્યા છો?"

"બાપાએ મહારાજને વાત કરી. મહારાજ આપના પર પ્રસન્ન છે, પણ કહે છે કે આપ ત્યાં આવો પછી વાત. અત્યારે કંઈ વચન તો તે નહીં આપે."

દેશળદેવે મુછો મરડી, "ત્યારે?"

"બાપાએ કહાવ્યું છે કે તમે આવો પછી જુનાગઢનું કંઈ થાય તો મહારાજ કશાની ના કહેવાના નથી."

થોડી વાર દેશળદેવ બોલ્યા નહીં.

"એટલે મારે જયસિંહદેવ પર વિશ્વાસ મુકવો ને તે મારા પર નહીં મુકે એમ?"

વાહડે જવાબ આપ્યો નહીં.

"બીજું કંઈ કહાવ્યું છે?"

"હા. હું અહીંઆ આવ્યો હતો ત્યારે ઉડતી વાત સાંભળી હતી કે કાક ભટરાજને અહીંઆં કેદ રાખ્યા છે."

"કાક ભટરાજ?" વિસ્મય પામી દેશળદેવે કહ્યું.

"હા."

"એ ખોટી વાત છે. એ તમારા રાજગઢમાં કેદ છે. મહારાજે પોતે મને કહ્યું છે કે ગમે તેમ કરી તમારે એમને લઇ આવવા."

"રાજગઢમાં હોય ને મને ખબર ન હોય એમ કૈં બને?"

"દેશળદેવજી" દાદુ ગઢવીએ ડોકું ધુણાવી કહ્યું "મહેતાજી કહે છે તે વાત સાચી લાગે છે."

"કેમ?"

"બાપા મુઆ પછી એમની ચોકી પરથી એક ડોળીમાં ઘાલી કોઇકને મારો ભાઇ છાનોમાનો લઇ આવ્યો તો ખરો."

"કોણ છત્રસાલજી!"

"હા."

દેશળદેવને કપાળે કરચલી પડી. તેણે જોરથી મુછ ચાવવા માંડી. વીશળદેવે કહેલી વાત ને આ વાત વચ્ચે કૈં સંબંધ તો ન હોય?

"કાકભટ તો ભૃગુકચ્છવાળો ને?"

"હા." વાહડે કહ્યું.

"ખેંગાર બાપાને રાણકદેવી પણ એણેજ પરણાવી હતી."

"એવી કહેતી છે ખરી." વાહડે કહ્યું.

"હવે હું સમજ્યો."

થોડી વાર દેશળદેવ પડી રહ્યો. જે જોરથી તે મુછો ચાવતો હતો તે તેના વિચારનો વેગ દર્શાવતું હતું. થોડી વારે તે બોલ્યો:

"વાહડ મહેતા! તમે અત્યારે પાછા નીકળવા તૈયાર છો?"

"હા. કેમ?"

"તમને અહીંઆં રાખવામાં ધાસ્તી લાગે છે."

"તો હું જાઉં, પણ તમે—"

"જે ઠેકાણે હું તમારા બાપાને તે દિવસે મળ્યો હતો તે જગ્યા યાદ છે?"

"હા."

"કાલે રાતના ત્યાં આવજો. હું આવી ને તમને મળીશ."

દાદુ ચમક્યો, પણ કે બોલ્યો નહીં.

"ત્યારે હું જાઉં ?" વાહડે પુછ્યું.

"હા." દેશળદેવે કહ્યું "ગઢવી ! એમને કોટ બહાર મુકી આવો. જો જે કોઇ જાણે નહીં. હું હમણાંજ બાપુ પાસે જાઉં છું ને કૈં પણ તડ કે ભડ કરી આવુંછું."

"ને મારું શું ?" દાદુએ પુછ્યું.

"તમારું ? ગભરાઓ છો શું ? જ્યાં હું ત્યાં તમે. આમને મુકી આવી દરબારગઢે આવી પહોંચો."

"જી." કહી દાદુ ગઢવીએ ત્યાંથી ચાલવા માંડયું.

"દેશળદેવજી !" વાહડ મહેતાએ જરા થોભી કહ્યું, "કાક ભટરાજનું શું ?"

"તેનું શું ?"

"તેમને સાથે લેવા પડશે."

"નહીં તો ?"

"નહીં તો મહારાજના ગુસ્સાનો પાર રહેશે નહીં. મને ખાસ આજ્ઞા કરી છે."

"અરે હા. મારાથી બનતું કરીશ. પણ એના વિના જયસિંહદેવ શું બેસી રહ્યા છે ?"

"એ ઘણા માનીતા છે." વાહડે ઉમેર્યું.

"ઠીક." કહી દેશળદેવે ડોકાવતી વાહડને રજા આપી. વાહડે એમ નહોતું ધાર્યું કે દેશળદેવ આમ ઉતાવળથી પોતાને રજા આપશે. પણ અત્યારે તેને કૈં પણ પુછવું ઠીક લાગ્યું નહીં. તે મુંગે મોઢે ત્યાંથી ગયો.

દેશળદેવે તરત ઉઠી તરવાર બાંધી ને ફાળીયું બાંધ્યું. મુછો કરડતા તે ઘરની બહાર નીકળ્યા અને દરબારગઢ તરફ ગયા. તેમની ચાલમાં, તેમના શરીરની લચકમાં કૈં અસાધારણ ક્ષોભ હતો.

તે તરતજ દરબારગઢ આવ્યા. જુનાગઢના ઉપરકોટમાં જે અત્યારે મસ્જીદ તરીકે ઓળખાય છે તે મકાન અસલ રા'ખેંગારનો મહેલ હતો-દુર્જય જુનાગઢનું પ્રતાપી મધ્યબિંદુ હતું. ખેંગાર ને તેની રાણકદેવી તેમાં વસતાં અને ત્યાંથી સોરઠીઓને શૌર્ય ને ઉત્સાહની લહાણ થતી અને રાજ્યભક્ત સોરઠીઓને એ પ્રાસાદ માટે દેવમંદિર સમો પૂજ્યભાવ હતો.

દેશળદેવના મગજમાં આવા ભાવનો કંઇ અંશ નહોતો. ઘણી વખત તે વિચાર કરતા કે એ મહેલ તેનું ઘર ક્યારે થશે? આવા વિચારોથી તેમને આ મકાન તરફ આકર્ષણ થતું, પણ તેમાં ખેંગાર રહે છે તે યાદ આવતાં તેમનો જીવ ખાટો થઇ જતો.

"બાપુ છે કે?" તેમણે બારણાની બહાર બેઠેલા સૈનિકને પુછ્યું.

"કોણ દેશળદેવ મહારાજ? હા, બાપુ ઉપર બેઠા છે."

"જા, પુછી આવ કે હું આવું?"

"અરે બાપુ, તમારે તે કૈ પુછાવવું પડે. જાઓ, ઉપર અગાશી પર છે."

"શું કરે છે?"

"ફરતા હશે."

"ઠીક." દેશળદેવ મહેલમાં દાખલ થયા અને ઝપાટાબંધ દાદર ચઢી ઉપરની અગાશી પર ચઢયા. ઉપર ચઢી તેમણે ચોતરફ જોયુ. અગાશીની પૂર્વની બાજુએ બે જણ ઉભા હતા તે તેમણે ચંદ્રના આછા તેજમાં જોયું. તે ધીમેથી તે તરફ ગયા.

અગાશી પરથી દેખાતો ચારે તરફનો દેખાવ જોઇ દેશળદેવના હૃદય પર અણધાર્યો ભાર પડયો હોય એમ લાગ્યું. તેમનો ક્ષોભ વધ્યો અને તેમણે ચિંતાથી દરેક દિશામાં જોવા માંડ્યું.

ગઢની પાછળ ગીરનાર અમાનુષી રક્ષક સમો ઉભો હતો. શુક્લપક્ષના અડધા ચંદ્રના પ્રકાશમાં તેનાં શૃંગો સુંદર લાગતાં હતાં. તેની તળેટીમાં આવેલાં વનોમાં મંદ સમીર ધીમો ને મીઠો અવાજ કરી

રહ્યો હતો. થોડેક દૂરથી સોનરેખનો નાનકડો પટ કોઇકકોઇક ઠેકાણે ચમકતો દેખાતો.

બે બાજુ પર ચોકીઓની ચમકતી શૃંખલાના મણકાઓ નજરે ચઢતા. માત્ર મેંદરડા આગળથી અવારનવાર ગુમરાણ સંભળાતું અને કોઇક વખત દોડતા ઘોડાનો અવાજ કાને પડતો.

આગળ–દૂર—વંથળીના દીવાઓ ચમકી રહ્યા હતા. એ દીવાઓના વિસ્તારથી વંથળીની સીમા તરત જણાઇ આવતી વંથળીથી ચોઘડીઆંનો અવાજ પણ આવતો.

જુનાગઢ ને વંથળીએ બારબાર વર્ષો સુધી વિગ્રહ સાધ્યો હતો. પર્વતશૃંગના નિવાસી ગરુડરાજ સરખા ખેંગારે પોતાના દુર્ગમ સ્થાનમાં રહ્યાંરહ્યાં તોબા પોકરાવી હતી. વનમાં વિચરતા વનરાજ સમા જયસિંહદેવે ચોગાનમાં નીરાંતે બેઠાંબેઠાં ગરુડરાજને ડાર્યો હતો. પણ ગિરિનિવાસીના વિહારની સીમા દહાડેદહાડે ઓછી થતી હતી—વનચરનો પ્રતાપ દહાડેદહાડે વધતો હતો.

દેશળદેવને ત્યાં ઉભાંઉભાં પાટણના વધતા જતા પ્રતાપનો સચોટ ખ્યાલ આવ્યો. જુનાગઢના ગળામાં ધીમેધીમે ફાંસી સખત થતી હતી અને એભલની ચોકી હાથમાંથી જવાથી થોડા વખતમાં ભુખમરો શરુ થવાનો. જો આમ ને આમ ચાલે તો થોડા વખતમાં ગીરનારો ગઢ પણ જમીનદોસ્ત થઇ જાય. દેશળદેવના અંતરમાં ચિંતા વધી ગઇ. ખેંગાર તેને ન જવા દે તો? જયદેવ તેને આવકાર ન દે તો? તેમના હૃદયમાં જે કૈં પણ થોડીઘણી હીંમત હતી તે જતી રહી. તેમને અહીંઆંથી નાસી છુટવામાંજ મોક્ષ દેખાયો. તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો. અત્યાર સુધી પોતે શા સારુ બેસી રહ્યો? શા માટે પોતે ખેંગારની અત્યાર સુધી પરવા રાખી? તેમને ચારે તરફ પસરતી ચંદ્રિકાએ ગુંગળાવ્યા. તેમને જીવ લઇ અહીંઆંથી નાસી જવાનું મન થયું.

તેમને ખેંગાર કટ્ટા વેરી જેવો લાગ્યો અને તેની રાણી તેથી પણ ભયંકર દુશ્મન દેખાઇ. તેમને પોતાની નિર્બલતાનું મૂલ જડયું. આ

રાણકદેવીના જાદુમાં તે પણ ફસ્યા હતા. તે ખરેખર જાદુગરી હતી. તે જુનાગઢને દુર્જય ગણુતી ને તેથી બધા ગણુતા. તે પાટણ જોડે સમાધાન કરવા દેતી નહીં તેથી સમાધાન કરવું અધમ છે એમ બધા માનતા. તેણે પ્રસારેલા અભિમાનના વાતાવરણમાં કોઇની મગદુર નહોતી કે નમતું આપવાનો કોઇ વિચાર પણ કરે અને તેમાંજ તેમને પણ કંઈ રસ્તો સુઝયો નહીં.

તે જરાક કંપ્યો. લોકો આ દેવડીને અંબાભવાનીનો અવતાર માનતા. શું એ ખરી વાત હશે? શું તે બધાંને ખપ્પરમાં લેવા આ વિગ્રહ ચાલુ રાખતી હશે? શું પોતે આવા વિચાર કરે છે તે તે જાણતી હશે? શું પોતાને તે શાપ આપી શકશે?

આ વિચારો હૃદય થંભાવે એવા હતા. દેશળદેવને પરસેવો થવા લાગ્યો. આ જગદંબાથી નાસી છુટવું કે એના ખપ્પરમાં આવી જવું? આ નાનકડી ને નિર્બલ નારી શું તેનો, તેના ભાઇનો, તેના છોકરાનો પ્રાણ લેશે?

તે ગભરાટમાં, અનિશ્ચનતામાં થોડી વાર ઉભા ને પછી પેલા બેનું ધ્યાન ખેંચવા ખોંખારો કર્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

જેમાં દેશળદેવને જુનાગઢનું વાતાવરણ અપવિત્ર લાગે છે

પેલા બે માણસોમાં એક રા પોતે હતો. તે શાંત ને સ્વસ્થ ઉભો હતો. તેની દાઢી ધ્યાનથી હોળેલી હતી. તેના ઉઘાડા અંગ પર દેખાતાં આભૂષણો તેના શોખીન સ્વભાવની સાક્ષી આવી વખતે પણ પુરતાં હતાં. માત્ર તેનો ચહેરો ઉદાસી હતો અને તેની આંખો વંથળી તરફ ફરતી ત્યારે તેમાં ખુની તેજ આવતું.

તેની સાથે ઉભેલો માણસ ઠીંગણો અને ઘણોજ મજબુત હતો. તેના મોટા ડોળા બહાર પડતા હતા. તેની મોટી મુછો મોઢાને ઢાંકી

છેક હડપચી સુધી આવતી. તેની દાઢી ગમેનેમ ઉગેલી ને વણુસમારેલી હતી. તેનો અવાજ ખોખરો હતો. તે ઘણુંજ માન ને હેતથી રા તરફ જોતો હતો.

જ્યારે દેશળદેવ આવ્યા, ત્યારે રા શાંત અવાજે વાત કરી રહ્યા.

"છત્રસાલ! જેવું તને દેખાય છે તેવું મને પણ દેખાય છે. જુનામઢનું આવી બન્યું છે. એભલ નાયકની ચોકી ગઇ ને સોલંકીએ માણસો એકઠાં કરવા માંડયાં. આપણે ત્રિભુવનપાલને આવતો પણ અટકાવી ન શકયા. જોયું?" તેણે વંથળી તરફ આંગળી કરી "ત્યાં ચારેકોરથી માણસ આવતાં જાય છે." જાણે દિવ્યચક્ષુથી સૈન્ય ગણતો હોય એવી એકાગ્રતાથી રા જોઇ રહ્યો. "મારો ગીરનાર કયાં સુધી ટકે છે ને જોવાનું છે."

"બાપુ! ચુડાસમાનું રાજ અમર તપે છે. આટલાં વર્ષો થયાં પણ સોલંકીથી કૈં થઇ શકયું નહીં.'

"છત્રસાલ! મને કશો ભય નથી. સોલંકી અહીંઆં ભલેને આવે એને પણ રા ખેંગારની સમશેરનો સ્વાદ તો મળે. પણ આપણે બેસી રહેવું ન જોઇએ." તેણે ધીમેથી કપાળ પર આવેલો વાળ ખસેડી કહ્યું.

"બાપુ! તમે જે કહો તે કરું. કાલે હું બાપાની ચોકી લેવા તો જવાનો છું. એ ચોકી હાથ આવી કે પછી સોલંકી ખાંડ ખાય છે. છત્રસાલે મુછ પર હાથ દીધો.

"પણ તારો દાદુ નથી માનવાનો" હસીને રાએ કહ્યું.

"અરે કૈં મગદુર છે એ બાયલાની."

"છત્રસાલે કહ્યું "એ તો બાપુ પહેલેથીજ એવો છે ચીંધ્યું કામ હજુ એણે કર્યું નથી. એ તો સાથે જઇશ એટલે સીધો દોર.'

એટલામાં પાછળથી દેશળદેવનો ખોંખારો આવ્યો. બંને જણ ફર્યા

"કોણ એ?" રા એ પુછયું.

"એ તો બાપુ હું" કહી દેશળદેવ આવ્યા. ખેંગારના મોઢા પ

તિરસ્કાર ભર્યું હાસ્ય છવાઇ રહ્યું "કોણ દેશળદેવ મહારાજ? ઓહો! કેં અત્યારની વખતે?"

"જરા જરુરી કામ છે" કહી દેશળદેવ આગળ આવ્યા.

"શું છે એવડું બધું?"

"બાપુ મને છત્રસાલજી દેખતાં–"

"દેશળદેવજી!" જરા મજાકમાં રા એ કહ્યું, નિર્ભય થઇ જાઓ. છત્રસાલ તો મારો મિત્ર છે–જમણો હાથ છે."

"પણ–પણ–"

"વારુ ભાઇ!" રા એ કહ્યું "છત્રસાલ! જરા હેઠળ જા. હું હમણાં આવું છું."

"જેવી બાપુની મરજી" છત્રસાલે કહ્યું ને તે ત્યાંથી ગયો. જતાં જતાં તેની આંખમાં ગુસ્સો આવ્યો અને પલવાર તે દેશળદેવની સામે ઘુરક્યો."

"બોલો દેશળદેવજી! શું કહેવું છે?" ખેંગારે પુછ્યું. તેના શાંત અવાજમાં મજાક હતી.

"બાપુ! મને જુનાગઢની ગ્રહદશા ઠીક લાગતી નથી."

"કયા જોશીને પુછ્યું?" નિર્દોષ અવાજે રા એ પુછ્યું.

"અન્નદાતા! મશ્કરી જવાદો. મને માનશુકન થતા હોય તેમ લાગે છે."

"દેશળદેવજી!" ગંભીર બની રા એ કહ્યું. "માનશુકન તો સ્ત્રીઓને, તમારા મારા જેવાને એવી વાત શોભે?"

"બાપુ! શું કરું, પણ મને તો લાગે છે કે આપણું આવી બન્યું છે."

"એનાથી રૂડું શું? તમે ને હું કે નીરાંતે મરવાના છીએ! મરીશું તો રણમાંજ."

"એવું શું બોલો છો અન્નદાતા?" ખંચાતાં ખંચાતાં દેશળદેવે કહ્યું; "પણ મારાથી આ જોવાતું નથી."

"શું કરીએ?" મજાકમાં રા એ કહ્યું; "તો કે જુનાગઢ પડયું જોવાવાનું છે?"

"જુનાગઢ પડવામાં શું બાકી રહ્યું છે?"

"કેમ?"

"વધારે શું કહું, પણ મારાથી આમ ને આમ સહેવાતું નથી."

"કેમ? જુનાગઢ છોડી જવું છે કે શું?" તિરસ્કારથી ખેંગારે પુછ્યું.

"હા, જો અન્નદાતાની રજા હોય તો."

"શું કહ્યું?" જરાક વિસ્મય પામી નીચા વળી રાએ પુછ્યું. દેશળદેવ પાછો હઠયો.

"બાપુ! બાપુ! મારો વિચાર તો તમારી પડખે ઉભા રહી–લઢતાં લઢતાં–મરવાનો હતો."

"તે હવે કેમ બદલાઇ ગયો?" ફરીથી તિરસ્કારથી રાએ પુછ્યું.

"જુનાગઢની કીર્તિ ગઇ તેથી."

"જુનાગઢની કીર્તિ! દેશળદેવજી!" ટટાર થઇ ખેંગારે કહ્યું "તમે ઘરના છો એટલે બધી છુટ છે, નહીં તો અત્યારે તમારી જીભ ખેંચી કાઢત."

"બાપુ! ખેંચી કાઢવી હોય તો ભલે ખેંચી કાઢો, પણ અમારાથી તો આ દેખી ખમાતું નથી. રા ખેંગાર માટે શું કહેવાય છે?"

ખેંગારે થોડી વાર જોયા કર્યું ને પછી તે જરા હસ્યો.

"શું કહેવાય છે?"

"કે—કહું બાપુ?—શું કરું, કહેવું પડે છે. પણ બાપુ! બધા કહે છે કે જુનાગઢમાં મરદ રાજ્ય નથી કરતો પણ સ્ત્રી રાજ્ય કરે છે."

રા જરાક વાર મુગો રહ્યો, પણ પછી હંમેશના શાંત અવાજે તેણે કહ્યું: "હા! મારી સતી રાજ્ય કરે છે. તેમાંજ હું તો મોટાઇ માનું છું. દેશળદેવજી! ભલે તમને લાગે."

"બાપુ! બાપુ! વધારે બોલાવશો માં. મારાથી કૈં અણઘટતું બોલાઇ જશે. પણ હું શું કરું? સતી હોય તેની સામે તે કોઇ બોલે?" તેણે 'સતી' શબ્દ પર ભાર મુકતાં કહ્યું.

"શું કહ્યું?" ખેંગારે પોકાર કર્યો. તેનો શાંત અવાજ ગાજી ઉઠયો. તેની આંખો પ્રજ્વલી ઉઠી. તેણે અણજાણતાં જમણા હાથની મુઠી વાળી. દેશળદેવ ગભરાયો. તનાથી બોલતા તો બોલાઇ જવાયું, પણ આ શબ્દોનું શું પરિણામ આવશે તેનો વિચાર આવતાં તે ધ્રુજવા લાગ્યો,

"ક્ષમા કરો અન્નદાતા! બાપુ! મામાજી! મેં તો લોકવાયકા સાંભળી તે કહી. કોઇક કહેતું હતું કે સતી પરપુરુષની છાનાંમાનાં ચાકરી કરે છે."

રા મુગોમુગો ઉભો રહ્યો. તેણે થોડી વાર આ નરાધમ સામે જોયા કર્યું.

"એમ?" તેણે દાંત પીસી મજાક કરતા અવાજે કહ્યું.

"બાપુ!—"

"દેશળદેવ! મેં બહુએ હરામીઓ જોયા, પણ તારી જોડી મને જડી નથી" ઘણીજ શાંતિથી રાએ કહ્યું. "દેવડીને ગાંડી કહી સાંભળી છે–કુલટા કહેનાર તો તુંજ નીકળ્યો."

"બાપુ! બાપુ!" કરગરતા અવાજે દેશળે કહ્યું. "મને માફ કરો. મને જવાદો."

"હવે કયાં જાય?" કહી ખેંગાર આગળ આવ્યો. "હું તને બરોબર ઓળખું છું. ચાલ" કહી રાએ આગળ હાથ ધર્યો.

"કયાં?"

"રણવાસમાં દેવડીને મળવા."

"બાપુ!" દેશળદેવ બોલ્યો "બાપુ—"

"ચાલ" કહી ખેંગારે દેશળદેવનું બાવડું પકડયું.

દેશળદેવ નિરાધારીમાં જોઇ રહ્યો, પણ આખરે રાના અવાજમાં રહેલો ગુસ્સો સાંભળી ગભરાઇ ગયો અને આગળ ચાલવા માંડયું. પાછળ ખેંગાર ચાલ્યો.

તેઓ અગાશીના એક ખુણા આગળ રણવાસ ઉતરવાનો દાદર હતો ત્યાં આવ્યા. ત્યાં ઉતરતાં પહેલાં દેશળદેવે જરાક પાછા ફરીને જોયું. તેણે રા ની વિકરાલ આંખો જોઇ અને બોલ્યા વગર તે દાદર ઉતર્યો. દેશળદેવની બાકી રહેલી હીંમત જતી રહી.

તેણે સાથે ચાલતા તેના મામા તરફ બાડી આંખે જોયું. શાંત, સ્વરૂપવાન્ ને ગૌરવશીલ રા છટાથી ચાલતો હતો. બાર વર્ષની હાડમારી છતાં તેણે નહોતી હીંમત ખોઇ કે નહોતી ટેક ખોઇ. એને જોઇ દેશળ-દેવના હૃદયમાં દ્વેષનો ઉભરો આવ્યો. એને લાગ્યું કે જ્યાં સુધી આ રા પૃથ્વી ભારે મારે છે ત્યાં સુધી પોતાનો સોનાનો સુરજ ઉગવાનો નથી. જો પોતાનું ચાલે તો અત્યારે તેને ઉઠાડી મુકી, પોતે જુનાગઢની ગાદી પર ચઢી બેસે; પણ શું કરે? તેણે મુગે મોઢે ચાલ્યા કર્યું તેઓ રણ-વાસમાં આવ્યા.

"સતી! છો કે?" ખેંગારે પુછ્યું.

"પધારો" અંદરના ખંડમાંથી અવાજ આવ્યો. અવાજમા ખિન્નતા હતી, માધુર્ય હતું અને છતાં દબાએલા ભાવો સમૃદ્ધિ દર્શાવતો કપ હતો. રાએ જરાક ઉત્સાહથી ડગલુ ભર્યું; દેશળદેવના હૃદયમાંથી બધી આશા જતી રહી.

તે અંદર ગયા. એક ઝીણો દીવો બળતો હતો. એક પાટલા પર બેઠીબેઠી રાણકદેવી એક ગોખલામાં સ્થાપેલી અંબાભવાનીની મૂર્તિની પૂજા કરી રહી હતી. તે નાનકડી અપાર્થિવ લાગતી હતી. તેનાં કાળાં લુગડાં તેના શરીરની રેખાઓને રાત્રિના અંધકાર જોડે ભેળવી દેતા હતાં અને તેનું નાનું ને તેજસ્વી મુખ અંધકારમાં એક અપૂર્વ તેજના ચક્ર જેવું શોભતુ હતું.

"સોમલી! પાટલા લાવ."

"ના, જરુર નથી. અમે પાટલા પર બેસવા લાયક નથી સતી! તમારો ભાણેજ તમને મળવા આવ્યો છે. એ કૈં કૈં ગપાટા લાવ્યો છે."

રાણકદેવી હસી. તેના મીઠા મંદ હાસ્યમાં તટસ્થ સ્નેહાળતા હતી.

"એ કહે છે કે જુનાગઢનું આવી બન્યું છે." હાસ્યમાં ક્ષમા આવી. "મારા રા જીવતે જુનાગઢને શું થાય? દેશળદેવજી! એવી વાત ક્યાંથી લાવ્યા?"

દેશળદેવે હૃદયમાં સ્ફુરતી શરમની લાગણીઓ દબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

"મામી! લોકોની જીભે કૈં તાળાં દેવાય છે?"

"ત્યારે લોકોને જઈને કહો કે જ્યાં સુધી મારા રા છે ત્યાં સુધી ભલા બ્રહ્માથી પણ કૈં થવાનું નથી."

"અરે! એટલેથી વાત નથી અટકી." દાંત પીસી ખેંગારે કહ્યું. તે છલંગ મારી અંદરના ઓરડા તરફ ગયો ને કોઈને કહ્યું: "જરા બહાર આવ તો." અને તે પાછો આવ્યો. એનો શાંત ચહેરો ભભુકી ઉઠયો. "સતી! આ હીરાએ એક નવી વાત શોધી કાઢી છે."

ખેંગારના અવાજે સ્વાભાવિક લાગતું સ્વાસ્થ્ય મુકયું. તેના ધીમા પણ ભયંકર અવાજમાં ખુની રણકાર આવ્યો—તેનો હાથ ધ્રુજ્યો.

દેશળદેવ વચ્ચે બોલવા ગયોઃ "બાપુ—"

દાંત પીસી ખેંગારે તેની સામે ત્રાડ પાડી. "ઝેરી નાગ! તને બહુ વર્ષ દુધ પાયું, ઉછેર્યો, સંઘર્યો, છતાં તેં દગલબાજી કરી દ્રોહ કર્યો. દુશ્મન જોડે વહેવાર રાખ્યો—પણ હું મારો ધર્મ ચુકયો નહીં. પણ આજે મારી સતીની કીર્તિ કલંકિત કરવા આવ્યો?"

"શું કહો છો?" જરાક ખેદયુક્ત અવાજે રાણકદેવીએ કહ્યું.

"એ તો પવિત્રતાની પુંછડીથી તારા જેવી કલંકીના ગામમાં રહેવાય કેમ?" કટાક્ષતાથી રાએ ચલાવ્યું. "તું તો પરપુરુષની ચાકરી કરે છે." દેશળદેવ તરફ ફરી ગુસ્સાથી રાએ કહ્યું. "તે કોણ છે તે જાણવું છે? આ પેલો જોયો?" ખેંગારે પાસેના બારણા તરફ હાથ કર્યો.

દેશળદેવે બારણા તરફ જોયું તો એક ઉંચો પણ ફીકો માણસ બારણા વચ્ચે ઉભો હતો. તેને કપાળે પાટો હતો. તેની મુખમુદ્રા સખત

હતી—અને છતાં તે હસતો હતો. દેશળદેવને તે મુદ્રા કૈંક પરિચિત લાગી ને અણજાણતાં તેનાથી બોલાઇ જવાયું: "ભટરાજ કાક!"

"હા!" ખેંગારે કહ્યું "પંદર વર્ષ પર પાટણમાં મળ્યો હતો તે યાદ છે? આ સતી આ જેની તે ચાકરી કરતી હતી તે. બાયલા! હવે બોલ શું કહેવું છે? તારી જીભ કેમ સીવાઇ ગઇ?"

દેશળદેવને કૈં પણ ભાન ન હતું. ભય, ક્ષોભ, અચંબો ને નિરાશા વચ્ચે તેને કૈં સુઝ્યું નહીં. તેણે ખેંગારના જ્વલંત મુખ તરફ જોયું, મજાકમાં હસી રહેલા કાકના મુખ તરફ જોયું. બંને યમદૂત જેવા ઉભા હતા.

"બાપુ! મામી! મને માફ કરો."

"તને માફ કરું?" દાંત પીસી રા'એ કહ્યું અને દેશળની પાસે જઇ તેનો કાન ઝાલ્યો; "કમજાત! શું કરું કે તેં મારી બહેનને પેટે અવતાર લીધો છે, નહીં તો તારો જીવ લેત. હવે તને જીવતો પુરી રાખું છું."

દેશળદેવના હોઠ ફીક્કા થઇ ગયા. "બાપુ! બાપુ!—" તેણે કાનને થતી વેદના દુઃસહ થવાથી કરગરવા માંડયું.

"હવે બાપુ?" ખેંગારે જરા શાંત થતાં કહ્યું; "તારાથી આ પાપી ગામમાં રહેવાય કેમ! ખરું કેની? ગીરનાર પર મારા ગઢનું ભોંયરું છે ત્યાં તારાથી રહેવાશે."

"શું—મને—" દેશળદેવના પગ એકેક સાથે અથડાવા લાગ્યા.

"હા, તને."

મામી!—" દેશળદેવે કહ્યું.

ખેંગારે રાણકદેવી તરફ જોયું. તેનાં નેત્રો પલ વાર દેશળદેવ પર ઠર્યાં.

"એને જવા દો."

"શું કહો છો? સતી! એ તો કાળો નાગ છે."

રાણકદેવી હસી. તેના ફીક્કા હાસ્યમાં મીઠાશ હતી. "એની શી મગદુર છે કે જુનાગઢના ધણીને તે ડંસે? પણ એને કેદ કરતાં તમને

લાંછન લાગશે; એ ગમે તેવો પણ ભાણેજ—"

"ભાણેજ કોઇ કૃતઘ્ન થયો જોયો છે?"

"પણ મામા માફ કરે તેમાંજ વડાઇ છે." રાણકદેવીએ કહ્યું "એને એના પીતરાઇઓમાં જવાદો."

"હા." હસી પડતાં રાએ કહ્યું; "એને વંથળી ઘણું સારું પડશે! ને પેલા એના ભાઇને પણ કાઢું. બંને બરોબર છે. તેણે ટાળમાં દેશળદેવ તરફ જોયું "ભાણુભા મારા; સાંભળ્યું? જાઓ તમારા બાપને ત્યાં. મોસાળમાં તમારે માટે હવે જગ્યા નથી."

"હું કાલે—"

"કાલે?" રાએ તિરસ્કારથી કહ્યું. "વધારે ગરબડ મચાવવી છે? હમણાં ને હમણાં—અત્તર ઘડીએ. ચાલ, ઉચાળા ભરો, એક ઘડી વધારે રહેવાનું નથી. ચાલ, હું હમણાં છત્રસાલને કહું છું. તે વિશળદેવને બોલાવી લાવશે. છત્રસાલ! છત્રસાલ!" તેણે બુમ મારી. છત્રસાલ આવીને બારણા આગળ ઉભો. "છત્રસાલ! આ મારા સગાને ગામ બહાર કાઢવો છે. એના ભાઇને પણ બોલાવી મંગાવ. ને જો એ બેમાંથી એક જણ જરા પણ આનાકાની કરે તો—તને લાત મારતાં આવડે છેને? ઠીક, સીધાવો."

દેશળદેવે નીચે મોઢે છત્રસાલ જોડે ચાલવા માંડયું.

છત્રસાલ દેશળદેવને લઇ બહાર આવ્યો એટલે દાદુ ગઢવી સામે મળ્યો.

"દાદુ!" છત્રસાલે પુછ્યું; "તું અહીંઆંજ રહેજે, હું હમણાં આવું છું."

"વારુ" નાનાભાઇએ કહ્યું.

"છત્રસાલ!" પાછળ આવતા રા નો અવાજ આવ્યો. "જરા ઉભો રહે." રા બહાર આવ્યો "પેલા સામંત જાદવને પાછો આવતાં બોલાવી લાવજે."

"જી."

એટલામાં આ વાતનો લાભ લઇ દેશળદેવે દાદુને ધીમેથી કહ્યું: "એક બે રાત ગઢ પર રહેજે."

દાદુએ આંખવતી હા કહી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

જેમાં ખેંગાર સંકલ્પ કરે છે

રા પાછો રણવાસમાં આવ્યો ત્યારે કાકનું મોઢું ગંભીર થઇ ગયું હતું.

"કેમ? તને નહીં રુચ્યું?" ખેંગારે પુછ્યું.

"તમે ભુલ કરી. આ હરામખોર અહીંઆંજ સારો હતો."

"એ શું કરવાનો હતો?" રાણકદેવીએ પુછ્યું.

"અત્યારે તમારે તો જરાએ મુશ્કેલી વધારવી ન જોઇએ."

"અરે, જા જા. એમનાથી એકે સેકગો પાપડ ભાગે તેમ નથી." ખેંગારે કહ્યું, પણ તેના અવાજ પરથી એમ લાગ્યું કે તેને પસ્તાવો થવા માંડ્યો હતો.

રાણકદેવી ધીમેથી રા પાસે આવી. "એ બે ગયા તો નીરાંત થઇ. આપણા ધર્મવિગ્રહમાં એજ કલંક હતા." તેણે જરાક હસીને કહ્યું. તેની આંખો પલવાર રા પર ઠરી. તેમાં શ્રદ્ધા ને અડગતા હતી. ખેંગારે પોતાની પત્નીની શ્રદ્ધા જોઇ અને ઉમળકો આવતાં તેના ખભા પર હાથ મુક્યો.

"સતી! ખરી વાત. એવાને સ્પર્શે આપણે દૂષિત થઇએ, કાક!" ખેંગારે હસીને કહ્યું: "જુનાગઢના રા સદાએ ધર્મયુદ્ધ કરે છે."

"હું જાણું છું બાપુ! જાણું છુ." જરાક કંટાળીને કાકે કહ્યું: "પણ હું તો વિજયી થાય તેવા યુદ્ધને ધર્મયુદ્ધ માનું છું."

"કાકભટજી!" રાણકદેવીએ કહ્યું; "તમારો ટેક હું જાણું છું હો! અમે એમ છેતરાઇએ એમ નથી. ચાલો, ઉપર અગાસી પર જઇશું? બહુજ તાપ લાગે છે."

"તમે બે જાઓ, હું થોડી વારમાં આવી પહોંચું છું."

રાણકદેવીની આંખો રાની આંખો સાથે મળી. જે પ્રેમ માનમાં, સંયમમાં ને વિપત્તિમાં અણુદીઠો રહેતો તે પલ વાર દેખાયો. દેવડી ધીમેથી છટાભર્યાં ડગ ભરતી આગળ ચાલી, પાછળ ખેંગાર ગયો અને કાકની આંખ આ બેલડીની એકતાનતા જોઇ ભીની થઇ.

તેણે નીસાસો મુકયો. આ બે વિપત્તિમાં પણ સાથે હતાં. તેને તેની મંજરીની સાથે રહેવાનો લહાવો પ્રભુએ આપ્યો નહોતો.

ખેંગાર ને રાણક અગાસી પર ગયાં. રાણકદેવીએ સ્નેહથી ગીરનાર સામે જોયું. તેને મન તે નિર્જીવ પથ્થર નહોતો, પણ સમભાવી ઇષ્ટદેવ હતો. સવાર ને સાંજ તે તેની સામે જોતી ને તેના ઘડીઘડીના રંગ તેના મન પર જુદીજુદી અસર કરતા. અત્યારે ચાંદનીમાં તે તેને હસતો લાગ્યો.

"આજે મારો ગીરનારો આનંદમાં છે." તેણે હસીને કહ્યું.

"તમને જોઇ કોણ આનંદમાં નથી આવતું?" ખેંગારે હેતથી તેને ખભે હાથ મુકયો. "સતી! જુઓને આજે તમે ન હોત તો મારું શું થાત?"

"વાહરે મારા સોરઠના ધણી!" તેણે મંદ હાસ્ય કરી કહ્યું; "તમે પણ વહુઘેલા થઇ ગયા છો?" તે જરા ટકોરમાં બોલી, પણ તેની આંખોમાં ગંભીર ને ઉંડો સ્નેહ હતો. તેણે ખેંગારના હાથમાં હાથ રાખ્યો.

"તમારી પાછળ ઘેલા થવામાં પણ મને મોટાઇ લાગે છે. પણ સતી! આપણું શું થશે?"

"કેમ?" આશ્ચર્યથી દેવડીએ પુછ્યું.

"કેમ શું? પેલું વંથળી જોયું? તેની સીમા દહાડે દહાડે વધતી જાય છે. ને આપણી ચોકીઓ જોઇ? દહાડે દહાડે પાસે આવતી જાય છે."

"મારા રા!" તેણે આસ્તેથી કપાળ ખેંગારના ખભાને અરાડયું; "તમારું હૈયું પણ ડગવા લાગ્યું?"

"ના" ગર્વથી રા એ કહ્યું; "સતી! મારા બાપદાદા લઢતા આવ્યા છે ને લઢતાં મુઆ છે. હું તેમને પણ નમતું આપું એમ નથી તો આ સોલંકીને આપીશ? પણ આંખે જે જોયું તે કેં અણજોયું થાય?"

અવર્ણનીય ભાવથી દેવડીએ ખેંગારના ગળા પર હાથ નાખ્યો. "મારા રા! હું તો અબલા છું. વધારે તો શું કહું, પણ નમતું આપ્યા કરતાં તો ન જીવવું સારું."

ખેંગાર આ નિર્બલ દેખાતી નાર તરફ જોઇ રહ્યો. તેના હૃદયમાં પ્રચંડ ઊર્મિ થઇ. તેણે દેવડીને છાતી સરસી ચાંપી. તેમના ભાવમાં, વાતમાં ગાંભીર્ય અને સંયમ હતા; એકબીજામાં અગાધ શ્રદ્ધા હતી.

"સતી! તમે હશો ત્યાં સુધી હું આમ ને આમ રહીશ."

"હું હોઉં કે નહીં, પણ મારા ટેકીલા રા તો આવાજ રહેવાના."

પાંચ પલ બેમાંથી કોઇ બોલ્યું નહીં. વાતાવરણમાં પણ અ-સાધારણ ગાંભીર્ય હતું—જાણે સૃષ્ટિને પાળે ઉભાં રહી અનંત વ્યોમમાં ઝંપલાવવાની તૈઆરી કરતાં હોય એમ તે ઉભાં.

કોટની બહાર–દૂર કેં ચીસ સંભળાઇ. રાએ જોયું તો ત્રણેક કોસ દૂર દેખાતો એક દીવો હોલવાઇ ગયો.

"સતી!" હોઠ પીસી રાએ કહ્યું; "આપણી એક ચોકી ગઇ."

"કાલે સવારે પાછી લેજો" દેવડીએ તરત જવાબ દીધો.

રાએ જવાબ નહીં આપ્યો. બંને ઘણો વખત સુધી મુગાંમુગાં ઉભાં. એવામાં બહારને દાદરેથી એક જણ કોઇ ઉપર આવ્યું.

"કોણ એ?' રાએ પુછયું.

"બાપુ! સામંત થાણદાર આવ્યા છે."

"કોણ દાદુ?"

"હા બાપુ!"

"જા સામંતને બોલાવ."

"જી" કહી દાદુ ગયો.

"હું જતી રહું?"

"ના તમારું કામ પડશે બેસો." ખગારે કહ્યું અને બંને જણ ત્યાં પાથરેલી ગાદી પર બેઠાં.

સામંત થાણદાર વજેસંગ નાયકને સાથે લઇ આવ્યો. બંને વૃદ્ધ હતા અને બંનેની સફેદ દાઢી તેમના ગૌરવમાં વૃદ્ધિ કરતી. પાછળ દાદુ પણ આવ્યો.

"બાપુ! આવું કે?"

"કોણ કાકા?"

"હા બાપુ!" નાયકે જવાબ વાળ્યો.

"આવો આવો" ખેંગારે હસીને કહ્યું. બંને જણા આવ્યા ને પહેલાં રાણકદેવીને તેમણે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.

રાણકદેવી સોરઠીઓને મન રાણી નહોતી. તેમ સ્ત્રીએ નહોતી, તેને તે સતી અને માતા માનતા. વૃદ્ધ ને બાલ, પુરુષ ને સ્ત્રી તેને પૂજ્ય ગણતાં; એટલુંજ નહીં, પણ તેની પાસે ઇશ્વરી શક્તિઓ પણ છે એમ માનતા. આખા સોરઠમાં તેના નામની બાધા લેવાતી અને દુઃખીઆંઓ તેની આશિષ લઇ દુઃખ ટાળવાની ઇચ્છા રાખતાં. તે મલાજો પાળતી નહીં અને ઘણી વખતે ગામ લોકો તેને દર્શને આવતા.

અત્યારે આ બે વૃદ્ધ પુરુષો પણ દેવડીને બેઠેલી જોઇ જરાક ખંચાઇને માનભેર બેઠા. તેઓ તેમના રા ને ચાહતા, પણ તેની રાણીને પુજતા.

"કેમ કાકાજી! બધાં ખુશી તો ખરાં?" રાણકદેવીએ પુછ્યું.

"હા બા, તમારે પ્રતાપે ખુશી છીએ. મારા બાપા! કેમ છો?"

"મઝામાં સાંભળ્યુંને? દેશળદેવને રજા આપી."

"જીવતા રહો મારા સોરઠના ધણી! એની તો એજ વલે હતી. તમારા ધર્મ રાજ્યમાં એટલોજ ડાઘ હતો."

"અરે આ દાદુ ખીજાશે" ખેંગારે કહ્યું.

"એ તો મારા બાપા તમે ઉદાર જીવના, નહીં તો આટલાં વર્ષ એને વેઠત નહીં. એમ કહો કે દાદુ ગઢવી નશીબદાર નહીં તો એની સાત પેઢી બોળાવત."

દાદુ જરાક ગભરાયો. પોતાના બાપની ચોકી સાચવવા તો પોતાને નહીં મોકલાવે?

"બાપુ!" સામંત થાણદારે કહ્યું; "પેલી ચોકી હોલવાઇ તે જોઇ?"

"હા."

"અન્નદાતા! આપણે હવે કૈં કરવું જોઇએ"

"હું પણ તેજ વિચાર કરૂં છું. આપણે ગમે તેમ કરી એભલ નાયકની ચોકી લેવી જોઇએ."

"જીવતા રહો મારા સોરઠના ધણી!" વજેસંગે કહ્યું; "જેવું તારું શુર તેવા તારા બોલ મારા બાપા! કર ફત્તેહ."

"કાકા! એ શીવાય છુટકો નથી, નહીં તો થોડા દિવસમાં આપણે ભુખે મરવું પડશે. મેં તેથીજ જાદવને બોલાવ્યો.

"બાપુ!" સામંતે કહ્યું; "આપણે કાલે મધરાત પછી નીકળીએ. ત્રણસો સોરઠીઓ તૈયાર કરું છું."

"સતી! તમે શું કહો છો?"

"મારા રા રણે ચઢશે એટલે વિજય કરશે" રાણકદેવીએ કહ્યું.

"જીવતાં રહો બા!" વજેસંગે કહ્યું, "મારા વીર! બા કહેછે તે ખરી વાત. વિજય કર મારા ધણી!"

"એટલુંજ નહીં, પણ મને લાગે છે કે આમ બેસી રહેવામાં ડહાપણ નથી. એ ચોકી લઇ, આપણે મેંદરડા પર છાપો મારીએ" ખેંગારે કહ્યું. "આપણે બેસી રહીએ છીએ ને સોલંકી સબલ થતો જાય છે."

"ખરું કહ્યું મારા બાપ!" વજેસંગે કહ્યું.

"એ પણ સારો વિચાર છે બાપુ!" સામંતે કહ્યું; "જેટલાં જોઈશું તેટલાં માણસો તૈઆર છે."

"ઠીક, ત્યારે સામંત! તમે ને છત્રસાલ તૈઆરી કરો ને કાકા! તમારે ગઢ સાચવવાનો છે."

"બાપુની મરજી."

"એવું રણખેલીએ" હોઠ પર હોઠ પીસી ગર્વથી ખેંગારે કહ્યું; "કે આપણી સાત પેઢી તરી જાય."

રાણકદેવી એક મ્લાન હાસ્યથી ઉત્તેજન આપી રહી.

"ને દાદુ તું શું કરશે? ચોકી લેવા જતાં તારી હીંમત ચાલશે કે?" રાએ પુછ્યું.

"બાપુ! જે આજ્ઞા હશે તે હું કરવાને તૈઆર છું."

"તું અહીંઆં રહી ગઢ સાચવજે."

રા બોલતાં અટકી પડયા. હેઠળ બેચાર જણ દોડતા આવ્યા હોય એવો અવાજ સંભળાયો ને એકદમ કોલાહાલ થઇ રહ્યો. અગાસી પર બેઠેલા બધા ઉભા થઇ ગયા.

બે ત્રણ જણ ઝપાટાબંધ ઉપર આવ્યા. આગળ દાદુનો ભાઇ રાયઘણ હાંફતો હાંફતો આવ્યો.

"બાપુ! બાપુ!"

"કેમ?" રાએ પુછયું.

"છતરસાલજી મરાયા."

"વિશળદેવજીને શોધવા મોટાભાઇ તેમને ઘેર ગયા ત્યાં મોઘાં ભાભીએ જમૈયો મારી ઠાર કર્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું

સતીનો આશીર્વાદ

મોઘાંભાભી દેશળદેવજીનાં કુંવરી અને દાદુ ગઢવીનાં ધર્મપત્ની હતાં; સાસરું ને પીઅર બંનેને પ્રજાવનાર કુલદેવી હતાં. અસાધારણ ઉંચાઈ, પડછંગ ઉઠાવ, મોટું નાક, ફાટા ડોળા, તીણો અવાજ—આ બધાં એમના સ્વભાવની ઉગ્રતા અને નફ્ફટાઇનું માત્ર આછું દર્શન કરાવતાં. તેમના હૃદયમાં કોઇને માટે કૈં પણ લાગણી હોય તો દેશળદેવજી માટે; અને દેશળદેવજીનું હૃદય જો આર્દ્રતા અનુભવવાની તસ્દી લે તો તે તેમની પુત્રી માટેજ.

છત્રસાલ દેશળદેવને લઇ વીશળદેવને લેવા આવ્યા ત્યારે મોઘાંભાભી સાસરે જવાની તૈઆરી કરતાં હતાં. એટલામાં બહાર થતી વાતચીત સાંભળી તેના રોષનો પાર રહ્યો નહીં. તે બારણા પાછળ ઉભી રહી અને થોડુંક જોયું ને સાંભળ્યું; ને તેનો હાથ કેડે ખોસેલા જમૈયા પર ગયો. જેવા દેશળદેવ બહાર જવા જતા હતા કે તે બહાર આવી.

"બાપા! ક્યાં જાઓ છો?"

"મને રાએ ગામ બહાર કર્યો છે" દેશળદેવે કહ્યું.

"ને તમે લઇ જાઓ છો?" છત્રસાલ સામે ફુંફાડો કરી મોઘાંએ પુછ્યું.

"તું તારું કામ—" જેઠ જવાબ દેવા જતા હતા, પણ તે વધારે બોલે તે પહેલાં તો મોઘાંએ જમૈયો કાઢી તેમની છાતીમાં ભોકી દીધો.

છત્રસાલ પડ્યા. દેશળ ને વીશળ ગભરાઇ ગયા. મોઘાં શાંત હતી. 'જોઉં છું કે કોણ તમને ગામ બહાર કરે છે?" તેણે કહ્યું.

"દીકરી! તે તો સત્યાનાશ વાળ્યું" બાપે ગભરાટમાં મુછો ફરકી જાય તેમ કરડી જવાબ દીધો.

રાયધણ છત્રસાલની જોડે આવ્યો હતો તે ગભરાઇ ગયો અને એકદમ રાને ખબર કરવા દોડયો.

ખબર થતાં રા, થાણદાર, વજેસંગ નાયક અને દાદુ ગઢવી એકદમ રાયધણ સાથે આવી પહોંચ્યા. પાછળ થોડાંક માણસો પણ આવ્યાં.

રાણકદેવી પણ બે ત્રણ દાસીઓ લઇ પાછળ આવી.

દેશળદેવની હવેલી રાજગઢની પાસેજ હતી. સ્વસ્થ રા ત્યાં ભેગાં થએલાં માણસોને દૂર થવાનું સુચવી અંદર પેઠો. બારણા આગળજ બેભાન છત્રસાલને બે જણ ટેકવી રહ્યા હતા અને દેશળ ને વીશળ ત્યાં ઉભા હતા. અંદરના બારણામાંથી ગભરાએલી સ્ત્રીઓ જોઇ રહી હતી.

રા પલ વાર ઉભો રહ્યો અને પછી તેણે તિરસ્કારથી દેશળદેવ સામે જોયું.

"દેશળદેવ!" તેણે ભયંકર શાંતિથી પુછ્યું; "તમે શું મોઢું લઇને અહીંઆં ઉભા છો? થાણુદાર! આ પેલા બે સાપ જોયા? એમને ગામ બહાર કરી આવ. જો જરા ફૂંફાડો કરવા જાય તો ડોકીજ મરડી નાખજે."

"બાપુ!" દેશળદેવે ધ્રુજતે ઓઠે કહ્યું; "આ અમારું કામ નથી."

"તમારું નહીં તો તમારી દીકરીનું, બહુ ફેર નથી. મારે એક બોલ વધારે સાંભળવો નથી. જાઓ તમારું કાળું કરો."

રાના મુખની ઉગ્રતા જોઇ જે હાજર હતા તે બધા કંપ્યા. દેશળદેવે મુંગે મોંઢે થાણદાર તરફ જોયું અને નીચું જોઇ ચાલવા માંડયું. વીશળદેવ પાછળ ગયો. જતાંજતાં દેશળે દાદુ સામે જોયું. ગઢવી તેના ભાઇ તરફ ગયો હતો અને તેના ઘામાંથી વહેતું લોહી અટકાવવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. તે સસરાએ કરેલી નજરનો અર્થ સમજ્યો; કાલે રાતે ગઢ પર રહેવાના ફરમાનનું તેમાં સૂચન હતું.

એટલામાં ભરાયલી ઠઠ દૂર થઇ માર્ગ આપ્યો અને રાણકદેવી આવી લોકો મુંગા બની ઉભા રહ્યા. જેમને તેનો જરા પણ સ્પર્શ થતો તે આસ્કા લેવા લાગ્યાં. તે આવીને છત્રસાલ તરફ ગઇ અને તેની સારવારમાં ગુંથાઇ. થોડી વારે તે ત્યાં બેસી ગઇ અને એક પંખો લઇ તેણે પવન નાખવા માંડયો.

"પેલી મોંઘી કયાં છે?" રાએ પુછ્યું: ને તેણે દાદુ તરફ જોયું.

અંદરના બારણામાં કોઇ આવ્યું ને પુછ્યું: "કેમ શું કામ છે? હું આ રહી."

બધા સ્તબ્ધ થઇ ગયા. રાની હાજરીમાં આમ આવવું ને બોલવું એ અકલ્પ્ય હતું. આ છોકરી શું કરતી હતી?

"દાદુ! હમણાં એને પુરી મુક, પછી જોઇશું" રાએ કહ્યું.

દાદુ બૈરીને શિક્ષા કરવા ક્યારનો તલસી રહ્યો હતો, પણ રા ને દેવડીની હાજરીથી ખંચાતો'હતો. રાની આજ્ઞા થતાં તે આગળ વધ્યો.

"મને કોણ શું કરવાનું હતું?" આગળ આવી મોધાં બોલ્યાં. તેના મોટા ડોળા વિકરાલ લાગતા હતા અને તે ક્રોધથી કંપતી હતી. તેના હાથ હજુ રુધિરભીના હતા. તે રા તરફ જોઇ રહી. રાએ દાદુ તરફ જોયું.

દાદુ—નરમ બીચારા ગઢવી—નું લોહી ઉકળી આવ્યું. તેણે કેટલાએ વર્ષો સુધીનો એ હેડંબાનો ત્રાસ સહ્યો હતો, પણ અત્યારે તેણે તેના મોટાભાઇને માર્યા ને પૂજ્ય એવા રાનું તે અપમાન કરવા બેઠી હતી. તેનામાં રહીસહી વિનાશક વૃત્તિ સબલ થઇ. મોધાંને મારવી, તેને દબાવી દેવી, તેને વશ કરવી, એવું ઝનુન તેનામાં તેના જીવનમાં પહેલી વાર પ્રગટયું. તે પાસે ગયો.

"દાદુ!" રાણકદેવડીએ કહ્યું, "એને જવા દે. નકામું પાપ તું વહોરતો મા." તેના અવાજમાં મીઠાશ હતી.

દરેક જણ કાં તો મોધાં કે કાં તો રાણક તરફ જોઇ રહ્યું હતું. મોધાં—વીફરેલી સ્ત્રીશક્તિની પ્રતિમા—કોણ પોતાને ડારે છે તેની વાટ જોતી ઉભી હતી. બાજુ પર ભીના કરેલો છેડો છત્રસાલના મોઢા પર ફેરવતી સંરક્ષક વૃત્તિના અવતાર સમી દેવડી બેઠી હતી.

રા પણ ખંડ વચ્ચે નિશ્ચયાત્મકતા દર્શાવતો ઉભો હતો. ઝનુનમાં અસ્વસ્થ દેખાતો દાદુ હાંફતો હતો.

આખા ખંડમાં શાંતિ પ્રસરી હતી. રાણી બોલી રહી ને દાદુ મોધાંનો હાથ ઝાલવા ગયો.

"રહેવા દો" મોધાંએ અપમાનકારક અવાજે પોતાના પતિને કહ્યું, "નહીં તો જેવી તમારા ભાઇની વલે થઇ તેવી તમારી થશે."

આ અપમાને હદ વાળી. દાદુએ હોઠ પીસી હાથ ઉગામ્યો. રાએ અધીરા બની તરવાર પર હાથ નાંખ્યો. રાણીએ છત્રસાલ તરફ નજર કરી, મોધાં તરફ જોયું ને મૃદુતાથી છત્રસાલના કપાલ પર આવેલા વાળ ખસેડયા.

"દાદુ! ધીરો પડ" રાણીએ શાંતિથી કહ્યું, "અંબાભવાની કરશે તો બધાં રુડાં વાનાં થશે"

રાણુકનો અવાજ બોલતાં ધ્રુજયો-જરાક ગાજ્યો. ચમત્કારી પલ હોય તેમ આખો ખંડ ધ્રુજતો લાગ્યો. બધા કંપ્યા ને જાણે મોધાંના જવાબમાં હોય, જાણે સતીની આજ્ઞાથી હોય તેમ છત્રસાલે આંખો ઉઘાડી રાણુકદેવી પર ઠેરવી.

"બા! સતીમાતા! ખંમા" છત્રસાલ ધીમેથી બબડયો. બધાએ શબ્દો સાંભળ્યા. બધાની છાતી બેસી ગઇ.

રાના મોઢા પરથી ઉગ્રતા જતી રહી. તેના ગળામાં આંસુઓ સંભળાયાં. "સતી! ધન્ય છે તને!"

મોધાંની આંખો છેક ફાટી ગઇ. તેના હાથમાંથી જમૈયો પડી ગયો. તેનું મોં ફીકકું પડી ગયું. જાણે ભય નીવારતી હોય તેમ તેણે હાથ લંબાવ્યા, આંખે હાથ દીધા.

"આ-ડાકણુ છે-" કહી તે બધા વચ્ચે બેભાન થઇ પડી.

"સતીમાને ખંમા" લોકોએ માનપૂર્વક ઘોષ કર્યો.

રાણુકદેવી ઉઠી અને સચેતન છત્રસાલને બીજાને સોંપી, પાણીનો લોટો લઇ મોધાંને ઉપચાર કરવા આવી. લોકો આ મનુષ્ય સ્વરુપમાં દેવીને માનભેર જોઇ રહ્યા.

"સતી! હવે મહેલે ચાલો. દાદુ! છત્રસાલને પણ ત્યાં લઇ ચાલ" રાએ કહ્યું.

"આ છોકરી જરા ભાનમાં આવે ને હું આવું, તમે જતા થાઓ.'

"મારા ધણી! આપ પધારો" વજેસંગે કહ્યું. "હું બાને લઇ આવું છું.'

રાએ જોયું કે જ્યાં સુધી તે અહીંઆં ઉભો હતો ત્યાં સુધી કોઇ બીજી સ્ત્રી રાણીને મદદ લાગવાની નથી એટલે તે ત્યાંથી ચાલ્યા. લોકો વીખરાવા માંડયા. આખા ગામમાં સતી માતાના ચમત્કારની વાત પ્રસરી. ગામલોકનાં ટોળેટોળાં રાણકદેવીનાં દર્શન ને પાદસ્પર્શ કરવા આવ્યાં. ચારે તરફ ઉત્સાહ પ્રસર્યો. બધે સતી માતાનાં ભજન કીર્તન થવા લાગ્યાં. તે રાતે આનંદના ઉત્સાહમાં જુનાગઢે જાગરણ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૬ મું

ભવિષ્યવાણી

દેશળદેવને ત્યાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે રા ગંભીર બની ગયા હતા. તે તેની રાણીને દેવી માનતો હતો અને પ્રણયી અને પૂજક બેની ભક્તિ તેના હૃદયમાં ઉછાળા મારી રહી હતી. ગામ લોકમાં પ્રસરેલો ઉત્સાહ પણ તેના હૃદયમાંજ વીરતા ઉત્તેજી રહ્યો, અને છતાં ન સમજાય તેવો ખેદ તેના હૃદયને દબાવતો હોય એમ લાગ્યું.

તે રાજગઢમાં જઇ કાકને બોલાવી પાછો અગાશી પર ચઢયો અને કાકને બધી સવિસ્તર વાત કહી.

"કાક આજે તો સોનાનો સુરજ ઉગ્યો" રા એ કહ્યું, "મારી સતીનો પ્રતાપ ખરેખરો ઝળકયો. છત્રસાલને તેણે જીવાડયા–ને પેલી શંખણીને મહાત કરી. કાક! ખરેખર સતી તો અંબાભવાનીનો અવતાર છે!"

"ખરેખર બાપુ! એ તો તમારા ઘરની ને દેશની લક્ષ્મી છે. એ છે ત્યાં સુધી તમારું રાજ્ય અમર તપે છે."

"કાક! શાંત ને સુઘડ–તે કેની બેઠી બેઠી છત્રસાલને સજીવન કરી રહી હતી!" સ્નેહભર્યે અવાજે રાએ કહ્યું.

"લોકોને પણ આનંદ અજબ થયો લાગે છે."

"હા. લોકો તો એની પાછળ ગાંડા થયા છે. કાક! મારી ગ્રહદશા આજથી બદલાઇ" હોઠ પીશી ખેંગારે કહ્યું.

ભવિષ્યવાણી

[પૃષ્ઠ ૩૬૬

"બાપુ! તમારા જેવા સુખના દહાડા નહીં જોશે તો કોણ જોવાનું છે?" રાએ કહ્યું તેનો ઉંધો અર્થ કરી કાકે કહ્યું.

"તે તો કોણ જાણે! પણ હું કાલેજ રાતે હવે ધસારો કરું છું. તું જોઇ લે હવે ખેંગાર હાથ બતાવશે."

"ભોળાનાથ તમારું સારું કરે!"

"કાક! પણ મારા જતા પહેલાં તું અહીંઆંથી ચાલ્યો જા. હું અહીંઆં નહીં હોઉં તો તારો જીવ નાહક જોખમમાં પડશે."

"બાપુ!" કાકે કહ્યું, "મને જવા દેવાની શી ઉતાવળ છે? અને વળી આજે જાઉં ને તમારી વાત કહી દઉં તો?" તેણે હસીને વાત બદલવા કહ્યું.

"કાક! તું વિશ્વાસઘાત કરે તો પછી ભલે મોત આવે." રા એ ગાંભીર્યથી જવાબ આપ્યો "મને તેની ફીકર નથી. ભાઇ! કાલે વહાણા પહેલાં ચાલવા માંડજે."

"ઠીક! પણ મારાથી અહીંઆં રહ્યાં કૈં થાય એમ નથી?"

"કાક! તારો ટેક હું જાણું છું. હું તેની આડે આવવા નથી માગતો. પણ એટલું યાદ રાખજે કે તારો માલીક તારી કદર કોઇ દહાડો કરવાનો નથી. તું મારી સાથે રહ્યો હોત—"

"બાપુ! જેવું તમારું જુનાગઢ છે તેવું મારે પણ મારું ગામ છે. તેને લીધે તો મારે આ બેકદર માલીક સ્વીકારવો પડયો છે. શું કરું?"

"તું પણ મારી માફક જંપીને બેઠો નથી." રા એ કહ્યું.

"ને બાપુ! જંપીને બેસવાનો નથી. મને પણ કૈં એવું થાય છે—"

"સતી આવી–" ઉમળકા ભેર રાએ કહ્યું, ને તે દાદર તરફ ઉતાવળે પગે ગયો. કાકે ઉભા ઉભા જોયા કર્યું. શું સુયોગ્ય યુગલ! શી શ્રદ્ધા! ને નિર્મલતા! કાકની આંખ આગળ પોતાની સહચરી આવી. તે બે પણ કેવાં સુયોગ્ય, શ્રદ્ધાળુ ને નિર્મલ હતાં પ્રભુ આવાં

જોડાંને શા સારૂ દુઃખ દેતો હશે, છુટાં પાડતો હશે ? કાકને કમકમાં આવ્યાં.

"સતી ! આ કાકને પણ હવે કાઢી મુકું છું. આજે મને બધાને કાઢી મુકવાની ધુન લાગી છે" રા એ ખેદયુકત અવાજે કહ્યું.

"એણે પણ મને ગાળો દેવા માંડી કે શું ?" રાણકદેવીએ હસીને કહ્યું.

"બા ! તમને ગાળો ભાંડતાં પહેલાં તો કયારનીએ હું આ જીભને ખેંચી કાઢીશ. મહારાજને હવે મને દૂર કરવો છે."

"દૂર નહીં કરે તો !" રાએ ઉમેર્યું "મારી સાથે રહી કૈં તે સુખ પામવાનો છે ?"

"ત્યારે બીજે કયાં પામીશ ? પછી બા, દાદુ ગઢવીની બૈરીનું શું થયું ?"

રાણકદેવી હસી "થોડીક વારે તે મૂર્છામાંથી જાગી અને મને બેઠેલી જોઇ પાછી આંખો મીંચી દીધી. તેને મન તો હું જીવતી ડાકણ છું"

"એક વખત એજ કહેતી હતી ને કે તમે આખા સોરઠને ખપ્પરમાં લેવા અવતર્યાં છો" રા એ કહ્યું. તે અવાજ હસવાનો હતો, પણ કોણ જાણે કેમ તેમાં પણ ગાંભીર્ય સંભળાયું.

"બાપુ ! નશીબમાં હોય તે જીતે ને નશીબમાં હોય તે હારે, પણ તમારા જેવો નર ને બાના જેવાં નારી કલિકાલમાં નજરે ચઢે એમ નથી."

રા ના કપાળે કરચલીઓ દેખાઇ. તેણે જવાબ આપ્યો નહીં.

"કાક !' રાણકદેવીએ કહ્યું "એવું બોલ નહીં, નહીં તો અમને અભિમાન ચઢી જશે.

"અભિમાન તમને ચઢે એમ નથી. એ તો બધું અમારી તરફ" કહી કાકે વંથળી તરફ હાથ કર્યો.

રાને રાણી બંને તે તરફ ફર્યાં ને થોડી વાર જોઇ રહ્યાં.

એક ઘરભુલ્યો કાગડો દૂરથી 'કા કા' કરતો સંભળાયો.

રા કાગડાનો અવાજ જે દિશા તરફથી આવતો હતો તે તરફ ફર્યો, તેનું મોઢું ફીકકું થયું ને તેના હોઠ એકેક પર દબાઇ રહ્યા. તેણે ઊંડે ને ક્રૂર અવાજે કહ્યું: "કાક! જયસિંહ સોલંકીએ પણ કેં જુલમ કર્યો છે! અંબાભવાની કરે ને તે મારા હાથમાં એક વખત આવે! એનું બધું અભિમાન ઉતારું" કાક મુંગો રહ્યો.

"અભિમાન કોઇનું રહ્યું છે કે એનું રહેવાનું છે?" રાણકદેવીએ કહ્યું, "પણ મારા રા, ટેક તો તમારોજ રહેશે."

"સતી! અત્યારે તો જુનાગઢ ટકશે કે નહીં એ પહેલી વાત છે." રા નો અવાજ વધારે ગંભીર થઇ ગયો. તેનું હૃદય ચારે તરફના બનાવોથી ગુંગળાઇ રહ્યું હતું તે અત્યારે વધારે સખત કૃત્રિમતા ધારી શક્યું નહીં. "ટેક તો રાખીએ છીએ ને રાખીશું–મરતાં સુધી–પણ મને માનશુકન થાય છે. આ કાકને પણ અત્યારે જવા દેવા જીવ ચાલતો નથી. કાલે તને છોડીને રણે ચઢતાં પણ જીવતે આવશે. મને કેં કળાતું નથી. મારું હૃદય આવું કદી ઘેરાયું નથી. જાણે આપણું–જુનાગઢનું. ચુડાસમાનું–આવી બન્યુ હોય એમ લાગે છે. પેલું વંથળી જોયું? જાણે ત્યાંથી–જવાલામુખીના મોમાંથી–જવલંત ને વિનાશક પ્રવાહ ચારે તરફ પ્રસરે છે; ગગન ને પૃથિવીને ગુંગળાવે છે; મને, તને–મારા નામને–મારી કીર્તિને બાળીને ભસ્મ કરતો દેખાય છે."

રા બોલતાં થોભ્યો. વાતાવરણ ખરેખરું ગુંગળાતું લાગ્યું. રાણકે વંથળી તરફ જોયાજ કર્યું. કાક વચ્ચે બોલ્યો: "મહારાજ! આવા વિચારો તમારે કરવાના નથી. સોરઠના ધણી! સાત પેઢીનો ટેક ને સોરઠનું સ્વાતંત્ર્ય તમારે જોરે ટક્યાં છે." કાકે રાના ખભા પર હાથ મુકયો. "જેનું જે થવાનું તે થાય–અત્યારે તો રણ ખેલવાનું છે. સોરઠનો રા કદી ડગ્યો સાંભળ્યો છે?"

રાએ કપાળ પર હાથ મુકયો "કાક! હું કદીએ ડગવાનો નથી... પણ ભાવિમાં શું લખ્યું છે તે જણાય તો—"

"ભાવિ!" એક અમાનુષી જેવો અવાજ આવ્યો. રા ને કાક

ચમક્યા. ચોથું કોઈ નહોતું, પણ રાણકદેવડીના મુખમાંથી ભાવહીન, અપાર્થિવ, શાંત ને નિશ્ચેતન અવાજ નીકળ્યો હતો. અગાશીની પાળેર પર એ હાથ મુકી, ડોળા ફાડી, વંથળી તરફ ભવિષ્યની લિપિ વાંચી રહી હોય તેમ તે ઉભી હતી. તેના હાથ જરા ધ્રુજતા હતા, તેનાં ભવાં ભેગાં મળ્યાં હતાં. તેની આંખો સ્થિર ને તેજહીણુ થઇ રહી હતી—તેનો આખો દેખાવ શબસમો હતો. બંને પુરુષોનાં હાજાં ગગડી ગયાં. તે મોઢાં ફાડી, જોઇ સાંભળી રહ્યા.

"ભાવિ !" રાણકે બોલવા માંડયું, "મને દેખાય છે–થોડુંક ને વેરું. સોલંકીનું સૈન્ય સીમાડા ભુંસી રહ્યું છે. સોહન સોરઠ દેશ...આ હતો ન હતો થઇ રહ્યો.–" બોલતાં બોલતાં જાણે તે ગાતી હોય એવો રાગ થયો.

"ગરવા ઓ ગીરનાર, ગરવ તાહરો ગળી ગયો;
જુનાગઢનો ટેક, હાય! હવે ક્યાંયે ના રહ્યો."

રા ને કાક બંને ધ્રુજ્યા ને રાએ કાકનો હાથ પકડયો. રાણક જાણે અંધકારમાં કૈં ન દેખાતું હોય ને ધ્યાનથી જોવા મથતી હોય એમ જોઇ રહી. અવાજમાં વધારે ને વધારે ખિન્નતા આવી.

"સોલંકીની આણ ફરતી ચારે કોર આ;
ને ધરણી ધ્રુજે હાય...લોકુ પામે ત્રાસ સહુ.
રાએ સપનાં સેવીઆં, તે સહુ...અણસર્યાં રહ્યાં..."

રાણીનો અવાજ તુટયો. તેણે નીસાસો મુકયો. થોડી વારે તેણે ફરી ઝપટથી બોલવા માંડયું- અવાજમાંથી ખિન્નતા ઓછી થઇ. "પણ સોલંકી પિંડ મુકવાને પુત્ર નથી—નામ નથી ને નીશાન નથી. પાટણ પાધર થઈ ગયું...નવા રાજા ને નવી પ્રજા...પણ

રઢીયાળો મુજ ગીર, ગરવો ગગને શોભશે;
ને અમર રાખેંગાર, સોરઠને સોહાવશે...
ત્રાણે કાળે ટેક...વીર ખેંગાર કહાવશે...
ને સતીયાનું જે સત તે રંક રાણકનું......"

અવાજ તદ્દન તુટયો ને તે અટકી પડી. તેની આંખો બીડાઇ ગઇ. તેને મોઢે ફીણુ આવ્યાં અને ખેંગાર તેની પાસે જાય તે પહેલાં તે બેભાન થઇ પડી ગઇ. કાક હેઠળથી પાણી લાવવા દોડયો.

કાક પાણી લાવ્યો તે રાએ તેને મોઢે છાંટયું. થોડી વારે તે ભાનમાં આવી-ને રાની સામે જોઇ જરાક હસી.

"મારા રા! મને શું થયું?"

"કૈં નહીં" રાએ કહ્યું. તેને લાગ્યું કે રાણીને કૈં સાંભરતું નહોતું. રાણી કેમ કરતી બેઠી થઇ.

"મારું માથું ભમે છે. હું જઇને જરા આડી પડું" તેણે ધીમે અવાજે કહ્યું. રા તેની સાથે જવા તૈઆર થયો, એટલે તેણે તેને કહ્યું: "તમે શું કામ આવો છો? જરા બેસો. કાકની સાથે વાતો કરો. મને થાક બહુ લાગ્યો છે." કહી તે ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

તે દશ ડગલાં ભરી દાદર તરફ ગઇ અને કાક ખેંગાર બંને અદૃષ્ટ થતા તેના શરીર તરફ જોઇ રહ્યા.

એકદમ બંનેની નજર દેવડીએ જ્યાં પગ મુકયા હતા તે તરફ ગઇ ને બંનેએ ગભરાટમાં એકબીજાનો હાથ ઝાલ્યો. બંનેની આંખો ફાટી રહી. બંનેના શ્વાસ રુંધાઇ ગયા.........

રાણી દાદર ઉતરી ચાલી ગઇ.........જ્યાં જ્યાં દેવડીએ ડગ ધર્યું હતું ત્યાં ત્યાં કંકુનાં પગલાં પડી રહ્યાં હતાં એમ તેમને અંધારામાં પણ દેખાયું.

"કાક! જોયું?" રાએ ગભરાએલે ને ઘોઘરે ઘાટે પુછ્યું.

"હા બાપુ! સતી માતાને ઘણી ખંમા"

રાએ આંખે હાથ દીધા. કાક પેલાં પગલાં તરફ જોઇ રહ્યો. જોતજોતામાં લાલ પગલાં અદૃષ્ટ થઇ ગયાં—અગાશીમાં હતો તેવો અંધકાર પ્રસરી રહ્યો.

"મહારાજ! જોયું?" કાકે ખિન્ન હૃદયે કહ્યું; "પગલાં જતાં રહ્યાં."

રાએ આંખ પરથી હાથ કાઢી જોયું ને પગલાં અદીઠ થએલાં જોયાં.

"કાક! સતી ચિતાએ ચઢે ત્યારે આવાં પગલાં પડે એમ ઘરડા કહી ગયા છે. મારું આવી બન્યું" રાએ ગદ્‌ગદ્‌ કંઠે કહ્યું.

"બાપુ!" કાકે હીંમતથી કહ્યું; "તમને મોતનો ડર લાગે છે? લાગશે તો સતીની શ્રદ્ધાને કલંકિત કરશો."

"ના, હું ડરતો નથી. આવી સતી મેળવવાને હું ભાગ્યશાળી થયો છું તે તેને શોભે એવું મૃત્યુ વહોરી લઇશ."

"સાબાશ મારા વીર!" કાકે કહ્યું.

"પણ કાક! મારી એક પ્રાર્થના નહીં સ્વીકારે?"

"પ્રાર્થના! મહારાજ! જોઇએ તે આજ્ઞા કરો."

"હું ચોકી લઇ પાછો આવું ત્યાં સુધી તું અહીંઆં રહે. મને કૈં થાય તો પછી દેવડીનું ને કુંવરોનું કોણ?"

"નચીંત રહો બાપુ! ભલે રણે સીધાવો. હું અહીંઆં રહીશ ને મારું ચાલશે તો કોઇને આડી આંચ નહીં આવવા દઉં."

"કાક! તેં કેટલો અનુગ્રહ કર્યો? ભાઇ! આવ ભેટ! વખત છે ને ફરી ન પણ મળાય."

મુગે મોઢે બંને ભેટયા ને નીચું જોઇ રા ચાલ્યો ગયો.

કાક વંથળી તરફ જોઇ રહ્યો ને થોડી વારે તેણે નીસાસો મુકયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું

જેમાં વાહડ મહેતા ભગ્નહૃદય બને છે

બીજે દિવસે સાંજના વંથળીના રાજગઢમાં બધા અગ્રણી યોદ્ધાઓને જયસિંહદેવ મહારાજે બોલાવ્યા હતા.

અંદરના બારણાની પાસે જરીથી ભરેલા ગાદીતકીઆ પર મહારાજ પોતે બેઠા હતા. તેમનું મોઢું ને આંખ તેમના હૃદયમાં બળી રહેલી જ્વાલ બતાવી આપતાં હતાં. તેમનો એક હાથ પાસે પડેલી તરવારની રત્નજડિત મુઠ સાથે રમી રહ્યો હતો.

બારણાની અંદર લીલાદેવી ને કાશ્મીરાદેવી બેઠાં હતાં અને ચાલતી વાતમાં જરુર પડે ટાપસી પુરતાં હતાં. જરાક અંદરથી મીનળબા બેઠાંબેઠાં પાન ખાતાં હતાં અને બહાર થતી બધી વાતો ધ્યાનથી સાંભળતાં હતાં.

રાજાની પાસે મુંજાલ મહેતા બેઠા હતા. તેની પાસે પ્રચંડ ને તેજસ્વી દંડનાયક ત્રિભુવનપાલ અને સશક્ત ને શાણા દંડનાયક પરશુરામ બેઠા હતા. એક બાજુ પર ગુજરાતી વાણીઆઓના આદર્શ ઉદા મહેતા ઘુંટણને દુપટ્ટે બાંધી હડપચી પર હાથ મુકી બેઠા હતા. દાદાક મહેતા, બે ત્રણ મંડલેશ્વરો અને સેનાપતિઓ પણ બેઠા હતા. મરણ પથારીએથી ઉઠીને પહેલી વાર જગદેવ પરમાર પણ પોતાની બુદ્ધિનો લાભ આપવા અહીંઆં આવ્યા હતા.

બધુ તૈઆર હતું. જુનાગઢની બધી ચોકીઓ પર એક સામટા છાપા મારવાની ગોઠવણ થઇ ગઇ હતી; અને ચોકીઓ લઇ ગઢ પર એક મોટો હલ્લો કરવા દરેક દિશાના સેનાનીઓને તૈઆર કરવામાં આવ્યા હતા. ક્યાંથી કોણ હલ્લો કરે, ક્યાંથી કોણ સંદેશો લઇ જાય, કોણ કોને મદદ કરે, કોણ પાછું હઠે તો કોણે મદદ કરવી—એ બધું નક્કી થઇ ગયું હતું. ધસારો કરવામાં દુઃસહ એવા ત્રિભુવનપાલ જુનાગઢનો મોટો દરવાજો તોડવાના હતા. દાદાક મહેતા અને બે સેનાપતિઓ ગીરનાર તરફની બે બારીઓ પર ધસવાના હતા. મહારાજ પોતે અને પરશુરામ વચલી ચોકીઓ લઇ બંને તરફ જોઇતી મદદ આપવાના હતા. ઉદા મહેતા મેંદરડે રહી ચારે તરફના લશ્કરને ટેકવવાના હતા. મુંજાલ મહેતા વંથળી સાચવવા રહેવાના હતા.

બધાને મહારાજના ઝનુનની અસર થવા લાગી હતી. ત્રિભુવનપાલ ખેંગારનું શું કરવું તેની ચિંતામાં પડયા હતા. પરશુરામને ફીકર એ પડી કે; જુનાગઢ પડે તો તે કોના તાબામાં સોંપવું. લીલાદેવીને એકજ લાલ લાગી કે તે પોતે માત્ર એકજ સૈન્ય સાથે રહી શકવાનાં. જગદેવ પરમાર પોતે તદ્દન સારા થઇ ગયા હતા તેજ વાત ફરીફરીને કર્યાં કરતા.

પણ આ બધામાં મહારાજનો જુસ્સો બધાથી જુદો દેખાઇ આવતો. તે જળ્યા કરતો—નિર્જનવનમાં બળતા દવના જોરથી; ચારે તરફ તેની જ્વાલ સુસવાટ કરતી અને અણુધારી જગ્યાએ તેની આંચ પહોંચી જતી.

"બાપુ! મને દંડનાયક મહારાજની જોડે દરવાજે જવા દો." પરમારે ત્રીજી વખત વિનંતી કરી.

"જગદેવ! નકામી માથાકુટ નહીં કર." મહારાજે અધીરાઇથી કહ્યું; "મારે તને બીજે હજાર કામે મોકલવો છે. પરશુરામજી! એ સોરઠાઆઓ હરામખોર છે; ગઢ લીધા પછી પણ થોડા દહાડા હંફાવે માટે જેટલું જીત્યા તેટલું હાથજ કરવું."

"તેમાં કહેવું નહીં પડે" પરશુરામે કહ્યું.

"પેલો દેશળ પણ ત્યાં પડ્યોપડ્યો કૈં મદદ કરશે. પણ છે નીચ. મહેતાજી!" ઉદા તરફ ફરી રાજાએ કહ્યું; "વાહડ ગયો તે ગયો. કે જવાબ ન લાવ્યો."

"આવવામાં." ઉદાએ મીઠાશથી ઉમેર્યું.

"તમારા એ છોકરામાં ઝાઝું પાણી નથી. ભાઇ!" ત્રિભુવનપાલને મહારાજે કહ્યું; "ને તમે હલ્લો કરો તો હાથી પર નહીં બેસતા. હાથી વીફરે તો આપણોજ ઘાણ કાઢે—" એટલામાં બહાર ગડબડ થવાથી રાજાનાં ભવાં ચઢયાં. "એ શું ધાંધલ ચાલે છે? બહાર ઉભાં પેલાં ઢોર શું કર્યા કરે છે?"

એક દ્વારપાલ આવ્યો.

"અન્નદાતા! ભૃગુકચ્છથી કોઇ ખબર લઇ આવ્યો છે."

"એમ કહે કે શોભ મહેતાને મળે, અમને ખબર સાંભળવાની ફુરસદ નથી."

"અન્નદાતા! આપનેજ મળવા માગે છે."

"આખા ગામને હું ક્યાં મળ્યા કરું? જા કહે કે શોભ મહેતાને મળે."

"ને નહીં માને તો?"

" તારી તરવારને ધાર છે કે નહીં !" રાજાએ ગુસ્સામાં બરાડો માર્યો.

" એનું નામ શું છે?" ત્રિભુવનપાલે પુછ્યું.

" સોમેશ્વર ભટ્ટ" દ્વારપાલે કહ્યું.

" ભૃગુકચ્છનો ગઢવી!" ત્રિભુવનપાલનું મુખ ચિંતાતુર થયું; " તે કેમ અહીંઆં આવ્યો?"

" લાવો બોલાવીએ તો ખરા," મુંજાલે કહ્યું; "એમાં શું ગયું?"

" એ કેમ આવ્યો હશે?" લીલાદેવીએ ધીમેથી પુછ્યું.

" બોલાવ–બોલાવ" મહારાજે ઉતાવળથી કહ્યું. તેમના મોઢા પરથી લાગતું હતું કે જુનાગઢ જીતવા શીવાય બીજી કોઇપણ વાત અત્યારે તેમને પસંદ નહોતી. લીલાદેવી જરાક તેમને આગળ આવી જોઇ રહી.

ફાટેલું ધોતીયું પહેરેલો એક પુરુષ આવ્યો. તેને દીલે કાદવ હતો. તેના મોઢા પર ઉઝરડા હતા. તેના ગુંચવાએલા વાળ સાહુડીનાં સીસોળીઆંની માફક માથા પર ઉભા હતા. આ વિચિત્ર આવનાર તરફ બધા જોઇ રહ્યા.

" આ સોમેશ્વર ભટ્ટ?" જરાક ગુસ્સામાં મહારાજે પુછ્યું.

" હા અન્નદાતા! હુંજ સોમેશ્વર ભટ્ટ. ભૃગુકચ્છનો ગઢવી."

" કેમ આવ્યો છે?" મહારાજે અધીરાઇથી પુછ્યું.

" મહારાજ! રેવાપાલે બંડ ઉઠાવ્યું ને ભૃગુકચ્છ હાથ કર્યું. આખું લાટ તેણે હાથમાં લીધું છે."

" શું બકે છે?"

સોમેશ્વરને આ આવકાર અપમાનકારક લાગ્યો. ગુજરાતના ધણીને આ ખબર કહેવા તેણે રાત ને દિવસ અનેક રંજ વેઠી હતી અને અહીંઆં તો તેનો કે તે વાતનો હીસાબ પણ દેખાતો નહોતો.

" હું બકતો નથી–ભાનમાં છું." ગર્વમાં કાકના શિષ્યે કહ્યું; " આ ખબર કહેવા તો હું ત્યાંથી નાસી છુટયો."

" પટ્ટણી સૈન્યનું શું થયું?" મુંજાલ મહેતાએ પુછ્યું.

" બધું કેદ થઇ ગયું. માત્ર આંબડ મહેતાજી, મંજરીબા ને એક વૃદ્ધ સૈનિક ભૃગુકચ્છના ગઢમાં ભરાઇ બેઠાં છે."

"મંજરી—કાકની વહુ?" મહારાજાએ પુછ્યું.

"હા," ત્રિભુવનપાલે વચ્ચે ઉમેર્યું; "સેનાપતિ પણ પકડાયા?"

"હા. અંબાત્રીજના મેળાનો લાભ લઇ રેવાપાલે બધાને કેદ કીધા."

"આપણો ગઢ તો ટકે એમ છે ને?" ત્રિભુવનપાલે પુછ્યું.

"ટકે એમ નથી, મહારાજ! માત્ર ત્રણ કે ચાર જણ અંદર છે અને રેવાપાલે રક્ષકને ફોડી બધો કોઠાર નદીમાં નંખાવી દીધો છે. જો તરત ને તરત મદદ નહીં જાય તો ગઢ જરુર પડવાનો."

"વટપદ્ર ને ખેટકપુરના ગઢનું શું?" મુંજાલ મહેતાએ પુછ્યું.

"રેવાપાલ કાચો નથી. ભૃગુકચ્છ લીધું તો તેનો શો હીસાબ? આંડલથી ખેટકપુર સુધી બધે બંડ થઇ રહ્યું છે. તરત ને તરત અહીંઆંથી લશ્કર જવુંજ જોઇએ, નહીંતો—"

"અમને તારી સલાહની જરા પણ જરુર નથી" ડામ ચોટે એવે અવાજે જયસિંહદેવ બોલ્યા.

"આપણે શું કરીશું?" ત્રિભુવનપાલે કહ્યું.

મુંજાલ મહેતા બોલવા જતા હતા પણ તે બોલે તે પહેલા મહારાજે ગુસ્સામાં જવાબ દીધો. "શું શું કરવાના હતા? અત્યારે કૈં નહીં; જ્યાંસુધી જુનાગઢ પડે નહીં ત્યાંસુધી કૈંજ બને નહીં"

"પણ લાટ હાથમાંથી જશે તો—" લીલાદેવી વચમાં બોલ્યા.

જયસિંહદેવનો ગુસ્સો સમાયો નહીં. "જશે તો જવાદે. તારે રાખવું હોય તો આ ગાંડાને લઇ વહારે ધા. ભટ! બહાર જા. જરુર પડે તને બોલાવીશું. જાઓ એને બહાર લઇ જાઓ." રાજાએ દ્વારપાલોને આજ્ઞા કરી.

એક પલ વાર સોમેશ્વરે દાંત કચકચાવી ચારે તરફ જોયું. જે આશાએ તેણે આ મુસાફરી માથે લીધી હતી તે ધુળમાં મળી. લાટ, ભૃગુકચ્છ, ગઢ, મંજરીબા અને તેના ગુરુનાં છોકરાં—એ બધાં પર વિનાશ ફરી વળ્યો એમ તેને લાગ્યું. તેણે જોયું કે કોઇ પણ પ્રકારના પ્રયત્ન હાસ્યજનક થઇ પડશે. તેને મન લાટ ને કાક

બહુ મોટાં હતાં; અહીં તો તેની રજભાર પણ કીંમત દેખાતી નહોતી; નિરાશામાં, તિરસ્કારમાં તે ખંડ છોડી ચાલ્યો ગયો.

"મને તો લાગે છે કે આનું ચિત્ત ખસી ગયું છે" રાજાએ નરમ પડી કહ્યું; "ચાલો, આપણે આપણું કામ શરુ કરીએ. પેલો કાક પણ નથી તો, નહીં તો એને મોકલી આપત."

"બેચાર દહાડામાં કૈં ખાટુંમોળું નથી થવાનું." મુંજાલ મહેતાએ કહ્યું. તેણે જોયું કે અત્યારે અહીંઆંનો જુસ્સો નરમ પડવા દેવામાં કૈં મુદ્દો નથી. "પણ બધા ધ્યાનમાં રાખજો કે વાત બહાર જાય નહીં; નહીંતો લાટથી આવેલા લશ્કરમાં ગભરાટ પેસશે."

"મારે ગભરાટ માટે વખતજ નથી આપવો. આજેજ રાતે આપણે ધસારો કરીએ" મહારાજે કહ્યું.

"જેવી આજ્ઞા." મુંજાલે કહ્યું. બધું તૈઆર હતું એટલે નકામો વિલંબ કરવાની જરુર નહોતી.

"ત્રિભુવનભાઇ! તમે તૈઆર થાઓ."

"જી" કહી ત્રિભુવનપાલ ઉઠયા.

"હું પણ આજ્ઞા લઉં!" દાદાક મહેતાએ ઉઠતાં રજા લીધી.

"હા" મહારાજે જવાબ દીધો. ત્રિભુવનપાલ, દાદાક મહેતા અને સેનાપતિઓએ ઉઠીને રજા લીધી

સોમેશ્વરની વાત સાંભળી ઉદા મહેતાએ ધીમેધીમે પગ પરથી દુપટ્ટો છોડવા માંડયો હતો. તેણે પણ ધીમેથી રજા લીધી. મહારાજ અને પરશુરામ વિગતો નક્કી કરવામાં ગુંથાયા.

"મહેતાજી! તમે સીધાવો હવે" મહારાજે મુંજાલ મહેતાને કહ્યું એટલે તે પણ ઉઠ્યા અને રાણીઓ પણ ધીમેધીમે ચાલી ગઇ.

મહારાજ, પરશુરામ ને જગદેવ પરમાર ત્રણ જણ રહ્યા. એટલામાં એક અનુચર આવ્યો.

"કેમ વળી શું છે?" મહારાજે પુછયું.

"અન્નદાતા! વાહડ મહેતા કોઇને લઇને આવ્યા છે."

"આવવા દે" એકદમ જયસિંહદેવે આજ્ઞા કરી અને દંડનાયક તરફ ફરી કહ્યું: "કાક આવ્યો."

"કાક ?" અજાયબ થઇ પરશુરામે પુછ્યું.

જગદેવ એકદમ તકીએ અઢેલી બેઠેલો હતો તે ટટ્ટાર થઇ ગયો.

'હા. મેં વાહડને તેને લઇ આવવાનું કામ સોંપ્યું હતું" જરાક ખુશ થતાં મહારાજે કહ્યું.

"ચાલો બહુજ સારું થયું. ખરી વખતે ખપ લાગશે" પરશુરામે કહ્યું.

વાહડ મહેતા અને બુકાનીથી તદ્દન ન ઓળખાય એવા બે પુરુષો અંદર આવ્યા. મહારાજે નજર નાખી અને એ બેમાંથી એકેનું કાઠું કાકના જેવું જોયું નહીં. મહારાજનું મોઢું એકદમ લાલચોળ થઇ ગયું.

"કાક ક્યાં છે ?" તેણે ગર્જના કરી.

"મહારાજ !" ખિન્નમુખે વાહડે કહ્યું; "મને ભટરાજ ન મળ્યા."

"ત્યારે-તું-કેમ પાછો આવ્યો ?" મહારાજે બરાડો માર્યો "જીવેછે ને ?"

"હા અન્નદાતા !" રડવા જેવા રાગે વાહડે કહ્યું. એક તો સોમને આપેલું વચન તે પાળી શક્યો નહીં, બૈરી મેળવવાની આશા ગઇ, અને મહારાજ ગુસ્સે થયા. 'અરે કાક !' તેણે હાય મારી.

મહારાજના કપાળની નસો તરી આવી. "બાયલા !" મહારાજાએ તિરસ્કારથી કહ્યું; "પટ્ટણી ગોખ્ખો થઇ ધારેલું કામ પાર પાડ્યા વિના જીવતો શું મોઢું લઇને આવ્યો ? જા-નામર્દ ! આટલી વખત જીવતો જવા દઉં છું. પણ હમણાંને હમણાં વંથળી છોડી જા. તારું મોઢું મારે નથી જોવું. જા તારે ખંભાત ને કવિતા કર—" વાહડ ઉભો રહ્યો.

"કેમ શું કહેવું છે ?"

"જતા પહેલાં મારા પિતાને મળું તો કે વાંધો છે ?" જેમતેમ કરતાં ધ્રીકે હોઠે વાહડે કહ્યું.

"તારા બાપને મળ ને જોઇએ તો તારી માને મળ, પણ જા" મહારાજે કહ્યું.

નીચે મોઢે ને ભગ્નહૃદયે વાહડ બહાર ગયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું

પૂર્વાશાનો પ્રાદુર્ભાવ અને ચઢાઇની તૈયારી

"પરમાર! તું બહાર જઈ બેસ. હમણાં કામ પડે બોલાવું છું" જયસિંહદેવ મહારાજે કહ્યું.

"જેવી આજ્ઞા" કહી નબળો બની ગએલો પરમાર ત્યાંથી ઉઠયો.

"હું પણ હવે જાઉં." પરશુરામે રજા લીધી.

"આ પેલા મારા પીત્રાઇઓ" ધીમેથી મહારાજાએ દંડનાયકના કાનમાં કહ્યું; "મામાનો પક્ષ છોડી અહીંઆં આવ્યા લાગે છે."

"સાચવીને કામ લેજો" ધીમેથી દંડનાયકે સલાહ આપી અને તે ઉઠયા.

તે ગયા એટલે મહારાજા પેલા બે પુરુષો તરફ ફર્યા.

"દેશળદેવજી કે? આ કોણ વિશલદેવ? બેસો હવે. જોઇએ તો બુકાની કાઢી નાખો."

"અન્નદાતાની જેવી આજ્ઞા." કહી દેશળદેવે બુકાની કાઢી અને મહારાજાની આગળ જઇ તે બેઠો. "અન્નદાતા! આપના સદેશાના જવાબમાં અમે આવી પહોંચ્યા છીએ. બોલો આપને શું કામ છે?"

મહારાજને દેશળદેવના અવાજમાં રહેલો મીજાજ પસંદ પડયો નહીં.

"મેં સંદેશો કયાં મોકલાવ્યો છે? તમે મારી સાથે મળી જવા માગતા હતા. મારે તો એટલુંજ જાણવું છે કે તમે મને શી મદદ કરો એમ છો?"

"અમે બધીજ મદદ કરીએ એમ છીએ" દેશળદેવે કહ્યું.

"શી ?"

"આપને જોઇએ તો જુનાગઢ અપાવીએ."

"ક્યારે ?"

"અત્યારે."

"કેવી રીતે ?"

"આપના માણસોને ગઢમાં લઇ જઇને."

"તમારી મદદ વિના પણ હું ગઢ લઇ શકું એમ છું.

દેશળદેવના મુખ પર નિરાશા છવાઇ રહી અને તેણે હમેશાની ટેવ મુજબ મુંછો ચાવવા માંડી. તેણે તો જુનાગઢ અપાવી, જુનાગઢના માલીક થવાની આશા રાખી હતી.

"બાપુ ! આપ તો સર્વશકિતમાન્ છો, પણ અમે અમારાથી બનતું કરવા તૈઆર છીએ. આપની શી આજ્ઞા છે ?" દેશળદેવે ઘણીજ નમ્રતાથી કહ્યું.

"તમે મને ગઢમાં કેમ કરીને લઇ જઇ શકશો ?"

"ગઢની એક બારીએ મારું માણુસ છે."

કહેતાં તો કહ્યું પણ દેશળદેવને જરા ધ્રાસ્કો પડ્યો. વખત છેને દાદુ ગઢવી પોતાનો ભાઇ મરાયો તેની રીસે ગઢ પર ન આવે તો ? અને બીજો એક માણુસ હમીર જેને તેણે ગઢ પર રહેવા સુચવ્યું હતું તે ન આવે તો ? દેશળદેવને લાગ્યું કે પક્ષ બદલવો એ કંઇ રમતની વાત ન હતી.

"પણ ગઢ સુધી જવાશે કેમ ?"

"મેં એક ચોકી સાધી મુકી છે."

"ત્યાંથી કેટલા માણુસ જઇ શકશે ?"

"આપ કહો તેટલા."

"અંદર કેટલાં માણુસ સાથે જોઇશે ?"

"અન્નદાતા ! ખેંગાર મધરાતે ગઢની બારીઓ જોવા નીકળે છે, એટલે ગમે તેટલા માણુસ હશે તોપણ તેને તો પુરો કરી શકીશું.

પછી તો આગલો દરવાજો ખોલી આપનું લશ્કર દાખલ કરવાનું રહ્યું."

જયસિંહદેવની આંખમાંથી એક ધિક્કારદર્શક જ્વાલ નીકળી. મામાને ત્યાં પંદર વર્ષ રહી તેને પૈસે મોજમજાહ કરી આવો બદલો આપનાર પણ માણસો દુનીઆમાં વસે છે ખરા! થોડોક વખત મહારાજાએ વિચાર કર્યો; આ કૈં દગલબાજી તો નહીં હોય?

"તમારે મારી સાથે આવવું પડશે."

'જી" મીઠું હસીને દેશળે ખાત્રી આપી.

"ને જરા પણ વાંધો પડયો તો તમારાં બંનેનાં માથાં ધડથી જુદાં કરીશ."

"ખુશીથી. પણ જો બધું સમેસુતરે થાય તો?"

"તો શું? જયસિંહદેવે શીરપાવ આપતાં કોઇ દિવસ હાથ પાછો ખેંચ્યો છે?"

"પણ બાપુ! કૈં નક્કી કરવું સારું" દેશળદેવે કહ્યું ને મુછ જરા જોરથી કરડવા માંડી.

મહારાજા ગુસ્સે થયા. "જયસિંહદેવ જે આપે તે લેવાનું."

"આપના પર મને પુરો વિશ્વાસ છે" દેશળદેવે ધીમેથી કહ્યું; "પણ મને દુનીઆમાં એવા અનુભવ થયા છે; એ તો બાપુ! સ્પષ્ટવક્તાજ સુખી થાય."

"દેશળદેવજી! મારું દીલ સદાએ ઉદાર છે."

"હું કયાં નથી જાણતો? પણ પાટણમાં મારે દુશ્મનો એટલા છે...હું તો આપનેજ ભરોસે આવ્યો છું."

"મારો ભરોંસો હોય તો પછી કોની પરવા રાખવાની છે?" મહારાજાએ કહ્યું.

"તેથી તો બાપુ! હું દીલ ખોલીને કહું છું. હું હવે વૃદ્ધ થવા આવ્યો છું. અહીંઆં તો મુંજાલ મહેતાએ મારું મંડલ પણ

જપ્ત કર્યું છે, અને જુનાગઢ છોડવાથી ખેંગાર મરતાં મારે ગાદીનો હક પણ ડુબ્યો—"

જયસિંહદેવના કપાળ પર કરચલી પડી. "તમારો ગાદીનો હક ખેંગારને એ તો દીકરા છે."

"અંહ—અહુ નાના—"

"દેશળદેવજી!" કચવાઇને મહારાજે કહ્યું; "તમે શું ખોયું શું નહીં તેનો મારે વિચાર કરવાનો નથી, પણ એક વાત કહું:" મહારાજા થોડો વખત વિચારમાં ડુબ્યા; "મારી ઇચ્છા પુ થશે તો જે માગશો તે આપીશ."

મહારાજને એક નવો વિચાર આવ્યો હતો એમ દેશળદેવ સ્પષ્ટ દેખાયું. જુનાગઢની જીત કરતાં પણ તેને કંઈ વધારે પ્રિય હ શું હશે? શું રાણકદેવી પછાડી જયસિંહદેવ ઘેલો થયો હતો તે ખરી વાત

"આપની જે ઇચ્છા હોય તે સુખેથી કહો."

મહારાજાએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહીં.

દેશળદેવે ધીમેથી મહારાજના મનની ઇચ્છા પામવાનો રસ્ શોધવા માંડ્યો.

"હું તો મહારાજ, બે વસ્તુ કરી શકું" તેણે કહ્યું.

"શી?"

"એક તો જુનાગઢ અપાવું—"

"ને બીજી?"

"જે સ્ત્રીએ આપનો અનાદર કરી અપમાન કર્યું હતું તેની સા મેળાપ કરાવું." દેશળદેવની મુછો દાંત વચ્ચે પેસી ગઇ. મહારાજ ચ ક્યા. દેશળદેવ કોઇ કીમીયાગર હોય એવું તેને લાગ્યું. તેના મગજમાં વિજયના વિચાર જતા રહ્યા અને આ બધો વિગ્રહ રાણક મેળવ માટેજ તે કરી રહ્યો હોય એવું મનમાં થયું. જુનાગઢ મળે કે ન મળે પ રાણક તો મળવીજ જોઇએ. તેને એકદમ એવું ભાસ્યું કે રાણક માટે

તે આટલાં વર્ષ તલસતો હતો. દેશળદેવે આપેલી લાલચથી તેનો બધો મીજાજ નરમ થઇ ગયો અને દેશળદેવ જાણે પરમ દાનેશ્વરી હોય એ છાપ તેના પર પડી.

"કેવી રીતે?"

"રાણકદેવીના આવાસમાં આપને લઇ જાઉં—"

"પછી?"

દેશળે જોયું કે આ રાજાને રીઝવવા આટલું બસ નહોતું.

"હું મામીનો માનીતો છું."

"વારુ."

"આપને માટે બે બોલ કહી શકું. જે વસ્તુ આપનાથી ન કહેવા તે તો મારાથીજ કહેવાય. ગમે તેવો પણ હું વડીલ છું."

મહારાજને આ ડોસાના આડંબરથી હસવું આવ્યું.

"એક વખત હું એને મળું એટલે બધી વાત પાધરી થઇ જશે મહારાજે કહ્યું.

"પણ જરા જીદ્દી છે."

"કઇ સ્ત્રી નથી હોતી?" જયસિંહદેવે પોતાનું જ્ઞાન દર્શાવ્યું.

દેશળદેવે હસીને હાથ જોડયા. "ખરી વાત બાપુ!"

"પણ હું આપને મેળવી આપું એટલે પછી મારા ગરીબ ત આપે દયા કરવાની છે."

"હજુ અવિશ્વાસ છે?"

"અવિશ્વાસ ક્યાં છે બાપુ? પણ ઘરડા માણસનો સ્વભાવ જ અધીરો હોય છે તે આપ ક્યાં નથી જાણતા? આપે તો મારી સા હજુ કામ નથી પાડયું, પણ મારા જેવો માણસ આપને મળવો કઠ છે. હું તો જેને આપું તેને માથું આપું એવો છું."

મહારાજને આત્મપ્રશંસાની વિરુદ્ધ કૈંપણ કહેવું લાભદાયક લાગ્યું નહિ

"તમારે જોઇએ છે શું?"

"મેં આપને કહ્યું કે નહીં? મારું જપ્ત કરેલું મંડળ.—"

"ઠીક પછી?"

"આપને જુનાગઢ માટે પણ કોઇ ખંડીઓ તો જોઇશું ને? હું પણ આપના કુટુંબનોજ છું" દેશળદેવે હીંમત કરી, તેના દાંત વચ્ચેથી બધી મુછો કાઢી તેણે હાથવતી સાફ કરી.

મહારાજ ચમક્યા—આ હરામખોરની હીંમતને પણ હદ હોય એમ દેખાયું નહીં. પણ જો આ માણસ કહેતો હતો એટલું અપાવે તો તેને સારો શીરપાવ જરૂર આપવોજ જોઇએ, અને આખરે શું આપવું એ તો તેનાજ અધિકારની વાત હતી.

"સમજ્યો. એમ કહોને" જયસિંહદેવે કહ્યું "દેશળદેવજી! તમે તમારું આપેલું વચન પાળો, પછી હું મારું વચન પાળ્યા વિના રહેવાનો નથી."

દેશળદેવના મોઢા પર હર્ષ પ્રસરી રહ્યો. "બાપુ! આપનું વચન?"

"હા, હવે કૈં છે?" જયસિંહદેવે કહ્યું.

"ત્યારે મહારાજ! હવે તૈઆરી કરો. આજે બાર વાગે ગઢમાં પેસવાનો વખત છે."

"એમ? ચાલો તૈઆરી કરાવું. જગદેવ!" મહાજે બુમ પાડી. તેના મોઢા પર પ્રણયઘેલાનો હર્ષ પ્રસરી રહ્યો. તેનું મુખ જરા હસુંહસું થઇ રહ્યું. તેણે હોઠ કરડયા—ગુસ્સામાં નહીં પણ નિમંત્રિત પ્રણયીની અધીરાઇથી.

"અન્નદાતા!" કહી જગદેવ પરમાર આવ્યો.

"પરમાર! બસો ચુનંદા સવાર લઇ તૈઆર થા. આપણે જુદે ઠેકાણેથી હલ્લો કરવાનો છે."

"જેવી આજ્ઞા."

"અને આ લોકોની આગતાસ્વાગતા કર—ને પરશુરામ ને ઉદા મહેતાને મોકલી આપ."

"જી" કહી જયદેવ ત્યાંથી ગયો અને તેની સાથે દેશળદેવ અને વિશળદેવ નીચા નીચા વળી નમન કરતા બહાર ગયા.

મહારાજ થોડો વખત જમીન સામે જોઇને બેસી રહ્યા. તેમની ઉત્તેજિત થએલી કલ્પનાશકિતએ પંદર વર્ષ પર જોએલી એક બાલિકાનું કુમળું મુખ સામે ચીતર્યું. હા! તેજ મુખે તેનું હૃદય હર્યું હતું–તેજ મુખ પાસે ન હોવાથી પોતે દુ:ખી હતો—તેજ મુખ વિના તેની કીર્તિમાં કલંક હતું. પોતાની તે જન્શ્રીને તેનો દુશ્મન હરી ગયો હતો; અને તે પાછી પોતાને ધામ પધારશે. રાણક તેના રણવાસમાં આવશે ત્યારેજ તે ખરેખરો જયસિંહ થશે.

તેના હૃદયમાં ઊર્મિઓ સદાએ પ્રચંડજ આવતી. અત્યારે એવી એક ઊર્મિ આવી. જે વિજયઘેલો હતો તે વનિતાઘેલો થયો. ઘોર કામીની તીવ્ર લાગણીઓ તે જોતજોતામાં અનુભવવા લાગ્યો; એટલુંજ નહીં પણ તેને રાણક વિનાનું જીવન નિરર્થક લાગ્યું. તેને અનેક સમ વિષમ થયા. રા ખેંગારની વિધવા તે પરણે તો પાટણ કેમ કબુલ કરશે? બીજી રાણીઓ તેને પટરાણી પદ કેમ દેવા દેશે? મહારાજ હસ્યા. તે મનમાં બબડયા:–"राजा कालस्य कारणम् કોની મગદુર છે કે મારી ઇચ્છાની વિરુદ્ધ જઇ શકે? રાજા તે હું કે કોઇ બીજું?"

પણ રાણક ના પાડે તો? તે સતીમાં ખપતી હતી મહારાજે મુછ મરડી. ચંચલ સ્ત્રી કોઇની થઇ છે કે ખેંગારની થશે?–ને થવા માગે તોએ પોતાનો પ્રતાપ એટલો હતો કે તેની શી મગદુર હતી કે સામે થાય? પોતે—કલિકાલનો વિક્રમાદિત્ય–તેનાથી શું ન બને?

એટલામાં પરશુરામ અને ઉદા મહેતા આવી લાગ્યા.

"દંડનાયક!" મહારાજે કહ્યું; "પેલા દેશળ ને વીશળ આવી લાગ્યા છે. "એમના હાથ પર એક ચોકી ને અને છાનામાના વટાવી ગઢ પર જઇએ. હું અને ઉદામહેતા બારીએથી જઇએ ને ત્રિભુવન-ભાઇ ગઢના દરવાજા પર આવી પહોંચે.''

"બરોબર છે." ઉદામહેતાએ પોતાની યોજના સફળ થઇ જોઇ સહર્ષ કહ્યું; "એટલે પછી કૈં કરવાનું રહેતુંજ નથી."

"પણ આપ બારીએથી જાઓ એ જોખમ વેઠવા જેવું છે."

પરશુરામે કહ્યું.

"જરાએ નહીં." "મહારાજે કહ્યું; "જો ચોકી નહીં વટાવાય તો આપણી જુની રચના કાયમજ રહેશે ને વટયા તો પછી કેટલો ફાયદો? અને ઝાઝું જોખમ હું નહીં ખેડું તો ખેડશે કોણ?"

"વખત છેને કૈં થયુ તો–"

"કૈ થવાનું નથી. મને શું થવાનું હતું?" દૈવી સત્તાનો ડોળ કરતાં જયસિંહદેવે કહ્યું.

"તો બારી સુધી હું પણ આવું. આપને એમ જવા દેતાં મારો જીવ ચાલતો નથી." પરશુરામે કહ્યું.

"ભલે!" મહારાજે કહ્યું; "મહેતા તૈઆર થાઓ. બધાને કુચ કરવાનો હુકમ આપો. આપણે બે ત્રણ ઘડીમાં નીકળીશું. હું સણીને તૈઆર થવાનું કહી આવું."

"જેવી આજ્ઞા" કહી બંને ગયા.

"મારે મારા બાબરાને પણ સાથે લેવો પડશે." મહારાજા મનમાં બબડયા.

પ્રકરણ ૧૯ મું

જેમાં સોમેશ્વર પોતાની યોજના ઘડે છે

સોમેશ્વર જયસિંહદેવ પાસેથી આવ્યો ત્યારે ગાંડા જેવો થઇ ગયો હતો.

જ્યારે ભૃગુકચ્છથી તે નીકળ્યો ત્યારે તેના હૈયાને ગુજરાતના ધણીમાં શ્રદ્ધા હતી. વંથળીમાં તે અનાથનો નાથ બેઠો હતો; ત્યાં તેનો મહાપ્રતાપી ગુરુ પણ હતો; અને જ્યાં પોતે ભૃગુકચ્છની દશાની વાત જઇને કરશે કે તેની મદદે એક મોટું પટ્ટણી સૈન્ય રવાના કરવામાં આવશે, અને તેનો મહારથી ગુરુ શ્વાસ ખાધા વિના પોતાની પત્નીની અને પોતાના ગામની વારે ધાશે.

આ શ્રદ્ધાથી તેણે અનેક દુઃખો વેઠયાં, ભુખને ઉંઘ સહ્યાં. તેણે દોડતે પગે મજલ કાપી. ભુખે મરતી મંજરી ને તેનાં છોકરાંના

છુટકારા માટે કૈં કૈં તેણે સહ્યું અને આખરે તે વંથળી આવી પહોંચ્યો.

ત્યાં આવ્યો ત્યાર પછી જેમ તેમ કરી તે રાજાની સન્મુખ જઇ શક્યો, પણ આખરે તેના ગુરુનો પત્તો નહીં, તેના દેશની કોઇને દાઝ નહીં; ને તેના રાજાને કશાની લેશ માત્ર પણ પ્રરવા નહીં. આ જયસિંહદેવ સોલંકી? આને માટે બધા પ્રાણ અર્પતા હતા? આને બધા અર્વાચીન વિક્રમાદિત્ય માનતા હતા? આને માટે કાક ભટરાજ પોતાનાં તન, મન, ધન ને પત્ની બધું સમર્પણ કરવા બેઠા હતા? તેનું માથું ધમધમી ગયું હતું. તેને આ બધા પર વૈર લેવાનું ઝનુન થઇ આવ્યું હતું. પણ તેને હસવું આવ્યું. એ ઝનુન નકામું હતું. તે પ્રાણ પટકે તોપણ આ પ્રબલ રાજ્યસત્તાનો કાંકરો ખરે એમ નહોતો. લાટમાં પરમેશ્વરની માફક જે પુજાતા હતા તે ત્રિભુવનપાલ દંડનાયક અહીંઆં હીસાબમાં નહોતા.

હસતા, મશ્કરી કરતા સૈનિકોએ જાણે તે કરડકણો કુતરો હોય તેમ તેને મારી કાઢ્યો. તેને રડવાનું મન થયું. બે ચાર ખુન કરવાનું મન થયું. મોટે ધાંટે પાટણને શાપ દેવાનું મન થયું. પણ કૈં વળે એમ નહોતું.

આખરે છેક આગલી પરસાળમાં તે આવ્યો ત્યારે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા એક બાજુ પર ઉભો રહ્યો. તેને આ પલે તો લાગ્યું કે તેના કાક કરતાં રેવાપાલ ખરો ગુરુ હતો, લાટ ભલે દુઃખી થાય, પણ તેને ગુલામગીરીમાં શા માટે સડયા કરવા દેવું? આ બેપરવા રાજાની પ્રજા થવા કરતાં કપાઇ મરવું શું ખોટું? તેને થયું કે સુખ કરતાં સ્વાધીનતા વધારે કીંમતી હતી; અને કાકના અનુચર તરીકે આમ હડધુત થવા કરતાં રેવાપાલના અનુચર થઇ મરવું વધારે ગૌરવશીલ હતું.

તેને મનમાં પોતાની મુર્ખાઇ પર હસવું આવ્યું. આ વિચારો અત્યારે શા કામના? પોતે અત્યારે ભુખ્યો હતો, થાકયો હતો. તેને બેસવાને વિશ્રામઠામ નહોતું. તેનો દેશ તો દૂર હતો, અત્યારે ખરો સવાલ તો એ હતો કે તેણે શું કરવું?

તેણે આમ ને આમ વિચાર કર્યા કર્યો. થોડી વારે તેણે ઉંચું જોયું તો એક વૃદ્ધ વાણીઓ તેની પાસે ઉભો ઉભો તેની સામે જોયા કરતો હતો.

"ભાઇ! લાટથી આવ્યા?" તેણે મીઠાશથી પુછ્યું.

"હા બાપા! કેમ છે?" થાકેલા સોમેશ્વરે કહ્યું.

"કૈં ખાધું પીધું?"

"ઉભા રહેવાનાં ઠેકાણાં નથી ત્યાં ખાવાપીવાની તે વાત હતી હશે?' સોમેશ્વરે કડવાસથી કહ્યું.

"આ કૈં વાત છે? જયસિંહદેવ મહારાજને ત્યાં કૈં ખાવાનું ખુટયું છે? ચાલો, હું સોઇ કરી આપું" પેલા વૃદ્ધે કહ્યું.

સોમેશ્વરને પણ એટલુંજ જોઇતું હતું. પેલો વૃદ્ધ તેને લઇ અન્નશાળા તરફ ગયો અને રાંધવા માટે જોઇતી સોઇ કરી આપી અદૃષ્ટ થઇ ગયો. સોમેશ્વર પણ ઘણો ભુખ્યો થઇ ગયો હતો એટલે ઝપાટાબંધ નાહી તેણે રોટલો કરી ખાધો. એટલામાં પેલો ડોસો પાછો આવ્યો.

"સોમેશ્વ-ભટજી! ખાઇ રહ્યા?"

સોમેશ્વર ચકિત થયો. આ ડોસાએ તેનું નામ કેમ જાણ્યું?

"હા કાકા. કેમ?"

"ચાલો, તમને બોલાવે છે."

"કોણ?"

"મહાઅમાત્ય."

સોમેશ્વરે કાકને મોઢે મહાઅમાત્યની પ્રશંસા અનેક વાર સાંભળી હતી. રાજા જોડે બધા બેઠા હતા તેમાં મહાઅમાત્ય હતા કે નહીં તે તે જાણતો નહોતો. આ વિખ્યાત મુત્સદ્દીનું ભયજનક નામ સાંભળી તેનું હૈયું ધબકી ઉઠયું.

"મુંજાલ મહેતા?"

"હા."

સોમેશ્વર એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના પેલા ડોસાની પાછળ ગયો. થોડી વારે તે ઉપરના એક ઓરડા આગળ આવ્યા અને પેલા ડોસાએ

તેને ત્યાં ઉભા રહેવા કહ્યું. સોમેશ્વર ઉભો રહ્યો અને ડોસો અંદર ગયો.

સોમેશ્વરને ક્ષોભ થયો. આ મંત્રીવર્યે પોતે આવ્યો છે તે કેમ જાણ્યું? ને તે રાજસભામાં બેઠા હતા તો આમ પાછળથી બોલાવવાનું શું કારણ? તે શું કરવા માગતા હતા? એકદમ એને પોતાના પર ગુસ્સો આવ્યો. આ ક્ષોભ શા માટે? મુંજાલ મહેતાની તેને શી પરવા હતી? તેની જોડે શો સંબંધ હતો? કચરાતા લાટના વાસીને સ્વાધિકાર-પ્રમત્ત જયસિંહના મંત્રીની શી દરકાર? એનો દેશ બેહાલ થયો; દેવ જેવા તેના ગુરુ બેહાલ થયા; અંબા જેવી તેની ગુરુપત્ની ભુખે મરી રહી—એ આ બધાને લીધે. તો પછી શા સારુ તેમના તરફ જરા પણ સૌજન્ય બતાવવું?

એટલામાં ડોસો આવ્યો. "ભટજી! અંદર આવો." સોમેશ્વર અંદર ગયો. એક ગાદી પર એક વૃદ્ધ પુરુષ બેઠો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેના મુખનું સૌંદર્ય ને ગૌરવ આંજે એવું હતું; તેના સ્નાયુઓનું બલ માન ઉપજાવે એવું હતું; તેની આંખોમાં અત્યારે હાસ્ય હતું. સોમેશ્વરે તેને ઓળખ્યો. આ મંત્રીજ જયસિંહદેવની પાસે બેઠા હતા અને છતાં તેનું અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું. સોમેશ્વરે હોઠ બીડ્યા.

"આવ સોમેશ્વર! વસ્તા!" તેણે પેલા વૃદ્ધને કહ્યું; "તું બહાર ઉભો રહે. કેમ સોમેશ્વર! ખાધું કે?"

"જી હા" કહી જીદમાં સોમેશ્વર મુગો રહ્યો. મંત્રી આ જીદ જોઇ હસ્યા.

"ભૃગુકચ્છના ગઢમાં કેટલું ખાવાનું રહ્યું છે?"

"ખલાસ થઇ જવા આવ્યું હશે" કડવાસથી સોમેશ્વરે કહ્યું.

"ને બધા સૈનિકો પકડાઇ ગયા?"

"જી હા."

"માધવ સેનાપતિ ક્યાં છે?"

"કેદમાં."

"ખાત્રી?"

"મેં પકડાતાં મારી મેળે જોયો."

"ગઢમાં કોણ કોણ છે?"

"ભટરાજનાં પત્ની ને છોકરાં, આંબડ મહેતા, એક સૈનિક ને એક બ્રાહ્મણ."

"ગઢ તો ઘણો મજબુત છે" મુંજાલે કહ્યું.

"પણ અંદર રહેલાં કોઇ હવા ઉપર રહી શકે?"

"રૈવાપાલ લોકોનો વહાલો છે, નહીં?"

"બે જણ લોકોના વહાલા હતા. તમે એકને બોલાવી લીધા એટલે બીજાનું ચઢી વાગ્યું" ફરીથી કડવાસભરી રીતે સોમેશ્વરે કહ્યું.

"કાકની વાત કહે છે?"

"હા."

"તું કાકનો શિષ્ય છે, નહીં?" મુંજાલે હસીને પુછયું.

"જી હા. શિષ્ય કહો છોકરું કહો કે સેવક કહો—જે કહો તે."

"તે તો તારી રીત પરથી દેખાય છે. તું અહીંઆં કેમ કરીને આવ્યો?"

સોમેશ્વર જરાક વાર અચકાઇને ઉભો ને પછી જવાબ આપ્યો: "હું ગઢમાં મંજરીબા સાથે હતો, પણ તમારા રાજાને ખબર આપવા મેં નદીમાં પડતું નાખ્યું. જેમતેમ કરતાં હું અહીંઆં આવ્યો" તિરસ્કારમાં સોમેશ્વરે તબીઅત વાળી.

"હવે શું કરશે" મજાકમાં હસીને મુંજાલે પુછયું.

"હવે?—" જરા વાર વિચાર કરીને સોમેશ્વરે કહ્યું: "હવે હું જોઉં છું કે જે તમારા રાજા નથી કરતા તે મારા એકલાથી થાય છે કે નહીં?"

"શું?"

"ભૃગુકચ્છનો ગઢ ટકાવી રાખવાનું કામ."

"તે તું કેવી રીતે કરશે?"

"શંકર બુદ્ધિ આપશે. મારાં બાને તમે મરવા દેશો; અનાથનો

નાથ મારો ભોળાનાથ કેમ મરવા દેશે?"

"કેટલાં વર્ષ થયાં તું લશ્કરમાં છે?" હસીને મુંજાલે પુછ્યું.

"આઠ-નવ વર્ષ થયાં." સોમેશ્વરને જરાક કેં આશા આવી હતી તે જતી રહી. આ ડોસો તો માત્ર બાતમીજ કઢાવતો હતો.

"ને ગઢ ન ટક્યો તો?"

"મંત્રીરાજ!" ગુસ્સામાં સોમેશ્વરે કહ્યું; "જ્યાં સુધી હું તમારા રાજાને મારા ગણતો હતો ત્યાં સુધી જુદી વાત, હવે હું મારી નજરમાં આવે તેમ કરીશ."

"તું ત્રણ વખત 'તમારા રાજા' બોલ્યો. એટલે મારા રાજા ને તારા નહીં?"

"અમારું રક્ષણ ન કરે તે રાજા કેમ કહેવાય? મારું અપમાન કરી, મારા લાટને નિરાધાર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી એ રાજા મારા નહીં."

મુંજાલ ખડખડ હસ્યો.

"મને તારી વાતમાં બહુ રસ પડે છે."

"ના કેમ કહેવાય?" કડવાસથી સોમેશ્વરે કહ્યુ; "પારકાના દુઃખે અહીંઆં લોકોને સારું હસવું આવતું જણાય છે."

"જરા અમારી એવી ટેવ છે ખરી." મજાકમાં મુંજાલે કહ્યું; "પણ છોકરા! ત્યારે હવે તું એકલો જઇને ગઢ ટકાવશે તેથી શું થશે?"

"ગઢ ટકશે તે તમારે માટે નહીં, પણ મારા ભટરાજને ખાતર. એ જીવશે તો આવી લાગશે. પછી જે કરવું હશે તે કરશે. તે દેવલોક પામ્યા હશે તો હું મને ઠીક લાગશે તે કરીશ."

"તને શું ઠીક લાગે છે?"

"રેવાપાલ ભટરાજનો બાલમિત્ર છે. ભટરાજની પત્ની ને તેનો સોમેશ્વર લાટના સૈન્યને મળશે."

"રેવાપાલ? એ તો તારા ભટરાજનો દુશ્મન."

"કોણે કહ્યું? અત્યાર સુધી બે વિરોધી છે ખરા, પણ હવે લાટનું સુખ એકજ પક્ષમાં છે."

"કેમ જાણ્યું?"

"મંત્રીવર્ય!" ગુસ્સાના આવેશમાં સોમેશ્વરે કહ્યું; "ઘણું થયું, મારે હવે વધારે વાત કરવી નથી. પણ તમારા સવાલનો જવાબ દઇશ. જો ભટરાજને મુંજાલ મહેતામાં ખોટી શ્રદ્ધા નહીં હોત તો આજે લીલાદેવી આમ રાંકડી થઇ અમારાં દુઃખો સાંભળત નહીં. મારા ગુરુ લાટના અધિપતિ હોત તો અમે બધા તમારા પાટણની ઠેકડી કરત."

"મહેતાજી! હું આવું કે?" બાજુના બારણામાંથી એક સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો. "મારું નામ કેમ આવ્યું?"

"ઓહો લીલાબા! આવો" કહી મુંજાલ ઉભો થયો અને યુદ્ધમાં જવાનો અડધો પોષાક સજેલી રાણી આવી. તેણે સોમેશ્વર તરફ જોયું. પણ તે તો ગુસ્સાનો માર્યો કૈં બોલ્યોજ નહીં.

"કોણ સોમેશ્વર કે? મેં સાંભળ્યું કે તું અહીંઆં છે તેમાંજ હું આવી છું." મંત્રી તરફ જોતાં રાણીએ કહ્યું.

મંત્રી કે સોમેશ્વર બેમાંથી કોઇ બોલ્યું નહીં.

પ્રકરણ ૨૦ મું

જેમાં મુંજાલ મહેતાને ઘાત જાય છે

"કેમ સોમેશ્વર! ઓળખે છે કે નહીં? તારી રાજકુંવરીને ભુલી ગયો?"

સોમેશ્વરે ગુસ્સામાં જોયું. "મારી રાજકુંવરી છેજ ક્યાં? હું તો પાટણની મહારાણી જોઉં છું. હું તેમને ઓળખતો નથી."

"વાહ!" શાંતિથી લીલાદેવીએ કહ્યું, "મોટાં માણસ જોડે તું પણ ઠીક બોલતાં શીખ્યો છે."

"મોટાં છો તો પ્રભુ તમારી મોટાઇ અમર રાખે, પણ અમારે શા ખપની? જે માણસે તમને મહારાણી બનાવ્યાં તેનાં બૈરીછોકરાં મરવા પડયાં છે, પણ તમને પરવા નથી. જે લોકોએ તમારી મહત્તા વધારવા પરદેશીની ગુલામગીરી સ્વીકારી તેની દાઝ તમારે હૈયે નથી. તમે અમારાં નહીં તો અમે તમારા નહીં." સોમેશ્વરથી અકળાતાં અકળાતાં કહેવાઇ જવાયું. બોલતાં બોલતાં તેની આંખમાં ક્રોધનાં આંસુ આવ્યાં.

"તારી વાત સાચી છે." ટાઢાશથી રાણીએ કહ્યું; "પાટણ કોઇનું થયું નથી ને થવાનું નથી." મુંજાલે ઉંચુ જોયું, એણે રાણીમાં સાધારણ રીતે ગાંભીર્ય જોયું.

"ને પાટણ આવે છે તે પણ પટ્ટણી થઇ જાય છે" કડવાસથી સોમેશ્વરે કહ્યું.

"પદ્મનાભ મહારાજની કુંવરી નહીં." લીલાદેવીએ શાંતિથી કહ્યું; "મહેતાજી! તમારે કોઇને લાટની પરવા નથી, પણ મારે કૈં છુટકો છે? સોમેશ્વર! નિશ્ચિંત થા. હું તારી સાથે આવું છું. આપણે બે મળીને લાટનો ઉદ્ધાર કરીશું."

આટલા વર્ષના મુત્સદ્દી જીવનમાં પહેલી વખત મુંજાલ મહેતા ચમક્યા. આ દૃઢ, સખત, શાંત રાણીના મુખ પર ગાંભીર્ય હતું. તેની આંખમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ હતી.

"શું કહો છો?" મુંજાલે પુછ્યું.

"સાંભળ્યું નહીં?" તિરસ્કારથી રાણીએ કહ્યું.

"પણ મેં સોમેશ્વરને બોલાવ્યો તે બધું પુછવા માટેજ. હું હમણાં લાટની મદદે માણસો મોકલવાની ગોઠવણ કરું છું" મુંજાલે મીઠાશથી કહ્યું.

"માણસો મોકલે કૈં વળે? લાટની કુંવરીજ લાટની વારે ધાય. તમારે કૈં તસ્દી લેવાની જરુર નથી. મેં દૂદા નાયકને બોલાવ્યો છે. મારા પચાસ સૈનિક હમણાં તૈઆર થશે."

"પણ બહેન! હમણાં તમે જશો તો જુનાગઢનું શું?" મુંજાલ મહેતાએ ધીમેથી કહ્યું.

"તમે બધા અહીંઆં નથી?" તિરસ્કારથી રાણીએ પુછ્યું.

"અમે છીએ, પણ તમે તો હોવાં જોઇએજ."

"લાટ તો મારું. સોરઠની વાત તમે પટ્ટણીઓ જાણો. સોમેશ્વર! કેટલા દિવસમાં લાટ જઇશું?"

"પાંચ દહાડે તો જરુર જઇ પહોંચીએ."

"પણ આટલાં જણ જઇને કરશો શું?"

"મહેતાજી! તમને અમારા લાટની ખબર નથી. હું એકલી બસ છું. અહીંઆં મારો હીસાબ નથી, પણ ત્યાં લોકો મને પુજે છે. રેવાપાલ મને જોતાં મારા ચરણની રજ માથે ચઢાવશે."

"પણ આપણે જુનાગઢ લઇશું કે કાકને મોકલીશું."

"જુનાગઢ પડે ત્યાં સુધી હું વાટ જોવાની નથી." દૃઢતાથી રાણીએ કહ્યું; "કાક જીવતો હોય તો કહેજો કે લાટમાં આવી પહોંચે. ત્યાં એના ગુરુ ધ્રુવસેન છે, બાળમિત્ર રેવાપાલ છે. ત્યાં એની રાણી હું છું ને એની અર્ધાંગના મંજરી છે. કહીએ કે ત્યાંજ આવે. સોમેશ્વર! મારી સાથે ચાલ."

મુંજાલ આટલો વખત આ જોઇ રહ્યો હતો. તેણે ઘણા વિકટ પ્રસંગો જોયા હતા, પણ આવો વિકટ પ્રસંગ વર્ષો થયાં આવ્યો નહોતો. વર્ષો પર જ્યારે પાટણે બંડ ઉઠાવ્યું હતું ત્યારે તેના મુત્સદ્દીપણાએ અણધાર્યો ચમત્કાર કર્યો હતો. આજે એવો પ્રસંગ આવ્યો હતો. તે આ શાંત ને દીર્ઘદર્શી સ્રીનો હેતુ, લાટની સ્થિતિ, સોરઠની જીત ને પાટણની મહત્તા—એ બધાનો ઝપાટાબંધ વિચાર કરી રહ્યો. તેનાં તેજસ્વી નયનો ચમકી રહ્યાં, તેનો હોઠ હોઠ પર બીડાયો.

"ઉભાં રહો," તેણે સત્તાવાહી અવાજે કહ્યું, "લીલાબા! હું પણ તમારી જોડે આવું છું"

"ક્યાં?" રાણીએ જરાક સખ્તાઇથી પુછ્યું.

"લાટની વહારે ધાવા" દઢતાથી મહાઅમાત્યે કહ્યું.

"તમે?" ચકિત થઇ રાણીએ પુછ્યું.

"હા."

"તમારું કામ નથી" રાણીએ અપમાનકારક રીતે કહ્યું.

"સોમેશ્વર! જરા બહાર જઇ ઉભો રહે. વસ્તા! બારણું બંધ કર" મુંજાલે હુકમ કર્યો.

"સોમેશ્વરે જોયું કે અહીંઆં એ ન સમજી શકે એવી રમત ચાલતી હતી, પણ એથી લાટને ફાયદોજ થવાનો એમ તો સ્પષ્ટ દેખાતું. તે મુગે મોઢે બહાર ગયો અને વસ્તો આવી બારણું બંધ કરી ગયો.

ચાર પાંચ પલ સુધી મુંજાલ ને લીલાદેવીએ એકબીજાની સામે જોયા કર્યું. મુંજાલની આંખોમાં દુર્ધર્ષ પ્રતાપ હતો; તેમાંથી તેજનાં કિરણો ફુટતાં. લીલાદેવીની આંખમાં શાંત ને ગહન સ્થિરતા હતી; તેમાંથી ધારદાર તીર જેવી તીક્ષ્ણતા બહાર પડતી. બંનેની આંખમાં જીવલેણ દઢતા હતી.

"હું આવું છું" મંત્રીએ દઢતાથી ફરીથી કહ્યું.

"તમારું કામ નથી" તેવીજ દઢતાથી રાણીએ કહ્યું.

"મુદ્દો શો છે બહેન?" મુંજાલે એકાગ્રપણે જોઇને ધીમેથી કહ્યું. લીલાદેવીએ જવાબ નહીં આપ્યો. મુંજાલ નીચે નમ્યો ને તેણે ધીમેથી કહ્યું: "રાજા પટરાણી કરે તો લાટમાં જઇ રેવાપાલની મદદથી રાજ્ય કરવું છે?"

લીલાદેવી સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. તેની સ્વસ્થતા એક પલ ચાલી ગઇ. તે પાછી હઠીને મહાઅમાત્ય તરફ ગભરાએલી દૃષ્ટિએ જોઇ રહી. આ તે માણસ હતો કે જાદુગર? તરતજ તેણે હોઠ પીસ્યા ને મોટેથી ને શાંતિથી જવાબ આપ્યો: શા માટે નહીં?"

"તમે ધારો છો કે જયદેવ રાણકદેવીને પટરાણી કરવાના છે?"

"મને ખાત્રી છે."

"તમે માનો છો કે રાણકદેવી એ પદ સ્વીકારશે?"

"વખત છે ને સ્વીકારે. પણ જે ધણી પલેપલે બદલાય તેનો ભરોસો શો ?" રાણીએ ઠંડે પેટે જવાબ દીધો.

મુંજાલે જરાક ગર્વશીલ અવાજે કહ્યું: "હું હજુ બેઠો છું."

"તમે ?" રાણીએ તિરસ્કારથી કહ્યું, "તમે તો પાટણની સત્તાના તાર ખેંચવાના ચરખા છો. એ શીવાય તમારો શો ભાવ પુછાય છે ?"

"બહેન ! હું એવો નથી થયો. ગભરાશો નહીં. મારો બોલ અહીંઆં કોઇ ઉથાપી શકે એમ નથી."

"પાટણ તો તમારું છોરું છે, છોકરાંનું ઉછેદીયું નીકળે એવો બોલ કદી બાપ બોલે એવું સાંભળ્યું છે ? આ બાબતમાં હું કોઇનો બોલ માનું એમ નથી. હું અહીંઆં બધાને ઓળખું છું. ને મારે પટરાણી મટી ગુલામડી થવું નથી."

"બહેન ! જ્યાં સુધી હું છું ત્યાં સુધી તમારું પદ જાય નહીં. મારા બોલમાં વિશ્વાસ નથી ?"

"ધણી ગરબડ કરશો તો આ વિક્રમાદિત્ય કોઇ દહાડો તમારું ગળું કાપશે. તમારા બોલ પર વિશ્વાસ રાખી હું બેસી રહેવાની નથી."

"બહુ જીદ નહીં કરો." મુંજાલે સમજાવતાં કહ્યું; "હજુ હું કોણ છું તેની તમને ખબર નથી."

"હું સારી પેઠે જાણું છું. સોલંકીની સત્તા વધારવાનું એક શસ્ત્ર તે તમે. જેવું હું એક શસ્ત્ર તેવું તમે. તમને એમ લાગે છે કે હું લાટ જઇશ તો એક ઉપયોગી શસ્ત્ર હાથમાંથી જતું રહેશે. ભલે, મારે શસ્ત્ર તરીકે નથી રહેવું, રાણી થવું છે; ને પાટણની નામની મહારાણી થવા કરતાં ત્રણ ગામની ધણી થઇ હું સંતોષ માનીશ."

"મારું નહીંજ સાંભળો ?" મુંજાલે જરાક સખ્તાઇથી કહ્યું.

"ના."

"તો હું તમારા લાટને કચરી નાખીશ."

"લાટની માતા તરીકે કચરાવું હું પસંદ કરીશ."

"શાબાશ !" ખડખડ હસીને મુંજાલે કહ્યું; "બેટા ! ચાલો

આપણે એક શરત કરીએ.

"શી?"

"તમારું પદ ન જાય તો કે વાંધો છે?" મુંજાલે કહ્યું.

"તેની ખાત્રી શી?"

"અત્યારે સોમેશ્વર જોડે બે હજાર માણસ લાટ મોકલું છું. બસો લાટ સૈનિકો તમારે માટે તૈયાર રાખું છું ને જો જયસિંહદેવ રાણકદેવીને પરણે તો તમે છુટાં ને હું છુટો. તમે લાટ જઈ સોમેશ્વરને મળજો."

લીલાદેવીએ માથું ધુણાવ્યું.

"ને તમે પણ જુનાગઢ ચાલો ને હું પણ આવું છું. પછી જોઉં છું કે જયદેવ એને કેમ પરણે છે?" ગર્વથી મુંજાલે કહ્યું.

"ને પરણે તો- –"

"બહેન!" મુંજાલનાં ભવાં ભેગાં થયાં. તેના શબ્દમાં રૌદ્ર રસનો ટંકાર હતો "જે મેં ઘડયું તે મને ભાંગતાં વાર લાગવાની નથી. વસ્તા!" લીલાદેવી મુંગી રહી.

"જી" કહી વસ્તો આવ્યો.

"જા. વાહડ મહેતાને બોલાવી લાવ." અમાત્યે આજ્ઞા કરી; "ને સોમેશ્વરને બોલાવ."

"જી" કહી વસ્તો ગયો ને સોમેશ્વર આવ્યો.

"સોમેશ્વર! કેટલાં માણસ લઈ તું રોપાલની સામે જવા તૈયાર છે?"

"પચીસો હશે તો બહુ છે." હર્ષથી સોમેશ્વરે કહ્યું.

"જો અત્યારે તારી સાથે હજાર લાટના સૈનિકો અપાવું છું. તારી સાથે વાહડ મહેતા આવશે ને ખંભાતથી બીજા પંદરસો માણસો લેજે. જયસિંહદેવ મહારાજ, લીલાબા ને હું પરમ દહાડે નીકળી આવી પહોંચીએ છીએ."

સોમેશ્વરે હાથ જોડયા. તેનું હૈયું ઉભરાઈ આવ્યું "જેવી આજ્ઞા."

"હવે થયું?" રાણી તરફ ફરી મુંજાલે કહ્યું.

"હમણાં નહીં કહું" હસીને લીલાદેવીએ કહ્યું. એટલામાં વસ્તો આવ્યો.

"વાહડ મહેતા આવ્યા."

"અંદર બોલાવ" અમાત્યે કહ્યું.

વાહડ મહેતા નીચું જોઇ, ગભરાતા ને શરમાતા આવ્યા.

"વાહડ! તું આજે તદ્દન નાલાયક ઠર્યો છે." વાહડે જવાબ નહીં આપ્યો. "જો, અત્યારે તને એક બીજુ કામ સોંપું છું" વાહડના મુખ પર આશાનું કિરણ ફુટયું. "સોમેશ્વર હજાર સૈનિકો લઇ લાટમાં બળવો થયો તે શમાવવા જાય છે. એની સાથે જા. ખંભાતથી બીજા પંદરસો માણસ લઇ લેજે. હમણાં આજ્ઞાપત્ર અપાવું છું. ત્રણ દહાડામાં મહારાજ, લીલાબા ને હું લાટ સર કરવા આવીએ છીએ."

"જેવી આજ્ઞા" ચકિત થઇ જતાં વાહડે કહ્યું. તેને હૈયું નવે જુસ્સે કુદી રહ્યું.

"જાઓ! વિજય કરો! અમારા આવ્યા પહેલાં બાજી હાથમાંથી જવા દેશો તો મોઢું બતાવશો નહીં."

"મહારાજ!" સોમેશ્વરે કહ્યું, "જરાએ ફીકર કરશો નહીં. હું પણ તમને બતાવીશ કે ભટરાજના શિષ્ય શું કરે છે તે" કહી તેણે અને વાહડે બંનેએ રજા લીધી.

મુંજાલ રાણી તરફ ફર્યો ને હસ્યો, "આ ભટરાજ વગર લાટમાં કોઇ જીવતું હોય એમ દેખાતું જ નથી."

લીલાદેવી જવાબમાં હસી.

"બહેન! હવે જાઓ તૈયાર થાઓ. મને ઓળખો તોપણ બોલશો નહીં અને જો જયદેવ તમને જુદે દરવાજે જવાનું કહે તો ના કહેશો નહીં. તમે જેટલાં દૂર હશો તેટલું મારું ધાર્યું કરવાનું સુગમ થઇ પડશે. હું તૈયાર થાઉં" કહી તેણે જવા માંડયું.

લીલાદેવીએ હસીને પુછયું: "મોટાં બા પાસે જાઓ છો?"

"હા. કેમ ?"

"આ બધું કહેશો ?" લીલાદેવીએ પુછ્યું.

"તમે શું ધારો છો ?" હસીને મુંજાલે કહ્યું.

"કૈં નહીં. તમે પણ તોબા છો." રાણી પણ હસી.

"આજનો ? પણ બહેન, મેં તમને ધાર્યું ન કરવા દીધું હોત ને જતાં અટકાવત તો તમે શું કરવાનાં હતાં ?" મુંજાલના મોં પર વાત્સલ્યભાવ હતો.

"કેમ કરી અટકાવત ?"

"કેદ કરત."

લીલાદેવીએ હસીને છેડામાં ખોસેલી કટારી બતાવી. "મહેતાજી ! મને યમરાજ શીવાય કોણ અટકાવે ?" તેણે ઠંડે પેટે કહ્યું. "મને કેદ કરવા જાત તો પાટણ મહાઅમાત્ય વગરનું થાત."

મુંજાલ પ્રશંસાપૂર્ણ નજરે જોઇ રહ્યો. "તમે તો અદ્‌ભુત છો."

રાણીએ હસીને રજા લીધી.

પ્રકરણ ૨૧ મું

વિજય પ્રસ્થાન-પહેલું

મહારાજના કહ્યા પ્રમાણે બે ઘડીમાં બધું તૈઆર થઇ ગયું. શાંતિથી ને ત્વરાથી રાજગઢમાંથી હુકમ પર હુકમ નીકળ્યા અને ઝપાટાબંધ તે અમલમાં મુકાયા.

વંથળીમાં સંદેશા લઇ માણસો આવજા કરી રહ્યા. વંથળીથી જુદીજુદી છાવણીમાં સ્વારો છુટ્યા અને કુચ શરુ કરવા સેનાનીઓએ જુદેજુદે સ્થળે જવા માંડ્યું.

ઓળાઓ આમ જતા ને તેમ જતા-કેટલાક પગે ને કેટલાક ઘોડા પર. બે ઓળાઓ મળતા તો થોડીક વાર પાસે ઉભા રહી જાણે શબ્દ બોલ્યા વિના છુટા પડતા. કેટલેક ઠેકાણે ઓળાનો સમૂહ મુંગેમુંગો

ચાલ્યો જતો. ઘોડાની ખરીઓ પણ જાણે અવાજ કર્યા વિના જમીન પર પડતી હોય તેમ લાગ્યું. ચારે તરફ નિઃશબ્દતા હતી અને છતાં ભુતાવળના જેવા વાતાવરણમાંથી જાણે ત્રાસ પ્રસરતો હોય એમ લાગતું.

થોડી વારમાં તો બધું શાંત થઇ ગયું. ઓળાઓની આવરજાવર પણ બંધ પડી. આખું વંથળી જાણે નિશ્ચેતન પડયું હોય એવો ભાસ થયો.

આઠદસ ઘોડાના ઓળાઓ રાજગઢના ચોકમાં અધીરા થઇ રહ્યા હતા. સાત ઓળાઓ ગઢમાંથી બહાર આવ્યા–તેમાંનો એક સૌથી આગળ ચાલતો હતો.

બાજુના બારણામાં એક શસ્ત્રસજ્જિત પણ નાનકડા ઘાટનો યોદ્ધો નીકળ્યો ને પહેલા ઓળાને જરા તિરસ્કારપૂર્વક શાંતિનો ભંગ કરી તેણે કહ્યું: "રાજાજી! મને તો ભુલી ગયા."

પહેલો ઓળો અધીરાઇથી ઉભો રહ્યો. "તું પણ આવે છે?" રાજાના અવાજમાં કચવાટ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો.

"કેમ? હું તમારી સાથે આવવાની હતી રે!"

રાજાએ હોઠ કરડ્યા. "તું શું કામ જોખમ ખેડે છે?"

"આપણા બેમાં જોખમ તો મેં વધારે ખેડ્યાં હશે." તિરસ્કારથી રાણીએ કહ્યું.

રાજાએ જવાબમાં માત્ર કહ્યું: "ચાલ."

રાણી તરત સાથે ચાલી. બધા પટ્ટણી યોદ્ધાને પણ રાજાનો અભિપ્રાય વાસ્તવિક લાગ્યો. આ જોખમ તે સ્ત્રી માટે હતું? પણ દેશળદેવે વિશલદેવના ખભા પર હાથ દાબ્યો. એનો અર્થ એ જુદો સમજ્યા.

મુંગે મોંઢે બધા ચાલ્યા ને ઘોડા પલાણ્યા. થોડા વખતમાં તો તે બધા ગામબહાર લશ્કરના પડાવ આગળ આવ્યા ને ચારસો પાંચસો ઘોડેસ્વારને લઇ ઝપાટાબંધ જુનાગઢ તરફ ચાલ્યા.

ચંદ્ર ગીરનારનાં શૃંગો પર લટકી રહ્યો હોય એવો દેખાતો. ચાંદનીમાં માણસની હીલચાલ ન દેખાય તે માટે ઘણું ખરું લશ્કર જુદીજુદી દિશા તરફ પગે જતું હતું. વંથળી અને જુનાગઢ વચ્ચે આવેલા ગાઢ

વનને લીધે આ હીલચાલ ઓળખવી એ મુશ્કેલ હતું. તે ઉપરાંત ડંકાના નાદ સાથે એક ટુકડી મેંદરડેથી નીકળી ચુકી હતી. આથી એકજ તરફથી હુમલો આવે છે એવા ભ્રમથી સોરઠીઓ છેતરાય એમ હતું.

ધીમેથી જાણે પર્વત પર ચારે તરફથી ધુમસ ચઢે તેમ પટ્ટણી સૈન્ય ચઢવા લાગ્યું. રાજાવાળી ટુકડી થોડી વારમાં જંગલ વટાવી ચોકી આગળ આવી પહોંચી હતી.

"દેશળદેવજી! આ તમારી ચોકી કે?" જયસિંહદેવે પુછ્યું.

"હા બાપુ!" કહી દેશળદેવ આગળ વધ્યો અને પોતાના ભાઇને સાથે લઇ સહુથી આગળના ચોકીદાર પાસે ગયો.

દેશળદેવે બધાને સાધી રાખ્યા હતા એટલે ચોકીદારો કૈં બોલ્યા નહીં અને તરત પટ્ટણી સૈન્યે ચોકીનો કબજો લીધો. અહીંઆં બધા સ્વારો ઘોડા પરથી ઉતર્યા ને પગે આગળ જવાની તૈઆરી કરી.

અહીંઆંથી પાંચસો માણસ ત્રિભુવનપાલ જોડે મેંદરડેથી આવતી ટુકડીને મળી જુનાગઢના મુખ્ય દરવાજા તરફ જવાના હતા, અને બાકીના માણસ મહારાજા, પરશુરામ ને ઉદા મહેતા જોડે ખાનગી રીતે ગઢમાં દાખલ થવાના હતા. ઝપઝપ બધા વહેંચાઇ ગયા.

રાજાનું મુખ ગુસ્સાભર્યું હતું. તેની આંખમાં ખુન્નસ જેવું દેખાતું. જેવી બધાને નીકળવાની તૈઆરી થઇ કે રાજાએ ત્રિભુવનપાલને કહ્યું: "ત્રિભુવનભાઇ! લીલાદેવીને તારી સાથે લઇ જા."

રાણી એ શબ્દો સાંભળી કૈં બોલવા ગઇ. "રાણી! તમે જાઓ" રાજાના અવાજમાં ગુસ્સો હતો. રાણી મનમાં હસી. તેણે ને મુંજાલે આ સ્થિતિનો ક્યારનો વિચાર કરી રાખ્યો હતો.

"જરા તમે સંભાળજો" મજાકમાં રાણીએ ટકોર કરી અને તે ત્રિભુવનપાલ જોડે ગઇ. જતાંજતાં તેણે પાળાઓ તરફ નજર નાખી. આટલા બધામાં છુપે વેષે આવેલા મહાઅમાત્ય ઓળખાવા અશક્ય હતા, પણ તેને એ પુરુષના વચનમાં શ્રદ્ધા આવી હતી. મહારાજ અને તેના સાથીઓ છાનામાના, છાંયડો શોધતા શોધતા આગળ વધ્યા.

આગળ દેશળદેવ ને વિશલદેવ ચાલતા ને પાછળ મહારાજ, પરશુરામ, ઉદા મહેતા ને જગદેવ પરમાર આવતા. પાળાઓ ધીમેધીમે એકડ એકડ લપાઇ લપાઇને આવતા. કોઇ એક અક્ષર પણ બોલતું નહીં.

બધાથી દૂર અંધારામાં મોટું કાળું કુતરું હોય એવું એક જાનવર ઝપાટાબંધ સાથે ચાલતું હોવ એવું અવારનવાર જણાતુ. કોઇકજ તે દિશામાં જોવાની હીંમત કરતું. તેના પર જેની નજર પડતી તે કાંપતુ. બધાને લાગ્યું કે બાબરો ભૂત સાથે આવતો હતો. એ ભૂત જેની સહાયમાં હોય તેનો ભડવીર કેમ હારે ? મહારાજાની દુર્જયતામાં લોકોની શ્રદ્ધા વધતી.

બધાનાં હૃદય ક્ષોભથી ધબકતાં. બધા આજ રાતનું પરિણામ શું આવશે તેનો વિચાર કરતા હતા. આવતી કાલે પાટણનું ભવિષ્ય કેવું થશે તેનો વિચાર મહારથીઓ કરતા હતા. આવતી કાલે પોતે સૂર્યોદય જોશે કે કેમ એ સંશય દરેકને હતો.

જયસિંહદેવનું મોં ગુસ્સાભર્યું હોય તેવું લાગતું. તેની આંખો વિકરાલ થઇ હતી. તેનાં પગલાં બધાથી દૃઢ રીતે પડતાં. તેના હૃદયમાં ક્ષોભ નહોતો, પણ વિનાશક ઉત્સાહ હતો. અત્યારે તે જુનાગઢ જીતવા ને રાણકને મળવા તલસતો હતો. સૂર્યોદયે તે રાણકને વરવાનોજ એવી તેને ખાત્રી હતી.

મોટી કાળી કીડીઓની હારની માફક–બોલ્યા વગર, ધીમેધીમે બધા આગળ ને આગળ–ઉપર ને ઉપર ચાલ્યા. એક નિઃશ્વાસ પણ જાણે કોઇનો સંભળાતો નહીં. ચારેગમ શાંતિ હતી. માત્ર ઠેસથી ગબડેલો પથ્થર કે ગભરાએલું પક્ષી એકદમ અવાજ કરી પ્રલયકાલના કડાકાની માફક બધાનાં હૃદયમાં ત્રાસ વર્તાવતાં. ગઢ લગભગ આવી પહોંચ્યો. ગઢ પર કોઇ ફરતું હોય એવું લાગ્યું. દરેકનું હૃદય મુંગળાવા લાગ્યું.

[illegible] તરફથી આગળ ચાલતા મહૂણી સૈન્યના ડંકા જાણે સ્વપ્નમાં કે અવાજ સંભળાતો હોય એવા સંભળાયા કરતા હતા તે બંધ થયા

થોડી ઘુમી. થોડી ગરબડ પરલોકથી આવી હોય એવી બીક પ્રસારતી કાન પર આવી. મેંદરડેથી નીકળેલી ટુકડીએ મોટી ચોકીના રક્ષકો જોડે યુદ્ધ આરંભ્યું લાગતું હતું. શાંતિમાં દૂર ઝપાઝપીનો અવાજ વાતાવરણને ભયાનક કરી મુકતો હતો.

આગળના માણસો એક મોટા ઝાડની ઘટા નીચે સંતાઇને ઉભા.

"દેશળદેવજી!" જયસિંહદેવે કહ્યું. તેનો ધાંટો ધોઘરો થઇ ગયો હતો. "તમે જઇ ગઢવીને મળી આવો અને મહેતા!" તેણે ઉદા મહેતાને કહ્યું; "તમે ત્રિભુવનભાઇને મળી, મોટી ચોકી આગળ શું થાય છે તેની ખબર લઇ જલદી આવો."

ઉદા મહેતા સમજ્યા. મહારાજાની દાનત હતી કે ત્રિભુવનપાલ ને લીલાદેવીને તે બારોબાર મોટી ચોકીએજ લઇ જાય. તેણે નમસ્કાર કરી દસેક સૈનિકો લઇ ત્રિભુવનપાલ ગયા હતા તે રસ્તે ચાલવા માંડયું.

દેશળદેવે ચારે તરફ સાવચેતીથી જોયું. તે ઉભા હતા તે ઝાડ અને ગઢની બારી વચ્ચે ઝાડ નહોતું, પણ થોડા થોરીઆ ઉગ્યા હતા. દેશળદેવ તેના ઓથામાં ચારે પગે થઇ આગળ વધ્યો. ઝાડ નીચે ઉભેલા બધા તેની હીલચાલ એકી નજરે જોઇ રહ્યા.

થોરીઆના ઓથામાંથી એકદમ નીકળી દેશળદેવ ગઢના દરવાજામાં લપાઇ ગયો. થોડી વારે તેણે હાથ લંબાવી બારીનું કડું ખખડાવી ત્રણવાર બબ્બે ટકોરા કર્યા.

"કોણ છે એ?" ધીમેથી અવાજ આવ્યો, દેશળદેવ હરખાયો. અવાજ તેના શાગીર્દ હમીરનો હતો.

"કોણ હમીર?" ધીમેથી દેશળદેવે પુછયું; "એ તો હું. ગઢવી છે?"

"હા છું. કેમ?" ગુસ્સામાં દાદુનો અવાજ આવ્યો.

"ગઢવી! બારી ઉઘાડો તો."

"શું કામ છે? અત્યારે બારી ઉઘડે નહીં." જીદમાં દાદુએ કહ્યું. ગઇ કાલના બનાવથી તેનો જીવ તેના સસરા પરથી ઉઠી ગયો હતો.

"ગઢવી! જરા તો ઉઘાડો, મારે વાત કરવી છે. તમે મારા છોરુ

જેવા થઇ આમ કરો છો ? મને કાલે તરતનો તરત કાઢયો તે મારાથી કૈં સોંપણુ પણ ન થઇ શકી. મારે છોકરામાં પણ તમે ને જમાઇમાં પણ તમે. ને કાલે ઉઠી મારું શું એ થાય."

દાદુએ જવાબ નહીં દીધો.

"હું ઘરડો—મારું કોણ ? તમે બે શબ્દ તો સાંભળી લો. મારી છોકરીને મારે બે શબ્દો કહેવડાવવા છે ને મારી મીલકત બધી ઠેકાણે કરવી છે. હું ફરી પાછો ન પણ આવું. ભાઇ ! ગઢવી ! જરા અંબાભવાનીની ખાતર તો બે બોલ સાંભળો." દેશળદેવ કરગરી પડયો જાણે તેને દડદડ આંસુ પડતાં હોય એમ તેનો ઘાંટો તરડાયો.

"જે કહેવું હોય તે આમ ને આમ કહો."

"એમ કેમ કહેવાય ? ગઢવી ! કોઇ ચોકીદાર સાંભળે તો ! ને જેવા તમે તેવો કૈં હમીર ? જરા તો ઉઘાડો. નહીં તો ભાઇ ! મારી જીંદગીમાં ભેગું કરેલું કોઇને હાથ પણ નહીં આવશે."

દાદુને દયા આવી. આ ડોસાને કાલે અડધી ઘડીમાં ગઢબહાર કર્યો. એ બીચારો છો બે અક્ષર કહેતો. એમાં શું જવાનું છે ? તેણે નજરબારીએથી જોયું. બહાર કોઇપણ હોય એમ દેખાયું નહીં એટલે તેણે સાંકળ ઉઘાડી, બારી જરાક ઉઘાડી ડોકું કાઢયું.

"ગઢવી !" દેશળદેવે ધીમેથી કહ્યું; "બારી ખોલો."

"ખોલો શું છે ?" અધીરાઇથી ગઢવીએ કહ્યું. એને આ સસરો અત્યારે જીવલેણ દુશ્મન જેવો લાગ્યો.

દેશળદેવે જોયું કે ગઢવી બારી માત્ર થોડીજ ઉઘાડી પોતાના હાથમાં ઝાલી રહ્યો હતો. પાછળ હમીર ઉભો હતો. તેની અને દેશળની આંખો મળી.

પાટણની મહત્તા કે સોરઠના સ્વાતંત્ર્યની દેશળદેવને પરવા ન હતી; પણ આ પલ પર તેના આખા જીવનનો આધાર રહ્યો હતો એમ તેને લાગ્યું. તેના હૈયામાં ધબકારા વધવા લાગ્યા. તેના હાથપગ કાંપતા હતા. જેટલી પણ વાર લાગતી હતી તેટલી પલ જયસિંહદેવ અધીરા

થતા હતા અને તેની જીંદગી જોખમમાં આવતી હતી.

"ગઢવી ! મારી એક પુરી દીકરીનો તું ધણી–મારો વારસ–છે."

"પછી ?" ગઢવીએ કહ્યું.

"મેં ગોઠવણ કરી છે."

"શાની ?"

"જુનાગઢની ગાદી મને, ને મારા પછી તને મળે એમ."

"શું કહો છો ?" ચમકીને દાદુએ પુછ્યું. "દેશળદેવજી ! તમે ચિત્તભ્રમ થયા છો."

"ના. પેલા ઝાડ નીચે પાટણનો ધણી વાટ જુએ છે. બારી ખોલો."

"શું ? પાટણના ધણીને જુનાગઢમાં—" ડોળા ફાડી આશ્ચર્યચકિત થઇ ગઢવી બોલ્યો. તેનો અવાજ જરાક મોટો થયો.

દેશળદેવની ધીરજ રહી નહીં. ગઢવી બારી ને તેનાં બારણાં વચ્ચે ડોકું રાખી વાત કરતો હતો.

તેણે હમીર તરફ નજર કરી ને દાદુ વધારે બોલે તે પહેલાં એક હાથ દાદુના મોઢા પર અને બીજો હાથ તેની બોચી પર મુકી તેનું ડોકું દબાવ્યું.

"હમીર ! બારી દબાવ" દેશળદેવે કહ્યુ.

હમીર સમજ્યો. તેણે તરત બારી જોરથી દાબી. દાદુનું ગળું બારણાની બારી વચ્ચે સપડાઇ ગયું. ઉપરથી દેશળદેવ તેનું માથું દાબતો હતો ને નીચેથી તેનું મેં દાબી રહ્યો હતો. તેણે છુટવાનાં ફાંફાં માર્યાં, બુમ પાડવા ફાંફાં માર્યાં, પણ નકામાં ગયાં. તેનું માથું ફરવા માંડયું. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં. દેશળદેવે છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો ને દાદુની ડોક પર ભાર મુકયો. દાદુ ફાંફાં મારતો અટકયો ને તે બેભાન થઇ ગયો, અને દેશળદેવે હાથ છોડી દીધો.

"હમીર ! આ જીવે છે કે નહીં તે ખબર નથી, પણ એનું મોઢું બાંધી મુક ને બારી ઉઘાડી રાખ. હું લશ્કર લાવ્યો છું, કાલે સોરઠ આપણું."

"કોણ છે?" હમીરે દાદુનું મોઢું બાંધતાં પુછ્યું.

"જયસિંહદેવ સોલંકી પોતે—"

"બધું નક્કી છે?"

"અરે હા."

"ત્યારે જલદી કરો."

દેશળદેવ સાવજની ઝડપથી ચારે પગે થઇ પાછો ઝાડ તરફ ગયો.

"મહારાજ! બારી ખુલ્લી છે. પધારો" દેશળદેવે કહ્યું.

"ચાલો" જયસિંહદેવે કહ્યું.

"ના" પરશુરામે કહ્યું, "હું સાથે જાઉં છું. પછી બધા માણસો આવે. ત્યાર પછી આપ. કૈ પણ જોખમ મારે લેવું નથી."

"વારુ તમે જાઓ. હું પછી આવું છું."

"આપની સાથે પરમાર રહે છે" પરશુરામે કહ્યું.

ધીમેધીમે બબ્બે ચચ્ચાર જણ થઇ પટ્ટણી સૈનિકો બારી વાટે દાખલ થયા. જયસિંહદેવ અધીરાઇમાં જોઇ રહ્યા.

આખરે તે અને પરમાર રહ્યા.

"મહારાજ! પધારો. આખરે સોરઠ પત્યું" પરમારે કહ્યું.

મહારાજે જવાબ આપ્યો નહીં. તે મનમાં બબડયા: "અને આખરે રાણક પણ મળી."

બંને ગઢમાં દાખલ થયા.

પ્રકરણ ૨૨ મું

વિજયપ્રસ્થાન બીજું

તે દહાડે ખેંગારના હૃદયમાં ઉત્સાહ ઉભરાતો હતો.

રા ભોળો હતો ને વિચારશીલ હતો; ઉદાર હતો અને હસમુખો હતો; દૃઢ હતો ને દીર્ઘદર્શી હતો. એનામાં રજપુતનું સ્વાભાવિક શૌર્ય તો હતું; ચુડાસમાનું સુવિખ્યાત સાહસ તેનામાં હતું; અને અનેક

વીરોની પેઢીધર ઉતરી આવેલી વીરતા તેના સ્વભાવનુ મુખ્ય લક્ષણ હતું. પણ અડગ ટેક, ઉદાર સ્વભાવ, ઉચ્ચ અભિલાષા, રાણક માટેનો અનહદ પ્રેમ અને તેના સહવાસને પરિણામે સંવેલી ઉંચા પ્રકારની ભાવનાશીલતા—આ બધા ગુણોએ સાથે મળી તેનામાં એવુ અદ્દભુત પરિણામ આણ્યું હતું કે રા ખેંગાર માણસ મટી મૂર્તિમાન્ ભાવના જેવો અપૂર્વ થઇ રહ્યા હતો.

જીવન, શબ્દ ને આચરણથી તે શ્રદ્ધા, માન ને ભક્તિ પ્રગટાવતો. બધા માણસોમાં તે શ્રેષ્ઠ ને નીરાળો દેખાતો; છતાં સામાન્ય માણસો એનેજ જોઇ રાચતાં ને પ્રેરાતાં. એ બધાં જોડ હેતથી, ઔદાર્યથી અને નીખાલસપણાથી વર્તતો; અને બધાં તેને માટે પ્રાણ અર્પવા તત્પર રહેવામાં જીવન સાર્થક થએલું ગણતાં.

આવા વ્યક્તિત્વવાળા રા ને પણ આજે પાનો ચઢયો હતો. આજે તેની આંખમાંથી હાસ્ય ફુટયા કરતું ને મુખમાંથી હેત ઝરતું. દેવ સમાન તેજસ્વી ને પાથ સમો સ્વરૂપવાન્ એ જ્યાં જતો, એના હોંસભર્યા શબ્દો જ્યાં સંભળાતા, એના કાળા લાંબા વાળ જ્યા હવામાં ફરફરતા અને તેનાં નયનનાં કિરણો જ્યાં પડતાં ત્યા ઉત્સાહ રેલાતો. હમેશાં તે જુનાગઢનો દેવ હતો; આજે તે પ્રેરણા પ્રેરતા ચૈતન્ય જેવો લાગ્યો. એની પ્રેરણાથી એક પણ પુરુષમાં કાયરતા ન રહી, એકે સ્રીમાં સ્વાર્થ ન દેખાયો.

તેણે પ્રચંડ રણોત્સવ ખેલવાની તૈયારી કરી. ગઢ દુર્જય હતો, અને તેમાં વધારે માણસની જરુર નહોતી એટલે ચોકીએ ચોકીએ તેણે માણસો મોકલ્યા; ઠેકાણે ઠેકાણે જુની ચોકીઓથી આગળ ધસી નવી નવી બીજી ચોકીઓ સ્થાપવાની તેણે રચનાઓ કરી; અને ચુનંદા માણસો લઇ પોતેજ એભલ નાયકની ચોકી પાછી હાથ કરવાની તેણે તૈયારી કરવા માંડી.

આ ઉત્સાહમાં ગઇ રાતની ચિંતા ને આગાહી તે વીસરી ગયો. સાંજે ઉંચા જુનાગઢના કાંગરા પર ગર્વથી ફરતાં તેનું હૈયું ઉછળી રહ્યું.

જાણે પોતે ગીરનારનું સચેતન સ્વરૂપ હોય તેમ ચારે તરફ ઉલ્લાસથી તે જોઈ રહ્યો. આ ગઢમાં રહી એના પૂર્વજોએ સદીઓ થયાં વિજય-ઘોષણા કર્યા કરી હતી. આજે પોતે પણ તેવી ઘોષણા કરી, અનંત કાળને પોતાની વીરતા જોવાનો લહાવો આપવાનો હતો;

તેણે ફરીફરી વંથળી સામે જોયા કર્યું. વર્ષો થયાં ત્યાં રહી પાકાઈ, હરામખોરી, ક્રૂરતા ને નીચતા તેના ટેકને હંફાવી રહી હતી. રામે રાવણની સામે જે પુણ્યપ્રકોપથી શસ્ત્ર છોડયાં હતાં તે પ્રકોપ તેના હૃદયને જ્વલંત કરી રહ્યો.

સૂર્યાસ્ત સમયે તેણે સોરઠની ઉજ્જડ થએલી ભૂમિ તરફ નજર નાખી. દૂર સાગરના તરંગોની ચમકતી માલા જોઈ. જાણે સોમનાથ પાટણનું ગગનવિહારી દેવાલય તેની નજર આગળ તરી રહ્યું. એના તે દેવને એના પૂર્વજ ગ્રહરિપુ પાસેથી મૂલરાજ સોલંકી લઇ ગયો હતો. "મહાદેવ! શંભો! પાછા મારી પાસે નહીં આવો?" તેણે કરગરીને પ્રાર્થના કરી.

વિચાર કરતાં યાદવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણનું તેને સ્મરણ થયું. નાનપણથી તે પોતાને પણ યાદવશ્રેષ્ઠ માનતો હતો. બાળપણમાં ઘણી વખત તે પુરુષોત્તમ-ની કીર્તિને ઝાંખી કરવાનાં સ્વપ્નાં તેણે સેવ્યાં હતાં; પોતે તેના કુલનો હોઇ, આર્યાવર્તના અધિષ્ઠાતા થવાનો પોતાનો દાવો તેણે ઘણી વખત આગળ ધર્યો હતો; અને આ ગઢમાં ભરાઈ રહેતાં, છુટાછવાયા વિગ્રહ કરતાં, અનેક વર્ષની વિપત્તિ વેઠતાં પણ વાસુદેવ મધુસૂદનનો આદર્શ તેના વીર હૈયામાંથી દૂર થયો નહોતો.

સોમનાથ પાટણ યાદ આવતાં તેને દેહોત્સર્ગનું પુનિત સ્થલ યાદ આવ્યું. તે તરફ જોતાં તેને જાણે વાસુદેવની મૂર્તિ દેખાઈ.

વિશાલ પીપળાની શીતલ છાયા નીચે યાદવોના નાથ ઘવાએલા પડયા હતા. તેમના મુખ પર દુઃખોની રેખા નહોતી, પણ જે ભવ્યતાએ દુર્યોધન ડાર્યો હતો તે પ્રસરી રહી હતી. વર્ષો પર રીઝવેલી ગોપીઓનું સ્મરણ આવતું હોય તેમ તેમના હોઠ પર મંદ પણ મધુરું હાસ્ય હતું.

તેમનાં વિશાલ નેત્રોની ગહનતામાં પ્રેમ, શૌર્ય ને કરુણા જેવાં અર્જુનને દેખાયાં હતાં તેવાં દેખાયાં. તેણે તે પરમ પુરુષોત્તમને પોતાના પગમાં વાગેલા તીર તરફ જોઇ રહેતાં જોયા-ધીમેથી નેત્રો ફેરવી તેના તરફ મમતાભરી દૃષ્ટિથી જોઇ રહેતાં જોયા. તે હસ્યા-પુત્રના તરફ પિતા હસે તેમ; રાએ તેમના તરફ ભક્તિભાવે હાથ લંબાવ્યા.

તે દર્શન અદૃષ્ટ થયું-એટલે અકળાઇ ચારે તરફ જોયું તેણે નિઃશ્વાસ મુક્યો. દેવના દેવ ગોવર્ધનધારીના સૌમ્યસ્વરૂપનો તેણે સાક્ષાત્કાર કર્યો જોઇ તેના હૈયામાં હર્ષ માયો નહીં. "યાદવશ્રેષ્ઠ!" તે બબડ્યો; "હું પણ યાદવ-તમારી અમર કીર્તિનો ભાગીઓ—" એનાથી વધારે બોલાયું નહીં, પણ તેના હૈયામાં હામ ઉછળી રહી.

એટલામાં કેટલાક સામંતો, નાયકો અને ભાટચારણો આવ્યા અને જુનાગઢના રાઓની કીર્તિનાં ગાન શરુ થયાં. તે બધા સાથે પણ રા હસ્યો. મજાકો કરી. સામંતોએ તેને પાનો ચઢાવ્યો અને તેણે સામંતોને ચઢાવ્યો.

આખરે બધા જમવા ઉઠયા અને જમી પરવારી સજ્જ થવા વીખરાયા.

જમીને રા રણવાસમાં ગયો. રાણક તેનાં વસ્ત્રને શસ્ત્રો તૈઆર કરી રહી હતી.

કાલ પછી રાણક દેવડીએ બોલવાનું કમી કરી દીધું હતું. આખો દહાડો તૈઆરી કરવામાં ને પૂજામાં તેણે ગાળ્યો હતો.

"કાક ક્યાં છે?" રા એ પુછ્યું.

"વજેસંગ ને કુંવરો જોડે ગઢ જોવા ગયો છે. એને શું કામ રાખ્યો?"

"હું આવું ત્યાંસુધી તને સાચવે તો ખરો." હસીને રાએ કહ્યું.

"મને શું થવાનું હતું?"

રા દેવડીની સામે જોઇ રહ્યો. દેવડીની નિર્મલ કાંતિ અત્યારે વધારે નિર્મલને અપાર્થિવ દેખાતી હતી. તેનું નાનકડું કાંડું અત્યારે હલકું ફુલ જેવું લાગતું હતું. કાલે રાતે દેવડીએ દેખાડેલો પરચો

રાને યાદ આવ્યો. આ નાજુક સ્ત્રીમાં શું એટલુ બધું દૈવત હતું? તેને ઉમળકો આવ્યો. તેણે દેવડીના હાથમાંથી શસ્ત્ર લઇ લીધું ને તેના હાથ પોતાના હાથમાં રાખી તેની સામે જોયા કર્યું.

"શું જુઓ છો?"

"તને. હું તને જોતાં હજુ ધરાયો નથી."

"મારા રા! અત્યારે મારા સામે ન જુઓ, તમારી કીર્તિ સામે જુઓ."

ગભરાતી નહીં, હું કાયર થવાનો નથી. તને જોઇ જોઇ તો હું હીંમત રાખું છું." ખેંગાર હસ્યો. તેના હાસ્યનો ઉલ્લાસ ચોમેર પ્રસરી રહ્યો. તેણે ચારે તરફ જોયું તો કોઇ હતું નહીં, એટલે તેણે નીચા નમી તેને એક ચુંબન કર્યું, "દેવડી! મને પાણી ચઢાવવા તું તો કૈં કહેતીજ નથી?"

મંદ ને મ્લાન હાસ્ય રાણકના મુખ પર છવાયુ. "મારા રા! તમારે શુરે તો સોરઠ ઝુઝે છે, ને તમને કોણ પાણી ચઢાવે?"

"આનું નામ પાણી ચઢાવવાનું નહીં કે?" નાના છોકરાની માફક હસતાં રા ખેંગારે કહ્યુ ને તેણે રાણકના ખભા પર હાથ મુકી તેને પાસે ખેંચી. દેવડીએ પોતાનું માથું રાના ખભા પર મુકયું ને એક નિઃશ્વાસ મુકયો. થોડી વાર કોઇ બોલ્યું નહીં.

"દેવડી!" રાનો અવાજ ગળગળો થઇ ગયો; "મને કૈં થાય તો છોકરાઓને જોજે."

"મારા રા!" રાણકે હીંમતથી ઉંચુ જોયું. "એ કામ મારું નહીં. તમારે બીજી ત્રણ રાણીઓ છે તેને તે કામ સોંપો"

"પણ છોકરા તારા—"

"પણ પહેલાં મારા રા—પછી છોકરા. પણ એ વિચાર અત્યારે તમારે શા માટે કરવો? હું વિજયમાલા લઇને બેઠી છું. તમે વહેલા પાછા ફરોને." રાણકે કહ્યું.

રાને આમલી રાતની ભાવષ્યવાણી યાદ આવી ને તેણે નીસાસો મુકયો.

"દેવડી! મને મારા પૂર્વજ શ્રીકૃષ્ણ યાદવનાં આજે દર્શન થયાં."
દેવડાએ ઉચું જોયું "હેં! ચાલો આપણાં ધન્યભાગ્ય!"

"મેં તેમને દેહોત્સર્ગ આગળ પડેલા જોયા. તે નીચું જોઇ ઘવાએલા પગ સામે જોઇ રહ્યા હતા. તેમણે મને જોઇ ઉચું જોયું ને આશીર્વાદમાં જરાક હસ્યા" નાના છોકરાની શ્રદ્ધાથી રાએ કહ્યું.

"મારા રા! જ્યારે દ્વારકાંધીશની તમને ઓથ છે ત્યારે પામર તમને શું કરવાનો હતો?" રાણકે ઉત્સાહથી કહ્યું ને નીચા વળેલા રા ના ગાલ સાથે પોતનો ગાલ દાબ્યો.

તરત બંનેએ ચમકી ઉચું જોયું. જાણે આ સવાલના જવાબમાં હોય તેમ દૂરથી ડંકાનો ગડગડાટ સંભળાયો.

"મેંદરડેથી કટક ચઢયુ લાગે છે" ડોળા ફાડી રાએ કહ્યું; "તું તૈઆરી કર. હું ઉપર જઇ જોઇ આવું" રા એકદમ ઉપર ગયો.

રા ઉપર ગયો ને મેંદરડા તરફથી આવતો અવાજ સાંભળી રહ્યો. એટલામાં વજેસંગ કાક અને રા ના બે કુંવરો આવી પહોંચ્યા.

"મારા બાપા! જેસંગ સોલંકી પણ આજેજ રણે ચઢયો લાગે છે" વજેસંગે કહ્યું.

"એથી રુડું શું કાકા? કાક! ગઢ જોયો?"

"હા બાપ! ગઢ પડે એવો તો નથી. જરાએ ચિંતા કરશો નહીં."

"કાક! આ ગઢમાં મારી રજા વગર એક પખીડું પણ પેસે એમ નથી."

"ગઢવી તો બધા વિશ્વાસુ છેને?"

"બધા ચચ્ચાર પેઢીના છે." રાએ ખાત્રી આપી.

"હવે તૈઆર થા મારા ધણી!" વજેસંગે કહ્યું.

"કાકા! જરાક ધ્યાનથી જોવા દો. વખત છેને મેંદરડા આગળની મોટી ચોકીની વહારે પણ ધાવું પડે." ખેંગારે ચારે તરફ જોતાં કહ્યું.

"મેંદરડાની મોટી ચોકી તો મજબુત છે. ત્યાં સોલંકી ફાવે એમ નથી. જો થોડો વખત ન ફાવે તો પછી હું એભલ નાયકની

ચોકી પર છાપો મારી તેને કબજ કરી પછી મોટી ચોકીની મદદે જાઉં. મોટી ચોકી પર તો કૈં કૈં ધસારા આવ્યા ને પાછા ગયા. અને જો ત્યાં સોલંકી ફાવતો જણાય તો પછી હું ચોકી પર મદદ મોકલું."

"ખરી વાત" કાકે કહ્યું; "તમારો ગઢ એટલો જબરો છે કે રોજ ચોકી પડે તોએ વાંધો આવે એમ નથી."

"કેમ દીકરા!" મોટા દીકરા માનાં[1] ને રા એ પુછયું "હું જઇશ તો ગઢ સાચવશે ને?"

માનાએ બાપની સામે જોયું. તેની મોટી આંખો ગર્વમાં બાપ પર ઠરી રહી. "બાપા! જુનાગઢનો રા કદી ડગ્યો છે!"

"શાબાશ!" કહી રા તેને ભેટી પડયો. અને પછી નાના છોકરાને ગોદમાં લીધો. "જાઓ હવે તમે સુઇ જાઓ—નીરાંતે. અમે ગઢ તપાસવા જઇ આવીએ."

"બાપા હું ન આવું?"

"ના, હજુ એ તરદો લેવાનો ઘણો વખત છે."

છોકરાને વીદાય કરી રા કાક ને વજેસંગે ગઢ પર ફરવા માંડયું. મેંદરડા શીવાય બધી દિશામાં શાંતિ હતી. અત્યારનવાર પાંદડાનો કે ભેખડ પડવાનો અવાજ કાને આવતો. પણ એભલ નાયકની ચોકી શીવાય બધી ચોકીના દીવા અખંડ બળતા હતા એટલે કોઇ પણ દિશામાં ભય જેવું તેમને લાગ્યું નહીં. એભલ નાયકની ચોકી તરફ અધવચ્ચે સોરઠી થાણું મુકયું હતું તેના પણ દીવા બળતા હતા.

આમ ફરતાં મધરાત થવા આવી. મેંદરડાનું પટ્ટણી સૈન્ય ચોકી પાસે આવી લાગ્યું હતું ને તેની ને સોરઠી સૈન્ય વચ્ચે ઝપાઝપી શરુ

---

૧ મી ફોર્બસ ને વાર્તા કહેનારા ઢેડના ચારણો-તુરીઓએ માણેરો ને ડગાયચો એ નામ આપ્યાં છે. સોરઠી રજપુતોનાં નામોએ એ હલકા વર્ગના ગવૈયાઓના હાથમાં કોઈ પ્રકારે વિકાર પામી આવાં અપરિચિત સ્વરૂપ લીધાં લાગે છે. માણેરાનું નામ માના રા હોય એ સંભવિત છે. 'રાસમાળા' પ્રકરણ ૯.

થઇ હતી. ઝપાઝપી જીવલેણ થતી હતી એમ લાગતું હતું, પણ પટ્ટણીઓ ફાવ્યા નહોતા એ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

"હવે હરકત નહીં." રા એ કહ્યું; "સવાર સુધી એ ચોકીને વાંધો નહીં આવે. એટલામાં તો હું એભલ નાયકની ચોકી લેઇ પાછો ફરું છું. ચાલો મહેલે, બધા તૈઆર થઇ ઊભા હશે."

ઝપાટાબંધ તે મહેલે આવ્યા ને રા એ શસ્ત્ર સજ્યાં. ગીરનાર તરફની બારીએથી રા બહાર પડવાનો હતો. ત્યાં સુધી કાક ને વજેસંગ વળાવા જવા તૈઆર થયા.

"ના. કાક! તે ઘણું કર્યું છે ને ઘણું કરવાનું છે."

"પણ હું બારી સુધી આવું."

"ના તું વજેસંગ જોડે ફરે તો કેદી જેવો લાગે, ને આમ મારી સાથે આવે તો કોઇ જાણશે કે મિત્ર છે. અને કોઇ પટ્ટણી તને જુએ ને મને કૈં થાય તો પેલો સોલંકી તારો પ્રાણ લેશે. ખબર છે?"

"હું એક વખત પાછો ગઢ જોઇ આવું?"

"તું હમણાં સુઇ જા. હજુ તારે ઘણી રાતના ઉજાગરા વેઠવાના છે."

"જેવી આજ્ઞા" કહી કાક રા ને હેતભર ભેટ્યો.

રા રણવાસમાં ગયો. દેવડીએ સ્થિર પ્રેમના અનંત સંદેશ પાઠવતાં નયને રા ને રજા આપી. બીજી રાણીઓએ સજલ નેત્રે વહેલા વળવાનો સંદેશ કહ્યો. સુતેલા પુત્રોને રા એ ચુંબન કર્યું; અને નાની બહેનને હાથે કુંકુમનું વિજયચિહ્ન કરાવી તે બહાર પડ્યો.

રાણકદેવી જતા રા ને બારીવાટે જોઇ રહી. એકાગ્ર ને ખિન્નતાભર્યાં નયને તે તેજસ્વી પ્રેમમૂર્તિને નીરખી રહી. તે સ્વરુપવાન્ મુખની હૈયે જડેલી રેખાઓની પીછાન તેણે તાજી કરી. તે લાંબાવાળના છટાદાર મરોડ પર ફરીથી તે મોહી રહી. દૂર જતા તે સ્વજનના સુરેખ શરીરની, ગતિથી મોહક બનેલી લટકને ફરીથી તેણે હૃદયમાં ઉતારી. જ્યારે રસ્તો વળ્યાથી રા અદૃષ્ટ થયો ત્યારે તેણે તે પરિચિત અવાજના પ્રતિશબ્દો હૃદયમાં પાડી આખા જીવનના સ્નેહભીના સંસ્કારો જગવ્યા.

અવાજ આવતો બંધ થયો. આખરે તે પ્રતિશબ્દો પણ બંધ થયા. તેની આંખોમાંથી આંસુની ધાર વહી રહી. એક હૈયાફાટ ધ્રુસકું તેણે ખાધું ને તે ત્યાંથી પાછી ફરી.

તેણે આવી હાથની ચુડીઓ કાઢી નાખી. રણવાસની સ્ત્રીઓ આ જોઇ સ્તબ્ધ બની ગઇ.

પ્રકરણ ૨૩ મું

જયસિંહદેવ મહારાજ કેમ યુદ્ધમાં ભળ્યા?

ગર્વથી ફાટતે હૈયે જયસિંહદેવે જુનાગઢમાં પગ મુકયો. વર્ષો સુધી જુનાગઢ તેના જીવનનું પરમ લક્ષ્ય હતું; આજે તે સધાયું.

અંદર ગયા ત્યારે માત્ર ત્રીસ ચાલીસ માણસ ત્યાં હતાં. પરશુરામ અને બાકીના માણસોની ગેરહાજરી જોઇ મહારાજા વિસ્મય પામ્યા.

“દેશળદેવજી!” તેણે ધીમેથી પોકાર કર્યો.

“બાપુ! આ રહ્યો” દેશળદેવે કહ્યું.

“પરશુરામ કયાં ગયા?”

“બાપુ! એમને આપની વાટ જોવાનું ઠીક લાગ્યું નહીં. ખેંગાર ગઢ છોડી જવાની તૈઆરી કરે છે એમ સાંભળ્યું એટલે એ તેની પાછળ ગયો. થોડાક માણુસો મોટે દરવાજે, થોડાક ગીરનારી બારી તરફ ને થોડાક રાજમહેલની ચોકી કરવા મોકલ્યા છે. આપને માટે આ રહેવા દીધા છે.”

“શાબાશ રે મારા પરશુરામ!” રાજાએ કહ્યું; “પણ ખેંગાર ને એટલામાં ખબર પડી તે નાઠો?”

“ના, બાપુ! પણ અત્યારે તો એભલ નાયકની ચોકી લેવા તે બહાર પડવાનો હતો.”

“એમ! લે ચોકી હવે મગદુર હોય તો!” મહારાજા ક્રૂરતાથી બબડ્યા; “સોલંકી આવી પહોંચ્યો છે. દેશળદેવજી! આમ આવો તો.”

"જી" કહી દેશળદેવ મહારાજ સાથે જરાક દૂર ગયા.

"બોલો હવે તમારા બીજા વચનનું શું?" ચમકતી આંખે જયસિંહદેવે પુછ્યું.

"હું મારો બોલ પાળવા તૈઆર છું."

"કેવી રીતે?"

"આપ ચાલો. રાણુક મહેલમાં છે. આપ જોઇએ તે કરો."

"પણ ના પાડે તો—" રાજાને સંશય થયો.

"બાપુ! એ છોકરી તો છે જીદ્દી. પણ આપ સમર્થ છો ને મેં એક બીજો રસ્તો તૈઆર રાખ્યો છે."

"શો?"

"વધુ વખત લાગે તો એને અહીંઆંથી ઉપાડી જાઓ. પછી થઇ રહેશે."

"હા. એ વાત ખરી" જયસિંહદેવે વિચાર કરતાં કહ્યું, "પણ ક્યાં જવું?"

"તેની મેં ગોઠવણ કરી રાખી છે. ઘડીઆ જોજન સાંઢણી તૈઆર છે. આપ નજરમાં આવે ત્યાં જઇ શકો એમ છે."

"ઠીક. પણ વંથળી નહીં ફાવે?"

"બાપુ! સરધાર જાઓ, વઢવાણ જાઓ. નજરમાં આવે ત્યાં, પણ જેમ દૂર તેમ સારું."

"વારુ—"

"બાપુ!—" સૂચક અવાજે દેશળદેવે કહ્યું.

"કેમ?"

"હવે જુનાગઢ પડયું. મારે માટે આજ્ઞા—"

જયસિંહદેવે ભવાં ચઢાવ્યાં. "અત્યારે આજ્ઞાપત્રનો વખત છે?" તેણે અધીરાઇથી પુછ્યું.

"મેં વંથળીમાં તૈઆર કરાવી રાખ્યું છે. આપની નીશાની—"

"દેશળદેવ! મારો બોલ તે બોલ. અત્યારે એના પરજ શ્રદ્ધા

રાખ્યા વિના છુટકો નથી." મહારાજે ઊંડે અવાજે કહ્યું "પરમાર! આ બારી પર બે માણસ મુકી મારી સાથે ચાલ."

"બાપુ એને લેવો છે?" દેશળદેવે પુછ્યું.

"હા." સખ્તાઈથી મહારાજે જવાબ વાળ્યો. દેશળદેવ મુંગો રહ્યો. તેણે જયસિંદેવને જેવા ભોળા કે ચઢેજાઉ ધાર્યા હતા તેવા તે નીકળ્યા નહીં. "ચાલો રસ્તો બતાવો."

દેશળદેવ આગળ થયો, પણ મહારાજ ત્યાંથી ખસ્યા નહીં. તે એકદમ ઉંડા વિચારમાં પડયા.

તેણે જુનાગઢ લીધું-દેશળદેવની તરકીબથી; તે રાણકને ઉપાડી લઇ જવા જતો હતો-દેશળદેવની સલાહથી. તેની કીર્તિનું શું? તેને રાણકનું ગાંડું લાગ્યું હતું; તેને મળવા તે એક પગે થઇ રહ્યો હતો; તેને પરણી પટરાણી બનાવવાનો તેનો નિશ્ચય હતો. પણ શું મોઢું લઇ તે રાણક પાસે જશે? શું મોઢું લઇ તે મુંજાલ મહેતાને પોતાની બહાદુરીની વાત કરશે? ને શું મોઢું લઇ તે પોતાની દુર્જયતાનો દાવો સિદ્ધ કરશે? ગઇ કાલ સુધી તે વિજેતા હતો-આજે દેશળદેવે તેને ચોર બનાવ્યો. ના. તેણે હોઠ કરડયા. ખેંગારનું માથું ધડ પર છે ત્યાં સુધી તે તેની સ્ત્રીની પાસે કેમ જાય?

"દેશળદેવ!" તેણે અધીરા અવાજે કહ્યું, "હું ખેંગાર સાથ લઢવા જાઉં છું."

"પણ બાપુ! —"

"સબુર કરો. પરમાર! દેશળદેવ સાથે જા અને મહેલને ઘેરી બેસ. એક ચલ્લું બહાર કે અંદર જાય નહીં. હું હમણાં આવી પહોંચું છું."

"આપ એકલા કયાં જાઓ છો?" પરમારે પુછયું.

"દેશળદેવજી મને રસ્તો દેખાડશે. ચાલો! પરમાર તું અહીંઆંજ ઉભો રહે" કહી દેશળદેવને લઇ મહારાજ ચાલતા થયા.

એક ઉંચો પહોળો સૈનિક બધાથી દૂર ઉભો રહી આ હીલચાલ

જોયા કરતો હતો. તે જરા મનમાં હસ્યો. "આખરે જયદેવનું મગજ ઠેકાણે આવ્યું ખરું."

જયસિંહદેવ ઝપાટાબંધ ગામમાં ગયા. ગઢની અભેદ્યતા અને ગઢવીઓનું પ્રમાણીકપણું ધ્યાનમાં લઇ ખેંગારે ગામમાં થોડાકજ સૈનિકો રાખ્યા હતા; અને લડાયક પુરુષો ઘણેભાગે ચોકીઓ પર ગયા હતા. આખો દહાડો આ પુરુષોને વળાવવાનો ઉત્સાહ પહોંચ્યો હતો; અને સાંજના ખેગારની જવાની તૈયારીનો ઉત્સાહ પહોંચ્યો હતો. એટલે અત્યારે ગામલોક નીરાંતે ઉંઘતા હતા. શેરીઓ નિર્જન હતી; કોઇક કોઇક ઓટલા પર વૃદ્ધ પુરુષો સુતેલા દેખાતા.

છાનામાના તેઓ ગીરનારી બારી તરફ ગયા.

પરશુરામ આશરે ત્રણસોએક માણસ લઇ તેજ બારી તરફ આવ્યો હતો. આ માણસો ચુનંદા હતા એટલે સાવચેતીથી ને શાંતિથી આગળ વધ્યા હતા તેમને છાનામાના ધાંધલ વગર કતલ ચલાવવાનો હુકમ મળ્યો હતો અને તે અમલમાં મુકવા તેઓ તૈયાર હતા.

ગીરનારી બારી જ્યાં હાલ અડીકડી વાવ છે ત્યાં આગળ આવી હતી. બાજુમાં ખેગારના પિતા નવઘણના નામથી અમર થએલો વિશાલ કુવો આવેલો હતો.

જ્યારે પરશુરામના માણસો ત્યાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે ખેંગાર સાથે બહાર પડનાર બધા માણસો ગઢની બહાર ગયા નહોતા. ખેંગાર ગઢની બહાર વજેસંગ વગેરે સામંતો જોડે વાત કરતો હતો; થોડાક માણસો બારીમાંથી બહાર નીકળતા હતા; થોડાક બારી આગળ ઉભા હતા. બધા વિજયના ઉત્સાહમાં હતા.

એકદમ જેમ એક કાળું વાદળ ગીરનારના તેજસ્વી શૃંગને ઘેરી લે તેમ કાળા, પાસે આવતા સમૂહે જોતજોતાંમાં તેમને વીંટી નાખ્યા; અને ઉભેલા માણસો બુમ પાડે તે પહેલાં તો તેમના પ્રાણ ગયા ને તે ધરણીએ ઢળ્યા. કોઇને કૈં સ્પષ્ટ દેખાયું નહીં: કોઇને કૈં

સમજાયું નહીં. સોરઠી યોદ્ધા આ દેવકોપ જેવી સર્વગ્રાહી વિનાશક શક્તિ જોઇ ગભરાઇ ગયા.

એકે બુમ મારી: "ઓ બાપરે!" બીજાએ પુછ્યું: "કોણ છે?" પણ આ શબ્દો અડધાજ બહાર પડયા; અને બોલનારા મરણને શરણ થયા.

બહાર ખેંગાર હોંસથી વાત કરી રહ્યો હતો. તે ધાંધલનો અસ્પષ્ટ અવાજ સાંભળી ચમક્યો. "એ શું છે?"

બારીમાં ઉભેલો એક સૈનિક દોડતો આવ્યો "બાપુ! સોલંકીનું સૈન્ય ગામમાં કતલ ચલાવી રહ્યુ છે."

"શું કહે છે?"

એટલામાં "બાપરે—"ની બુમ સંભળાઇ ને મરતા સૈનિકની ચીસ સંભળાઇ. ખેંગારે માથું ઉંચું કર્યું. તેની આંખોમાંથી તેજ ખર્યાં હોઠ પર હોઠ પીસી તે પાછો ફર્યો.

"પાછા જઇ જોઇએ શું છે?"

એક સામંત આગળ આવ્યો. બાપા! આ રસ્તે ઉતરતા જાઓ. હું તપાસ કરી આવું છું. સોલંકીએ ગઢ લીધો લાગે છે."

"શું કહે છે! કૈં વાત!"

એટલામાં કૈં ઝપાઝપીનો અવાજ સંભળાયો. "મારા ધણી!" એક સામંને કહ્યું. "આપ ગીરનાર પર જાઓ. આપ જીવતા હશો તો બધું ઠીક થશે"

"ચોરની માફક સોલંકી આવે એટલે, ચોરની માફક હું નાસી જાઉ? જ્યાં જુનાગઢ ત્યાં તેનો રા. સોરઠીઓ, પાછા ચાલો" તેણે હુકમ કર્યો ને તે બારી પાસે આવ્યો.

બારીમાથી થોડાક સૈનિકો ગભરાઇને બહાર નીકળતા હતા, ખેગારે ગુસ્સામાં પુછ્યું: "બાયલાઓ! નાસવા કેમ માંડયુ? તમારા હાથ કયાં ગયા? પાછા ફરો!" ખેંગારનો અવાજ સાંભળી એકદમ બધા થંભ્યા. તેણે તરવાર કાઢી હુકમ કર્યો: "પાછા ફરો! જય મહાદેવ! અંબામાતાની જય!" કહી ખેંગાર બારીમાં ઘુસ્યો.

બારીમાંના સોરઠી સૈનિકા પાછા ફર્યા ને શસ્ત્ર ચલાવવા લાગ્યા.

ખેંગાર બારીમાંથી જોસભેર કુદ્યો એની સાથના યોદ્ધાઓ પણ તેવાજ જોરથી આગળ ધસ્યા. પટ્ટણી સૈનિકોની આગળ વધતી હાર તુટી–પાંચ સાત પટ્ટણીઓ ભોંય પર પડયા.

ખેંગાર એક વિપલમાં સ્થિતિ સમજી ગયો. દગલબાજીથી પટ્ટણી ગઢમાં પેઠા હતા. અત્યારે માણસ વગરનું ગામ નિરાધાર હતું–તેને બચાવવું અશક્ય હતું. તેની આશાનો અંત આવ્યો–તેની રાણીની વાણી ખરી ઠરી. તેના જીવનને અમર કીર્તિએ મઢવાની ભયાનક અણી આવી પહોંચી હતી. ઉલ્લાસઘેલો વર નવપરિણીતાને ઉત્સાહથી મળવા દોડે તેમ તે આ અણીને મળવા કુદ્યો. તેના હાથમાં લોહીની છોળો આવી. તેના હૈયામાં વિજયઘંટના નાદ થયા. તેનો અવાજ બુલંદ ને ભયંકર ગાજ્યો: વજેસંગ ! બારી બંધ કરો. સોરઠીઓ ! તુટી પડો ! રાજમહેલ પર ધસો ! સતીની જય ! અંબભવાનીની જય ! દરેક ઘાએ એક પટ્ટણી પડયો. દરેક તરવારને ઝપાટે પટ્ટણી હાર તુટી-

કોઇ સોરઠીએ બારી બંધ કરી એટલે ખસવાને માર્ગ બંધ થયો. તે સાંકડી જગ્યામાં પણ સોરઠીઓએ વ્યૂહ રચ્યો. પટ્ટણીઓની હાર સામે સોરઠીઓની નાની પણ હાર થઇ. ચંદ્ર અસ્ત થવાની તૈઆરી કરતો હતો ને અંધકાર પ્રસરતો જતો હતો. એ અંધકારમાં બે યોદ્ધાઓની હાર સામાસામી રુદ્રતાલ લેતી હતી.

રાનું જોશ દુઃસહ હતું. જ્યાં તે ઘુમતો ત્યાં હાર રહેવીજ અશક્ય હતી. એની તરવાર પણ અનેક વિદ્યુતની માલા જેવી ચારે તરફ, ગમે તે રુપે ચળકતી. તેનો પગ અડગ હતો. જ્યાં હોય ત્યાંથી તે આગળ વધતા–પાછળ જતોજ નહીં.

થોડા એક પલમાં ત્યાં લોહીની નીકો વહેવા લાગી. જ્યાં બે હાર અથડાતી ત્યાં શબનાં સીમાચિહ્નો પથરાઇ રહેતાં.

ખેંગારે ઘોષણા કર્યા પછી ભાગ્યેજ કોઇ બોલતું. તલવારની આથડ ને મરણની વેદના બેનેજ પરિણામે કૈં અવાજ થતો. ભૂતોની સૃષ્ટિમાં વાદવાસ્થલી ચાલી હોય એમ લાગતું.

પ્રકરણ ૨૪ મું

જયસિંહદેવ મહારાજ કેમ યુદ્ધમાંથી પાછા ફર્યા

પરશુરામ પહેલાં પાછળ હતા તે સોરઠીઓનો હુમલો આવતો જોઇ આગળ ધસવા લાગ્યા. એની આગળ સોરઠાઓનો જમાવ એવો હતો કે તેને વટાવી આગળ આવવું મુશ્કેલ હતું, છતાં તે આગળ ધસ્યા. જુનાગઢની જીત એજ તેના પિતાનું ને બાલપણથી તેનું પોતાનું લક્ષ્ય હતું; અત્યારે આ ધન્ય પળે ગઢનો જીત લઇ તે લક્ષ્ય સાધવા તે તત્પર થયા.

પણ સોરઠીઓનો ધસારો જબરો હતો; પટ્ટણીઓ પાછા હઠવા લાગ્યા. અંધારામાં બંને તરફનું બલ માપવું અશક્ય હતું; એમાંથી એકેથી પાછળ હઠાય તેમ હતું નહીં.

એકદમ પટ્ટણીઓની પાછળથી એક અવાજે ઘોષ કર્યો: "જય સોમનાથ!" ને કોઇએ મનુષ્યોના ઉછળતા તરંગોમાં ઝંપલાવ્યું. અવાજ સ્પષ્ટ ને ગર્વભર્યો હતો. પટ્ટણીઓએ અવાજ પારખ્યો ને તેમની છાતીમાં ઝનુન ઉશ્કેરાયું. તેમણે અવાજ પારખ્યો ને પ્રતિશબ્દ કર્યો: "જયસિંહદેવ મહારાજની જય!"

ખેંગારે કોઇ કને આવતું જોયું અને ઘોષણા સાંભળી. તેને લાગ્યું કે જયસિંહદેવ સોલંકી આવ્યો. તેના જોમભર્યા શરીરમાં રોમેરોમે આગ ઉઠી. તેણે ઉછળી બરાડો માર્યો: સોલંકી! ક્યાં છે?"

સોરઠીઓમાં ફરી જોર આવ્યું અને બંને પક્ષે શ્વાસ ઘેરી એકેક પર વિનાશ વર્તાવ્યો.

જયસિંહદેવની ઘોષણા પછી શાંતિ જળવાઇ નહીં. બંને પક્ષના યોદ્ધાઓએ ગર્જના કરવા માંડી. મરેલા ને ઘવાએલાની ચીસો પણ સંભળાવા માંડી. તુમુલ યુદ્ધની ખેંચાખેંચીમાં સોરઠીઓ રાજમહેલ તરફ આગળ વધતા હતા.

યોદ્ધાઓને અંધકાર નડવા માંડ્યો. કયા પક્ષના યોદ્ધા સાથે પોતે લડે છે તેનું ભાન રહ્યું નહીં; માત્ર યોદ્ધો રાજમહેલ તરફ જવા ધસે છે કે વાવ તરફ જવા ધસે છે તે પરથાજ તેનો પક્ષ પરખાતો.

અંધકારમાં પણ જયસિંહદેવ પટ્ટણીઓને મોખરે આવ્યા. એને દરેક ઘાએ એકેકો પ્રાણ જતો હોય એમ લાગ્યું. પરશુરામ તેની પડખે પડખે તેને મદદ આપવા કે જરુર પડે તેને બચાવવા ઝઝુમ્યા. ખેંગાર ને જયદેવ એકમેકને વૈરયજ્ઞમાં હોમવા શોધતા હતા; પણ સાંકડી જગ્યા, અને અંધકારમાં કોઇની શોધ સફલ થાય એમ નહોતું.

યુદ્ધના નાદમાં જરાક શાંતિ થઇ એટલે ખેંગારનો અવાજ ફરી સંભળાયો: "સોરઠીઓ! રાજમહેલ પર ધસો." જયસિંહદેવ એ અવાજ સાંભળી તે તરફ ધસ્યા.

ચંદ્ર નીચો ઉતર્યો અને ચારે તરફ અંધકાર પ્રસર્યો. પરશુરામને આજનું સાહસ મુર્ખાઇભર્યું લાગ્યું. અત્યારે આ યુદ્ધનું શું પરિણામ આવશે?

એકદમ સોરઠીઓ પાછળ પડયા ને પટ્ટણીઓ જયઘોષ કરી આગળ વધ્યા. કયા પક્ષના કેટલા રહ્યા હતા તેનું કોઇને ભાન નહોતું. બાકી રહેલી રાત પુરી થયે કોણ વિજયી નીવડશે એ પ્રશ્ન બન્નેના હૃદયમાં રમી રહ્યો.

પરશુરામને જેમ વખત જતો હતો તેમ ચિંતા થતી હતી. તેણે જયસિંહદેવને પાછા જવા સૂચના કરવા માંડી, પણ તેણે ચડયો સોલંકી કોઇનું સાંભળે એમ નહોતો.

એકદમ વાત તરફ વિજયમાં આગળ વધતા પટ્ટણીઓ પર રાજમહેલ તરફથી હુમલો આવ્યો. "સોરઠીઓ! પટ્ટણીઓને કાપી નાખો."

હુમલો લાવનારનો અવાજ સંભળાયો.

જયસિંહદેવ ને પરશુરામ બંનેને આ હુમલાનો અર્થ સમજાયો. ખેંગાર કોઇ જાણીને રસ્તે આડો જઇ પાછળ હુમલો લઇ આવ્યો હતો. કેટલા માણસ તેની સાથે હતા તે કહેવાય એમ નહોતું. પણ પટ્ટણીઓ સુડી વચ્ચે આવી ગયા હોય એમ લાગ્યું. જયસિંહદેવ ને પરશુરામે ઉછળી ઉછળી ઘા કરવા માંડયા "જયસોમનાથની!" ઘોષણા ચારેતરફ પ્રસરી રહી. સામે સોરઠીઓએ 'રાખેંગારની જય!' નો પ્રતિશબ્દ કર્યો.

બે હારની અથડાઅથડીને ;બદલે એકમેકની કતલ ચાલી રહી. ચારે તરફ ઘોર નાદ થઇ રહ્યો. દિશા ને કાલનું કોઇને ભાન ન રહ્યું. સવાર સુધીમાં કોણ જીવતું રહેશે તે સમજાયું નહીં.

જયસિંહદેવને લાગ્યું કે તે પુરેપુરો ફસાયો હતો, અને બે લશ્કર વચ્ચેથી બચવાનો લાગ ભાગ્યેજ હતો. નિરાશાએ તેને બલ આપ્યું. "જય સોમનાથ!"ની ગર્જના કરી તેણે વિનાશ ચાલુ રાખ્યો.

ધીમેધીમે અણજાણતાં, યુદ્ધનું સ્થાન રાજમહેલ તરફ ખસતું જતું હતું.

જે એક ઉચા પટ્ટણી સૈનિકને જયસિંહદેવની વર્તણુક વીશે અભિપ્રાય દર્શાવતા જોયો તેની પોતાની હીલચાલ વિચિત્ર હતી. જ્યાં યુદ્ધના ધાધલનો ભણકાર એને કાને પડ્યો કે અનુભવી ને તેજી આહવાશ્વની ચંચલતાથી તે ઉભો થયો, અને જ્યાંથી અવાજ આવતો હતો તે તરફ ચાલ્યો; અને જ્યાં ઝપાઝપી ચાલતી હતી તેનાથી દૂર એક ઓટલા ઉપર ઉભા ઉભા તેણે જોયા કર્યું. ખેંગારના માણસોએ એક ગલીમાંથી આવી પટ્ટણી યોદ્ધાને પાછળથી સપડાવ્યા તે એણે જોયું. તરત તે પટ્ટણી લશ્કરની મુશ્કેલી સમજ્યો ને ઝપાટાબંધ રાજમહેલ તરફ ગયો. ત્યાં જગદેવ પચ્ચીસ ત્રીસ સૈનિક સાથ ચોકી કરી રહ્યો હતો.

"પરમાર! ' પેલા સૈનિકે સત્તાભર્યે અવાજે કહ્યું: "મહારાજને સોરઠીઓએ ભીડાવ્યા છે ત્યાં ચાલો."

બુકાનીવાળો અજ્ઞાન સૈનિક આમ તેને સંબોધે તે જગદેવને રૂચ્યું નહીં; તેમજ તેને હુકમ અહીંઆંજ રહેવાનો હતો એટલે આ સત્તાનો આડંબર પણ તેને ગમ્યો નહીં.

"તું કોણ છે?" જગદેવે તોછડાઇથી કહ્યું.

"હું યુદ્ધ થાય છે ત્યાંથી આવ્યો છું."

"કોણે કહ્યું કે મારે ત્યાં જવાનું છે?"

"કોઇએ નહીં મેં."

"તારી નફટાઇ જબરી છે. તું તારું કામ કર."

પેલો સૈનિક જરાક ટટાર થયો. તેના અવાજમાં તીક્ષ્ણ તરવારની ધાર જેવી મર્ચોટતા હતી.

"જગદેવ! તને આજ્ઞા પાલતાંએ નથી આવડતી ને તોડનાં પણ નથી આવડતી" પેલા સૈનિકે સત્તાથી કહ્યું. જગદેવને અવાજ પરિચિત લાગ્યો. તે કોનો છે તે વિચાર કરે તે પહેલાં પેલો સૈનિક પાસેના સૈનિક તરફ ફર્યાં ને હુકમ કર્યો: "મૂળા નાયક! માણસ લઇ ચાલ મારી સાથે."

"કોણ મહેતાજી?" જરા ગભરાયલે અવાજે પરમાર બોલ્યો ને પેલા સૈનિકો ચારે તરફ માનભેર તેમને વીંટાઇ વળ્યા.

"હા. તને હજુ ઓળખતાં બહુ વાર લાગે છે તારે અહીંઆં ઉભા રહેવું હોય તો ઉભો રહે. બહાદુરો, ચાલો મારી સાથે. મહારાજને ત્યાં ખેંગારે ભીડાવ્યા છે."

"મહારાજ! હું દેશળદેવને કહી આવું" ગભરાઇ ગએલા જગદેવે કહ્યું

"હા જા, કહીને આવી પહોંચ." કહી મુંજાલ મહેતાએ સૈનિકો લઇ ચાલવા માંડયું. થોડીવાર દોડતાં સંગ્રામનું સ્થાન આવી પહોંચ્યું.

"પરમભટ્ટારક જયસિંહદેવ મહારાજની જય! જય સોમનાથ!" મુંજાલ મહેતાએ ગગનભેદી અવાજે ગર્જના કરી. તે ગર્જના યુદ્ધની ધમાચકડી છતાં પણ ચારેગમ સંભળાઇ. જયસિંહદેવ, પરશુરામ ને કેટલાક સૈનિકોએ આ પ્રચંડ અવાજ ઓળખ્યો ને જવાબ દીધો: "જય સોમનાથ! મુંજાલ મહેતાની જય!"

મુંજાલ મહેતાના નામથી પટ્ટણીઓમાં નવું શૌર્ય પ્રગટયું. અને મુંજાલ ને તેના માણસો તદ્દન તાજા હોવાથી તેમનો ધસારો પણ એવો સખત હતો કે થોડો વખત માણસોની હારોએ વગર સમજે આમને તેમ ઝોલા ખાવાજ કર્યાં. હવે તો જુદા પક્ષની હાર કે દિશા

જેવું કૈં રહ્યું જ નહોતું. "જય સોમનાથ!" ને "જયસિંહદેવની જય!" કે "જય અબાભવાની!" ને "રા ખેંગારની જય!"થીજ દુશ્મનો ઓળખાતા.

મુંજાલનું અદ્દભુત બલ ને તેના ધસારાના જોશની તરત અસર થઇ. નિરાશ થવા માંડેલા પટ્ટણીઓમાં વિજયની શ્રદ્ધા પ્રગટી; પરશુરામને પોતાની જોખમદારી ગઇ લાગી, જયસિંહદેવના હાથમાં બમણું જોર આવ્યું.

પણ સોરઠીઓ એમ હાર ખાય એમ નહોતું. "ખેંગારની જય!" એ ઘોષણા પલેપલે ગાજતી; અને ધીમેધીમે તે રાજમહેલ તરફ સંગ્રામસ્થાન લઇ જતા હતા. ગામમાં રહેલા કેટલાક માણસો પણ એકડએકડ આવી પહોંચતા હતા અને બધા વચ્ચે ખેંગાર ઘુમતો હતો. થોડીથોડી વારે તે જુદી દિશામાં જતો, સોરઠીઓને ગર્જનાથી ઉશ્કેરતો અને પટ્ટણીઓનો ઘાણ કાઢતો. એ ક્યાં હતો તે દિશા માત્ર સોરઠીઓના જયઘોષણ ક્યાં વધારે થાય છે તે પરથી કહી શકાતી; પણ ત્યાં કોઇ પટ્ટણી મહારથી જાય તે પહેલાં તો બીજી દિશામાં તેની હાજરી જણાતી.

ખેંગારને રાજમહેલ પહોંચવાની ઇચ્છા હતી ત્યાં તેના પુર્વજોના જયસ્તંભ આગળ તેને પોતાનો કીર્તિસ્તંભ રોપવો હતો. તેને એમ પણ આશા હતી કે સોરઠીઓના ઝનુનથી પટ્ટણીઓ હારે; અથવા કોઇએક ચોકી પરથી પાછી ફરતી સોરઠી ટુકડી મદદે આવી પહોંચે. સવાર પડયા શીવાય કોણ જીત્યું ને નક્કી થાય એમ ન હતું: ને જ્યાંસુધી તે જીવતો હતો ત્યાંસુધી કેમ તે વિજયી નહીં નીવડે?

તે ધીમેધીમે મરણીઓ થતો ગયો. તેને જીતવાની કે જીવવાની આશા રહી નહીં. તે મૂર્તિમાન્ વિનાશકવૃત્તિ થઇ રહ્યો. તેની આંખમાંથી તણખા ખરતા; તેના ગળામાંથી ગર્જના બહાર પડતી. તેના હાથમાંની તલવાર સુદર્શન ચક્ર સરખી ચારે તરફ ફરતી; તેના બીજા હાથમાંની

ઢાલ તેના શરીરને અમરત્વ અર્પતી. તેને થાક નહોતો લાગતો; મહેનત પડતી નહોતી. તુમુલ નાદ કે શસ્ત્રોનું સંઘર્ષણ તેને ડારતુ નહોતું. કાલભૈરવ સમો વિકરાલ તે તો માત્ર વિનાશક્રીડાજ કરી રહ્યો હતો

જયસિંહદેવ પણ કુદીકુદીને લડતા હતા; પણ તેને કંટાળો આવવા લાગ્યો. આ અંધારામાં ખેંગારને શોધીને મારવો તે બને એમ નહોતું. તો પછી આ યુદ્ધ લાંબુ ચાલે તેમાં શો ફાયદો?

એટલામાં એક દિશામાંથી મજબુત ધસારો આવ્યો. ઘણા આડા-અવળા ખસી ગયા અને આ ધસારાની છોળે જયસિંહદેવ મહારાજ સંગ્રામને કીનારે ફેંકયા. પાછલ રાજમહેલ આવ્યો હતો તે તેણે જોયો ને રાણક સાંભરી; અને ગ ખેંગાર આ અંધકારમાં જડે એમ નહોતું એટલે તેને યુદ્ધ છોડી જવાનું મન થયુ. પણ રખેને એની ગેરહાજરીથી પટ્ટણીઓ હારે તો?...

એકદમ બે ચાર મશાલોનું અજવાળું દૂરથી આવ્યું ને દોડતા સૈનિકો આવી લાગ્યા. બધા એક વિપલ વિગ્રહ છોડી કયા પક્ષના માણસો આવ્યા તે જોઇ રહ્યા. જયસિંહદેવ છેક પાસે હતા. તેણે આગળ આવતા માણસોના નેતાઓ ઓળખ્યા. ત્રિભુવનપાલ ને લીલા-દેવી દોડતાં પોતાનાં માણસો સહિત મોટે દરવાજેથી પેસી મદદે આવી લાગ્યાં હતાં. તેમણે જયઘોષણા કરી: "જય સોમનાથ! જયસિંહદેવ મહારાજની જય!" પટ્ટણી સૈનિકોએ તે ઉપાડી લીધી.

સોરઠીઓનાં હાંજાં ગગડી ગયા. તેમનો વિનાશ નક્કી થઇ ચુકયો.

જયસિંહદેવે જોયું કે હવે ત્યાં રહેવામાં મુદ્દો નહોતો. નવા આવ-નારાઓના ધસારાનો લાભ લઇ તે કોઇ ન જુએ તેમ સંગ્રામમાંથી ચલ્યા ગયા.

આખરે પોતે ખેંગારને નમાવ્યો અને જુનાગઢ લીધું-એ વિચારે તેનું હૈયું હર્ષથી ઉછળી રહ્યું,

પ્રકરણ ૨૫ મું

'ખંમા મારા રાને'

જયસિંહદેવ મહારાજ યુદ્ધ થતું હતું ત્યાંથી જરા દૂર ગયા. થોડાક ઘા લાગ્યા હતા તે તેમણે બાંધી લીધા અને શીયાળ જેવી એક બુમ મારી. તરત કોઈક ઠેકાણે સનાઈ ગ્હેલો બાબરો આવ્યો અને તેને લઈ મહારાજ તરવારને હાથમાં નાગીજ રાખી રાજમહેલ તરફ ગયા.

રાજમહેલ હજુ અંધારામાંજ હતો. તેમાં રહેનારી સ્ત્રીઓએ ગભરાટમાં દીવો પણ કર્યા નહોતા. થોડા ઘણા વૃદ્ધ અનુચરો પણ મહેલનું રક્ષણ કરવા શસ્ત્ર લઈ બારણા પાછળ ભરાઈ રહ્યા હતા.

જેવા મહેલના ચોકમાં મહારાજ આવ્યા કે એક થાંભલા પાછળ લપાઈ રહેલો દેશળદેવ નીકળ્યો, તેનું મોઢું ફીક્કું પડી ગયું હતું. તેને પણ લાગ્યું હતુ કે તેના જીવનનો પણ આધાર વાવ આગળ ચાલતા યુદ્ધ પર રહ્યો હતો.

"બાપુ! શું થયું?" ચિંતાતુર અવાજે તેણે પુછ્યું.

"શું શું? એ ગારને મારી નાંખ્યો" જયસિંહદેવે ગૌરવથી ખાત્રી આપી.

"ચાલો નીરાંત થઈ." દેશળદેવે નીસાસો મુક્યો. "હવે શાની વાટ જુઓ છો?"

"કશાની નહી. હવે રણવાસમાં ચાલો."

"પણ બાપુ! ત્યાં કોઈ અનુચરો હશે હોં"

"કેમ ગભરાયા?" હસીને મહારાજે કહ્યું, "જયસિંહદેવને હરાવવા સહેલી વાત નથી."

"હું ક્યાં નથી જાણતો બાપુ!" દેશળદેવે કહ્યું. તેણે આગળ ચાલવા માંડ્યું. પાછળ મહારાજ ને તેની પાછળ બાબરો એમ મહેલમાં પેઠા.

"દેશળદેવજી! તમારી સાંઢણી તૈયાર છે કે?"

"હા જી. હમીર પાછળ તૈયાર ઉભો છે."

"વારુ." તેઓ અંદર પેઠા.

"કોણ છે?" એક અનુચરે પુછ્યું,

"જયસિંહદેવ સોલંકી!" મહારાજે કહ્યું ને જોતજોતામાં તેને વીંધી નાખ્યો.

અંદરના ખંડમાં ત્રણચાર જણ શસ્ત્ર લઈ તૈઆર ઉભા હતા.

"બાપુ! આ બધાને વટાવવા જોઈએ."

"હરકત નહીં. હું જાણું છું કે તમે તો નકામા છો." મહારાજે કટાક્ષથી કહ્યું ને પાછા ફરી બાબરાને કહ્યું: "રસ્તો કર."

આખા ખંડને એક છેડેથી બીજે છેડે બાબરાએ કુદકો માર્યો ને બે જણને બાથમાં પકડયા. એક ગભરાટમાં નાસી ગયો. ચોથો શસ્ત્ર લઇ આગળ આવ્યો. પણ મહારાજની તરવારને એકજ ઝપાટે તે કોણ જાણે કયા જહાને પડયો. મહારાજ અંદરના ખંડમાં ગયા.

દેશળદેવ ને મહારાજ એક નિર્જન ખંડ વટાવી બીજી નાની ઓરડીમાં ગયા.

"બાપુ! અહીંઆં દેવડી હશે." દેશળદેવે કહ્યું: આ ઓરડીમાં એક દીવેલનો દીવો ભીંત પર લટકતા પીત્તળના કોડીઆમાં બળતો હતો. તે દીવાની પાસે ભોંય પર એક સ્ત્રી બેઠી હતી. તેની સામે ગોખલામાં અંબાજીની મૂર્તિ હતી અને તેની આસપાસ ઘીના બે દીવા બળતા હતા. નીચું માથું કરી તે માળા જપતી હતી.

બીજી ભીંત પાસે એક ખાટલા પર બે છોકરાઓ એકબીજાને વળગીને સુતા હતા. થોડીક સ્ત્રીઓ ત્યાંથી નાસી જતી હોય એમ લાગ્યું.

બારણામાં પેસી જયસિંહદેવ થોભ્યા. તેના હૃદયમાં ધબકારા જોરથી થવા લાગ્યા. આ સ્ત્રીરત્ન વિના તેના જીવનમાં સદાય ઉણપ રહી હતી એવું તેને આ પલે લાગ્યું. તેને એને પગે પડવાનું, તેને બાથ ભીડી હૃદય સાથે ચાંપવાનું મન થયું. જો પંદર વર્ષ પર તે તેને પરણી હોત તો તેણે શું શું કરી નાંખ્યું હોત? દેશળદેવે બે ડગલાં આગળ આવી ગળું ખંખાર્યું.

"બા!" તેણે કહ્યું.

ખંડમાં શાંતિ હતી. પેલી સ્ત્રીએ ઉંચું જોયું ને ફીક્કી મોટી આંખો નિર્ભયપણે દેશળદેવ તરફ ફેરવી પુછ્યું; "કોણ દેશળદેવ ?"

"હા બા-બા—" દેશળદેવની જીભ મહા મુશ્કેલીએ ઉપડતી હતી. "જયસિંહદેવ..."

"કોણ સોલંકીને લાગ્યો છે ?" કડવે અવાજે રાણકદેવીએ પુછ્યું. "શાબાશ ભાણા! મામા જીવે છે કે—"

"દેવડી" જયસિંહદેવે આગળ આવી કહ્યું. "હું છું–જયદેવ! આપણે કેટલે વર્ષે મળ્યાં!" મહારાજાનો અવાજ ક્ષોભથી ધ્રુજતો હતો.

"ન મળ્યાં હોત તો તમે ને હું બંને સુખી થાત."

"દેવડી! પંદર વર્ષે તું મળી. આજે મારુ જીવવું સાર્થક થયું." જરાક ઉતાવળથી મહારાજાએ કહ્યું.

"સોલંકી! હું તો રાની રાણી છું. તમે શું બોલો છો તેનું તમને ભાન નથી." દેવડીના અવાજમાં ગૌરવ અને ખિન્નતા બંને હતાં.

"ના. તું રા ની રાણી નથી, પણ આજથી સોલંકીની પટરાણી છે"

"ના—ના—ના—" દેવડી જાણે વેદના થતી હોય તેમ બોલી, "સોલંકી! હું તો રાને વરી છું."

"ના" જયસિંહદેવે કહ્યું, "રા તો ક્યારનો જમને ઘેર ગયો."

"ના નથી ગયા." ખાત્રીથી રાણીએ કહ્યું.

જયસિંહદેવ ચમક્યા. "તે કેમ જાણ્યું ?"

"મેં ? મને ખબર છે. મારો રા–મારો પ્રાણ હજુ આ દુનીઆ છોડી ગયો નથી. સોલંકી તમે સીધાવો. આ દેહે મારે બીજા કોઇનુ કામ નથી."

જયસિંહદેવે જીદમાં હોઠ બીડ્યા. આ સ્ત્રીની વાત કરવાની રીતથી તેનો મોહ વધ્યો. તેનું ધ્યાન જે ફીક્કા પણ રુપાળા હોઠોમાંથી શબ્દ ઝરતા હતા તે પર ઠરી રહ્યું.

"દેવડી! આજ દેહે તને મારી કરવી છે. તારે માટે જુનાગઢ

થેયું, તારે માટે ખેંગાર માર્યો ને તું આમ કહે તે ચાલે? રાણક! તું તો પાટણની પટરાણીજ શોભે."

"મારે તમારા પાટણનું શું કામ? મારો સોરઠજ મારે માટે તો નીર્માયો છે."

'ના, નથી નીર્માયો. ઉઠ!" જયસિંહદેવે ધાંટો પાડી કહ્યું, "હમણાં વાત કરવાનો વખત નથી. બહાર સાંઢણી તૈઆર છે. પંદર વર્ષનું આજે સાટું વળશે. ખેંગાર તને પંદર વર્ષ પર લઇ ગયો; આજે હું પાછો લઇ જાઉં છું."

"સોલંકી! સોલંકી! મને લઇ જવામાં સાર નથી." ખિન્નતાથી રાણકે કહ્યું, "હું તો બળતો અંગાર છું. સહાતાં બળી મરશો."

"તારે માટે હું બળવા તૈઆર છુ. ચાલ ઉઠ!" કહી જયસિંહદેવ પાસે આવ્યા.

રાણક આધી ખસીને ઉભી થઇ ગઇ. "હં-હં. મને અડકશો નહીં." તેણે કરગરીને કહ્યું.

"કેમ શું છે?"

"મને-સોરઠના ધણીની સ્ત્રીને-તેના જીવતાં કેમ અડકાય?"

"ત્યારે ચાલ મારી સાથે." મહારાજે અધીરાઇથી હુકમ કર્યો.

"રા ને તેના દીકરા છતાં આ મહેલમાંથી મને કોણ લઇ જવાની હીમત કરશે?" જરાક સખ્તાઇથી રાણકે પુછ્યું.

"કોણ કોણ? હુ-જયસિંહદેવ-સોરઠનો, તારા રાનો ને તારો ધણી! ચલ." જયસિંહદેવે મોટે અવાજે કહ્યું.

મહારાજના અવાજ સાંભળી સુતેલા કુંવરો જાગ્યા ને એકદમ પથારીમાં બેઠા થઇ તેમણે આંખો ચોળવા માંડી.

"મા-મા!" માનાએ પથારીમાં ઉભા થઇ પુછ્યું: "શું છે? આ કોણ છે?"

જયસિંહદેવ આ છોકરા તરફ કરડાકીથી જોઇ રહ્યા.

"આ તારા દેશનો ને તારા બાપનો કાલ—સોલંકી!"

"જયદેવ સોલંકી!' માનાએ બુમ મારી; "મા-મા-એ ક્યાંથી? બાપા ક્યાં?"

"પુછ સોલંકીને" ખેડાવતી આંસુ લ્હોતાં રાણકે કહ્યું; "બાપુડા! આપણું પુણ્ય પરવાર્યું."

'શું બાપા મરાયા?" છોકરાએ પથારી નીચેથી એક નાની તરવાર લેતાં પુછ્યું.

"હા. છોકરા!" મહારાજે જવાબ આપ્યો, "તારો બાપ મરાયો, તારી મા મારી જોડે પરણશે ને તારા બાપથી અધિક જયસિંહદેવ તને જુનાગઢની ગાદીએ બેસાડશે"

"અરરર!" રાણકદેવીએ કાને હાથ દીધા. "બોલતાં તમારી જીભે ડામ નથી પડતા!"

"મારો બાપ! મારો બાપ! મારી સતી માતાને—" કહી માનો તરવાર કાઢી જયસિંહદેવ તરફ દોડ્યો. મહારાજે રમતની માફક પોતાની તરવારથી કુંવરની તરવાર દૂર ફેંકી દીધી.

"જેવો બાપ તેવો ફેંગલો દીકરો છે." જયસિંહદેવે કહ્યું; "રાણક! હવે વિલંબ થાય છે. ચાલ, જોઇએ તો છોકરા સાથે લઇ લે."

"પાપી! મારા છોકરા લઇ હું નાતરે આવું?" દેવડીની આંખોમાં ક્રોધ આવ્યો.

"ત્યારે છોકરા વગર આવ" જયસિંહદેવ અડધો ગુસ્સામાં, અડધો લીપ્સામાં કાંપી રહ્યો હતો. તેને એમ પણ થતું હતું કે જો વધારે વાર થશે તો જરુર મુંજાલ મહેતા ને લીલાદેવી આવી પહોંચશે.

"બા ઉઠો!" દેશળદેવ વચ્ચે બોલવા ગયા.

"ભાણા!" તિરસ્કારથી રાણકે કહ્યું: "મારા દોષથી અપવિત્ર થઇ રહ્યો હતો તે તારું તો મોઢું કાળું કર. સોલંકી! દુઃખીઆને દુઃખી શા માટે કરો છો? તમે પણ જાઓ."

"હું તારા વિના નથી જવાનો રાણક! રાણક! તું તો મારું જીવન છે. તારે જોઇએ તે માગ, જોઇએ તે રાહત કર—પણ અત્યારે તારા વિના હું અહીંઆંથી જવાનો નથી."

"મારી માને લઇ જાય, શું?" માનાએ બુમ મારી.

એટલામાં નાનો કુંવર જે દૂર ઉભો ઉભો જોઇ રહ્યો હતો તે

એકદમ પાછળથી આવ્યો ને તેણે માનાની પડેલી તરવાર ઉચકી જયસિંહદેવના પગ પર પાછળથી ઘા કર્યો. જયસિંહદેવે વેદનાથી ખરાડો માર્યો ને વેદનાના ઝનુનમાં પોતાના હાથમાની નાગી તરવાર કુંવરને ગ્રોચી દીધી. તેણે હોઠ પીસ્યા ને દુઃખ શમાવવા પ્રયત્ન કર્યો. રાણકે આંખે હાથ દાબ્યા. માનાએ રડવા માંડયું. એક હૃદય-ભેદક ચીસ પાડી કુંવર ભોંય પર પડયો ને તેના પ્રાણ ગયા.

તરત જયસિંહદેવને પોતાના અવિચારી સાહસનો પશ્ચાત્તાપ થયો. પુત્રનું લોહી વહેતું હતું ને કૈં રાણક માનવાની હતી? પણ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો કે ભુલ થાય તો તેને માટે ક્ષમા યાચવાનો તેમનો સ્વભાવ ન હતો. તે ઉલટા ઝીદે ભરાયા તેમણે નીચા વળી ઘા બાંધ્યો ને ક્રૂર બની તે રાણક તરફ ફર્યા.

"આ તારા છોકરા—"

"મા–મા—" રડતે રાગે માનાએ કહ્યું.

"દીકરા!" રાણકે શાંતિથી કહ્યું; "મરતાં મા ન સંભારીએ. કુલની કીર્તિ લાજે"

આ શાંતિથી જયસિંહદેવ છેડાયા. તેનો ઉગ્ર સ્વભાવ હાથથી ગયો. તે ઝનુનમાં આગળ વધ્યા. "હું થાકી ગયો છું. ચાલ નહીં તો ઉપાડી જઈશ" તેમણે કહ્યું ને તે આગળ વધ્યા.

"દુષ્ટ!" કહી માનો, મહારાજ આગળ આવે તે પહેલાં કુદ્યો ને જેમ ઝાડની ડાળ પર ચઢતો હોય તેમ તેમની ડોકે તેણે ઝુંડ ભેરવી.

છોકરો જબરો હતો, એટલે જોરથી વળગી રહ્યો. જયસિંહદેવને હાથે ઘા હતા, પગે સખત ઘા પડયા હતા એટલે ઝુંડ ભેરવી તેને કરડવા પ્રયત્ન કરતા છોકરાનાં તોફાન તે ઘણા સશક્ત છતાં એકદમ શમાવી શકયા નહીં. તેમની પાઘડી પડી ગઈ, તેમણે તરવાર ફેંકી દીધી ને બે હાથે માનાનું કરડવા આવતું મુખ મહા મહેનતે દૂર રાખ્યું.

"રાણક! તારા છોકરાને આઘો બોલાવ!" મહારાજે ગુસ્સામાં બુમ મારી, પણ રાણક કૈં બોલી નહીં. દેશળદેવ પાસે આવી

કાંપતે હાથે છોકરાને છોડાવવા નિષ્ફલ મહેનત કરી રહ્યા. જયસિંહ છોકરાને છુટો કરવા જબરો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સફલ થાય તે પહે તો એ પ્રયત્નના બલથી તેને ગોળ ફરવું પડ્યું. એકદમ તેનું ક માનાના મોમાં આવ્યું ને તેણે જોરથી દાંત પેસાડયા. સાંજ આગ જયસિંહદેવને ઘા પડયો હતો એટલે તેની વેદનાનો પાર ન રહ્યો.

"ઓ!—" કહી તેમણે બુમ મારી અને માનાને છુટો કર પોતાના જબરા શરીરને એવા જોરથી આંચકો આપ્યો કે માનો એકદ છુટો થયો ને આંચકાના જોરથી પાસેની ભીંત પર જઇ અફળાયે માનાનું માથું ભીંત સાથે અફળાયું-ભયકર અવાજ થયો. તેનું મા ભાંગી ગયું ન તે ભોંય પર બેભાન બની પડયો.

મહારાજે પાઘડી ને તરવાર લઇ લીધાં ને શ્વાસ ખાધો.

"રણક! હવે ચાલે છે કે નહીં?" પોતે કરેલા વિનાશ તર ક્રૂરતાથી જોઇ તેમણે પુછ્યું.

દેવડીનું મુખ સખત થઇ ગયું હતું. તે ઉભી થઇ ગઇ ને બોલ "મેં શું કહ્યું? મારા છોકરા મુઆ-મારો ધણી હજુ હયાત છે."

જયસિંહદેવે હોઠ કરડયા. આ જીદ્દી વૈરીને મહાત કરવાની એ અવિચારી ઊર્મિ આવી.

"ચાલે છે કે નહીં?' કહીને હાથ પહોળા કરી તે તેને પકડ આગળ આવ્યા.

"સણુગ!' દેવડીએ ક્રોધમાં હાથ આગળ ધર્યો. તે એકદમ ટટ થઇ ગઇ. તેના મોઢા પર તેજ પ્રસરી રહ્યું. તેની આંખો એકદ ચમકી. આ ફેરફાર જોઇ જયસિંહદેવ ખંચાઇ ઉભા. જાણે શ્વા રુંધાનો હોય તેમ ગાયુકે ચારે તરફ જોયું ને તેણે કારમી ચીસ પાડ

"મારા રા—મારા નાથ-મારા ધણી!" તેણે ફાટે ડોળે બોલવ માંડયું, "ધણી ખંમા! ખંમા-ખંમા!" તેણે ગળે હાથ મુકયો "જ અંબે! જય અંબે! ખંમા મારા રા ને—" તેનો અવાજ તુટયે "ઓ મારા રા—રે" તેણે છાતીફાટ ચીસ પાડી ને ધ્રુસકાં ભેર ર પડી તે ભોંય પર પડી ગઇ.

છાતીફાટ ચીસ પાડી ને ભોંય પર પડી ગઇ [પૃષ્ઠ ૪૩૮

પ્રકરણ ૨૬ મું

જેમાં રાણક રાનો મહેલ છોડે છે.

જયસિંહદેવને આંખે અંધારાં આવ્યાં. જાણે ખેંગાર તેજ પલે મરી ગયો હોય એમ લાગ્યું. તે ક્યાં હતો તે તેને સમજાયું નહીં. તે ત્યાં શું કરતો હતો તે તેને યાદ રહ્યું નહીં. વાતાવરણ અપાર્થિવ તેજથી દીપ્ત થયું. તેની ને રાણક વચ્ચે જાણે તેજઃપુંજનો રચેલો હોય એવો પુરુષ આવીને ઉભો. તેણે તેને ઓળખ્યો. ખેંગારની તેની મુખરેખા હતી. તેના હાથમાં ખડ્ગ હતું. તેની આંખમાં વિજય હતો. તેના મોં પર હાસ્ય–તિરસ્કારનું હાસ્ય હતું. અમાપ અંતર તેની આ તેજસ્વી મૂર્તિ વચ્ચે વિસ્તરતું...

જયસિંહદેવ બેચાર ડગલાં પાછળ ફર્યા ને કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો.

તેજ જતું રહ્યું. અંધકાર પ્રસરી રહ્યો. એક ઝીણા દીવેલના દીવાના આછા પ્રકાશમાં બે મરેલા કુંવરો, બેભાન દેવડી, ને ખુણામાં હાથમાં મોં ઘાલી ધ્રુજતો દેશળદેવ તેણે જોયા. પાછળ અંધારા બારણામાં બાબરો બેઠો હતો. તેને બધું ભાન આવ્યું.

બાબરા! બાબરા! ઉંચક આ દેવડીને" તેણે બેઠેલે ઘાંટે હુકમ કર્યો. તેણે દેશળદેવને જઇ લાત મારી કહ્યું: "ઉઠો."

બાબરાએ કુદી રાણકને ઉંચકી લીધી ને દેશળદેવે ઉભા થઇ ચાલવા માંડયું. વિરોધી ભાવોથી ને ભય, ક્રોધ, ને કામથી ચીરાતા જયસિંહદેવ પાછું જોયા વિના ચાલ્યા ગયા.

"દેશળદેવજી! સાંઢણી ક્યાં છે?" જયસિંહદેવે પુછ્યું.

"બાપુ–બાપુ–આ તરફ–" કહી દેશળદેવ એક બારણેથી બહાર નીકળ્યો.

બહાર સાંઢણી લઇ હમીર ઉભો હતો.

"બાબરા ચઢી જા" મહારાજે હુકમ કર્યો. તરત બાબરો રાણકને લઇ સાંઢણી પર ચઢયો. મહારાજ તેની પાછળ ચઢવા જતા હતા તેને દેશળદેવે રોક્યા.

"બાપુ!"

"કેમ?"

"બાપુ, હુ આવું?"

"ક્યાં?"

"વઢવાણ!"

"મારે તમારું કામ નથી" તોછડાઈથી જયસિંહદેવે કહ્યું.

"પણ બાપુ—"

"શું છે?"

"પેલું આજ્ઞાપત્ર–"

"કયું?" જરાક વિસ્મૃતિ થવાથી જયસિંહદેવે પૂછ્યું.

"મને જુનાગઢ આપવાનુ—"

"જયસિંહદેવનો પીત્તો ઉછળી આવ્યો, "કુતરા! મામાને માર્યો, મામીને વેચી ને હવે જુનાગઢ લઇ મને ગરદન મારવો છે? દુષ્ટ!—"

"બાપુ! તમારું વચન."

"પિશાચ!" જયસિંહદેવે ગર્જના કરી. તારી સાથે વચન!. આજ રાતનાં બધાં ઘોર કર્મનું પાપ તારે માથે છે."

"મારે લીધે તો–" હાથ જોડતાં દેશળદેવ બોલ્યો.

"હા, તારેજ લીધે આજે મારે આ બધું કરવુ પડયું. પાપી! તારે હવે પૃથ્વી ભારે મરવા દેવી ન જોઇએ. લે આ તારો શીરપાવ–" કહી મહારાજે દાંત કચકચાવી એકકે ઝપાટે તેનુ શિર ઉડાડી દીધું ને તે સાંઢણી પર ચઢી બેઠા. "હમીર! મોટે દરવાજે હાંક" સાંઢણી ચાલી એટલે મહારાજે દેશળદેવ તરફ જોયું ને બબડયા: "સારામાં સારું કામ તો મેં આજ કર્યું."

હમીરે પણ જોયું કે અત્યારે આજ્ઞાંકિત થવામાંજ મુદ્દો હતો એટલે તેણે સાંઢણી હાંકી મુકી.

દૂરથી યુદ્ધનો ધોધાટ આવતો હતો. બાકીનુ જુનાગઢ સ્મશાન સમું શાંત હતું અને સુની શેરીમાં માત્ર સાંઢણીના દાબડાજ સંભળાતા.

ત મોટે દરવાજે પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં પટ્ટણી સૈનિકોની ચોકી હતી. તેના નાયકે તરત બુમ મારી: "કોણ છે?"

"નાયક કોણ છે?" મહારાજે પુછ્યું.

"કેમ?" કહી નાયક આગળ આવ્યો.

"કોણ ખેમો નાયક?"

"કોણ અન્નદાતા?" ચકિત થઈ ખેમા નાયકે કહ્યું. તેણે આગળ બેઠેલા બાબરા ને તેના હાથમાં પડેલા શરીર તરફ ગભરાતા ગભરાતા જોયું.

"ચુપ, આમ આવ."

ખેમો મહારાજની પાસે ગયો.

"ખેમા, હું જરુરને કામે જાઉં છું. હમણાં કોઈને કહેતો નહીં. ખેંગાર મરાયો. હવે આ યુદ્ધ શમશે. એ શમે ત્યારે મુંજાલ મહેતાને કહેજે કે હું વંથળી ગયો છું. મારી ફીકર કરે નહીં."

"જેવી આજ્ઞા" ખેમાએ કહ્યું.

"દરવાજો ઉઘાડ"

"જી" કહી ખેમાએ દરવાજો ઉઘાડયો ને મહારાજા બહાર પડયા.

"હમીર! વઢવાણને રસ્તે લે" ધીમેથી મહારાજે કહ્યું.

"જેવી આજ્ઞા—"

ખેમાએ પાછો દરવાજો બંધ કર્યો.

એએક ઘડી ગઈ ને એક ઘોડાનાં પગલાંના પડઘા પડયા. ખેમો એકદમ ચમકીને ઉભો થયો. એક ઘોડેસ્વાર દોડને ઘોડે આવી પહોંચ્યો.

"ખેમા!" એક પરિચિત અવાજે બુમ મારી.

"કોણ કાકભટ્ટજી?"

"હા. જરાક આમ આવતો."

"કેમ?" કહી ખેમો આવ્યો.

"હમણાં અહીંઆંથી કોઈ ગયું?"

"બાપુ! તમને કહેવામાં કૈં બાધ નથી, પણ મનમાંજ રાખશો. મહારાજ હમણાંજ ગયા."

"મને લાગ્યું તો ! સાથે એક સ્ત્રી હતી?"

"એક કાળા ભૂત જેવો કોઇ હતો—"

"બાબરો—"

"હા. તેના ખોળામાં કોઇક બેભાન પડયું હતું.

"ત્યારે તો સાંઢણી હશે?"

"હા."

"ક્યાં ગયા?"

"મને તો કહ્યું કે સવારે મુંજાલમહેતાને કહેવું કે મહારાજ વંથળી ગયા છે."

"કાક હસ્યો. "પણ ગયા કયે રસ્તે?"

"આ ઉતરાદે ગયા."

"કેટલી વાર થઇ?"

"બે ચાર ઘડી થઇ હશે."

"અરે–તારી—" કાકે નીસાસો નાખ્યો. "હરકત નહીં. દરવાજો ઉઘાડ.

"જેવી આજ્ઞા" કહી ખેમાએ દરવાજો ઉઘાડયો અને કાક બહાર નીકળ્યો. જે રસ્તે મહારાજ ગયા તે રસ્તે તેણે ઘોડો મારી મુકયો. એટલામાં ખેમાને યાદ આવ્યું કે ભૃગુકચ્છની હકીકત કાકને કહેવી રહી ગઇ.

"ભટજી! બાપુ!—" તેણે બુમ પાડી, પણ કાકનું ધ્યાન હતું નહીં. તેણે તો ઘોડાના પડખામાં એડીઓ લગાવી ને તેની ગતિ વધારવાના પ્રયત્ન કરવા માંડયા.

પ્રકરણ ૨૭ મું

જેમાં કાક કેમ આવી ચઢયો તે સમજાય છે

કાક જયસિંહ પાછળ કેમ પડયો તે જોઇએ.

રા ખેંગારને વીદાય કરી કાક આરામ લેવા ઉપર અગાશી પર ગયો. તેનું મગજ પણ જરા અશાંત હતું. ભાવિના ભણુકારા તેને વાગી રહ્યા હોય એવું લાગ્યું. થોડીવાર તેણે વિચાર કર્યો અને પછી તેને ઉંઘ લાગી.

તે કેટલીવાર ઉંઘ્યો તેનો તેને ખ્યાલ રહ્યો નહીં. પણ જેવો જાગ્યો તેવો તે બેઠો થઇ ગયો, અને કાન માંડી સાંભળી રહ્યો. મેંદરડા આગળ તો તોફાન ચાલુજ હતું પણ જાણે ગઢમાં કૈંક થતું હોય એવું લાગ્યું. શું થતું હતું તે સમજાયું નહીં, શાનો અવાજ હતો તે કળાયું નહીં, ક્યાંથી આવતો હતો તે પણ જણાયું નહીં. તેણે તરત શસ્ત્ર સજ્યાં અને તે ગઢ તપાસવા નીકળ્યો.

તે મહેલમાંથી નીકળી, ગઢ પર થઇ, મોટા દરવાજા તરફ ઝપાટાબંધ ચાલ્યો. એકદમ તેને ગીરનારી બારી તરફથી ગુમરાણ સંભળાયું; "જય જય" ઘોષ સંભળાયા. વહેમ પડયો—શું પટ્ટણીઓ ગઢમાં પેઠા!

તે એકદમ ગુમરાણ તરફ જવા ફર્યો ને સામેથી પચ્ચીસેક માણસો આવતાં તેણે જોયાં. આ માણસો સોરઠી નહોતા.

"કોણ છે?" તેણે બુમ મારી.

તેના જવાબમાં પેલા માણસો તેના પર તુટી પડયા. કાક તરત ચેતી ગયો કે પટ્ટણીઓએ ગઢ લઇ લીધો. તેણે જોયું કે આ માણસોની સામે થવામાં કૈં માલ નહોતો, એટલે તે નિરાધાર બની, પકડાઇ ગયો. તેમાંથી કોઇએ તેને ઓળખવાની તસ્દી લીધી નહીં, અને તેણે પોતાને ઓળખાવવાની પરવા કરી નહીં. શું સ્થિતિ છે તે બરોબર જોયા વિના કૈં પણ કરવું તેને ઠીક લાગ્યું નહી. કઇ રીતે અહીંઆંથી છુટી,

ખેંગારને આપેલું વચન પાળવા તે રાણકદેવી ને કુંવરોને બચાવી શકે તેના ઘાટ તેણે ઘડવા માંડયા.

પેલા માણસો મોટે દરવાજે ગયા ને તેના ચોકીદારોને પકડી ઝબ્બે કરી દરવાજાનો કબજો લીધો. પકડેલા સૈનિકોને પણ કાકની જોડે બેસાડયા. કાક બેઠાંબેઠાં બધા પટ્ટણી સૈનિકોને ધ્યાનથી જોવા માંડયા. એટલામાં એમના નાયકનો તેણે અવાજ સાંભળ્યો ને તેને ઓળખ્યો. તેનો ખેમો નાયક આ ટુકડીનો ઉપરી હતો!

ખેમો નાયક તેની આગળથી ગયો એટલે તેણે બુમ મારી: "અરે ખેમા નાયક! હું તો સોરઠીઓનો પણ કેદી ને પટ્ટણીઓનો પણ કેદી ?"

ખેમાએ તેના માલીકનો અવાજ ઓળખ્યો. ને મરેલા માનેલા ભટરાજને અહીંઆં જોઇ તે હર્ષઘેલો, "કોણ મારા ભટરાજ!" કહી હાથ લંબાવી દોડતો આવ્યો.

"પણ કોઇ મારા હાથ છોડશે કે નહીં" કાકે હસીને કહ્યું.

"ગધેડા!" ખેમા નાયકે જે સૈનિકે કાકના હાથ બાંધ્યા હતા તેને આ પ્રાણિનો ઇલ્કાબ આપ્યો અને તેનાં લક્ષણ યાદ લાવવા એક લાત મારી. "લાટનો થઇ ભટરાજને ઓળખતો નથી?" ખેમાએ કાકના બંધ છોડયા, અને કાક ખેમાને ભેટયો.

"તું તો ઘણો વિશ્વાસુ થઇ ગયો છે?

"હા."

"અહીંઆં કયાંથી?"

"બારીએથી છાનામાના આવ્યા છીએ."

"કોણ કોણ?"

"મહારાજ દંડનાયક પરશુરામ, ને પેલો પરમાર."

"કેટલા જણ છો?"

"ચારસેં એક."

"કયારના આવ્યા છો?"

"ચારેક ઘડી થઇ હશે."

કાકને નીરાંત વળી. જો પટ્ટણીસૈન્ય ચારેક ઘડી પહેલાંજ આવ્યું હશે તો તો ખેંગાર ગઢ છોડી ક્યારનો બહાર પડી ગયો હશે.

એટલામાં એક સૈનિક ખેમા પાસે દોડીને આવ્યો: "નાયક! નાયક! બહાર માણસો આવ્યા છે."

ખેમો ને કાક ઝપાટાબંધ દરવાજા પાંસે ગયા ને આખ બારીથી જોયુ. ચારસે પાંચસે સૈનિકો આવી લાગ્યા છે.

"કોણ છે?" ખેમાએ બુમ મારી.

"જય સોમનાથ!" બહારથી બુમ પડી.

"ત્રિભુવનપાલ મહારાજની જય!" એક બે સૈનિકોએ ઘોષ કર્યો.

"કોણ મારા મહારાજ!" કાકે કહ્યું. "જય સોમનાથ! ત્રિભુવનપાલ મહારાજની જય! ખેમા દરવાજો ઉઘાડ અલ્યા એ! પેલી તરફ ખુણામાં મશાલ હશે તે ચેતાવ."

તરત દરવાજા ખુલ્યા. મશાલો ચેતી, અને ત્રિભુવનપાલ મંડલેશ્વર ને લીલાદેવી અને તેની સાથેનાં માણસો દાખલ થયાં.

જયસિંહદેવ મહારાજની ગોઠવણ તો એવી હતી કે ત્રિભુવનપાલ ને લીલાદેવીની ટુકડીએ મોટી ચોકી પર પાછળથી છાપો મારવો, કે જેથી મેંદરડેથી આવતા લશ્કરને સહાય મળે; અને આથી સવાર સુધી લીલાદેવી પણ જુનાગઢમાં આવી શકે નહીં.

પણ મુંજાલમહેતા ગમે તેટલી ખાત્રી આપે તોપણ તે તેના પતિને વધારે સારી રીતે ઓળખતાં હતાં. લીલાદેવી એમ ગાંજ્યાં જાય એમ નહોતાં. જેવાં એ મહારાજથી છુટાં પડયાં કે એમણે ત્રિભુવનપાલને મોઢે મહારાજ વીશે ચિંતા દર્શાવવા માંડી, રખેને ખેંગાર હરાવે, મારી નાંખે વગેરે ભય પલેપલે વધતો ગયો અને આ ચિંતા દરેક પલે એટલી વધતી ગઇ કે આખરે એમની સૂચનાને આધીન થઇ ત્રિભુવનપાલે મોટી ચોકી તરફ જવાનું માંડી વાળ્યું, અને આ ટુકડી મોટા દરવાજા તરફ વળી.

તેમને ખાત્રી હતી કે જો બધું સમે-સુતરે ઉતર્યું હશે તો મોટો દરવાજો પટ્ટણીઓના કબજામાં હશે.

પણ અત્યારે કાકને મોટે દરવાજે જોઇ તેમના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. ત્રિભુવનપાલ તો તેને કોટેજ વળગી ગયા. લીલાદેવીની આંખો હસુંહસું થઇ રહી.

"કેમ મહારાજની શી ખબર?" લીલાદેવીએ પુછ્યું.

"મને ખબર નથી." કાકે કહ્યું, "મને તો પહેલાં પટ્ટણીઓએ પણ પકડયો. મારા નશીબમાં તો કેદજ પકડાવાનું લખ્યું લાગતું હતું. એટલામાં આ બેમો મળ્યો ને મને છોડાવ્યો."

"ચાલો ત્યારે મહારાજને શોધી કાઢીએ." લીલાદેવીએ કહ્યું."

"ચાલો." કહી કાક, ત્રિભુવનપાલ ને લીલાદેવીએ માણસો સહિત, જે દિશામાં રમખાણ સંભળાતું હતું તે તરફ દોડવા માંડયું.

એ બધાં જ્યાં યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું ત્યાં કેમ પહોંચ્યાં એ તો આપણે જોઇ ગયા. પણ ત્યાં પહોંચ્યા એટલે કાકે વિચાર્યું કે હવે આ તોફાનમાંથી સટકી જઇ, રાણકદેવી અને તેના કુંવરોને કોઇ ઠેકાણે, મુકી આવવા. મોટે દરવાજે બેમો ચોકીદાર હતો એ પણ એક નીરાંત હતી. આ કારણથી પહેલાં તો તેણે સંગ્રામમાં ઝુકાવ્યું; ને પોતાની હાજરી જણાય એમ જયઘોષણા કરી. એટલામાં મશાલો હોલવાઇ ગઇ ને હતો તેવો અંધકાર છવાઇ રહ્યો. તરત કાક યુદ્ધમાંથી છુટો થયો ને તે દોડતોદોડતો રાજમહેલે ગયો.

રાજમહેલ શાંત અને અંધકારગ્રસ્ત હતો. શું પટ્ટણી વિનાશકતા મહેલ પર ફરી વળી? તે અંદર પેઠો. બધા દ્વારપાળો ત્રાસીને નાસી ગયા લાગતા હતા, તે સાવચેતી રાખી રણવાસમાં ગયો, એક બારણા આગળ તેને પગે માણસ અથડાયું. તેણે તરત ચકમક કાઢી કાકડો ચેતાવ્યો. અને બે માણસો મરેલાં પડેલાં જોયાં. કાકને ફીકર થઇ. તે તો ધારતો હતો કે જયસિંહદેવ મહારજ યુદ્ધમાંજ હતા; પણ એમની પધરામણી રણવાસમાં તો નહીં થઇ હોય?

તે અંદરના ખંડમાં ગયો ત્યાં ભીંત પર દીવેલનો દીવો બળતો હતો. ખંડ નિર્જન લાગ્યો—પણ ધ્યાનથી જોતાં બે કુંવર ત્યાં ભોંયપર પડયા હતા. ગોખલામાં બેઠેલાં અંબાભવાની, ધીના દીવાના ચંચળ તેજમાં જાણે સજીવ હોય તેવાં, આ ભયંકર નિર્જનતાને ક્રોધથી જોઇ રહ્યાં હતાં.

"હાય હાય! હું મોડો પડયો," કાક બોલ્યો ને પેલા બે છોકરાને તપાસવા બેઠો, તેમને તપાસતાં તેનું મોં ઉતરી ગયું. બંને કુવરો મરી ગયા હતા.

કાકને ક્રોધ ચઢયો. અધમતા, ક્રૂરતા, વિનાશકવૃત્તિની પણ હદ થઇ ગઇ તેને લાગી. માતાને વશ કરવા તેના પુત્રોને ઠાર કરનાર પ્રણયીનો રાક્ષસી સ્વભાવ કેવો હોવો જોઇએ ? આ તેનો ધણી; આ તેનો રાજા; આને સેવતાં તેણે જીવન ખોયું ! તેને પોતાના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો. આ નરાધમને શિક્ષા કરવાને તે આતુર થઇ ગયો.

"કોઇ છે કે ? એતો હું-કાક. કોઇ છે કે ?" જવાબમાં એજ શબ્દોનો પ્રતિશબ્દ આવ્યો. બધાજ ગભરાટમાં કયાંઇ ભરાઇ ગયા હતા.

"અરે ભોળાનાથ ! સોરઠના ધણીના આ હાલ ? અંબામા ! તું પણ શું બેઠીબેઠી જોયા કરે છે ? આ તારો ન્યાય ?"

કાકને ત્યાં વધુ વખત રોકાવું દુરસ્ત લાગ્યું નહીં. તેણે એક નજર કુંવરો તરફ નાંખી ને સ્મશાનથી પણ ઘોર એવા ખંડમાંથી અંદરના ખંડમાં તે ગયો. ત્યાં પણ કોઇ નહોતું. જયસિંહદેવજ આવી ગયા એ તેને ચોક્કસ લાગ્યું અને તે રાણકને પણ ઉપાડી ગયા હોવાજ જોઇએ. નહીં તો આમ કુંવરોને મરેલા નાખી દેવડી જાય નહીં. દેવડીને કયાં શોધવી ? જયસિંહદેવ એને અહીંઆં રહેવા દે એવા કાચા નહોતા.

તેણે ધ્યાનથી જોયું તો એક જગ્યા પર લોહીથી ખરડાએલી નાગી તરવાર સીધી રાખેલી હોવાથી ત્યાં લોહીનું ખાબોચીઉ થયું હતું અને ત્યાંથી પછી એ તરવારમાંથી પડતાં ટીપાં બહાર નીકળતાં હતાં. તે બહાર નીકળ્યો ને આગલા ખંડમાં મરેલો પડેલો બીજો અનુચર જોયો. તેણે ધ્યાનથી જોયું તો એ તરવાર ભોંય પર રાખી ધસડવામાં આવી

હતી. ધ્યાનપૂર્વક એ તરવારે મુકેલાં ચિહ્નો જોતો તે બહાર નીકળ્યો. ત્યાં આગળ દૂરથી તેણે એક જણ પડેલો જોયો. કાકે જઇ તેને જોયો ને ઓળખ્યો. દેશળદેવનું ધડ ને માથું જુદાં થઇ પડયાં હતાં.

"દુષ્ટ! તું પણ ઠીક મુઓ" કાકે દાંત પીસી કહ્યું. એક સાંઢણી ત્યાંજ આગળ બેઠી હતી એમ તેને લાગ્યું. "મને લાગે છે કે જયસિંહદેવ પલાયન થઇ ગયા. કયાં જાય? દેવડીને લઇ વંથળી તો શું મોઢું લઇને જાય? લાવ મોટે દરવાજે તપાસ કરું."

તે તરત ઘોડારમાં ગયો ને એક પાણીદાર ઘોડો છોડી પલાણ્યો ને મોટે દરવાજે ગયો. ત્યાં એમા જોડે શી વાતચીત થઇ તે આપણે જોઇ ગયા.

પ્રકરણ ૨૮ મું

"જય સોમનાથ"

ત્રિભુવનપાલના માણસો આવ્યા ને સોરઠીઓનું આવી બન્યું. હવે સામા પડવાની વાત નહોતી, પણ કયે રસ્તે સોરઠીઓ વીણીવીણી ઠાર કરાય તે વાત હતી. 'રા ખેંગારની જય' કે 'જય અંબે' કરતાં 'જય સોમનાથ'ની ઘોષણા ત્રણગણી વધારે થતી. ઘણી વખત તો પટ્ટણીઓ એક બીજા સાથે અથડાઇ પડતા તે એક બે ઘા માર્યા પછી પોતાના માણસોને ઓળખતા.

પણ સોરઠીઓ અદ્દ્ભુત પરાક્રમો દાખવી રહ્યા હતા. દરેક જણ બધી દિશામાં ઘુમતો, અને સચોટતાથી દુશ્મનના પ્રાણ લેતો. ઘણી વખત પડેલો સોરઠી ઉભો થઇ લડવા લાગતો; કોઇ વખત સુતોસુતો કોઇક સોરઠી જરાક ઉંચો થઇ ઉભેલા પટ્ટણીના પગ કાપી નાંખતો. જ્યાં ને ત્યાં શબોના ઢગ થઇ ગયા.

ખેંગારે લઢતાંલઢતાં પણ પટ્ટણીઓના નવા સૈન્યને આવતાં જોયું; ને તેના બાહુમાં નવું ઝનુન આવ્યું. તેને આખે અંગે રુધિર વહેતું

હતું. તેણે અનેક વાર હાથ બદલ્યા હતા; તે કેટલીએ વાર પડીને બેઠો થઇ ગયો હતો. પણ તેની વીરતાએ હદ વાળી. તેનું ભાન જવા માંડયું પણ તેના હાથ અટકયા નહીં.

એકજ વૃત્તિ તેને રહી—વિનાશ કરવાની. તેનુ મગજ બીજું કે કામ કરતું અટકી ગયું.

જાણે એક પ્રચંડ કાળા વાસણમાં માણસો ખદબદતાં હોય એવો તેને ભાસ થતો ગયો. અંધકાર વલોવાતો હોય, શસ્ત્રધારી પુરુષો તેમાં ઉપરતળે થતા હોય, અને એ બધું ગોળ ને ગોળ જાણે ફરતું હોય એમજ તેને લાગવા માંડયું. આ ચક્રાકાર પ્રવૃત્તિનો પોતે મધ્યબિંદુ હતો; એ ફરતો તેમ બધાં ફરતાં

પણ એ બધા શું કામ ફરતા તે પણ એને યાદ રહ્યું નહીં. બધા ફરતા નહોતા પણ ગોળ ને ગોળ નાચતા હતા. બધાને તાન આવ્યું હતું. કોઇને કોઇની પરવા નહતી. પોતે બધાથી વધારે જોરથી નાચતો હતો ને 'જય અંબે' 'જય અંબે' પોકારતો હતો. પોતાને કેટલા હાથ હતા તે પણ તેને યાદ ન રહ્યું પણ પોતાના ધડ કે હાથ ચકરચકર ફરતા હતા.

ધીમે ધીમે તેના મગજ આગળથી અંધકાર ખસી ગયો. લાલ ને પીળાં વાદળાં દેખાવા માંડયા. તે રંગબેરંગી વાદળાં ઉંચાંનીચાં થઇ થઇ નાચવા માંડયાં. તે રંગમાં અત્રારનવાર ધોળી વીજળીઓ જાણે ઝબુકતી ને બધું ચકરચકર ફરતું. તે પોતે પણ જાણે એ વાદળો પર નાચતો હોય એમ લાગ્યું. પોતે ભોંય પર પગ પણ મુકતો હતો કે કેમ તે તે વીસરી ગયો.

વાદળાં રાતાં થયાં, ઘેરાં થયાં, તેની આંખે માત્ર લાલજ રંગ દેખાયો. તે લાલ રંગ નાચ્યાજ કરતો. તેમાં કાળી વાદળીઓ આવવા માંડી. પણ તે તો નાચ્યેજ ગયો. તેને કાને ધબકારા—મોટા વીજળીના કડાકા જેવા સંભળાયા કર્યા. તેને જાણે કોઇનો અવાજ, પોતાનો હોય તેવો 'જય અંબે' ગર્જતો સંભળાયો. તેને હસવું આવ્યું—

એકદમ લાલ વાતાવરણમાં સફેત મૂર્તિ દેખાઇ. તેણે તેને ઓળખી. એ સ્ત્રીની હતી. એ કોણ હતી? એને ઘણી પરિચિત હતી. એની તે પ્રાણ હતી. ઓળખી—એ તેની રાણક-સતી! તે કયાંથી આવી, કેમ આવી એ ગુંચવાડો થયો. તે સતી હતી. તેની મોટી આંખો ગર્વમાં જોઇ રહી હતી "સતીનો જય" "જય અંબે" તેણે પોકાર કર્યો. પોકાર બહુજ દૂરથી આવતો સંભળાયો. પણ છતાં તે તો જાણે નાચતોજ ગયો.

રાણક શ્વેત રંગની હતી તે ઝાંખી થવા માંડી. વાદળાં રાતાં હતાં તે કાળાં પડવા માડયાં. છતાં તેણે તાકીતાકીને જોયું, ને નાચતોજ ગયો. તેણે 'જય અંબે'નો પોકાર કરવા માંડયો, પણ ગળામાં કૈં નડયું. તે ખંખારવા ગયો ને 'સતીનો જય' કરીને બોલ્યો.

એકદમ વાદળાં ને મૂર્તિ,—આખું દશ્ય ડામાડોળ થવા માંડયું, ઉંધુંચતું થઇ ઉઠયું. તે તેને સીધું કરવા ગયો. તો તે કાળું થતું ગયું. એકદમ—કૈં નડયું. બધું ગોળગોળ ફર્યું. તેણે બુમ મારવા પ્રયત્ન કરવા માંડયો, પણ થયો નહીં—ને અંધકાર પ્રસરી ગયો.

ખેંગાર ભોંય પર પડયો. થોડીવારે તે ભાનમાં આવ્યો ને ઉઠવા ગયો. એક લાલ વીજળીનો ઝબકારો થયો—ને અંધકાર પ્રસરી ગયો. તે પાછો પડયો—એચાર શબોએ રચેલી શય્યા પર. તેના મુખમાંથી લોહી નીકળ્યું ને તેના પ્રાણ ગયા.

દગલબાજીનો ભોગ થઇ આમ જુનાગઢનો છેલ્લો સ્વતંત્ર રા પડયો. ચુડાસમા કુલનો મુકુટમણિ એ મધ્યકાલીન ગુજરાતની વીરતાનો અપ્રતિમ પ્રતિનિધિ તો હતોજ. પણ એની ભલમનસાઇ ને સ્મરણો શતાબ્દિઓ સુધી લોકહૃદયમાં વસી રહ્યાં છે. એનું ઔદાર્ય જે ન કદી ખુટતું ને ન કદી બદલાતું; એનું શૌર્ય જે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પાટણની સર્વભક્ષી સત્તાથી પણ ન ઘટયું કે ન પાછું હઠયું; એનું ગૌરવ, જેણે દારિદ્ર, નિરાધારી, ને વિપત્તિમાં પણ સોરઠનાં માન ને મહત્તા ટકવી રાખ્યાં; એનો ટેક, ગિરનાર સમો અડગ, જેણે ઘેરાઇ

રહેલી મુશ્કેલીઓમાં પણ એના ચારિત્ર્યને નિષ્કલંક રાખ્યું; એનાં સ્વદેશદાઝને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ જેણે જીવનને વિશુદ્ધ રાખવા તેને આપદ્દયજ્ઞમાંજ હોમી દીધું–આ બધાં મધ્યકાલીન હીંદુની વીરકથામાં પણ એને અગ્રગણ્ય સ્થાન અપાવે છે. રજપુતાનાના રજપુતવીરોમાં, મેવાડના શૂરા મહારથીઓમાં પણ એની સરસાઇ કરનારા ભલે કોઇ મળે, એને વીસરાવનાર કોઇ જડતો નથી. કરુણાત્મક ભવ્યતામાં એને વીસરાવનાર જોવા હઝારો વર્ષની ઇતિહાસયાત્રા કરી, ભારતકાલના અસ્પષ્ટ જીવનમાં વીરોમાં વીર, દાતામાં દાનેશ્વર–ટેકવાળામાં પણ ટેકીલો, પાપસૃષ્ટિમાં પણ પુણ્યધામ સરખો, અસ્વાભાવિક માતાથી માંડીને તે અન્યાયી ગુરુ સુધી બધાની અનુદારતાએ રચેલા પ્રતિકૂલ સંયોગો સામે સમરાંગણમાં સતત મચ્યા રહેતા દાનેશ્વરી કુંતીપુત્ર કર્ણ સુધી જવુ પડે એમ છે.

ખેંગાર સાથે જુનાગઢનો ટેક ગયો; સોરઠનું સ્વાતંત્ર્ય ગયું; માત્ર શૌર્ય પર રચાએલી સત્તાની ભાવના ગઇ—અને એની પાછળ અમર કીર્તિ, રડતી રૈવત ને સતી રાણકને મુકતો ગયો...........

ધીમેધીમે 'જય અંબે' ની બુમો છુટી છવાઇ થવા માંડી, ને પછી તો માત્ર નામની સંભળાવા માંડી. ઘણી વખત 'જય સોમનાથ' ની બુમ પાડનાંજ યોદ્ધાઓજ સામાસામી અથડાવા માંડયા. છતાં રખેને સોરઠીઓ કૈં દાવ ખેલે એવી બીકે પટ્ટણીઓ ફર્યાજ કર્યા.

" મહારાજ! લીલાબા! પરશુરામ! ત્રિભુવનપાલ! જગદેવ! બધા છો કે? પટ્ટણીઓ જીત્યા લાગે છે. બોલો જય સોમનાથ!"

"જય સોમનાથ'ની ઘોષણા ચારે તરફ ગાજી રહી. "મહેતાજી, હું પરશુરામ," "હુ લીલાદેવી" એક ઓટલા પર બેઠાંબેઠાં રાણીનો અવાજ આવ્યો. "હું જગદેવ!"

"મામા!" એક ખુણેથી ત્રિભુવનપાલનો અવાજ આવ્યો. "હું જીવું છું પણ મારો પગ ઘવાયો છે, ને મારા પર ત્રણ મુડદાં પડયાં છે. ગભરાશો નહીં."

"મહારાજ! અમે બધા પટ્ટણીજ છીએ" જીવતા રહેલા સૈનિકોએ બુમ પાડી.

"પણ મહારાજ ક્યાં?" પરશુરામે કહ્યું.

"મહારાજ! મહારાજ!" મુંજાલે બુમ પાડી.

"ને કાક ક્યાં?" લીલાદેવીએ પુછ્યું.

"કાક! કાક!" પરશુરામે બુમ પાડી.

"ક્યાં ગયા અલ્યા સૈનિકો! જાઓ મશાલ લઇ આવો." મુંજાલ મહેતાએ હુકમ કર્યો.

થોડાક સૈનિકો મશાલ લેવા દોડ્યા. એટલામાં એક ભોંય પડેલો સોરઠી અકૂદ્ધો ઊભો થયો ને મુંજાલ મહેતાને તરવારનો ફટકો માર્યો ને બોલ્યો 'જય અંબે.' બીજી પલે મહાઅમાત્યે તરવારથી ભોંય સાથે તેને જડી દીધો. ને 'જય સોમનાથ' મંત્રીએ કહ્યું. "તે પણ ઠીક મરતાંમરતાં મને ઘા કર્યો. ગભરાશો નહીં. જરાકજ વાગ્યું છે. હું પેલે ઓટલે બેસું છું."

એટલામાં રાજમહેલના ચોક આગળના એક ઘરની બારીએથી લાલ ધુમાડો નીકળ્યો; ને થોડીવારમાં ઘરના છાપરામાંથી ભડકો ભભુકી રહ્યો, ચારે તરફ લાલ પ્રકાશ થઇ રહ્યો. કોઇએ ઘર ચેતાવી મુકયુ હતું. એક ઘર લાગ્યું ને તરત બીજું લાગ્યું ને ચોમેર ઝળાઝળાકાર થઇ રહ્યું.

તે પ્રકાશમાં રણક્ષેત્ર કારમું દેખાઇ રહ્યું. સાતસેં આઠસે મુડદાં એકમેક પર, ગમે તેમ પડયાં હતાં. અવારનવાર વેદનાની બુમો સંભળાતી. રુધિરથી રંગાએલા બસેં એક પટ્ટણીઓ જાણે પ્રેત લોકમાંથી પાછા ફર્યા હોય તેમ ધીમેધીમે એક પાસ આવતા હતા. યુદ્ધમાં વૃદ્ધ થએલા સૈનિકો પણ આ દૃશ્ય જોઇ કાંપી ઉઠયા.

"પરશુરામ! ઉઠો. પાણીની તજવીજ કરો કોઇએ ગામ ચેતાવ્યું છે." મુંજાલ મહેતાએ પગે પાટો બાંધતાં બુમ મારી.

સશક્ત સૈનિકોને પરશુરામે વાવ તરફ મોકલ્યા. અને ઘરોમાં ભરાઇ રહેલાં બૈરાંછોકરાં ગભરાતાં કોલાહલ કરતાં, ઘરની બહાર નીકળ્યાં. મુંજાલ મહેતા લંગડાતા તેમની પાસે ગયા.

"કોઇ ગભરાશો નહીં. જુનાગઢમાં જયસિંહદેવ સોલંકીની આણ ફરે છે. બધા નિર્ભય થઇ જાઓ. ચાલો આગ હોલવો. પરશુરામ! તું આગ હોલવ. પરમાર! તું મશાલ લાવ, જલદી કર ને મહારાજ અને કાકને ખોળી કાઢ"

બધાએ ઝપાઝપ મુગે મોઢે આજ્ઞા પાળવા માંડી. સ્ત્રીઓએ ઘરમાંથી પાણી આણવા માંડયું; પટ્ટણી સૈનિકોએ વાવમાંથી પાણી આણ્યું ને આગ છાટવાનો પ્રયાસ ચાલુ થયો; ગામના કેટલાક રહ્યાસહ્યા માણસો આગની બીકે આવી પહોંચ્યા. તેમને તરત પટ્ટણીઓએ પકડી પકડી બાંધવા માંડયા.

એટલામાં ખેમો નાયક મશાલો લઇને આવી પહોંચ્યો. "કોણ ખેમા?" મુંજાલ મહેતાએ કહ્યું. "તું કયાંથી આવ્યો."

"હુ મોટે દરવાજે ચોકી કરું છું."

"તુ ને પરમાર આ મુડદાં જોવા માંડો, મરેલા ને જીવતાને જુદા કરો. સૈનિકો ચાલો જલદી કરો, મહારાજ ને કાક બે જડતા નથી. પરમાર જલદી કરો!" મુંજાલે કહ્યું.

"બાપુ! એક વાત કહું?" ખેમાએ મુંજાલ પાસે આવીને કાનમાં ધીમે રહીને કહ્યું. "એમાંથી એકેની શોધ કરવાની જરુર નથી."

"કેમ?"

"મહારાજ ગામબહાર ગયા છે. ને કહેતા ગયા કે તમને મારે કહેવું કે એ વંથળી ગયા છે."

"વંથળી! શા માટે?"

"મને શી ખબર?"

"—ને કાક?"

"ભટરાજ ઘોડે બેસી પાછળ નીકળ્યા છે."

મુંજાલ ચકિત થયો. "બંને સાથે ગયા?"

"ના બાપુ! પહેલાં મહારાજ ગયા."

"ઘોડા પર?"

"ના. સાંઢણી પર."

"કેટલા જણ હતા?"

ખેમો ધુંચવાયો.

"ગભરા નહીં; જે હોય તે સાચું કહે."

"એક ભૂત હતો ને એક બેભાન સ્ત્રી હતી."

મુંજાલ મહેતાની આંખ ચમકી રહી.

"ખેમા! એક સાંઢણી તૈયાર કર. હું હમણાં આવું છું." તેણે ધીમેથી કહ્યું ને પછી મોટેથી તેણે પરશુરામને કહ્યું; "પરશુરામ! મહારાજ જરા વંથળી ગયા છે. હું પણ જાઉં છું તમે જુનાગઢ કબજે કરીને આગ હોલવો. હું સવારે પાછો આવીશ. જોજો સોરઠીઓ દગો નહીં દે. લીલાબા! આમ આવો તો" મુંજાલે કહ્યું.

લીલાદેવી મુંજાલ પાસે આવ્યાં. મુંજાલે તેને ધીમેથી કહ્યું: "તમે મારી સાથે ચાલો."

રાણી ચેતી ગઇ અને મુંજાલ જોડે જવા તૈયાર થઇ.

મુંજાલ અને રાણી ધીમેધીમે મોટે દરવાજે ગયાં. ત્યાં સાંઢણી તૈયાર હતી તેના પર બંને ચઢયાં.

"ખેમા! મહારાજ કયે રસ્તે ગયા?"

"આ પેલે રસ્તે."

"એ કયાં જાય છે?"

"મેં અહીંઆંના માણસોને પુછ્યું છે, એ રસ્તો વઢવાણ જાય છે."

"અહં, મને વંથળી લઇ જાય એવો માણસ આપ."

"બાપુ! સાંઢણીવાળો સોરઠી છે, પણ રખેવાળ આપણો છે. એ બધા રસ્તા જાણે છે."

"વારુ ચલાવ જોઉં!" મુંજાલે કહ્યું અને સાંઢણી ચાલી,

ગામ બહાર નીકળ્યા પછી મુંજાલે ધીમેથી રાણીને કહ્યું: "બહેન શીકાર છટકી ગયો."

"કેમ?"

'રાણકને લઇ મહારાજ જતા રહ્યા"

"એમ?" તિરસ્કારથી લીલાદેવીએ કહ્યું.

"હા. હરકત નહીં. હું એને પાતાળમાંથી શોધી કાઢીશ. હમણાં તો વંથળી જઇ મીનળબાને ખબર આપીએ, ને મહારાજા ગયા છે તે વાત ઢાંકેલી રહે તેની પેરવી કરીએ."

"મહેતાજી! તમે આ લોકોને ક્યાં સુધી ઢાંક્યા કરશો?"

"જીવીશ ત્યાંસુધી. હુ ગમે તેવો પણ પાટણનો ચાકર ને?" હસીને મુંજાલે કહ્યુ.

પ્રકરણ ૨૯ મું

જેમાં એક ભાવિ મહાપુરુષની પહેલી વાર ઓળખાણ થાય છે

મહારાજાની આજ્ઞાથી બનતી ઉતાવળે હમીરે સાંઢણી દોડાવી.

હમીરના તો હાંજાજ ગગડી ગયાં હતાં. જુનાગઢનું પતન, ખેંગારની ને તેના ધણી દેવળદેવની અવદશા, જયસિંહદેવ જેવા મહાપ્રતાપી મહારાજનું સાન્નિધ્ય, અને બાબરા જેવા અમાનુષી ને ભયંકર જીવની સોબતથી એ એવો ગભરાઇ ગયો કે પાછળ જોયા વિના એ હાંકેજ ગયો.

સવાર પડતા બેભાન રાણકને જયસિંહદેવને આપી બાબરો સાંઢણી પર પાછળથી ઉંધે માથે રહ્યો. બાબરાના જોડે કોઇપણ પરિચયમાં ન આવે માટે દિવસના એને બધાથી દૂર રાખતા; અને ન છુટકે સાથે લેવો પડે તો તે ઉંધું માથું રાખી પડીજ રહેતો.

સવાર પડતાં એક નાના ગામ આગળ સાંઢણી રાખી ઝાડ નીચે બધાં ઉતર્યા. હમીર મહારાજને માટે થોડુંઘણું રાંધવામાં પડયો. અને મહારાજે પાણી છાંટી રાણકને ભાનમાં આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મહામહેનત કર્યા પછી રાણક ભાનમાં આવી. જેવી તે ભાનમાં આવી તેવી તે દૂર જઇ બેઠી ને માથું પકડી, ગઇ રાતની કારમી બીના યાદ કરવા લાગી. તેનું મોઢું કરમાઇ ગયું હતું.

"મને ક્યાં લઇ જાઓ છો?" તેણે ભાવહીણા અવાજે પુછ્યું.

"વઢવાણ. આપણે ત્યાં પરણીશું."

"શું કરવા નકામાં ફાંફાં મારો છો?"

"કેમ"

"જ્યાં લઇ જશો ત્યાં મારો તો એકજ રસ્તો છે"

"શો?"

"મારા રાનો." તેની આંખોમાં આંસુ નહોતાં પણ તેથીએ વધારે શોકદર્શક શુષ્કતા હતી.

"રાણક! ઉતાવળી થા માં. આપણે વઢવાણ જઇ નીરાંતે વાત કરીશું."

રાણકે જવાબ ન આપ્યો. ત્યારથી તે મુંગી થઇ ગઇ. તેણે ખાવાની ના પાડી. તે મુંગે મોઢે સાંઢણી પર ચઢી અને હમીરે સાઢણી હાંકી મુકી.

થોડીક વારે પાછળ ઘોડાના જેવાં પગલાં સંભળાયાં. મહારાજે હમીરને સાંઢણી ઉભી રાખવાનો હુકમ કર્યો. સાંઢણી ઉભી રહી ને રાજાએ કાન માંડયા, પણ તે ઘોડાનાં પગલાં આ તરફ આવતાં હતાં કે નહીં તે સમજાયું નહીં; અને પછી પગલાં સંભળાતાં બંધ થઇ ગયાં. માત્ર ભણકારજ હશે એમ માની મહારાજે સાંઢણી દોડાવી મુકવાનો હુકમ કર્યો.

સાંજના પાછો તેમણે થોડોક થાક ખાધો. અવારનવાર પટ્ટણી થાણાં રસ્તામાં આવતાં; પણ પાટણના રાજાનો સંદેશો લઇ જાઉં છું એમ બાનું આપતાં રસ્તો મોકળો થઇ જતો.

[illegible] ચંદ્રમાના અજવાળામાં પણ તેમણે મુસાફરી જારીજ રાખી. અવારનવાર રાજાને ઘોડાનાં પગલાંના ભણકારા વાગતા પણ તેણે તેની પરવા કરી નહીં. ચંદ્રમા આથમવા આવ્યો ને તે વઢવાણ આવી લાગ્યા.

મહારાજની આજ્ઞાથી હમીરે બારીમાંથી ચોકીદારને બોલાવ્યો.

"કોનું કામ છે?"

"વિજયધવલ ગઢવીને બોલાવ" મહારાજે આજ્ઞા કરી.

"કોણુ છો તમે?"

"જયસિંહદેવ સોલંકી."

ચોકીદાર સ્તબ્ધ થયો, અને બોલ્યા વિના ગઢવીને બોલાવવા ગયો. થોડી વારમાં બળતી મશાલના ભોભ્ભા સાથે વિજયધવલ ગઢવી આવી લાગ્યા.

"ગઢવી! બારણાં ઉઘાડ. મને ક્યાંસુધી આમ ઉભો રાખવો છે?" મહારાજાએ બુમ મારી. વિજયધવલે બારી ઉઘાડી જોયું, અને મહારાજને ઓળખી ચકિત થઇ ગયો. તેને કૈં બોલવું સુઝયું નહીં, એટલે તેણે એકદમ બારણાં ઉઘાડયાં.

"અમને રાજગઢમાં લઇ જા, ને મારા આવ્યાની ખબર બહાર ન પડે. ધ્યાન રાખજે."

"જેવી આજ્ઞા" કહી વિજયધવલ આગળ ચાલ્યો.

રાજગઢ પાસેજ હતો. તે નવું મકાન હતું. પણ અત્યારે ઘણાં ખરાં માણસો લઢવા ગયાં હોવાથી તેમાં અત્યારે કોઇ નહોતું. અંધારી રાત્રીમાં તે નાના પર્વત જેવું ઘેરું દેખાતું.

"અન્નદાતા!" વિજયધવલની જિજ્ઞાસા કેમે કરી દબાઇ નહી.

"કેમ?"

"આ કેમ છે?"

"ઠીક છે." રાજાએ તુચ્છકારથી જવાબ આપ્યો. વિજયધવલની હીંમત વધારે પુછવાની ચાલી નહીં.

"વિજયધવલ! રા પડયો ને જુનાગઢ લીધું."

"હેં!" ચકિત થએલા ગઢવીએ આમ આવેલા રાજા સામે જોતાં કહ્યું.

"હા." રાજાએ કહ્યું.

રાજગઢ આવી લાગ્યો ને ગઢવીના માણસોએ દરવાજા ઉઘાડી આપ્યા.

"હમીર! બાને અંદર જઇ બેસાડ, હું આ આવ્યો." મહારાજાએ આજ્ઞા કરી.

રાણકદેવી સાંઢણી પરથી ઉતર્યા પછી મુગે મોઢે રાજાની પાછળ ચાલ્યા કરતી હતી. તેના નિસ્તેજ મુખ પર એક જાતની નિશ્ચલતા છવાઇ રહી હતી અને જાણે વગર સ્વેચ્છાએ તે ચાલતી હોય એમ લાગતું હતું.

રાજાએ આજ્ઞા કરી એટલે તે યંત્રવત્ હમીર જોડે ઓટલો ચઢી અંદર ગઇ. સાથે એક મશાલચી અંદર ગયો. રાજા ગઢવી તરફ ફર્યા. "ગઢવી!"

"અન્નદાતા!"

"અહીંઆં કોઇ બ્રાહ્મણ છે?"

"બાપુ—"

"રાજગઢનો પુજારી નથી?" રાજાએ અધીરાઇથી પુછ્યું.

"અન્નદાતા!" હાથ જોડી ગઢવીએ કહ્યું; "અહીંઆં કોઇ નથી એટલે તે ગામમાં સુવા જાય છે; પણ જોઉં એનો કોઇ શિષ્ય હોય તો—"

જાણે ગઢવીના વાક્યનો જવાબ મળતો હોય તેમ એક દૂર આવેલી ખોલીમાંથી વેદોચ્ચાર આવ્યો—

चत्वारि शृंगात्रयोऽस्यपादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तसोऽस्य

"કોઇ બામણો દેખાય છે ખરો" રાજાએ કહ્યું. ગઢવી ત્યાંથી તે ખોલી તરફ દોડતા ગયા ને થોડી વારે એક ઉચા છોકરાને સાથે લઇ આવ્યા, રાજા એટલી વાર અધીરાઇથી ઉભા રહ્યા.

"અન્નદાતા! આ એક છોકરો છે."

નવો આવનાર હતો માત્ર પંદરેક વર્ષનો છોકરો. તેણે એક નાની પોતડી પહેરી હતી, અને શરીરે ભસ્મ કરી હતી, અને કપાળે ત્રિપુંડ હતું. ગઢવીનાં વચન સાંભળી તે અભિમાનથી હસ્યો. "છોકરો લાગ્યો તો મને લાવ્યા શા માટે?" ને

गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः

કોઇ સમજે એમ નહોતું છતાં આત્મસંતોષને ખાતર ઉમેર્યું.

"છોકરા!" અધીરા રાજાએ પુછ્યું; "કેવો બ્રાહ્મણ છે."

"કાન્યકુબ્જમાં મારો જન્મ છે."

"કૈ આવડે છે?"

ફરીથી તે છોકરો અભિમાનથી હસ્યો, "શું કામ છે?"

"ગઢવી! તમે જાઓ" રાજાએ વિજયધવલને આજ્ઞા કરી. સવાર પડે પાછા આવજો"

કૈં વિચિત્ર પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો એમ ગઢવીને સ્પષ્ટ લાગતું હતુ. પણ રાજાની આજ્ઞાનો અનાદર થાય એમ નહોતું એટલે ન છુટકે રજા લીધી.

"બામણ! તને લગ્ન કરાવતાં આવડે છે?"

"તમારે બ્રહ્મ કે ગાંધર્વ, પૈશાચ કે રાક્ષસી કઇ વિધિ જોઇએ છે તે કહોની."

"કોઇપણ ચાલશે. ચાલ."

"અરે અન્નદાતા!" જરા ઠંડે કલેજે છોકરાએ કહ્યું; "એમ ઉતાવળા કેમ થાઓ છો? આપ છો કોણ તે તો કહો."

"હું ગમે તે છું. તું ચાલ."

"આ આવ્યો. પણ તમને જેટલી પરણવાની ઉતાવળ છે, તેટલી મને તમને ઓળખવાની ઉતાવળ છે" છોકરાએ ઠંડે કલેજે કહ્યું.

"કેમ?" છોકરાની નફ્ટ બોલવાની રીતથી વિસ્મય પામી રાજાએ કહ્યું.

"હું યોગ્ય દક્ષિણા વગર આપની ઉતાવળે કૈં કરાવતો નથી. તમે ઉતાવળમાં છો ને કોઇ મોટા માણસ લાગો છો."

"તારે શું જોઇએ છે?" ગુસ્સામાં મહારાજે કહ્યું.

"આપ કોણ છો?" હસીને શાંતિથી છોકરાએ પુછ્યું.

"પાટણનો જયસિંહદેવ સોલંકી!" કંટાળી રાજાએ કહ્યું: "મને ઓળખતો નથી?"

"અહો પૃથિવીપતિ!" છોકરાએ હસીને હાથ જોડયા; "મારાં પણ ધનભાગ્ય. ચાલો શું કરવું છે?"

"તારે શું જોઇએ છે?"

"હવે મને દક્ષિણાની પરવા નથી. પરમ ભટ્ટાર્ક જયસિંહદેવ મહારાજનાં તો ચરણની રજ છું, ચાલો." કહી જરાક હસીને પેલો છોકરો આગળ ચાલ્યો.

"તારું નામ શું?" રાજાએ પુછ્યું.

"મારું નામ-ભાવ" છોકરાએ આત્મશ્રદ્ધાથી કહ્યું. રાજાએ તે જોઇ નહીં. તેને એ નામ ભવિષ્યમાં કેટલે વર્ષે ને કેવી રીતે કાને અથડાશે તેની ખબર નહોતી.

રાજાને આ છોકરો ઘણોજ વિચિત્ર લાગ્યો, અને તેની નાની વય જોતાં તેની બોલવાની રીત અસાધારણ લાગી. પણ અત્યારે એ છોકરા વીશે વિચાર કરવાની તેમને ફુરસદ નહોતી. તેમણે છોકરાને અંદર આવવાની આજ્ઞા કરી.

મહારાજા અંદરના ખંડમાં ગયા. પરોઢીઉં થવા આવ્યું હતું એટલે મહેલમાં કેક અજવાળું પડતું. તે અજવાળામાં તેણે એક ખુણે રાણકને બેઠેલી જોઇ. હમીર થોડે દૂર ઉભો હતો.

"હમીર! બહાર જા. અને સાંઢણીની ખબર કાઢ."

"જેવી આજ્ઞા." હમીરે કહ્યું, અને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તે જેવો ગયો કે તુરતજ રાજાએ જઇ બારણું બંધ કર્યું અને આગળ દીધો. પેલો છોકરો આ બધું ધ્યાનથી જોઇ રહ્યો.

"દેવડી!"

રાણક દેવીએ જવાબ આપ્યો નહીં.

"રાણક!" જયસિંહદેવે ગળું ખંખારી કહ્યું; "આ બ્રાહ્મણ તૈયાર છે. ચાલ હવે લગ્ન કરી લઇએ."

રાણકદેવીએ નીચું માથું ઉંચું કર્યું. તેની ફીક્કી આંખો રાજાને જોઇ રહી. "મને શું કામ રીબાવો છો? મારા સોરઠનો જીવનહાર જતે હું તો મરીજ રહી છું."

"રાણુક! ના. હવે આ જયસિંહદેવની પટરાણી થશે ત્યારે તું સજીવન થશે."

"જયસિંહ! જયસિંહ! ખેંગાર જેવા રણુધીર પડ્યા પણ તમારો ગર્વ ગળ્યો નહીં. મારો સોરઠનો અજીત રા ગયો તો તમારો શું હીસાબ?" રાણુકે જરાક અધીરાઇથી કહ્યું.

"મારો હીસાબ આખી પૃથિવી ગણે છે. ને આજે તારે ગણુવાનો છે." ગર્વથી રાજાએ જવાબ આપ્યો.

"ગાંડા રાજા! મારે મન એકજ મર્દ હતો. તે મુઓ ને મને ને પૃથિવીને બંનેને રંડાપો આવ્યો. પૃથિવી ભલે હવે તને સ્વીકારે—હું તો તેનીજ હતી ને રહેવાની."

"રાણુક! પૃથિવી તેની કદી હતી નહીં ને થવાની નથી. તું પણ તેની કદી હતી નહીં ને રહેવાની નથી. ઉઠ! ચાલ આ બ્રાહ્મણુ ખોટી થાય છે. મહારાજ, ચાલ, તારે ભણુતું હોય તે ભણુવા માંડ."

"ખબરદાર!" દેવડીએ ભાવને કહ્યું; તેના બેસી જતા આવેલા. અવાજમાં પણ જરાક સત્તા દેખાઇ. "બ્રાહ્મણુનો દીકરો થઇ આ અત્યાચાર જોઇ રહે છે?"

"બા!" ઘણીજ શાંતિથી ભાવે કહ્યું; "આવી જીદ શું કામ કરો છો? શાસ્ત્રનાં વચન છે કે જેણે દેશ જીત્યો તેણે દેશાધિપની દયિતાએ જીતી. મહારાજાનો આપને પરણુવાનો અધિકાર છે. આપનો મહારાજને વરમાળ આરોપવાનો અધિકાર છે.

રાણુકદેવીએ કંટાળા ભર્યા મુખથી કાને હાથ દીધો. "મને જુનાગઢ રહ્યાં રહ્યાં શું ખબર કે આવો કળિકાળ વ્યાપ્યો છે? આ રાજા ને આ ભૂદેવ! જાઓ જાઓ! તમારાં કાળાં મોઢાં બાળો. મને શું કામ સતાવો છો?"

"રાણુકદેવી!" રાજાએ અધીરાઇથી કહ્યું; "જે છું તે છું. ચાલ." કહી તેણે હાથ લંબાવ્યો. રાણુકે પોતાનો હાથ સોડીયામાં ઘાલી દીધો.

"હાથ લાવ"

"સાત ભવ ફાંફાં મારીને મરશે તોએ એ હાથનો ધણી તું થવાનો નથી" દેવડીએ જરાક ગુસ્સામાં કહ્યું.

"હું જોઉં છું કે તું કેમ ના પાડે છે?" રાજાએ હોઠ પર હોઠ પીસી કહ્યું. તેની આંખોના ડોળા બહાર પડ્યા. તેનાં નસકોરાં ફુલી રહ્યાં. તેના કપાળ પરની વચલી નસ તરી આવી. 'આ પળે તું મરીને પડશે તોએ મારી સ્ત્રી થઈને મરશે. ચાલ, હાથ લાવ" રાજાએ બરાડો માર્યો ને પોતાનો હાથ છેક રાણકની પાસે આણવા માંડયો. ભાવ પાણિગ્રહણ થાય કે મંત્રોચ્ચાર કરવા તત્પર થઈ રહ્યો

રાણકે વધારે જોરથી હાથ સોડમાં ઘાલ્યો.

"લાવ. નહીં તો આખી ઉંચકી લઈશ." રાજાએ ગુસ્સાના આવેશમા બુમ મારી.

"મને અડકવાનું પાપ કરશે! દુષ્ટ ભવેભવ તું જીવતા નરકમાં જશે." રાણકે હોઠ કચકચાવ્યા.

એકદમ ભવિષ્ય વાણી બોલતી વખતે જે શબવત્ ને નિશ્ચેતન મુખ તેનું થઈ ગયું હતુ તેવું થયુ. તેની આંખની કીકીઓનો રંગ કૈંક બદલાયો ને તેમાં જ્યોતિ પ્રગટી. ભાવ આ ફેરફાર જોઈ ચકિત થયો; રાજા જરાક ખચાયા.

તરત રાજાનો ક્રોધ પાછો ફાટી નીકળ્યો. તેના હૃદયમાં ભેગાં થયેલાં બધાં—વિષમતા, ક્રરતા, ઝનુન ને ક્રોધ—માંથી મોટી જ્વાલા નીકળી. કોઇ સામે થતું ને તેનાથી સાધારણ રીતે ખમાતું નહીં ને આ પ્રસંગે આ જીદ્દી સ્ત્રીની જીદ તોડવાની પ્રબળ ઇચ્છાએ તેનું બધું ભાન વીસરાવ્યું.

"તું–તું મારી સામે થાય છે—" તેણે દાંત પર દાંત પીસ્યા. તેની આંખો લોહીઆળ થઇ ગઇ, તેણે ક્રૂરતાથી હાથ ઉગામ્યો.

અમાનુષી શુષ્કતાથી—ધીમેથી – રાણકે જવાબ આપ્યો: "હા."

રાજાનો હાથ જોરથી રાણકને ભોંયપર પટકવા વેગના આરંભનો ઝણઝણાટ અનુભવી રહ્યો——

સૂર્યોદય થતાં પૂર્વની જાળીમાંથી એક રાતું કિરણ તેજસ્વી લોહીની રેખા સમું ખંડમાં વચ્ચે પડયું. બહારથી કોઇએ બંધ બારણાને લાત મારી.

"બારણાં ઉઘાડો!" એક પ્રચંડ અવાજ આવ્યો.

પ્રકરણ ૩૦ મું

જેમાં પ્રધાન અને રાણીથી રાજાને વીખુટા રાખવામાં શું ડર છે તે સમજાય છે

જયસિંહદેવ આ એકદમ આવેલા અવાજથી ચમકયા. ને પાછળ ફરી રાણકને મારવા ઉગામેલો હાથ તરવારની મુઠ પર લઇ ગયા. એની હિંસકવૃત્તિ સતેજ થઇ. તે બારણા તરફ ફર્યાં.

"અન્નદાતા! એ ભલે કોઇ બુમ પાડે. તમે તમારું કામ કરોની." ભાવે રાજાને સલાહ આપી. ' નકામો વખત શા સારુ ખુઓ છો?"

મહારાજાને આ સલાહ સારી લાગી અને પાછા રાણક તરફ ફર્યા. પણ બહાર આવનારની અધીરાઇ પણ વધતી હતી; અને તેણે જોરથી બારણું ઉઘાડવાના પ્રયત્ન કરવા માંડયા હોય એમ લાગતુ હતું. તેણે એક–બે–ત્રણ–ચાર લાત એવા જોરથી મારી કે બારણાનો આગળો ઢીલો થઇ ગયો. અને રાજા રાણકને અડકે તે પહેલાં પાંચમી લાતે આગળાના બે કકડા થઇ ગયા, અને ફડાક લઇને બારણાં ઉઘડી ગયાં. મહારાજા ગુસ્સામાં ફર્યા. બારણામાં રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી રહેલો કાક હાથમાં ઉઘાડી તરવાર સહિત ઉભો હતો.

કાકનું મોઢું ક્રોધમાં લાલચોળ હતું. તેની આંખો જાણે એક દૃષ્ટિપાતે બધાને બાળી ભસ્મ કરવા તત્પર થઇ હોય એમ લાગતી હતી. તે હાંફતો હતો, છતાં તેનુ સ્વાસ્થ્ય હતું તેવું ને તેવુંજ હતું.

"તમે અહીંઆં!" કાકે કટાક્ષથી કહ્યું; "પાટણનો ધણી લશ્કર મુકી, છાવણી મુકી ચોરની માફક આ દેવડી લઇ આમ નાસતો

ફરે છે?" કાકની નજર ભાવ પર પડી. "તું કોણ, બ્રાહ્મણ છે? અહીંઆં કેમ? શું રાજાને પરણાવવા આવ્યો છે?" કાક તિરસ્કારથી હસ્યો.

"તું કેમ આવ્યો? ચાલ્યો જા," ગુંગળાતા ક્રોધના આવેશમાં હતા એટલે મહારાજે મહામુશ્કેલીએ શબ્દો કાઢ્યા.

"ફીકર કરશો નહીં, મહારાજ!" કાકે જરાક શાંતિથી કહ્યું; "હું અહીંઆંજ રહેવાનો છું. બા સતી થશે પછી જઇશ."

"કાક! નફ્ટ! નીમકહરામ! તું મરી પાછળ આવ્યો? ઉભો રહે" કહી રાજાએ એકદમ તરવાર કાઢી ધસવા માંડયું.

"સબુર કરો" કાકે કહ્યું; "તમે માલીક હતા ને છો. તમારી સામે મારે શસ્ત્રનો ઉપયોગ નથી કરવો, પણ જો તમારી એમ દાનત હોય કે દેવડીઆને પરણવું—"

"મારી નજરમાં આવે તે કરીશ."

"હું તમને તેમ કરવા દેવાનો નથી."

"તું–તું કોણ! મારો દાસ—"

"હા. પણ અત્યારે મારું માનો. મારું લોહી ઉકળેલું છે. હું કે ને કે—" પણ તે વધારે બોલે તે પહેલાં તો મહારાજા તેના પર છલંગ મારી કુદ્યા. કાક સાવધાન હતો. રાજાની તરવાર તેની તરવાર સાથે જોરથી અથડાઇને તેમાંથી તણખા ખર્યા. બંનેએ તરવાર પાછી લઇ લીધી ને રાજાએ કાકને ઘાયલ કરવા ફરી તરવાર ઉગામી.

"જયસિંહદેવ!" ગર્જના જેવા ગંભીર સ્વરે કાકે કહ્યું; "તમારે મરવું છે?"

જવાબમાં રાજાએ એક ફટકો લગાવ્યો. કાક એક બાજુ પર કુદી ફટકો ચુકવ્યો અને રાજા પાછા તૈયાર થાય તે પહેલાં તો તેની પાસે જઇ ચઢયો.

મહારાજા તરવાર પાછી ખેંચી ઉગામવા માટે જેવો તેને ઝોક આપવા ગયા એટલે કાકે એકદમ પાસે આવીને તેનું કાંડું પકડીને

આમળ્યું. કાકે મહારાજાનું કાંડું એવી ઝડપથી પકડયું ને એવા જોરથી આમળ્યું કે મહારાજને ભાન આવે તે પહેલાં તો તેને તેનો હાથ કોણીમાંથી તુટતો લાગ્યો.

"તરવાર છોડી દો, છોડો–છોડો" તેણે કાંડાને આમળ આપતાં કહ્યું; "નહીં તો હમણાં આ હાથ ભાગી જશે."

રાજાએ કાકના મોં સામે જોયું. તેની આંખો ઉંડી જતી રહી હતી, ને તેનાં કિરણો જાણે દઝાડતાં હોય એમ તેને લાગતું હતું. તેણે જોયું કે કાક અત્યારે જરા પણ માન કે દયા રાખે એમ નહોતો. રાજાએ દાંત કચકચાવી તરવાર પડતી મુકી. કાકે તેના પર પોતાનો પગ મુકયો ને મહારાજનો હાથ જતો કર્યો.

જયસિંહદેવ ! હવે દૂર જઇ બેસો. હું દેવડીને લઇ જાઉં છું."

"તું—!" દ્વેષથી ડોકું ધુણાવી મહારાજે કહ્યું; "હું જોઉં છું."

"જુઓ ત્યારે." કહી કાકે દેવડી તરફ એક ડગલું ભર્યું, દેવડી ઉભી થવા જરાક ટટ્ટાર થઇ. મહારાજાએ એક છલંગ મારી કાકને કેડમાંથી પકડયો. તરવાર ગયા પછી આમ શારીરિક યુદ્ધ મહારાજા આરંભશે એમ કાકે ધાર્યું નહોતું તે એકદમ પાછો હડયો–પાછો હઠતાં આડો પડયો. કાકને ક્રોધ ચઢયો. તેણે તરવાર ફેંકી દીધી ને પાછળ વળગેલા મહારાજને ઉંધે હાથે પકડયા. થોડીક પળ બે જણાના સામસામીના જોરથી બંને અડગ ઉભા. મહારાજાએ દબાણુ કર્યું. કાક નીચો વળ્યો. હમણાં ભોંયભેગો થનો હોય એવો તે દેખાયો ને એકદમ અનહદ જોરથી પાછલે હાથે મહારાજને તેણે પકડી વાંકા વાળ્યા.

મહારાજાએ એકદમ વણીએર જેવી ચીસ પાડી. પણ ચીસ પાડતાં તેનું ધ્યાન જરાક વ્યગ્ર થયું એટલે કાકે તેને વાંકા વળી, પોતાના શરીર પરથી છુટા કરી એક ખુણામાં ફેંકયા. રાજા સશબ્દ ભોંયે પટકાયા, પણ માનભંગ થઇ જેમ તેમ ઉઠવામાં રોકાયા.

કાકે રાજાની ચીસ સાંભળી હતી એટલે બારણા તરફ નજર કરી

તે ઉભો રહ્યો. એકદમ એક કાળું સ્વરૂપ કોણ જાણે કયાંથી ખંડમાં કુદીને આવ્યું.

"બાબરા! આને પકડ" રાજાએ હુકમ કર્યો.

બાબરો કાક પર તરાપ મારવા ફર્યો ને કાકે કહ્યું: "ખબરદાર, બાબરા! જો મને છેડયો છે, તો એક વખત જીવતો જવા દીધો પણ ફરી નહીં જવા દઉં."

બાબરાએ ભવાંના મોટા વાળ ઉંચા કરી નજર નાખી ને તેના વિજેતા કાકને ઓળખ્યો. તેનું ડગલું હતું ત્યાં ઠરી ગયું. તેની આંખ બીકથી સફેદ થઇ ગઇ. તેનું કાળું મોઢું પણ ફીકકું થતું દેખાયું.

"પકડ એને"—જયસિંહદેવે હુકમ કર્યો. જવાબમાં બીધેલું કુતરું ઘુરકે તેમ બાબરો ઘુરકયો ને પાછો હઠયો. નીચલો હોઠ લબડતો રાખી તે કાકને એકી ટસે જોઇ રહ્યો. રાજા આ ફેરફાર જોઇ ગભરાઇ ગયા.

કાક ખડખડ હસ્યો. "કેમ મહારાજ! જોર આવી રહ્યું? હજુ કોઇને બોલાવો છો? ચાલો, પેલે ખુણે બેસી રહો."

રાજાએ તોરમાં જવાબ નહીં આપ્યો ને બાબરા તરફ તિરસ્કારથી જોયું. "તારું મોત આવ્યું છે?"

"બાપુ! પારકી આશ સદા નિરાશ" કાકે કહ્યું.

રાજાએ તેના તરફ જોયા વિના બારણા તરફ જવા માંડયું. કાક બારણા વચ્ચે જઇ ઉભો.

"બાપુ! આ બધો ભીજાજ હમણાં જવાદો. બહારનું બારણું મેં બંધ કર્યું છે. ને વિજયધવલ ગઢવીને ઘાયલ કરી મેં એક ઓરડીમાં પુર્યો છે. ડાહ્યા હો તો છાનામાના એક ખુણે બેસી જાઓ."

મહારાજા મુંગે મોઢે બારણા વચ્ચે ઉભા રહ્યા.

"ચાલો બેસી જાઓ."

જયસિંહદેવે જોયું કે તે વધારે ગડબડ કરવા જશે તો કાક તેને જોરજુલમથી બેસાડશે. તે મુંગા મુંગા દૂર જઇ ઉભા. બાબરો આઘું પાછું જોતો ચાલ્યો ગયો.

" એ છોકરા ! અહીંઆં આવ."

"કેમ શું છે ?" ભાવ એક દૂર ખુણામાં ઉભો હતો તે આગળ આવ્યો.

" આમ આવ " કાકે બુમ મારી હુકમ કર્યો. ભાવ પાસે આવ્યો.

" રાજગઢમાં ભોંયરું ક્યાં છે ?"

ભાવે જવાબ ન વાળ્યો.

" કેમ સાંભળે છે કે ?" કાકે પુછ્યું.

" અંદરના બીજા ઓરડામાંથી જવાય છે."

" તને રસ્તો ખબર છે ?"

" હા."

" ચાલ રસ્તો બતાવ." ભાવે મહારાજા તરફ જોયું.

" સાંભળ્યું કે ?" ભાવનો કાન પકડી કાકે કહ્યું.

" હા." કાન ચોળતાં ચોળતાં ભાવે કહ્યું.

" ચાલ ત્યારે." કાક મહારાજા પાસે ગયો; " અન્નદાતા આગળ ચાલો."

" ક્યાં ?" તોરમાં રાજાએ પુછ્યુ.

" હું કહું છું ત્યાં. પેલા ભોંયરામાં " મહારાજાએ ચકિત થઇ કાકની સામે જોયુ. તેનું મોઢું ભયંકર નિશ્ચયમાં બીડાઇ રહ્યું હતું. " ચાલો."

" કેમ ?" રાજાએ ચારે તરફ પોતાની નિરાધારીનાં લક્ષણો જોતાં પુછ્યું.

" પ્રધાન ને રાણી વિના એકલો રાજા શોભે નહીં. થોડો વખત છુટા પડયા તેમાં તો જુઓને આપે શું શું કરી નાખ્યું ? હવે આપ એ ભોંયરામાં બેએક દહાડા મોજ કરો. હું મુંજાલમહેતા અને લીલાબાને સંદેશા મોકલતો આવ્યો છું. બેએક દહાડામાં રાનું માથું લઇ રાણકબાને ચિતાએ ચઢાવવા આવી પહોંચશે. પછી આપ ચાહો તે કરો. હમણાં તો હું કહું છું એમ કરવાનું છે. આવો પધારો."

મહારાજાએ કાકની સામું જીદે ભરાઇ જોયું. સામે થવાનો વિચાર આવ્યો. તેણે તરત જોયું કે અત્યારે સામા થયે શો ફાયદો?

"કેમ મહારાજ પગ નથી ચાલતા કે? ચલાવું" હાથ જરા ઉંચો કરી કાકે કહ્યું.

મહારાજાએ તિરસ્કારની એક દૃષ્ટિ કાક પર નાખી, હોઠ પર હોઠ ચઢાવ્યા; અને દેખાડેલે રસ્તે ધીમેધીમે ચાલવા માંડયું. કાકે બંને તરવાર પોતાની કેડે ખોસી પાછળ ચાલવા માંડયું.

"ચાલ ભૂદેવ! રસ્તો બતાવ?" કાકે ભાવને કહ્યું; ભાવને આ વિચિત્ર ને દુર્જય યોદ્ધાની બીક પેસી ગઇ હતી તેણે ધીમેધીમે રસ્તો બતાવવા માંડયો.

"બા! જરા બેસજો હું આ આવ્યો." કાકે રાણકદેવીને કહ્યું.

આગળ ભાવ, પાછળ મહારાજ ને છેલ્લો કાક એમ ત્રણે જણ એક બે ખંડ વટાવી અંદરના ભાગમાં ગયા. ત્યાં એક અડધા અંધારા ખંડમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા.

"મહારાજ! આ રહ્યું ભોંયરું" ભાવે કહ્યું.

"પથ્થર ઉપાડ" કાકે કહ્યું.

"મારા એકલાથી કેમ ઉપડે?"

"અન્નદાતા! જરાક નીચા વળો. આબરુ નહીં જાય."

જયસિંહદેવે અદબ વાળીને ડોકું ધુણાવ્યું.

"હજુ તમને તમારી સ્થિતિનું ભાન નથી કેમ?" કાકે કઠોર અવાજે પુછ્યું. "હું નીચો વળું એટલે તમારે કૈં તોફાન કરવું હશે કેમ? ચાલો" કહી કાકે મહારાજનું બાવડું પકડયું. આંખમાં દ્વેષ, ને ક્રોધની જ્વાલાઓ હતી છતાં જયદેવ નીચા વળ્યા ને કાકને પથ્થર ઉપાડવામાં મદદ કરી. પથ્થર ઉપડયો એટલે દાદરબારી દેખાઇ.

"ચાલ દાદર બારી ઉઘાડ." કાકે ભાવને આજ્ઞા કરી. ભાવે પગ વતી દાદર ધકેલી ને ઉઘાડી. દાદર બારી ઉઘાડી એટલે અંદરથી પવનનો સુસવાટો આવ્યો

"ચાલો ભોંયરું છે તો સારું. પધારો અન્નદાતા!" કાકે મહારાજને કહ્યું.

જયસિંહદેવે છેલ્લી વખત કાક તરફ જોયું.

"ખબર છે કે આ માટે તારી શી વલે થશે?" દ્વેષભર્યે અવાજે રાજાએ કહ્યું.

"હું તમને સારી રીતે ઓળખું છું." કાકે ઠંડે પેટે જવાબ આપ્યો; "મારી ફીકર કરશો નહીં. ચાલો."

"તારી ફીકર હવે કરવાની શી રહી છે?" તિરસ્કારથી રાજાએ કહ્યું; "તારાં બૈરીછોકરાં ભૃગુકચ્છમાં ભુખે મરે છે. ને તને હું અહીંઆં પુરો કરીશ.

"શું?" ડોળા ફાડી કાકે પુછ્યું.

રાજા બેદરકારીથી ભોંયરામાં જવા ઉતર્યા. કાકનાં ભવાં ભેગાં થઇ ગયાં. તેણે મહારાજાની બોચી પર હાથ મુકયો.

"બોલો શું કહ્યું?"

"કૈં નહીં" રાજાએ જવાબ વાળ્યો. કાકે તેમની બોચી પકડી ને હલાવ્યા.

"બોલો શું કહ્યું?"

"શું શું? રેવાપાલે લાટમાં બંડ ઉઠાવ્યું છે. તારાં બૈરીછોકરાં ગઢમાં ભરાયાં છે. ને ત્યાં ખાવાનું કયારનું ખુટી ગયું છે. અત્યાર પહેલાં તો તેઓ પરવારી ગયાં હશે."

"કેમ જાણ્યું?" કાકે ગર્જના કરી.

"તારો કોઇ સોમેશ્વર હતો તે મને કહી ગયો."

"પછી તમે શું કર્યું?" કાકની આંખો ફાટી ગઇ. એના સ્વસ્થ મગજને અપરિચિત એવું તોફાન એના મનમાં ઉલટયું.

"કૈંજ નહીં. તું જાણે ને તારું લાટ જાણે."

"કૃતધ્ની, ઘાતકી, અવિચારી, દંભી, તમે તે સોલંકીને પેટે કયાંથી અવતર્યા?" જાણે ને સાપના મુખમાંથી ફુંફાડો નીકળે તેમ કાકે

ફુંફાડાથી કહ્યું. "ને યાદ રાખજો કે જો મારી સ્ત્રી કે છોકરાંને કૈં થયું તો તમારું નામ કે નીશાન રહેવા દેવાનો નથી." ભયંકર તોફાનમાં વીજળીના કડાકા સાથે ઘોર ગર્જના થાય ને જેવું વાતાવરણ પ્રસરે તેવું પ્રસરી રહ્યું. મહારાજાની આંખમાં ડર પેઠો ને તે ભોંયરામાં ઉતરી પડયા. કાકે પાછળ ભાવને ઉતરવા સુચવ્યું.

"હું?" ભાવે કહ્યું. "પણ મારે શું?"

"બહાર જઇ તડાકા મારવા છે? ને પછી મહારાજની તહેનાતમાં કોણ? ચાલ ઉતર."

"પણ હું–ને આ——"

"હું પણ બ્રાહ્મણ છું. બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણનું પાપ નહીં, ચાલ ઉતર."

"તમે માણસ જબરા છો." બબડતો ભાવ ભોંયરાનો દાદર ઉતર્યો.

"હું થોડા વખતમા બધું ખાવા કરવાનું લઇ આવું છું, હું તમને ભુખે નહીં મારું" કાકે રાજાને સંદેશો કહ્યો.

કાકે ભોંયરાનાં દાદર બારી દઇ દીધા ને પથ્થર બરોબર સાચવીને સજ્જડ કરી ઉપર ગજ દીધો. અને રાણકદેવીની પાસે ગયો.

પ્રકરણ ૩૧ મું

મહારાજા છુટયા

કાક ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેના હૃદયમાં ક્રોધ શમી ચિંતા પ્રગટી હતી. જે ઉત્સાહથી તે આવ્યો હતો અને જે ઝનુન તેને પ્રેરી રહી હતી તે અદૃષ્ટ થયાં, અને નિરાશાનાં શીત તેના હૃદયમાં પ્રસરવા લાગ્યાં.

શું મહારાજે ખરું કહ્યું? શું ભૃગુકચ્છમાં બંડ ઉઠયું? શું મંજરી ગઢમાં પડી ભુખે મરી ગઇ? એ કેમ થયું? પહૂણી લશ્કર શું ક્યાંઇ મર્યું? શું રેવાપાલે વચન નહીં પાળ્યું? શું દેવોનાયક

નીમકહલાલ નીકળ્યો? શું ગઢમાંથી દાણોપાણી ચોરાઇ ગયાં? આવા અનેક સમતાવિષમતાના ભયંકર પડઘાથી તેનું મગજ ગભરાઇ રહ્યું. કદી નહીં અનુભવેલી એવી બીક તેના મનમાં વસી.

તેની ક્રોધથી તપતી આંખો નિસ્તેજ થઇ ગઇ. તે ધીમેધીમે બહાર રાણકદેવી પાસે આવ્યો.

"બા!' તેણે ગળું ખંખારી કહ્યું; "હવે કં ચિંતા નથી."

"ભાઇ! આ બબ્બે ઉપકાર કયે ભવે વાળીશ?"

"બા! આજ ભવે વાળવાનો વખત આવ્યો છે" ચકિત થઇ રાણકે સામે જોયું. "કેમ?"

"મારા અન્નદાતાએ મને હમણાં કહ્યું કે ભૃગુકચ્છમાં બંડ ઉઠ્યું છે ને મારાં બૈરીછોકરાં ગઢમાં ભુખે મરે છે. બા! સતી! તમારી આશિષ આપો. મને એ આશિષની બહુ જરુર છે. મારાં નિરાધાર છોકરા—મારી—મારી—" કાકના ગળામાં ક્ષોભનું દબાણ થયું—"મંજરી ભુખે મરતી હશે. હું અહીંઆં—એ ત્યાં." કાકે કપાળેથી પરસેવો લુછયો. "ભોળાનાથ! મને આવા ધણીની સેવા સ્વીકારવાની ક્યાં બુદ્ધિ આપી?"

"મારા ભા!" રાણકદેવીએ મૃદુ અવાજે આશ્વાસન આપ્યું, "અંબામા તારાં સારાવાનાં કરશે. મારી વારે ધાનારને મા કદી દુ:ખી કરે નહીં. તું અહીંઆંથી હવે જા."

"ના, બા!" કાકે માથું ધુણાવી કહ્યું, "પેલો મારો અન્નદાતા ઝેરી નાગ જેવો છે. મારી પુંઠ વળે તો કોણ જાણે શું એ કરે? એ તો આમ આટલા દહાડા તો બે વધારે, રાણી આવશે એટલે હું તમને તેને સોંપીને પછી જઇશ. બા! તમે હવે નીરાંતે બેસો. હું બહાર જઇ બધી તજવીજ કરી આવું. ને કૈં ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરું." કાક ત્યાંથી ઉઠયો અને બહાર નીકળ્યો.

પહેલાં બહારની એક ઓરડીમાં ઘાયલ ગઢવી તેણે બાંધીને નાખ્યો હતો તેની ખબર લીધી.

"ગઢવીજી! હવે તમે નિશ્ચિંત રહેજો. એતો હું શું કરું? મહારાજના હુકમ પ્રમાણે મારે કરવું પડયું. બહુ વાગ્યું તો નથીને? હમણાં સારા થઇ જશો. મહારાજ કહે છે કે કોઇને એક અક્ષર ન કહેશો નહીં તો જીવ પર વાત આવશે."

ગઢવીએ કપાળ કુટયું. "મારો તે એવો શો ગુનો——"

"ગઢવીજી! એ પુછવામાં સાર નથી. તમારું ઘર કયાં છે તે મને કહો તો હું માણસ લઇ આવું. તમે મને નહીં ઓળખ્યો?"

"ના—"

"મારું નામ ભટરાજ કાક."

"ભૃગુકચ્છવાળા—"

"હા, હું જાતેજ. જુઓ ખેંગારની રાણીને સતી થવું છે તેથી મહારાજ અહીંઆં લાવ્યા છે. પણ લોકોને જણાવવું નથી. એક બે દહાડામાં મીનળબા, મુંજાલમહેતા ને રાણીઓ આવશે એટલે રાણકદેવી સતી થશે. પણ ત્યાં સુધી બધું છુપું રાખવું છે."

"વારુ."

"એટલે તમે ઘેર જાઓ ને મને ચાર પાંચ વિશ્વાસુ માણસ આપો."

"ભટરાજ! આટલુંજ હતું તો પહેલેથી કહીએને નકામો મારો પગ શા માટે કાપી નાખ્યો?" કચવાઇને ગઢવીએ કહ્યું.

"હરકત નહીં, કાલે સારો થશે."

ગઢવીએ કાકને પોતાના ઘરનો પત્તો આપ્યો એટલે તેણે ત્યાં જઇ માણુસોને ખબર કરી. માણુસો ગઢવીને ડોળીમાં ઘાલી ઘેર લઇ ગયા, અને ગઢવીએ થોડાક માણુસો કાકની તહેનાતમાં આપ્યાં.

કાકે પુજારીને બોલાવી રંધાવ્યું. પોતે ખાધું ને પછી રાજાને અને ભાવને ખાવાનું આપી આવ્યો. થોડી વાર પછી બેએક ગદેલાં લઇ જઇ તેણે મહારાજને આપ્યાં. અને નિશ્ચિંત જીવે સુચના કરી.

કાકે બહાર આવી જુનાગઢ પડ્યું તેની વધામણીનો ઢંઢેરો પીટાવ્યો; અને સાથે સાથે વિજયી જયસિંહદેવ ત્યાં આવવાના હતા એમ કહી તેમને આવકાર દેવા ઉત્સવ કરવાની આજ્ઞા કરી. થોડાક સૈનિકો તેણે મહારાજાને આવકાર આપવા સામે પણ મોકલ્યા.

આ બધું કર્યું ખરું પણ કાકનું સ્વાસ્થ્ય હતું તેવું રહ્યું નહોતું. એના મગજ પર ભાર ઘણો હતો એ એની આંખો કહી આપતી. હમેશાં જે શાંત રહેતો તે અત્યારે દબાએલી લાગણીના જોરથી અસ્પષ્ટ રીતે અશાંત દેખાતો હતો. સાંજે એના હૃદયની વ્યથા વધી પડી. ગઢ પર ચઢી તે ભૃગુકચ્છની દિશામાં ક્યાં સુધી જોઇ રહ્યો. શાંત સંધ્યામાં તેને આર્ત પ્રિયતમાનું આક્રંદ સંભળાતું હોય એમ તેને લાગ્યું. સમયને સ્થલનું અંતર વીસરી તેના દેહને છોડી મંજરી પાસે જવાને ઉત્સુક એવા તેના હૃદયે પ્રયાણ આરંભ્યું.

પહેલાં અનેક વાર તે મંજરીને છોડી રણે ચઢ્યો હતો. પણ કોઇ પણ વખત આવી બીક તેને લાગી ન હતી. આ વખતે કેમ લાગી તે તેને સમજાયું નહીં. આવી અપરિચિત બીક જાણે ભયંકર પરિણામની આગાહી આપતી હોય એમ તેને લાગ્યું.

સાંજનો મંદ પવન તેના શરીર પર વાવા માંડ્યો. તે પવન જાણે મંજરીના હસ્તસ્પર્શની મૃદુતા, તેના મુખની ઉચ્છ્વાસગંધ લઇ આવ્યો હોય, તેના ચુંબનોનો સ્પર્શ જાણે ગઇ પળેજ થયો હોય એવો ભાસ થયો.

અત્યાર સુધી યુદ્ધના ચાલુ વ્યવસાયમાં ને નિરંતર રાજખટપટમાં સૂક્ષ્મ ભાવો અનુભવવાનો કે તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો તેને વખત ન હતો. પણ અત્યારે આખી જીંદગીમાં સંચય કરી રાખેલા સંસ્કારોએ ભાવપરંપરા પ્રગટાવી. મંજરીનું અત્યારે તેના અંતરમાં શું સ્થાન હતું તેનું તેને સ્પષ્ટ ભાન થયું. તે જુદા દેહવાળી સ્ત્રી, તેની ભાર્યા કે તેનાં છોકરાંની મા નહોતી; તે તેની પ્રાણની ઇશ્વરી તરીકે નીરાળા સિંહાસન પર પણ બીરાજતી નહોતી; તે તેની પ્રાણ હતી—તેના જીવમાંનો પણ

જીવ હતી. એ હતો માત્ર તેનેજ આધારે. અને જેમ જીવ જવાની તૈઆરી કરે ત્યારે આખો દેહ તેની પાછળ જવા તૈઆર થાય તેમ મંજરી પર દુઃખ પડતાં પોતે તેની પાસે દોડી જવા તૈઆર પગભર થઇ રહ્યો. તેનું મગજ એકજ ચિંતવન કરતું—મંજરીને મળવાનું; તેની રગો એકજ કાર્ય માટે તલસતી—મંજરીને જઇ મળવા માટે. ભીમે ફાડેલા જરાસંધનાં અડધીઆં જેમ ભેગાં મળવા આકર્ષાતાં તેમ કાક મંજરી ભેગો થવા અધીરો બન્યો.

તેને ઘણી વખત એમ થયું કે રાણકને હવે અહીંઆં મુકીને જવામાં કંઈ ભય ન હોતો. પણ સતીને આમ છોડી જવામાં તેને જોખમ જણાયું. તેની કર્તવ્યપરાયણતા ને તેની મિત્રભક્તિ એ જોખમ તેને ખેડવા દે એમ નહોતી.

બીજો દિવસ પણ એમજ ગયો. ત્રીજે દિવસે એની અધીરાઇનો પાર રહ્યો નહીં. અણે થાકીને સામે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આખરે ત્રીજે દિવસે સાંજના એક ઘોડેસ્વાર મીનળબા વગેરેના આવ્યાની ખબર લાવ્યો. કાક ઘોડે બેસી સામે લેવા ગયો.

વઢવાણથી પાંચેક કોસ પર મીનળબા, લીલાબા ને મુંજાલમહેતા રસાલા સાથે આવી લાગ્યાં છે. એ બધાં ઉતારામાં બેઠાં હતાં ને દોડતે ઘોડે કાક આવી પહોંચ્યો.

બધાએ કાકને જોયો ને જરાક ચમકયાં. તેનું મોઢું દઢતાથી બીડાએલું હતું. તેની આંખો ફાટેલી હતી, અને તેમાં બાવરાટભરી નિસ્તેજ સ્થિરતા હતી.

મુંજાલમહેતા ઉઠીને આગળ આવ્યા. "કેમ શું છે? કાક!" મહાઅમાત્યે ઉમ્મર વધતાં વાત્સલ્યભાવ અજબ રીતે કેળવ્યો હતો.

"બધાં સારાં વાનાં છે," તેણે ખોખરે ઘાંટે કહ્યું ને ચારે તરફ જોયું અને બને રાણીઓને નમસ્કાર કર્યા. મુંજાલે આંખ ફેરવી એટલે અનુચરો દૂર જઇ ઉભા.

"બા—મહેતાજી! આ વખત મેં પાટણની કીર્તિ સાચવી છે—છેલ્લા વખત." કાકે શ્વાસ ખાધો.

ત્રણે જણ જિજ્ઞાસાથી જોઇ રહ્યાં. "શું થયું?" મીનળદેવીએ પુછ્યું.

"બા! હું આવ્યો ત્યારે એ બ્રાહ્મણ પાસે લગ્ન કરાવતા હતા. બારણું તોડી હું અંદર દાખલ થયો. મહારાજને નિઃશસ્ત્ર કર્યા. તેમના બાબરા ભૂતને ડાર્યો ને મહામહેનતે એમને ભોંયરામાં પુર્યા છે. ગામમાં ઢંઢેરો પીટાવ્યો છે. તમે જાઓ એટલે કાલે રાણકદેવીએ સતી થશે. હું હવે પરવાર્યો. રાનું શબ લાવ્યાં છો?"

"હા, ડોકું આણ્યું છે," મુંજાલે કહ્યું. મહારાજ ભોંયરામાં પુરાયા છે એ ખબર સાંભળી લીલાદેવીના મુખ પર અસ્પષ્ટ હાસ્ય આવીને ચાલ્યું ગયું.

"સારું કર્યું બા!" મીનળબા તરફ ફરી કાકે કહ્યું "એ સતીનો આશીર્વાદ માગો કે પાટણનું રાજ્ય અમર તપે. એને છંછેડવામાં માલ નથી. ચાલો હવે રજા?"

"રજા!" મીનળદેવીએ પુછ્યું."

"ક્યાં જાય છે?" લીલાદેવીએ અજાયબ થઇ આંખો ફાડી.

"હું!" દાંત પીસી કાકે કહ્યું. "બા! તમારા છોકરાની સેવા કરવામાં સાર નથી. મેં તેમને ભોંયરામાં પુર્યા ત્યારે મને તેમણે ખબર આપી કે મારાં બૈરીછોકરાં ભૃગુચ્છના ગઢમાં ભુખે મરે છે. આટલા વર્ષની સેવા માટે આ શીરપાવ ને તમને કોઇને ભૃગુકચ્છ લશ્કર મોકલવાની પણ ફુરસદ નહીં!" ગુસ્સામાં તે મુંજાલ સામે જોઇ રહ્યો.

"કાક! ધીરો પડ," મુંજાલે કહ્યું. "મેં તારા સોમેશ્વર ને ઉદાના છોકરા વાહડને ક્યારના લશ્કર લઇ મોકલ્યા છે. ને આપણે હમણાં જઇએ છીએ." કાકે થોડી વાર ધુરકયા કર્યું.

"મહેતાજી! આ લાટ જીતવાની વાત નથી, પણ ગઢમાં પહોંચવાની વાત છે. લશ્કર લઇ રેવાપાલને હરાવતાં કેટલોક વખત ચાલ્યો જાય. મારે તો જઇ ગઢમાં ખાવાનું લઇ જવું છે. મને તમારી જીતહારની હવે પરવા નથી. હું મારી સ્ત્રીને બચાવીશ કે મરીશ."

મુંજાલે જઈ કાકના વાંસા પર હાથ ફેરવ્યો.

"ભાઈ! આકળો થા નહીં. તારી વાત સાચી છે. ભલે તું જા. તને માણસ જોઈએ છે? તું બેસ. હવે આમ ને આમ બે ઘડીમાં કૈં બગડી જવાનું છે?"

કાક નીસાસો નાખી બેઠો.

"મારે માણસનું કામ નથી. બેમાને લાવ્યા છો?"

"ના એ તો જુનાગઢ રહ્યો."

"ઠીક. હું એકલો બસ છું. હું બે સાંઢણી ખભાતથી લઈ જાઉં છું. મને સોમનાથ પાટણથી જોઈતી મદદ મળે એવું આજ્ઞાપત્ર લખી આપો."

"હા. અને અમે થોડા દહાડામાં આવીએ છીએ."

કાક કઠોર રીતે હસ્યો.

"બા!" મુંજાલે મીનળબાને કહ્યું "જરા અંદર આવો. વાત કહું." મુંજાલની સાથે મીનળદેવી ઉઠીને અંદર ગયાં. લીલાદેવીએ હેતભરી આંખો કાક પર ઠારી.

"કાક! આમ અકળાય છે શું કામ? ભોળાનાથ બધાં સારાં વાનાં કરશે."

કાકે મુંગે મોઢે ડોકું ધુણાવ્યું.

"તેં આ બધું મારે માટે કર્યું તેનો કેમ બદલો વાળું?"

કાકે ઉંચું જોયું. "બા! મને કૈં સમજાતું નથી. મને કૈં થાય તો શંકડા લાટ સામે જો જો. હવે કોઈ રહ્યું નથી."

"કાક એવું અપશકુનીયા શું બોલે છે, તને શું થવાનું છે?"

"મને કૈં સમજાતું નથી." કાકે ડોકું ધુણાવ્યું. કાકને આમ અસ્થિર, નિરાશ, રાણીએ કદી પણ જોયો નહોતો. તેના હ્રદયમાં પણ ન સમજાય એવી બીક પેઠી.

કાકે થોડી વારે માથું ઉંચું કર્યું. "મહેતાજી આજ્ઞાપત્ર લખ્યું?"

"આ રહ્યું" કહી મુંજાલમહેતાએ તે કાકને આપ્યું.

"ભોંયરું અંદરના ખંડમાં–રાણકબા છે ત્યાંથી ત્રીજા ખંડમાં છે. ઉપર પથ્થર છે. રાણકબાને મેં બતાવ્યું છે."

"વારુ, તું ચિંતા નહીં કર, જા."

કાક એક અક્ષર બોલ્યો નહીં. તે બહાર જઇ સાંઢણી પર બેઠો. મુંજાલમહેતા ને લીલાદેવી જોઇ રહ્યાં ને શાંત કૌમુદીના–ક્રૂર પ્રકાશમાં દૂરને દૂર જતી કાકની સાંઢણી વિલુપ્ત થઇ ગઇ.

પ્રકરણ ૩૨ મું

ભોગાવાને તીરે

મોડી રાતે મીનળબાની સ્વારી વઢવાણ પહોંચી અને વાજતેગાજતે રાજગઢમાં પેઠી.

સાંઢણી પરથી ઉતરી મીનળદેવી રાણકદેવી પાસે ગયાં. મીનળબાને રાખેંગાર પર ગમે તેટલું વેર હોય, અને પોતાના પુત્રને છોડી રાને પરણવા માટે રાણક પર ગમે તેટલો દ્વેષ હોય પણ અત્યારે પડેલા વેરીની વિધવાને યોગ્ય માન આપવા તે તૈયાર થયાં. તે પોતાના પુત્રની ઘીઘેલછાને સારી રીતે પીછાનતાં હતાં, અને તેને તેની ગેરવર્તણુક માટે પશ્ચાતાપ થતો હતો.

તે અને રાણી રાણકદેવી પાસે ગયાં અને "જય અંબે!" ગણગણતી સતીને પગે લાગ્યાં. રાણકની આંખમાં દૈવી તટસ્થતા આવી ગઇ હતી.

"અંબા ભવાની તમારું ભલું કરે." સતીએ દુશ્મનની મા અને સ્રીને આશીર્વાદ આપ્યો. "મીનળદેવી! મારા રાને લાવ્યાં છો?" તેની આંખ સુકાઇ ગઇ હતી.

"હા, માથું આણ્યું છે."

રાણકે નીસાસો મુકયો.

"કાલે સવારે મારે સતી થવું છે."

"જેવી સતીની આજ્ઞા."

"મારા રાને અહીંઆં મોકલાવો."

"માના! લાવનો." મીનળદેવીએ અનુચરને આજ્ઞા કરી.

અનુચર શાલમાં વીંટેલું રાનું માથું લઇ આવ્યો. રાણકના મોઢા પરથી પલ વાર ફીક્કાશ જતી રહી. તે એકદમ ઉભી થઇ ને આગળ આવી અનુચર પાસેથી માથું લઇ લીધું.

રાણકે માથું પોતાના હાથમાં—જાણે કપડાંમાં વીંટાએલું નાનકડું બાળક હોય તેમ રાખ્યું ને ધીમેથી, અનિર્વાચ્ય મૃદુતાથી ઉપરનો છેડો ખસેડ્યો—

"મારા રા—" રાણકનો અશ્રુપૂર્ણ અવાજ આવ્યો. પણ તેની આંખમાં આંસુ નહોતાં.

તે થોડી વાર ઘવાએલા રાના મુખ તરફ જોઇ રહી; ને ઘણાજ હેતથી લોહીથી ખરડાએલા કપાળ પર આવેલા જુલફાં ઉંચાં કર્યા.

ધીમેથી તે હસી—મ્લાન વદને "મારા રા! મારા સોરઠના ધણી! હું આવી" કહી તેણે પતિનું મસ્તક છાતી સાથે ચાંપ્યું.

મીનળદેવી ને લીલાદેવીની આંખો ભીની થઇ ગઇ.

રાણકે રાનું માથું પાટલા પર મુક્યુ. "મને ઘીનો દીવો કરવો છે"

"હા હમણાં મોકલાવું" કહી મીનળબા ઉઠયાં. અને બંને પટ્ટણી રાણીઓ ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

થોડા વારે એ ઘીના દીવા રાના માથા આગળ મુકી રાણક તેની સામે બેઠી ને તેની સામે એકચિત્તે જોઇ રહી. તેની આંખોમાં કૈં કૈં ભાવ આવ્યા ને ગયા

તે થોડી થોડી વારે "મારા રા" શીવાય બીજો શબ્દ ઉચ્ચારતી નહીં.

રાત ધીમે ધીમે જવા માંડી.

પહો ફાટયો તોપણ રાણક ત્યાંની ત્યાંજ બેસી રહી હતી.

* * * *

મારા રા શીવાય બીજો શબ્દ ઉચ્ચારતી નહીં. [પૃષ્ઠ ૪૯

મુંજાલ મહેતા આવ્યા. એક બે વિશ્વાસુ માણસને લઇ બારોબાર અંદરના ખંડમાં ગયા; અને ભોંયરું શોધી કાઢી, પોતે ઉઘડાવ્યું. ને અંદર ઉતર્યાં. બે ગદેલાં પર જયસિંહદેવ, સુક્કા થઇ ગએલા ને નિસ્તેજ, પડ્યા હતા.

"કેમ આવ્યો?" જયસિંહદેવે નિર્બલ અવાજે પુછ્યું.

"એ તો હું છું મહારાજ!" મુંજાલે કહ્યું.

રાજા જેમ તેમ કરતા હાથ ટેકવી બેઠા થયા.

"કોણ મહેતાજી! તમે આવ્યા? કયાં ગયો પેલો ભામટો? એને પકડો નાસી ના જાય."

"ગભરાઓ નહીં. બધું બરોબર કર્યું છે ચાલો.

રાજા મુગે મોઢે ઉઠયા ને મુંજાલની પાસે આવ્યા. "તમારી સાથે બ્રાહ્મણ હતો તે કયાં છે?"

"આ રહ્યો" ભાવ ખુણામાંથી આગળ આવ્યો.

"જો છોકરા!" મુંજાલે સખત અવાજે કહ્યું, "મુગા રહેતાં આવડે છે?"

"અરે તેમાં મને કહેવું નહીં પડે" ભાવે જરાક હસીને કહ્યું.

"મને પછી મળજે."

"હાજી જરુર" ભાવે કહ્યું.

મુંજાલ મહેતા મહારાજને ઉપર લઇ ગયા. મહારાજના દીલ પર ધુળ હતી ને તેમના પગ લથડતા હતા.

"મહારાજ!" બારોબાર રણવાસમાં જાઓ ને નાહી ધોઇ જમી લો.

"બીજું કોણ આવ્યું છે?"

"મીનળબા ને લાટીરાણી."

"બધા ગામનેજ તેડતા આવવું હતુંને" રાજાએ કચવાઇને કહ્યું. "પેલો કાક કયાં ગયો?"

"ક્યાંએ ગયો નથી. તમે હમણાં સ્વસ્થ તો થાઓ."

"પણ છે ક્યાં?" રાજા જીદ્દી થયા.

"જયસિંહ દેવ!" મુંજાલે જરાક સખ્તાઇથી કહ્યું. "અમારા શ્રાવકોનુ પાંચમું વ્રત છે. એ કરે તેને પરસ્ત્રી ગમન વિરમણ એ પુણ્ય લાગે ને કરાવે તેને પણ પુણ્ય લાગે તમે હું કહું છું તે તો હમણાં કરો પછી થઇ રહેશે."

રાજાને જવાબ દેવાનુ મન થયું પણ કૈં શક્તિ નહોતી એટલે મુંગા રહ્યા. રણવાસમાં લીલાદેવીના શાંત તિરસ્કાર ખમવા જવું ને તેમને જીવલેણ લાગ્યું. પણ બીજો રસ્તો ન હોવાથી તેમણે મુંજાલની સલાહ સ્વીકારી.

* * *

સવાર પડતાં પહેલાં આખું વઢવાણ ગામ ઘરબહાર નીકળ્યુ પુરુષો ને સ્ત્રીઓ ખેંગારની રાણી સતી થતી હતી તેને પુજવા કંકુ ને ફુલ લઇ બહાર પડ્યાં. રસ્તે લોકોની ઠઠ માતી નહોતી. અને બધાં ભોગાવાને તીરે સ્મશાન તરફ જતાં હતાં.

ડંકા ને શરણાઇના અવાજ ગાજી રહ્યા. ઘોડેસ્વાર અને પાળાની સ્વારી ચાલી. આખા ગામમાં 'જય અંબે, જય અંબે'ની ઘોષણા ગાજી રહી.

સૂર્યોદય થતાં રાજગઢમાંથી સ્મશાનીઆઓ નીકળ્યા. ઠાઠડી પર ફુલોના ઢગમાં ખેંગારનું માથું મુકયું હતું અને ચારે તરફ જરીનો શણગાર મુકયો હતો. સ્મશાનીઓમાં દુઃખી દેખાતા મહારાજાધિરાજ જયસિંહદેવ ને મહાઅમાત્ય મુંજાલને લોકો જોઇ રહ્યા.

પાછળ સતી રાણક 'જય અંબે' ઉચ્ચારતી આવી. તેની પાછળ રાજ્યમાતા ને રાણી અને બીજી સ્ત્રીઓ હતી.

સતી જ્યાં જતી ત્યાં હજારો માણસો 'જય અંબે' ઉચ્ચારતાં, કંકુ ઉછાળતાં ને ફુલ વેરતાં, 'સતી માતાનો જય' એ અવાજો સંભળાતા. રસ્તામાં બે તરફ ઉભેલાં સ્ત્રી પુરુષો સતી પાસે આવતાં સાષ્ટાંગ

દંડવત્ પ્રણામ કરતાં ને આશીર્વાદની યાચના કરતાં. વઢવાણનો રાજ્ય-માર્ગ સતીના પાદસ્પર્શથી વેરાએલાં પુષ્પો વડે સોહાઇ રહ્યો

બધા સ્મશાનીઆઓ ભોગાવાને તીરે આવ્યાં. સૈનિકો ચારે તરફ ઉભા રહ્યા, વચ્ચે ડાહ્યુઓ ને સ્ત્રીઓ ઉભી રહી. બધાની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

ચિતા ખડકાઇ ગઇ ને ધીમેથી, નિડરતાથી રાણક તેના પર ચઢી. તેના મુખ પર આનંદ છવાઇ રહ્યો હતો. બ્રાહ્મણે તેને લલાટે કંકુ કર્યું, પાસે શ્રીફલ મુકર્યા ને રાનુ માથું તેને આપ્યું.

"ખમ્મા મારા રાને" કહી રાણકે પતિનું માથું લઇ, હેતથી ખોળા પર મુકયું ને "જય અંબે, જય અંબે, જય અંબે" તે બોલી.

જયસિંહદેવે આગ મુકી—ને ડંકા, શરણાઇ ને તુરીના અવાજે ગગન ભેદાઇ ગયાં. ચારે તરફ ગલાલ—ને કંકુએ વાતાવરણ લાલ કરી મુકયુ.

"જય અંબે, સતી માતાનો જય" એ ઘોષણા ચયાજ કરી.

ચિતાની ચારે પાસે કંકુ ને ગલાલ ઉછળી રહ્યાં. વૈશ્વાનર લાકડે લાકડે કુદ્યો—એક મહાજ્વાલ ભભુકી ને રાણકના વાળ જળી ઉઠયા.

ચારે તરફ તુમુલ નાદ થયો. ચારે તરફ વાતાવરણ કંકુમય થઇ રહ્યું. એક 'જય અંબે'ની બુમ—એક ચીસ આ ઘોંઘાટમાં સંભળાઇ ન સંભળાઇ અને સતી રાણક દેહ છોડી રાની સાથે જઇ વસી.

અને ભોગાવા આ સતીની ભક્તિની પરમ કસોટી જોઇ રહી.

વિભાગ ૪ થો

પ્રકરણ ૧ લું

ભૃગુકચ્છના ગઢમાં

ભૃગુકચ્છના ગઢમાં કેમે કરી દિવસો જતા નહીં. મંજરીનો ઉત્સાહ બધો ભાંગી ગયો હતો. થોડોક વખત તે મહાદેવના મંદિરમાં કે છોકરાંની પાસે ગાળતી; અને બાકીનો બધો વખત કોટ પર નષ્ટ થએલા રાજાની રાજ્યલક્ષ્મી નિર્જન પ્રાસાદોમાં ફરે તેમ—માન—ધારી છતાં સુંદર, નિસ્તેજ છતાં મોહક, તે ફર્યા કરતી, વારવાર તે નદીના મુખ તરફ દૃષ્ટિ નાખતી. ઘણી વખત આમ જોતાં તેની આંખમાં અવર્ણનીય ભાવો દેખાતા. આ રાતેજ કાક આવશે એમ એને થતું અને પ્રણયીની અધીરાઈથી તે તેના આવવાની વાટ જોતી હતી.

પ્રણયીની વાટ જોવી તેનાથી વધારે હૃદયભેદક અનુભવ જીવનમાં એક પણ નથી. કૈં પણ બીજે તેનું ધ્યાન ચોટતું નહીં. કોઈ નથી આવ્યું એમ ખાત્રી છતાં આવેલાને જોવાની તેની ઉત્સુકતા વધી પડતી. હજારો કામ પડતાં મુખી માત્ર નજર ટેકવી જોઈ રહેવામાંજ તેને જીવનનો સાર જણાતો. રખેને ત્યાંથી ખસતાં આવનાર આવવાનું માંડી વાળે એવી કે બીક લાગતી. ત્યાં ઉભા રહીને આદરેલી તપશ્ચર્યાના બળથી આવનાર ખેંચાઈ આવશે એવી પણ કૈં શ્રદ્ધા દેખાતી.

અને છતાં આવનાર આવતો નહોતો. પાંદડું પડે કે કાંકરા ખરે તો તેનો પરિચિત પગરવ તેને સંભળાતો. ક્ષિતિજ પર સૂર્યકિરણ પડતાં પતિની આવતી હોડી દેખાતી: ઉડતું પંખી તેની હોડીનો સઢ હોય એવી આશા પેદા કરતું. પવનના સુસવાટમાં, દૂરથી આવેલા કોઈ પણ ધ્વનિમાં કાકનોજ અવાજ સંભળાતો. આ અનુભવ થતાં પક્ષ

વાર હૈયું ધબકી ઉઠતું. ને આશાભરી તે ચારે તરફ જોતી—આશાએ રચેલું મૃગજળ પારખતી અને બીજી પળે અકળાવતી, ગુંગળાવતી નિરાશા ચારે તરફ પ્રસરી તેને ડુબાડી દેતી.

આમ આવતા પ્રણયીની વાટ જોવામાં મંજરીને ચોરાસી લાખ ફેરાનાં દુઃખો સમાઇ ગયાં. એક પલમાં એક યુગના અનુભવો તેણે કર્યા; એક પલની ઊર્મિ કે વેદનામાં જીવનભરની કરુણ કથા આવી ગઇ અને છતાં તે હીંમત હારી નહીં. તેના પતિની શકિતમાં, હીંમતમાં, ઉસ્તાદીમાં તેને વિશ્વાસ હતો. તેના નસીબમાં તેને શ્રદ્ધા હતી. તે આવ્યા વિના રહેવાનો નથી એમ તેને ખાત્રી હતી.

જ્યારે છોકરાંઓ અધીરાઇ દેખાડતાં ત્યારે તેને હીંમત રાખવી કઠણ થઇ પડતી. મહાશ્વેતા કોઇક વાર દયામણે મોઢે પુછતી; "બા! બાપા ક્યારે આવશે?" ત્યારે તેને જવાબ આપતાં મંજરીની આંખો સજલ થઇ જતી.

પણ આવી નિર્બલતા તે વધારે વખત આવવા દેતી નહીં. આ નિર્બલતાથી પોતાના પતિનું ગૌરવ ખંડિત થતું એમ તે માનતી અને તેની મહત્તાનો પોતે કીર્તિધ્વજ છે એમ માની તે હીંમત રાખતી. તેનું સુકુમાર શરીર દુબળું થતું હતું. તેનુ કોમળ મુખ નિસ્તેજ થતું હતું. તેની મોટી આંખો વધારે ને વધારે મોટી દેખાતી હતી પણ તેનું ગૌરવ હતું તેનાથીએ વધારે અડગ થતું જતુ. અને રખેને નિર્બલતા વધી પડે તેથી અંતરના ભાવો તે અંતરતાંજ સમાવતી.

શસ્ત્ર વાપરતાં તેને નથીજ આવડવાનુ એવી તેને ખાત્રી થતી જતી હતી છતાં તે શીખવાનું તેણે ચાલુ રાખ્યું હતું. તેથી તેનો વખત જતો; રાતે ઉંઘ આવતી; અને પોતે પતિને લાયક થતી જાય છે એવે વિચારે હૃદયમાં કૈંક સંતોષ વળતો.

આંબડ મહેતા થોડા દહાડામાં નવેઅવતારે આવ્યા હતા. તે ગંભીર થઇ ગયા હતા, અને તેનો મોહ તદ્દન જતો રહ્યો હતો. તેને થયું હતું કે પાટણની કીર્તિ તેની હીંમત પરજ અવલંબે છે; એટલે તેનાં

છોકરવાદ ને અવિચાર અદૃષ્ટ થયાં. પાટણના સત્તાધીશ તરીકે તેને જે ગર્વ હતો તેણે ટેક ને વિસ્તારનાં સ્વરૂપ લીધાં હતાં કાક ને ત્રિભુવનપાલ. પરશુરામ ને મુંજાલ, દેવપ્રસાદ, વિમલ મંત્રી ને પરમ બાણાવલી ભીમની જ્વલંત કારકીર્દીનાં સ્મરણો તેના ચારિત્ર્યને ઘડી રહ્યાં હતાં. આ બધાની કીર્તિનો વારસ તે પોતે, વારસપદની લાયકાત મેળવવા મથી રહ્યો હતો. તે બધાને ઉત્સાહ આપતો, ગઢની ચારે તરફ નજર રાખતો ને ભૃગુકચ્છમાં શું ચાલે છે તે પર ધ્યાન દેતો. ગંભીર, ને સત્તાશીલ તે બાલક મટી વીર થઇ રહ્યો.

મંજરી તરફ પણ એની દૃષ્ટિ બદલાઇ ગઇ. તે મંજરીને ચાહતો—પણ જુદાજ ભાવથી. તેની સગવડ જોવામાં તેને શીખવવામાં, તેનો ઉત્સાહ કાયમ રાખવામાં, તે સદા મચ્યો રહેતો—પ્રણય ઘેલછાથી નહીં પણ ભક્તિથી. તેને મન મંજરી પાર્થિવ નહોતી, દૂર તેના જીવનની અધિષ્ટાત્રી—કોઇ દેવી, અસ્પૃશ્ય શક્તિ—તે હોય એમ તેના તરફ તે જોઇ રહેતો. તેની દૃષ્ટિમાંથી વિકાર ગયો અને તેની ભક્તિમાંથી વાસના ગઇ. વિશુદ્ધ ઊર્મિઓના અર્ધ્યથીજ સદા પુજાવાને યોગ્ય એવી તેની મંજરી તેને મન જોગમાયા હતી. માતાનો નિર્મલ પ્રેમ, બહેનનું નિખાલસ હેત જે મંજરી તેના તરફ રાખતી તે તેને પુરતાં હતાં. કાકના સ્મરણથી તે હવે કચવાતો નહીં પણ કાક જાણે પોતાનોજ હોય, તેનાં સ્મરણો જાણે પોતાના ગૌરવને વધારતાં હોય તેમ તેને લાગવા માંડ્યું.

મહાશ્વેતા અને ત્રૌસરી બંને છોકરાંના અજ્ઞાન મગજ પર પણ વાદળ છવાયું હતું. બધાં તેમને લડાવતાં પણ તેમને ચેન પડ્યું નહીં. ગંભીર બની રહેલો મણિભદ્ર રાંધતો ને છોકરાં રાખતો. નેરાની સ્ત્રી ગંગલી ધાંચણ બધું કામ કરતી, દેવો કોટની ચોકી કરતો. અને નેરો કામમાં હોવાનું ડોળ કરતો.

એક દહાડો સવારે દેવો આંબડ મહેતાને કોટ પર બોલાવી લઇ ગયો. નીચે એક સૈનિક દસ બાર બીજા સૈનિકોને ગઢમાંથી ઉતરવાના રસ્તા દેખાડતો હતો. આ જોઇ આંબડને ચિંતા થઇ.

"એ શું ચોકી મુકે છે?"

"એમજ લાગે છે" દેવાએ કહ્યું.

"કેમ રેવાપાલને હમણાં ફુરસદ મળી?"

"જીતી પરવાર્યા હશો" દેવાએ કચવાઈને કહ્યું, "બા ક્યાં છે?"

"પૂજા કરવા ગયાં છે, કેમ?"

"અન્નદાતા!" દેવાએ ધીમે અવાજે કહ્યું; "બાને, કીકાભાઈને ને કીકી બહેનને અહીંઆંથી મોકલી દેવાં જોઇએ."

આમ્રભટ ચકિત થયો. "કેમ?"

"દસ અગીઆર દહાડા થયા પણ કે ખબર નથી આવી, ભાઈ—" દેવાનો અવાજ તુટયો, "નહીં આવવાના" તેણે ડોકું ધુણાવ્યું. "એ ગયા ત્યારે મારી છાપરી પર ઘુવડ બોલતું હતું." જાણે બધી બીકને પુષ્ટિ આ અપશુકનથી મળતી હોય તેમ ડોસાએ ઉમેર્યું.

"પણ આપણે અહીંઆં હજુ દાણો પુષ્કળ છે."

"આઠ દહાડા પણ નહીં ચાલે.

આંબડે આંખ ફાડી, "હેં!"

"હા, આજથી અમે એક વખત ખાવાના છીએ.

થોડીક વાર આંબડ મહેતા ધ્યાનથી જોઇ રહ્યા. સ્થિતિ ગંભીર થતી લાગી.

"ને આ જોયું—" દેવાએ ફરીથી નીચે ઉભેલા માણસોની હીલ-ચાલ તરફ આમ્રભટનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

આમ્રભટે મુગે મોઢે જોયા કર્યું.

"બહાર નીકળવાનો રસ્તો બંધ થઇ જવાનો."

"ત્યારે?"

"બા ને છોકરાંઓને ગામમાં જઇ સંતાડી દો. આપણે ગઢ ટકાવી રાખીશું."

આંબડે થોડી વખત વિચાર કર્યો ને ડોકું ધુણાવ્યું. દેવો કહેતો હતો તે વાત વ્યાજબી લાગી. "ઠીક! હું બાને કહી જોઉં."

તે ગયો. દેવો થોડી વાર જોઇ રહ્યો ને બબડયો: "નહીં તો મારી છાપરી પર ઘુવડ બોલે કેમ?"

આંબડ ત્યાંથી મહાદેવના મંદિર તરફ વળ્યો. આ વખતે હંમેશાં મંજરી પૂજા કરવા જતી હતી. આંબડે ત્યાંથી જઇ દેવને નમસ્કાર કર્યા ને મંદિરને ઓટલે બેઠો.

મંજરી પૂજા કરીને બહાર આવી. તે પહેલાં શ્વેત હતી, પણ અત્યારે તે ફીકકી લાગતી હતી. તેના મુખ પર ચિંતા હતી.

"બા!"

"કેમ ભાઇ?" તેના જવાબમાં મૃદુતા હતી.

"આપણું ખાવાનું ખુટવા માંડયું લાગે છે" આંબડે કહ્યું.

"મને મણિભદ્રે વાત કરી" મંજરીએ જવાબ દીધો. "શું હજી વથળી ખબર નહીં પહોંચી હોય?"

"બા! આ તો અશાંતિના દિવસો છે.
ખબર તએ મળી હોય."

"આજથી એ બધા એક વખત ખાવાના છે.',

"હા. એથી બીજા પંદર દિવસ વાંધો નહીં આવે. પણ પછી શું?"

"હું પણ એક વખત ખાવા માંડવાની છું."

આમ્રભટ ઓટલા પરથી ઉભો થઇ ગયો.

"કે ગાંડાં થઇ ગયાં?"

"કેમ?"

"તમે એકાશણું કરશો તો ગઢ કેમ સચવાશે?" મજરીની સુકુમાર કાય કરમાઇ જવાની ધાસ્તી આંબડને થઇ. તમારે જોઇતું ધાન છે."

"પણ બધા એક વખત ખાય ને હું બે વખત ખાઉં?"

"ના. તમે, છોકરાં ને હું—બે વખત ખાઇશું. છેલ્લે સુધી ગઢ આપણે ટકાવી રાખવો છે. પાંચ દિવસ વાર જોઇએ. પછી જરુર પડશે તો જોઈ લઇશું. તમે ભુખ્યાં કેમ રહી શકશો?"

"બીજાં બૈરાંઓ તો દહાડા ને દહાડા નકોરડા કાઢે છે."

"એ તો ભુખે મરી મરીને રીઢાં થઇ ગયાં હોય છે. તમે તો મરી જશો."

"ઠીક. જોઇશ" હસીને મંજરીએ કહ્યું. "પણ એમ કર્યા વિના આખરે છુટકો નથી." મંજરીનું હાસ્ય હજુ તેવુંજ મોહક હતું.

"બા! એના કરતાં એક કામ કરીએ તો કેમ?" "તમને ને છોકરાંઓને ગામમાં સંતાડી રાખીએ તો કેમ? અમે ગઢ સાચવીશું?"

મંજરીનું હાસ્ય અદૃષ્ટ થઇ ગયુ. તેની મોટી આંખો સ્થિર થઇ ગઇ.

"આંબડ મહેતા! આ ગઢ તમારા રાજાનો નથી; મારા દુર્ગપાલનો છે. દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી હું તો અહીંઆંજ રહેવાની.

"પણ બહુ વેઠવું પડશે, બા! આંબડે કરગરીને કહ્યું, "ને અમે ગઢ સાચવીએ."

"આંબડ મહેતા!" મંજરીએ ગર્વમાં માથું ઉચકીને કહ્યું, "ગઢ છોડવો પડશે તો જીવતાં છોડવાની નથી. દુર્ગપાલ આવે ને હું કોઇ ઠેકાણે સંતાઇ બેસું! ના! એ પણ નક્કી કરી બેઠા હશે કે એ નથી એટલે છેલ્લે સુધી હુંજ ગઢ સાચવવાની."

આંબડ મહેતાએ જોયું કે મંજરી માનવાની નથી એટલે તે મુગો રહ્યો. આ સ્ત્રીના સરલ દૃઢતાથી તે હંમેશાં મહાત થઇ જતો.

પ્રકરણ ૨ જું

નેરા બોબડાનું છેલ્લું પરાક્રમ

તેજ દહાડે દેવા, મણિભદ્ર અને ગંગલીએ ધાનના ભાગ પાડયા અને મંજરી, છોકરાં ને આંબડ મહેતા શીવાય બીજાં બધાંએ એકજ વખત ખાવું એવો નિશ્ચય કર્યો.

આટલા દહાડામાં ખરેખરું દુઃખ નેરા ભટને પડયું હતું. સ્વચ્છંદે ફરવું, દહાડામાં ચાર કે છ વખત પેટ ભરી આરોગવું,

બપોરે ચાર છ ઘડી આસાયેશ લેવો, અને સેકયો પાપડ બને ત
સુધી ભાંગવો નહીં એ તેના જીવનના અચલ સિદ્ધાંતો હતા; અને
તેણે ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી આટલાં વર્ષ ચુસ્ત રીતે પાળ્યા હતા; તેથ
એક જગ્યામાં ભરાઇ રહેવું અને દેવાની તાબેદારી કરવી, દહાડામાં ં
વખત ખાવું અને બપોરે ઉંઘવું નહીં—આવી ભયંકર આપત્તિ પરંપરાન
અસર તેના પર થવા માંડી હતી. તેની આંખમાં સદાએ દુઃખ દેખાય
કરતું. તેની ત્રણ હડપચીઓ ખાલી થતી કોથળીની તરાહ લટકી પડે
હતી. તેની વિશાલ ફુંડ લચી પડવા લાગી. અને તેના પાતળા પગ
થરથરૂ ભમર થઇ ગયા હતા. ઘણો વખત તો તે એક ખુણે ફસાઇને
પડી રહેતો ને કોઇને પણ જતાં જુવે તો મરવા સુતેલા કુતરાની
દયામણી નજરે જોઇ રહેતો.

આટલા આટલા દુઃખના ડુંગરો પછી એને આંબડ મહેતાનો ધાક નહોતો રહ્યો; મંજરીને માટે માન નહોતું રહ્યું; છોકરાંને માટે લાગણી નહોતી રહી,—એને બધાં દુશ્મન દેખાતાં. તે બધાં નહોતાં તેને પેટ-પુરતું ખાવા આપતાં, નહોતાં તેને જંપીને ઉંઘવા દેતાં; ને નહોતાં તેને ગામમાં નાસી જવા દેતાં. તેમાં એની ઘાંચણથી તો તે તોબા થઇ ગયો હતો. તેની ભયંકર જીભ દેવાના ડહાથી પણ જબરી હતી; અને સુખ ને દુઃખ છતાં જે કૈં જીવ તેમાં રહેતો તે બધો ગંગલી કાઢયા વિના રહેતી નહીં. જ્યારે તે બોલવા માંડતી ત્યારે બીચારા નેરાને પ્રેતલોક પણ આવકારદાયક લાગતો. જેમ ભેંસાસુરને મન કાલિકા હતી તેમ તેને મન તેની ધર્મપત્ની હતી. તેનાથી તે ત્રાસતો; અને તેના ધાકના સકંજામાં તરફડતાં ફીફ્લાંની મનોદશાનો અનુભવ કરતો.

તે એક ભીંતની ઓથે પડયો પડયો, વલ્લું મોં કરી, પેટમાં લાગેલી ભુખ હવા ખાઇ સંતોષવાનો નિષ્ફલ પ્રયત્ન કરતો હતો. આ સુખ વધુ પડતું હોય તેમ ત્યાં તેની ધર્મપત્નીએ શાસન બહાર પાડયું કે આજથી એકજ વખત ખાવાનું છે. પહેલાં તો નેરાએ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કર્યું.

"બહેરો થયો છે?" ગંગલીએ કહ્યું, "હવેથી એકજ વખત

ખાવાનું છે. ધાન ખુટયું છે—ધાન" જેમ તેમ કરી નેરો બેઠો થયો. ધાન ખુટવાનો અકસ્માત કેમ થયો તે તેને સમજાયું નહીં.

"ક–ક–ક–કેમ કરતાં ખ–ખુટયું ?"

"નશીબ તારું."

"એક વ–વાર ખ–ખ–ખાવાનુ—" નેરાના હોઠ વાંકા થઇ લટકી રહ્યા. આ નવું દુઃખ એટલું મોટું લાગ્યું કે તેની સામે પોકાર કરવાની પણ તેની છાતી રહી નહીં, અત્યાર સુધી બે વખત ખાવાનું મળતું હતું તે તો તેને માત્ર પાણી પી અપવાસ કર્યા બરોબર લાગતું હતું.

"હા. એક વાર——"

"ચ–ચ–ચાલની અહીંઆં-થી જ–જ–જતાં રહીએ' તેણે ગંગલીને આજીજી કરી. તેની અડધી સુજેલી આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. ભુખને દુઃખે તેની જીભ પણ લબડી ઉઠી હતી.

"કે શરમ આવે છે, નફટ ?" ધાંચણે ડોળા કાઢયા, "બા–ને ફીકાભાઇને બધાંને છોડીને જતાં રહીએ ? જન્મીને જોભર્યાં શીવાય કૈં બીજું જાણ્યું છે ? તને તે પાટણનો ભટ કયા દોશી વાણીયાએ બનાવ્યો ? તારી માને પેટે પથ્થર પડયો હોત તોએ સારું કે લુગડાં ધોવા તો ખપ લાગત," ગંગલીએ પોતાનું માન પ્રદર્શિત કર્યું. "બોલ અત્યારે ખાવું છે કે બપોર પછી ?"

નેરાએ નિરાશામાં ડોકું નાખી દીધું. એને મરણ શીવાય બીજો આરો દેખાયો નહીં. "અત્યારે !" ફીણવાળા મોઢામાંથી શબ્દ નીકળ્યો. ગઇ કાલે રાતે ખાધા પછી બીજી ઘડીથી તેને કકડીને ભુખ લાગી હતી.

"પછી કાલ બપોર સુધી રહેવાશે કેમ ?"

"ર–ર–રહેવાશે !" કહી નેરાએ પથ્થરફાટે એવો નીસાસો નાખ્યો પણ તેની સ્ત્રીના હૈયામાં કૈં તડ સરખી પણ પડી હોય એમ દેખાતું નહોતું. તે જઇ ખાવાનું લઇ આવી, અને પત્નીધર્મથી પ્રેરાઇ થોડું પોતાના ભાગમાંથી પણ તેમાં મુકયું.

ખાવાનું આવ્યું એટલે નેરો બેઠો થઇ ગયો ને તેના સામે જોઇ રહ્યો. તેની આંખમાં ગાંડપણનું તેજ આવ્યું; તેના મોંમાં પાણી

આવ્યું; તેના મોઢ પર લીપ્સાનું કઢંગું, હાસ્ય પ્રસરી રહ્યું; તેના ગળામાંથી હર્ષનો ઘરઘરાટ થયો. તે કાલો ઘેલો થઇ ગયો.

ગંગલી તેની સામે તિરસ્કારથી જોઇ રહી.

"ચાલો, જોભરો. આ રહ્યું પાણી, હાથ તો ધુવો"

પણ તે બોલી રહે તે પહેલાં તો નેરાએ ખાવા માંડયું હતું. દોઢ રોટલો, બે કડછી ભાત દાળ, કાંદો ને મીઠું—જોતજોતામાં હતાં નહતાં થઇ ગયાં. ખાઇ રહી વધારેની આશાથી નેરાએ ગંગલી સામે જોયું. "બ–બીજું—"

"બીજું શું, કપાળ તારું! આતો એક રોટલો તારો હતો, ને અડધો મેં મારો આપ્યો. હવે કૈં નથી.

"પણ કાલે તો બે હતા," નેરાએ પોતાનો વાંધો દર્શાવ્યો.

"આજથી એકેકોજ મળશે," ગંગલીએ ગુસ્સામાં કહ્યું.

"ક–ક–કાલ સુધી ક–કે નહીં?" નેરાએ વિસ્મય પામી પુછ્યું.

"વધારેમાં જોઇએ તો ડામ," કહી થાળી લઇ ગંગલી ચાલી ગઇ.

ક્યાં સુધી નિરાધાર બની નેરાએ જોયાં કર્યું. પછી દૂરથી ગિરિગહ્વરમાંજ સંભળાય એવો એક મહા નિઃશ્વાસ નાખી મોઢું ધોયું ને પાણી પીધું.

કેટલાએ દહાડા થયાં તેની ક્ષુધા સંતોષાઇ નહોતી; આજે તો માત્ર તે છંછેડાઇજ. ને તેના પર એક આખો દિવસ નિરાહાર રહેવાની વિપત્તિ! શા માટે આ મૂર્ખ લોકો અહીંઆં પડી રહેતાં હશે? શા સારું એને અહીંઆથી જવા નહીં દેતા હોય? તે એટલો થાકી ગયો હતો કે વધારે વિચાર કર્યા વિના ઝોકાં ખાવા બેઠો.

તેને ઉંઘમાં હલવાઇની દુકાનો, લાડુ દુધપાકની ન્યાતો, માલપુઆ ને જલબીની ગભારોનાં સ્વમાં પર સ્વમાંજ આવ્યા કર્યાં. હમેશા મોં અગાઉ ભર્યું ભાણું દેખાતું ને પાપી ગંગલી તે ખુંચવી લઇ જતી—અને પોતે તેવોને તેવોજ ભુખ્યો રહેતો, પેટમાં જાણે સતત્ હોળી સળગી રહી હોય એવું કૈં થયાજ કરતું.

તે થોડી વારે જાગ્યો. દુઃખમય સ્વપ્નું જતું રહ્યું કે નહીં તે જોવા તે ઉંચો થયો, અને તેને પરિસ્થિતિનું ભાન આવ્યું. સુખ તો માત્ર સ્વપ્નામાં હતું કે લાડુ ને માલપુઆ જોઇ મોંમા પાણી આવતાં; જાગતાં તો માત્ર નિર્જન ગઢ ને અનંતકાળ સુધી નિરાહાર બેજ હતાં. પીડાઓની પરંપરાથી કચરાઇ રહ્યો હોય તેમ તેને ધ્રુસ્કું આવ્યું. દોઢ રોટલો તેણે બપોર પહેલા ખાધો હતો કે નહીં તે પણ યાદ રહ્યું નહોતું. તેના પેટમાં તો દિવસો થયાં અન્નનો દાણો પણ ન ગયો હોય એવી દશા હતી.

થોડીક વાર તેણે હોઠ ચાટયા ને સુજેલી આંખે આકાશ સામે જોયા કર્યું. તેના મુખની રેખાપરથી તે નિરાહારી જેવી વેદના સરજાવવા માટે સરજનહાર સામે પોકાર કરી રહ્યો હોય એમ દેખાયું; પેટ કીધુ તો પેટભર ખાવાનું કેમ નથી દેતો? થોડી વારે તેણે દેવા નાયકને ત્યાંથી જતો દીઠો એટલે બુમ મારી: "ન–ન–નાયક!"

"કેમ?" દેવાએ આ આળસુ તરફ સખતાઇથી જોતાં પુછ્યુ.

"આજે બ–બીજી વાર ખ–ખ–ખાવાનું નહીં?"

"ના—" દેવાએ કહ્યું.

જાણે માથા પર જીવલેણ ફટકો પડયો હોય એમ નેરાએ માથુ ભોંય પર નાખી દીધું. આ આળસુ ને ભુખવાળા તરફ દેવાને એટલો તિરસ્કાર હતો કે શબ્દ પણ બોલ્યા વિના તે ત્યાંથી ચાલતો થયો. એનું ચાલત તો તે નીચે જઇ રેવાપાલને આ પટ્ટણી સૈનિક એનાયત કરી આવત.

થોડી વાર નેરો પડી રહ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે આ બધા તેને જાણી જોઇને ભુખે મારતાં હતાં. તેને તેની સ્રી પર કાળ ચઢયો. "શં—" કહી તે કાળ કાઢવા જતો હતો, પણ તેને ઘણીજ નિર્ગતિ લાગી એટલે મુગો મુગો પડી રહ્યો.

એનું મોઢું સુકાઇ ગયું; ને એની જીભ તાળવે ચોંટી ગઇ હતી. તે કેમે કર્યો બેઠો થયો ને ઘસડાતો કુવાની પાસે આવ્યો. ત્યાં એક

ઘડો અડધો ભરેલો પડેલો હતો તે મોઢે માંડી બધું પાણી પી ગયો.

તેને જરાક ઠીક લાગ્યું. જરાક પગમાં જોર આવ્યું હોય એમ લાગ્યું. તે ઉભો થવા ગયો, પણ આથડીયું ખાધું. મહામહેનતે ઘુંટણને ટેકો દઇ આખરે તે ઉભો થયો. સૂર્ય આથમવા લાગ્યો હતો. સંધ્યાકાળ થવા આવશે એટલે ખાવાની વખત થશે એમ તેને લાગ્યું. પણ એટલામાં તેની સ્ત્રીના શબ્દો યાદ આવ્યા: "એકજ વખત ખાવાનું!" પણ એકે વખતે કયાં ખાધું હતું? તે જેમ તેમ કરતાં રસોડા તરફ ગયો. ત્યાં બધે શાંત હતું. રસોડે સાંકળ વાસી મણિભદ્ર ચાલી ગયો હતો. રસોડામાં કૈ પણ હોવું જોઇએ એમ માની તે અંધારાની વાટ જોવા માથે હાથ મુકી ભીંતે અઢેલી બેસી રહ્યો. રખેને ગંગલી એને જોઇ જાય એવી બીકે તે ખુણામાં લપાઇને બેઠો.

કેમે કર્યો વખત જતો નહોતો, ને તેના પેટમાં આગ વધતી જતી હતી. તેના માથામાં ચક્કર આવતાં હતાં એટલે તેણે માથે હાથ દીધા, પણ માથુ મટયું નહીં. એક બે વખત ખાલી ઉલટી થઇ. તેનો જીવ ચુંથાવા માંડયો.

અંધારું થયું એટલે તે હીંમત કરી ઉઠયો ને તેણે રસોડાની સાંકળ ઉધાડી. અંદર અંધારું હતું. ચોરની માફક તે બધે ખાખાં-ખોળાં કરવા લાગ્યો. પણ કૈં જડયું નહીં. મણિભદ્રે કાંટેકસ રાંધ્યું હતું.

તે નીસાસો મુકી ઓટલે ફસડાઇ પડયો. તેનો જીવ આકુળવ્યાકુળ થતો હતો. તેને અત્યારે કોઇની પરવા રહી નહોતી. માત્ર તેની ભુખ તેનો જીવ લેવા બેઠી હતી એટલુંજ તેને ભાન હતું.

નેરાએ અવતાર ધરીને જોઇએ તેનાથી વધારે ખાધું હતું–કદી ઓછું ખાધું નહોતું. ભુખ તેને મન માત્ર શબ્દજ હતો. અત્યારે એ ભુખનો કેટલો પ્રતાપ છે તેનો ખરો અનુભવ થતાં તેનું ભાન જતું રહ્યું.

કાલ બપોર સુધી કેમ રહેવાશે? એકદમ તેના પેટમાં વીંછુંચુટાં થયાં, જાણે અનેક બીલાડાં પેટમાં નોર ભરતાં હોય એવું કૈંક થવા

માંડયું. તેણે ઉલટી કરવા પ્રયત્ન કર્યો—પેટે હાથ દીધા—પણ વેદના તો વધતી ગઇ.

તેને એકદમ યાદ આવ્યું. કોઠારની ઓરડી પાસેજ હતી. કોઠારની ઓરડી! કોઠારની ઓરડી! તેના સુકાઇ ગએલા મુખમાં પાણી છુટયાં; પણ તેને આંબડ મહેતાનો, દેવાની, ગગલીની બીક લાગી તે બધાં તેનો પ્રાણ લેશે. તેણે ઘડી વાર વાટ જોઇ, બે ઘડી વાટ જોઇ પણ વેદના વધતી ગઇ. તેની નજર કોઠારના બારણા પરજ ઠરી રહી હતી, તે ત્યાંથી કેમે કરી ખસીજ નહીં.

"એક બે ફાકા મારીશ તો કોઇ જાણવાનું નથી," તેને વિચાર આવ્યો, તે લથડતે પગે ઉઠયો, પડયો, પાછો ઉઠયો, ધીમેધીમે ચારે પગે ઓટલા પર ચડયો ને કોઠારના બારણા આગળ આવ્યો. તેણે ચારે તરફ જોયું—બધે અંધકાર હતો, કાન માંડ્યા—બધે શુનકાર હતું. તે થોડી વાર પડી રહ્યો; સ્વભાવે શિથિલ, અને ભુખે નિરાધાર થએલી અંતઃકરણની વૃત્તિએ જરાક ડંખ દીધો. ડંખ એટલો ધીમો હતો કે તેની વેદના ભુખનાં નોરીઆં આગળ જરાએ જણાઇ નહીં.

તે એકદમ ઉઠયો ને ભીંતે હાથ ટેકવી ઉભો રહ્યો. કશો અવાજ આવતો નહોતો. મોડી રાત થવા આવી હતી એટલે બીજા બધાં ભુખ ને થાકથી નિશ્રાંત બની ઉંઘતાં હતાં. તેણે ધીમેથી ઓરડીની સાંકળ ઉઘાડી ને તે ચમકીને ઉભો. થોડી વાર સાંભળ્યા કર્યું પણ કૈં અવાજ આવ્યો નહીં. તેણે બારણું ઉઘાડયું ને અંદર પેઠો.

તે શું કરતો હતો તેનું તેને સ્પષ્ટ ભાન નહોતું, પણ જે તે કરતો હતો તેનાથી ભુખ શમશે એમ ખાત્રી હતી.

તે ચારે પગે થઇ અનાજ શોધવા બેઠો. આખરે એક ખુણે ચાર માટલીઓ હાથ લાગી.

તેના મોમાંથી લાળ પડવા લાગી. તેની અધીરાઇનો પાર રહ્યો નહીં.

એક માટલીમાં તેણે હાથ ઘાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું મોઢું સાંકડું હોવાથી હાથ પેઠો નહીં. અંધારામાં પણ તેની આંખો ચમકવા

લાગી. તેણે માટલી લઇ ઉંધી પાડી ને અનાજનો મુઠો ભર્યો. માટલી-માંથી દાળ નીકળી લાગી એટલે તેણે ભરેલી મુઠી છોડી દીધી ને તે બીજી માટલીને વળગ્યો. જોયે નજોયે તેણે માટલી ઢાલવી ને ચોખા વેર્યા. તરત ત્રીજી માટલી ઠાલવી ને તેણે દળેલો લોટ વેરી કાઢયો. અત્યારે તેને ગાંડપણ આવ્યું હતું. અવિચારી વિનાશક વૃત્તિજ તેને પ્રેરી રહી હતી. તેણે ચોથું માટલું ઠાલવ્યું. તેમાથી પણ લોટ નીકળ્યો તેણે અનાજ ને લોટનો ઢગ માર્યો. ક્ષુધાતુર નેરાની કલ્પનાશક્તિને બધા અનાજના ઢગ વાળવામાં કલાકારને સર્જનાત્મક આલ્હાદ થાય એવો કૈંક આલ્હાદ થયો.

ગાંડાની માફક તે હસ્યો અને આ ઢગમાં હાથ ઘાલી તેને લાડથી વેરી રહ્યો. એટલામાં બહાર કોઇનો પગરવ સભળાયો તે ચોકયો. તે કાંપી ઉઠયો. કોઇ બીલાડી દોડી ગઇ હોય એમ લાગ્યું. વધારે વાર અહીંઆં નહીં થોભવું એવો કૈંક ખ્યાલ આવ્યો.

તેને ભુખનું અકળામણ વધ્યું. રાંધવું ? કેમ રંધાય ? કાચું ખવાય ? એવા કૈંક પ્રશ્નો મગજમાં ઉદ્ભવ્યા. એકદમ તેનું મગજ ફટકી ગયું. જાણે એક કોઇક તાર તુટી ગયો એમ લાગ્યું. જાનવરી લોલુપતાથી તેણે બે મુઠા ભરી ત્યાં પડેલા ઢગમાંથી ખાવા માંડયું. તે ખડખડ હસ્યો—ને ખાધેજ ગયો. કાચો લોટ, ચોખા ને દાળ ઝપાટાબંધ અદૃશ્ય થવા લાગ્યાં.

આખરે તે થાકયો, અને તેના ગળામાં કૈં ગુગળામણ થવા માંડયું. એક વખત ઉધરસ આવવાથી મોંમાંનો લોટ બધો વેરાઇ ગયો. તેણે ખાવા માંડયું. પણ ગભરામણ થઇ ને ગળે કૈં ઉતર્યું નહીં. તેના પેટમાં ચીગાંચુંટાં થવા લાગ્યાં. ઉઠવાની તેને હામ રહી નહીં અને ત્યાં ને ત્યાં તે અનાજ પર પડયો. થોડી વાર થઇ અને કાચા દાણાએ પરચો બતાવવા માંડયો. તેના પેટમાં, ગળામાં તેમણે તાંડવનૃત્ય કરવા માંડયું. ડોળા બાવરા થઇ ગયા. તે ઉઠવા જતાં પડયો—પડતાં ઉલટી થઇ. અનેક વર્ષ થયાં મુગે મોઢે ગુલામગીરી સહેલા

શરીરે આખરે બળવો શરુ કર્યો. બળવાએ તરત મહાવિપ્લવનું સ્વરૂપ પકડ્યું.

મણિભદ્ર પાછલે ઓટલે સુતો હતો તે એકદમ જાગ્યો, કોઠારની ઓરડીમાં કોઇ માંદૂ પડયું હોય તેવો અવાજ આવતો તેને સંભળાયો. તે ઉઠ્યો. ને દોડતો આવ્યો. કોઠારમાં કોઇ ગભરાઇ મરતું હતું. તેણે કાકડો ચેતાવ્યો ને તે કોઠારમાં ગયો.

અનાજના ને લોટના ઢગને ફેંદતો જાણે નવો તારો સમુદ્રના તરંગોમાં તરફડતો હોય એમ, અકળાતો, ગભગતો નેરો તરફડતો હતો...કોઠાર કોડ સરખો થઇ ગયો હતો. બધું અનાજ અભક્ષ્ય થઇ ગયું હતુ. મણિભદ્રના હાથમાંથી કાકડો પડી ગયો ને તે દેવાને ઉઠાડવા દોડયો.

—:o:—

પ્રકરણ ૩ જું

માતા કે અર્ધાંગના ?

મંજરી અસ્વસ્થ ઉંઘમાંથી જાગી. બહાર કોલાહલ થતો હોય એમ લાગતુ હતું તેનુ હૈયું ધબકી ઉઠયું. તેણે પણ આજે એક વખત ખાધું હતું એટલે તેનું માથું તો દુ:ખતુંજ હતુ.

તેણે છોકરાંઓ તરફ નજર કરી. મહાશ્વેતા ને વાસરી પુલની કળીના જેવાં એક બીજાને ભેટી સુતાં હતાં. પલ વાર માનું હૈયુ હેતથી ઉભરાઇ ગયું.

હીંમતથી ઉઠીને તેણે દીવો અસકોર્યો. "ગંગલી !" તેણે બુમ પાડી.

ગંગલી એકદમ ચોંકીને ઉઠી. "કેમ બા ?"

"કૈં ગરબડ સંભળાય છે ?"

ગંગલી એકદમ દોડતી ઉપર આવી ને બારીએથી નીચી વળી જોયું. "કૈં રસોડા આગળ ગડબડ છે. ઉભા રહો. હું તપાસ કરી આવું."

"ના." મંજરીએ હુકમ કર્યો; "તું અહીંઆં છોકરાં પાસે બેસ. હું જઇ આવું છું." કહી ખભે એક લુગડું નાખી ઉતાવળે પગે તે રસોડા તરફ ગઇ.

ત્યાં મણિભદ્ર ને દેવો તરફડતા નેરાને ઓટલાની નીચે સુવાડતા હતા.

"મણિભદ્ર! શું છે?"

"અરે બા! તમે ક્યાંથી? પાછાં જાઓ. અહીં આવવા જેવું નથી."

"કેમ છે શું?"

"કૈં નહીં," દેવાએ કહ્યું, "આ હરામખોર કોઠારમાં પેસી ગયો હતો."

મંજરીએ તરફડતા નેરા તરફ જોયું. તે અડધા ભાનમાં હતો. કોઠારમાંથી દુર્ગંધ આવતી હતી. મંજરી કૈં સમજી ઓટલા પર ચઢી કોઠારમાં જોયું. ત્યાંનો દેખાવ ચીતરી ચઢે એવો હતો. મંજરીને સુગ આવી ને તે એકદમ પાછી હટી ગઇ. તેને તમ્મર આવવા લાગ્યાં.

"બા! અહીંઆં તમારું કામ નથી. તમે જાઓ," મણિભદ્રે કરગરીને કહ્યું.

"કેટલુંક અનાજ બગડ્યું?" મંજરીને ધાસ્તી થઇ.

"જે રહે તે ખરું," મણિભદ્રે ખેદથી કહ્યું. તેના અવાજમ નિરાશા હતી.

મંજરી સમજી ગઇ ને ત્યાંથી ચાલી ગઇ. તેને લાગ્યું કે વિધિએ છેલ્લો ફટકો માર્યો હતો. તે કૈં વિચાર કરી ન શકી.

પોતાને વાસે જઇ તેણે ગંગલીને મોકલી. "જો, તારો નેરો ત્યાં તરફડે છે. એ જઇને કોઠાર બગાડી આવ્યો છે."

"મેર——" ભગુકચ્છના ઘાંચીવાડાના શબ્દલાલિત્યનું પ્રદર્શન કરતી ગંગલી ઉઠીને ગઇ.

હતાશ મંજરી બેસી ગઇ. ખાવાની કસર કરીને પંદર દિવસ સુધી ગઢ ટકાવી રાખવાની તેની યોજના પડી ભાગી. નેરાએ કરેલો વિનાશ તેણે થોડો જોયો હતો, ને બાકીનો કલ્પી લીધો હતો. પંદર દિવસને બદલે પાંચ દિવસ પણ ટકાશે કે કેમ એ સવાલ હતો. "દેશે તે શું

ધાર્યું છે ?'' તેણે પુછ્યું ને માથે હાથ દીધા. ભુખ ને નિરાશાથી તેનું માથું ફાટતું હતું. નાથ ! વહેલા નહીં વળો ?'' તેણે કરગરીને આકાશ તરફ જોઇ પુછ્યું.

તેણે છોકરાંઓ સામે જોયું. કેવાં લાડકવાયાં, રુપાળાં છોકરાં ? અત્યારે કેવાં સુંદર સ્વપ્નાં જોતાં હશે ? એમનાં નાનકડાં હૈયામાં મા ને બાપમાં શ્રદ્ધા હતી. પ્રતાપી બાપ જરુર આવી પહોંચશે એવી તેમને તો ખાત્રી હતી. અત્યારે એ શ્રદ્ધા ને ખાત્રી કેવાં ખોટાં હતાં ?

તેનાં નિર્દોષ છોકરાં, તેનો વીરપતિ, તેની ભાવના, તેનો પ્રેમ–અત્યારે બધાંનું આવી બન્યું હતું. છોકરાં ટળવળતાં હતાં. પતિ વખત છે ને કેદમાં સડતો હશે કે યુદ્ધમાં પડયો હશે. તેની ભાવના, તેનો પ્રેમ, તેનાં બધા સ્વપ્નાં એક મૂર્ખ સૈનિકે અત્યારે ધુળમાં મેળવ્યાં હતાં. તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહેવા માંડી.

શું બધું ખાવાનું ખુટી જશે ? શું તે બધાં ભુખે મરી જશે ? શું તેનો પતિ વારે નહીંજ ધાય ? બધાંનો આ અંત ? તેણે કપાળ કુટયુ, ને કયાં સુધી રડી. મહાશ્વેતાના મુખ પર હાસ્ય છવાઇ રહ્યું હતું. નીચા વળી અદ્ધરથીજ તેણે ચુંબન કર્યું. તે ધ્રુજી ઉઠી. કે અકસ્માત્ બચાવે તોજ તે બચે નહીં તો—'નાથ ! નાથ ! તને જોવા પણ નહીં પામીશ,'' તેના હૈયામાંથી હાય ઉઠી.

અત્યારે કસોટીનો ખરો વખત હતો. અત્યારે નમતું કેમ અપાય ? જો તે છોકરાંઓ લઇ એનાં પાસે જાય તો જરુર પોતે ને છોકરાં બચી જાય. તેનું નાક ગર્વથી ફુલી ઉઠયું. લાડકવાયાં છોકરાં દુશ્મનને ત્યાં બાપડાં બીચારાં થઇ રહે ? ને તે–કાકની પત્ની–સંરક્ષણ માટે યાચના કરે ? તેની મોટી આંખો ગર્વથી દીપી રહી.

પોતે તો કદી પણ ગઢ નહીં છોડે. તેના હોઠ ગર્વમાં બીડાયા. આ ગઢ કાકની દુર્ધર્ષતાનો પ્રતિનિધિ હતો. એ જ્યાં સુધી ઉભો હતો ત્યાં સુધી કાક દુર્જય હતો. પોતે–કાકની દુર્જયતાની ધણી

અત્યારે એનું શરણુ છોડી ચાલી જાય? ના કાકની નિષ્કલંક કીર્તિના અવતાર સમી તે, જીવતાં આ ગઢમાંજ રહેશે.

પણ આ છોકરાંઓને તો અહીંઆંથી લઇ જવાંજ જોઇએ. આંબડ ગઢ છોડીને ભાગ્યેજ જશે. ભૃગુકચ્છમાં દેવો કે મણિભદ્ર છુપાઇ શકે એમ નહોતાં. તો શું આ બાલકોને ધાંધણને ભરોંસે સોંપવા? તેનું કાળજું કંપી ઉઠ્યું. તેનાં લાડકવાયાં છોકરાં આ અમંસ્કારી ધાંધણને શરણે?

તેણે અનેક વિચારો કર્યા, પણ આ શીવાય બીજો રસ્તો નહોતો. તેનું હૈયું ચીરાઇ જવા લાગ્યું. તેને ધ્રુસકાં પર ધ્રુસકાં આવ્યા આ સુકોમલ બાલકોને ત્યાગવા પડશે? શુ ફરી તેમનાં મીઠાં મનોહર મુખડાં તે નહીંજ જુવે? જવાબ મળે તે પહેલાં તે રડી પડી.

તે છાની રહી. તે તેના પતિની અર્ધાંગના હતી. તેની કીર્તિને માટે મરવુ એ પોતાની ફરજ હતી. પણ આ બાલકોને શા માટે ન બચાવવાં?

"પતિદેવ! ભુલ થતી હોય તો માફ કરજો." તે રડી, "માફ માગવા હું ભાગ્યેજ રહેવાની છું."

છોકરાંને તો મોકલી આપવાંજ જોઇએ એમ તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે કયાં સુધી તેમની સામે જોયા કર્યું. આટલાં વર્ષો સુધી તેમના મુખમાં ન જોએલી રેખાઓ એકચિત્તે તેણે હૃદયમાં ઉતારી. "હું કેવી માતા છું? આ બાલુડાંને મારા ગર્વને માટે રખડતાં કરું છું. એમનું શું થશે?" ફરીથી તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ વહ્યાં. તેને પ્રશ્ન થયો; "હું કોની? મારા દુર્ગપાળની કે જન્મ આપ્યો તે છોકરાંની?" કયાં સુધી તે મુગી બેઠી. જનેતા તમારું રક્ષણ નહીં કરે તો કોણ કરશે? ના–ના–ના. હું તમારી નથી. એની છું એ વહાલા તેથી તમે વહાલાં છો. તમારા વિના ચાલશે એના વિના નહીં ચાલે...મારા નાથે મને બંને સોંપ્યાં–તેની કીર્તિ ને તેનાં

છોકરાં. છોકરાં જવા દેવાય? કીર્તિ! કીર્તિ!" લોકો આજે યાદ કરશે ને કાલે વીસરશે—છોકરાં પણ આજે છે કાલે નથી. હાય! હાય! તેણે આક્રંદ કર્યું. "હું મા નથી—ડાકણ છું."

"હું કમાવિત્ર છું? મને છોકરાં અદકાં લાગે છે કારણ કે હું મા છું. મને કીર્તિ પ્યારી લાગે છે કારણ કે હું અર્ધાંગના છું. ઓ—ઓ—ઓ. મા થાઉં કે અર્ધાંગના?" રેવામા!" તેણે ફરીથી રડી દીધું; "દે તો રસ્તો સુઝાડો."

"મા—મા—મા—શા માટે મા થવું? મારા બાળપણથી મે કાલ્પનિક પતિનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં. મારા મનથી હું જન્મી ત્યારથી મારા વીરની અર્ધાંગના છું. મારો વીર—મારો વીર આખરે આવ્યો, મને પ્રાણથી પણ પ્રિય ગણી. મારું જીવતું સફલ થયું. મારાં સ્વપ્નાં સિદ્ધ થયાં. વીર અંગની હું અર્ધાંગના થઇ. હું એની અર્ધાંગના છું—બીજું કશું થવા માગતી નથી. બાલુડાં! વહાલા! તમારી મા પછી—મારા વીરની અર્ધાંગના પહેલાં. હું—મંજરી—કાકની પત્ની—બીજું કંઈજ નહીં," તેણે આંસુ લુછ્યાં. "મારા નાથ! આ ભવે ને ભવોભવ—બીજું કંઈજ નહીં. હા. મારા નાથની વીરાંગના." તે ઉભી થઇ ગઇ.

પૂર્વ દિશામાં ઉષાનો પ્રકાશ રાજપીપળાના ડુંગરો પર પ્રસરી રહ્યો હતો.

પ્રકરણ ૪ થું

માનું હૃદય

મંજરી ઉઠી, અને નાહી ધોઇને મંદિરમાં જઇ બેઠી. તેના અસ્વસ્થ ચિત્તને સ્વસ્થતાની ઘણી જરુર હતી.

ક્યાં સુધી તેણે ઉમાપતિની આરાધના કરી, અને સ્તવનથી, પુષ્પથી, આજીજીથી મહાદેવની સહાય માગી. ધીમેધીમે તેના

અંતરમાં શાંતિ વળવા લાગી. રાતે જે ભય નિઃસીમ લાગતો હતો, તે અત્યારે શાંત મંદિરમાં નજીવો લાગ્યો, જે થાય તે-તેણે તેનું, તેનાં છોકરાંનું, ને તેના પતિનું ભાવિ ભોળાનાથના હાથમાં સોંપ્યું.

તે મંદિરની બહાર આવી; ત્યારે આંબડ મહેતા તેની વાટ જોતા હતા. તેનો ચહેરો નિસ્તેજ ને આંખ ચિંતાગ્રસ્ત હતી.

"બા! સાંભળ્યું?" તેણે ખિન્ન અવાજે પુછયું.

"હા ભાઇ! મેં તો જોયું. હું રાતે ઉઠી જોઇ આવી. આપણાં નસીબ ટુંકાં લાગે છે."

"હવે શું કરીએ?" આંબડે પુછયું.

"કૈં ખાવાનું બચ્યું છે?"

"મહામહેનતે ગંગલી ને મણિભદ્રે ધોઇ ધોઇને થોડા ઘણા દાળ ચોખા જુદા કાઢયા છે. તેને સુકવવા નાખ્યા છે."

"હા. તેને સેકીશું તો ચાલશે," શૌચની પરમ પૂજારિણીએ હીંમતથી કહ્યું.

"ચાલો જોઇ આવીએ."

તે બંને જણ ધીમેધીમે ને મ્લાન વદને રસોડામાં ગયાં. ત્યાં આખી રાત મહેનત કરીને ગંગલીએ બધું ધોઇને લીપી નાખ્યું હતું. અને ઓટલા પર થોડાક દાળ ને ચોખા સુકાવા નાખ્યા હતા.

"મણિભદ્ર!" આંબડે કહ્યું, "આ આટલુંજ છે?"

"હા. બા" નીસાસો નાખી મણિભદ્ર રસોડામાંથી બહાર આવ્યો.

ગંગલી બહાર છોકરાંને સારુ પાણી ગરમ કરવા ચુલો સળગાવતી હતી તે આવી. દૂર બેઠેલો દેવો બધાંને ભેગાં મળેલાં જોઇ ચાલી પહોંચ્યો. બધાનાં મોઢા પર નિરાશા હતી. હવે શું થશે તેની ચિંતા બધાંના મોઢા પર, આંખમાં, અવાજમાં સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

જીવ સટોસટનો પ્રસંગ આવ્યો હતો એમ વગર બોલે બધાં સમજી ગયાં હતાં.

"બધાં એક વાર ખાય તોપણ આ બે દહાડાથી વધારે ચાલે એમ નથી," મંજરીએ આખરે ગળું ખંખારી કહ્યું.

ભયંકર શાંતિ પ્રસરી રહી. એ શાંતિની ગુંગળામણ દૂર કરવા મણિભદ્રે થોડી વારે નીસાસો નાખી કહ્યું: "બહુ થાય તો ત્રણ દિવસ હર ભોળાનાથ!"

"નેરાને કેમ છે?" મંજરીએ પુછ્યું.

"પેલી છાપરીમાં નાખ્યો છે. એનો જીવ ઠેકાણે નથી" ધાંચણે જવાબ આપ્યો.

"હવે શું કરીશું?" આંબડ મહેતાએ પ્રશ્ન પુછ્યો. બધાંના મગજમાં એજ પ્રશ્ન હતો, પણ કોઇ પુછી શકયું નહોતું.

"ભાઇ! તમે મને ગામમાં જઇ સંતાવાની સલાહ આપી હતીને?" મંજરીએ પુછ્યું.

"હા." મંજરી જીદ છોડી બચી જાય એવી આશાએ આંબડનું હૃદય હરખાયું. મનુષ્ય હૃદય વિચિત્ર છે. તેજ પલે મંજરી જાણે કૈંક ગૌરવભ્રષ્ટ થઇ હોય એમ તેને લાગ્યું. "તમને——"

"ના," મંજરીએ વચમાં બોલતાં કહ્યું.

"છોકરાંને આ ગંગલી ગામમાં જઇ સંતાડે તો?"

"—ને તમે?" મણિભદ્રે કહ્યું.

"ભાઇ! મારી ચિંતા કરવી નકામી છે," મંજરીએ ગર્વથી કહ્યું; "હું તો અહીંઆંજ. તારા ભાઇના દુર્ગમાં." દેવાની આંખે અંધારાં આવ્યાં. નાના છોકરાની માફક તેણે હાથવતી આંસુ લુછ્યાં.

"આંબડ મહેતા! શું ધારો છો?"

"બા—બા!" આંબડના હૃદયમાં માનના તરંગો ઉછળી રહ્યા, "તમે માણસ છો કે દેવ, તે મને સમજાતું નથી. નાહક શું કામ

જીદ કરો છો ? છોકરાંને વીખુટાં કરો છો, ને જીવ જોખમમાં નાખો છો."

"ભાઇ !" મૃદુતાથી મંજરીએ કહ્યું, "મેં આખી રાત વિચાર કર્યો છે. ગંગલી અહીંઆં આવી છે તે કોઇ જાણતું નથી ને ઘાંચી-વાડામાં મારાં છોકરાં શોધવા કોઇ જવાનું નથી. એટલે બધાં નિર્ભય થઇ રહેશે. બાકીનાં આપણે ક્યાંઇ ઢાંક્યાં રહીએ ?" કહી તેણે ગર્વથી પોતાના તેજસ્વી દેહ તરફ નજર નાખી. "આપણે જઇશું તો ઉલટાં છોકરાં પણ પકડાઇ જશે."

"મારે તો જવુંજ નથી. જ્યાં સુધી પાટણની ધજા અહીંઆં ફરકે છે ત્યાં સુધી પાટણનો સત્તાધીશ હું—અહીંઆંથી ખસવાનો નથી.'

"ત્યારે ભાઇ!" મંજરીએ ઊર્મિથી કાંપતા અવાજે કહ્યું, "તમારે તો પારકાનો ટેક જાળવવો છે. મારે તો મારો પોતાનો જાળવવાનો છે. હું કેમ જાઉં ? '

"પણ ત્યારે થશે શું ?" મણિભદ્રે પુછ્યું.

"શું થવાનુ છે ? થોડે દહાડે આંબડ મહેતા આ કુક્કુટધ્વજનું ધ્યાન કરતાં દેહ છોડશે—ને હું, દરીઆથી આવતી હોડી—" મંજરીના ગળામાં અવાજ ગુંગળાઇ ગયો, તેણે ગળું ખંખાર્યું—"હોડીની વાટ જોતી દેહ છોડીશ." મંજરીના ફીક્કા મુખ પર દૃઢતા હતી. દુ:ખમાં, ખેદમાં, નિર્બલતામાં પણ તે તેવીને તેવીજ લક્ષ્મી સમી તેજસ્વી હતી.

"બા, જ્યાં તમે ત્યાં હું હર ભોળાનાથ ! હું તમારા પગની રજ માથે ચઢાવી મરી જઇશ," મણિભદ્રે બોખરું હસતાં કહ્યું.

આંબડ મહેતાથી કૈં બોલાયું નહીં, તેની નજર આગળ આખી દુનીઆ તરવા લાગી.

"ગંગલી ! તારાથી થશે કે ?"

ગંગલી આ તેજસ્વી આ તરફ જોઇ રહી. તેનું અસંસ્કારી હૃદય માન ને સેવાના ભાવથી ઉભરાઇ રહ્યું.

"બા! જરા ગભરાશો નહીં. હું ફીકાભાઇને અને ફીફીબહેનને મારા જીવમાં જીવ છે ત્યાં સુધી સાચવીશ. પણ ગામમાં જઇશું કેમ?"

"ચોકી વટાવવી સહેલું કામ છે," દેત્રાએ કહ્યું.

ત્યારે કૈં હરકત નહીં; રાતના ગામમાં જવું પણ સહેલ વાત છે," ગંગલીએ કહ્યુ.

"ને એટલામાં દુર્ગપાલ આવી પહોંચે તો તો કૈં નહીં—" અમર આશાને વ્યકત કરતાં મંજરીનું મોં મલકાયું. "ગંગલી! પણ પેલા નેરાનુ શું?"

"બા જરા ફીકર કરશો નહીં," ગંગલીએ હસીને કહ્યું; "એને કૈં થવાનું નથી. ને થશે તો નાયક બધું બરોબર કરશે." મંજરી આ સ્ત્રીની સેવાવૃત્તિ ને કઠોર હૃદય બેની તુલના કરી શકી નહીં.

"ચાલો, હું છોકરાંને ઉઠાડું," કહી મંજરી ત્યાંથી ખસી. મુંગે મોઢે આંબડ તેની સાથે ચાલ્યો. "ભાઇ!" થોડી વારે મંજરીએ મ્લાન વદને હસીને કહ્યું; "ચિંતા શું કામ કરો છો? રેવામાએ જે ધાર્યું હશે તે થશે."

"બા! પણ તમને કૈં—"

"મને કૈં થવાનુ નથી. તમે પાટણ માટે, હું મારા પતિ માટે મરતાં સુધી આ ગઢમા. જાઓ, હવે નાઓધુઓ. આમ નિરાશ શું થાઓ છો?" કહી મંજરી તેના વાસમાં ગઇ.

આંબડ જોઇ રહ્યો. "શાં રુપ ને ગુણ!" તેના મુખ પર ભક્તિભાવ છવાઇ રહ્યો. "ખરેખર રેવામાનો અવતાર છે," તેણે નર્મદા પર નજર નાખીને ત્યાંથી ચાલવા માંડયું.

મંજરી ઉપર ગઇ ને ઉંઘતાં છોકરાં તરફ થોડી વાર જોઇ રહી. તેના અંતરમાંથી વાત્સલ્યની સરિતા પુર જોસમાં વહી રહી હતી.

તે બે છોકરાં વચ્ચે સુઇ ગઇ. અને ધીમેથી બેનાં માથાં વચ્ચે પોતાનું માથું સેરવ્યું, ને બંને પર એકેકો હાથ મુકયો. બંને છોકરાંએ આંખો ઉઘાડી ને માનું માથું જોઇ હસી પડયાં. મંજરીએ પડયાં પડયાં

બંનેનાં માંથાં બે હાથમાં લઇ છાતી સરસાં ચાંપ્યાં.

"ચાલો સુઇ શું રહ્યાં છો?" તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું. તેનું હાસ્ય પ્રયત્નશીલ હતું, પણ તે છોકરાં પારખી શક્યાં નહીં. તેના આલિંગનમાં માતૃહૃદયની ઉછળતી ઊર્મિઓ હતી.

આજે આ છોકરાંને છેલ્લી વાર ભેટી લેવાનું હતું. આજથી તે તો દયાહીન પગાયાને શરણે જવાનાં; ને માતાની ભાવભીની નજર તેમના પર કદી નહીં પડવાની. અંતરની વેદના અનુભવતી તે બેઠી થઇ ને બંનેને ફરીથી ભેટી.

છોકરાંને દાતણ કરાવી તે તેમને કુવા પર નવરાવા લઇ ગઇ. ગંગલીએ ગરમ પાણી કાઢી આપ્યું. ફરી ફરીથી તેણે તેમને જોયાં, ચોળ્યાં, નવાડયાં. નાહીધોઇ સ્વચ્છ ને તેજસ્વી થએલાં છોકરાંને તે સગર્વ જોઇ રહી. ફરીથી તેમને નવાડવાનો લહાવો તેને નહીં મળવાનો એ વિચાર આવતાં તેનું અંતર ચીરાઇ ગયું. છોકરાં ન જુએ એમ માથું નીચું રાખી તેણે પોતાનાં આંસુ લુછ્યાં ને તેમને ચુંબન કર્યું.

તેમને તે મહાદેવના મંદિરમાં લઇ ગઇ ને સ્તવનો ગવરાવ્યાં.

"મહાશ્વેતા દીકરા!" તેણે છોકરીને કહ્યું, "તારે ને કીકાભાઇને આજે ગંગલી જોડે ગામમાં જવાનું છે."

"ને તમે?" મહાશ્વેતાએ દયામણું મોં મા તરફ ફેરવ્યું. વૌસરી પુરું સમજ્યો નહીં પણ આંખો ફાડી જિજ્ઞાસા બતાવી રહ્યો.

"હું અહીંઆં રહેવાની," મંજરીએ કહ્યું ને ગળામાં ડુમો આવ્યો હતો તે કેમે કરી દબાવ્યો. "ને તારા બાપા આવશે ત્યારે આવીશ હોં."

"બાપા કયારે આવશે?" વૌસરીએ કાલીકાલી બોલીમાં પુછ્યું. મંજરીએ તેને છાતીએ દાબ્યો.

"ભાઇ, કાલે આવશે," મંજરીએ તેના માથા પર હાથ ફેરવ્યો.

"ત્યારે અમે કાલે જઇએ તો?"

"ના બા! આજેજ જવાનું. તું તો ડાહી છે ને? એ તો લઢાઇની વાત. ગંગલી તને સાચવીને રાખશે."

"આપણે ઘેર?—" વૈસરીએ પુછ્યું.

"ના. ગંગલીને ઘેર. એનું ઘર એવું સરસ છે. ચાલો," મંજરી વધારે વખત સ્વાસ્થ્ય રાખી શકી નહીં. તેણે કેમે કર્યાં આંસુ રોકયાં ને છોકરાંને લઇ પોતાને વાસે આવી. મહાશ્વેતા માધુર્યનો અવતાર હતી. શું બોલવું તે તેને સુઝયું નહીં, પણ અશ્રુપાતે સુજેલી માની આંખો જોઇ તેનો નાનકડો જીવ ધવાયો. ચોટલો હોળાવતાં હોળાવતાં તેના મગજમાં કૈં કૈં વિચાર થવા.

"બા!" તેણે હીંમતથી ડોકું ઉંચું કરી પુછ્યું, "બાપા નહીં આવે તો?—"

મંજરીનું મોં ફીકકું થયું, તેણે હોઠ કરડ્યા, "નહીં કેમ આવે?" તેણે હીંમત બતાવી. "જો બહેન! તું મોટી છે, ભાઇનું બધું કરજે હોં. ને એને દુઃખ નહીં દેતી."

"બા! હું નહીં જાઉં," વૈસરીએ કહ્યું.

"અરે કૈં ગાંડો થયો? જો બા કહે તેમ કરવાનું ને?"

"નહીં, હું નહીં જાઉં," છોકરાએ કહ્યું.

મંજરીથી નહીં રહેવાયુ. તેને ધ્રુસ્કું આવ્યું.

"બા! તું કેમ રડે છે?" વૈસરીએ એકદમ પુછ્યું.

"જોની ભાઇ! તું નથી માનતો તેમાં," મંજરીથી રડી દેવાયું.

"બા! માનીશ-બા! માનીશ હું જઇશ," વૈસરીએ મંજરીની હડપચી પકડી તેનું ડોકું હલાવ્યું. તે હસતો હતો. એને મન જવાનું એટલે કૈં ગમ્મત લાગી—મા રીઝાય ને ગમ્મત મળે એ બે વાત તેને કૈં છેક ખોટી લાગી નહીં.

"બહુ ડાહ્યો મારો ભાઇ! ચાલો આપણે કોટ પર ફરવા જઇએ."

મંજરી છોકરાંને લઇ ફરવા ગઇ. તેણે છોકરાંને દોડાવ્યાં, ખેલાવ્યાં, હસાવ્યાં. દરેક પળે તેને લાગતું હતું કે આજે માતૃપદનો છેલ્લો દહાડો હતો. છોકરાં થાકયાં ને તે તેમને ઉતારે લઇ આવી.

મણિભદ્ર મામા છોકરાંને માટે ખાવાનું લઇ આવ્યા તે તેમણે

ખાધું; ને કેમે કરી તેમને મંજરીએ ઉંધાડયાં. બંને છોકરાંના જીવ અસ્વસ્થ હતા તેથી તે થોડીથોડી વારે જાગતાં. ને ઉંઘમાં નીસાસા મુકતાં.

મધ્યાહ્ન થયો એટલે મૂંજરીએ ખાધું ને થાકી હારી દીલ વાળવા તે સુતી. આજે આખા ગઢમાં ગમગીની છવાઇ રહી હતી. કોઇ કોઇની સાથે બોલતું નહીં. બધાં મંજરીની આંતર્વ્યથા જોઇ શકતાં ને મૌનથીજ તે માટે દીલસોજી બતાવતાં.

છોકરાં છોડી મરવું એ દુઃખ મોટું છે; છોકરાંને નજર આગળ મરતાં જોવાં એ વળી વધારે મોટું દુઃખ છે; પણ સ્વેચ્છાથી છોકરાંને દૂર કરવાની વ્યથા અકલ્પ્ય છે. જેમ જેમ તેમને દૂર કરવાનો વખત પાસે આવતો ગયો તેમ મંજરીના હૃદયના તારો ખેંચાઇ, ખેંચાઇ તુટવાની તૈઆરી કરવા લાગ્યા. તેના અંતરમાં એક વ્યથા નહોતી, હજારો હતી. દુઃખની ધાણી પલેપલે પ્રાણને કચરી રહી હતી.

છોકરાંને ફરી જોવાં નહીં; તેમનો કીલકીલાટ ફરી સાંભળવો નહીં; તેમના હાસ્યથી ફરી હસવું નહીં એ તો એક વ્યથા. પણ હાથે કરી તેમને નિરાધાર, ઓશીયાળાં કરી સ્નેહહીણા જગતમાં ભટકતાં કરવાં એ બીજી મોટી વ્યથા. એ છોકરાં કોની પાસે રહશે? કોની પાસે જીદ કરશે? કોને ખોળે ચઢી બેસશે? ને એ પોતે છતે છોકરે વાંઝણીથી પણ ભુંડી દશા પ્રાપ્ત કરી રહેશે? છોકરાં વગર તે કેમ જીવશે?

તેણે ભોંય પર માથું મુકી, લમણાં દાબ્યાં. "મને બા કહી કાલે કોણ બોલાવશે? ને કાલે તમારું શું થશે?" તેની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. "મેં જનેતાએ જન્મ આપ્યો, ને આજે આમ ભટકતાં કરું છું; મારા જેવું કોઇ અભાગીયું જન્મ્યું હશે?... કેવાં સુંદર છે? આવાં છોકરાંની માતા કેવી ભાગ્યશાળી હોય?—" તે બબડી; "धन्यास्तदन्य रजसा मलिनी भवन्ति।"

હા. હું અત્યારે ધન્યા છું. રાતે હતભાગી થઇશ. વહાલાં! કોઇ દહાડો સંભારશો!"

ધીમેધીમે સૂર્ય આથમવા લાગ્યો. મંજરી રડી રડીને થાકી. છોકરાં ઉઠયાં. તેમને ફરીથી ખવરાવ્યું, કપડાં પહેરાવ્યાં. તે છોકરાંને લઇ ગઢ પર ચઢી ને પશ્ચિમ દિશા તરફ એકીટશે જોઇ રહી. નદીના આખા પટ પર એક બગલું સરખું પણ હતું નહીં. તેને ત્રાસ છુટયો.

"બા! શું જુવે છે?"

"તારા બાપા આ વાટે આવવાના છે," સંભળાય એવે અવાજે મંજરીએ કહ્યું.

"આવ્યા?" વૌસરીએ પુછ્યું.

"ના."

તે ઘણી વાર નદી સામે જોઇને ઉભી રહી. છોકરાં સાથે બોલવાની તેની શક્તિ નહોતી. ત્યાંથી જઇને દહેરાને ઓટલે બેઠી.

"સાંજ પડી ને આંબડ મહેતા, મણિભદ્ર ને ગંગલી આવ્યાં.

"વખત થઇ?"

"ના જરા વાર છે. દેવો તૈઆર થવા ગયો છે."

"બા! અત્યારે જવાનું છે?" મહાશ્વેતાએ પુછ્યું.

"હા, બહેન. ગંગલી! તું તૈઆર થઇ?"

"ગંગલી!" આંબડે કહ્યું; "લે આ કડું. તને ખપ લાગશે ને મારો ભાઇ વાહડ મહેતા છે. ખંભાતમાં તપાસ કરશે તો મળશે. તેને આ પત્ર આપજે. તને તે બહુ ખપ લાગશે."

"ગંગલીએ મુંગે મોઢે કડું લીધું ને કેડે બાંધ્યું.

"બનતી ઉતાવળે પાટણ જઇ ત્રિભુવનપાલ મહારાજનાં રાણી કાશ્મીરાબાને છોકરાં સોંપી આવજે," મંજરીએ સોંપણ કરી.

"વારુ બા! તમે જરાએ ફીકર કરશો નહીં. ભોળાનાથ કરશે તો બધું સમે સુતરે ઉતરી જશે," ઘાંચણની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

વૌસરીએ બગાસું ખાધું. "થોડી વાર થાય તો હરકત નહીં, આને ઉંઘાડી આવું." કહી મંજરી આવી ખસી ને થોડે દૂર જઇ વૌસરીને પંપાળી ઉંઘાડવા માંડયો.

જાણે પોતે દીકરાના ગળા પર છરી ફેરવતી હોય એવો ખ્યાલ મંજરીને આવ્યો. થોડી વારે વૌસરી ઉંઘી ગયો.

"બહેન મહાશ્વેતા!" મંજરીએ છોકરીને કોટે વળગાડી કહ્યું: "તું જતી વખત ડરતી નહીં, તું તો બહાદુર છેને?"

"બા!" મહાશ્વેતાએ રડી દીધું, "પણ મને તમારા વગર કેમ ગમશે?"

"અરે હું તારા બાપા આવ્યા કે આમ આવી. જો તું ડાહી છે. તારા ભાઇને સંભાળજે ને કાશ્મીરાબાને ત્યાં ડાહી થઇને રહેજે. ને તારા બાપા—" મંજરી બોલી શકી નહીં, "જો તારા બાપા આવે તો તેમની સેવા કરજે. મારી વા'લુડી!"

—"ને બા તમે?" ધ્રુસકાં ખાતાં અધીરાઇમાં મહાશ્વેતાએ પુછયું.

"હું નહીં આવુ...તો...મને...સંભારજે," મંજરીને ધ્રુસકું આવ્યું. તેણે હીંમતથી રડવું ખાળ્યું, ને હોઠ પીસી વૌસરીને લીધો.

તેની આંખોમાં સ્થિર તેજ આવ્યું. તે ડોકું ઉંચું રાખી દૃઢતાથી દરવાજા આગળ ગઇ ને ગંગલીને વૌસરી સોંપ્યો. "ગંગલી! મારાં લાડમાં ઉછેરેલાં ફુલ સંભાળજે." મંજરીએ નીસાસો મુકયો. બધાની આંખ સજલ થઇ.

"દેવા!" આંબડે પુછયું; "રસ્તે તો વાંધો નહીં આવે? નહીં તો હું આવું."

"બાપુ! જરા ફીકર કરશો નહીં. ગંગલીને બરોબર પહોંચાડી દઇશ." કહી તેણે જોરથી નાક નશીકર્યું.

દેવાએ બારી ખોલી ને તે બહાર ગયો, અને વૌસરીને લઇ લીધો. પછી મહાશ્વેતાને બહાર લીધી. તે બહાદુર છોકરીએ એક શબ્દ બોલ્યા વગર માત્ર હાથથીજ માની રજા માગી.

તેના નાના અણુસમજુ અંતરમાં અત્યારે કૈં કૈં થતું હતું. પણ શું તે સમજાતું નહોતું. માત્ર રડું રડું થયા કરતું હતું.

"દીકરા! સંભાળજે," મંજરીએ કહ્યું. દેવાએ બારી દીધી ને આંખડે અંદરથી તાળું વાસ્યું.

મંજરી વધારે વખત ત્યાં ઉભી રહી ન શકી. તે ઝપાટાબંધ એકલી એકલી માથું ઉંચું રાખી ગઢના કાંગરા પર ચાલી ગઇ.

આવા અપાર શોકમાં તેને આશ્વાસન આપવાની કોઇની હીંમત નહોતી.

પ્રકરણ ૫ મું

જેમાં દેવાને નેરાની સોબત સ્વીકારવી પડે છે

મંજરી કાંગરા પર ચઢી. નદીનો પટ કૌમુદીએ રુપે રંગ્યો હતો. નિર્મલા આકાશમાંથી શાંત ચંદ્ર માનવ પીડાની વિડંબના કરતો, જોઇ રહ્યો હતો.

જેમ હિંસકની આંખો જોઇ ભોગ થવા નીર્માએલું પ્રાણી તેના પરથી નજર ન ખસેડી શકે તેમ મંજરી નદીમાં પડેલા કૌમુદીના પડછાયા પરથી નજર ન ખસેડી શકી. આ કૌમુદીને તેના પડછાયા તો તેના જુના મિત્રો હતા. ભૃગુકચ્છ આવ્યા પછી ભાગ્યેજ તેની કોઇ પુર્ણિમા તેમનો આલ્હાદ ચાખ્યા વિનાની ગઇ હશે અત્યારે તે અકારા લાગતા છતાં આકર્ષતા.

એક પ્રકારની શૂન્યતા તેના હૃદયમાં વસી હતી. તે વિચાર કરી શકતી નહોતી. અને ઊર્મિ અનુભવી શકતી નહોતી, તે પથ્થરની મૂર્તિની માફક ઉભી રહી. કયાં સુધી આમ ઉભી રહી તે તેણે જાણ્યું નહીં. તેની નિસ્તેજ આંખો નદીના કૌમુદીમય પટ પર ઠરી રહી.

નેરાએ કરેલા વિનાશમાંથી જે દાળચોખા બચ્યા હતા, તેને સેકી, વાટી ને રાબડી કરવામાં આવી હતી તેજ માત્ર તેણે બપોરે પીધી હતી. આખો દહાડો તેણે ઉદ્વેગમાં કાઢયો હતો. સાંજના સ્વસ્થતા જાળવવા તેણે, જીવ પર જુલમ કર્યો હતો. અત્યારે તેના પેટમાં ને

માથામાં શારીરિક નિર્ગતિનાં ચિન્હ જણાતાં હતાં છતાં તેની દરકાર કરવા જેટલું ભાન તેને નહોતું. દુઃખે તેને મૂઢ જેવી કરી દીધી હતી.

એક ભુલું પડેલું પંખી ફડફડ કરતું, કોટને અથડાઇને ઉડી ગયું. તેના ફડફડાટથી મંજરી જડતામાંથી જાગી. તેણે ગભરાઇને ચારે તરફ જોયું; અને ધબકતું હૃદય હાથવતી દબાવ્યું. તેની બધી લાગણીઓ સતેજ થઇ અને ભુખ, અસ્વસ્થતા, નિરાધારી, વાત્સલ્યડંખ ને પતિ-વિરહની સમગ્ર પીડાઓનુ તેને ભાન થયું. કોટ પકડી તે ઉભી રહી. તેના દુઃખનો કાંઠો દેખાયો નહીં.

તે ધીમેધીમે, મહાદેવનાં મંદિરમાં ગઇ પણ કે ચેન પડયુ નહીં. જે દેવે તેની આ દશા કરી તેને વધારે શું કહેવું એવો કૈંક વિચાર આવ્યો.

થોડા વારે તેને શોધતો મણિભદ્ર આવ્યો. "બા રાત ગઇ. હવે સુઇ જાઓ. નહીં તો તબીએત બગડશે.

"હા. ભાઇ!" તેણે મહામુશ્કેલીએ જવાબ દીધો. "આંબડ મહેતા સુઇ ગયા?"

"ના. એ દેવાની વાટ જોતા બેઠા છે, એમનો જીવ ફરે છે."

"દેવો હજુ નથી આવ્યો?"

"ના."

"કેમ શું થયું?"

"નીચે સખત ચોકી બેઠેલી છે એટલે વાર લાગી હશે. પણ દેવો ઉસ્તાદ છે, ધાર્યું કામ બરોબર કરવાનો"

"ને પેલા નેરાનું શું? મેં તેને જોયોજ નથી."

"આ એની ફીકર કરવાની જરુર નથી."

"કેમ?"

"ના. સખત કોગળીયું થયું છે. ઘડી બે ઘડીનો પરોણો લાગે છે."

"અરરર—ને પેલી બીચારી ગંગલી—"

"તે સુખી થઇ. હવે તમે ઉતારે ચાલો ને જરા થાક ખાઓ."

"ચાલો હું આંબડ મહેતાની ખબર લઉં." કહી મંજરી હોઠ પીસી ચાલવા ગઇ. એકદમ તેના પેટમાં આંકડી આવી ને તે બેસી ગઇ. મણિભદ્ર મદદ કરવા દોડચો.

"કે નહીં" હાંફતી હાંફતી મંજરી બોલી ને મણિભદ્રને હીંમત આપવા ફીકકું હસીને બોલી: "બધાએ મને ફુલ જેવી રાખી છે તે એમજ થાય તો."

મણિભદ્ર આ સુકુમાર સ્ત્રીની હીંમત પર આફ્રીન થઇ ગયો. થોડી વારે પાછી હોઠ પીસી તે ટટાર થઇ, કોટ ઝાલી ઉભી થઇ અને મણિભદ્રનો હાથ પકડી દરવાજા તરફ ચાલી.

દરવાજા આગળ પેટમાં હાથ દાબી ઉદા મહેતાનો સુકુમાર કુંવર પાટણનું ગૌરવ સાચવી રહ્યો હતો. તે વિચાર કરતો હતો કે જો બાપની સલાહ માની તેના ભાઇની માફક વાર તહેવારે તેણે એકાશણાં કર્યાં હોત તો અત્યારે તેની આવી દશા થાત નહીં. પણ આખી જીંદગી લહેરમાં ગાળી હોવાથી અત્યારે ભુખનું દુઃખ ધાર્યા કરતાં વધારે સાલતું હતું.

"ભાઇ! કેમ છો?" મંજરીએ કેમે કરી સુકાઇ જતા ગળામાંથી અવાજ કાઢચો.

"ઠીક છે," પેટ પરથી હાથ લઇ લેતાં આંબડે કહ્યું; "હવે તમે સુઇ જાઓ."

"દેવો પાછો આવે પછી સુઇ જાઉં."

"એને તો વાર લાગશે. જરા આડાં તો પડો." મંજરીએ જોયું કે તેનાથી મર્યાદા સાચવી વધારે વખત અહીંઆં બેસાય એમ નહોતું એટલે તેણે કહ્યું; "ઠીક. ત્યારે દેવો આવે એટલે મને કહાવજો."

"વારુ બહેન."

ચંદ્રમાના પ્રકાશમાં મણિભદ્રના હાથ પર હાથ મુકી જેમ તેમ કરી ચાલી જતી સુકુમાર સુંદરી તરફ આંબડ સ્નેહભીની નજરે જોઇ

રહ્યો. "શું બીચારીની દશા! એના પુરતું પણ પ્રભુ મને જોર આપે તો સારુ.' તે દુઃખી અવસ્થામાં પણ તેને હીંમત આવી. આખા વિશ્વમાં એ અને પોતે અત્યારે નિરાધારીમાં સાથે મળ્યાં છે. આ નિરાધારી ન હોત તો કેમ મળત?

મંજરી જઇને પડી ને તેને ઝોકો આવ્યો; પણ થોડી વારમાં તે પાછી જાગી. દરવાજા આગેળ કોઇ વાત કરતા હોય એવો અવાજ આવ્યો. છોકરાંનું શું થયું? તે એકદમ ઉઠી, લુગડું હોડયું અને નીચે ઉતરી દરવાજા તરફ બનતી ઉતાવળે ગઇ.

દેવો ભોંય પર પડયો હતો ને કાકડો ચેતાવી આંબડ તેને જોઇ રહ્યો હતો. મંજરીના પેટમાં ફાળ પડી. તે દોડતી ગઇ.

"શું છે?"

"કૈં નહીં બા!" દેવો ગળે હાથ દઇ બોલતો હતો. "ફીકાભાઇ ને બહેન ને ગંગલી સુખે પહોંચી ગયાં. ચોકી વટાવી. પણ મેં નહોતું કહ્યું?" તેનાથી શ્વાસ કેમે કર્યો લેવાતો નહોતો. ને તેને મોઢે ફીણ આવતાં હતાં. તેના ગળા આગળ એક તીર વાગેલું હતું. તેની પણછ દેખાતી.

"પણ તને આ શું વાગ્યું."

"બા!—હું પાછો આવતો હતો. જરા ઝાડીમાં ખખડાટ થયો. ને કોઇ ચોકીદારે તીર માર્યું. મેં નહોતું કહ્યું—મારી છાપરી પર ઘુવડ નહીં તો બોલે નહીં.' દેવાએ ડોકી ધુણાવતાં કહ્યું. તેનાથી સ્પષ્ટ બોલાતુ નહીં, ને જીભના લોચા વળતા.

"દેવા!" આંબડે કહ્યું; "તીર કાઢું?"

"ના—બા—પુ, ના." ડોકી નાચી નાખી દેઇ દેવાએ કહ્યું; "અંદર પેઠું છે. કાઢશો કે મારું—આવી બન્યું. હમણાં નહીં ઓ—બા—બા—ભાઇ આવે તો કહેજો—કહેજો કે દેવાએ ભુલ કરી–કો–ઠાર ફેંકી દીધો. મારા ભાઇ!—ભાઇ!—" ડોળાના ડોળા ચકરચકર ફરવા માંડયા. મંજરી પાસે જઇ તેની પાસે બેઠી ને વાંસે હાથ ફેરવવા

માંડયો. થોડી વારે ડોસાની મૂર્છા કંઈક ઓછી થઈ. તેણે ડોળા ફાડી મંજરી સામે જોયું.

"બા. કીકા...ભાઈ સુખમાં છે. ઉંઘ—તાંતા. કોઈએ જોયાં નથી. બા ભાઈ—ઓ ભાઈ—બા" તેણે ગળે હાથ મુકયો. "પાણી...તેના ડોળા પાછા ફરવા લાગ્યા. મણિભદ્ર દોડતો જઈ પાણી લઈ આવ્યો ને આંગળાવતી દેવાના મોઢામાં નાખ્યું. "બા–ભોળા...નાથ ભલું કરે. જાઓ...ત...મે જાઓ. તમારાથી નહીં જોવાય હર–ભોળાનાથ."

"તું ગભરા નહીં," મંજરીએ કહ્યું; "કંઈ દવા લાવીએ."

"બા—બા! એની દવા...હોય નહીં...જાઓ." ડોસાએ ચોદ્ધાઈને કહ્યું; "તમે...જાઓ...નહીં જોવાય."

મંજરી ડોસાને ખુશ કરવા ઉઠી ને તેને મણિભદ્રને સોંપ્યો.

"દેવા. હું જાઉં છું."

"જા–ઓ. બા—ઓ–ઓ–ઓ" કહી તેણે ફરીથી પોતાનું ગળું પકડયું.

મંજરી ઝપાટાબંધ ચાલી ગઈ. તેનું મગજ કામ કરતું નહોતું. તેને ચક્કર આવવા લાગ્યાં હતાં.

મંજરી ગઈ એટલે દેવાએ તીર ખેંચી કાઢવાનું કહ્યું. આબડે તે સામેથી ખેંચી કાઢયું અને ઘામાંથી ધડધડાટ લોહી નીકળ્યું. ડોસાએ મણિભદ્રના હાથ પર માથું નાખી દીધું. તેના ગળામાં થોડી વાર ઘરઘરાટ થયો ને તેના ડોળા ફાટી ગયા. તે શબ થઈને પડયો.

"હર હર શંભો" મણિભદ્રે શબ્દ ઉચ્ચાર્યા. "આંબડભાઈ!" મુડદાને ભોંય પર સુવાડી મણિભદ્ર ઉભો થયો. "યમરાજ પલકયો છે."

આંબડ ફીકકો પડી ગયો હતો. આટલી વિટંબના, આટલું દુઃખ, ને આટલાં સંકટ આવી શકે એ તેણે કદી કલ્પ્યું નહોતું. પણ આપત્તિમાં તેનું આત્મબળ કરમાયું નહીં.

"મણિભદ્ર! જે પાર્શ્વનાથ ભગવાન્ કરે તે ખરું. આને જઈ અત્યારેજ બાળી આવીએ."

"ભાઈ પેલો પણ ઘડીસાહેત હતો."

"કોણ નેરો?"

"હા." બંને જણ મુગે મોઢે જે છાપરીમાં નેરો પડયો હતો ત્યાં ગયા. નેરાને સખત કોગળીયું થયું હતું, ને અત્યારે તેનો શ્વાસ દૂરથી પણ સંભળાતો હતો.

બંને જણ જઈને છાપરીના બારણા આગળ ઉભા, કારણ કે અંદરથી આવતી દુર્ગંધ ખમાય એવી નહોતી. નેરાને એક દંડી ચાલતો હતો. યમના સાન્નિધ્યમાં બંને જણ પોતાનાં દુઃખો વીસરી ગયાં અને તેમનાં હૃદય ત્રાસથી બેસી ગયાં. એક દિવસમાં પણ એમનો જીવનસ્રોત ઝપાટાભેર અંત તરફ વહ્યો જતો હતો.

અડધીએક ઘડીમાં નેરાનો શ્વાસ બોલતો બંધ થયો. આંબડ ને મણિભદ્ર બંનેને કમકમાં આવ્યાં.

"ભાઈ;" મણિભદ્રે કહ્યું; "તમે પેલી તરફ લાકડાં ખડકતા થાઓ એટલે આને ઉંચો કરીને નવરાવું. પછી બંનેને એક ચિતા પર ચઢાવીએ."

આંબડ મહેતા મુગે મોઢે કામ કરવા ગયા. એનો જુસ્સો પણ નરમ પડી ગયો. જીંદગીભર જે નહીં વીત્યું હતું તે એક દહાડામાં એના પર વીત્યું હતું.

મણિભદ્ર કુવા પર જઈ પાણી લઈ આવ્યો ને ક્રમે કરી નેરાના ગલીચ શબને તેણે સારું કર્યું. આંબડ મહેતા આવ્યા ત્યારે બંને જણે તેનાં શબને ચિતા પર ચઢાવ્યું, અને દેવાના શબને પણ લઈ આવી ચિતા પર મુકયું.

મણિભદ્રે થોડાક મંત્ર ભણી ચિતાને આગ લગાડી.

"મણિભદ્ર!" આંબડ મહેતાએ કહ્યું; "મને ચક્કર આવે છે. હું જાઉં છું. મારાથી ઉભા રહેવાતું નથી."

"જાઓ! સુઈ જાઓ. જરા લાકડાં ચેતે કે હું પણ આવું છું."

"હું બાના વાસના નીચલા ખંડમાં બેઠો છું. મને બાથી દૂર સુવાનું ઠીક લાગતું નથી. એમની તબીએત પણ સારી નથી." જેમ તેમ ચાલતાં આંબડે કહ્યું; "હા. એ બરોબર છે"

મણિભદ્રનું શરીર મહેનત, વ્રત ને અપવાસ કરી કસાએલું હતું. એટલે નિર્ગતિ શીવાય તેને બીજું કૈં લાગતું નહોતું. પણ અત્યારની મહેનતથી તો તે પણ થાકી ગયો હતો.

થોડી વાર તેણે ચિતા તરફ જોયા કર્યું; અને આગ બરોબર સળગી એમ લાગ્યું એટલે તેણે ચાલવા માંડ્યું. "ચાલ જીવ! હજુ આમ થાકે કૈં પરવડવાનું છે? હર ભોળાનાથ! કોણ જાણે કયા નક્ષત્રમાં હું ભૃગુકચ્છ......આવ્યો અરે હા! ત્યારે સામે જતિ મળ્યો હતો. હર–હર–હર–પછી શું જોઇએ?"

દેવાના નશીબમાં નરાનો સહવાસ લખાયો હતો તે મિથ્યા થયો નહીં.

—:o:—

પ્રકરણ ૬ ઠું

નાથની આજ્ઞા

મંજરી વાસમાં આવી ત્યારે તેનું હૃદય અસ્વસ્થતાની પરાકાષ્ઠા અનુભવતું હતું. તેણે બધું હીંમતથી વેઠયું હતું; પણ મૃત્યુના કારમા દર્શનથી તેની હામ ભાંગી ગઇ. અત્યારે તેને વેદના કે દુઃખ નહોતાં થતાં, પણ ત્રાસ રોમેરોમ પ્રસરી ગયો હતો. સુખ, શાતા ને સંરક્ષણમાં ઉછરેલી તે સુંદરી આજના બનાવોથી છળી મરવા જેવી થઇ ગઇ હતી. તેને અંગેઅંગે શીત વ્યાપ્યાં હતાં. કયાં જવું? શું કરવું? કોનું શરણ લેવું? વિકરાલ નિરાશાથી ત્રસ્ત થએલી તેને જવાબ શોધવાનું ભાન નહોતું.

તે પોતાને વાસે આવી. મણિભદ્રનું 'હરહર શંભો' સાંભળ્યું, ને તે કાંપી ઉઠી. દેવો મરી ગયો; નેરો મરવા પડ્યો; કાલે કોનો વારો? મણિભદ્રનો, આંબડનો કે તેનો?

તે પથારી પર પડી ને કાને હાથ દીધા. "ઓ!" આ જીવલેણ ત્રાસમાં રડવાના પણ તેને હોસ નહીં રહ્યા. તેને સુવાનું ફાવ્યું નહીં. તે બેઠી થઇ. બારીએ ઉભી રહી. નદી તરફ તે જોવા લાગી.

"મા! મા! તું કેમ સાંભળતી નથી? શું કરે છે? અમારું શું થવા બેઠું છે? મારા દુર્ગપાલ ક્યાં—હું ક્યાં-છોકરાં ક્યાં? દુર્ગપાલ! નાથ! તમે પણ નમેરા થયા? તમે ક્યાં ગયા?.........તમને કૈં થયું? જયસિંહદેવે હણાવ્યા? તેના ધ્રુજતા હૃદયમાં નવો ધ્રાસકો પડયો. "ના, ના કોની મગદુર કે તમારો વાળ વાંકો કરે?"

"પણ હું ક્યાં જાઉં? નાથ! નાથ! તમે મને કેમ છોડી ગયા? તમે સાથે હોત તો મરવાનું વહાલું લાગત. તમારા ખોળામાં માથું મુકીને તો મરત......"

"શું કાળ આવી લાગ્યો? ફરીથી એમને નહીં જોઉં? મારાં છોકરાં નહીં રમાડું? એકલી અટુલી આ નિર્જન ગઢમાં મરીશ? મારા વહાલમ! તમને જોયા વિના મારો જીવ કેમ જશે?"

તે બોલી શકી નહીં. એકદમ તેને ડુમો ભરાઇ આવ્યો. ધાંટો પાડી તેનાથી રડી દેવાયું. તે બેસી ગઇ ને મોઢું ઢાંકી રડવા લાગી. "મારા નાથ—મારા—સ્વામી—" શીવાય બીજો શબ્દ તેનાથી ઉચ્ચારાતો નહીં.

"તે ઘણી વાર રડી ને ગાંડીની માફક બોલવા લાગી. ધીમેધીમે રડવાનો આવેગ ઓછો થયો ને તે આક્રંદ કરી બોલવા લાગી: "નાથ! નાથ! આશું કરો છો?

हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्कि जहासि माम्।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि निर्जने वने॥
ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि।
कथंविधंस्त्वं हि तथा सुप्तामुत्सृज्य मांगत॥

कथमुत्सृज्य गन्तासि वश्यां भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतो नापकृतः परेणापकृतो ह्यसि—[१]

તેનો અવાજ તુટી ગયો ને ધ્રુસકાં ખાતાં તેને મૂર્છા આવી.

આખી રાત નિર્ગત અવસ્થામાં તે પડી રહી. સવારનો મંદમંદ પવન નર્મદાના જલથી શીતલ થઇ વાવા લાગ્યો ત્યારે તે જાગૃત થઇ. જાગી તેવી તે બેઠી થઇ ગઇ.

તેનું દીલ દુખતું હતું, માથું ફાટતું હતું, રગોમાં લોહી તાવથી હોય તેમ ઝપાટાભેર ફરતું હતું. આગલા દહાડાના બનાવોનો વિચાર આવતાં તેના ફીક્કા હોઠ બીડાયા, ને નિસ્તેજ આંખોમાં તેજ આવ્યું.

"હું રડી, મેં આક્રંદ કીધું. છોકરાં મોકલી આપતાં સામાન્ય સ્ત્રીની માફક મારી છાતી ફાટી ગઇ!" તેણે પોતાના તરફ તિરસ્કારથી જોયું. "હું દીન બની—લાચાર બની ગઇ! મેં તમને દોષ દીધો—મારા નાથને દોષ દીધો. મને શું થયું છે? મારા નાથને મેં અવિચારી, ધાતકી નલની પંક્તિમાં મુકયા? મને આ શું થયું? મેં વૈદર્ભીની માફક નિરાધાર બની આક્રંદ કર્યું." તેનાં ભવાં ભેગાં થઇ ગયાં. "મારી નિર્બલતા–મારી અધોગતિનો પાર રહ્યો નથી. મારાથી આંબડ ને ગરીબ બીચારો મણિભદ્ર સારા. એમણે હજુ આંખમાંથી એક આંસુ પાડયું નથી."

"નાથ! તમે મારામાં કેવો વિશ્વાસ રાખી ગયા? તમે વીર છો ને મને વીરાંગના ધારી. ને હું તો આમ રડવા બેઠી. મારા વીર! ક્ષમા કરો. મને એ ખબર નહોતી કે કવિકુલશિરોમણીની કન્યા ને તમારી પત્ની આમ નિર્બલ થઇ જશે."

"નાથ! માફ કરો! હવે હું એ નિર્બલતા નહીં દાખવું. મારે સંસાર સાથે શું? મારે જીવન ને મૃત્યુ સાથે શું? તમે ને હું–એક

૧. હે નાથ! હે મહારાજ! હે સ્વામી તમે મારો ત્યાગ કેમ કરો છો? હું હણાઈ–હું નાશ પામી–નિર્જન વનમાં હું બીધી. હે મહારાજ! તમે ધર્મજ્ઞ ને સત્યવક્તા છો. મ. ભારત. વનપર્વ. અધ્યાય ૬૦.

બીજાના—અમર વીરતાના બે તણખા. જ્યાં હો ત્યાં દેવ! વિજયી થજો; જીવનમાં ને મૃત્યુમાં—ને હું તમારી દાસી—હું પણ વિજયીજ થઇશ. મને નથી ડર દુશ્મનનો કે યમનો—"

તેણે વાળ સમાર્યો, લુગડું ઠીક કર્યું. નીચે ઉતરવાનું કામ સહેલું નહોતું, કારણ કે તેના પગ ઠરતા નહોતા પણ કેમે કરી તે ઉતરી.

બળજોરીથી ધીમેધીમે પણ દૃઢ ડગલાં ભરતી તે રસોડા તરફ ગઇ. આંબડ ને મણિભદ્ર ત્યાં બેઠા બેઠા વાત કરતા હતા. તે મંજરીને જોઇ ચોંક્યા.

તે એક દિવસ ને રાતમાં સુકાઇ ગઇ હતી. તેની સફેદ ચામડી સંગેમરમરથી પણ સફેદ થઇ ગઇ હતી. માત્ર તેના મોઢા પર તાવની રતાશ જરાક દેખાતી. તેની આંખોની આસપાસ કાળાં વર્તુલ પડી ગયાં હતાં. તેની બાવરી જેવી આંખો અપાર્થિવ તેજથી જ્વલંત હતી. તે સાવચેતીથી, પણ મહામહેનતે ડગલું દેતી. તેજસ્વી, સુંદર ને મદડોલંત મંજરીના ક્ષીણ પડછાયા જેવી તે લાગતી. "બા કેમ છો!" આંબડ દોડીને આગળ આવ્યો.

"સારું ભાઇ!" અવાજ સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન તેના ઉચ્ચારણમાં જણાતો હતો.

"બેસો બા!" કહી મણિભદ્રે પાટલો આપ્યો. મંજરી લુગડું સંકોરી ધીમેથી બેઠી.

"નેરાને કેમ છે?"

"તેનો પણ દેહ પડ્યો."

"બંનેને અગ્નિદાહ કર્યો?"

"હા."

મંજરી કૃત્રિમ હાસ્ય કરી બોલીઃ "આપણે આઠ હતાં, તેનાં ત્રણ રહ્યાં છીએ."

"બા! અમે એક વિચાર કરતા હતા" આંબડે ખંખારીને કહ્યું.

"શું?"

"બે દહાડામાં ખાવાનુ તદ્દન આવી રહેવાનું. થોડા દહાડામાં આપણે ત્રણે પણ આ બેને રસ્તે જવાનાં. પછી તો ગઢ પડવાનો."

મંજરી જોઇ રહી, પણ કૈં બોલી નહીં.

"તેના કરતાં આપણે અહીંઆંથી નાસી છુટવાનો કૈં રસ્તો લઇએ તો કેમ?" આંબડે પુછ્યું.

મંજરી વિસ્મય પામી. તેની મોટી આંખોમાં તિરસ્કાર આવ્યો અને તેના હાથ ધ્રુજી ઉઠયા

"આંબડ મહેતા! મણિભદ્ર ને તમે બંનેમાંથી જેને જવું હોય તે જાઓ," તેણે તિરસ્કારથી કહ્યું: "પણ એટલું યાદ રાખજો કે મણિભદ્રને ભીખ માગી અવતાર પુરો કરવો છે. પછી તમારુ શું? ઉદા મહેતાના દીકરાને આખો અવતાર શરમમાં ડુબી મરવું પડશે." મંજરીને બોલતાં શ્વાસ ચઢયો તેથી તેણે થોડો થાક ખાધો.

"પણ બા! અહીંઆં રહે કે ફાયદો દેખાતો નથી." આંબડે ડરતાં ડરતા કહ્યું.

"ફાયદો!" જરાક ખાંસી ખાઇ મંજરીએ બોલવા માંડયું. તેના નિર્બલ અવાજમાં પણ અસલી પ્રતાપ ને સંસ્કારનો પ્રતિધ્વનિ સંભળાયો. "નાસી જશો તો ફાયદો થશે: સ્ત્રી મળશે, બાપનો પૈસો મળશે, ખુશામતીઆઓ મોટા પણ કહેશે. પણ એકલે હાથે ભૃગુકચ્છનો ગઢ ટકાવવાનો યશ નહીં મળે. અને જો દુશ્મનને હાથે પકડાઇ મુઆ તો માની કુખ લાજશે. ને અહીંઆં," મંજરીએ પાછી ખાંસી ખાધી, "ને અહીંઆં મ...રશો તો...એક ગુજરાતી રહેશે ત્યાં સુધી તમારી કીર્તિ અમર કરશો."

"બા! પણ આમ જીંદગી ફેંકી દેવા—" મણિભદ્ર બોલવા ગયો.

"ભાઇ!" સખતાઇથી મંજરીએ કહ્યું "કાયરને જીવન ને મૃત્યુ હોય. વીરને તો એક-કીર્તિજ હોય."

"પણ બા!" આંબડે કહ્યું; "તમારી તબીએત છેક આવી રહી છે. ગઢનું જે થવાનું હોય તે થાય પણ તમને કૈં થાય તો દુર્ગપાલ

ને દુનીઆને અમે મોઢું શું બતાવીએ?"

"મહેતા!" મંજરીએ કહ્યું; કાલે તો હું ગાંડી હતી. તમારે જીવ બચાવવો હોય તો જાઓ ખુશીથી. પણ હું–મારા દુર્ગપાલ આવે નહીં કે ગઢ પડે નહીં ત્યાં સુધી જીવતી અહીંઆંથી જવાની નથી." તે જરા વાર મુગી રહી. તેના લમણાની નસો જોરથી ધબકતી દેખાતી હતી. "મારે જીવન કેવું ને મૃત્યુ કેવું? હું–શેષનાગને મહાત કરનાર મહારથીની અર્ધાંગના!" તેની આંખો ફાટી ગઇ. "હું તો અહીંઆંજ રહીશ–મારા દુર્ગપાલની વાટ અહીંઆંજ જોઇશ. અને મરી જઇશ તો મૃત્યુમાં પણ મારા પ્રચંડ વીરનું વામાંગ...પેલા ગઢ પર... તેની કીર્તિ સમાન જ્વલંત ને અડગ..." તેનાથી વાક્ય પુરુ ન થયું ને એકદમ ખાંસીની જબરી ગુંચ તેને આવી. કેમે કરતાં ખાંસી જ્યારે રહી ત્યારે મંજરીએ લુગડાના છેડાવતી મોઢું લુછ્યું;—ને લુગડા પર લોહી આવ્યું. તેનાં નસકોરાં પણ ફાટફાટ થતાં હતાં.

"બા! આ મોઢામાંથી લોહી નીકળ્યું" મણિભદ્રે કહ્યું.

"મને જરાક પાણી આપ" મણિભદ્રે પાણી આપ્યું.

"મારે વાસે જવું છે. મને હાથ આપ. મને અંધારાં આવે છે."

મણિભદ્ર મંજરીનો હાથ ઝાલીને તેને ઉતારે લઇ ગયો ને પથારીમાં સુવાડી. તે અને આંબડ પોતાનું દુઃખ વીસરી મંજરીની માવજતમાં પડયા. બંનેના હૃદયમાં અકથ્ય ચિંતા પેદા થઇ હતી. બંનેને લાગ્યું કે મણિભદ્રે કહ્યું હતું તેમ ખરેખર યમરાજ પલકયા હતા.

મંજરીને તાવ ચઢવા માંડયો; અને થોડો વખત રહીને તેને સનેપાત જેવુ થવા લાગ્યું. મણિભદ્રે ને આંબડે વારાફરતી ત્યાંજ બેસવાનું નક્કી કર્યું.

મંજરી થોડોક વખત મુંગી પડી રહેતી ને થોડીક વખત અસ્પષ્ટ વતી. લવારામાં ઘણુંખરું કાકને સંબોધનો આવતાં. મણિભદ્ર નાડી ફરી મંજરી માટે રાબડી કરી લાવ્યો અને કેમે કરી થોડીક તેને ગળે ઉતારી; પણ થોડીકજ વખતમાં તે તેણે પાછી કાઢી.

"મણિભદ્ર! આપણું આવી બન્યું" આંબડે કહ્યું.

"ભાઇ! મેં તો બાને માટે નાસવાની યોજના રચી હતી. પંદર વર્ષ પર જ્યારે મેં બાને જોયાં ત્યારથી એમની સેવામાં જીવ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આજે મારો નિશ્ચય સફલ થયો."

"પંદર વર્ષ પર!"

"હા." મારા ગુરુ એના દાદા થાય. આટલાં વર્ષ મેં જેમ તેમ કાઢયાં ને આખરે મારા નસીબમાં હશે તે અહીંઆં આવ્યો. હર–હર-મહાદેવ" બોલતાં મણિભદ્રને ડુસકું આવ્યું.

"ખરી વાત છે. ભાઇ!" આંબડે મણિભદ્રના પગ પર હેતથી હાથ મુકતાં કહ્યું; "આ તે કૈં સ્ત્રી છે? દેવી છે." મંજરીને માટે એનાથી બીજું કહેવાતું નહીં.

આંબડની આંખો સજળ થઇ. મણિભદ્રે તેનો હાથ સહાનુભૂતિમાં દાબ્યો. પાટણના ધનાઢ્ય મંત્રીનો ફાટેલો કુંવર ને જુનાગઢના ભટકતા બ્રાહ્મણે એક દેવીની ભક્તિમાં માતૃભાવ અનુભવ્યો. આ ભક્તિનું પાત્ર બેભાન અવસ્થામાં પોતાના દૂર ગએલા પતિનું નામ રટી રહી હતી.

મધ્યાન્હ પછી થોડી વાર મંજરી શાંત ને નિશ્ચેષ્ટ પડી રહી. તેને થોડી થોડી વારે ખાંસી આવતી હતી. બે ચાકરી કરનારની ચિંતા વધતી ચાલી.

સાંજના મંજરીનો તાવ ઉતાર પર આવ્યો ને તેણે આંખ ઉઘાડી.

"આવ્યા?" તેણે પુછ્યું.

મણિભદ્ર ને આંબડે એક બીજાની સામે જોયું. "હમણાં આવશે" મણિભદ્રે કહ્યું.

મંજરીએ ફરીથી આંખ મીંચી. મણિભદ્ર ફરીથી કાંજી કરી લાવ્યો ને મંજરીને આપવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ટકી નહીં. દુઃસહ તાવ અને ઉન્મત્ત થએલી કલ્પનાની પાંખે ચઢી મંજરી સનેપાતની સૃષ્ટિમાં વીહરતી હતી. તે એકજ નામ રટતી હતી. એકજ મૂર્તિને એ સૃષ્ટિમાં શોધતી હતી. તેણે ભુવનત્રય ઓલંધ્યાં, પણ તેનો દુર્ગપાલ

મળ્યો નહીં. તેનો વેગ વધ્યો, તેની અધીરાઇ વધી, પણ તેના નાથનો પત્તો ખાધો નહીં. "નાથ! નાથ!" એટલુંજ તે બોલ્યાં કરતી.

રાતી જ્વાલથી ભયાનક બનેલા અંધકારમય પ્રદેશમાં ત્રસ્ત હ્રદયે તે ફરી. કોઇ ખેંચી જતું હતું. "મારો નાથ" તે બોલતી. એકદમ કોણ જાણે કયાંથી એક પ્રચંડ સ્વરુપ તેની અંગારભરી આંખે દેખાયું. તે સ્વરુપ કાળું હતું. તેનું મુખ કૈંક દેવાને મળતું હતું. તેની આંખોમાં ખુન હતું; મોઢા પર કઠોરતા હતી. મંજરીને કંપારી આવી. "નાથ!" તેણે ઉંડે જતે અવાજે કહ્યુ.

આસપાસ જ્વાલામય અંધકાર ચકરચકર ફરતો. વચ્ચે વિકરાલ ને વિકરાલ થતું પેલું સ્વરુપ પાસે ને પાસે આવતું ગયું. તેણે મંજરીને આવવાની ઇશારત કરી—આંખેથી કે હાથેથી તે સમજાયું નહીં.

મંજરીને ગુસ્સો ચઢયો—એવો ગુસ્સો કે તેની છાતી દબાઇ જતી લાગી. "મારા નાથની આજ્ઞા વિના તું બોલાવનાર કોણ!" પેલો આકાર વધારે બીહામણો થયો. મંજરી ગર્વથી હસી—તે તો શેષ ને ભૈરવને ડારનાર કાકની અર્ધાંગના હતી. "મારા નાથની આજ્ઞા" તેણે ઉંડાણમાંથી ઘોષણા કરી. "નાથની આજ્ઞા" ભયંકર ધ્વનિ ત્રણે ભુવનમાં ગાજી રહ્યો. અને પેલા અંધકારના ત્રાસદાયક વાતાવરણમાંથી—જાણે વિનાશ પામતી સૃષ્ટિના કડાકા સંભળાતા હોય તેમાંથી—પળે પળે સર્વવ્યાપી થતા પેલા ભયંકર સ્વરુપના મોટા થતા મુખમાંથી પ્રચંડ, સર્વગ્રાહી પ્રતિશબ્દ થયો: "નાથની આજ્ઞા"; અને બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ટ પિતાઓના તપોબલના પ્રભાવથી, દુર્ધર્ષ ને દુર્જય એવા પોતાના પ્રતાપી વીરની અડગતાથા, પોતાના ગગનભેદી ગર્વના ગૌરવથી ઉછળતે હ્રદયે ને રગોએ તેણે જવાબ વાળ્યો: "નાથની આજ્ઞા!"; અને તાંડવ આરંભતા ત્રિપુરારીનાં ડમરુ ને ઝાંઝરની વિનાશક ગર્જનામાંથી—ઉખડતા પર્વતો, ફાટતી પૃથ્વિ તે અથડાતા ગ્રહોના પ્રલય તોફાનથી ઉદ્ભવતા તુમુલ નાદોમાંથી મસ્ત નંદીના શંખ સમો અપાર્થિવ ને હૃદયભેદક ધ્વનિ સંભાળાયોઃ—"આજ્ઞા લઇ આવ."

એકદમ જોરથી મંજરી બેઠી થઇ. "આ લઇ આવી." તેણે ચારે તરફ જોયું ને બોલી: "નાથ કયાં છે?" તેના ડોળા ફાટી ગયા હતા. "નાથ!" કહી તેણે લુગડું સમાર્યું. તે ઉઠી ને દાદર ઉતરવા લાગી.

આંબડ મહેતાને પેટમાં ચુંક થતી હતી તેને સુવા જવા દઇ મણિભદ્ર ખુણામાં બેઠો હતો, અને થોડી વાર થયાં તેને ઝોકડો આવ્યો હતો. મંજરીને દાદર ઉતરતી જોઇ-તે ચમક્યો. "બા! બા!"

"આજ્ઞા લઇ આવું" કહી મંજરી ઝપાટાબંધ દાદર ઉતરી બહાર નીકળી.

"કોની?" મણિભદ્ર તેની પાછળ હાંફ્લો ફાંફ્લો દોડયો. તેનું કાળજું કહ્યું કરતું નહોતું.

"મારા—નાથ—"

મંજરી આગળ અને પાછળ મણિભદ્ર એમ તે ચાલ્યાં. મંજરી શબવત્ પણ સ્વસ્થ રીતે ઝપાટાબંધ ચાલતી હતી. તેના બહાવરા ડોળા ગઢના પશ્ચિમ કાંગરા પર ઠેરવેલા હતા.

"બા, બા!" બીને મણિભદ્રે કહ્યું. તેને જાણે ધરણી ધ્રુજતી હોય એમ લાગ્યું.

મંજરીએ જવાબ આપ્યો નહીં.

"નાથ—ઓ નાથ!" મંજરી બબડી. તે પશ્ચિમના કાંગરા સુધી ગઇ ન ગઇ ને તેનો પગ લથડયો. ને મણિભદ્ર તેને પકડે તે પહેલાં તે પથ્થર પર પડી. મણિભદ તેની પાસે જઇ બેઠો. મંજરી બેભાન થઇ પડી હતી ને તેના માથામાંથી રુધિર વહેતું હતું.

મણિભદ્ર ગભરાઇ ગયો. તેણે આંબડ મહેતાને બુમ મારવા ઉંચું જોયું.

—એકદમ થોડે દૂર જમીન ઉંચી થઇ, ને ધીમે રહીને દેવા નાયકનું પ્રેત હાથમાં કાકડો લઇ જમીનમાંથી ઉપર આવતું તેને દેખાયું.

અજ્ઞાન બ્રાહ્મણનાં હાંજાં ગગડી ગયાં. તે મુઠીવાળી નાઠો. "ઓ મારા બાપરે'-ની બુમ ગુંગળામણને લીધે તેના ગળામાંજ રહી.

પ્રકરણ ૭ મું

પ્રેમસમાધિનો અંત

મીનળબાના રસાલાથી છુટા પડીને કાકે બનતી ઉતાવળે લાટીનો રસ્તો લીધો. સોરઠની ઘડીયાજોજન સાંઢણીઓએ પણ આવો અધીરો સ્વાર કદી જોયો નહોતો. સૂર્યના પ્રખર તાપમાં, સંધ્યાની શાંતિમાં, કે ચંદ્રિકાથી શોભતી રાત્રિમાં પણ એ સ્વાર આગળ ને આગળ વધતો. એને થાક લાગતો નહીં, અને બીજા કોઇને થાક લાગતો હશે તેનું ભાન તેને હતું નહીં.

કાક પોતે થોડા વખતમાં ખાઇ લેતો, અને ચાલતી સાંઢણીએ ઉંઘતો. તેની અધીરાઇ શમતી નહોતી.

આખરે તે લાટી પહોંચ્યો. દામો નાયક, સામંત, કાવો સુકાની ને તેના ખલાસીઓ ત્યાં તેની વાટ જોયાજ કરતા હતા. તેમણે વહાણ પણ જોઇ રાખ્યું હતું. મુંજાલ મહેતાનું આજ્ઞાપત્ર લઇ કાક સોમનાથ પાટણના દુર્ગપાલને મળ્યો ને તરત તે વહાણ મેળવ્યું.

કાક—કાલ સમો બીહામણો, મુગો ને ગંભીર—એક શબ્દથી, એક આંખની પલકથી હુકમ આપતો. તેના માણસોને આ ગાંભીર્ય સમજાયું નહીં. પણ તેમના પર તેની અસર થઇ. જાણે સમુદ્રનાં પાણી પર દ્વેષ કાઢતા હોય તેમ અધીરાઇથી ને ઝનુનથી તેમણે વહાણ હંકારવા માંડયું.

નદીના મુખ આગળ લખી ગામમાં રેવાપાલનું થાણું હોવું જોઇએ એમ ધારી કાકે વહાણને દરીઆમાં રહેવા દીધું, અને મધરાત પછી પોતે, દામો ને સામંત તરીને નદીમાં આવ્યા. કાવો સુકાની ત્રણ ખલાસીઓ સાથે એક હોડીમાં બેસી છાનામાનો પાછળ આવ્યો, ને લખી ગામ વટાવી કાક, દામા, ને સામંતને તેમાં લઇ લીધા. કાકે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે હોડીમાં પંદર દહાડા પહોંચે એટલું ખાવાનું, પાટલા ઘો, કોદાળી, પાવડા ને નરાજે તેમણે સાથે લીધાં હતાં.

લખીગામથી ભાડભુત સુધીની મુસાફરી ઘણી અઘરી થઇ પડી. આ કીનારે તેમનાથી ઉતરાય એમ નહોતું. તેમજ સામે આવતી હોડી નજદીક આવી મળે નહીં તે પણ ધ્યાન રાખવું પડતું. ભરતી ને ઓટનો વખત પણ સાચવવો પડતો. રાત અજવાળી હતી એટલે રખેને કોઇ રાતે જોઇ જાય તે પણ સમાલવું પડતું. અને ઘણી વખત નજર ચુકવવા સામે કીનારે હંકારવું પડતું. કાક અધીરો થયો હતો, પણ તેની સાવધાનતા ઓછી થઇ નહોતી. રાત ને દિવસ સરખાં ગણવાં પડતાં. અને જેમ વખત જતો તેમ તેની ચિંતા વધતી

ક્રમે કર્યા તે ભાડભુત પહોંચ્યા. ત્યાં ને ભરુચ વચ્ચે નાના ગામો હતાં, એટલે કોઇનું ધ્યાન ખેચ્યા વિના તે કીનારે કીનારે હોડી લઇ જઇ શકયા.

કૃષ્ણપક્ષ શરુ થયો હતો એટલે સંધ્યાકાળ પછીના અંધારાનો લાભ લઇ તેઓ કોટ નીચે આવી લાગ્યા; કોટના પશ્ચિમ તરફના કાંગરા નીચે પથ્થર પર તે ને દામો ઉતર્યા; અને હોડી આસપાસ ફરી તપાસ કરી આવ્યા. બધું શાંત ને નિર્જન હતું. ચંદ્રમા ઉગવા માંડયો હતો.

આ દુર્ધર્ષ કોટ કેમ ઓળંગાશે તેની કોઇને સમજ પડી નહીં. પણ કાકને તેની નીરાંત હતી વખત આવે ગઢમાંથી નાસી છુટવાની કેટલીક ચોરવાટો તેણે કરાવી હતી. તેમાંથી એક વાટ પશ્ચિમ કાંગરાની નીચે નદી પર નીકળતી. એ વાટની માહીતી તેને, સોમેશ્વર ને દેવાને ત્રણનેજ હતી. જે વાટે બહાર નીકળાય તો તે વાટે અંદર કેમ ન જવાય?

કાકે બધાંને અહીંઆં આવવાને મુદ્દો કહ્યો હતો. એક ખલાસી હોડીમાં બેસી રહ્યો ને બીજા બધાએ કેડે અનાજ બાંધ્યું ને હાથમાં અક્કેકું ઓજાર લીધું.

કાકે ધ્યાનથી જોયું ને કાળા પથ્થરોમાં ઉંચે ચોરવાટનું બાકોરું પારખ્યું. ઘોને તેણે તરત સેરવી ને ત્યાં થંભાવી. તેણે બધા માણસોને દૂર ખસી ઉભા રહેવાનું કહ્યું અને ઘોને બાંધેલું દોરડું પકડી તે ઉપર

ચઢી ગયો; અને મહા મહેનતે બખોલમાં પગ ટેકવી એક કોટમાં ઉગેલું ઝાડ પકડી ઉભો રહ્યો. બખોલ નાની દેખાય તેથી તેમાં એક મોટો પથ્થર અથોજ મુકી રખાવ્યો હતો. નરાજવતી તેણે તેને ઢીલો કર્યો, અને એક સાવચેતીનો હોંકારો કરી નરાજવતી પથ્થર નીચે હડસેલી મુકયો. પથ્થર પાણીમાં પડયો. કાકે નીચે ઉભેલાં માણસોને ઉપર આવવા કહ્યું અને મોટી થએલી સુરંગમાં તે પેઠો.

કાકે સુરંગમાં જઇ કાકડો ચેતાવ્યો, અને સુરંગનાં વસનારાં જીવજતુ ને પખીઓએ ચારે દિશામાં નાસવા માંડયું. ભયાનક ચીસો પાડતાં ચામાચીડીઆં ગોળ ને ગોળ ફરવા લાગ્યાં. ધીમેધીમે બધા માણસો ઉપર આવ્યા, અને જીવજંતુને ચગદતા તેઓએ એક પછી એક ચાલવા માંડયું. કાકની દૃષ્ટિ સચોટ હતી; ભવાં ભેગાં થએલાં હતાં; અને ડગલું સ્થિર હતું. જાણે ભૂતનાથ ભૈરવ તે હોય એવો દેખાતો હતો. વાતાવરણ પ્રેતલોકથી પણ વધારે ભયાનક લાગતું હતું. કાકના અનુયાયીઓના જીવ પણ ગભરાવા લાગ્યા.

સુરંગમાં ચાલતાં ચાલતાં પગથીઆં આવ્યાં. પગથીઆં ઉપર દાદરબારી પર પથ્થર ઢાંકેલો હતો, તે ઉપરથી ઉઘડે એવો હતો. નરાજ ને કોદાળીની મદદ લઇ બધા એ પથ્થર ઉપાડવા મથી રહ્યા, અને થોડી વારે પથ્થર ઢીલો થયો. છ માણસોએ જબરું જોર કરી તેને ઉંચકયો. ઉપર રહેલું જમીનનુ પાતળું થર ખસી થયું ને પથ્થર ઉપડયો.

કાક હાથમાં કાકડો લઇ ઉપર ચઢયો. પહેલાં તો ગઢનો ભાગ નિર્જન દેખાયો પણ પછી તેની નજર ઠરી. એક માણસ નાસી જતો હતો.

કાક તેની પાછળ દોડયો ને થોડીક ફલંગમાં તેને પકડી પાડયો

"કોણ છે? કાકે પુછ્યું.

મણિભદ્રના હોસકોસ ઉડી ગયા હતા. તે કાકને ઓળખી ન શકયો. કાકે તેનું મોઢું ઉંચું કર્યું ને તેને ઓળખ્યો.

"કોણ મણિભદ્ર! મને ઓળખતો નથી? નાસે છે કેમ? હું કાક!" મણિભદ્રનું ભાન ઠેકાણે નહોતું. "એ તો હું કાક! મુરખા! હું ભૂત નથી."

"કોણ દુર્ગપાલ!" મણિભદ્ર કાકને વળગી પડયો.

"હા. ભાઇ હા, તારી બ્હેન કયાં?"

"આ પેલા કાંગરા પર બેભાન થઇને પડયાં છે. સનેપાત થયો છે." કાકને નીરાંત વળી. તે વખતસર આવ્યો ખરો. "છોકરાં?" એકદમ કાંગરા તરફ વળતાં તેણે કહ્યું.

"ખાવાનું ખુટયું તે ગામમાં સંતાડયાં છે."

કાકને હાશ વળી—"ને દેવો!"

"કાલે દેવલોક પામ્યો."

"ને બીજું કોણ છે?"

"પણે આંબડ મહેતા ભુખે મરતા પડયા છે."

"બીજું કોઇ?

"કોઇ નથી."

"હામા આ બધાને ખાવાની વ્યવસ્થા કરી આપ." કહી કાક કાંગરા પર બેસી ગયો ને મંજરીના મોઢા પર હાથ ફેરવ્યો. તેનું દીલ ધડકતું હતું. કાક તેના માથામાંથી વહેતું લોહી લુછી નાખ્યું ને તેને ઉંચકી લીધી.

"કયાં રહ્યા છો?"

"ચાલો બતાવું." મણિભદ્ર આગળ થયો.

કાક મંજરીને ઉંચકીને ઉતારે લઇ ગયો. તેને પથારીમાં સુવાડી ને તેને ઉપચાર કરવા લાગ્યો. બધાં ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં.

કાકે તેની પ્રિયતમાને જોઇ. તેના હૃદયમાં ઉમળકા માયા નહીં. કેટલાક દિવસ થયાં તેની ચિંતાને પાર રહ્યો નહોતો. મંજરીને જોવાની આશા તેણે છોડી હતી, પણ આખરે તે મળી. તેણે તેનું માથું પોતાના ખોળામાં મુકયું ને તેનાં બંધ નેત્રો તરફ જોઇ રહ્યો.

પણ જેમ જેમ તે ધ્યાનથી જોતો ગયો તેમ તેમ તેને મોટો ધ્રાસ્કો પડ્યો. મંજરીનું શરીર ગળાઇ ગયું હતું, ને તેની ચામડી પર કાળાશ હોય એવું લાગતું. તેના હોઠ કરમાઇ જરાક બીહામણા થઇ ગયા હતા. તેની આંખની આસપાસ કાળા ડાઘા દેખાતા હતા, છતાં અનંત આશા તેના અંતરમાં હીંમત આપી રહી.

તેણે તેના માથા પર હાથ ફેરવ્યો. તેનું માથું અંગારાની માફક ધગતું હતું. ગળાની એક નસ ફટકતી હતી.

એકદમ મંજરીએ ડોળા ફાડ્યા. તેણે કાકને જોયો—ઓળખ્યો.

"નાથ!–નાથ! આવી પહોંચ્યા, મારા વહાલમ!" એકદમ તે જોર કરી બેઠી થઇ ગઇ. "આવ્યા–ખરેખર. હું ભાનમાં છું? આવ્યા?" તેણે કાક પર હાથ ફેરવ્યો.

"હા–હું જ છું. તું શાંત થા. સુઇ રહે. જો હું આવી પહોંચ્યો." કાકે તેને લઇ પાછી સુવાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

"આવ્યા? હું જાણતી હતી. તમને મળ્યા વિના હું મરવાની નહોતી. મેં યમરાજાને ચોખ્ખું કહ્યું હતું કે મારા નાથની આજ્ઞા વિના નહીં આવું." તે કાકને વળગી પડી ને ઉન્મત્તની માફક બોલવા લાગી; "દુર્ગપાલ! સ્વામી! મને હવે છેલ્લે સુધી છોડશો નહીં. મને અહીંઆં તમારા ખોળામાં મરવા દો."

"પણ તને કંઈ થવાનું નથી."

મંજરી હસીને જોર કરી કાકને વળગી પડી.

"મૃત્યુ વાટ જુએ છે વહાલમ! એક ઘડી બેઘડી માટે શાંતિ કેવી? નાથ! તમારો હાથ લાવો. મને કેવો સારો લાગે છે! મને હાથમાં લો. મારી પાસે આવો. અમીઝરતી ચંદ્રિકાનો લહાવો ક્યારે મળશે? હવે થોડો વખત છે."

"હા. હું લઉં છું" કાકે તેને હાથમાં લીધી તેનું દીલ ધગધગતું હતું.

"હાશ," મંજરીએ કહ્યું; હુ તમારીજ વાટ જોતી હતી." તેણે કાકના મોઢા પર હાથ ફેરવ્યો. 'મેં યમને પણ ડાર્યો. નાથ! ઓ નાથ! બોલોની"

"હા બોલું છું. જો, તું શું કામ ગભરાય છે?"

"હું ગભરાતી નથી,"

"સૌભાગ્ય નાથો મમ! છોકરાં-ખુશીમાં છે. મોકલી દીધાં. તેમને જોજો. હું તો ચાલી." તે થોડી વાર થાકની મારી પડી રહી.

"નાથ! નાથ!" પાછી તે બોલવા લાગી; "મને જવું નથી ગમતું. જતાં મારો જીવ જાય છે. આપણા સંસારનું—મનોરથોનું શું થશે? તમારી કીર્તિ કોણ ગાશે? ને થાકયા પાકયા કયાં જશો?" મંજરીને ખાંસી આવી, ને ખાંસી આવી રહી એટલે મોઢે લોહીવાળું ફીણ આવ્યું. કાક ગભરાયો. તેણે મણિભદ્રને બુમ મારી.

"શું કામ બોલાવો છો? આપણે એકલાંજ બેસીએ. પ્રાણ! પાસે આવો, આવોની." અવાજ મંદ પડયો ને મંજરી નિશ્ચેત થઇ પડી.

મણિભદ્ર રાબડી કરીને લાવ્યો હતો તેને ત્યાં રાખવા કાકે કહ્યું; અને બધી હકીકત પુછી. મણિભદ્રે બધો ઇતિહાસ કાકને કહ્યો.

"એ શું અવાજ થાય છે?" કાકે પુછ્યું. તેણે મંજરીનું માથું પથારી પર મુકયું ને બારીમાંથી જોવા માડયું.

ઉત્તર તરફ ક્ષિતિજ પર કે તોફાન ચાલતું હતું તેનો અવાજ આવતો હતો. ત્યાં આગ લાગી હોય એમ પણ દેખાતું હતું.

"જે હશે તે" કહી તે પાછો મંજરીની પાસે બેઠો ને તેના મોઢામાં થોડું પાણી મુકયું. હોઠ ભીડી તેણે વિચાર કરવો માંડી વાળ્યો. તે આવ્યો ન આવ્યો સરખું લાગ્યું. એકદમ પાછી મંજરી ચોંકીને જાગી.

"હું મારા વીરની અર્ધાંગના; શેષના વિજેતાની પત્ની. હું ગઢ છોડું?"

"મંજરી! મંજરી!" કાકે કહ્યું; ને તેનું માથું પાછું ખોળામાં લીધું. તેણે રાબડી મોઢામાં મુકવા માંડી પણ મંજરીએ ડોકું ખસેડી

નાખ્યું. તેનો અવાજ મંજરીના કાનમાં ગયો. "મારા નાથ!" તેણે મંદ અવાજે કહ્યું; "મને સારું છે, મને આજ્ઞા આપો. આજ્ઞા-આ...જ્ઞા...સ્વામી...મારા કંથ...આ...જ્ઞા..." તે પાછી બેભાન થઈને પડી ને કાકે તેના મોઢામાં પાણી મુકયું.

બે ત્રણ ઘડી આમ બેભાન થઇ તે પડી રહી અને તેની રગો ધગધગ્યા કરી. પાછી તે જાગૃત થઇ ને ઘણાજ ધીમા અવાજે કહ્યું; "કયાં ગયા? જાઉં છું. તમારી...હોંકે-તમારી..."

...ને તેને શ્વાસ ઉપડયો, કાકે તેને આલિંગન દીધું-ચુંબન દીધું. મરતી પ્રિયતમાને હૃદયમાં આલેખી. તેનું હૈયું તુટી ગયું.

એના મગજમાં જુદા જુદા ભાવોનાં તોફાને એક પલ વાર અંધકાર પ્રસારી દીધો. તરત તેણે સખત પ્રયત્ન કરી મન ઠેકાણે આણ્યું. ભાવોના તોફાનને નિરંકુશ થવા દેવાનો તેનો સ્વભાવ નહોતો.

"મણિભદ્ર! નવરાવવાનું પાણી લાવ." કાકે બુમ પાડી. પણ મણિભદ્ર આવે તે પહેલાં મંજરીના દેહે અંતિમ પ્રયત્ન કર્યો, ને સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી મંજરીનું શબમાત્રજ કાકના હાથમાં રહ્યું.

પ્રકરણ ૮ મું

સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞની સમાપ્તિ

કાકે ઉત્તર દિશામાં ક્ષિતિજ પર જે હીલચાલ જોઇ હતી તે રેવાપાલના લશ્કરની હતી.

લાટનો થોડો ઘણો ભાગ કબજે કરી વિશ્વામિત્રીને તીરે રેવાપાલનું લશ્કર પડાવ નાખીને પડયું હતું. જેમ અણચીંતવ્યું વાવાઝોડું થાય તેમ અચાનક પાટણનું સૈન્ય તેના પર તુટી પડયું.

લાટમાં બંડ થયું એમ સાંભળી ચાંપાનેર, ખંભાત, કર્ણાવતી ને ખેટકપુરનાં પટ્ટણી લશ્કર આગળ વધતાં હતાં. ગોધરા આગળ તે બધાં મળ્યાં; અને નવું લશ્કર લઇ મુંજાલ મહેતાના મોકલેલા સોમેશ્વર ને

વાગ્ભટે પટ્ટણી લશ્કરની સરદારી લીધી ને તે દડમજલ કરતા, રેવાપાલનો પડાવ શોધતા વિશ્વામિત્રી પર આવી પહોંચ્યા.

પાટણનું સૈન્ય અનુભવી ને વ્યવસ્થિત હતું; રેવાપાલનું નવું ને અવ્યવસ્થિત હતું. બે સૈન્ય વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. આખરે રેવાપાલની હાર થઇ ને તેનુ લશ્કર કેટલુંક વીખરાઇ ગયું ને કેટલુંક ભૃગુકચ્છ તરફ નાઠું.

સોમેશ્વર ને વાહડનું ધ્યેય ભૃગુકચ્છનો ગઢ હતો એટલે તેમણે રેવાપાલની પુઠ લીધી; વીખરાતા, ભેગા થતા, અથડાતા કુટાતા, મરતા, પડતા રેવાપાલના અનુયાયીઓ મધરાતે ભૃગુકચ્છમાં આવી લાગ્યા. લશ્કર ક્ષીણ થઇ ગયું હતું—ને પાછળ ચોગણું પટ્ટણી સૈન્ય ધપતું આવતું હતું. રેવાપાલ ગામમાં આવ્યો, અને હારેલા લશ્કર અને ગામ લોકમાં ગભરાટનો પાર રહ્યો નહીં.

રેવાપાલને શું કરવું તે સુઝયું નહીં. તેને પાટણની શક્તિનો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. તેણે પદ્મવિજય ધનુષ્યનું ફુમતુ બ્રહ્માનંદ સ્વામીને મોકલાવ્યું. ધ્રુવસેન સેનાપતિ ભગવાં ઉતારે તો જ કૈં લોકોમાં હીંમત આવે એમ હતું.

એક વચની ધ્રુવસેને નિઃશ્વાસ નાખી ભગવાં ઉતાર્યાં ને બખ્તર સજી રેવાપાલની મદદે આવ્યા. ગામ લોકમાં ને હતાશ સૈન્યમાં કૈં જીવ આવ્યો. ધ્રુવસેને ને રેવાપાલે મંત્રણા કરી, અને સવારે ભૃગુકચ્છનો દુર્જય ગઢ કબજે કરી ત્યાં ભરાવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સવારે ભળભાખળું થયું એટલે રેવાપાલ ને તેના માણસો ગઢ તરફ આવ્યા. તે ખાઇ તરફ આવ્યા ને ઉપર નજર કરી—અને તેમના હૃદયમાં કંપારી છુટી.

સામે ગઢમાંથી નીકળી બે જણ એક ઠાઠડી ઉંચકીને આવતા હતા. પાછળ ચાર પાંચ જણ થોડે દૂર આવતા હતા. આગળના ઉંચકનારે માત્ર બીનું ધોતીયું પહેર્યું હતું. બધાએ તેની સામે જોયું—તેને ઓળખ્યો. ને જાણે વીજળી પડી હોય તેમ બધા ચમકયા. જુનાગઢમાં

મરી ગએલો મનાતો ભૃગુકચ્છનો દુર્ગપાલ અગ્નિ વર્ષતી આંખોથી બધાને ડારતો, ઉતરી આવતો હતો.

બધા ગભરાયા ને ખંચાઈને ઉભા રહ્યા. કોઇ સમજી શક્યું નહીં.

કાક આગળ આવ્યો ને પાણી વગરની ખાઇમાં થઇને આ તીરે આવ્યો. કોઇએ રેવાપાલને ખબર કરી એટલે તે આગળ આવ્યો. તે કાકને જોઇ મૂઢ થઇ ગયો. એ ક્યાંથી? પણ રેવાપાલના હૃદયમાં નિરાશા ને વેરની ઝનુન પ્રજ્વલતી હતી. અત્યારે એ ઝનુનનો ભોગ કાક—પાટણની સત્તાનો સ્તંભ—તેની યોજનાઓનો વિનાશક—થઇ રહ્યો. તેણે કાકને પકડી કેદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

"ક્યાં જાય છે?"

કાકે શબ ભોંય પર મુકી દીધું ને ખાંધ પર નાખેલો કકડો ધીમેથી કેડે બાંધ્યો.

"જ્યાં તારા ને મારા બાપદાદા બળી મુઆ ત્યાં--દશાશ્વમેધ પર—જ્યાં બલિરાજા ને વામને ચાંપ્યો ત્યાં."

તેના ભયંકર અવાજથી બધાંના કાળજામાં બીક પેઠી તેની આંખો બહાર નીકળી પડતી હોય તેવી લાગી.

રેવાપાલે હોઠ પીસ્યા. એના મુખ પરનો ઘા લાલચોળ થઇ રહ્યો. "લાટના દ્રોહી! ખબરદાર એક ડગલું ભર્યું તો. એને પકડો." કહી તેણે પોતાના અનુયાયીઓને ઇશારત કરી.

કાકે માત્ર સંબોધનજ સાંભળ્યું. તેના હાથમાં વિનાશકતા ઉછળીજ રહી હતી. તેના મગજમાં પ્રલય મરુતનો સુસવાટ ગાજ્યાજ કરતો હતો. તેની કચરાએલી લાગણીઓ કોઇ પણ પ્રકારે વ્યક્ત થવા તલપી રહી. તેણે દાંત કચકચાવ્યા—પાસે ઉભેલા એક સૈનિકના હાથમાંથી કડીવાળી ડાંગ ખુંચવી લીધી ને રેવાપાલ તેના તરફ ફરે તે પહેલાં—કે તેના અનુયાયી તેના હુકમનો અમલ કરે તે પહેલાં તેના માથા પર એક જોરથી ફટકો લગાવ્યો. કુહાડીના જોરથી ફટકો પડ્યો; ઝાડની ડાળ તુટે તેવો

કડાકો થયો; અને લાટના સ્વાતંત્ર્યનો પૂજક નિર્જીવ લાકડાની માફક ભોંય પર પડયો. લોકોમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો.

• "ચાંડાલ! મારી સ્ત્રીને મરવા દીધી–વચન નહીં રાખ્યું–ને તેના પુર અગ્નિસંસ્કાર પણ કરવા નથી દેવા?" કાકે મોટે અવાજે કહ્યું. એની ફાટેલી ત્રાડ ભુખ્યા સિંહના જેવી ત્રાસદાયક હતી.

લોકો ડરીને પાછા હઠયા. કાક તેમના તરફ ઘુરકયો. "તમારા ભૃગુકચ્છનો શૃંગાર મંજરી—ગઢમાં ભુખે મરી ગઇ. તેને અગ્નિસંસ્કાર કરવા દો પછી મારું જે કરવું હોય તે કરજો." કહી કાકે ડાંગ ફેંકી દીધી.

મણિભદ્રે મંજરીના શબનું મોં ઉઘાડયું, અને ભેગા થએલા લોકોના અંતરમાં ઉદ્વેગની ધ્રુજારી છુટી. કોઇએ પાસેથી, કોઇએ દૂરથી દેવી સમી દેદિપ્યમાન ને સરસ્વતીના અવતારરુપી સંસ્કારી દુર્ગપાલની પત્નીને જોઇ હતી; અને દરેકને તેને માટે માન હતું. તેનું તેજ, તેનું રૂપ, તેનું યૌવન ને તેની વિદ્વાનાં સ્મરણો પરથી તેને મરેલી માનવી અશક્ય હતું; અને છતાં તેના શબને ત્યાં પડેલું જોઇ લોકો લાટના સ્વાતંત્ર્યનો વિગ્રહ ભુલી ગયા, મરેલા પડેલા રેવાપાલને વીસરી ગયા અને ખેદ અનુભવવા લાગ્યા. કેટલાકોએ આંસુ લુછવા માંડયાં, કેટલાક ધ્રુસકાં રોકી શકયા નહીં.

કાક બેપરવા હતો. તેણે થોડે દૂર ખાડીમાં પાણી હતું ત્યાં જઇ સ્નાન કર્યું ને ભીને લુગડે ફરીથી શબને દશાશ્વમેધતીર્થ લઇ જવા આવ્યો.

લોકોએ માગ આપ્યો. અને શોક, બીક ને અનિશ્ચિતતા વચ્ચે હીંચોળા ખાતા કાકની પાછળ સ્મશાને ગયા.

એક વૃદ્ધ વણિક આઘેથી, અડધી મીંચેલી આંખે આ બનાવો જોતો હતો. તેણે કાકને દીઠો, રેવાપાલને પડતો જોયો, મરેલી મંજરીને જોઇ, અને લોકોની લાગણી જોઇ. તેણે હૃદય પર પડેલો આઘાત આઘો કર્યો. તે સમજ્યો કે લાટનું સ્વાતંત્ર્ય પુરું થઇ ગયું. તેણે વિચાર કર્યો આ તક ગુમાવવા જેવી નહોતી. પાસે ઉભેલા ઘોડા પર તે સવાર થયો ને ભૃગુકચ્છના કોટના દરવાજા તરફ ગયો. દીપેલા દરવાજાની

બહાર સોમેશ્વર ને વાહડનું લશ્કર આવી લાગ્યું હતું, અને ઘે
ઘાલવાની તજવીજ કરતું હતું.

ડોસાએ દરવાનને દરવાજો ઉઘાડવાનું કહ્યું.

"કેમ?"

"મને ઓળખતો નથી?" હું તેજપાલ નગરશેઠ. ગાંડા! રેવાપા
મારો દીકરો મુઓ. ગઢમાંથી માણસ લઇ કાક આવ્યો છે, બહા
પટ્ટણી સૈન્ય આવ્યું છે. શું મરવા બારણાં બંધ રાખે છે?" દરવા
સમજ્યો. મુત્સદ્દી તેજપાલને બધા ઓળખતા હતા. તેણે દરવાજો
ઉઘાડયો.

તેજપાલ નગરશેઠે પટ્ટણી સૈન્યના સેનાપતિને શોધી કાઢયો; અ
સોમેશ્વરને જોઇ રેવાપાલ ને મંજરીના મરણની હકીકત કહી. શો
ગ્રસ્ત સોમેશ્વર ને વાગ્ભટ લશ્કર લઇ ગામમાં પેઠા; અને થોડાં
માણસોને ગામ કબજે કરવાનું સોંપી લશ્કર સાથે દશાશ્વમેધ ગયા.

ચિતા ભડભડ બળતી હતી. હાથમાં વાંસ લઇ ચિના અસ્કોરત
ભયંકર કાક સ્થિર નયને અગ્નિની જ્વાલામાં મરેલી પ્રિયતમાનું મુ
દર્શન કરી રહ્યો હતો.

સોમેશ્વરે હથીઆર ફેંકી દીધાં ને પાસે આવ્યો ને ચિતા સા
અશ્રુપૂર્ણ નયને જોઇ રહ્યો.

વાગ્ભટે ત્યાં બેઠેલા એક ડાહ્યુને આંબડ મહેતાની ખબર પુછી
મણિભદ્રે તેને એક ભોંય પર ઉંધું ઘાલી પડેલા માણસ તરફ આંગળી
કરી. વાગ્ભટ ત્યાં ગયો. ગંદાં કપડાં ને નિસ્તેજ શરીરવાળા ધ્રુસકાં ભરત
નિરાધાર પ્રાણિને તેના મોજીલા ભાઇ તરીકે ઓળખતાં તેને વાર લાગી

"ભાઇ!" વાગ્ભટે તેને બોલાવ્યો.

રડી રડી સુજેલું મુખ આંબડે ઉંચું કર્યું ને આંસુભરી આં
જોઇ રહ્યો.

"કોણ વાહડ?"

"ભાઇ! આશું?"

"વાહડ! આખરે એ નજ જીવ્યાં" નીસાસો મુકતાં આંબડે કહ્યું. વાગ્ભટ એકદમ તે સમજ્યો.

"કોણ—"

"મારી દેવી—મારી મા."

વાગ્ભટે ધાર્યું કે તેના ભાઇનું મગજ ખસી ગયું હતું.

ચિતા બળી રહી. આગ હોલવાઇ અસ્થિઓનુ રેવાજીમાં વિસર્જન થયું અને એક અક્ષર બોલ્યા વગર કે એક આંસુ પાડયા વિના કાક બધા જોડે સ્મશાનેથી પાછો આવ્યો.

ગામમાં વાત પસરી ગઇ હતી એટલે રસ્તે વિલાપ કરતી સ્ત્રીઓ સામે મળી. એક સ્ત્રી બે છોકરાં લઇ ઉભી હતી. છોકરીએ કાકને જોયો ને બુમ મારી: "બાપા!"

કાકે નજર ફેરવી. અને મહાશ્વેતા અને વૌસરીને જોયાં. તે કુદ્યો ને એક ફલંગ મારી છોકરાંને લઇ છાતીએ ચાંપ્યાં. નિર્દોષ છોકરાં બાપ મળ્યે હસતાં હતાં.

ઉપસંહાર

ભૃગુકચ્છ પર કુક્કુટ ધ્વજ ફરકી રહ્યો. "જય સોમનાથ"ની ઘોષણા ચારે તરફ ગાજ્યા કરી.

સંવત્ ૧૧૬૯ ના આષાઢ સુદ એકમની પુણ્યતિથિ હતી. તે દિવસે રાજાવલિવિરાજીત બર્બરકજીષ્ણો પરમ ભટ્ટાર્ક મહારાજાધિરાજ જયસિંહદેવ વર્મા નીરધારેલા મહોત્સવ માટે ભૃગુકચ્છ પધાર્યા હતા. તે દિવસે સોરઠ ને લાટની જીત ઉજવવાની હતી. તે દહાડે નર્મદા તીરે આવેલા સોમનાથ મહાદેવના મંદિર પર કલશ ચઢાવવાનો હતો. તે દહાડે જયસિંહદેવ વર્મા 'ત્રિભુવન ગંડ'નું પ્રતાપી બિરુદ ધારણ કરવાના હતા, અને તે મહા પ્રતાપી નરપતિના પરાક્રમોની અમર કીર્તિ વિક્રમરાજાની કીર્તિની બરોબર થઇ ગઇ હોવાથી તે દહાડાથી 'સિંહ' નામનો સવત્સર ચાલુ કરવામાં આવવાનો હતો.

ભૃગુકચ્છમાં ધમ્માચકડી ચાલી રહી હતી. પટ્ટણી ને લાટીય લશ્કરોનો આવો દમામ ને પટ્ટણી ને લાટીય ધનાઢયોનો આવો આડંબર કોઇએ કદી જોયાં કે સાંભળ્યાં નહોતાં. લોકો હસતા ને ફુલાતા; સ્ત્રીઓ શણગારાઇ ને ફરતી, ને કેમે કર્યું હસવું ખાળી શકતી નહીં.

મધ્યાન્હ પછી ત્રણ ઘટિકા ને છત્રીસ પલ ને બાર વિપલે કલશ ચઢાવવાનું, બિરુદ ધારવાનું ને સંવત્સર સ્થાપવાનું શુભ મુહૂર્ત દરેક ગામ ને ગામના જ્યોતિષીએ નક્કી કર્યું હતું.

ગામનો એક ભાગ ઉજ્જડ જેવો ભાસતો હતો. તે સાંબા બૃહસ્પતિનો વાડો. ત્યાં માણસો જતા આવતા તે ધીમેથી ને ઉત્સાહ વિના.

ત્યાં આગલે દિવસે રાતે પટ્ટણી સફેદ પાઘડી પહેરેલો ઊંચો ને વૃદ્ધ રાજપુરુષ અને બીજો કીંમતી સાલમાં વીંટાએલો પુરુષ છાનામાના આવ્યા હતા. એક મુંજાલ મહાઅમાત્ય હતા અને બીજા જયસિંહદેવ મહારાજ પોતે હતા. તેઓ આવી એકાંત ઘરમાં વસતા કાકને મળીને પાછા ગયા. નિરાશ થઇ પાછા જતા માણસો જેવા તે લાગતા હતા.

ગામમાં વાત પ્રસરી રહી હતી. કાક સંન્યસ્ત લઇ કાશી તરફ જવાનો હતો. આ વાત સાંભળી ગામ લોકનાં મન ઉંચાં હતાં.

આખી રાત રાજગઢમાં ઘણી મસલતો ચાલતી હતી એવી પણ લોકવાયકા ચાલી અને તે કાક સંબંધી હતી એમ પણ મનાતું.

પરોઢીઆમાં સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાં બે જણ આવ્યાં, એક વૃદ્ધ સંન્યાસી હતો અને એક સ્ત્રી હતી. વાડો નિર્જન હતો. એક અનુચરે એ બેને જોયાં અને તેના અચંબાનો પાર રહ્યો નહીં. તે બ્રહ્માનંદ સરસ્વતી અને રાણી લીલાદેવી હતાં.

ઘણી ઘડીઓ ગઇ ત્યાર પછી તે પાછાં નીકળ્યાં.

"ગુરુદેવ! આજે તમે મને ને પાટણને જીવિતદાન આપ્યું."

"બેટા! મેં આજે લાટને મરતું બચાવ્યું." શાંતિથી પદ્મનાભ મહારાજના વૃદ્ધ સેનાપતિએ સંન્યાસીને શોભે એવી શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

* * *

થોડી વારે બે યુવકો થોડાક ઘોડેસ્વારનો રસાલો ને પાલખી લઇને સાંબા બૃહસ્પતિના વાડામાં આવ્યા. બંને રુપાળા હતા.

એક આગળ આવ્યો. "ભટ્ટરાજ આવું કે?"

"કોણ આંબડ?" કાકે કહ્યું. એ બે ને બાપ દીકરાનો નાતો થઇ ગયો હતો.

"હા," આંબડે કહ્યું; "ને આ મારો ભાઇ વાગ્ભટ."

"આવો."

"ભટ્ટરાજ! મારો ભાઇ એક યાચના કરવા આવ્યો છે."

"શું."

શરમાતા વાગ્ભટને મુગો બેસવા દઇ આંબડે ધીમેથી કહ્યું. કાકના મુખ પર જરાક હાસ્ય આવ્યું. "પેલી ગાતી હતી તે?"

વાહડ મહેતે વાળ્યો દાટ કે કાકભટ બાંધીયો રે.

કાકે યાદ આપ્યું.

"હા."

"પણ એ વાત—"

"ભટરાજ! પરશુરામ તમારા શીવાય કોઇનું માનવાના નથી." લાડકા દીકરાના સ્વાતંત્ર્યથી આંબડે કહ્યું "ને મારો ભાઇ પાક્કો કવિ છે. કૈંક ગાંડો થઇ જશે તો—"

"વારુ જોઇશ."

"ભટરાજ!" વાગ્ભટ ઉચર્યો; "હું તમારો ઉપકાર ભવોભવ નહીં ભુલું."

કાક બંને તરફ જોઇ રહ્યો. ક્યાં ઉદા મહેતા, ક્યાં તેના પુત્રો—ને ક્યાં તેનો ઋણાનુબંધ! તેને વિધિનું વૈચિત્ર્ય જોઇ હસવું આવ્યું.

* * *

મધ્યાન્હે રાજાની સ્વારી નીકળી.

મહારાજની અંબાડીની પાછળ મહાઅમાત્ય મુંજાલ ને ભટરાજ કાક બેઠા હતા.

મધ્યાહ્ન પછી ત્રણ ઘટિકા છત્રીસ પળ ને બાર વિપલને મંગળ મુહૂર્તે સોમનાથ ભગવાનને કલશ ચઢયો; જયસિંહદેવે ત્રિભુવનગંડનું બિરુદ ધાર્યું; ને સિંહ સંવત્સર સ્થપાયો. ડંકા નીશાન ગડગડયાં.

પ્રતાપી જયસિંહદેવ મહારાજની કીર્તિ ને સમૃદ્ધિ જોઇ ત્યાં ભેગું થએલું ગુજરાત ને લાટ ઘેલું ઘેલું થઇ ગયું.

ઉદાર મહારાજે પદવીઓ આપી:—

ભટરાજ કાક સેનાપતિ થયા; આંબડ વાહડ ને સોમેશ્વર ને બીજા અસંખ્ય વીરો ભટરાજ થઇ ગયા.

બધે જયજયકાર વર્તી રહ્યો.

* * *

રાતના પરશુરામ દંડનાયકને ઉતારે એક ગાંડી જેવી છોકરી ગાતી હ

વાહડ મહેતે વાળ્યો દાટ કે કાકભટ રીઝ્યો રે.

* * *

અને પાટણના મહારાજાધિરાજની કીર્તિ દશેદિશામાં પ્રવર્તી ર

સમાપ્ત.